

А. ЎЛМАСОВ, М. ШАРИФХЎЖАЕВ

ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан ноиқтисодий олий ўқув юртларига дарслик сифатида тавсия этилган.

ТОШКЕНТ — «МЕХНАТ» — 1995

65.01я73
У70

Тақризчилар: Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир аъзоси, иқтисод фанлари доктори С. С. Ғуломов, иқтисод фанлари доктори, профессор А. А. Абдуганиев

© «Меҳнат» наприёти,
Тошкент молия институти
буюртмаси бўйича, 1995.

ISBN 5-8244-1051-8

СЎЗБОШИ

Иқтисодиёт ҳар бир кишининг, ҳар бир оиласини, жамоа ва умуман жамиятнинг ҳаётида муҳим ўрин тутади. Иқтисодий аҳволга қараб ижтимоий ҳаёт шаклланади. Халқимиизда олдин иқтисод, сўнгра сиёсат деган иборанинг ишлатилиши бежиз әмас, албатта. Иқтисодиёт — бизнинг нафақат бугунги, балки эртанги ҳаётимиз, ҳозирги ва келажақдаги фаровонлигимиз. Иқтисод бақувват бўлмаса, фаровонлик тафолатланмайди, моддий етишмовчилик бўлади, турмуш ташвишлиари ортади. Аксинча, иқтисодий ўсиш шароитида фаровонлик ортади, социал вазият барқарорлашади, юдамларда келажақка ишонч пайдо бўлади, уларнинг фаоллиги ҳам кучайиб, боради.

Ҳозирги вазиятда жамиятимизда иқтисодиёт фанини билишга интилиш кучайди, аммо уни фақат иқтисодий қийинчлилек билан изөхласақ нотўри бўлади. Гап шундаки, эркин бозор иқтисодига ўтиш муносабати билан тадбиркорликка интилиш кучайди. Тадбиркор бўлиб яхши пул топиш учун ишнинг кўзини, иқтисодий фаолиятнинг барча сир-асрорларини ва нозик томонларини чуқур билиш талаб қилинади.

Иқтисодиёт ривоҷланиб борган сайнин мураккаблашади, чунки у кўп қирралли алоқаларни тақозо этади. Маҳсулот ишлаб чиқариш учун турли туман корхоналар, фирмалар ўртасида, нафақат миллий, балки халқаро миқёсда алоқа ўрнатилига тўғри җелади. Бундай шароитларда ишбилармонлик учун иқтисод сиру-асрорларни, қонун-қоидаларни яхши билиш зарур. Иқтисод қонун-категорияларини иқтисодиёт назарияси ўргатади. Назарияни билиш нафақат амалий фаолият учун, балки иқтисодий иш билан шуғулланмайдиган кишилар учун ҳам керак, чунки улар ҳеч бўлмагандан истеъмолчи бўлиб майдонга чиқадилар, пул топадилар, уни сарфлайдилар, оила бюджетини юритадилар,

умуман олганда иқтисодий муносабатларга киришмай яшайдиган бирорта ҳам одам бўлмайди. Гап шундаки, улардан бири жўпроқ иқтисодий алоқага киришса, иккинчиси камроқ кириши мумкин. Баридир иқтисодий муносабатни ҳеч ким четлаб ўта олмайди. Назария иқтисодий фикрлашга ўргатади, қонун-қоидаларга биноан тежамли хўжалик юритишга, меҳнатни қадрлашга чорлайди, инсонга хос иқтисодий тарбия беради. Атоқли ватандошимиз машҳур маърифатшарвар Абдулла Авлонийнинг ёзишича: «Иқтисод деб нул ва мол каби неъматларнинг қадрини билмоққа айтилур. Мол қадрини билувчи кишилар ўринсиз ерга бир тийин сарғ қўйлас, ўрни келганда сўмни аямас¹. У киши ўз фикрини исботи сифатида Расулуллоҳнинг «Иқтисод узра ҳаракатли кишилар фақир бўлмас деган» — ибратли сўзларига ҳавола этганилар. Инсон жамиятда яшагани туфайли ҳам шу жамиядаги иқтисодий муносабатлардан ҳоли бўла олмайди. Шу сабабдан иқтисодий назарияни әгаллаш фақат мутахассислар ёхуд бизнесчилар иши бўлмай, балки барчага баробар, ҳар бир фуқаро учун зарур ишдир. Ҳеч бўлмаганда назарияни ўрганувчилар уларнинг билим савилярини оширадилар. Билим өса ҳеч қачон кераксиз оғир топ бўлмаган, бўлмайди ҳам.

АҚШ профессори П. Самуэльсоннинг ёзишича, олдинлари иқтисодий назарияни сиёсий иқтисод деб юритишган. Марксистик сиёсий иқтисодда ҳодисалар асосан синфий нуқтадан, синфий курап ва революция жиҳатларидан олиб қаралган. Умуминсоний жиҳатлар орқага сурилган. Бундан ташқари бу назариянинг ўз даври учун йирик қашфиёт ҳисобланган илмий хуносалари давр ўтиши билан эскира бошлиди. Унинг қоидаларига асосланиб ҳозирги иқтисоддаги бир қатор ҳодисаларни изоҳлаб бўлмайди. Аммо, марксизмиинг ҳодисаларни таҳлил этишда қўллаган илмий принципларининг аҳамияти йўқолганича йўқ. Унинг умумиқтисодий қонунлар ва категорияларга оид хуносалари ҳозир ҳам аҳамиятга молик, лекин шунга асосланиб ортодоксал назарияни олға суриш, эски қоидалари ва хуносаларга таяниб, янгиликдан қўз юмиш нотўғри бўлади. Ҳозир назария ҳақида гап кетганда жами замонавий назариялар қўзда тутилади. Улар умумлашган ҳолда қаралади, иқтисодий

¹ Абдулла Авлоний, «Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ», Тошкент, «Ўқитувчи». 1992, 33-бет.

воқеликлар уларнинг қонун-қоидалари нуқтаи назаридан таҳлил этилиб изоҳланади.

Мазкур китобга умуминсоний назариялар асос қилиб олиди, шу сабабли иқтисодиётнинг умуминсоний жиҳатларига бирламчи аҳамият берилган. Китобнинг ички тузилиши, унинг турли ўқисмлари ўртасидаги мантиқий боғланишлар аша шундан келиб чиқади.

Китобда воқеликларнинг синфий жиҳатлари умуминсоний муносабатлари доирасида олиб қаралади, умуминсоний тараққиётдаги босқич сифатида баҳоланади. Кипилар қайси синфга мансуб бўлишидан қатъий назар ҳар доим уларнинг иқтисодий фаолиятидаги умумийлик бўлган. Маша шу умумийлик ривож топиб, пировард патижада умуминсоний, иносинфий муносабатлар ҳукмронлиги ўрнатилади. Мазкур китобда умуминсоний ёндашувга асосланиб, кўпгина иқтисодий ҳодисалар «изм»ларсиз қаралди, аммо «изм»ларнинг тарихда тутган ўрни инкор этилмади.

Хозир бозор иқтисодига ўтиш муносабати билан Фарбадаги ўқув қўлланмалари, илмий асарлар ва маълумотномаларни ўрганиш расм бўлиб боряпти. Бу тушунарли албатта, чунки биз ортодоксал синфий назарияга сажда қилган кезларимизда, Фарбда замонавий, реал воқеликка яқин турган назариялар пайдо бўлди, улар умуминсоний интеллектуал бойлик, улардан баҳраманд бўлмаслик жоҳиyllикдир. Аммо бу назариялар ривожланган бозор иқтисодиёти, аниқроти, аралаш иқтисодиёт кўринишларининг инъикосидир, бу иқтисодиёт амалиётининг назарий ифодасидир. Худди шундай хусусиятлар «Экономикс» деб аталган қатта-катта дарслигларга ҳам хос.

Биз бозор иқтисодиёти томон илк қадам қўйдик. Ҳали аралаш иқтисодиёт, моддий тўқинчилик мухайё, тақчиллик деган нарса бўлмаган, ишлаб чиқариш энг илгор жамият томон боришимизга анча вакт бор. Биз бозор иқтисодиётига ўтиш даврига эндиғина кириб бораялмиз, ўтиш даврининг босқичлари ва қанча давом этишини олдиндан айтиш қишин. Ўтиш даврининг қонуниятлари ўзига хос, уларни Фарбдаги янги назариялар нуқтаи назаридан ҳамма вакт ҳам изоҳлаб бўлмайди. Суриштирмайнетмай Фарбдаги назарияларга асосланадиган бўлсак, назарий билимлар реал воқеликдан йироқлашиб қолади. Шуни ҳисобга олиб мазкур қўлланмада бизга мерос бўлиб қолган назарий принципларни, ҳозирги «Экономикс»лардаги бир қатор хуносалар билан биргаликда синтез

қилишга интилиб жўрилди. Назарияни амалиётга яқинлаштириш учун қўлланмада мустақил Ўзбекистон тараққиётининг иқтисодий баъзи бир муаммолари ҳам қараб чиқилди, бир қатор қонун-қоидалар Ўзбекистон мисолида ёритилди.

Ҳозирги аралаш иқтисодиётнинг Фарбга мос келадиган назариялари яратилган бўлсада, тоталитар иқтисодиётдан бозор иқтисодига ўтишнинг назарияси ҳали яратилганича йўқ. Шу сабабли мазкур китобни яратиша катта қийинчиликларни бартараф этишга тўғри келди. Шубҳасиз, йиллар давомида асосли ва изчил тадқиқотлар олиб бормасдан туриб, Тошкент молия институтининг бир гурӯҳ ўқитувчилари томонидан ёзилган кичик дарсликда улкан муаммони атрофлича ёритиш амри маҳол. Қўлланма муаллифларнинг ҳоли қудратига қараб ёзилади десак, хато бўлмайди. Аммо шундай китобларга қўйлурганнинг ўзини назарияни яратиш ва оммага сингдириш йўлидаги қадам деб қараш мумкин. Шу парса аёнки, событиқадамлик билан иқтисодий назария ишлаб чиқилмаса, ишимиз юришмайди, чунки назария тараққиёт йўлини ёритиб, иқтисодиёт қайси йўлдан, қандай воситалар билан ривожлана боришини, унинг қандай манзилларга олиб боришини кўрсатиб бериши шарт. Мазкур китобни мутолаа эта бориб, китобхонлар ўз иқтисодий билимларини бир қадар ошира олсалар, муаллифлар муроди ҳосил бўлади. Шунинг учун китобнинг мазмун-мундарижаси бўйича билдирилган холосона истак, тақлиф, фикр ва мулоҳаза, маслаҳатларни муаллифлар бажониди қабул қиласидилар.

Дарсликнинг айrim қисмларини ёзишда асосий муаллифлардан ташқари қуйидаги профессор-ўқитувчилар қатнашган: проф. Э. Эгамов, доц. А. Ваҳобов — IV боб, доц. В. А. Дмитриев (проф. А. Ўлмасов билан ҳаммуаллифликда) — X боб, XXII боб, доц. Х. Оллоқулов — XIV боб, И.Ф.Н. Т. Каримова (проф. А. Ўлмасов билан ҳаммуаллифликда) — XX боб, доцентлар А. Исломов, Х. Аҳмедов, М. Абдураҳмонова — XXI боб. Доцент С. Мехмонов материаллари XVI бобни ёзишда қисман ишлатилган,

**ЖАМИЯТ ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ
УМУМИЙ АСОСЛАРИ**

I БОБ

**ИҚТИСОДИЙ НАЗАРИЯ ПРЕДМЕТИ ВА ТАҲЛИЛ
УСУЛИ**

**I. Иқтисодиёт назарияси қандай фан ва у нимани
ўрганиади**

Илм-маърифат ривожлангав сари кўпгина янги фанлар пайдо бўлади ва билимлар тизимида ўз ўрнини топади. Шартли равишда фанларни икки катта гуруҳга бўлиш мумкин: табиий — техникавий фанлар ва ижтимоий — гуманитар фанлар. Иқтисодий фанлар иккичи гуруҳга киради, улардан бири иқтисодиёт назариясидир.

Иқтисодий назарияга ҳар хил таъриф берилган. Назария сиёсий иқтисод деб юритилган кезларда, дастлаб уни айирбошлиш ҳақидаги фан деб аташган. Кейинчалик унинг предметига ишлаб чиқариш фаолиятини, хусусан деҳқончиликни киритишган. Сўнтра назария — сиёсий иқтисод — бойликни яратиш, уни айирбошлиш ва уни истеъмол этиш ҳақидаги фан деб талқин этилган. Иқтисодчилар широрада натижада иқтисодий назария ишлаб чиқариш, таъсимот, айирбошлиш ва истеъмолни ўрганади деган хуносага келишиди.

Фарбдаги йирик иқтисодчилар назария қандай фан деганда, унга қисқа ва лўнда жавоб бериб бўлмайди деб ҳисоблашади. П. Самуэльсон шундан келиб чиқиб, қуйидагиларни ёзади:

1. Иқтисодиёт назарияси айирбошлиш, пуллик битимлар билан боғлиқ иқтисодий фаолият турлари ҳақидаги фан.

2. Иқтисодиёт назарияси ҳар хил товарларни /буғдор, мол гўшти, пальто, концертлар, йўллар, кичик кемалар/ ишлаб чиқариш маъсадида кишилар томонидан ноёб ва чекланган унумли ресурслардан /ер, ишлаб чиқаришга мўлжалланган товарлар, меҳнат, машиналар, техникавий битимлар/ фойдаланиши тўғрисидаги фан.

3. Иқтисодиёт назарияси кишиларнинг кундалик ишбилармонлик фаолияти, кишиларнинг тирикчилик маблаги топиши, ундан фойдаланиши тўғрисидаги фан.

4. Иқтисодиёт назарияси инсошият истеъмол ва ишлаб чиқариш борасида ўз вазифаларини қандай бажараётганлиги түгрисидаги фан.

5. Иқтисодиёт назарияси бойлик түгрисидаги фан.¹

Мазкур таърифда иқтисодиёт назарияси предмети қисмларга бўлиб баён этилган. Бу ерда асосий масала фан предметига кишилар, бутун жамият иқтисодий фаолиятининг киритилишидир.

Иқтисодиёт назарияси жамиятда юз берадиган иқтисодий ҳодисалар, жараёнлар, уларга хос бўлган алоқа-богланишларни, уларнинг қонун-қоидаларини ва кишилар фаолиятида намоён бўлишини ўргатувчи фандир. Иқтисод ҳар қандай жамиятнинг яшashi ва ривожланиб бориш шарт-шароити, чунки тирикчилик неъматлари ишлаб чиқарилмайдиган ва кишиларнинг ҳаётий талаб-эҳтиёжлари қондирилмайдиган жамият бўлиши асло мумкин эмас. Жамият бор экан, у ерда ишлаб чиқариш, тақсимот, айирбошлиш ва истеъмол мавжуд, улар ўзаро боғланган, узлуксиз бирин-кетин юз беради. Жамият кишилардан иборат экан, унинг иқтисодий тузумини кишиларнинг фаолиятисиз тасаввур этиб бўлмайди. Кишилар ўз иқтисодий алоқа-богланишларни, иқтисодий муносабатларни эркин ўз билганича танлай олмайдилар, чунки бу объектив реалликдан келиб чиқади. Агар жамият бозор иқтисодиётига асосланган бўлса, кишилар бозор муносабатидан бошқа алоқалар ўрната олмайдилар, чунки объектив иқтисодий шароит шундай. Иқтисодий жараёнлар ишлаб чиқариш, тақсимот, айирбошлиш ва истеъмол соҳаларида юз берар экан, шу соҳаларнинг ҳар бирига ва уларнинг жамига хос бўлган ҳодисаларнинг келиб чиқиш сабаблари, уларнинг оқибати иқтисодий назарияда ўрганилади. Иқтисодий воқелик — объектив реаллик, уни ҳар ким ўз билганича, субъектив ҳоҳин-иродага қараб ўзгартириб бўлмайди. Аммо иқтисодиётнинг табиатдаги ҳодисалардан муҳим фарқи бор: 1. Табиат кишилик жамияти бўлмасада амалда бўлиши мумкин, лекин жамият табиатдан ташқарида бўла олмайди, чунки у табиат ресурсларини ишлатиш билан боғлик, табиат иқтисодиётнинг моддий асоси. 2. Иқтисодиётдаги ўзгаришлар табиатдаги ўзгаришларга қараганда ғоят тез боради, шу сабабли иқтисодиётнинг ривожланиш қонунлари доимо

¹ П. Самуэльсон «Экономика», I том, Москва, МГП «Альгон» ВНИИСИ. 1992, 6—7 бетлар.

ўзгариб туради, айниқса, бу иқтисодий системалар ўрин алмашганда юз беради; 3. Табиий ҳодисалар кишилар иштирокисиз ўз-ўзидан юз бера олса, иқтисодий ҳодисалар кишилар фаолиятисиз юз бермайди, аммо бу фаолиятни объектив шароит тақозо этади.

Назарияда мана шу фарқланиш ҳисобга олинади. Иқтисодий фаолият объектив тақозо этилса-да, кишиларнинг маълум мақсадни кўзлаган, онгли хатти-ҳаракатидан иборатдир. Назарияда иқтисодий қонунларнинг моҳияти, амал қилиш усуллари, қонунлардан амалий иқтисодиётда фойдаланиш механизми ўрганилади.

Иқтисодиёт учун ишлаб чиқариш бирламчи, устиворликка эга. Ишлаб чиқариш деганда фақат маҳсулотларни әмас, балки кишиларнинг талаб-эҳтиёжини қондирувчи турли хизматларни яратишни ҳам тушунилади. Назарияда ишлаб чиқариш учун зарур бўлган омиллар ёки ишлаб чиқарувчи кучлар ва уларнинг юқори самара билан ишлатилишини таъминловчи иқтисодий шарт-шароит (муносабатлар) ҳамда улардан келиб чиқадиган стимуллар баён этилади. Аммо ишлаб чиқариш омилларининг техникавий, химиявий ёхуд физиологик хоссалари әмас, балки уларнинг социал-иқтисодий шакли, уларнинг реал иқтисодда тутган ўрни қараб чиқилади. Иқтисодий назария техника-технологияни бевосита ўрганмасада, унинг иқтисодиётга таъсирини четлаб ўтмайди, аксинча, ҳисобга олади. У техника-технологияни жорий этиш ёки этмасликнинг иқтисодий чегараларини назарий асослайди. Назария табиий ҳодисаларни таҳлил этмайди, албатта. Лекин у хўжалик фаолиятининг табиатга таъсирини ва у нималарга олиб келишини қараб чиқади.

Назария иқтисодни соғ ҳолда әмас, балки социал-сиёсий, руҳий-ахлоқий, миллый-демографик омиллар таъсирини инобатта олиб ўрганади. Иқтисодиёт—иҷти-моий ҳаётнинг бир қисми, унинг таъсиридан ҳоли әмас. Иқтисодий жиҳатни ягона ҳал қилиувчи жиҳат деб қараш мавҳумий ва бемаънилийдир. Иқтисодиёт бирламчи бўла туриб бошқа турдаги муносабат таъсирида бўлади, албатта.

Сиёсий вазиятлар, ўзгаришлар иқтисодга таъсир этиши турган гап. Масалан, сиёсий шароит ўзгариши билан биржадаги товарлар шархи, акциялар курси, валюталар курси ошади ёки пасаяди. Бу билан капитал оқими ўзгариб, ишлаб чиқариш ҳолатида силжиш юз беради.

Назария сиёсатнинг иқтисодиётга қайта таъсирини

ҳам ўрганади. Сиёсат иқтисодга қараб шаклланади. Шу маънода иқтисод сиёсатга таисбатан бирламчи. Аммо тўғри ташланган сиёсат иқтисодга ижобий, нотўғри юритилган сиёсат эса унта салбий таъсир ўтказади. Иқтисодий вазиятни, шу вазиятда қонунларнинг амал қилиши, бинобарин, иқтисодий зарурат мавжудлигини, уни юзага читқариш чора-тадбирларини белгиловчи сиёсат иқтисодий ривожланишга фаол таъсир этади. Иқтисодий назария иқтисодиёт ривожланиши қонун-қоидаларини ўрганар экан, уларга таяниб тараққиётнинг асосий йўналишларини ёритар экан, шу маънода у **сиёсатнинг илмий асоси** бўлади.

2. Иқтисодий категориялар ва қонунлар

Иқтисодиётда турли ҳодисалар, жараёнлар, улар ўртасидаги алоқалар ўрганилганда улар конкрет шароитда (масалан, корхонада) текширилмайди, балки умумназарий, яъни қонун-категориялар даражасида илмий жиҳатдан изоҳланиб берилади. Шу хусусда П. Самуэльсон ёзипича: «Иқтисодий назарияси корхонани бошқариш тўғрисидаги фан эмас. У қандай қилиб миллион долларни топишдан иборат муваффақият сирини, йиллик молиявий ҳисобот тузиш, яхши реклама стратегиясини ишлаб чиқиш ёхуд биржадаги акция курсини олдиндан била олиш сирларини очиб бермайди. Мазкур фан назарий бўлганидан умумиқтисодий қонунлар ва категорияларни таҳлил этиш ва изоҳлаш орқали ўз предметини ўрганади»¹.

.Ҳар бир фан ўз предметини категориялар ёрдамида текширади. Физикада масса, тезлик, тезланиш ва бошқа тушунчалар бор. Иқтисодий назариясида ҳам тушунчалар ишлатилади.

Иқтисодий категориялар — бу иқтисодни ўрганишда қўллана不得已н назарий тушунчалар бўлиб, улар реал иқтисодий воқеликнинг илмий инъикоси, ифода этилишидир.

Категориялар — илмий фикрлаш маҳсулидир. Уларни кундалик ҳаётда учрайдиган тушунчалардан фарқлаш зарур. Масалан, кундалик ҳаётда бозор деганда, қўпчилик йиғилиб савдо қилинадиган жой тушунилади. Назарияда эса бозор деганда жой эмас, пул ёрдамидаги айирбоплаш, яъни қишилар ўртасида олди- сотди муносабатлари англашади. Назарияда категориялар гурухларга бўлиб ўрганилади:

¹ П. Самуэльсон, «Экономика», том I, М.: 1992, 7-бет.

1. Умумиқтисодий категориялар — иқтисодий тарақ-қиётнинг ҳамма босқичларига хос бўлган, лекин социал-иқтисодий системага алоқаси бўлмаган умуминсоний муносабатларни ифодаловчи категориялар. Масалан, ишлаб чиқариш, мулк, меҳнат жараёни, маҳсулот, иш вақти, меҳнат тақсимоти, эҳтиёж каби тушунчалар.

2. Формацион-максус категориялар — иқтисодий тараққиётнинг муайян тарихий босқичига хос бўлган, социал-иқтисодий системанинг табиатига алоқадор, ўткинчи муносабатларни ифодаловчи максус категориялар. Булар жумласига масалан, эксплуатация, рента, экспансия, ортиқча аҳоли, қашшоқланиш, монополия, монопсония, олигополия каби категорияларни киритиш мумкин.

3. Даврий-оралиқ категориялар — умуминсоний характердаги, лекин бир неча иқтисодий системалар шароитида амал қилувчи, узоқ тарихий даврда сақланувчи, аммо ўткинчи мазмундаги иқтисодий муносабатларни ифодаловчи категориялар. Булар жумласига бозор муносабатларига хос категориялар киради: товар, пул, талаб, таклиф, маркетинг, нарх, инфляция ва ҳажозолар.

Иқтисодий муносабатлар ривожланиб боради, бир муносабат ўрнига янгиси келади, бошқа бир муносабат тубдан янгиланамасада, у бойиб боради, унинг янги қиралари пайдо бўлади, шу сабабли иқтисодий назарияда янги категориялар пайдо бўлади, қўлланиб келаётган категорияларнинг мазмуни кенгаяди. Масалан, интеграция, диверсификация, инфраструктура, конверсия ва ҳоказолар.

Иқтисодиёт назариясида иқтисодий ҳодисаларнинг белгилари умумлаштириш асосида қонунларда таърифланади. **Иқтисодий қонуилар** — иқтисодий жараёнларни турли муҳим томонлари ўртасидаги муҳим тақрорланиб ва юзага келиб турадиган узвий иқтисодий заруратни тақозо этувчи сабаб-оқибат, алоқа бөгланишлариdir. Қонунлар маълум иқтисодий жараён ва айрим ҳодисаларнинг муҳаррарлигини билдиради. Масалан, меҳнат тақсимоти қонуни муҳаррар равишда ишлаб чиқарishнинг ихтисослашувини билдиради. Категориялар каби иқтисодий қонунлар ҳам хар хил бўлади. Улар қуидаги гуруҳларга бўлинади:

1. Умумиқтисодий қонуилар — жамият тараққиётининг ҳамма босқичларида, иқтисодиётнинг аниқ ижтимоий шаклидан қатъий назар амал қилувчи қонунлар. Булар жумласига меҳнат тақсимоти, жамғариш, меҳнат унум-

дорлигининг ўсіб бориши, әхтиёжларнинг юкалиши, меңнат турларининг ўрін алмашуви қонунлари кабилар киради.

2. **Формацион-махсус қонунлар** — махсус иқтисодий қонунлар — ғақат муайян социал-иқтисодий тизим доирасыда амал қилувчи, шу тизимнинг ўзига хос хусусиятларини ифода этувчи қонунлао ёки «изм»лар қонуни. Булар таркибига масалан, феодализм, капитализм қонунлари кабилар киради.

3. **Даврий-оралиқ қонунлар** — бу турли социал-иқтисодий системада, аммо маълум даврда амал қилувчи системаларнинг махсус тузумига алоқаси бўлмагани ҳолда, уларни бирлаштириб боғлаб турувчи муносабатларга хос қонунлар. Бу ҳозирчалик ўз мазмуни билан бозор иқтисоди қонунлари. Бу қонунлар нағақат «изм»лар шароитида, балки улар бўлмасада амал қилади, чунки улар маълум тарихий босқичдаги умуминсоний муносабатларни билдиради.

Иқтисодий назария категория ва қонунларни улар қайси гурӯҳга мансуб бўлмасин, яхлитликда олиб қарайди, қонунларни бир тизимида ўзаро таъсир остида амал қилишини ҳисобга олади. Категория ва қонунлар тизими — иқтисодиётга хос бўлган барча, бир-бирини тақозо этувчи қонунлар ва категориялар мажмуасидир.

3. Иқтисодиёт назариясининг таҳлил усуслари

Иқтисодий назария ходисаларни билишга багишланган умумфалсафий усусларни қўллайди. Энг аввал иқтисодиётни акс эттирувчи, уни талқин этишга ёрдам берувчи маълумотлар (фактлар) жамланиб баҳоланади. Бу маълумотлар айрим ёки бир гурӯҳ ҳодисаларга оид бўлади. Бу иқтисодиётни тафаккур этишдаги эмпирик босқич ҳисобланади. Бу босқичда тўплантган маълумотлар иқтисодий хатти-ҳаракатларга тааллуқли бўлади. Иқтисодий маълумотлар поинқтисодий маълумотлардан ажратиб олинади. Жамланган маълумотларга бир қатор умумий тареда баҳо берилади. Натижада дастлабки синааб қўрилмаган **хуроса** — типотеза олға сурилади.

Предметни ўрганишнинг ижкинчи босқичида тўплантган маълумотлар жамланган ҳолда ўзаро алоқада олиб қарабади. Иқтисодий ҳодисалар ўртасидаги сабаб-оқибат боғланишлари аниқланади, фактлар умумлаштирилиб, фикр-мулоҳаза синаалган назарий хуросалар, қонун-қонда-

лар даражасига келтирилади. Назарий хуросалар иқтисодий принциплар деб ҳам юритилади. Иқтисодий фактлар биринчидан, умумлаштириш учун илмий маълумот хизматини ўтайди, яъни улардан назария келтириб чиқарилади; иккинчидан, улар назарияни текшириш учун асос бўлиб хизмат қиласди. Назарий асосланган қонун-коидаларнинг тўғрилиги, реал иқтисодий муҳитда текшириб борилади.

Назарий хуроса чиқарилганда иқтисодий хатти-ҳарачатларни тасодифийси эмас, балки кўп ҳолларда учрайдигани асос қилиб олинади, асосий ҳодисалар бошқаларидан ажратилган ҳолда қаралади, маълум чегарада олиб ўрганилади. Акс ҳолда, алоқа-богланишлар ғоят кўп бўлганидаёт, ҳодисаларнинг боришини маълум тизимга солиб хуросалар чиқариб бўлмайди. Фактларни тартиблаб хуросага келишда абстракциялаш усули асосий усул бўлиб хизмат қиласди. Иқтисодий назария табиий-техникавий фан эмаски, у ўз гипотезаларини тажрибалар ёхуд лаборатория таҳлили орқали текшириб юрса. У ижтимоий фан, у иқтисодиётдаги ғоят кўп қиррали, чирмашиб кетган алоқа-богланишларга дуч келади. Иқтисодиётни назарий таҳлили хусусида К. Маркс ёзганки «бу ишда на микроскоп, на кимёвий реактивларни қўллаб бўлмайди. Унисини ҳам, бунисини ҳам ўрнини абстракция кучи эгаллайди».¹

Гарбдаги энг обрули «Экономикс» муаллифлари Р. Маккониелл ва Л. Брю ёзишича назария — бу лаборатория фани эмас.² Шу сабабли назарияда илмий абстракциялаш усули бош ўрин тутади. Бу усул — иқтисодий ҳодисаларни уларга таъсир этувчи ўткинчи, иккинчи даражали фактлардан ҳоли этган тарзда таҳлил этиб, назарий умумлаштириш, илмий хуросалар чиқаришdir. Бу усул иқтисодий ҳодисаларнинг табиатини, уларга хос қонуниятларни очиш имконини беради.

Абстракциялаш асосида категориялар ва қонунлар таърифланади, улар илмий муомалага киритилади. Абстракциялаш юз берганда иқтисодиётга оид асосий, муҳим, юзага чиқиб турадиган фактлар ажратиб олинади, улар тақдосланади, улар ўртасидаги боғланиш аниқланади. Буларнинг ҳаммаси онг, тафаккур орқали бажа-

¹ К. Маркс. Капитал. I-том. Тошкент, 1956, 5-бет.

² Кэмпбелл Р. Маккониелл, Стенли Л. Брю «Экономикс—принципы, проблемы, политика». Москва. изд. «Республика», 1992, с.21.

рилади. Абстракциялаш бўлмаса ғоят кўп, тартибланмаған фактлар орасида ўралашиб қолиб назарий хулоса қилиб бўлмайди. Абстракциялаш — бу иқтисодиётнинг назарий моделини яратишдир. Фактларга асосланган назарий умумлаштириш илмий асосга эга, чунки у реал воқеилидан келиб чиқади.

Илмий хулосалар абстракциялаш шатижаси бўлганидан, уларни ғоят мавҳум ва амалий аҳамиятсиз деб қараб бўлмайди. Умумлаштиришлар иқтисодиётга хос қонунуялтарга оид бўлганидан амалий аҳамиятга эга. Иқтисодий қонунларга риоя қилмай фаолият юритиб бўлмайди. Бу қонунлар нимани тақозо этишини англамай туриб иқтисодиётда амалий иш тутиб бўлмайди.

Иқтисодий назария предметини ўрганишдаги учинчи боскич назарияни иқтисодий сиёсат билан боғлашдир.

Назария иқтисодиётга қандай тенденциялар хос бўлиши, унинг қандай омиллар таъсирида ривожланиши, унда қандай ўзгаришлар бўлишини башорат өта олади. Шу сабабли назария — иқтисодий сиёсатнинг илмий асоси деб айтиш мумкин. Сиёсат деганда нафақат давлатнинг умуммиллий, умумжамият миқёсидаги сиёсатини, балки айrim корхона, фирманинг амалиёти дастурини, унинг қандай хатти-ҳаракатга қўл уришини ҳам тушунмоқ зарур.

Назарияда индуктив ва дедуктив усуллар ишлатилади. Индуктив усул деганда эмпирик билимдан абстракцияга ўтиб, назарий хулосалар чиқариш, сўнгра улардан иқтисодий сиёсатга ўтишни тушуниш керак. Дедуктив усули қўлланганда назариядан иқтисодий фактлар таҳлилига ўтилади. Бунда олға сурйилган хулоса қайтадан фактлар асосида текшириб кўрилади. Ҳар иккала усул бир-бирини тўлдиради.

Назария умуминсоний бўлганидан унда мантикийлик ва тарихийлик усуллари жам ҳолда қўлланилади. Иқтисодий ҳодисаларнинг ички ва ўзаро алоқалари мантикий фикрлаш орқали аниқланади. Бу усул билан иқтисодий ҳодисаларнинг моҳияти, туб белгилари аниқланади. Аммо улар тарихан ривожланиб, ўзгариб турувчи деб қаралади. Иқтисодий муносабат қандай пайдо бўлган, қандай ривожланган, нимага айланганлиги тарихий усул билан аниқланади.

Масалан, мантикий усул билан пулнинг моҳият жиҳатидан нима әканлиги аниқланади. Тарихий усул билан эса пул функциялари, пул шакллари ўзгариб, оддий товар

шаклидаги пулдан олтин-кумуш тангалар шаклидаги пулга ўтиш, қоғоз пул, ниҳоят электрон шулнинг пайдо бўлиши қараб чиқилади.

Назарий хуносалар икки даражадаги — макро ва микро даражадаги — иқтисодий таҳлилдан келиб чиқади. Иқтисодиёт ўрганилганда миқдор ва сифат таҳлили қўлланади. Назария учун албатта сифат таҳлили бирламчи. Бунда абстракт фикрлаш орқали иқтисодий ҳодисаларнинг моҳияти уларга хос қонун ва категориялар назарий асосланади. Миқдор таҳлилида ҳодисаларнинг миқдорий ўлчами, кўрсаткичлари асос қилиб олинади ва математик усувлар билан ҳисоблаб чиқилади. Масалан, меҳнат унумдорлиги ўрганилганда, аввал сифат таҳлили асосида унинг қандай тушунча экани аниқланади, сўнгра математик формулага жўра унинг аниқ кўрсатгичи ҳисоблаб топилади. Ҳисоблаб топилган унумдорлик кўрсаткичларини узоқ даврдаги ўзгаришларга қиёслаб унумдорликка хос бўлган қонуниятлар таърифланади. Шундай қилиб миқдор ва сифат таҳлили бир-бирини тақозо этади. Иқтисодий назарияда қонуниятларни баён этиш учун эгри чизиқ чизмалари, статистик жадваллар қўлланади.

4. Иқтисодиёт назарияси ва бошқа иқтисодий фанлар.

Иқтисодий фанлар шартли равишда икки гуруҳга бўлинади: 1) Умумиқтисодий фанлар, яъни иқтисодиётни яхлит олиб ўрганувчи фанлар; 2) Хусусий иқтисодий фанлар — иқтисоднинг у ёки бу соҳасини ёҳуд корхона иқтисодини ўрганувчи фанлар. Иқтисодий назария биринчи гуруҳга жиради. Унинг ўзи ўз номи билан ҳам ажралиб туради, яъни у умумий иқтисодга назарий жиҳатдан ёндошади, унга хос қонун-қоидаларни ўрганади.

Назария биз сўз юритаётган фаннинг танҳо ўзида кўрилади, аммо унинг монопол тасарруфида бўлади деб ўйлаш хатодир. Бошқа фанларда ҳам ўз предметига назарий ёндашув бор. Лекин хусусий иқтисодий фанлардаги назария ҳодисаларнинг фақат айrim хусусий жиҳатларига тегишли ва бу фанлардаги бош масала эмас. Иқтисодиёт назариясида иқтисодий фаолиятни қаерда, қандай ижтимоий шаклда, қандай митъесда ва қандай шиддат билан юз берипидан қатъий назар, унга хос бўлган жамики алоқа-богланишларни, уларга хос бўлган қонун-қоидаларни ўрганади.

Хусусий иқтисодий назария иқтисодиётнинг айrim

Ҳусусий томонларига хос бўлган мураккаб муносабатларни ва қонуниятларни ўрганади. Ҳусусий назария ҳар хил. Масалан, молия, бухгалтерия, статистика, тул муомаласли назариялари мавжудли, улар иқтисодиётнинг айрим соҳаларидаги фаолиятни таҳлил этади. Биз назария деганимизда гап умумий назария устида боради. Иқтисодиёт назарияси умуминсоний фан бўлиб, у уч хил вазифани бажаради: 1) иқтисоднинг сир-асорларини билиб олиши, уларни оммага етказиб, уларнинг иқтисодий билим савиёсими ошириш; 2) босиқа иқтисодий фанларга илмий-услубий асос бўлиб хизмат қилиши. Бошиқа фанлар назария асослаб берган категориялар ва қонуналарга таянган ҳолда ўз предметини ўрганади. Айни вақтда назария бошиқа фанлар хуносасига асосланиб, иқтисодий ҳодисаларни умумлаштиради. Масалан, назария микроиктисод фани курхона (фирма) фаолиятини ўрганишдан олган натижалариға қараб, маълум умумлаштиришини ўтказган ҳолда янги қоидаларни асослайди, эскиларга ўзгариш киритади; 3) амалий тавсиялар бериш. Бу тавсиялар умумиқтисодий характерда ва иқтисодий сиёсатга тегишили бўлади.

Улар иқтисодий ўсишни ва унинг самарадорлигини ошириш, аҳолини тўла иш билан таъминлаш ва унинг фаровонлигини ошириш, иқтисодий барқарорлаптириш ва инфляцияни бартараф этиш, иқтисодни интеграциялаш ва ташқи аложаларни женгайтириш каби умумий аҳамиятга молик тавсиялар беради.

Иқтисодий назария реал иқтисодий ҳаётдаги ўзгаришларни умумлаштириб, илмий жиҳатдан ўзига сингдириб боради ва фан сифатида янги хуносалар билан бойиб боради. Айни вақтда иқтисодий фаолиятни назарияда асосланган қонун-қоидаларга биноан ташкил этиш иқтисодий ўсип ва фаровонликни ортиб боришни таъминлади. Жамият иқтисодиёти назария асосида илмий бопшарилиши шарт. Аммо назарий хуносаларни суриштирмай-нетмай, кўр-кўронча қўллаш иқтисодни издал чиқаради. Масалан, монетаризм назариясидан келиб чиқсан рейганиомика (АҚШ президенти Р. Рейганномидан) сиёсати 80-йилларда АҚШда иқтисодий ўсишни таъминлади, чунки бу назария шаклланган бозор иқтисодининг принципларини ҳисобга олади ва у АҚШ шароитига мос тушпар эди. Монетаризм чора-тадбирлариши 1992 йил Россияда қўлланиши мамлакат иқтисодини хароб этди, чунки бу ерда шаклланниб улгурган бозор иқтисоди йўқ эди, шу

сабабли монетаризм тавсиялари реал шароитта тұла мос келмади.

Иқтисодий назариянинг етуклик даражаси фаннинг нақадар ривожланғанligini билдиради. Агар жамиятнинг интеллектуал құvvати қанчалик юқори бўлса, иқти-содиёт назарияси шунчалик ривож топади, унинг иқти-содиёт учун аҳамияти ортиб боради.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Иқтисодиёт назарияси қандай фан деган саволга қуйидаги жавоблардан түррисини топинг: 1) Ишлаб чи-қарып технологияси ҳақидаги фан. 2) Савдо-сотиқ ҳақи-даги фан. 3) Иқтисодий тараққиёттинг қонун-қоидаларини ўрганувчи фан. 4) Фирма уй хўжалиги иқтисоди ҳақидаги фан. 5) Умуминсоний фан. 6) Синфий фан. 7) Бошқариш тўгрисидаги фан. 8) Иқтисодий сиёsat ҳақидаги фан.

2. Иқтисодиёт назариясини нима сабабдан чуқур ўр-ганиши зарур?

3. Назарияни бошқа иқтисодий фанлардан қандай фарқи бор?

4. Иқтисодий категориялар ва қонунлар тизими нима, унинг таркиби тузилиши қандай?

5. Нима сабабдан янги иқтисодий категориялар пайдо бўладилар?

6. Нима сабабдан назарияда абстракциялаш асосий таҳлил усули ҳисобланади?

7. Талаба Б. Маҳмудов назарияда сифатли таҳлил муҳим деб жавоб берди. Талаба С. Содикова миқдорий таҳлил асос дейди. Ким ҳақу ким ноҳа?

8. Назария фирма ёки оила иқтисоди юзасидан тавсиялар берадими?

9. Иқтисодий назария бошқа иқтисодий фанлар билан қандай алоқада бўлади?

II БОБ

СОЦИАЛ—ИҚТИСОДИЙ ЭҲТИЁЖЛАР

1. Эҳтиёж ва унинг турлари

Жамиятнинг тузилиши қандай бўлишидан қатъи назар унинг аъзолари ўз эҳтиёжларини қондиришлари шарт, чунки ҳаёт кечириш эҳтиёжларнинг қондирилишини билдиради. Ҳаёттй эҳтиёжлар турлари кўп. Ўлар иқ-тисодий, социал, маданий, сиёсий, маънавий ва ҳатто соғ физиологик эҳтиёжлардан иборатлар. Албатта, улар ора-

сида социал-иқтисодий әхтиёжлар устивор аҳамиятга эга, чунки уларни қондиришнинг ўзи инсон учун бирламчи зарурат, бу ишлаб чиқаришнинг ривожланишини таъминлайди. Одамлар маданият, санъат, сиёсат ва бошқа қандайдир ижтимоий фаолият билан шугулланишдан аввал уларни бирламчи әхтиёжлари — овқатланиш, кийиниш, бошпанага эга бўлиш, меҳнат қилиш әхтиёжлари юзага чиқиши зарур. Социал-иқтисодий әхтиёжлар — кинийларнинг яшаси, меҳнат қилиши ва маълум иқтисодий мавқега эга бўлиши учун истеъмол этилиши зарур маҳсулотлар ва хизматлар мажмудидир. Бу фақат тирикчилик әхтиёжи эмас, балки инсоннинг шахс сифатида камол топиш зарурати ҳамдир. Унинг одатдаги жисмоний әхтиёждан фарқи шуки, уни меҳнат воситасида ва табиат иштирокида қондирилади, яъни у ишлаб чиқариш фаолиятини талаб қиласи. Эҳтиёж, аввалимбор, якка тартибда бўлади, чунки ҳар бир одамнинг хусусиятига қарраб әхтиёж фарқланади. Эҳтиёж одамнинг жисмоний ҳолати, меҳнати, диди ва одатларига боғлиқ.

Шундай әхтиёжлар ҳам борки, улар якка бўлса-да, биргаликда қондирилиши мумкин. Шундай шароитда гуруҳий әхтиёжлар пайдо бўлади. Бу маълум гуруҳга бирлашган кишиларнинг умумий әхтиёжидир. Оиласвий әхтиёж — қон-ҷариндош кишиларнинг биргаликдаги әхтиёжидир. Бу ерда ҳар бир оила аъзосининг якка әхтиёжи оиласининг умумий әхтиёжи билан бирлашади. Оиласининг умумий уй хўжалиги мавжуд, у ердаги буюмлар биргаликдаги әхтиёжни қондиради. Кишилар меҳнат жамоасига, касбий ёки сиёсий уюшмаларга бирлашадилар. Бу ўринда ҳам гуруҳий әхтиёж пайдо бўлади. Масалан, меҳнат жамоасининг умумий әхтиёжи ишлаб чиқариш, техника ва технологиясини янгилаш бўлса, бу ҳар бир якка аъзо даромадини оширишдан иборат әхтиёж билан уйғунлассади.

Умумжамият әхтиёжи ҳам борки, у биринчидан, барча турдаги якка ва гуруҳий әхтиёжларнинг мажмудидан иборат бўлса, иккинчидан, жамиятни яхлит организм сифатида яшаб туриши учун зарур әхтиёждир. Масалан, табиий ресурсларни авайлаш, мудофаа, иқтисодий захирапар ҳосил этиш, жамиятни бошқариб туриш билан боғлиқ ва бошқа әхтиёжлар.

Жамиятдаги әхтиёжлар ўзининг туридан қатъи назар:

1. Жамият иқтисодий тараққиётida эришилган даража.

2. Жамиятнинг социал-иқтисодий тузуми.
3. Ҳаёт кечиришнинг табиий-жўгрофий шароити.
4. Тарихий-миллий анъаналар ва юдатлар билан бοғланиб кетади.

Иқтисодиёт қолоқ бўлса эҳтиёжлар доираси тор бўлади. Аксинча иқтисод юксак бўлса, эҳтиёж кең ва хилмажил бўлади. Шу жиҳатдан ўрга асрда эҳтиёж билан ҳозирги XXI аср бўсағасидати эҳтиёжни солиштириб бўлмайди. Агар ўша даврдаги якка эҳтиёж энг заруртирикчилик воситалари билан чекланган бўлса, ҳозирги эҳтиёжлар инсоннинг баркамол ривожланишини кўзлайди, у бир амаллаб тирикчилик ўтказиш талаби доирасидан аллоқачон чиқиб, тўкинчилик шароитида фаровон яшаш эҳтиёжига айланган.

Жамиятнинг эҳтиёжи турли ижтимоий тоифа ва гурухларга мансуб кишилар эҳтиёжининг яхлитлигидир. Шу сабабдан, у жамиятнинг ички тузумига бοғлиқ. Агар жамият мулкдор ва мулкисизларга, бой ва камбагалларта, эксплуататорлар ва эксплуатация этилувчиларга ажралган бўлса ёки жамиятда ижтимоий тенглик бўлиб, у чукур табақалашмаса, унинг асосини ўртанча синфлар ташкил этса, щунга қараб эҳтиёж ҳар хил бўлади. Гап шундаки, жамият эҳтиёжи йигма эҳтиёж бўлгашдан унинг ҳолати уни ташкил этувчи унсурлар ҳолатига бοғлиқ.

Жамиятдаги ижтимоий гуруҳлар ва уларга мансуб кишилар эҳтиёжи фарқланар экан, щунга қараб турли эҳтиёжларнинг нисбати умумжамият эҳтиёжини юзага келтиради. Бой қатламларнинг ўта сифатли, ноёб маҳсулот ва хизматларга эҳтиёжи бўлса, камбагаллар эҳтиёжи энг зарур маҳсулотлар ва хизматлар билан чекланади. Бу ҳол умумий эҳтиёжларга таъсир этмай қолмайди.

Табиий-иқлим шароити ҳам эҳтиёжларга таъсир кўрсатади. Совук иқлимда ҳаёт кечириш учун оқисил ва ёғга бой овқат, иссиқ кийим, уй ва транспорт воситасига эҳтиёж чакирса, иссиқ иқлим шароити буларни талаб қилмайди. Ёғингарчилик кўп ерда зонтга ва плашга катта эҳтиёж бор, куруқчиликда буларнинг умумаш кераги йўқ.

Эҳтиёжлар ҳаёт кечиришнинг нафакат табиий шароити, балки унга хос тарихий анъаналар билан ҳам бοғлиқ. Анъаналар миллий ва диний омиллар таъсирида шаклланади. Масалан, мусулмонларда бор маросимлар, христианларда йўқ ва аксинча. Тарихи шаклланган маросимлар эҳтиёжга таъсир этиши турган гап. Миллий (этник) ва

диний урғ-одатлар ўзаро чирмашиб кетгани ҳолларда махсус әҳтиёж юзага келади. Масалан, Марқазий Осиё давлатларида Наврӯз байрами өтниң бўлса, рўза, рамазон ҳайити, қурбон ҳайитлар диний байрамлардир. Уларни ўтказиш бошқа ҳалқларда бўлмаган барқарор қўшимча эҳтиёжларни юзага чиқаради.

Инсон әҳтиёжи абадий. Инсон бор әкан, унинг әҳтиёжи мавжуд. Эҳтиёж инсон ҳаётининг ажралмас қисмидир. Аммо, әҳтиёж инсон учун туғма белги эмас, у наслдан-наслга ўтмайди ҳам. У жамиятда инсоннинг субъектив хусусиятига боғлиқ ҳојда юзага келади. Шу сабабли кишиларда у ёки бу неъматни афзал кўриш мавжуд.

Инсон биосоциал тип. У ҳар қандай жонзор таби физиологик эҳтиёжга эга. Лекин инсон жамият маҳсули. Кипининг эҳтиёжи у ящаган шароитга қараб шаклланади, эҳтиёжнинг қондирилишида инсоннинг фақат ўзининг эмас, балки ўзгаларнинг меҳнати ҳам қатнашади. Шу жиҳатдан эҳтиёж ижтимоийдир. Агар шундай бўлмаганда, у янги ижтимоий муҳитда ўзгариб кетмас эди. Масалан, эҳтиёжи Ўзбекистон шароитида шаклланган китпи Farb мамлакатига кўчиб ўтиши билан унинг эҳтиёжи ҳам ўзгариб кетади.

Эҳтиёжнинг муҳим хусусияти унинг қатъий равишда иккалашуви, яъни ҳар бир кипига нисбатан алоҳидалашувидир. Эҳтиёжнинг субъективлиги шундаки, у истеъмолчининг одати, диди, нимага қизиқишпи, маданий даражасига боғлиқ.

Эҳтиёжлар хилма-хиллигидан бир одамнинг эҳтиёжи бошқасиникига ўхшамайди, чунки у қатъий равишда яккалашган. Аммо эҳтиёжда бир қатор шириқ белгилар борки, уларга әҳтиёжни гурухларга бўлиш мимкин. Бунга эҳтиёжнинг характеристи, унинг нимага қаратилиши асос қилиб олинади. Шу жиҳатдан қаралганда социал-иқтисодий эҳтиёжлар уч қисмга бўлинади:

1. Моддий эҳтиёжлар;
2. Социал-маънавий эҳтиёжлар;
3. Меҳнат эҳтиёжи.

Моддий эҳтиёжлар азалий, улар инсон пайдо бўлиши билан юзага келган. Улар табиий эҳтиёжлардир. Улардан фарқлироқ, маънавий ва социал эҳтиёжлар азалий бўлмай, жамият тараққиётининг маълум босқичида, аниқроги цивилизация пайдо бўлиши билан юзага келадилар.

Моддий эҳтиёжлар энг зарур ва ҳаётий бўлиб, озиқовқат, кийим-кечак, турар-жой, транспорт, алоқа, гигиена

эҳтиёжларидан иборат бўлади. Уларнинг қондирилиши яшашнинг бирламчи шартидир. Аммо жамият ривожланган сари социал-маънавий эҳтиёжлар ҳам табиий заруритга айланади. Бу эҳтиёжлар таркибан билим олиш, маданий савияни ошириш, малака-маҳоратта өга бўлиш, соглом бўлиб, узоқ умр кўриш кабилардан иборат бўлади.

Моддий эҳтиёжлар, албатта, моддий кўринишга эга. Масалан, кийинин эҳтиёжи қостюм, пальто, кўйлак, туфли каби моддий шаклга эга. Социал-маънавий эҳтиёжлар асосан хизматлардан (масалан, ўқитувчи, врач, санъат арбоби хизматидан) иборат бўлиб, улар маълум фаолият шаклига эга, уларнинг яққол моддий кўринишни йўқ.

Меҳнат эҳтиёжининг мавжудлиги фақат меҳнатсиз нозу-неъматлар яратиб бўлмаслигидан эмас, балки меҳнатсиз инсон ҳаётининг бўлмаслигига, меҳнатсиз инсон шахсиси камол топа олмаслигидадир. **Меҳнат эҳтиёжи инсонни ўзида мужассамлашган**, унинг моддий шакли йўқ, у ишлашга бўлган иштиёқда ифода этилади. Меҳнат эҳтиёжи инсонда меҳнат қилиш, ижод этиши қобилияти борлигидан келиб чиқади. Инсон меҳнатда ўз ўрнини топиши, ўз қобилиятини ишга солиб элга танилиши керак. Меҳнат эҳтиёжининг ўзи моддий шаклда бўлмаса-да, маълум моддий шарт-шароитни талаб қиласади. Меҳнат эҳтиёжи моддий жиҳозланган иш жойи бўлишини билдиради. Эҳтиёжнинг учала тури бир-бирини тақозо этади, улар фақат узвий бирликда социал-иқтисодий эҳтиёжларни билдиради.

Эҳтиёжнинг юзага келиши янги маҳсулот ёки хизматларнинг яратилиши билантина изоҳланмайди. Улар истеъмолга кириб боргандагина эҳтиёж пайдо бўлади. Янглийкнинг зарурлигини англаш истеъмолчининг маданий савиясига борлиқ. Маданий савияси шаст кишиларда эҳтиёж юксак бўлмайди. Истеъмолни қондириш учун реал шароит йўқ жойда ҳам эҳтиёж пайдо бўлмайди. Масалан, электрлашмаган хонадон аҳлиниңг электр асбобларга эҳтиёжи бўлмайди, албатта. Уларда қўйл билан ишлатила-диган асбобларга эҳтиёж бўлади. Бу табиий ҳол, чунки маҳсулот ёки хизматдан амалий баҳраманд бўлиш имкони бор ерда эҳтиёж ҳам мавжуд. Ишлатиш мумкин бўлмаган шарсага эҳтиёжнинг йўқлиги ўз-ӯзидан тутупнаарли.

Эҳтиёж яккалашган экан, барчага эҳтиёжнинг ягона ўлчами билан ёндашиб бўлмайди. Ҳар қандай якка эҳтиёж уч ёқлама хусусиятга эга. Биринчидан, унда умум-

инсоний эҳтиёжлар мавжуд; иккинчидан, унда инсоннинг мулкий, касбий мақоми ёки бошика ҳолатдан келиб чиқсан эҳтиёж бор; учинчидан, унда инсоннинг субъектив ҳиссиётидан, унинг одати ва руҳиятидан келиб чиқсан эҳтиёжи бор. Якка эҳтиёжнинг жамиятта боғлиқ эканлигини асосий деб, унинг якка субъектив жиҳатларини ёддан чиқариш нотўғри бўлади.

Мисол учун муайян бир тадбиркорни олайлик. У ҳамма қатори инсон, унинг овқатланишдан иборат эл қатори эҳтиёжи бор. Унинг мулкий мақомига қараб бойлик тўплаш эҳтиёжи ҳам бор. Унинг овқатланиш эҳтиёжига келсак, бу ниҳоят мазали, тўйимли, экологик гоза овқатга бўлган эҳтиёждирки, унинг юзага келишини бой қатламга мансублиги изоҳлайди. Чунки ўз мавқеида бўлиши учун бойлар каби овқатланиши керак. Шу тадбиркор бошика бойлардан фарқлироқ овқатни маълум турини ёқтириб, уни маъқул жўради. Бу субъектив ҳиссиётидан келиб чиқади.

Эҳтиёжлар кишиларнинг ёши, жинси, оилавий аҳволи, касби, меҳнатининг тури каби омилларга боғлиқ. Некса одамларда енгил ҳазми таомга, куладай кийимга, лори-пармонга, кўпроқ дам олишга, шовқин-суронисиз уйга эҳтиёж қучли. Ёшлиарнинг эҳтиёжи эса бошиқча. Оилавий, болачақали кишиларда болалар кийими, ўйинчоқларга эҳтиёж бўлса, сўққабошларда бундай эҳтиёж йўқ, уларнинг эҳтиёжи шахсан ўзининг яшаш зарурати билан чеклади.

Эҳтиёжга қучли таъсир этувчи омил — бу киши меҳнатининг ҳарактеридир. Ақлий ва жисмоний, оддий ва муроккаб меҳнат аҳлиниңг эҳтиёжи ҳар хил. Оғир жисмоний иш билан банд бўлганларда сарфланган мускул энергиясини тиклаш учун зарур маҳсулот ва хизматларга эҳтиёж бор. Ақлий меҳнат соҳибларида эса ақлий энергия сарғини тиклаш зарурати бор. Оддий фаррош эҳтиёжи тор бўлса, олим эҳтиёжи юқори даражада кенг ривожланган бўлади.

Жамиятнинг умумий эҳтиёжи жамиятда яшайдиган кишиларнинг якка эҳтиёжларидан иборат экан умумий эҳтиёжга аҳолининг сони ва таркиби ҳам таъсир қиласди. Кейинги 200 йиљ ичидаги Ер юзидағи аҳоли сони деярли 5 марта кўпайди. Бу—эҳтиёжга таъсир этмай қолмайди, албаттә. Аҳолиянинг ёши, жинси, маълумот ва касб жиҳатидан таркибига, унинг саноат, қишлоқ хўжалиги, илм-

маърифат соҳаларида банд бўлишига қараб жамиятдаги умумий эҳтиёжлар ҳар хил миқдорда ва турларда шакланади.

2. Эҳтиёжларнинг юксалиши

Эҳтиёжларнинг узлуксиз ўзгариб туриши ҳар қандай жамиятга хосdir. Фанда инсон ўзининг эҳтиёжини чексизлиги ва кенгайиб бориши имконияти билан ажralиб туриши аллақачон қайд этилган. Ҳозирги назариячилар ҳам шундай ҳодисани мавжуд деб биладилар. Улар эҳтиёжни чексиз деб қарайдилар.

Эҳтиёжларнинг чексизлиги уларнинг тўхтовсиз янгилини боришидан иборат. Бундай жараён барча социал-иқтисодий тизимларда мавжуд бўлган. Инсоният пайдо бўлган даврдан бошлаб шу кунгача эҳтиёжларнинг ўсиши кузатилади. Эҳтиёжни қондиришга интилиш ҳар доим иқтисодий ўсишни таъминлаб келган. Эҳтиёж ўсишининг тўхтапи жамият ҳаётининг тўхтасини билдиради. Бу эса мутлақо мумкин эмас, эҳтиёж ўсмаганда өди, ишлаб чиқаришни тараққий эттиришга зарурат бўлмас өди, албатта. Эҳтиёжнинг юксалиш қонуни борки, у умумиқтисодий қонунлар жумласига киради ва жамиятнинг ички тузилишидан қатъи назар инсоният тараққиётининг ҳамма босқичларида амал қиласиди. Бу қонунга кўра жамият аъзоларининг, бутун аҳолининг эҳтиёжлари узлуксиз юксалиб боради, эҳтиёж миқдоран ўсиб, таркибан янгилиниб туради, эски эҳтиёжлар ўрнига янгиси келади, эҳтиёжларнинг ривожланиши мураккаб тарзда юз беради. Бир эҳтиёж узоқ вақт сақланса, бошқаси қисқа вақтда йўқолиб кетади. Эски эҳтиёж мутлақо янгиси билан алмашмасдан туриб ривожланиши, такомиллашиб бориши ҳам мумкин. Эҳтиёжнинг трансформацияси — бошқа эҳтиёжга айланиб кетиши билан биргаликда, мутлақо янги, нозик ва ўта юксак эҳтиёж пайдо бўлади. Мазкур қонун ишлаб чиқариш билан эҳтиёж ўртасидаги алоқа-богланишларни билдиради. Бундай алоқадорлик ҳар доим мавжуд бўлган, ҳозир ҳам мавжуд, бундан кейин ҳам сақланади. Айтилган алоқалар умуминсоний, умумиғтисодий ҳисобланади. Жамиятнинг ички тузуми бу алоқа — boglanishlariga taъsir etadi. Ammo ular bундан қатъи назар ҳамма ерда ишлаб чиқариш учун хизмат қиласиди. Эҳтиёж яратилган маҳсулотлар ва хизматларни истеъмол этиш орқали қондирилади.

Истеъмолсиз эҳтиёж юзага келмайди, чунки фақат истеъмол жараёнида маҳсулот ва хизматларнинг нақадар фойдалиги, яъни эҳтиёжни қондира олиш хусусиятлари амалий синовдан ўтади. Шундан сўнгтина янги эҳтиёж тарқалиб, оммавий тус олади. Эҳтиёжни қондириш учун ишлаб чиқариш юритилади. Ўз навбатида ишлаб чиқариш янги эҳтиёжларни юзага келтиради. Уларни қондириш янга ишлаб чиқариш ривожини талаб қиласди. Хуллас, ишлаб чиқариш билан эҳтиёж бир-бирини етаклаб ҳар доим олга қараб боради. Ишлаб чиқаришда янги маҳсулотлар ва хизматлар яратилгач, уларга эҳтиёж пайдо бўлади. Агар телевизор яратилмагандан унга эҳтиёж бўлмас эди. Унинг пайдо бўлиши, янги эҳтиёжни, ранги телевизорга эҳтиёжни яратди. Бу эса телевизор ишлаб чиқаришни ќенгайтирди.

Эҳтиёж даражаси ишлаб чиқаришга боғлиқ ҳолда шаклланади. К. Маркс таълимотига кўра ишлаб чиқариш кам ривожланган жойда оддий, чекланган эҳтиёж бўлади, аксинта ишлаб чиқариш етук жамиятда эҳтиёж ҳам ривожланган бўлади. Масалан, ибтидоий жамиятда инсон эҳтиёжи фақат овқатланиш билан, аникрофи ўлиб қолмаслик учун овқат топиб ейишдан иборат бўлган. Ҳозирги эҳтиёж эса гоят бой, турли-туман, миқдоран қаттадир, чунки ҳозирги ишлаб чиқаришни унум жиҳатидан ибтидоий ишлаб чиқариш билан мутлақо солиштириб бўлмайди.

Умумжамият миқёсидағи эҳтиёжларнинг ривожланиши энг аввал техника тараққиётига боғлиқ. Шу сабабли кўйл меҳнатига асосланган ишлаб чиқаришда, Farb иқтисадчилари анъанавий деб атаган иқтисодиётда эҳтиёжлар секин ривожланган. Иқтисодий қолоқлик шароитида эҳтиёж истеъмол буюмларини тайёр ҳолда табиатда учрашига, уларни чуқур қайта ишламай туриб истеъмолга мослаштириш билан чекланиб ўлган. Бу ерда янги материалыларни олиш амри-маҳол бўлган. Ривожланган иқтисодиётда табиий ресурслар ҳисоб-житоби бўлса-да, улардан кўплаб истеъмол буюмлари яратиш имкони бор. Шу сабабли табиий ресурслар эҳтиёжни каттиқ чеклай олмайдилар. Машиналашган ишлаб чиқаришга ўтиш билан унинг эҳтиёжга таъсири кучайган. Айниқса, ҳозирги фан-техника революцияси шароитида эҳтиёжнинг тез янгиланиши юз беради. Фан-техника ютуқларининг ишлаб чиқаришга жорий этилиши олдин ҳаёлга келмаган янги маҳсулот олиш ва хизмат кўрсатишга имкон беради.

Айниқса, электроникасиңг ишлаб чиқаришга кириб келиши мутлақо янги маҳсулотларни ишлаб чиқариш, бинобарин унга әхтиёжни юзага келтиради. Әхтиёжнинг юксалиши шиддатини фан-техника тарафында белгилапши турган гап.

Аҳоли сонининг ўсиши, унинг таркибидаги ўзгаришлар, малакали меҳнат билан банд бўлганиларнинг кўпайиши ҳам әхтиёжга таъсир этувчи омил ҳисобланади. Ниҳоят, давлатлар, миллатлар, әлатлар, минтақалар ўртасидаги алоқалар, айниқса, маҳсулот ва ахборот айрбошлиш янги әхтиёжнинг тарқалишига олиб келади. Дастрлаб тор доира билан чекланган әхтиёж оммавий тус олади.

Қолоқ ишлаб чиқариш шароитида әхтиёжнинг янгилашими суст боради. Унга монанд равишда ахборот ривожланмаганлигидан, айрбошлиш сустлигидан янги әхтиёж пайдо бўлса-да, у дарҳол маълум ҳудуд доирасидан чиқиб, оммавий тус олаолмайди. Ўзгалар янгиликдан тез хабар топа олмайдилар, натижада бирердаги әхтиёж бошқа ерга тез кўча олмайди. Машиналашган ишлаб чиқаришда бундай тўсиқлар барҳам топади. Аммо бу ерда ҳам ишлаб чиқариш юзага келтирган янги әхтиёж ўз-ўзидан истеъмолчига етиб келмайди. Бу, албатта, ахборот орқали амалга ошади. Ахборот маҳсулот ёки хизматларнинг әхтиёжбонлиги ҳақидаги холисона маълумот бўлади, у янги әхтиёжнинг шаклланишида фаол қатнашади. Масалан, «Бурда моден» журналининг кенг тарқалиши туғайли истеъмолчилар янгиликлардан хабар топдилар ва бу янги әхтиёжнинг юзага чиқишига кўмаклашди. Бундан Узбекистон ҳам истисно эмас.

Әхтиёжлар занжирили реакция сингари бир-бирини тақозо этади. Бир әхтиёж ўз кетидан бошқа әхтиёжни чақиради. Тузилиши мураккаб ва истеъмоли малака талаб қилувчи маҳсулотларга бўлган әхтиёж кетидан, уларнинг ишлатилиши билан боғлиқ әхтиёжлар келиб чиқади. Масалан, автомобилга әхтиёж кетидан уни гаражда сақлаш, таъмирлаш, техникавий хизматдан ўтиказиш, ёнилги билан таъминлаш, уни бошқаришни ўрганиш әхтиёжи келиб чиқади.

Бундай боғланиш, айниқса, ҳозирги фан-техника революцияси яратган әхтиёжларга хосdir.

Ишлаб чиқариш байналмилал тус юлан сарий әхтиёж ҳам шундай қиёфа ола боради. Әхтиёжнинг ишлаб чиқаришга боғлиқлиги халқаро миқёсда ифода этилади. Бир

мамлакатда пайдо бўлган эҳтиёж бошқаларига тарқалиб, халқаро характерга эга бўлади. Компьютер АҚШда пайдо бўлган, лекин тез орада унга эҳтиёж байналмилал митқёсда тарқалди. Эҳтиёжнинг бир ердан бошқа жойларга тарқалиши намойишорона истеъмол билан боғлиқ. Бир ергаги маҳсулотни истеъмол этиш самараси ахборот орқали бошқа ергача етиб бориб, шу маҳсулотга эҳтиёж тутгидари.

Ривожланган жамиятда эҳтиёжнинг миллий хусусиятлари қисқарган ҳолда унинг миллатлароро, байналмилал белгилари ривож топади. Бу турли халқларнинг бир бирига кўрсатган таъсири натижасидир. Масалан, юстюм Европада пайдо бўлган, лекин унга эҳтиёж умуминсоний тус олган, у ер юэидаги ҳамма миллат ва элатларнинг кийимига айланган.

Эҳтиёжнинг юксалиши силлиқ бормайди, чунки бунга тўсқинлик қилувчи омиллар бор. Улардан бирош ишлаб чиқариш ҳолати, биз уни қўриб чиқдик, иккичиси жамиятдаги муносабатлардир. Эҳтиёжнинг юксалишидаги чегаралар жамиятнинг социал структураси (тизими) га боғлиқ. Агар аҳоли бир қатламишининг истеъмоли чекланса, бошқасиниши эса эркин кенгайиб борса, бу эҳтиёжнинг юксалишига таъсир этади. Аҳолининг турли тоифаларига нисбатан эҳтиёж нютексис ўсади. Эҳтиёжи ҳар хил ўсаётган қатламларнинг нисбатига қараб, жамиятдаги умумий эҳтиёж ўзгарида.

Аҳолининг бой қатлами қўлида катта даромад жамланган ҳолда, кўпчилик аҳоли камбағал бўлганда, биринчи тоифада юксак эҳтиёж бўлса, иккичи тоифа эҳтиёжи чекланиб қолади. Бунда янги эҳтиёжлар аҳолининг кичик доираси билан чекланиб, улар оммавий тус олмай қолади. Бундай жамиятда бутун аҳолининг эҳтиёжи учун кетадиган маҳсулотларнинг бир қисми ишлаб чиқарипни ўстиришга ва олий мартабали қатламнинг ўсиб бораётган шахсий эҳтиёжини қондиришга юборилади. Аҳоли истеъмоли чекланган жамиятда эҳтиёжлар тез юксалмайди. Мана шундай ҳодиса эксплуатация бор жамиятга хосdir. Аммо бу ҳолат эҳтиёжларнинг ўсмай тўхтаб қолиши эмас, бу факат уларнинг юксалиши тезлигига таъсир этади. Эксплуататор жамиятдан моддий тўкинчилик ва оммавий фаровонлик мавжуд бўлган инсонпарвар демократик жамиятга ўтилиши муносабати билан эҳтиёж ўлида чекланиплар минимал ҳолга желтирилади. Шу

сабабли ҳозирги ривожланган мамлакатларда эҳтиёжнинг шиддат билан ўсиб, янгиланиши юз бермоқда.

Эҳтиёжлар юксалишининг тўрт жиҳати бор:

1. Эҳтиёж кенгайиб миқдоран ўсиб боради, яъни муайян эҳтиёж сақланган ҳолда унинг ортиб бориши. Масалан, газламага эҳтиёж бошқа эҳтиёж билан ўрин алмашмайди, аммо унинг миқдори ошади. Масалан, ҳозир газлама эҳтиёжи 1 млрд. м² бўлса, кейинчалик 3 млрд. м² га етади.

2. Мутлақо янги эҳтиёжлар пайдо бўлиб, эскиларини сурib қўяди, эҳтиёжнинг ички таркиби — структураси ўзгаради. Масалан, телевидение ва видеоаппаратура пайдо бўлиши билан уйда хоҳлагаш томоша қўриш эҳтиёжи пайдо бўлиб, театр ёки кинога бориш эҳтиёжи қисқаради. Бунда янги бир эҳтиёж оммавий бўлиб, эскиси, айрим тоифанинг танланган эҳтиёжига айланади.

3. Муайян эҳтиёжлар гуруҳи доирасида турли эҳтиёжлар нисбати ўзгаради. Бунда эҳтиёж умумий тарзда сақланади, лекин унинг аниқ қўринишлари ва шакллари ўзгаради. Масалан, умумай транспорт эҳтиёжи сақланган ҳолда, транспортнинг аниқ турларига эҳтиёж ўзгаради. Темир йўл транспорти ўрнига ҳаво транспортига, сув транспорти ўрнига автомобиль транспортига устивор эҳтиёж пайдо бўлади. Унинг замирида транспортнинг қулайлиги туради.

4. Бир эҳтиёжнинг иккинчиси билан алмаштирилиши. Бундай алмашув ўринбосар эҳтиёжларнинг пайдо бўлиши билан юзага келади ва бундай эҳтиёжлар юксак ривожланган иқтисодиётга хос. Эҳтиёжларни қондириш имкони жент шароитларда улар бир-бирининг ўринини боса олади. Ўринбосарлик маҳсулотларнинг сифатига, нархига ва истеъмол учун қулайлигига боғлиқ. Масалан, шакар, қанд, конфет, торт, новвот ширинликка эҳтиёжни қондиради, аммо бир-бирининг ўринини босиши уларнинг фойдалигидан желиб чиқади.

Эҳтиёжнинг юксалишида ундан структура силжилилари муҳим аҳамиятта әга, чунки бу иқтисодий ривожланниш аломатидир. Эҳтиёждати структура ўзгаришларига хос қонуният — бу саноат маҳсулотларига, фан-техника ривожи яратган янги маҳсулотларга ва, шиҳоят, турли хизматларга бўлган эҳтиёжнинг жадал ўсишидир. Усип эҳтиёжлар таркибини тубдан янгилайди. Эҳтиёжлар янгиланиши жиҳатидан чексиз, шу сабабли улардаги миқ-

дорий ўзгаришларни илгаб олиш ва ҳисоблаб чиқиш мушкүл ҳисобланади.

Шундай эҳтиёжлар борки, уларнинг токсалишини ўлчаб бўлмайди. Масалан, қишиларда билимга, савияни оширишга бўлган эҳтиёж. Аммо айрим моддий эҳтиёжларни чамалаб кўриш мумкин. Овқатланиш эҳтиёжининг физиологик чегараси борлиги сабабли унинг доирасида зарур озиқ-овқат маҳсулотлари миқдорини аниқлаш мумкин. Уни физиологик овқатланиш норма (меъёр)лари белгилайди. Бу нормага кўра ўртача ҳар бир қишининг йиллик овқатланиши учун қанча гўшт, сут-қатиқ, сабзабот, шакар, мева-чева, уч ва ундан олинган маҳсулотлар кетиши аниқланади. Мазкур норма инсоннинг тетик, соғлом яшаши учун зарур миқдорни белгилайди. Шунингдек, тирикчилик қийматини ҳам ҳисоблаб кўриш мумкин. Бунда тирикчилик учун зарур маҳсулотлар ва хизматлар миқдори белгиланиб, у шулга чақилади, натижада тирикчилик учун йилига ёки ойига қанча сўмлик неъматлар кераклиги аниқланади. Айтилган ҳисоб-китоблар хом чўт бўлиб, таҳминий миқдорни билдиради, улар фақат мўлжал бўлиб хизмат қиласиди, лекин эҳтиёжининг ҳақиқий ҳажмини ифодаламайди.

Эҳтиёжни ўлчаб бир қолипга солиш, ҳамма эҳтиёжни тенглаштириб, бир андоза билан бичишга интилиш ўринисизdir. Бундай интилишлар собиқ СССР да мавжуд эди, лекин амалий натижада бермаган. Эҳтиёжни аниқ ўлчаб бўлмайди, чунки у ўта ўзгарувчандир.

3. Эҳтиёжларни қондириш воситалари ва усувлари

Юксалиб бораётган эҳтиёжларни қондиришнинг бирдан-бир воситаси ишлаб чиқаришдир. Амма маҳсулот ва хизматларни яратишнинг ўзи ҳали эҳтиёж қондирилганини билдирамайди. Яратилган моддий ва юномоддий неъматлар истеъмолга етиб боргандагина бунга эришилади. Яратилган маҳсулотлар ва хизматларни ишлаб чиқарувчиларнинг ўзлари истеъмол этишлари шарт эмас, бу кўп ҳолларда юз бермайди ҳам. Шу сабабли улар айирбошлиш орқали истеъмолга келиб тушади, яъни истеъмолчиларга керакли маҳсулотлар айирбошлиниб, эҳтиёж қондирилади.

Эҳтиёж юксалар экан уни қондириш воситалари ҳам ривожланади. Гап шундаки, эҳтиёжлар чексиз ўзгаргани

Холда уни таъминлаш учун керак бўлган ишлаб чиқариш ресурслари (табиий ресурслар, меҳнат ресурслари, техника ва технология) чекланган бўлади. Буни Фарбдаги иккисодчилар **ресурсларниң камёблиги** деб аташади. Эҳтиёж ва ресурсларнинг номутаносиблити, бирининг чексизлиги ва июкинчисининг камёблиги ишлаб чиқариш имкониятларидан тўла ва самарали фойдаланишни талаб қиласди.

Ресурслар деганда **шуни тушуниш хотүри**. Ресурслар, биринчидан, моддий шаклга эга бўлиб, ер-сув, ер ости ва ер усти бойликлари, асбоб-ускуна, машина-механизмлар, бино-иншоотлар ва бошқалардан, иккинчидан, инсон ресурслари ёки меҳнат ресурсларидан, аниқроғи кишиларни меҳнат қилиб ишлаб чиқара олиш қобилиятидан, ишбильармон бўлиш, хўжалик фаолиятини бопқара билиш қобилиятидан иборат бўлади.

Ер курраси ва қаъридаги табиий бойликлар — экин майдони, ўрмонлар, қазилма бойликлар, умуман ўсимлик ва ҳайвонот дунёси миқдоран чекланган. Масалан, Марказий Осиёдаги сурорма деҳқончилик Амударё ва Сирдарёнинг сув захираси билан чекланган. Ишга яроқли аҳоли ҳам чекланган. Айниқса, аҳолининг ўсиш суръатлари пасайган шароитда, аҳоли қарийди, унинг таркибида ишга лаёқатли кишилар салмоги қисқаради. Меҳнат қуролларини (асбоб-ускуна машина ва х. к.) миқдоран кўпайтириш имкони ҳам маълум чегарада бўлади. Агар жамият уларни кўп ишлаб чиқарса, аҳоли учун тирикчилик воситалари, истеъмол буюмлари етишмай қолади, натижада меҳнат ёки инсон ресурсидан фойдаланиб бўлмайди.

Тўхтовсиз юксалиб борадиган эҳтиёжни қондириш учун камёб ресурслар оқилона ишлатилиши шарт. Шу сабабли ҳатто ибтидой жамиятдаги кишилар ерни чириндилар ва кул билан ўғитлаб, ҳосилдорликни оширишга интилганлар. Ишлатилиши осон ресурсларни кўп пайтларда ишлаб чиқариш унуми цаст бўлади. Аксинча, ресурслар камёблашган сари, улардан тўлароқ фойдаланиш натижасида иш унуми кўтарилади. Бинобарин, ҳар доим чекланган ресурсларни тежамли ишлатиш чексиз эҳтиёжларни қондириш воситаси бўлиб келган. Аммо ресурслардан самарали фойдаланиш даражаси уларнинг камёблик даражасига тескари мутаносиб бўлди. Ресурслар қисқарган сари улардан тўлароқ фойдаланиш зарурати келиб чиқади.

Юксалаётган өхтиёжнинг уни қондириш воситаси билан алоқаси икки ёклама бўлади:

1. Эхтиёжнинг миқдоран ортиб бориши ресурс бирлигидан кўпроқ истеъмол буюмлари олишни талаб қиласди. Масалан, 1 тонна металдан кўпроқ бир хил уй-рўзгор буюмлари ишлаб чиқарилади.

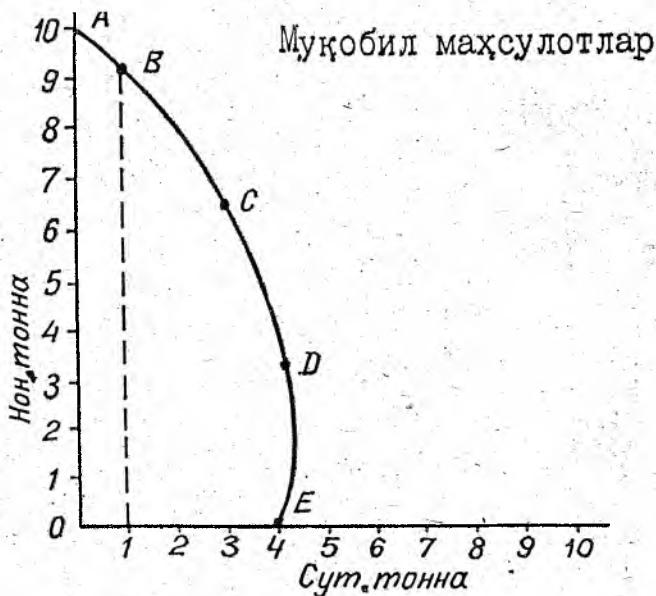
2. Эхтиёж таркибининг янгиланиши ресурс бирлигидан қўп хилдаги маҳсулот олишни талаб қиласди. Масалан, 1 тонна металдан 10 хил эмас, 25 хил уй-рўзгор буюмлари олинади.

Жамият ўзининг ишлаб чиқариш имкониятларини эхтиёжта монаанд равиша ривожлантириб бориши шарт. Акс ҳолда қўпгина эхтиёжлар қондирилмайди. Бу имкониятлар женгайиши учун янги техника-технология жорий этилиши ва шунга мувоғиқ равиша ишловчиларнинг малакаси, билими ва маҳоратининг ортиб бориши талаб қилинади. Натижада инсон фаолиятига боғлиқ ресурсларнинг самараси ошади. Ўз навбатида бу ҳол табиатнинг ўзи чеклаб қўйган ресурсларни самарали ишлатиш имконини беради. Масалан, нефть захиралари табиатан чекланган, аммо янги технология жорий этилса, 1 тонна нефтдан олинадиган фойдали маҳсулотлар кўпайиб, эхтиёж тўлароқ қондирилади.

Эхтиёжлар тез ўзгаргани сабабли муайян ресурслар шароитида уларнинг ҳаммасини бирдан қондириб бўлмайди. Бир эхтиёжнинг тўла қондирилиши бошқасининг ҷала қондирилишини ва тўла қондиришини кечиқтириб, бунинг учун моддий шароит ҳозирлашни билдиради. Ишлаб чиқариш ресурсларининг чекланганлиги эхтиёжларнинг бирин-кетин, босқичма-босқич қондириб борилишини билдиради, чунки уларнинг барчасини бир вақтда бажариш имкони бўлмайди. Шу сабабли жамият муқобил маҳсулотлардан қайси бирини ишлаб чиқаришни ташлаб олади. Ресурслар чекланганидан бир маҳсулотни кўпайтириш ишқинчисини камайтиради, чунки кўшнимча маҳсулот қўшнимча ресурс талаб қиласди. Масалан, сут ишлаб чиқариш ҳисобидан қўшайтирилса, сут олиш учун ем керак, ем донни талаб қиласди, бинобарин юн учун ун етишмайди. Сутни қайта ишлаш машиналари учун metall кўпроқ керак бўлади, бу эса юн машиналарига зарур металлни ҳам қисқартиради. Худди шунингдек, ёнилги ва энергия ҳам юн ишлаб чиқаришдан олиниб, сут ишлаб чиқаришга тоборилади.

Ресурсларни бир маҳсулот учун кўп сарфланиши, уни

бошқа маҳсулот ишлаб чиқаришдан кўпроқ ажратиб олишни талаб қиласи. Гап шундаки, ҳар хил маҳсулотда бир хил ресурс сарфи турлича бўлади. Масалан, 1 тонна нон учун 700 кг дон кетади дейлик. 1 тонна сут учун 1200 кг дон керак бўлади. Сутни тобора кўпроқ ишлаб чиқариш учун бундан ҳам кўпроқ нон ишлаб чиқаришдан воз кечиш керак. Айтилган боғланишларни қуийдаги өгри чизиқли графикда кўриш мумкин (1-расм).

1-расм

Эгри чизиқдан маълумки, 1 тоннадан сут ва нон учун бир хил ресурс, яъни дон керак. Сутни 2, 3, 4 тонна олиш учун 3,6 ва 10 тонна нон ишлаб чиқаришдан воз кечишга тўғри келади. Бунга сабаб шукӯи, нон ва сутга ҳар хил микдорда ресурс талаб қилинади. Шу сабабли 3 тонна сут олиш учун 6 тонна нонга кетадиган ресурсни олиш керак, чунки нонга кетган ресурснинг бир ёнсими сутга яраса, бошқаси ярамайди. Масалан, нон ишлаб чиқаришдан ажратиб алинган дон, сут олишга зарур бўлган ем бўлади, лекин ҳар тонна сут олишда дон кўпроқ керак бўлади (Мисолимизда 700 кг ва 1200 кг дон). Сут ишлаб чиқаришда нон ишлаб чиқаришдан ажратиб олинган

энергия ва ёқилғи ярайди. Аммо иш кучи ва машина ярамайди. Чунки ишчиларни касбий малакаси ҳар хил, технология мутлако фарқланади. Хулоса қылсаң, чегараланган ресурслар доирасида ҳамма эҳтиёжларни бир вақтнинг ўзида, бир йўла қондириб бўлмаганидан ишлаб чиқариш имконига қараб, у ёки бу эҳтиёжларни қондиришининг оптимал (мумкин бўлган ва энг қулай) даражасини танлаб олиш керак бўлади. Агар шундай қилишмай, бир эҳтиёжни қондириш учун бошқа ресурслар сафарбар этилаверса, бошқа эҳтиёжлар умуман қондирилмайди ёки чала қондирилади. Бунинг устига ресурсларнинг бир қисми яроқли бўлмаганидан нес-нобуд бўлиб, жамият заарар кўради. Агар электронника маҳсулотини фақат космик тадқиқотларга йўлланса, авиация, телевидение, алоқа, автоматика воситалари ва ЭҲМ ишлаб чиқариш ривожламай кўлгина эҳтиёжлар қондирилмайди.

Муайян миқдордаги бир маҳсулотни ишлаб чиқариш учун воз кечилиши зарур бўлган бошқа маҳсулот миқдори биринчи маҳсулот зиммасига тушган ишлаб чиқариш харажатлари деб юритилади.

Зиммасига тушган харажатлар ортиб боришга мойил бўлади. Уларни камайтириши эҳтиёжни қондириш омили ҳисобланади, ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш деганда турли маҳсулотларни бир маромда ишлаб чиқариш, ресурсларнинг нобуд бўлишига йўл қўймаслик, жамики эҳтиёжларни бирин-кетин қондиришга эришишни тушунмоқ лозим.

Эҳтиёжнинг узлуксиз юксалиши иқтисодий ўсишининг тўхтовсиз боришини талаб қиласди. Эҳтиёжни тўлароқ қондириш учун иқтисодий ўсиш юксак самарали бўлмоғи зарур. Ресурслар сарғининг бирлигидан олинган натижага тўйпайса, эҳтиёж яхши қониқади ва аксинча. Ресурсларнинг тежалиши улар сарғининг яратилган маҳсулотлар ва хизматлар бирлигига нишбатан қисқариши демакдир.

Ишлаб чиқариш ривожланган жойда эҳтиёж ҳам яхши қондирилади. Уни истеъмол ҳажми ишлаб чиқаришга боғлиқ эканлигидан кўриш мумкин (1-жадвалга қаранг).

**Турли мамлакатларда ишлаб чиқариш ва истеъмол
(доллар ҳисобида)**

Мамлакатлар	Аҳоли жон бошига ишлаб чиқариш		Аҳоли жон бошига истеъмол	
	1980	1991	1980	1991
АҚШ	17 775	22 175	13 000	16 380
Россия	9 200	6 575	4 700	3 600
Бразилия	4 850	5 000	3 400	3 000
Куба	1 650	1 800	1 165	1 275
Гаити	1 050	850	935	750

Эҳтиёжнинг қондирилиши самарали ишлаб чиқариш билангина чекланмайди. Бунинг учун иқтисоднинг бошқа жиҳатларида тақсимот ва айрбошлиш ҳам яхши йўлга кўйишлиши қерак. Агар яратилган маҳсулотлар ва хизматлар тақсимланганда улар аҳолининг бир қисмига юят кўп, бошқасига кам тегса, фақат айrim тоифаларнинг эҳтиёжи тўла-тўқис қондирилади, кўпчилик эҳтиёжи эса ярим йўлда қолиб, энг зарур тирикчилик воситалари билан чекланади.

Демак, эҳтиёжнинг қондирилиши ҳаётий неъматлар тақсимланниши орқали истеъмолчига қеракли миқдорда ва таркиба етиб боришига ҳам боғлиқ.

Иқтисодиёт ривожланган сари истеъмол неъматлари кўпаяди, уларнинг тақсимоти ҳам тобора кўпчилик манфаатини ҳисобга олади. Ҳозирги ривожланган мамлакатлар иқтисодига хос нарса айrim тоифани әмас, балки кенг омма эҳтиёжини тобора тўла қондирилишидир.

Эҳтиёжни қондириш усуллари ҳам ўзгариб боради. Тарихан шу даврга қадар шахсий эҳтиёжни қондиришнинг иккиги усули мавжуд: 1) эҳтиёжни натурал истеъмол орқали қондириш; 2) эҳтиёжни товар истеъмоли орқали қондириш. Биринчи усул яратилган маҳсулотни ишлаб чиқарилган жойнинг ўзида, унинг эгалари томонидан бевосита истеъмол этилишидир. Масалан, этиштирилган дон дехкон хўжалигининг ўзида ўз эҳтиёжи учун, хусусан емга, ургулликка ва ишловчиларнинг истеъмолига сарф бўлади. Эҳтиёжнинг бундай усул билан қондирилиши қолоқ иқтисодиётта, хусусан, натурал иқтисодиётга хос.

Бу усулни бозор иқтиёсиётини йиңкор этади. Бозор иқтиёсиётини шароитларида эҳтиёжлар товарларни сотиб олиш орқали қондирилади.

Бозор иқтиёсиётидаги ишлаб чиқариш ихтинослашган бўлиб, яратилган маҳсулотлар ўзгалар эҳтиёжини мўлжаллайди ва шу сабабли бозорга чиқади. Бозорда маҳсулот сотилиб, унинг ўрнига керакли маҳсулот олиниб истеъмол қилинади. Олдинги мисолга қайтсан, дехқон хўжалигига ўз доини сотиб, ўрнига тайёр омиҳта ем, сараланган уруғлик ва истеъмоли учун тайёр нон сотиб олади. Бу усул эҳтиёжни товар истеъмоли орқали қондирилишини билдиради.

Одатда маҳсулотларнинг яратилиши ва эҳтиёжларнинг қондирилиши бир вақтнинг ўзида юз бермайди, чунки истеъмол ишлаб чиқаришдан сўнг келади. Аммо шундай хизматлар борки, уларнинг яратилиши айни вақтнинг ўзида эҳтиёж қондирилишини билдиради. Масалан, билим олиш ва даволаниш хизматларини олсак, муаллимнинг ўқитишдан иборат хизмати синфнинг ўзида ўқувчилар томонидан истеъмол өтилади. Шифокорнинг беморга кўрсатган хизмати шу заҳотиёқ унинг даволаниш эҳтиёжини қондиради.

Эҳтиёжлар якка тарзда ва биргаликда қондирилиши мумкин. Бу эҳтиёжнинг характеристига ва уни қондирувчи буюмлар хусусиятига боғлиқ. Шундай буюмлар ва хизматлар борки, улардан фақат биргаликда фойдаланиш мумкин. Масалан, автомобиль ёки қайиқдан якка тартибда фойдаланиш учун албатта дарё, денгиз ёки автомобиль йўлидан биргаликда баҳраманд бўлиш керак. Чунки, уларни ҳар кишига тақсимлаб бериб бўлмайди. Спорт ўйинлари ва ҳар хил томошаларни биргаликда кўриш орқали эҳтиёж қондирилади.

Эҳтиёжларнинг нақадар қондирилиб боришини турмуш даражаси ифода этади. Турмуш даражаси — аҳоли эҳтиёжларнинг қондирилиши меъёридир. У, биринчидан, эҳтиёжнинг юксалишини, иккинчидан, ишлаб чиқариш уни қондиришга қанчалик қодир эканлигини билдиради. Оқилона эҳтиёжларнинг тобора тўлароқ қондирилиши узоқ умр жўриш гаровидир. Бунинг учун албатта ҳар хил маҳсулотлар ва хизматларга бўлган эҳтиёж қондирилиши билан бирга соглом турмуш тарзи, соглом экологик муҳит ҳам талаб қилинади. Юксак ривожланган мамлакатларда одамларнинг узоқ умр жўриши ва қолоқ мамлакатларда, айниқса, Африка мамлакатларида, умрнинг нисбатан қис-

Қа бўлиши әҳтиёжларнинг ҳар хил даражада қондирилиши билан боғлиқдир.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Эҳтиёжнинг қандай турлари мавжуд?
2. Нима сабабдан эҳтиёжлар яккалашган бўлади?
3. Эҳтиёжга қандай омиллар таъсир этади?
4. Эҳтиёжларнинг юксалиш қонуни нималарни тақозо этади?
5. Ишлаб чиқариш билан эҳтиёж қандай алоқада бўлади?
6. Эҳтиёжларнинг ўсиши қайси йўналишларда боради?
7. Ўзбекистон аҳолисининг 44 фоизи болалардан иборат, аҳолининг 60 фоизи қишлоқ жойларда яшайди, асосан деҳқончилик билан шугулланади, ўртача оила 5-6 кишидан иборат, мулоҳаза қилиб кўринг: айтилганлар Ўзбекистондаги эҳтиёжларга қандай таъсир этади ва уларга қандай хусусиятлар беради?
8. Эҳтиёжлар билан ишлаб чиқариш ресурсларининг зиддиятлиги нимада?
9. Эҳтиёжларни қондириш воситалари ва усуслари нима билан фарқланади?
10. Нима сабабдан зиммага тушган харажатлар пайдо бўлади?

III БОБ

ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА УНИНГ ЯИГИЛАНИШИ

1. Ишлаб чиқариш омиллари ва уларнинг бирикиши

Жамият фаолиятининг ўта муҳим жиҳати — бу ишлаб чиқаришдир. Ишлаб чиқариш жараённида иқтисодий ресурслар ишлатилади, маҳсулотлар ва хизматлардан иборат ҳаётий неъматлар яратилади. Ишлаб чиқариш юз бериши учун унинг омиллари ҳаракатга келиши шарт. Иқтисодий назарияда бу омиллар турлича талқин этилади. Француз иқтисодчisi Ж. Б. Сей ишлаб чиқаришнинг уч омили назариясиги асослаб, уларнинг ўзаро таъсири ишлаб чиқариш эжанлитини қайд этган. К. Маркс таълимоти ҳам

Ишлаб чиқаришнинг уч омили борлигидан келиб чиқади, лекин уларни иш кучи, меҳнат предметлари ва меҳнат воситалари деб атайди. Ҳозирги Фарб мамлакатларида йирик ижтисодчилар ижтисодий ресурс деган тушунчани олға суріб, уларга ер, қапитал, меҳнат ва ниҳоят тадбиркорлик қобилиятини кириладилар.¹ демак, тўртинчи омили ҳам мавжуд деб ҳисоблайдилар. Турли назария намоёндалари ишлаб чиқарип омилларининг мавжудлигидан келиб чиқадилар, лекин уларга талқин беришда ҳар хил жиҳатларни асос қилиб оладилар. Марксизм таълимотида мазкур омилларнинг социал шаклига жатта эътибор берилади, яъни уларнинг эксплуатация воситаси бўлиши ёки бўлмаслиги эътиборга олинади. Бошқа таълимотларда омилларнинг умуман ишлаб чиқаришдаги ўрни баҳоланиб, уларнинг социал шакли назарга олинмайди. Мана шу жиҳат умуминсоний, уни марксизм ҳам инкор этмаган. К. Маркс қайд этганки, ишлаб чиқариш қандай ижтимоий шаклда бўлмасин, барибир ишчилар ва ишлаб чиқариш воситалари унинг омиллари бўлиб қолаверади.² Ишлаб чиқаришнинг умуминсоний фаолият деб қаралиши унинг шахсий-инсоний ва моддий-ашёвий омиллари борлигини айтиб ўтиш керак. Шахсий-инсоний омил деганда иш кучини, унинг амал қилиш натижаси бўлган меҳнатни тушуниш керак. Иш кучи — бу инсоннинг меҳнат қилишга қаратилган жисмоний ва ажлий қобилиядир. Бу қобилият соҳиби ҳар бир меҳнатга лаёкатли кишидир. Мазкур қобилиятни амалда ишлатиш меҳнат юз берганини билдиради. Жамиятдаги меҳнатга қобилиятни кишилар унинг ресурсларини ташкил этади, унинг таркибига меҳнат ёшидаги (16–65 ёшдаги) кишилар киради. Иш кучини фақат жисмоний куч билан чеклаб бўлмайди. Иш кучи соҳиблари билим, малака, маҳорат ва иш тажрибасининг ҳам соҳиблари бўладилар. Шуудагина улар ишлаб чиқаришдаги маҳсулот ва хизматларни яратувчи куч бўла оладилар. Иш кучининг миқдорий ва сифатий ўлчами бор. Миқдоран олганда бу ишлай оладиган кишиларнинг сони. Сифат жиҳатидан — бу ишловчиларнинг малака-маҳорати, билими-тажрибасидир. Жамиятнинг қанча ноз-неъматлар яратади олиши мана шу иккни жиҳатга боғлиқдир. Иш кучи шундайки, уни инсондан ажратиб бўлмайди, у моддий шаклга ҳам эга эмас, яъни

¹ Кемпбелл Р. Макконелл, Стенли Брю. «Экономикс», 37-бет.

² К. Маркс «Капитал» 1-том, 217-бет.

инсоннинг ўзидаги қобилият. Шу сабабли уни ишлаб чиқаришнинг инсон омили деб ҳам аташади. Иш кучи ишлаб чиқаришнинг бирламчи омили ҳисобланади, чунки инсон меҳнатисиз, унинг ижодисиз энг мукаммал мағлубалар бўлганда ҳам, тирикчилик буюмларини яратиб бўлмайди. Инсон жамиятнинг олий ишлаб чиқарувчисидир. Аммо ишлаб чиқарити учун моддий шарт-шароит ҳам талаб қилинади. Шу сабабли ишлаб чиқаришнинг **моддий ашёвий омиллари** ҳам борки, уларга табиий бойликлар, яратилган ашёлар (мехнат предметлари) ва **ниҳоят меҳнат воситаари-қуроллари** киради. Ишлаб чиқариш ҳар доим табиятга таянган. Ер, сув, ер ости бойликлари, ўрмонлар ва бошқалар унга материаллар етказиб беради, унинг учун моддий шароит вазифасини ўтаган. Табият инъоми бўлган нарсалар жайта ишланиб, улардан керакли маҳсулот олинади. Табиятда учрайдиган материаллар ундириб олингач ва дастлабки ишловдан ўтгач, хом ашёга айланади. Табиий хоссаларидан фойдаланган ҳолда улар маҳсулотга айлантирилади. Табиий ресурслар қишлоқ хўялиги, ундирма саноат учун ўта аҳамиятли. Ерсиз дехқончиликни тасаввур этиб бўлмайди, ўрмонсиз ёвоч саноати, сувсиз балиқчилик бўлиши мумкин эмас. Қургоқчилик миңтақаларида, масалан, Марказий Осиёда, сув ер каби дехқончилик учун асосий восита ролини ўтайди. Табият қанчалик бой бўлмасин, барибир, бу бойликни меҳнатисиз ишлаб чиқаришга жалб этиб бўлмайди. Таникли инглиз иқтисодчиси У. Петти ўтган асрдаёқ «бойликнинг отаси меҳнат, онаси ер» деб айттан. Меҳнат жараёни — бу ишлаб чиқаришдир. Меҳнат инсон билан табият ўртасидаги муносабатни билдиради. Меҳнат юрқали табиятдаги нарсалар инсон өхтиёжига мослаштирилади. Меҳнат билан табиятни бойлик манбай сифатидаги аҳамияти бир хил эмас. Бир мамлакат ишлаб чиқарипши у ергаги табиий бойликка таянса, бошқасиники асосан меҳнатга таянади. Масалан, Қувайт, Саудия Арабистонининг иқтисодий гуллаб-яшашига асосий хисса қўшган омил улар табиятининг нефту бой бўлишидир. Аксинча, табиий ресурслар камёб бўлган Япония, Корея Республикаси иқтисодий ривожининг асосий омили меҳнат, аниқроғи интеллектуал меҳнат, яъни шахсий-инсоний омил бўлди. Табиий ресурсларнинг турли мамлакатлар учун аҳамияти уларни оз ёки кўп бўлишидадир. Бундан қатъи назар табиий ресурсларни ишлатилиши меҳнат воситадарига, уларнинг қўллаш усулининг мукаммаллигига

боглиқдир. Ер қаърида чуқур жойлашган нефть қазиб олиш техникаси бўлгандағина ишлаб чиқаришда қатнашади.

Бошқа мисол, муайян мамлакат олтин конларидаги олтин ўта қаттиқ төғ жинсларига жойлашган ва ўта кам миқдорда учрайди, ғоят тоза ажратиб олиш технологияси ни келтириб ишлатилганган сўнг бу—олтин ишлаб чиқариш омилига айланади.

Бу мисоллар меҳнат қуролларининг ҳолати, ишлаб чиқариш жараёни учун нақадар мухимлигидан даюлат беради. Меҳнат воситалари ишлаб чиқариш омили сифатида икки хил бўлади: 1. **Меҳнат қуроллари**, унга қўл меҳнати қуроллари, машина, механизм, ускуна, ўлчаш асбоблари, ҳисоблаш ва алоқа машиналари қабилар киради. 2. **Меҳнат шароити воситалари**, унга ҳар хил бинолар, иншиотлар, ёрдамчи қурилмалар, йўллар, сув омборлари, каналлар киради.

Меҳнат қуроллари инсон билан меҳнат предметлари ўртасида туради. Ҳеч қачон меҳнат беш панжанинг ўзи билан бажарилмаган. Иш кучи қуролларини ҳаракатга келтириб, улар воситасида меҳнат предметларига ишлов бериш орқали маҳсулот яратилади. Меҳнат воситалари таркибида турли унсурларнинг аҳамияти ўзгариб туради. Қўл меҳнатига таянган ишлаб чиқаришда инсоннинг ва иш ҳайвонининг мускул энергияси — кучи бирламчи бўлган. Машиналашган ишлаб чиқаришда табиат кучларини жиловлаш орқали олинган энергиянинг масалан, электр энергияси, иссиқлик энергиясининг аҳамияти бекиёс ортади. Биринчидан, электр энергия машиналарни ҳаракатга келтирувчи куч, иккинчидан эса, унинг ўзи ашёларни қайта ишлашда меҳнат қуроли сингари қатнашади. Мурakkab машиналар системасига таянган ишлаб чиқаришда ахборот унинг омилига айланади. Ахборот машиналар системасини ЭХМ ёрдамида бошқариш учун хизмат қилади. Ҳозирги робототехникани ахборотсиз тасаввур этиб бўлмайди, чунки у ЭХМиз ишлаши мумкин эмас. Хулоса қўлсак, ишлаб чиқариш омиллари маълум тизимни ташкил этади, улар ҳар хил унсурлардан иборат, бу унсурлар бажарадиган вазифалар бир хил эмас. Улар бажарадиган вазифалар бир-бирига мослашган шароитда ишлаб чиқариш содир бўлади. Моддий-ашёвий омиллар шахсий-инсоний омил билан бириккан тақдирдагина ишлаб чиқариш юз беради, ҳаёттй неъматлар яратиладики, улар биринчидан, моддий маҳсулотлардан,

иккинчидан ҳар хил хизматлардан иборат бўлади (2-расм).

Ишлаб чиқариш неъматларининг яратилиши, уларнинг широрвард қандай мақсадга ишлатилишига қараб иккисимга бўлинади:

1. **Моддий ишлаб чиқариш** — моддий шаклдаги маҳсулотларни, масалан, озиқ-овқат, кийим-кечак, турар жой ва бопцаларни яратиш ҳамда ишлаб чиқариш учун зарур бўлган хизматларни яратиш, масалан, юк ташиш, ўйл хизмати кўрсатиш, ишлаб чиқариш ахборотини узатиш ва ҳоказолар. Мазкур соҳага саноат, транспорт, алоқа, қурилиш, қишлоқ хўжалиги жабилар киради.

2. **Номоддий ишлаб чиқариш** — моддий шаклга эга бўймаган ва аҳоли учун зарур хизматларни ишлаб чиқариш. Мазкур соҳага аҳолига маданий-маишпий, медицина, спорт-физкультура хизмати кўрсатиш, билим бериш хизмати жабилар киради.

Моддий ишлаб чиқариш бирламчи, унга қараб номоддий соҳа ривожланади. Моддий ишлаб чиқариш номоддий соҳа учун иш кучини бўппатиб беради, уни моддий ресурслар билан таъминлайди, бу соҳада ишловчиларни боқади. Унинг даражаси қанча юқори бўлса, номоддий соҳа ҳам шунчалик ривож топади. Масалан, АҚШда ишлаб чиқариш юқори бўлганидан номоддий ишлаб чиқариш соҳасида аҳолининг (ишловчиларнинг) 50 фойзидан кўпроқ қисмини банд этиш имкони бор. Аксинча, Ўзбекистонда ишлаб чиқариш кам ривожланганидан ишловчиларнинг фақат 25 фойзи номоддий соҳада банд. Ишлаб чиқариш омилларининг бириниш усули иқтисодиёт учун катта аҳамиятга эга, чунки шунга қараб, уни ўстирувчи куч пайдо бўлади. Уларнинг биринишни иккиси хил бўлади: 1. Билвосита бириниш. Бунда ўзгага тегишли моддий омиллар ўзганинг иш кучи билан бирикади. Ҳар иккала омилниң әгаси ҳар хил бўлади. Мехнат бир томонда бўл-

са, воситалар иккинчи томонда туради. Шу сабабли меҳнат аҳли бўлмиш ишлаб чиқарувчида манфаатдорлик ва маъсуллият кучсиз бўлади.

2. Бевосита биринши. Бунда моддий ва шахсий омиллар бир ўйлда бўлади, муликчилик уларни бир-бираидан ажратмайди. Ҳам мулк әгаси, ҳам ишловчи айнан бир шахс бўлади. Ўз мулки бўлмиш моддий омилларни ўз кучи билан ишлатиш ишлаб чиқаришни яхши рағбатлантиради, чунки унинг натижаси ишлаб чиқарувчининг ўзига тегади.

Ишлаб чиқариш натижаси унинг омилларининг биринши усули билан чегарланиб қолмайди. У энг аввал омилларнинг сифатига, сўнгра, миқдорига ва ниҳоят уларнинг юисбатига боғлиқдир. Моддий ва шахсий омиллар бир-бираига мос бўлганда тина ишлаб чиқариш равон ривожланади.

2. Ялпи миллий маҳсулот ва унинг таркиби Меҳнат унумдорлиги.

Ишлаб чиқариш жараёни индивидуал (якка) тартибда, корхона ва хўжалик доирасида, тармоқ ва ҳудуд миқёсида, миллий ва жаҳон хўжалиги миқёсида юз беради. Қаерда бўлмасин, барибир у истеъмол учун зарур бўлган маҳсулот ва хизматларни яратишдан иборат бўлади. Кишилар учун ишлаб чиқаришнинг ўзи эмас, балки у яратган ноз-неъматлар муҳимдир. Бинобарин жамият ва унинг ҳар бир аъзоси учун ишлаб чиқариш натижалари бирламчи аҳамиятга эга.

Жамият аъзолари ишлаб чиқариш фаолияти натижаси — бу яратилган барча маҳсулотлар ва хизматларнинг маҷмуасидир. Уларнинг фойдали хоссалари, кинилар эҳтиёжини қондира билиш хусусияти, уларнинг фойдалилиги ёки шаф келтиришидир. Маҳсулотлар ва хизматлар ишлатилиши, яъни қандай эҳтиёжларни қондиришига қараб ишлаб чиқариш воситаларидан (асбоб-ускуна, машина-механизм, ашё-ёқилғи кабилардан) ва истеъмол буюмларидан (озиқ-овқат, кийим-кечак, уй асбоб-анжомлари, маданий-машний хизматлар кабилардан) иборат бўлади. Ўз маҳсулоти характеристига қараб ишлаб чиқариш икки йирик бўлинмадан иборат:

I бўлинма — ишлаб чиқариш воситаларини ишлаб чиқариш. Унга ишлаб чиқариш учун зарур хизматларни яратиш ҳам киради;

II бўлинма — истеъмол буюмларини ишлаб чиқариш, унга аҳолига хизмат кўрсатиш ҳам киради.

Ишлаб чиқаришнинг жами ҳажмини ялпи миллий маҳсулот (ЯММ) ифода этади. Ялпи миллий маҳсулот — бир йил давомида жамиятда пировард натижада яратилгани маҳсулотлар ва хизматларнинг бозор қийматида ҳисобланган миқдоридир. Ишлаб чиқариш ҳажми икки усулда ўлчанади. Биринчиси — шатуран моддий ўлчам, Бу усулда айрим маҳсулотлар ҳажми ўлчанади. Масалан, млн. тоннада кўмир, нефть металл, пахта, дон, цемент; кубометр билан эса ёғоч, тахта, газ, ўлчанади. Маҳсулотлар хилма-хил ва хоссаси турли-туман бўлганидан уларни ятона моддий ўлчам билан ўлчаб, бўлмайди, айтайлик хизматларнинг умуман моддий ўлчами йўқ. Масалан, даволаш ёки ўқитиши хизматини тонна, метр, кубометр орқали ўлчаб бўлмайди. Шу сабабли уларнинг ҳажми пул билан, яъни печа цуллик хизмат кўрсатилигига қараб ўлчанади. Ишлаб чиқариш ҳажми яратилган маҳсулотлар ва хизматлар миқдорини уларнинг бозор нархига кўшайтмасидан иборат. ЯММ пировард маҳсулот ва хизматларни англатади, яъни истеъмолга тайёр ҳаётий неъматларни билдиради. Шу сабабли қайта ишлаш ёки қайтадан сотишга мўлжалланган маҳсулотлар бунга кирмайди. Жами ижтиомий маҳсулот (ЖИМ) ҳам борки, у, пировард натижани билдирамайди, чунки унинг таркибида қайта ишланадиган оралиқ маҳсулот мавжуд бўлади. Бир печа бор қайта ишланадиган маҳсулотлар қиймати. ЖИМдан чегирилиб ташланади, шунда ЯММ қолади. Мисол учун колхоз 1 кг пахтани пахта заводига 12 сўмга сотади. Уни завод қайта ишлагандан унга 3 сўмлик қиймат кўшилади ва у 15 сўм туради. Уни йигирув ва тўқимачилик фабрикаси өлиб газламага айлантирганда 5 сўмлик қиймат кўшилади ва газламага 20 сўм бўлади. Уни тикувчилик фабрикаси олиб кўйлакка айлантирганда 5 сўмлик қиймат кўшади. Демак, тайёр кўйлак 25 сўм, уни магазин шу нархда сотади. Бу ерда ЯММ ҳажмини тоғиш учун пахта нархи бир марта ҳисобга олинади ва пахта нархига кўшилган қийматлар киритилади. Бизнинг мисолда $12+3+5+5=25$ сўм. Агар пахта нархи бир марта эмас, балки ҳар сафар ҳисобга олинганда ЯММ ҳажми 36 сўмга ошган бўлар эди ($12+12+12=36$). Натижада ЯММ ҳажми 25 ўрнига 61 ($25+36=61$) сўмга тенглапшар эди. Бу эса (61) ЖИМдир. ЯММ ҳажми уни яратиш учун кет-

ган жами меҳнатни әмас, балки унинг бозорда тан олинган, яъни бозор нархига кирган қисмини билдиради. Масалан, маҳсулот 50 долларга тушган, лекин у 45 долларга сотилади. Мана шу сўнгти сумма ЯММга жиради. Бу маҳсулот таркиби ишлатилишига қараб, ҳисобланганда қўйидагилардан иборат бўлади: 1. Аҳоли истеъмолини қондириш учун аҳоли сотиб олган истеъмол буюмлари ва хизматлари (II бўлини маҳсулоти). 2. Мамлакат ичидағи тадбиркорлар инвестиция учун, ишлаб чиқаришда истеъмол қилиш учун сотиб олган ишлаб чиқариш воситалари (улар ресурс ҳам дейилади, I-бўлини мада яратилади). 3. Давлат харид этган маҳсулотлар ва хизматлар (улар ҳар иккала бўлини мада яратилади). 4. Соф экспорт маҳсулоти, яъни экспортнинг импортдан ортиқча қисми. Импорт товарлар ЯММ бўлмаса-да, ички бозорда сотилади, айни вақтда экспорт товарлари миллий бўлса-да, хорижда сотилади. Шу сабабли экспорт товарлари ЯММ қўшилган ҳолда, импорт товарлари ундан чегириб ташланади. ЯММ ҳақиқий ишлаб чиқариш ҳажмини бўрттириб қўрсатади, чунки у нафақат янгидан олинган маҳсулотни, балки янгидан ишлаб чиқариш учун кетган маҳсулотни ҳам ўз ичига олади. Масалан, унинг таркибида ишлаб чиқариш учун қўлланган инвестицион товарлар, яъни сарфланган воситалар ўрнини қопловчи маҳсулот ҳам мавжуд. Шу сабабли янги ишлаб чиқарининг ҳақиқий ҳажмини соф миллий маҳсулот (СММ) белгилайди. Соф миллий маҳсулот миқдоран ялпи миллий маҳсулотдан амортизация ажратмаларини чегириб олингандан сўнг қолган қисмiga тенг бўлади:

CMM = ЯММ — Аа

Агар жамиятдаги ялпи маҳсулот 100 млн. бирликка тенг бўлса, шундан 20 млн. бирлик тўзиган машиналар, ускуналар, бино-иншиоотлар ўрнини қоплаш учун жетади, яъни бу амортизация учун жетадиган маҳсулот. Ялпи маҳсулотнинг бир қисми олдин ресурс шаклида бўлган, лекин ишлаб чиқариш учун сарфланган маҳсулот ўрнини қоплаши керак. Шу сабабли уни чегириб ташлаш зарур. Бизнинг мисолда 100 млн. — 20 млн. = 80 млн. Мана шу миқдор соф миллий маҳсулотни ташкил этади, у халқ истеъмоли ва ишлаб чиқариш омилларининг ортиб боришини таъминлай олади. СММ моҳияти билан меҳнат туфайли янгидан ҳосил этилган маҳсулот бўлиб, у пул (қиймат) шаклида ўлчанади. СММ иккى қисмдан иборат;

1) зарур маҳсулот, 2) қўшимча маҳсулот. Бу тушунчаларни назарияга К. Маркс киритган. Зарур маҳсулот—СММ яратишида ўз меҳнати билан иштирок эттанинг — ишчи-дехон ва хизматчиларнинг (буларга менежерлар ҳам киради) ишлаш қобилиятини тиклаш, оиласини таъминлаш учун кетадиган маҳсулот. Қўшимча маҳсулот зарур маҳсулотдан ортиқча бўлган маҳсулотdir. Агар зарур маҳсулот иш кучи эгаларига ёки меҳнат соҳибларига тесса, қўшимча маҳсулот моддий ашёвий омил өгаларига уларнинг даромаддаги ҳиссаси орқали тегади. СММ уни яратишида иштирок этган омиллар эгасига даромад бўлиб — ер эгасига рента, капитал эгасига фойда ва процент, иш кучи эгасига иш ҳақи, менежерга иш ҳақи ва фойда¹ шаклида тегади.

СММнинг жамият аъзоларига уларнинг даромади сифатида теккан қисми миллий даромад (МД) деб юритилади. Миллий даромад жамият миқёсидағи барча даромадлар йиғиндишидир, у табиатан янгидан Ѹосил этилган маҳсулот, лекин унинг пул шаклида ифодаланишидир. МД моддий жиҳатдан олганда ишлаб чиқариш восита-лари ва истеъмол буюмларидан тборат бўлиб, зарурий ва қўшимча маҳсулотнинг асосий қисмини ўз ичига олади..

Ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий миқёсини билиш учун ЯММ ва унинг пул шаклида ҳисобланадиган таркибий қисми бўлмиш СММ ва МДни нархнинг ўзгариши таъсиридан ҳоли этиш керак бўлади, юқорида айтганимиздек маҳсулотнинг цулда ҳисобланган ҳажми нарх даражасига нисбатан тўғри мутаносибликда ўсади. Маҳсулот миқдори ўзгармай туриб — нарх ошса, унинг пулдаги ҳажми ортади. Масалан, 10 млрд. маҳсулот яратилган, ҳар бир маҳсулот нархи 10 сўм, маҳсулот ҳажми 100 млрд ($10 \times 10 = 100$). Маҳсулот миқдоран кўпаймади, лекин унинг нархи 10 сўмдан 12 сўмгача ортди. 100 млрд. ўрнига 120 млрд. бўлади ($10 \times 12 = 120$). Демак, маҳсулотнинг моддий ҳажми унинг пулдаги ҳажмига тўғри келмай қолади. Шу сабабли номинал ва реал ЯММни фарқлаш зарур. Пулда ифодаланган ва муайян нархларда ҳисобланган маҳсулот номинал ЯММ деб юртилади. Номинал маҳсулот ҳажми маҳсулотнинг моддий миқдори ва нархига боғлиқдир. Жамият эҳтиёжини моддий шаклдаги маҳсулот қондиради. Истеъмол учун маҳсулотнинг ўзи керак,

¹ Бу тушунчаларнинг мазмуни бошқа бобларда ёритилади.

маҳсулотнинг нача пул туришига эмас, унинг миқдори ва сифатига қараб истеъмол юз беради. Ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий моддий ҳажмини реал ЯММ белгилайди. Реал ЯММ — нарх ўзгариши назарда тутилиб ҳисобланган, ишлаб чиқаришнинг амалдаги миқёсини ифодаловчи маҳсулотdir. Реал ЯММ ҳисоблашга нархнинг ўзгариши эътиборга олинади, шунта қараб номинал маҳсулот ҳажми ортган шароитда реал маҳсулот камайиши ҳам мумкин. Ҳамма гап номинал маҳсулот ҳажми билан шархлар ўзгариши ўртасидаги нисбатдадир. Агар номинал маҳсулот ҳажмига нисбатан нархлар секин ўssa, реал маҳсулот кўпаяди ва аксинча. Реал маҳсулот ҳисобланганда нархлар индекси¹ қўлланади. Реал маҳсулот номинал маҳсулотнинг нархлар индекси бўлинмасига тенгdir:

$$\frac{\text{Номинал ЯММ}}{\text{Нархлар индекси}} = \text{Реал ЯММ}$$

Мисол: 1990 йил номинал ЯММ 80 млрд. сўм эди, 1993 йилга келиб, у 240 млрд. сўмни ташкил этди. Нарх индекси 1993 йил 1990 йилга нисбатан 1,85 ни ташкил этди. Рақамларни тенгламадаги жойига қўямиз.

$$\frac{240 \text{ млрд.}}{1,85} = 121,3 \text{ млрд. сўм.}$$

Бинобарин, 1991—93 йилларда ишлаб чиқаришнинг ҳақиқий ҳажми 2,4 марта эмас, балки 1,2 марта ошди. Чунки ўсишнинг қолтан қисми нарх ортиши ҳисобидаён бўлиб, ҳақиқий ўсишни ифода этмайди.

Ишлаб чиқариш миқёси асосан иккι омилга боғлик бўлади: меҳнат умумдорлиги ва ишловчиларнинг сони. Уларга нисбатан ишлаб чиқариш ҳажми тўғри мутаносибликда ўзгарамади. Ресурслар чекланганидан жамият ўз эҳтиёжини қондириш учун меҳнат умумдорлигига опириш йўлидан боради. Меҳнат унумдорлиги меҳнат натижасини, меҳнат самарадорлигини антлатади. **Меҳнат унумдорлиги вақт бирлигида яратилган маҳсулот ва хизматлар миқдори ёки маҳсулот ва хизматлар бирлигини яратиш учун**

¹ Нарх индекси — муайян йилдаги нархга нисбатан, кейинги йиллардаги нархнинг ошган ёки камайганини ифодаловчи кўрсаткич. Масалан, ҳозир нарх индекси 1,0 бўлса, кейин у 0,90 ёки 1,2 бўлиши мумкин.

Сарфланган иш вақтидир. Агар 7 соатлик иш куни давомида бир ишчи 210 долларлик маҳсулот яратса, унинг бир соатлик меҳнат унуми 30 долларга тенг бўлади ($210:7=30$). Унумдорлик ошса 280 долларлик маҳсулот олиниади. Бир соатлик унум 30 доллардан 40 долларга ($280:7=40$) етади. Бунда меҳнат унумдорлиги 1,33 марта ($40:30=1,33$) ошган бўлади. ЯММ ҳажми жамиятда йил давомида сарфланган иш вақтига ва меҳнат унумдорлигига боғлиқ бўлади. Жамият бир йилда 1 млн. кишининг ишилаши ҳисобидан 2 млрд. соат вафт сарфласа ва ҳар соатлик меҳнат унумдорлиги 20 доллар берса, йил давомида яратилган ЖММ 40 млрд. долларга тенг бўлади. Демак, ЯММ ҳажми қанча кишининг ишилашига ва ҳар бир кишининг меҳнат унумдорлигига боғлиқ. Ресурслар камёб бўлар экан, уларни тобора кўпроқ ишлатиш орқали эҳтиёжларни тўла қондириб бўймайди. Шу сабабли жамият ресурсларни тежаб ишлатиш йўлига ўтади, ресурсларни бирлигидан кўпроқ маҳсулот олади, бунда ҳам моддий, ҳам меҳнат ресурслари тежалади. Бу меҳнат унумдорлиги ўсишини билдиради. К. Маркес сўзи билан айтганда, меҳнат унумдорлиги меҳнат минимуми бўлгани ҳолда, маҳсулотнинг максимум бўлишидир. Унумдорликни ошириш орқали эҳтиёжни қондира бориш иктисадий жиҳатдан энг қулай йўл ҳисобланади.

Меҳнат унумдорлигининг уч асосий омили бор:

1. Меҳнат қуролларининг нақадар мукаммаллиги, яъни ишлаб чиқаришининг техника-технологик даражаси. Кўйл меҳнатига асосланган ишлаб чиқаришда меҳнат унумдорлиги паст ва аксинча машиналашган ишлаб чиқаришда у тоят юкори ва муттасил ортиб боради. Янги техника ва технологияни қўллаш, унумдорликда бурилиш ясади. Масалан, замонавий роботлар техникасининг қўлланилиши меҳнат унумдорлигини 8—10 марта оширади. Олимлар ҳисобига кўра меҳнат унуми ўсишининг $\frac{2}{3}$ қисми фан-техника тараққиёти ҳисобига, $\frac{1}{3}$ қисми эса бошқа омиллар ҳисобига юз беради, айтайлик меҳнат унумдорлиги йилига б фоиз ўсган бўлса, шундан 4 фоизи техника тараққиёти ҳиссасига тушади.

2. Ишловчиларнинг билим савиаси, меҳнат малакаси ва маҳорати, яъни ишлаб чиқариш шахсий-инсоний омилиниң сифати. Бу омил машиналашган ишлаб чиқаришда бекиёс аҳамиятга эга. Мураккаб техника-технология юксак савия ва малакани талаб қиласи, акс ҳолда уни самарали ишлатиб бўймайди. Гап шундаки, ишлаб чиқа-

ришнинг моддий ва шахсий омиллари бир-бирига мос бўлиши керак. Масалан, робототехникани ишлатиш чўқур техникавий билим ва иш тажрибасини талаб этади.

3. Ишлаб чиқаришнинг табиий шароити, табиий ресурсларнинг ишлатилиши шароитининг нақадар қулай бўлиши. Бу, айниқса, ундирма саноат ва қишлоқ хўжалигига меҳнат унумдорлигига жиддий таъсир этади. Қазилмалар таркибида фойдалар моддалар кўш ва улар саёз жойлашган бўлса, шубҳасиз уларни ундириб олиш кам меҳнат талаб қиласди. Қувайт нефть конларида меҳнат унумдорлиги Россиянинг шимолидаги конларга нисбатан анча юқори. Бунинг сабаби Қувайт табиий шароитининг қулайлитетидир. Ўзбекистон жашубидаги пахтачиликда унинг шимолидагига нисбатан меҳнат унумдорлигига юқори. Бунинг сабаби ҳам табиий шароитнинг ҳар хил бўлишидир. Гап шундаки, табиий шароитга қараб, бир хил меҳнат ҳар хил натижга беради.

Ишлаб чиқаришнинг, умуман иқтисодиётнинг нақадар ривожланганлигининг асосий мезони меҳнат унумдорлиги даражасидир. Иқтисодиётта баҳо берипда жамият миқёсидаги меҳнатнинг, яъни ижтимоий меҳнатнинг унумдорлиги асос бўлиб хизмат қиласди. Бу жамият миқёсида сарфланган меҳнат эвазига яратилган ЯММ ёки миллий даромадни (МД) билдиради. Ижтимоий меҳнат унумдорлигини аниқлаш учун бир йилда яратилган реал ЯММ ишловчилар сонига бўлинади. Уни Му' деб белгиласак, ишловчилар сонини Ис деб олсак, формула қўйидагича бўлади:

$$My = \frac{ЯММ}{Ис} ; My = \frac{МД}{Ис}$$

ЯММ = 3 млрд. доллар, Ис = 500 минг.

$$My = \frac{3 \text{ млрд.}}{500 \text{ минг}} = 6\,000 \text{ доллар.}$$

Бу кўрсаткич меҳнат унумдорлиги даражасини билдиради ва жамиятнинг ишлаб чиқара олиш қобилиятини ифодалайди.

Унумдорлик даражаси билан унинг ўсиш суръатлари ни фарқлаш керак, чунки даражак юқори бўлатуриб, суръатлар паст бўлиши мумкин ва аксинча. Унумдорликнинг ўсиш суръати унинг юксалиш тезлиги бўлиб, фомз билан

иғодаланади. Масалан, меҳнат унумдорлиги 10 йилда 57 фойзга ошган бўлса, унинг йиллик ўсиш суръати 4,6% бўлади. Аммо бу унумдорлик даражасини билдирамайди. Иқтисодда шундай қонуният борки; унумдорлик даражаси юқори бўлса, унинг ўсиш суръатлари ишебатан паст бўлади. Шу сабабли унумдорлик ўсиш суръатлари паст мамлакатнинг иқтисодий қудрати юқори бўлиши мумкин. Аксинча ҳам бўлади. Меҳнат унумдорлигининг ортиши ЯММни тездан кўпайтириб қолмасдан, балки иш вақтни тежаб, кишиларнинг бўш вақтни ҳам кўпайтириб беради. Бўш вақтни К. Маркс жамиятнинг бойлиги деб атаган. Унумдорлик ошиб, бўш вақтнинг ортиб бориши вақтнинг тежалиши қонуни мавжудлигидан далолат беради. Бу қонунга кўра ҳар қандай тежам вақтнинг тежалиши демакдир, жамият эҳтиёжини қондириш учун зарур бўлган вақт муттасил қисқариб боради, кам вақт сарфланган ҳолда эҳтиёж тўлароқ қондирилади. Мазкур қонун умумиқтисодий қошун бўлиб, у ҳамма ерда амал қиласди. Бу қонун кам сарфлаб кўп ишлаб чиқаришни билдиради. У нафақат ишлаб чиқаришда, балки иқтисодиётнинг бошқа жабхаларида ҳам, хусусан, истеъмол борасида ҳам вақт тежалишини билдиради. Эҳтиёжни қондиришта зарур вақт қисқариши билан бўш вақт ортиб бориши керак. Бундай вақт инсон роҳат-фарогатининг ҳар тарафлама камол топишини таъминловчи вақт бўлади. Айтилган қонун иқтисодиётнинг умуминсоний жиҳатига хос хусусиятини ифода этади. Ишлаб чиқаришнинг умуминсоний томони иқтисодий тузумларнинг таъсиридан ҳоли бўлади. Унга инсонпарварлик қондалари объектив тарзда хосдир. Бу ҳақда вақтнинг тежалиши борасида инсоннинг ҳам моддий, ҳам социал-маший, ҳам маданий эҳтиёжларининг қондирилиши гувоҳлик беради. Вақтни тежаш қонуни туфайли вақт бирлигига яратилган ҳаётий незъматлар кўпайган сари кишилар турмуши фаровон бўла боради.

3. Ишлаб чиқаришнинг янгиланиши шарт-шароити

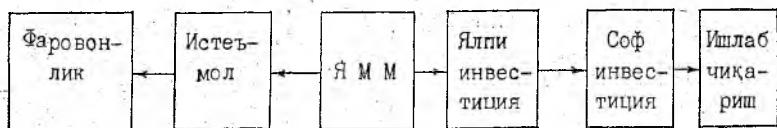
Ҳар қандай жамиятнинг яшаши учун ишлаб чиқариш узлуксиз юз бериши шарт. Унда узилиш юз берса кишиларнинг ҳаётий эҳтиёжлари қондирилмайди. Ишлаб чиқариш бир дафъа юз бермасдан доимо янгиланиб, қайтарилиб туради, ишлаб чиқаришнинг янгиланиши, унинг қайтарилиб туриши такрор ишлаб чиқариш дейилади.

Такрор ишлаб чиқаришнинг иккита асосий тури бўлади: оддий ва кенгайтирилган. Оддий такрор ишлаб чиқа-

риш — ишлаб чиқарипни ЯММ ҳажми ўзгарматаң ҳолда янгиланишидир. Кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқаришда ишлаб чиқариш миқёси кенгаяди, ЯММ ҳажми ортади, шу таҳлитда ишлаб чиқариш жараёни янгиланади. Қисқарған тақрор ишлаб чиқариш ҳам бўлиши мумкин. Бунда ишлаб чиқаришнинг янгиланиши ЯММ ҳажми қисқарған ҳолда юз беради. Бу иктиносод учун кутилмаган, тасодифий ва истисно тарзида юз берадиган ҳодиса. У одатда урушлар, катта табиий оғатлар юз берганда бўлиши мумкин. Ривожланган иктиносодга женгайтирилган тақрор ишлаб чиқариш хосдир.

Фаровон яшаш учун ЯММ тобора кўпроқ яратилиши керак, лекин бу кифоя қўлмайди. Яратилган маҳсулот самарали ишлатилиши ҳам шарт. ЯММ, биринчидан, жамият аъзоларининг шахсий эҳтиёжларини қондирса, иккинчидан, ишлаб чиқарипни қайтадан янгилаш учун сарф бўлади (3-расм).

3-расм

Ишлаб чиқариш воситаларидан иборат маҳсулот инвестиция учун ишлатилади, яъни қайтадан ресурсларга айланади. Инвестиция икки хил бўлади: ялпи инвестиция, соф инвестиция.

Ялпи инвестиция — умуман ишлаб чиқарип соҳасида истеъмол этиш учун ажратилган маҳсулот ва хизматлар ийинидиси, бошқача айтганда ишлаб чиқаришда ишлатиш учун харид әтилган барча инвестицион товарлардир. Улар, биринчидан, ишлаб чиқарипда истеъмол этилган моддий ресурслар ўрнини қоплаши, иккинчидан, мавжуд ресурсларни ўйпайтириш учун сарфланади.

Соф инвестиция ялпи инвестициянинг моддий ресурсларини ўстириш учун, уларни жамгариш учун ишлатадиган қисмидир. Соф инвестицияни соф жамгариш деб ҳам атайдилар. Инвестицион товарлардан иборат ЯММ нинг икки қисмга ажралishi ишлаб чиқарипни янгилаш заруратидан келиб чиқади. Ишлаб чиқарип янгидан юз бериши учун ҳеч бўлмагандан сарфланган воситалар ўрни тўлдирилиши шарт. Акс ҳолда ишлаб чиқарип қисқариш мумкин. У барқарор ўсиши учун маҳсулотнинг бир қис-

мини соф инвестицияга юбориб, жамгариш фондини ташкил этиши керак. Йқтисодиёт аҳволи инвестициянинг ҳолатидан келиб чиқади. Агар ялпи инвестиция суммаси ишлатилган меҳнат воситалари амортизациясидан кўп бўлса, соф жамғариш (инвестиция) юз беради. Бу ишлаб чиқаришга қўшимча моддий ресурс келиб тушганини билдиради, бинобарин, иқтисодий ўсишини таъминлайди. Соф инвестициянинг 1 фоиз ўсишини ЯММнинг 0,4 фоизга ўсишини таъминлайди деб фараз қиласайлик. Шу йил 500 млрд. долларга тент ЯММ яратилган. Бунинг учун 100 млрд. долларга тенг машина, ускуна-иншоатлар ишлатилди, яъни амортизация юз берди. Маҳсулотнинг 120 млрд. доллари ялпи инвестицияга ажратилди, соф инвестиция 20 млрд. доллар (120 — 100 = 20) бўлди. Олдинги йили у 16 млрд. доллар эди. Бунда соф инвестиция ўсиши 4 млрд. долларни (20 — 16 = 4) ёки 25 фоизни ташкил этади. Бу эса ишлаб чиқаришнинг 10 фоизни таъминлайди ($25 \times 0,4 = 10,0$). Борди-ю, ялни инвестиция 100 млрд. доллар бўлиб қолди, соф инвестиция ҳосил бўлмади, ($100 - 100 = 0$). Демак, ишлаб чиқаришда ўсиш бўлмайди ($0 \times 0,4 = 0$), иқтисодий турғунлик юзага келади. Учинчи вазиятни кўриб чиқайлик. Ялни инвестиция 80 млрд. долларга тушиб қолди, кетган моддий ресурслар ўрни қопланмади, улар 20 млрд. долларга ($100 - 80 = 20$) қисқарди. Бунда ишлаб чиқариш торайтган ҳолда янгилашади, у 8 фоизга қисқарди. Мисоллардан маълумки, иқтисодий барқарорлик бўлиши учун маҳсулотнинг инвестицион товарлардан изборат қисми албатта ишлаб чиқаришга юборилиб, у ресурслар ўсишини таъминлаши зарур.

Маҳсулотнинг ресурслар сифатида амортизацийни қоплаш ва соф инвестиция учун кетадиган қисмлари ўртасидаги нисбат ўзгарувчан бўлади. Бу нисбат ишлаб чиқаришнинг даражасига боғлиқ. Агар у ҳангачлик юксак бўлса, шунчалик маҳсулотнинг камроқ узуси соф инвестиция учун кетади. Қолоқ иқтисодиёт шароитида ўни ўстириш маҳсулотнинг тобора катта улушкини қайтадан ишлаб чиқаришга соф инвестиция орқали йўналтиришни талаб қиласди. Гап шундаки, ривоҷланган ишлаб чиқариш катта миқдорда жамланган моддий ресурсларга, аниқроғи, меҳнат воситаларига таянади. Улар истеъмоли кенг бўлганидан, ўрнини тўлдириш катта амортизация ресурслари талаб қиласди. Сарфланган воситалар ўрнини унумлироқ асбоб-ускуналар билан тўлдириб бориладики, шу ҳисобдан меҳнат унумдорлиги юксалиб, ишлаб чиқариш ўса

олади. Шу сабаб соғ инвестицияга талаб-эҳтиёж қисқаради. Тўғри, ЯММ ўсган ҳолда инвестиция ҳажми ҳам мутлақ ўсади, лекин у маҳсулотнинг камроқ улушкини ўзига жалб этади. Бунинг натижасида маҳсулотнинг кўпроқ қисмий истеъмолга ажратилиши юз беради. Бу эса ЯММ таркиби ўзгаришини талаб қиласди. Натижада ресурслар кўпроқ истеъмол буюмлари ишлаб чиқаришига ҳаратилади. Бинобарин, яратилган ЯММ таркибида шу буюмлар салмоғи ортади.

ЯММнинг талайгина қисми аҳолининг шахсий истеъмолини қондиради. Истеъмол буюмларидан иборат маҳсулот пул даромадларига алмаштириш орқали оиласлар ва айрим шахслар ихтиёрига келиб тушади ва уч йўналишда ишлатилади:

1. Кундалик-жорий истеъмолни қондиради, бу вазифани озиқ-овқат, кийим-кечақ, санитария-гиgiene моллари баражади.

2. Узоқ муддат ишлатиладиган товарлар /автомашина, телевизор, кир ювни машинаси, гилам, видеомагнитофон, мебель ва ҳ. к./ истеъмолини таъминлайди.

3. Турли-туман хизматларга бўлган эҳтиёжни қондиради.

Аҳоли истеъмолининг ЯММ ҳисобидан қондирилиши, биринчидан, ишлаб чиқаришнинг инсонпарварлик вазифасини адо этса, иккинчидан, меҳнат қобилиятини тиклани ва ривожлантириш шартни бўлиб, ишлаб чиқаришни янгилашга хизмат қиласди.

ЯММнинг яна бир қисми давлат ихтиёрига ўтиб, жамиятни бошқарни йўлида ишлатилади. Бу қисми давлат ўйлига тушган пул солиқлари ҳисобидан маҳсулот ва хизматларни сотиб олиш орқали истеъмол этилади. Бу қисм давлат маъмуриятини таъминлаш, ҳарбий ишлар учун, шунингдек, корхона, ташкилотлар, айрим ҳудуд аҳлига давлатининг моддий ёрдами шаклида ҳам ишлатилади. У илм-маърифат ишларига давлат томонидан қўмак беришига, аҳолининг ўючор қатламларини давлат ҳисобидан таъминлаб туришга ҳам ишлатилади. Юксак ривожланган ишлаб чиқариш шароитида маҳсулотнинг тобора кўпроқ улушкини давлат иштирокида таҳсимлаб ишлатиш заруратга айланади, чунки умумжамият эҳтиёжи ортади ва уни қондиришини давлат ўз зиммасига ғолади. Шу бонедан АҚШда 1929—1988 йиллар мобайнида давлат қўлидан ўтган маҳсулот ва хизматлар 9 млрд. доллардан 964 млрд. долларга етди. Бу давлатининг миллий даромаддаги ҳис-

сасининг 4 фойздан 20 фойзгача етиб борганини билдиради. Хулоса қислак, ЯММ маълум пропорцияларда тақсимланиб ишлатилади. Унинг ишлатилишини маҳсулот ва хизматларни компаниялар, фирмалар, аҳоли ва, ниҳоят, давлат томонидан шахсий ва ишлаб чиқарни эҳтиёжларини қондириш учун сарфланишини билдиради.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР ВА ТОПШИРИКЛАР:

1. Ишлаб чиқариш омиллари таркибан нималардан иборат?
2. Ишлаб чиқариш омиллари қандай усууллар билан бирикади?
3. Ялпи миллий маҳсулот билан жами ижтимоий маҳсулотнинг қандай фарқи бор?
4. Соғ миллий маҳсулот ва миллий даромад миқдоран тенг бўлиши мумкинми?
5. Нима сабабдан реал ЯММни аниқламаш зарур?
6. Мехнат унумдорлигининг вақтни тежаш қонунига қандай алогадорлиги мавжуд?
7. Такрор ишлаб чиқарипнинг қандай турлари бор?
8. Ялпи ва соғ инвестициялар қандай фарқланади?
9. Соғ инвестиция юз бермаганда ҳам ишлаб чиқариш кенгайини мумкинми?
10. АҚШда 1965—1985 йилларда ялпи миллий маҳсулот 705 млрд. доллардан 4015 млрд. долларга етди. 1985 йилда нархлар индекси 1965 йилга нисбатан 3,2 ни ташкил этди. 1965 йил ишловчилар сони 74,5 млн. киши, 1985 йилда 115,5 млн. кишини ташкил этди. Ҳисоблаб топингчи, ижтимоий меҳнат унумдорлиги неча марта ўстан?
11. ЯММ 125 млрд. доллар, шундан истеъмол учун 85 млрд. доллар ажратилган, амортизация (қоплаш) учун 25 млрд. доллар кетади. 1 доллар соғ инвестиция 0,65 долларга тенг кўшимча равишда ЯММ беради. Айтилган шартлар сақланса, ЯММ қанчага ўсиши мумкинлигини топинг: 11,15 млрд. доллар, 7,18 млрд. доллар, 10,25 млрд. доллар, 9,75 млрд. доллар, 12,35 млрд. доллар, 9,55 млрд. доллар.
12. Жадвални синчилаб ўрганинг. Жадвалга қараб нима сабабдан турли мамлакатларда соғ инвестиция миқдори ва улуши ҳар хил деган саволга жавоб топинг. Шу масалани ўзингизча шарҳлаб кўринг.

Айрим мамлакатларда маҳсулотдан ажратилган инвестиция ҳажми (1990 йил, млрд. доллар ҳисобида) ва улуши (фоиз ҳисобида)

Мамлакатлар	Ялпн инвес-тиция	Шу жумладан		
		Аморти-зация	Соф инвес-тиция (жамғариш)	Хорижга қўйилган инвестиция
АҚШ	940 100,0	650 69,0	160 17,0	130 14,0
Япония	915	420	570	-75
	100,0	46,0	62,3	-8,3
Англия	195	125	50,0	20,0
	100,0	64,0	25,6	10,4
Греция	12,0	6,0	5,0	1
	100,0	50,0	42,0	8,0
Португалия	14	3	12	-1
	100,0	21,0	86,0	-7

IV БОБ

НАТУРАЛ ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ВА ТОВАР ИШЛАБ ЧИҚАРИШ

1. Натурал ишлаб чиқариш

Ишлаб чиқариш иккита умумий шаклда юз беради: натурал ишлаб чиқариш ва товар ишлаб чиқариш. Шунга кўра натурал ва товар маҳсулоти мавжуд бўлади. Натурал хўжалик умуминсоний иқтисоднинг тарихан биринчи шакли бўлиб, бунда меҳнат маҳсуллари ишлаб чиқарувчиларнинг ўз шахсий эҳтиёжини қондиришга қаратилиди. Натурал хўжалик шароитда маҳсулот айрбошланмайди ва ишлаб чиқарувчининг ўзи учун ҳаётий воситага айланади: ишлаб чиқарип ҳамда истеъмол воситалари сифатида унинг ҳар кунги эҳтиёжини қондириш учун хизмат қиласди. Ишлаб чиқарувчи меҳнат жараёни учун керакли бўлган воситаларни ўзи яратади. Натурал хўжаликнинг дастлабки асоси аввал ер, кейинчалик хонажи саноат бўлган (бу ўринда саноатнинг дастлабки асоси бўлган ҳунармандчилик назарда тутиляши). Натурал хўжалик бир неча тарқоқ, бир хил тиңдаги хўжаликларнинг массасидан, ялка деҳғон, оилавий, давлат ва жамоа

хўжаликлиридан иборат бўлган. Бу хўжаликларда ишлаб чиқариш хом ашёни олишдан бошлаб, то тайёр маҳсулот истеъмолигача бўлган меҳнат жараёнини ўз ичига олади.

Натурал хўжалик дастлаб ибтидоий тузум даврида, яъни инсонларнинг дастлабки ишлаб чиқариш фаолияти бошланиб, деҳқончилик вужудга келган даврдан бошланган. Унинг энг соғ кўриниши ибтидоий жамоа тузуми даврида бўлган, чунки ўша даврда юдамлар меҳнат тасимоти, айирбошланаш ва хусусий мулк нималигини билмас эдишлар.

Натурал хўжалик бозор иқтисодиётига қадар ижтиёмий ишлаб чиқарининг **асосий шакли** бўлиб келган. У асосан иқтисодий жиҳатдан мустақил бўлган Қадимги Шарқ давлатларида ҳукмронлик қилган. Мисол учун Бобилда натурал хўжалик асоси тўла сақланиб қолган ҳолда, ҳисман товар-пул муносабатлари ривожланган. Хитойда «конфуцийчилик», Ҳиндистонда «арҳашастра» асосчилари натурал хўжалик ғоясини ёқлаб чиқишиган. Қадимги Юнонистонда натурал хўжаликни мустаҳкамлаш учун хўжаликни ривожлантириш ғоясини Платон, Аристотель олга сурганлар.

Платон ўзининг «Сиёсат ва давлат» асарида натурал қулдорлик хўжалигини асослаб жамиятдаги ҳар қандай душманлигини келитириб чиқарадиган ягона маъба — пул деб ҳисоблайди ва натурал хўжаликни ҳимоя қиласди. Платон фикрига кўра натурал хўжалик жамият аъзолари ўртасидаги иқтисодий табақаланишга чек қўяди.

Натурал хўжаликниң йирик назариётчиси Аристотель уни мустаҳкамлаш билан биргаликда товар хўжалигини ривожлантириш керак, лекин бунда товар ишлаб чиқариб сотишдан мақсад ўз эҳтиёжини кондиришдир деб ҳисоблайди. Демак, бўндан кўринишиб турибдики, Қадим замонларда натурал хўжалик билан биргаликда унинг заминида товар хўжалиги ривожланган. Ўрта асрларда ҳам натурал хўжалик иқтисодиётда тўла ҳукмронлик қилган. Натурал хўжаликда деҳқон ер эгасига қарам бўлади. Деҳқонлар зироат, чорвачилик маҳсулотларини етиштириб, уларни қайта ишлаб тайёр маҳсулот олганлар. Ҳунармандлар меҳнат қуроллари ишлаб чиқарган, қурувчи бино қурган, тиқувчи кийим тиккан, лекин ҳаммаси ўз меҳнат маҳсулларини асосан бир-бирларига натурал формада айирбошлаганлар. Мулк эгалари ўз ери ва ишлаб чиқариш воситаларини вақтинча фойдаланишга берганда бунинг учун натура формасида ҳақ олганлар. Иш-

лаб чиқарувчилар хусусий мулк әгаларига иқтисодий жиҳатдан тобора қарам бўлиб борганлар. Натурал хўжалик дехқонларнинг мустақил жамоасида ҳам вужудга келган. Бу жамоа ўз эҳтиёжлари учун керакли бўлган ҳамма нарсаларни ўзи ишлаб чиқариб, айирбошлиш нималигини билмаган. Жамоа ичидаги меҳнат ихтинослашиб, унга ҳар хил ҳунарга эга бўлган оиласалар бирлашган.

Натурал хўжалик шароитида ҳар бир йирик мулкдорнинг ўзига алоҳида хўжалиги бўлган. Унинг оиласи ва кўп сонли хизматкорларнинг эҳтиёжлари хўжалигига яратилган маҳсулотлар ҳисобидан қондирилган. Бу шароитда дехқончиликни ҳунармандчилик тўлдирган. Шу йўл билан мулкдорлар ўзларини турли-туман маҳсулотлар билан таъминлаганлар. Бу ерда яратилган маҳсулот шу ернинг ўзида ишлаб чиқариш омилига айланаб, ишлаб чиқариш ўзгалар иштирокисиз янгиланади.

Майдаги дехқон хўжалиги ҳам натурал характерда бўлган. Дехқонлар қишлоқ хўжалиги билангина эмас, балки ўзлари ишлаб чиқарган ҳом ашёни қайта ишлани, ийгирувчилик, тўқувчилик, кийим, поётавал, хўжалик асбоб-ускуналар тайёрлаш ва бошқалар билан шуғулланганлар. Демак, натурал тузумда асосий хўжалик тармоти дехқончилик бўлиб, унга қўшимча тарзда хонаки ҳунармандчилик ривож топган. Бу ерда ишлаб чиқариш узоқ вақтгача бицик, универсал ва ўзига хос мустақил характерга эга бўлади, ўз қобигида ўралиб бошқалар билан онда-сонда алоҳа қиласди. Тирижчилик учун гоят зарур бўлган оз сонли маҳсулотларгина сотиб олиш орқали истеъмол этилади.

Натурал хўжалик барча иқтисодий жараёнларни тор доира билан чеклади. Иш кучи ва моддий ресурслар майян хўжаликка жуда қатиқ биринтириб қўйилади ва кўчиб юришидан маҳрум бўлади. Натурал хўжалик иқтисодий ўениш йўлларини ҳам тўсиб қўяди. Унинг худди шу хусусиятлари қишлоқ жамоаларининг минг йиллар давомида барқарор, ўзгармай қолишини таъминлайди. Натурал хўжалик ишлаб чиқарувчи кучларнинг гоят шаст дарражасига хос бўлиб, ишлаб чиқаришни кенгайтириш, бинобарин, маҳсулотни тез кўпайтириш имконини бермайди. Ишлаб чиқариш тўла-тўқис қўл меҳнатига таянади, меҳнат қуроллари ва ишлаб чиқариш технологияси асрлар оша ўзгармай қолади. Қўл меҳнати ҳуқмронлиги меҳнат чидан юксак билим, маҳорат ва малакани талаб қилмайди. Ишлаб чиқариш моддий омили ривож топмаганига муво-

Фиқ равишда унинг шахсий-инсоний омили ҳам ўта паст даражада сақланади. Меҳнат унумдорлиги деярли ўсмайди. Ишлаб чиқаришнинг кенгайиши икки омил ҳисобидаң бўлади. Улардан биринчиси оддий меҳнат сарфининг кўнгайиши, яъни қўл меҳнати кўп сарфига мувофиқ маҳсулот ортиб боради. Иккинчиси — табиий омил, яъни табиат ишном этган ресурсларни кўпроқ ишлатиш, уларнинг яхшисини қўллаш орқали маҳсулот кўпайтирилади.

Меҳнат унумдорлигининг ўсиши чегараланганлиги сабабли иқтисодий ўсиш тоят суст бориб, асосан табиий омиллар ҳисобидаң, масалан, табиатан камҳосил ердан, ҳосилдор ерга ўтиш ҳисобидаң юз беради.

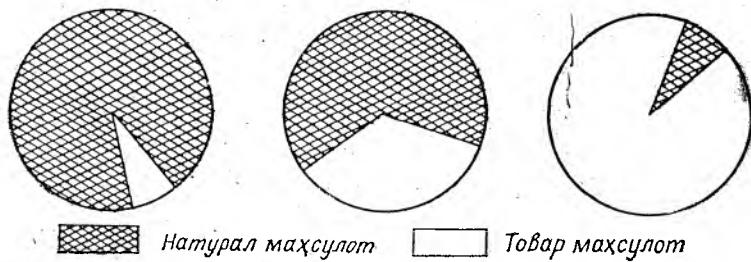
Ишлаб чиқариш ҳажм жиҳатдан жуда кичик, тур жиҳатдан бир хил бўлганидан энг оддий эҳтиёжларни қондиришга бўйсундирилади. Натурал хўжалик консерватив, эскилика мойил бўлиб, янгиликни яратса олмайди, унинг асрлар давомида сақланниши ҳам шунда. Унга ўта архаик, яъни давронусдан қолган муносабатлар хос бўлиб, улар узоқ вақтгача сақланиб қолади.

Натурал хўжаликка хос белги бу иқтисодий автаризм, яъни ўзини таъминлаб, бошқалар билан камдан-кам алоқага киришишдир. Шу сабабли у ташқи дунё таъсиридан ҳоли бўлади, унинг ўзгариб, бошқа илгор хўжаликка айланниши тоят суст боради.

Ўзини-ўзи маҳсулот билан таъминлаш истеъмол сарф-харажатларини тежайди, шу сабабли натурал хўжаликнинг баъзи бир сарқитлари нисбатан ривожланган иқтисодиётда ҳам сақланади. Натурал истеъмол ҳозирги қишлоқда ҳам мавжуд. Хусусан, дехқонлар томорقا хўжалигида, ишчи-хизматчилар дала ҳовлисида этиширилган маҳсулотнинг бир қисми хўжаликнинг ўзида истеъмол этилади, бунинг ўзига хос қулайлиги бор, чунки истеъмолчи ўз маҳсулоти сифатига ўзи кафил бўла олади. Бундан ташқари маҳсулотни ўз жойида истеъмол қилиш уни бошқа ердан қидириб топиш, харид этиш ва ташиб келтириш харажатларини тежайди. Ўз маҳсулотини ўзи истеъмол этиш, йирик ишлаб чиқаришда ҳам қисман сақланади. Ўзини ишончли равишда керакли ёшё, материаллар ва эҳтиёж қисмлари билан канда қилмай таъминлаш учун йирик фирмалар ва хўжаликлар олдин сотиб олинган маҳсулотни ўзи учун ишлаб чиқара бошлайди ва бевосита ўзи истеъмол қиласди. Натижада маҳсулот товар маҳсулоти ва натурал маҳсулотга ажralади. Аммо натурал маҳ-

силотнинг ҳиссаси катта бўлмайди, у ишлаб чиқаришнинг характерини белгилмайди. Натурал ишлаб чиқаришнинг айrim нафли жиҳатлари қаңчалик узоқ сақланмасин, барига-бир унинг ўрнига товар ишлаб чиқариш келади. Қонуний равишда натурал ишлаб чиқариш товар ишлаб чиқаришга айланади, лекин бу жараён узоқ давом этган. Яратилган моддий неъматлар таркибида натурал маҳсулот ҳиссаси мутассил камайтани ҳолда товар маҳсулоти ҳиссаси ортиб боради (4-расм), пировард натижада товар маҳсулотнинг умумий ва танҳо ҳукмрон шаклига айлашади. Бу бозор иқтисоди пайдо бўлишини билдиради. Бозор иқтисоди табиатан натурал хўжалигини эмас, балки товар ишлаб чиқаришни тақозо этади.

Товар маҳсулотининг ўсиб бориши

4-расм

2. Меҳнат маҳсултининг товар шакли

Натурал ишлаб чиқариш иқтисодий равнақни таъминлай олмаганидан унинг ўрнига товар ишлаб чиқариш келади ва маҳсулотнинг натурал шакли товар шакли билан ўрин алмашади. **Товар хўжалиги бозорда сотиш учун маҳсулот ишлаб чиқаришни билдиради.**

Натурал ва ярим натурал деҳқон хўжалиги замонида товар ишлаб чиқариш, гарчи маълум даражада ривожланган бўлса-да, кишилар ўртасидаги иқтисодий муносабатларнинг асосий шаклига айланган эмас. Аммо у секин-аста кенгайиб борган ва пировард натижада ишлаб чиқаришнинг асосий шаклига айланган. Товар хўжалиги натурал хўжаликдан фарқли ўлароқ маҳсулот ишлаб чиқарувчилар билан истеъмол қилувчиларнинг бозор ор-

қали, товарларни олиш-сотиш орқали алоқа қилишини та-
қозо этади. Бас шундай экан, товар ишлаб чиқариши деган-
да маҳсулотни бозор учун, яъни уни пул воситасида олди-
сотди қилиши учун яратилишини тушуниш керак. Товар
ишлаб чиқаришининг лайдо бўлиши тасодиф эмас, балки
қонуний заруратdir. Уни кишилар бекорчиликдан ўйлаб
чиқармаганлар. У кишиларни хоҳиш-иродасидан ташқа-
рида, объектив тарзда пайдо бўлган. Уни иқтисодий зару-
рат юзага келтирган, чунки маҳсулотларни бозор орқали
айирбошламай туриб кун кўриш қийин бўлган.

Товар ишлаб чиқариш объектив тарзда икки асосга
таянади, яъни уни икки зарурат юзага келтиради:

1. **Меҳнат тақсимоти** — бунда меҳнат турлари ихтисос-
лашади, илгари бир неча хил маҳсулот ишлаб чиқарувчи-
лар кейинчалик маҳсулотнинг айрим турини ишлаб чиқа-
ришга мослашадилар. Шундай шароитда эҳтиёжни қон-
дириши учун ўз маҳсулотини бошқа керакли маҳсулотга
айирбошлаш зарур бўлади. Айирбошлаш учун эса маҳсу-
лот бозорга чиқарилади ва сотилади. Мехнат тақсимоти
меҳнат унумдорлигини оширади. Демак, айирбошлани-
фақат зарур, балки фойдали ҳам бўлади.

2. **Ишлаб чиқарувчиларнинг бир-биридан алоҳидала-
шиб**, мустақил фаолият юритиши. Бунда маҳсулот ишлаб
чиқарувчи мулкдор бўлиши зарур. У ишлаб чиқариши омил-
лари ёки яратилган маҳсулотнинг эгаси бўлиши керак.
Маҳсулотни ўз билганича тасарруф этиш уни эркин айир-
бошлаш ҳуқуқуни беради, чунки ўзганинг маҳсулотини
айирбошлаш мумкин эмас.

Мулкдорлар ўртасида товар айирбошлаш юз берганда
мулк эгаси манбаатлари кўзланади. Ишлаб чиқариши ри-
вожланиши билан айрим маҳсулот эмас, барча маҳсулот
айирбошлаш учун яратилади, яъни бозор учун товар иш-
лаб чиқариш умумий характерга эга бўлади. Товар ишлаб
чиқариш ва айирбошлаш бундай шароитда бир марта бў-
ладиган тасодифий ҳодиса эмас, балки миллиард марта
такрорланадиган узлуксиз жараёнга айланади.

Маҳсулотни товар шаклида ишлаб чиқариш — бу
ижтимоий ишлаб чиқаришининг муайян тузилиши бўлиб
бунда кишилар ўртасида иқтисодий муносабатлар **бозор**
орқали, уларнинг меҳнати маҳсулларини олди-сотди
қилиш орқали намоён бўлади. Товарни сотишдан мағсад
унинг ўрнига бошқа товарни сотиб олиб эҳтиёжни қонди-
ришдир. Бу шахсий эҳтиёж бўладими ёки ишлаб чиқариш

эҳтиёжи бўладими, ғарқи йўқ, албатта. Ишлаб чиқарувчи айни бир вақтда истеъмолчи ҳам бўлади. У бир томондан сотувчи бўлса, бошқа томондан харидордир. Кишиларнинг меҳнати бозор орқали жами меҳнатнинг бир қисми эканини ифодалайди. Бозордаги алоқалар аслида бу меҳнатни ижтимоий эътироф қилишининг бевосита әмас, балки билвосита йўли, яъни товарни бозорда, олди-сотди этиш йўли билан меҳнатнинг эътироф этилишидир.

Товар ишлаб чиқариш умуминсоний иқтисодий ҳодиса, у ҳамма ерда мавжуд. Меҳнат маҳсулни товарга, ишлаб чиқарувчи эса товар ишлаб чиқарувчига айланиши ҳамма жамиятлар учун муқаррар ҳодисадир.

Товар ишлаб чиқарувчининг мавқеи зиддиятидир. Бир томондан, унинг меҳнати жами меҳнатнинг кичик бир қисми, бинобарин, у ижтимоий характерга эга, яъни яратган товарига муҳтоҷ бўлган шахслар тимсолида жамият учун зарурдир. Иккита томондан, унинг меҳнати алоҳидалашган меҳнат бўлиб, ўз ҳисобидан қилиниб, бозорга мўлжалланган, яъни ижтимоий бўлатуриб, бошқалар меҳнатидан ажralган. Товар ишлаб чиқаришга сарғланган меҳнатнинг ижтимоий аҳамияти товар бозорда харидор топган, сотилган тақдирдагина тасдиқланади.

Меҳнатнинг ижтимоий характери билан унинг алоҳидалашуви ўртасидаги зиддият товар ишлаб чиқаривчининг алоҳида зиддиятидир. Ҳар бир товарга татбиқан бу зиддият бозорда унинг сотилишига қараб ҳал этилади, лекин шу билан бирга у товар хўжалигининг зиддияти сифатида доим таҳрор пайдо бўлиб туради. Товар сотилгандагина унга сарғланган меҳнатнинг ижтимоийлиги тан олинади. Шу сабабли ўз меҳнатининг жами ижтимоий меҳнат таркибига жириши ҳар бир товар ишлаб чиқарувчи учун энг мураккаб ва ҳётний муҳим муаммодир, чунки муваффақиятсизликка учраган тақдирда у ўз маҳсулотини сота олмайди ва зарар кўради, баъзан эса хонавайрон бўлиши мумкин. Ижтимоий эҳтиёжлар таркиби ҳамиша бирдай бўлмасдан, у вақти-вақти билан ўзгариб туради. Бу бозордаги талабни ўзgartiradi. Шунинг учун ўз товарларининг сотилмай қолиши хавфи товар ишлаб чиқарувчини бозорни ҳушёрлик билан кузатиб боришга ҳамда доим мослашиб туришга маҷбур қиласди.

Модомики, товар меҳнат маҳсулининг бир шакли экан, меҳнат маҳсулининг барча хоссалари товарга ҳам хосдир. Аммо товарнинг маҳсулотдан фарқи бор. Товар энг аввало ўз истеъмоли учун әмас, балки бошқа маҳсулотларга бо-

зорда нул воситасида айирбошлани учун яратилган меҳнат маҳсулидир. Товар ишлаб чиқарувчилар эса индивидуал (якка) ишлаб чиқарувчилар ва ишлаб чиқарувчилар жамоаси (корхона)дан иборатdir.

Ҳозирги шароитда товар ишлаб чиқарувчиларга фирма, компания, бирлапшма, завод, фабрика, якка тартибда ишловчи, фермер хўжалиги, дала ҳовли әгаси, томорқа хўжалиги соҳиблари, кооперативлар, жамоа ва давлат хўжалиги, жамоат ташкилотлари ва бошқалар киради. Улар бир-бири билан бозор орқали алоқа қилишлари керак. Уларнинг товар ишлаб чиқариб, даромад тошишдан иборат мақсадлари бор, улар бир-биридан алоҳидалашган, ҳар бирининг ўз манфаати мавжуд.

Махсулот товар бўлини учун у энг аввал кишиларчинг муайян талаб-эҳтиёжини (масалан, овқатланиш, кийиниш, ўқиши, дам олиш ва бошқаларни) қондира билиши зарур. Товарнинг бу хоссаси товарнинг истеъмол қиймати деб аталаdi. Ҳар бир товарнинг нафлиги бор, лекин у ўзини яратувчининг эҳтиёжларини қондирмайди, балки бошқа кишиларнинг эҳтиёжларини қондиради, унинг нафлиги ўзгалар учун, бинобарин, унинг истеъмол қиймати ижтимоий ҳисобланади. Истеъмол қиймати товарнинг бошқа товарларга айирбошлаш имконини бергани учунгина у ўзининг яратувчинини қизиқтиради. Товарларнинг алмаша билши хусусияти уларни алмашув қиймати деб аталаdi.

Юзаки қараганда товар деганда биз бирор бир буюми, айтайлик, костюмни, у тикилган газлама, утинг фасони, бичими ва бошқаларни тушунамиз, яъни унинг моддий-ашёвий хусусиятларини кўз олдимизга келтирамиз. Аслида товарнинг буюм сифатидаги хусусиятидан ташқари бошқа хусусияти ҳам мавжуд.

Товарнинг эҳтиёжни қондиришдан иборат хусусияти бор, лекин бу деган сўз ҳар қандай инсон эҳтиёжини қондирдиган нарса товар бўлади деган маънioni англатмайди. Мисол учун ҳаво. Сўёзиз у ҳамма учун зарур, яъни инсонларнинг ҳаётий эҳтиёжини қондиради. Аммо табиат маҳсул бўлмиш ҳаво сотилмайди, ҳеч ким уни сотиб олмайди ҳам, ҳатто ҳеч нимага айирбошланмайди. Лекин ҳавонинг таркибига кирадиган кислород товар бўлиши мумкин, чунки кислородни олиш учун маълум миқдорда меҳнат сарф қилиш керак. Кислород товар бўлишига инсон меҳнати сабаб бўлади. Демак, товар фақат инсонларнинг эҳтиёжини қондириши учун хизмат қилмасдан, бал-

ки иنسон меҳнат фаолиятининг маҳсулни ҳам ҳисобланади. Аммо ҳар қандай меҳнат маҳсулни ҳам товар бўла олмайди. Агар маҳсулот ишлаб чиқарувчининг ўзи учун яратилса ва бозорга чиқарилмаса, албатта, у товар бўлмайди. Масалан, фермер хўжалигида бугдой етиштирилди. Унинг бир қисми хўжалик эҳтиёжини қондиришга, бир қисми маҳаллага сумалак ва ҳалим қилиш учун ҳадя қилинади, учинчиси эса бозорда сотилади. Албатта биринчи ва ишқинчи қисм бугдой эҳтиёжини қондирса-да, товар эмас, чунки у айирбошланганни йўқ. Учинчи қисм товарга айланади, чунки у бозорда сотилади. Демак, маҳсулот фақат истеъмолни қондириши билан товар бўлиб қолмайди, бунинг учун уни инесон меҳнати яратишни керак, товар бошқалар эҳтиёжини қондирилгандигидан олди-сотди қилиш учун ишлаб чиқариладиган бўлиши зарур.

Айирбошлаш юз бериши учун меҳнат маҳсулни нафлигининг ўзи кифоя қўйлмайди. Бунинг учун айирбошланадиган маҳсулотлар маълум миқдорий нисбатда бир-бирига тенглаштирилиши шарт.

Хулоса қиссан, маҳсулот товар бўлиши учун икки хусусиятга эга бўлиши керак: истеъмол қийматига, яъни инсоннинг бирон-бир эҳтиёжини қондириши шарт; алмашув қийматига, яъни бошқа товарга маълум миқдорий нисбатда айирбошлана олиши керак. Бу товар хусусиятлари бир-бири билан чамбарчас боғлиқdir. Товар истеъмол қиймат тариқасида истеъмолга, алмашув қиймати тариқасида сотишга ишлаб чиқарилган.

Товар — бу шундай буюмки, у ижтимоий хусусиятга эга. Шу сабабли инсонлар товарларни олиш-сотиш орқали иқтисодий муносабатларга киришадилар, бозор орқали алоқа ўрнатадилар.

3. Товар қиймати ва уни белгиловчи омиллар

Биз юқорида кўрдикки, товарлар бир-бирига маълум миқдорда айирбошланади. Миқдорий нисбат сунъий бўлмайди, албатта. Унинг асосида товарларга сарфланган меҳнат ётади. Масалан, буғдой эгаси уни сотиб, газлама олади. Бир кг буғдой пулига 0,5 м газлама келади. Бунда 1 кг буғдой = 0,5 м газлама нисбати ҳосил бўлади.

Табиий, бу ерда савол туғилади, нима учун 0,5 м, нега 0,8 ёки 0,2 м эмас? Айирбошлаш мутаносиблиги нимага асосланади? Баъзи бир иқтисодчилар ҳар қандай айирбошлаш асосида талаб ва таклиф ётади деб таъкидлайдилар.

Инглиз иқтисодчиси Д. Махмод ғикрича, талаб ва таклиф оралиғида ягона нарх дастаги мавжуд қиймат деб атала-ди. Унинг таъқидлашича, агарда бозорда айирбошланадиган бутдойга таклиф талабдан кўп бўлса, унда буғдой-ниг алмашув қиймати жамаяди, 1 кг буғдойни айирбошлаш учун 0,5 м дан камроқ газлама керак. Агар бутдойга талаб кўп бўлса, аксинча, буғдойниг алмашув қиймати ошади, унда 1 кг буғдойга 0,5 м эмас, балки 0,75 м ва ундан ортиқ газлама берадилар.

Талаб ва таклиф ҳақиқатан айирбошлаш мутаносиб-лигига таъсир кўрсатади, лекин товарнинг алмашув қийматини яратмайди. Фараз қиласилик, талаб билан таклиф бир-бирига тўғри келди, яъни буғдой қанча талаб қилинса, у шунча бор. Бундай ҳолатда алмашув мутаносиблиги нима асосида ўрнатилади? Нима учун 1 кг буғдой 0,5 м газламага айирбошланади? Нега бошқача миқдорда бўлмайди? Бу саволга талаб ва таклиф назарияси жавоб бера олмайди.

Энди бошқа таълимот борки, бунга биноан айирбошлап мутаносиб товарларнинг истеъмол учун ҷақадар фойдалилиги, яъни **нафлиги** билан белгиланади. Бу тўғрисида Австрия иқтисодчиси Е. Бем-Баверк қўйидагича фикри билдиради: буюмнинг нархи, бу буюмнинг фойдалилигига билан белгиланиши керак. Бундай қараганда бундай гоя тўғри ва етарли даражада ишонарли, буюм қанчалик фойдали бўлса, истеъмолчига шунча зарур бўлади, унинг нархи, баҳоси шунча юқори бўлади.

Лекин ҳаётда буюмларнинг фойдалиги товарларни айирбошлаш учун асос бўла олмайди. Агар товарлар фойдалигига қараб айирбошланса, унда инсон эҳтиёжи учун жеракли бўлган: ион, гўшт, сут ва бошқалар ҳамма товарларга қараганда қиммат бўлиши керак, улар нафли бўлганидан кўпгина товарга айирбошланиши керак. Бироқ бизга маълумки, шундай товарлар борки, сут ва ион каби зарур эмас, лекин улар жуда қиммат туради.

Бундай ҳолатни кўриб, энг фойдали маҳсулот арzon бўлиши жерак экан, деган хуносага келиш ютўгри. Мисол учун, қуруқ беда ем тариқасида сомонга қараганда фойдали, лекин сомонга қараганда қиммат. Бундай мисолларни жуда кўп келтириш мумкин. Товарларнинг фойдалигиги билан алмашув қиймати ўртасида боғлиқлик бор, аммо бу ягона сабаб эмас. Бир буюм фойдали ва қиммат, бошқаси— фойдали, лекин арzon. Бу ерда табиийки, бир нечта савол туғилади.

Товарлар айирбошлиш мутаносиблигига ғақат истеъмол қиймати (фойдалик) асос бўла олмайди. Айирбошланадиган товарлар турли-туман бўлганидан уларнинг ўлчами ҳам бир хил эмас, уларнинг моддий ўлчами метр, кубометр, килограмм, дона, гектар, квадрат метр ва ҳ. к.; яъни моддий ўлчам билан товарларни тенглантириб бўлмайди. Айтайлик, литрни метрга тенглантириб бўлмайди. Товарларни тенглантириш учун асое — уларни ишлаб чиқариш учун сарфланган меҳнатдир. Буғдой, газлама, машина, игна, болта, самолёт — бу ҳаммаси инсон меҳнати маҳсули. Товарни тенглантириш ҳамда айирбошланиши учун уларга бир хил микдорда меҳнат сарф қилинishi керак. Шу сабабдан 1 кг буғдой 0,5 м газламага тенгланади. Сабаб 1 кг буғдойни етиштириш учун кетган меҳнат 0,5 м газламага кетган меҳнатга тенг. Товарда гавдаланган меҳнат унинг қийматини вужудга келтиради. Албатта, бу ерда жами ишлаб чиқариш боқичларида сарфланган меҳнатининг ҳаммаси назарда тутиляпти.

Ҳар қандай товарнинг истеъмол қийматини, унинг фойдалигини сезиш ёки билиш мумкин. Лекин товар қийматида моддийликнинг заррачаси ҳам бўлмайди, уни сезиш қийин. «Сиз ҳар қандай товарни ушлаб, қараб кўришингиз мумкин, — деб ёзди К. Маркс, — лекин унинг қийматини ушлаб бўлмайди».¹ Истеъмол қиймати товарнинг ҳар хил табиий хусусиятларини ифода этади, қиймат эса ижтимоний, социал-иқтисодий хусусиятларни ифода этади.

Қиймат меҳнат маҳсули бўлиб, товарнинг ички хусусиятини ифода этади. Товар ўзида истеъмол қиймати ва қийматни биргаликда мужассам этади, лекин улар ўзини алмашув қиймати орқали ифодалайдилар.

Товар қиймати манбаи, юқорида таъкидлаганимиздек, меҳнат. Буни биринчи бўлиб инглиз сиёсий иқтисодининг дастлабки намояндаси В. Петти асослаган. Қийматнинг ҳажми бевосита унга сарфланган меҳнатнинг микдори билан белгиланади. Мисол учун, илгарилари алюминий ишлаб чиқаришда кўп микдорда меҳнат сарфланар эди ва у олтиндан ҳам қиммат турарди. Шу сабабли Напалеон қийимига алюминий тугма тикканлар. Кейинчалик алюминий ишлаб чиқаришта кам меҳнат сарфланаб, у олтинга қараганда анча арzon бўлган. Тарихан бундай ҳолатни Темир мисолида ҳам кўрини мумкин. Темир буюмни ишлаб

¹ К. Маркс. «Капитал», I том. 59-бет.

чиқариш жуда кийин бўлган олдинги даврларда бир жанг-чини қуроллантириш юз буқадан ҳам қиммат турган. Кейинчалик темир буюмни яратишга сарфланадиган меҳнат бир неча марта қамайди ва натижада темир бир неча марта арzonлаши. Шундай қилиб, меҳнат сарфи қанча кам бўлса, товар қиймати шунча пасаяди ёки аксинча.

Меҳнат сарфлари ва қийматни бир-бирига аралаштириш асло мумкин эмас. Ҳамма меҳнат сарфи ҳам қийматни яратмайди. Мисол учун натурал хўжалик шароитида меҳнат сарфлаш орқали маҳсулот яратилган, лекин ишлаб чиқарувчиларнинг ўзлари истеъмол қилганлар. У даврда меҳнат сарфланганига қарамай, маҳсулот товарга айланмаган ва қийматга эга бўлмаган. Бинобарин фақат товар яратилгандага меҳнат сарфи қийматни билдиради.

Товар хўжалигида ишлаб чиқариш воситалари муайян мулк шаклига /хусусий, жамоа, давлат мулкига/ таянади, айни вактда ҳар бир товар ишлаб чиқарувчи янка тарзда меҳнат қилади. Унинг меҳнати қандай маҳсулот яратишга ихтисослашган бўлишига қарамасдан жамият учун зарур, шу нуқтаи назардан, у ижтимоий меҳнатнинг бир бўлғаги ҳисобланади. Лекин бир товар ишлаб чиқарувчининг бошқалари билан алоқаси бозорда юз беради. Товар яратгандага эса таваккалита иш қилинади, ишлаб чиқарувчи ўз товари қанчалик кераклигини билмаслиги ҳам мумкин. Буни бозорда товарнинг ўтиши ёки ўтмаслиги аниқлади. Қиймат меҳнат натижасида ишлаб чиқаришнинг ўзида яратилади, лекин бозорда намоён бўлади. Товар буюм шаклида бўлса-да, унинг қийматини буюмлар муносабати деб унга моддий тус бериш нотўри. Қиймат товар ишлаб чиқарувчилар ўртасидаги иқтисодий муносабатни билдиради. Қисқаси қиймат бу иқтисодий категориядир.

Қиймат одамларнинг ишлаб чиқариш жараёнидаги муносабатларини ифода этади, лекин улар товарни бозорда олици-сотии орқали юзага чиқади, бинобарин, қиймат маҳсулотнинг табиий эмас, балки ижтимоий-иктисодий хусусиятидир. Натурал хўжалик шароитида ишлаб чиқарилган маҳсулот /масалан, дон/ ўзининг табиий сифати билан товар шаклига кирган маҳсулот (дон)дан фарқ қилмайди, лекин иқтисодий жиҳатдан фарқланади, хусусан, бирининг қиймати бўлмаса иккичисиники бор.

Қиймат тарихий категория бўлиб, товар ишлаб чиқаришнинг вўжудга келиши билан боелик, чунки у фақат товарнинг хусусиятидир. Товар хўжалигининг классик назариясига кўра, товар иккни ёқлама хусусиятли бўлиши-

га /истеъмол қиймати ва қиймат/ сабаб товар ишлаб чиқарувчи меҳнатининг икки томонламалигидир. Товар ишлаб чиқарувчи меҳнатининг ўзи, биринчидан, муайян турдаги меҳнат, иккичидан, умумаш инсон меҳнатидир. У ўзига хос меҳнат қуроли ва предметларининг қўлланилиши, ишлаб чиқариш юмушларининг ўзига хослиги, ходимнинг қасбий малакаси ва унинг муттақо конкрет натижага бериши, муайян турдаги истеъмол қийматини яратиши билан характерланади. Шунинг учун **истеъмол қийматини яратган меҳнат конкрет меҳнат деб аталади**. Меҳнат аниқ бир маҳсулот яратади. Масалан, тўқувчи меҳнати — газлама, деҳқонники — шахта, олимники — илмий кашфиёт беради. Демак, конкрет меҳнат истеъмол қийматини яратади.

Биз биламизки, бозорда ҳар хил истеъмол қийматига эга бўлган товарлар айирбошланади. Бу ерда айирбошлиш бўлишига сабаб — ҳамма товарлар ўзининг аниқ шаклидан қатъи назар, умуман инсон меҳнатининг натижаси бўлишидир.

Ҳар бир ишловчи қаёбга эга бўлишидан қатъи назар, меҳнат жараёнида ўзининг ақлий ва жисмоний қувватини сарф қилади. Инсон иш қучининг физиологик маънода сарф қилиниши ҳамма турдаги конкрет меҳнатларга хос умумий белгидир.

Меҳнат аниқ шаклидан қатъи назар умуман сарфланган иш қучидир, жами ижтимоий меҳнатнинг қисмидир. Ўзининг шу сифатида меҳнат **абстракт меҳнат деб аталади**, бу меҳнат товар қийматини яратади («абстракт сўзи ўзбек тилида мавҳум деган маънони билдиради»). Шунинг учун гоҳида (абстракт меҳнат) дегандা инсоннинг нима ишлаб чиқаришидан қатъи назар ақлий ва жисмоний қувватини сарф қилиши тушунилади. Меҳнатни мавҳумлаштириш онг маҳсули деб бўлмайди. У инсоннинг онгига боғлиқ бўлмаган ҳолда юз беради. Товар ишлаб чиқарувчи ўз товарини бошқасига айирбошлаганда умуман меҳнат сарфини таққослади, чунки меҳнатнинг аниқ турини таққослаб бўлмайди.

Энди бу ерда шундай савол туғилади. Ҳар ҳандай ақлий ва жисмоний қувватларнинг сарф қилиниши абстракт меҳнатни вужудга келтирадими? Йўқ, албатта. Агар товар хўжалиги бўлмаса, абстракт меҳнат ҳам бўлмайди.

Абстракт меҳнат товар ишлаб чиқаришига хос категориядир. Маҳсулот товарга айланган шароитда, у олди-

**сотди этилгандагина ақдий ва жисмоний қувват сарғи
абстракт меҳнатга айланади.]**

Товар ишлаб чиқарувчи бир томондан алоҳидалашган бўлса, иккинчи томондан ижтимоий меҳнат тақсимоти орқали бошқалар билан чамбарчас боғлиқ. Бу эса абстракт меҳнатни юзага келтиради. Меҳнат қийматни яратмаганида ҳар бир товар ишлаб чиқарувчининг меҳнати бир вақтни ўзида ҳам абстракт, ҳам конкрет меҳнат бўлмайди. Бинобарин, товар хўжалиги ишлаб чиқарувчининг меҳнатига икки ёқлама характеристер беради.

Хўжалик амалиётида товар ишлаб чиқарувчилар меҳнати хусусий, алоҳидалашган бўлиб, улар нима хоҳласа, ўпани ишлаб чиқариши мумкин. Лекин барибир ҳар бир кишининг меҳнати жамиятдаги меҳнатнинг бир бўлаги бўлиб қолаверади. Шу сабабли товар хўжалиги шароитида ҳар бир ишлаб чиқарувчи фақат ўзининг шахсий меҳнати орқали ўз эҳтиёжини қондира олмайди. Бунинг учун у бошқалар меҳнатига бокиб, улар билан товар айрбошлиши керак. Демак, ҳар бир товар ишлаб чиқарувчи меҳнати бевосита хусусий, аммо шу билан биргаликда ижтимоий меҳнатнинг таркибий қисмидир.

Товар қиймати меҳнат билан белгиланади деб айтдик. Албатта, меҳнатнинг табиий ўлчами иш вақти бўлиши керак. Аммо меҳнат маъмунаш ҳар хил бўлганидан вақт бирлигига унинг сарғи ҳар хил бўлади. Шу сабабли амалда товар қийматини вақт сарғи билан ўлчаш қийин, албатта. Назарий жиҳатдан вақтни асос деб олиш мумкин, аммо индивидуал ва ижтимоий зарур иш вақтини фарқ қилиш керак. Индивидуал иш вақти деганда бирор бир турдаги товарни ишлаб чиқариш учун айрим ишлаб чиқарувчининг сарғ қилган вақти тушунилади. Маълумки, бир турдаги товар яратиш учун ишлаб чиқарувчилар ҳар хил иш вақти сарфлайдилар. Бу асосан уларнинг малакасига, билимига, иш вақтидан тўғри фойдаланишига, меҳнат қуролининг қай даражада унум бераолишига боғлиқ бўлади.

Шартли равишда бирор бир турдаги маҳсулот, айтайлик, стул ишлаб чиқарадиган учта корхонани олайлик. Улардан бири яхши, иккинчиси ўртача ва учинчиси ёмон корхона ҳисобланади. Ўртача корхона умумий ҳажмдаги стулларнинг 70 фоизини яратади ва ҳар бир стулга 4 соат вақт сарғ қиласиди деб фарз қиласлик. Яхши корхона 20 фоиз стулларни ишлаб чиқаради, ҳар бир стул ишлаб чиқариш учун 2 соат сарфлайди. Ёмон корхона 10 фоиз

стулларнишлаб чиқаради, у ҳар бир стул учун беосат сарф қилган. Хўш, қайси корхонанинг меҳнат сарфи товар қийматини белгилайди. Албатта, ўртачасиники! Нима учун? Чунки товарларнинг асосий қисмини шу корхона етказиб бераяти. Бу корхонадаги иш вақти ижтимоий зарур иш вақтини ташкил этади, у талабни қондиргани учун өтироф этилади.

Бундан кўриниб турибидики, индивидуал эмас, балки ижтимоий зарурий иш вақти товар қийматини белгилайди. Ижтимоий зарурий иш вақти жамият өхтиёжини қондирис учун керак бўлган вақтдир. Шу сабабли бу вақтни англатувчи қийматни бозор тан олади. Ижтимоий зарур вақт — бу товарлар аксарият қисмини яратишга сарфланган вақт бўлиб, ўртacha техника даражаси, меҳнат малајаси ва маҳорати, шунингдек, ўртacha меҳнат шиддати (интенсивлиги) шароитидаги сарфни билдиради.

Товар қиймати меҳнат сарфини билдирганидан унинг миқдори доимий эмас, балки ўзгарувчандир. Қиймат миқдори меҳнат сарфининг кўпайиши ёки камайишига боғлиқ. Бу эса ўз навбатида меҳнат унумдорлигига нисбатан тескари мутаносибдир. **Унумдорлик ошса, қиймат камайди ва аксинча.** Унумдорлик ошса вақт бирлигига яратилган товарлар кўпаяди, бинобарин, ҳар бир товар камроқ вақт сарфлаган ҳолда ишлаб чиқарилади.

Шундай қилиниб, қиймат миқдори меҳнат самарасига нисбатан тескари ўзгаради. Меҳнат унумдорлигидан фарқлироқ меҳнат шиддатининг ортиши қийматни ҳам оширади, яъни ўнга нисбатан тўғри мутаносибликда ўзгаради.

Меҳнат унумдорлиги ва интенсивлигининг бир-бираига ўхшаш томони шундан иборатки, уларнинг ҳар иккаласи ошган-шароитда товарлар миқдори ортади, лекин уларнинг қийматга таъсири бир хил эмас.

Агар меҳнат унумдорлиги вақт бирлигига яратилган маҳсулот миқдорини билдираса, меҳнат интенсивлиги вақт бирлигига қанча меҳнат сарф бўлганини билдиради. Шу сабабдан меҳнат интенсивлигининг ортиши қийматни ҳам оширади, чунки товарлар сони кўпайгани билан товар бирлигига кетган меҳнат сарфи ҳам ошади.

Масалан, поїафзал фабрикасида бир ишчи кунига бир дона аёллар этигини тикади ва у 20 долларга сотилади. Фабрикада ишлаб чиқариш технологияси ўзгармагани ҳолда шиддат билан ишлаш туфайли бир ишчи 2 дона этик яратди ва у 42 долларга сотилди. Бунда товар қийматининг миқдори ошиди, холос. Нима ҳисобига? Мальум

вақт бирлиги давомида меҳнат сарфи кўп бўлиши ҳисобиға. Айтилган корхонада янги технология жорий өтилиб, ишчилар малакаси оширилиши натижасида ҳар ишчи 2 дона этик яратса бошлади. Ҳар бир этик 10 доллардан сотилиди. Бунда меҳнат унумдорлиги ортиб, меҳнат сарфи қисқарганидан қиймат камайди ва этик арzonлашди.

Товар айирбошлиш жараёнида меҳнатнинг қийинлик даражаси ҳам ҳисобга олинади. Маълумки, оддий ва мураккаб меҳнат бор. Махсус тайёргарлик кўрмасдан, ҳар қандай жисмоний жиҳатдан соғлом одам бажариши мумкин бўлган меҳнат оддий меҳнат ҳисобланади. Лекин, шундай меҳнат борки (масалан, токарь, инженер, созловчи меҳнати), у маълум даражада қасбий малака ва маҳорат, яъни маҳсус тайёргарлик талаб қиласиди. Бу мураккаб меҳнатдир. Мураккаб меҳнат сарфи натижасида вужудга келган товар қиймати шу вақт бирлигига оддий меҳнат сарфланиши орқали яратилган қийматдан юқори бўлади. Нима учун? Сабаб шуки, мураккаб меҳнат маҳсус тайёргарлик талаб қиласиди, унинг соҳиби юксак савияли бўлиши керак. Мураккаб меҳнат сарфланиб ишлаб чиқарилган бир товарга кўп миқдордаги оддий меҳнат сарфланган товар айирбошланади. Мисол учун мураккаб меҳнат маҳсули бўлган бир дона компютер 1 000 доллар туради, шу пулга 8 дона костюм ёки 40 дона туфли ёки 200 кг гўшт олиши мумкин. Одатда мураккаб меҳнат сифатлироқ маҳсулот беради.

Хуллас қийматнинг ички мазмуни унинг ўлчов мезони меҳнатнинг миқдори ва сифатидир. Лекин амалиётда товарлар қийматини меҳнатнинг ўзи билан эмас, балки уни ифода этувчи бошқа ўлчов билан аниқланади. Бу ўлчов воситаси пулдир. Шу сабабли бозорда товар сотилганда, у шунча пул туради деб айтамиз. Ҳеч ким товар шунча соат туради ёки шунча килоколлория энергия сарфи туради деган фикрни хаёлига ҳам келтирмайди. Пул товар хўжалигининг маҳсули, фақат унга хизмат қиласиди.

4. Пулнинг пайдо бўлиши

Энди пул нима, у қандай цайдо бўлганини кўриб чиқамиз. Бу саволга жавоб беришдан олдин Робинзон Круzonи эслайлик. Кема фалокатта учрагандан кейин, унга пулдан бошқа ҳамма буюмлар аскотади. У олтин шул тошиш учун озмунча меҳнат қиласиди. У бирдан яккалананиб

Қолтавдан кейин ундағы шул ҳар қандай қийматини йүқтади. Тангага қараб Робинзон Крузо «Хеч кимга кераксизсан, мен учун нима керагинг бор», деб хитоб қиласы. Нега? Чунки у яқкаланиб, бозор муносабатига асосланғаш жамиятдан чиқиб кетди. У ҳамма нарсани ўзига-ўзи яратып шалади, шулға товар айирбош қилмай қыйди. Бинобарин, товар ишлаб чиқариш бор жойда шул керак әкан.

Шулни товар айирбошлышынг ўзи яратади. Шул узоқ тарихий ривожланиши маҳсулидир. Товар хўжалигининг ривожланиши товар қийматининг ифодаси бўлмиш шулни келтириб чиқарди. Дастрлабки товарлар пулсиз бирбирига бевосита айирбошланган. Бу айирбошлаш дастрлаб тасодифий бўлса, кейинчалик муттасил тақрорланиб турган. Маҳсулотни айирбошлаш учун ишлаб чиқармаганлар, лекин ортиқча маҳсулотлар пайдо бўлган, улар тасодифий шаклда айирбошланган. Нима учун тасодифий деган савол туғилади? Бунга сабаб, биринчидан, айирбошлаш ишлаб чиқарувчилар тасодифан утрашиб қолгандагина юз берган. Иккинчидан, айирбошлаш ўта содда тусга эга бўлган, яъни маҳсулот айирбошланадими ёки йўқми — эгаси учун ҳеч қандай иқтисодий аҳамиятга эга бўлмаган.

Бундай айирбошлаш муносабатларида қийматнинг оддий ёки тасодифий шакли пайдо бўлади. Тасодифий айирбошлаш меҳнат маҳсулининг товарга айланганилгини ифодалайди. Айирбошлаш оқибатида товар маҳсулоти ўзига тенг қийматли эквивалент маҳсулотга айирбошланади. Айирбошлаш муносабатларида ҳар бир товар ҳар хил ролни бажаради. Ўз қийматини бошқа товарда ифодаловчи товар қиймати нисбий шаклда бўлади (товар А товар Б га алмашса, у нисбий шаклда). Товар Б эса қийматни ўзида ифода этувчи материал бўлиб хизмат қилипти, унинг қиймати эквивалент қиймат бўлади. Демак, айирбошлапча қийматнинг ҳам нисбий, ҳам эквивалент шакли мавжуд бўлади.

Аммо икки шаклдаги товарнинг истеъмол қиймати ҳар хил бўлади, аks ҳолда улар алмашмайди. Товар А ни товар Б га тенглаштириш учун уларнинг фойдалилиги турлича бўлиши шарт, аks ҳолда улар айирбошланмайди. Товар нисбий ёки эквивалент қиймат шаклида бўлишидан қатъи назар ўзининг табиий сифатини сақлаб қолади. Айтилган шаклларда ҳар хил товарлар бўлиб, улар ўрин алмашиб турадилар. Нисбий шаклдаги товар эквивалент

шаклига ўтади ва аксинча ҳам бўлади. Товар айирбошлиш ривожланиши билан тасодифий қиймат шаклидан тўла ёки қенгайган шаклга ўтилган. Бундай айирбошлишда кўп товарлар иштирок этади, бир товарнинг ўзи бир неча товарга айирбошлиланади. Мисол учун Судан негрларида тузга қуидагича товарлар айирбошлиланган:

$$10 \text{ қоп туз} \quad \left\{ \begin{array}{l} = 10-15 \text{ қўй} \\ = 20-30 \text{ эчки} \\ = 2 \text{ бўқа} \end{array} \right.$$

Тасодифий айирбошлишда бир товарга қарама-қарши фақат битта товар туради. Қентайтирилган шаклда нисбий қийматда турган товарга (бизнинг мисолимизда 10 қоп тузга) бир неча товар айирбошлиланти, яъни туз эчки, қўй, буқада ўз қийматини ифода этаяти. Бунда бир товар нисбий қиймат шаклида, қолганлари эквивалент қиймат шаклида туради.

Қийматнинг бундай шакли асосида товар айирбошлиш орқали ўсаётган эҳтиёжларни қондириб бўлмайди, чунки керакли товар топиш учун қўп овора бўлинади. Мисолимизда туз эгасига қўй, қўй эгасига эса буқа керак бўлади. Агар қўй эгаси тузга муҳтоҷ бўлмаса-ю, туз эгаси ҳатто қўйига эҳтиёжи бўлса ҳам айирбошлиш бўлмаслиги мўмкин.

Ишлаб чиқаришнинг ривожланиши билан айирбошлишларидаги маҳсулотлар сони ҳам ортиб боради, биобарин, айирбошлишда қийинчилик ҳам кўпаяди. Аста-секин товарлар орасидан ҳамма товарларга айирбошлиланадиган ва ҳамма товарлар қийматини ўзида ифода эта оладиган маҳсус товар ажralиб чиқади. Шундай товар пуллдири. Турли вақтда ҳамма жойнинг табиий шароитига қараб ҳар хил товар умумий айирбошлиш хусусиятини олган. Мисол учун, бирида мўйна, иккинчисида дон, учинчисида қўй-эчки каби товарлар амалда, пул вазифасини ўтаган. Товарлар дунёсидан чиқсан маҳсус товар қолган барча товарлар учун умумий эквивалентга айланади. Қийматнинг қенгайган шакли аста-секин қийматнинг эквивалент шаклига айланади. Энди бир неча товарлар ўз қийматини битта товарда ифода этади.

$$\left. \begin{array}{l} 1 \text{ қоп бугдой} = \\ 10 \text{ кг чой} = \\ 40 \text{ кг кофе} = \end{array} \right\} 10 \text{ та қўй}$$

$$\left. \begin{array}{l} 0,5 \text{ тонна темир} = \\ 2 \text{ унция}^1 \text{ олтин} = \end{array} \right\} 10 \text{ та кўй}$$

Бу ерда умумий эквивалент ролини товарлардан фақат биттаси бажарган. Юқорида таъкидлаганимиздек, энди барча товарларнинг қиймати бир товарда ифодаланади, бу товар ижтимоий меҳнатнинг бевосита ифодаси сифатида чиқади. Умумий эквивалент товар ҳамма товарларга айирбашланиш хоссасига эга.

Умумий эквивалент зарурлиги боиси шуки, ишлаб чиқариш тараққиётининг муайян босқичида айирбошлап мунтазам ҳодисага, иқтисодий ҳаётнинг муҳим омилига айланади. Айирбошлапсиз яшаб бўлмай қолади, ҳар бир ишлаб чиқарувчи меҳнатига умумий ўлчов керак бўлади. Фақат умумий эквивалент умумий ўлчов воситаси бўлади.

Қийматнинг оддий ва кенгайган шакллари шароитида айирбошлапда шубҳасиз қийинчиликлар бўлган. Бироқ улар катта аҳамиятга эга бўлмаган, чунки айирбошлапнинг ўзи тасодифий, шомунтазам характерга эга бўлган, усиз ҳам кун кўриш мумкин эди. Айирбошлап доимий ҳаётий заруратга айланганлиги сабабли уни амалга оширишдаги қийинчиликлар товар ишлаб чиқарувчиларнинг тақдирига бевосита таъсир қилган. Товар ишлаб чиқарувчилар яшапи учун ўз товарини жеракли бошқа товарларга айирбошлаплари ёхуд унинг эвазига ҳар турии товарларга айирбошлап мумкин бўлган товар олишлари лозим бўлган.

Иқтисодий зарурат эквивалентнинг пайдо бўлишига олиб келади, у кишилар ўртасидаги келишув натижаси эмас. Ҳаётнинг ўзи тақозо этган мумосабатлар туфайли оддий товар кўринишлардаги умумий эквивалент ўрнига пул шаклидаги эквивалент майдонга келади:

$$\left. \begin{array}{l} 1 \text{ қоп буғдоӣ} = \\ 10 \text{ та кўй} = \\ 10 \text{ кг чой} = \\ 40 \text{ кг кофе} = \\ 0,5 \text{ тонна темир} = \end{array} \right\} 2 \text{ унция олтин}$$

Бунда олтин оддий товар эмас, балки пул кўринишни олади. Пул шаклидаги қиймат қуйидагилар билан фарқ қилади. Биринчидан, умумий эквивалентликни фақат

¹ Унция — 35,6 грамм.

битта товар (пул) танҳо бажаради, иккинчидан, умумий эквивалентлик вазифасини бажарувчи пул тор ички бозордан чиқиб, давлатлараро, ҳатто ҳалқаро миқёсга тарқалади, кенгроқ ҳудуд олади.

Шундай қилиб, товар ишлаб чиқаришнинг узоқ вақт ривожланиши натижасида пул вужудга келади.

Пул нима? Пул — бу шундай маҳсус товарки, у ҳамма бошқа товарлар учун умумий эквивалент вазифасини бажаради. Ҳамма бошқа товарлар сингари пул ҳам қиймат, ҳам истеъмол қийматига эга. Бу маънода у бошқа оддий товарлардан фарқ қилмайди.

Пулга хос муҳим белги унинг алоҳида товарлигидир. Пул шундай кучга эга бўладики, у умумий ижтимоий қийматтага эга, ҳамма товарларни харид ётиш воситаси бўлиб хизмат қиласи.

Пул товар ишлаб чиқариш ва айрбоплаш жараённида кишилар ўртасидаги ижтимоий муносабатларни ифода этади. Шу сабабли, товар-пул муносабатлари пайдо бўлади.

Пул ролини қандай товарлар ўйнаган? Турли ҳалқларда пул вазифасини турли хил товарлар, масалан, Қадимги Юнонистон, Римда, араб ва ҳинд қабилаларида чорва бажарган.

ХХ аср бошларида Африканинг баъзи бир ҳалқларида чорва пул бўлиб хизмат қилган. Машҳур инглиз саёҳатчиси Ливингстоннинг айтишича, маҳаллий ҳалқ ундан Англия қироличаси бойлигини билиш мақсадида, қапча моли бор деб сўраган.

Латинлар пулни «ресиния» деб атагандар. Латин тилида «ресия» — «чорва» деган маънioni билдиради. «Капитал» сўзи ҳам пул сингари «чорва» сўзи билан боғлиқ. Чорва мол бошига қараб ҳисобланган ва «капитал» сўзи латинча «капит» — бош (кўпчиликда — капит) сўзидан олинган.

Тинч Океан ва Африка ҳалқларида қимматли чиғаноқлар пул вазифасини бажарган. Марказий Африкада Фил суюғи, Қадимги Мисрда —буғдой, Хитойда—туз, Мўғилистонда — чой айрбошлиш жараённида пул вазифасини бажарган. Қимматбаҳо металлар қадим замонлардан бери пул вазифасини ўтаб келган. Милоддан олдинги 3 мингингич йилларда Шумер давлатида асал ва кумуш пул вазифасини бажарган. Кумуш пуллар милоддан олдинги 2 мингингич йиллари Осиё мамлакатларида кенг тарқалган. Рубль деган пул XII—XIII асрларда пайдо бўлиб, кумуш-

ни бўлиш, бўлакларга ажратиш (рубить) деган маъно беради.

Майда савдо ривожи майда пулни зарур қилиб қўйган. Танга пулнинг (майда пул) ватани қадимги Лидия давлати ҳисобланади. Бу давлатда биринчи танга милоддан аввалги VII асрда вужудга келган. Бироз кейин Юпонистоннинг Эгина шаҳрида танга ишлаб чиқариш бошланади. Қадимги Римда танга ишлаб чиқарадиган жой юпонлар монет деб атаган ибодатхона бўлган. Бу ердан «монета» сўзи келиб чиқсан. Муомалага нодир металлар, яъни олтин ва кумушдан тайёрланган пуллар чиқарилган.

Нима учун олтин пулга айланди? Бунинг сабаби олтиннинг табиий хусусиятлари билан изоҳланади. Биринчидан, олтиннинг қиймати юқори, ҳажми кичик, иккинчидан, олтинни бўлакларга бўлинишдан қатъи назар унинг сифати бутунлигидай қолади. Бошқа товарларда, масалан, қорамолда бундай хусусият йўқ. Учинчидан, савдо соҳасидаги майда муомалаларни бажариш учун олтиннинг катта қийматли бўлаги майда қисмларга — тангаларга бўлина олади. Тўртингчидан, олтин яхши сақланади. Бешинчидан, олтин олиб юришга қулай. Аммо олтиннинг пулга айланishi учун табиий хоссасидан эмас, балки товар бўлишидан келиб чиқади.

Ҳар бир мамлакатнинг ўз пул бирлиги бўлади. Ҳозир доллар, динар, рубль, лира, рупий, фунт, марка, сўм, танга каби пуллар мавжуд.

Пул белгиларининг номланиши тарихан шаклланган. Пул, биз юқорида қайд қиласанымиздек, айирбошли жараёнидан алоҳида ажralиб чиқсан товар. Эквивалент ролини йўнаш учун авваламбор ўзи қийматга эга бўлиши керак. Шунинг учун маълум микдордаги олтин ёки кумуш пул у айирбошланаётган товар қийматига мувофиқ бўлиши керак. Шунинг учун ќўн тангаларнинг номи оғирлиги ва ҳажмидан келиб чиқсан. Англияning фунт стерлинги фунт оғирлигига кумуш деган маънони билдиради. Италиян лираси ҳам «либра» сўзидан келиб чиқсан, бу сўз римликларнинг оғирлик бирлигига ишлатилган. Қадимги Римда кумуш динар деган танга ҳам бўлган, у 10 фунт асалга тенг бўлган. Динар латин тилида «ун» деган маънони билдиради.

«Доллар» «тахлер» сўзидан келиб чиқсан бўлиб, бу катта кумуш тангаларни билдирган. Голландия, Венгрия, Германия бозорларида муомалада юрган. Чехияда руда қазиб олувчилар қисқа қилиб «талер» деб атаганлар, улар

XVI асрда шул зарб қилиш учун хом ашё қазиб олиш билан шуғуллангашлар.

Моҳиятан пул ижтимоий меҳнат ва қийматни билдиради. Пул учун ижтимоий меҳнат қайси соҳада сарфланганлиги ва қиймат ҳаерда яратилганлиги ғарқисизdir. Кимнинг пули бўлса, у ижтимоий меҳнатнинг тегишли қисмини ўзи истаган натурал (товар) шаклида олиш ҳуқуқига бевосита эга бўлади. Пулнинг ҳамма нарсадан қудратлилиги ҳам шундан келиб чиқсан. Унинг моҳиятини буюк иқтисодчи К. Маркс қўйидаги ибора билан ифодалаган: «Индивид ўз ижтимоий ҳокимиётини, ўзининг жамият билан алоқаси каби, ўз чўптағида олиб юради».¹

Товарлар дунёсининг товар ва шулга ажралиши истеъмол қиймати билан қиймат ўртасидаги ички қарама-қаршиликнинг ташқи ифодасидир. Айрбошлап муносабатининг бир қутбида истеъмол қиймати сифатидаги барча товарлар турса, бошқа қутбида уларга қийматнинг тимсоли сифатидаги пул туради. Демак, товарлининг қарама-қарши томонлари ҳатто масофа жиҳатдан ҳам бўлинган бўлиб чиқади.

Товар ва пулнинг алоҳидалашуви оқибатида товарнинг ички зиддияти — истеъмол қиймати билан қиймат ўртасидаги зиддият ҳал этилади. Агар товар пулга сотилса, бу билан унинг истеъмол қиймати кимгадир кераклигини биламиз, унинг қийматга эга эканлиги ҳам исботланган бўлади. Пул шаклидаги қиймат товар ишлаб чиқарувчи қўлида қолади ва у қийматнинг миқдорига мувофиқ равишда ўзига керакли ҳар қандай истеъмол қийматини олиш имконига эга бўлади. Пул товар хўжалиги маҳсулли экан, хўжалик ривожланиши билан пулда ҳам ўзгаришлар содир бўлади. Пул иқтисодиётнинг муҳим қуролига айланади. Пул бозор иқтисодиётининг муҳим унсурини ташкил этади. Ҳозирги иқтисодий ҳаётни пулсиз тасаввур этиб ҳам бўлмайди. Пул пайдо бўлиши билан жамиятда пулга доир иқтисодий муносабатлар келиб чиқади. Пул муомаласини уюштириш, пулларни айрбошлаш, уларни сақлаш, тақсимлаш, бўш пулни қарзга бериш, яъни уни сотиш, пул воситасида молияни ташкил этиш каби иқтисодий алоқалар юзага келади. Пул ҳақида кўпгина фикр-мулоҳазалар кейинги бобларда йўрилади.

¹ К. Маркс, Капитал, 1-том, 121-бет.

ГАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Натурал ишлаб чиқаришнинг қандай белгилари мавжуд?
2. Нима сабабдан натурал хўжалик узоқ сақланган?
3. Натурал хўжаликнинг афзаликлари борми?
4. Товар ишлаб чиқариш қайси жиҳатлари билан натурал хўжаликдан фарқланади?
5. Қандай сабаблар товар ишлаб чиқаришни юзага чиқаради?
6. Товарнинг истеъмол қиймати, алмашув қиймати ва қиймати деган тушунчаларнинг қандай фарқлари бор?
7. Товар ишлаб чиқарувчи меҳнатнинг зиддиятлиги нимада?
8. Индивидуал ва ижтимоий зарур иш вақти деганда нималарни тушуниш зарур?
9. Товар қиймати миқдорига қандай омиллар таъсир этади?
10. Пул деганда нимани тушуниш керак?
11. Қийматнинг қандай шакллари бўлган?
12. Пулни ким ўйлаб чиқарган?

V БОБ

ИШЛАБ ЧИҚАРИШНИНГ ИХТИСОСЛАШУВИ ВА ИҲТИСОДИЙ ИНТЕГРАЦИЯ

1. Меҳнат тақсимоти жараёнида ишлаб чиқаришнинг ихтинослашуви

Ҳар қандай ишлаб чиқариш әнг аввал умуминсоний иҳтиисодий фаолият бўлиб, унга хос белгилардан бирни ихтинослашувдир. Ихтинослашув — ишлаб чиқаришнинг муайян маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизмат кўрсатишга мослашувидир. Ихтинослашув асосида меҳнат тақсимоти туради. Ҳар бир меҳнат тури аниқ бир маҳсулотни ёки унинг баъзи бир қисмини яратишга қаратилади. Масалан, дурадгор меҳнати ёғоч буюмлар яратишга, чевар меҳнати кийим-кечак тикишга, чорвадор меҳнати гўшт-сут етиширишга, врач меҳнати тиббий хизмат кўрсатишга қаратилади. Меҳнат турлари аниқ, универсал, яъни ҳамма нарсани бирдан яратишга қодир меҳнат асло йўқ. Жамият аъзоларининг жами меҳнати бу ижтимоий меҳнат бўлиб, унинг турлари ихтинослашади. **Меҳнат тақсимоти**

ижтимоий меҳнатнинг мустақил вазифаларни бажарувчи меҳнат турларига ажралиши жараёнидан иборат.

Меҳнат тақсимоти ижтимоий меҳнат фаолиятининг сифат жиҳатидан ажралишини билдиради. Меҳнат тақсимоти юз берганда бир меҳнат туридан иккинчиси, иккинчисидан учинчиси ва ҳоказо ажралиб чиқади ва шу жараён узлуксиз давом этаверади. Ҳар бир меҳнат тури мустақил вазифани бажаради, лекин бошқа турлар билан боғланган ҳолда ишлаб чиқаришда қатнашади. Меҳнат тақсимоти меҳнат турларини кўпайтириб, уларни айрим кишиларга касб сифатида биркитиб қўяди. Ишлаб чиқаришда ҳар хил меҳнатни бажарувчи кишилар қатнашади, уларни инглиз иқтисодчиси, классик сиёсий иқтисод асосчиси А. Смит «Иқтисодий индивидлар» деб атаган. Меҳнат тақсимоти ана шу кишиларнинг ўзаро муносабатда бўлишини тақозо этади. Унинг воситасида кишилар ўз фаолияти билан бир-бирига хизмат қилади, яъни аниқ меҳнат тури билан банд бўлган кишилар бошқаларнинг аниқ меҳнати патижаларидан баҳраманд бўладилар.

Фаолият турлари бўйича қаралганда меҳнат тақсимоти уч йўналишда ривожланади: умумий, хусусий, қисман.

Умумий меҳнат тақсимоти — йирик меҳнат турларининг бир-биридан ажралиб, мустақил аҳамият касб этиши, меҳнатнинг йирик соҳаларига бўлинishi. Бунга меҳнатнинг моддий ва номоддий, саноат ва қишлоқ хўжалиги, транспорт ва қурилиш, савдо ва маиший хизмат, маориф ва соглиқни саклаш соҳаларидаги меҳнат турларига ажралшидир. Шу жиҳатдан олганда индустрисал меҳнат, аграр меҳнат, хизмат кўрсатиш меҳнати мавжуд.

Хусусий меҳнат тақсимоти — йирик соҳалар ичидаги меҳнат тақсимоти. Муайян соҳадаги бир меҳнатдан бошқаси ажралиб чиқиб ихтисослашади, меҳнат турлари кўпаяди. Масалан, қишлоқ хўжалигидаги аграр мёҳнат дехқончилик, чорвачилик, боғдорчилик меҳнати турлари га ажралади. Саноатда ҳам шундай жараён юз беради, хусусан ундирма ва ишлама, оғир ва енгил саноатдаги меҳнат турлари. Машинасозликни олсақ, у ерда автомобилсозлик, тракторсозлик, самолётсозлик, станоксозлик каби тармоқларга хос меҳнат турлари пайдо бўлган.

Қисман меҳнат тақсимоти — корхона доирасида бўладиган меҳнат турларининг ўзаро ажралиб, ихтисослашуви. Бунда меҳнат муайян маҳсулот ишлаб чиқариш боекчилари бўйича, аниқроғи маҳсулот учун керак бўлган айрим қисмларни ишлаб чиқариш бўйича ихтисослашган тур-

ларга ажралади. Масалан, қурилиш корхонасида гишт терьувчи, сувоқчи, бўёқчи, дурадгор, электрик, сантехник меҳнати каби турларга ажралади. Меҳнат тақсимоти айтилган уч йўналишда узлуксиз юз беради.

Меҳнатнинг фаолият турлари бўйича тақсимланиши билан биргаликда, унинг муайян майдон доирасида ҳам тақсимланиши юз беради. Меҳнатнинг ҳудудий миқёса тақсимланиши икки хил бўлади:

1. **Ҳудудлараро меҳнат тақсимоти** — муайян мамлакат доирасида айрим ҳудудлар ёки минтақалардаги меҳнатнинг ихтинослашуви. Саноат ва қишлоқ хўжалиги ҳудудлари борки, улар индустрисал ёки аграр меҳнат соҳасида ихтинослашадилар. Ҳар бир ҳудуд доирасида ҳам ички ихтинослашув юз беради. Масалан, аграр ҳудудда дончилик, боғдорчилик, сабзвотчилик ёки чорвачиликка ихтинослашган кичик ҳудудий бўлинмалар ҳам бўлади.

2. **Халқаро меҳнат тақсимоти** — меҳнатнинг миқдори ва сифатини ҳисобга олиб, унинг мамлакатлар ўртасида маълум нисбатда ва иқтисодий пафни кўзлаган ҳолда тақсимланиши. Бу меҳнат турининг бир-биридан ажралинши эмас, балки мавжуд меҳнат турларининг айрим мамлакатларга уларнинг устивор фаолияти сифатида биркитилишидир.

Халқаро меҳнат тақсимоти — ижтимоий меҳнатнинг турли давлатлар ёки давлатлар гуруҳи ўртасида тақсимланиши, ишлаб чиқаришнинг **байналмила** миқёса ихтинослашувини билдиради, давлатлараро иқтисодий алоқаларни заруратга айлантиради. Халқаро меҳнат тақсимоти меҳнат тақсимотининг энг юксак даражаси ҳисобланади.

Меҳнат тақсимоти доираси доимо кенгайиб боради. Албатта, миллий доирадаги, яъни мамлакат ичидаги меҳнат тақсимоти умумий ва хусусий тус олгани халқаро меҳнат тақсимотига нисбатан бирламчи бўлади. Мамлакат ичкарисидаги меҳнат турларининг шаклланишига қараб, халқаро меҳнат тақсимоти юзага келади.

Дастлаб у корхона ичидаги ходимлар ўртасидаги меҳнат тақсимоти шаклида пайдо бўлиб, сўнгра корхоналараро, тармоқлараро, ҳудудлараро ва, ниҳоят, давлатлараро тус олади. Жамият миқёсида меҳнат тақсимоти ижтимоий бўлади. Бундай меҳнат тақсимоти халқ хўжалигининг йирик соҳаларга ажралишни билдиради. Қишлоқ хўжалигидан саноат ажралиб чиқиб, мустақил аҳамият касб этади. Ишлаб чиқаришдан поишлаб чиқариш

соҳалари алоҳидалашиб, мустақил вазифаларни бажара бошлайди. Умумий меҳнатдан бошқариш, мудофаа хизматларини бажарувчи меҳнат турлари ажралиб чиқади.

Қўл меҳнатига асосланган ишлаб чиқариш шароитида меҳнат тақсимоти суст боради, машиналашган, яъни индустриал ишлаб чиқаришга ўтилгач, у шиддат билан кечади. Машиналашган меҳнат жараёни ўта ихтисослашган бўлиши шарт, акс ҳолда меҳнат унуми тез ўса олмайди.

Меҳнат тақсимоти қанчалик чуқурлашса, шунчалик меҳнат унуми юқорилашади. Ишлаб чиқарувчи қучларнинг нақадар ривож тонгганини меҳнат тақсимотининг ривожидан кўриш мумкин. Меҳнат универсал бўлса, бунинг устаси фарангি бўлиш қийин. Агар меҳнат қанчалик тор ихтисослашган бўлса, унинг сир-асрорларини чуқур эгаллаб, маҳоратни ошириб, иш унумини кўтариш мумкин, иш операцияларини аниқ бажариб, маҳсулот сифатини таъминлаш мумкин. Хуллас, меҳнатнинг ихтисослашуви унинг унумдорлигини ошириш шартига айланади.

Меҳнат тақсимотининг муқаррар юз берини ва давом этиши маълум иқтисодий қонун таъсирида боради. Умуми иқтисодий қонунлар жумласига меҳнат тақсимоти қонуни ҳам кирадики, унга биноан меҳнат турлари узлуксиз равишда бир-биридан ажралиб, янги меҳнат турлари пайдо бўлади, меҳнатнинг тобора ихтисослашиб бориши, унинг унумдорлигини оширади. Мазкур қонун иқтисод тараққиётининг ҳамма босқичларига хосдир, аммо унинг амалга ошиш миқёси ва шиддати бир текисда бормайди. Қонуннинг кенгроқ ва чуқурроқ амал қилиши меҳнатнинг мазмунига, унинг характеристига боғлиқ. Қўл меҳнати ҳуқмрон жамиятда меҳнат турлари консерватив, яъни аста ўзгарувчан бўлади. Муайян меҳнат турлари узоқ сақланиб, улардан янгисининг ўсиб чиқиши ёюйт секин боради. Қадимги дунё ва Ўрта асрларда қўл меҳнати иқтисодиётнинг асоси бўлганлигидан унинг янги турларининг пайдо бўлиши учун асрлар талаб қилинган. Бундан ташқари меҳнат кенг ихтисослашмаган, ишлаб чиқарувчилар ҳамма ишни бажарувчи универсал ходимлардан иборат бўлишган, шу сабабли унинг унуми ҳам паст бўлган. Меҳнат қуроллари ривожлангач, ихтисослашган ходимлар пайдо бўлади. Машиналар пайдо бўлгач, ишлаб чиқариш техника-технологиясида бурилиш ясалади. Меҳнат вазифалари табақалашади, меҳнат ихтисосликлари тез кўпаяди. Меҳнат мураккаблашгач, малака ва маҳоратни талаб қиласди. Шундай шароитда ҳамма касбни әгаллаб, универсал иш-

чи бўлиши мумкин эмас. Меҳнат маълум ишни бажариш юзасидан ихтисосланиши шарт бўлади, шундагина техника ёрдамида ишлаб, меҳнат унумини ошириб бориш мумкин. Аммо бу меҳнат қобилиятининг бир ихтисос билан чекланиши бўлмайди. Мазкур қобилият юксалиб бора-да, маълум ишга ихтисослашган меҳнат яхши натижа иберганидан, универсал ходим керак бўлмайди.

Меҳнат турларининг хилма-хил бўлиб, тўхтовсиз янги-ланиб туриши иқтисодий прогресс (равнақ)ни билдиради. Меҳнат тақсимотига боғлик ҳолда меҳнат алмаштирилиб турилади. Ҳар қандай иқтисодиётда меҳнатининг алмашиб туриши қонуни бўладики, унга кўра, меҳнат тобора ихти-сослашган сари меҳнат турларини танлаш кўпаяди, бир меҳнат туридан бошқасига ўтиб иш билан банд бўлиш юз беради. Ишлаб чиқариш техника базаси янгиланиши билан янги меҳнат турларига ўтиш заруратга айланади, чунки янги касблар пайдо бўлади, эски касб доирасидаги меҳнат мураккаблашади. Малакали касблар маҳсус тай-ёргарликни талаб қиласди, бусиз янги мукаммал техника самарали ишлатилмайди. Ишлаб чиқаришнинг моддий омили дараҷасига лойиқ инсон омили вужудга келмаса, иқтисодиёт яхши ривожланмай қолади. Шу сабабли меҳнат алмаштирилиб, ходимлар унинг янги турларини өгаллашлари шарт бўлади. Айтилган қонун фақат заруратни эмас, балки уни юзага чиқариш воситаларини ҳам билдиради. Бундай зарурат машиналашган ишлаб чиқаришда кучаяди. Айни вактда имкониятлар ҳам ўсади. Гал шундаки, меҳнат турлари янгиланиб уззулксиз кўпайиб боради. Шу билан бирга меҳнат қобилияти ҳам ўсади, меҳнат бир касб доирасида ўралиб қолмай, зарур бўлганида ундан ташқарига ҳам чиқа олади. Меҳнатнинг алмашшилиб туриши иқтисодиётнинг ўсиш шартига айланади. Бундай ҳолат иш кучининг иқтисодий ҳаракатчанлигига ифода этилади. Ҳаракатчанликнинг иқтисодийлиги шундаки, у ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожланиш эҳтиёжидан келиб чиқади ва самарали бўлгандагина иқтисодий мазмун касб этади. Ҳаракатчанлик иш кучининг кўчиб туришида намоён бўлади, лекин иш кучининг ҳар қандай ҳаракати меҳнатни алмаштириш бўлавермайди. Агар ходим эски касбни сақлаган ҳолда, эскича техника шароитида, лекин бошқа ерга ўтиб ишласа, бу меҳнатнинг алмаштирилиши эмас, албатта. Меҳнатни алмаштириш деганда мутлақо янги касбни ўзлаптириш, эски касб доирасида техника билан яхши қуролланган меҳнатга, оддий меҳ-

натдан мураккаб меҳнатга ўтишни тушунимок керак. Масалан, бир автомобилни таъмиrlаш заводидан бошқа заводга ўтиб 3-разрядли слесарлигича қолиб ишлаганди иш кучи ҳаракатта келади, аммо бунда меҳнат алмашмайди. Агар бошқа таъмиrlаш заводига ўтиб 5-разрядли слесаръ бўлиб ишланса ёки авиация заводига бориб механик қилинса, меҳнат алмашган бўлади. Хуллас, меҳнатни алмаштириш бир меҳнат туридан бошқасига ёки оддий меҳнатдан мураккаб, маҳсус малака талаб қилувчи, меҳнатга ўтишини билдиради. Албатта, бунинг учун, биринчидан, ишсизлик бўлмасдан, аксинча, бўш иш ўрини муҳайё бўлиши керак; иккинчидан, янги қасб талаби даражасида билим ва малака бўлиши зарур; учинчидан, иш жойини янгилаш учун моддий-маишӣ шароит мавжуд бўлиши керак.

Агар малака етишмаса ёки янги ишга ўтиш учун турар-жой, умуман, ҳаёт кечириш учун қулай шароит бўлмаса, иш кучи ҳаракатга келмайди, бинобарин меҳнат турлари алмашмайди. Демак, меҳнатнинг алмасиши қонуни амал қилиши учун етарли шароит бўлиши керак. Шундай шароит ҳозирги ривожланган мамлакатларда мавжуд. У ерда меҳнатни алмаштириш учун иш жойи бўлса бас, чунки малака масаласи, ҳаётнинг барча икир-чикир муаммолари ҳал бўлган ва улар иш кучининг қўчишига тўсиқ бўла олмайди.

Меҳнат тақсимоти ишлаб чиқаришни ихтисослаштиради. Ихтисослашув халқ хўжалигида турли соҳалар ва тармоқларни яратади, уларнинг ҳар бирида маълум турдаги иқтисодий фаолият олиб борилади. Халқ хўжалиги икки йирик соҳага ажралади, биро ишлаб чиқариш бўлса, иккинчиси хизмат кўрсатиш соҳасидир. Ўз павбатида ишлаб чиқариш моддий ва номоддий ишлаб чиқаришдан иборат бўлади. Моддий соҳа саноат, қишлоқ хўжалиги, транспорт, алоқа, қурилиш кабиларни, номоддий соҳа соғлиқни сақлаш, мудофаа, маориф, маданият кабиларни ўз ичига олади. Айтилган соҳалар маҳсулот яратиш ёки ҳар хил хизмат кўрсатиш билан машғул бўладилар. Моддий ва меҳнат ресурслари соҳалар бўйича тақсимланади. Соҳалар меҳнат тақсимотидан келиб чиққанидан, улар ўртасида фаолият алмашув юз беради, улар бир-бирига маҳсулот етказиб туради ёки хизматлар кўрсатади. Соҳалар доирасидаги ихтисослашув умумий меҳнат тақсимоти натижаси бўлса, тармоқлар ва корхоналар ихтисослашуви хусусий меҳнат тақсимотидан келиб чиқади. Тармоқлар

муайян гурухни ташкил этувчи маҳсулотларни ишлаб чиқаришга мослашадилар, корхоналар эса маълум турдаги маҳсулот яратиш билан машғул бўладилар. Масалан, енгил саноат халқ истеъмоли буюмларини ишлаб чиқарди, унинг корхоналарида эса аниқ бир маҳсулот, масалан, оёқ кийим, мебель, идиш-товоқ, пайноқ, костюм, пальто, кўйлак ва бошқалар яратилиди.

Корхона аниқ бир маҳсулот яратса, унинг ички бўлинмалари шу маҳсулотни яратиш жараёнида меҳнат операция (ҳаракат)ларини бажариш бўйича ихтисослашади. Масалан, тўқумачилик корхоналарини олсак, унинг бир бўлинмаси иш йигирив билан, иккинчиси, бевосита газлама тўқиши билан, учинчиси газламага гул босиш билан, яна бошқаси эса ускуналарнинг ишланини таъминлаш билан шуғулланади.

Меҳнат тақсимоти чукурлашуви билан корхоналар маҳсулот яратиш учун зарур бўлган айрим қисмлар ва ҳатто деталларни яратишга ихтисослашадилар. Бундай ихтисослашув ҳудудлараро ва ҳатто давлатлараро юз беради.

Халқаро меҳнат тақсимоти XIX асрнинг охири ва XX аср бошларида шаклланган. У ўз ривожида икки босқичга эга. Биринчи босқичда мустамлакачиликка хос меҳнат тақсимоти юзага келади, индустрiali ривожланган давлатлар босқиччилик орқали мустамлака тизими яратадилар. Улар билан мустамлакалар ўртасидаги меҳнат тақсимоти қарамлиқ ва қолоқликни келтириб чиқарди. Мустамлакалар индустрiali мамлакатларга арzon ҳом ашё етказиб беришга ихтисослашадилар, улар иқтисодининг думига айланадилар. Ишлаб чиқариш таркиби бир ёқлама бўлиб, қарамлиқни келтириб чиқарди, мустамлакалар ҳом ашё бергани ҳолда тайёр саноат маҳсулотини ташқаридан келтирадилар. Қарамлиқ ва қолоқликни таъминлаган бундай меҳнат тақсимоти XX асрнинг 70-йилларига қадар сақланган. Иккинчи босқичда мустамлакалар озод бўлиб, янгича меҳнат тақсимоти келиб чиқади. Унга биноан озод бўлган мамлакатлар нафақат ундирма, балки ишлама саноат бўйича ҳам ихтисослашадилар. Улар миллий саноати ишлаб чиқарган ўз маҳсулотлари билан жаҳон бозорида қатнаша бошлайди. Меҳнат тақсимоти ҳамма мамлакатлар ўртасидаги тенг хуқуқли - иқтисодий алоқаларга хизмат қила бошлайди.

Ўтмишдаги меҳнат тақсимоти Ўзбекистонни ҳам қарамлика маҳкум этган. Ўзбекистон дастлаб Россия им-

перијасининг мустамлакаси бўлган. Совет даврида ҳам меҳнат тақсимотида Ўзбекистонга хом ашё базаси бўлишдек ўрин ажратилган. Бу ерда ишлаб чиқариш аграр-мустамлака характеристида бўлган. Ўзбекистон аввал Россиянинг сўнгра СССРнинг саноат марказларини пахта билан таъминлашга ихтисослашган. Пахта яккахокимилиги келиб чиққан, салоат ҳам шу аснода шаклланган. Ўзбекистон 1991 йили мустақил бўлгач, у ўз иқтисодиётининг чин эгасига айланди, халқаро меҳнат тақсимотида мустақил равишда ва ўз манфаатларини таъминлаш йўлида қатнашади. Яқин келажакда Ўзбекистон ишлаб чиқариши қайта қурилиб, республика тугаллаган саноат маҳсулоти ишлаб чиқаришга ўтади ва ўз маҳсулотлари билан жаҳон бозорида қатнашади.

Меҳнат тақсимоти натижасида ишлаб чиқаришнинг ихтисос бўйича табақалашуви ўзаро хўжалик алоқаларини кучайтиради, корхоналар юзлаб ва ҳатто минглаб бошқа корхоналар билан алоқада бўлмай туриб, маҳсулот яратса олмайдилар (масалан, Тошкент авиация бирлашмаси бошқа 1200 корхона билан алоқада бўлади). Улар ҳатто хорижий корхоналар билан ҳам олди-берди муносабатида бўладилар, ҳозир халқаро миқёсда фирмалараро ихтисослашув, йирик фирмаларнинг филиаллари ўтасидаги ихтисослашув юз беради. Илғор мамлакатлар доирасида ихтисослашув саноатнинг замонавий тармоқларига тааллукли бўлса, илғорлар билан ривожланаётган давлатлар ўтасидаги ихтисослашув у ерда хом ашёга ишлов беришга асосланади.

2. Иқтисодий интеграциянинг юзага келиши ва чуқурлашиб бориши

Ихтисослашув меҳнат турларининг бир-бири билан боғланиб, яхлит жараён ҳосил этишини талаб қиласиди. Чунки бусиз ишлаб чиқариш юз бермайди. Гап шундаки, меҳнат тақсимоти чуқурлашган сари, меҳнат тор доирада ихтисослашиб, майда иш операцияларига ажралади. Маҳсулот яратилиши учун ҳамма меҳнат турлари бир-бирини тўлдириб бориши керак. Меҳнат турлари маҳсулотнинг муайян бир қисмини яратишга ёки бирор ишни бажаришга ихтисослашар экан, улар фақат биргалиқдатина истеъмолга тайёр маҳсулотни бериши мумкин. Масалан, тракторни яратишда ўнлаб корхоналарда яратилган қисмлар йиғиладики, бу корхоналарда минглаб одамларнинг их-

тисослашган меҳнати турли туман деталларни яратади, уларниң моддийлашган ва маълум ихтисосли меҳнати бир-бiri билан уланниб, тайёр маҳсулотни беради.

Меҳнат тақсимоти халқаро доирага чиққач, дастлаб маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича, сўнгра маҳсулотнинг турли қисмлари ва ҳатто деталларини ишлаб чиқариш бўйича корхоналарнинг ихтисослашуви юз беради. Шундай шароитда маҳсулот яратиш учун ихтисослашган меҳнатнинг халқаро миқёсда бир-бiriга боғланиши юзага чиқади. Бу меҳнат кооперацияси доираси кенгайиб, миллий чегаралардан чиқиб, байнатмилал тус олишини билдиради.

Меҳнат кооперацияси — ихтисослашган меҳнат фаолиятининг ўзаро бирлашиб, яхлит меҳнат жараёнини ташкил этишидир. У кишилар фаолияти маҳсулот яратиш ёки хизматлар кўрсатиш йўлида уйғунлашувини билдиради. Унинг асосида меҳнат тақсимоти ётадики, у меҳнат турларини ихтисослаштириб, ўзаро бирикниши талаб қилади. Меҳнат кооперацияси ҳар қандай жамиятга хос бўлади, у жамият миқёсидаги, яъни ижтимоий меҳнатнинг унумдорлигини таъминлайди. Меҳнат кооперацияси ҳам умумиқтисодий категоридан ўрин олади.

Меҳнат кооперациясининг икки асосий тури мавжуд: оддий ва мураккаб. Оддий меҳнат кооперациясида бир турдаги, бир хил ихтисосли, аммо турли кишилар томонидан ижро этиладиган меҳнат бирлашади. Бунда бир хил меҳнатни кўпчилик ишловчилар бир вақтни ўзида бажаришади. Масалан, ғишт саф тортиб, қўлма-қўл узатиш орқали ташилганда бир хил меҳнат вазифасини кўпчилик биргаликда бажарди, натижада оддий меҳнат кооперацияси юз беради. Оддий меҳнат кооперацияси учун янги техника ва технология қўллаш шарт эмас, чунки ҳатто қўл меҳнати бўлса-да, у меҳнат унумдорлигини оширади. Бир хил ишни биргаликда бажарганда меҳнат сарфига нисбатан унинг натижаси юқори бўлади. Олдинги мисолга қайтсак, ғиштни бир киши ташиганга нисбатан уни қўлма-қўл узатиш унумлироқ бўлади.

Оддий меҳнат кооперацияси қўшинча қўл меҳнати шароитига хос бўлади. Тарихан у Осиёча ишлаб чиқаришда кенг тарқалган. Қадимий ва Ўрта аср давридаги Осиёда қўл меҳнат кооперацияси асосида сермеҳнат ишшоотлар, каналлар, ҳовузлар, ариқлар, пирамидалар, ҳар хил бинолар ва истеҳкомлар қурилган. Масалан, Буюк Хитой девори. У даврдаги меҳнат кооперацияси эркесиз, қарам

бўлган кишилар, асирик орқали қулга айланганлар меҳнатини бирлаштирган. Эркин меҳнат кооперацияси Ўзбекистондаги ҳашар ўтказиши одатига сингиб кетган. Ҳашар бўлгандан кўп ҳолларда бир хил меҳнат биргаликда жамоа бўлиб бажарилади.

Мураккаб меҳнат кооперацияси — тақсимланиш асосида ихтисослашган меҳнат турларининг бирикib, ягона меҳнат жараёнини ташкил этишdir. Бунда ҳар хил вазифани бажарувчи меҳнат турлари уйғунлашади. Ихтисослашган меҳнатни ҳар хил кишилар бажарадилар. лекин улар меҳнати бир-бирига узвий боғланади. Мисол учун тикувчилик фабрикасини олсак, бу ерда костюм тикиш газламани бичишдан бошлаб, тайёр костюмни дазмоллашгача бўлган жараённи ўз ичига олади. Бу жараёнда меҳнат бир неча ихтисослашган операцияларга ажralган. Ҳар бир тикувчи маълум ишни бажаради, аммо бир меҳнат тури иккинчисининг давоми бўлиб амал қиласди. Бу ерда ихтисослашган меҳнат турлари бир-бирини тўлдириб боради ва широvard натижада костюм тикишдан иборат яхлит меҳнат жараёнини юзага чиқаради. Мураккаб меҳнат кооперациясида меҳнат тақсимоти тўлароқ намоён бўладики, у йирик машиналашган ишлаб чиқаришга хосидir. Индустрлашган ишлаб чиқаришда машиналар ёрдамида бажарилувчи, аммо аниқ ихтисослашган меҳнат кооперацияси юз беради. Меҳнат ғоят кенг миқёсда ихтисослашганидан меҳнат кооперацияси корхона ичида, корхоналар, тармоқлар, ҳудудлар, мамлакатлараро миқёсда амалга ошади.

Меҳнат кооперациясининг энг олий шакли бу халкаро **меҳнат кооперацияси**дирики, у меҳнат тақсимотининг байнамилал кўламда боришини билдиради.

Меҳнат кооперацияси меҳнатнинг ижтимоий тус олишини англатади. Ўсиб бораётган эҳтиёжни меҳнат унумдорлигини ўстириш орқали қондириш мумкин, бу эса ўз навбатида меҳнат тақсимоти ва кооперациясини талаб қиласди. Ихтисослашмасдан, универсал тусда қолган ва якка тартибда бажариладиган меҳнат эҳтиёжни тўла қондира олмайди. Махсулотни қўплаб ва сифатли ишлаб чиқариш учун ижтимоий меҳнат зарур бўлади. Муайян маҳсулот тобора қўпчиликнинг кооперация орқали уйғунлашган меҳнати натижасига айланиши бу меҳнатнинг ижтимоийligини билдиради. Ижтимоий меҳнат, якка тартибдаги меҳнатга нисбатан афзал, чунки у биринчидан, ихтисослашпув орқали меҳнат унуми ошиб боришини, ик-

кикчиидан, меҳнат операцияларининг төр касб доирасида аниқ бажарилиб, маҳсулот сифати юқори бўлишини таъминлади.

Меҳнатнинг ижтимоийлашуви иқтисодий интеграцияни зарур қилиб қўяди, чунки интеграциялашмай туриб, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириб бўлмайди. Иқтисодий интеграция иқтисодий фаолиятнинг бирлашуви, унинг чатишиб, умумийлашиб кетишидир. Унинг бирламчи моддий асоси меҳнат тақсимотидир. Иқтисодий фаолият деганда тириклийни таъминлаш усули, унинг воситалари мажмуи тушунилади. Унинг таржибига энг аввал моддий ва номоддий ишлаб чиқариш киради, чунки у фаолият учун устивор аҳамиятга эга бўлиб, нафқат меҳнатни, балки меҳнат маҳсулини ўзлаштиришни ҳам ўз ичига олади. Инсон иқтисодий фаолиятнинг субъекти ҳисобланади. Иқтисодий фаолиятдан маълум мақсад кутилади, у ҳам бўлса ҳаётий эҳтиёжларни қондиришпидир. Унинг аниқ шакли ҳўжалик ҳисобланади. Ҳўжалик юритиш — иқтисодий фаолият демакдир. Иқтисодий фаолият якка тартибда ҳам юз беради, аммо унинг муҳим хусусияти ижтимоий шаклда, жамоа фаолияти шаклида бўлишидир. Индивидуал (якка шахслар) ва жамоа фаолиятининг умумжамият миқёсдаги мажмуи жамиятнинг иқтисодий фаолиятини ташкил этади.

Иқтисодий фаолият иккιи хил йўналишга мойил бўлади, бири — дифференциация (табақаланиш, мустақилланиш); иккинчиси — интеграция (яқинлашиб, бирлашиб бориш). Иқтисодий фаолиятнинг асоси ишлаб чиқариш бўлар экан, у меҳнатни тақозо этади. Эҳтиёжни қондириш учун меҳнат унумдорлиги ошиб бориши керак, бунинг шартларидан бири меҳнат тақсимоти — меҳнатнинг ихтисослашуви ҳисобланади. Меҳнатнинг тақсимланиши иқтисодий фаолиятни дифференциацияга өлиб келади. Дифференциация уч йўналишда кечади:

1. Ишлаб чиқаришнинг аниқ бир маҳсулот яратиш ёки хизмат юўрса-тишга мослашиб, бошқалардан ажralиб, мустақил фаолият шаклига кириши.
2. Ишлаб чиқариш фаолиятининг табиий-географик муҳитга қараб табақалашуви, яъни табиий ресурсларнинг оз-кўплигига, хилма-хиллигига, иқлим шароитига, ер қаърининг тектоник характеристикасига ва ҳ. к. қараб ихтинослашган фаолият турларининг шаклланиши.
3. Фаолиятнинг ўз функционал белгиси (бажарадиган вазифаси) га қараб бошқа фаолиятдан ажralиб туриши.

Бевосита ишлаб чиқариш фаолиятидан бошқарим шафолияти алоҳидалашади, жисмоний фаолиятдан интеллектуал (акўлий) фаолият ажралиб турди.

Агар дифференциация фаолият турларини бир-биридан ажратса, бунга қарама-қарши ўлароқ, интеграция уларни бирлаштиради.

Мустақил иқтисодий фаолият турларининг ўзаро чирмалиб кетиб, ягона жараёнга айланниши иқтисодий интеграцияни билдиради. Интеграциялашув объектив зарурат, чунки фаолият турлари бирлашмаса, иқтисодиёт ривожлана олмайди. Гап шундаки, интеграциялашув меҳнат кооперациясининг муқаррарлигидан келиб чиқади. У ихтисослашган фаолият турларининг, алоҳидалашган хўжалик субъектлари хатти-ҳаракатларининг ягона хўжалик жараённига кўшилганини англатади. Интеграциялашув иқтисодий фаолиятнинг умумлашувини, унинг ижтимоий тус олишини билдиради. Интеграция объектив зарурат бўлса-да, инсон томонидан англангандан сўнг, инсон уни амалга ошириш чораларини кўргандан сўнг юзага келади. Интеграция хўжалик субъектлари ўз мақсади йўлидаги хатти-ҳаракатларининг мослашувини талаб қиласди. Шу сабабли, интеграциялашув унда иштирок этувчиликни манфаати таъминлангандагина юз беради. Интеграция меҳнат унумдорлигини ошириб, унда иштирок этувчилик даромадларини кўпайтиради. Шу сабабли манфаатлар уйғулапади, хўжалик субъектлари ихтиёрий равишда интеграциялашувда қатнашадилар. Интеграция ҳам меҳнат кооперацияси қаби турли погона ва босқичлардан ўтиб, ривожланади.

Унинг узлуксиз кенгайиб бориши умуми иқтисодий ҳодиса ҳисобланади.

Интеграция субъектлар ўртасидаги хўжалик алоқаларининг онда-сонда эмас, балки мунтазам амалга ошиб боришини тақозо этади. Интеграцион алоқалар хўжалик фаолиятининг умумлашувига қараб ҳар хил шиддат билан кечади. Гап шундаки, дастлаб меҳнатнинг чекланган турлари ўртасида кооперация юз беради. Шу сабабли интеграцион алоқалари ҳам чегараланади. Меҳнат турлари кўпая боргач, бу алоқалар кенгаяди. Дастлаб корхона ичидаги меҳнат турлари интеграциялашиб, жамоанинг иқтиёдий фаолиятини ҳосил этади. Бунда уларнинг жамлапатижасида тайёр маҳсулот ёки унинг маълум бир маттияди. Корхоналар ўртасида меҳнат ихтисос-шаро интеграцион алоқалар пайдо бўлади, маҳ-

сулот яратиш бир неча корхоналар фаолияти интеграция-лашувини талаб қилади. Интеграция жараёнлари тармоқлараро доирада ҳам юз беради. Бунга мисол қилиб агросаноат интеграциясини олиш мумкин. Бунда қишлоқ хўжалигидаги фаолият билан саноат, савдо ва бошқа хизмат кўрсатиш фаолиятлари бирлашиб кетади. Маҳсулотларни етишириш, сақлаш, саноат усулида қайта ишлаш, истеъмолга етказиб бериш қўшилиб кетади.

Тармоқларнинг туташиб жетишидек интеграция йирик корхоналар, уюшмалар ва бирлашмалар иши орқали юз беради. Масалан, ҳозирги йирик компаниялар қазилма бойликларнинг қидирув-геология ишлари, бойликларни ундириб олиш, уларни қайта ишлаб, ҳар хил тайёр маҳсулот олиш, маҳсулотни сотиш каби фаолиятни бирлаштиради. Улар диверсификацияланган компаниялар дейилади, чунки уларнинг фаолияти турли тармоқларни қамраб олади. Интеграцион алоқалар ҳудудлараро доирада ҳам ўрнатилади, у регионал интеграция деб юритилади. Турли ҳудудларда жойлапган корхоналар меҳнат тақсимоти тизимида биронта соҳа бўйича устивор ихтисослашади. Уларнинг иқтисодий жиҳатдан бирлашиб, ягона фаолиятни ташкил этиши, биринчидан тармоқлараро, иккинчидан, эса ҳудудлараро интеграциялашувни билдиради. **Иқтисодий интеграциянинг олий даражаси** — бу ҳалқаро интеграция бўлиб, бундай интеграция мамлакатлараро интеграциядан бошланади. Ҳалқаро меҳнат тақсимоти ишлаб чиқаришга байналмилад тус беради, чунки айрим мамлакатларнинг миллий доирасидан чиқиб, мамлакатлараро иқтисодий воқеликка айланади. Унда иштирок этиш меърига қараб, ҳар бир мамлакатнинг ташкил иқтисодий фаолияти, унинг бошжалар билан бўлган интеграция алоқалари шаклланади. Бу алоқаларнинг ривожи ишлаб чиқаришнинг нақадар байналмилаллашганини билдиради.

Ҳалқаро иқтисодий интеграциянинг бир қатор белгилари бор. Энг аввал мамлакатлараро ишлаб чиқариш кооперацияси мавжуд бўлиб, улар ташкил иқтисодий алоқаларнинг доимий ва муентазам бўлишини шарт қилиб қўяди. Улар ўртасидаги меҳнат тақсимоти шундай ихтисослашувга олиб қелади, мамлакатлар истеъмол буюмлари ва ишлаб чиқариш воситаларини бир-бирига қанда кильмётказиб туради. Бир мамлакат ишлаб чиқариши боғсиникига боғланиб қолади. Ўзаро муентазам экспортер алоқалари миллий ишлаб чиқаришнинг шарт

ди. Маҳсулот яратишда ва маҳсулот истеъмолида ташки савдонинг ҳиссаси ортиб боради. Масалан, 1950 йили Дунё мамлакатлари экспорти уларда яратилган маҳсулотниң 8,1 фоизига тенг бўлса, 1982 йилга келиб бу ҳисса 16,7 фоизга етди. Демак, экспорт ишлаб чиқарипга нисбатан тез ўси. АҚШлик проф. В. Леонтьев ҳисобига кўра дунёда 1971—1980 йилларда маҳсулот ишлаб чиқарининг 1 фоиз миқдорда ортишига экспортни 1,08 фоиз ортиши тўғри келди. 1981—1990 йилларда эса экспортниң 1,21 фоиз ортиши юз берди.

Иқтисодий интеграциянинг белгиси — бу ягона иқтисодий майдонни, кенгтайки ташкил топишидирки, бу ерда миллий чекланмаган эркин иқтисодий фаолият юритиш мумкин бўлади. Бу майдон бир неча мамлакатлар худудиди ўз ичига олади, у миллий чегаралардан ҳоли бўлади. Ягона иқтисодий майдон доирасида ишлаб чиқариш омиллари эркин ҳаракатда бўлиб, улар чекланмаган ҳолда бир мамлакатдан иккинчисига қўчиб туради.

Интеграция шароитида маҳсулотлар ҳеч бир тўсқинликсиз мамлакатлардан ҳам чиқарилади, ҳам киритилади. Интеграциянинг яна бир белгиси умумий транспорт ва алоқа, шунингдек, ахборот тизимини, умумий пулнинг барчага хизмат қилишидир. Айтилган белгилар ривожланган халқаро иқтисодий интеграцияга хос. Маълумки, ташки иқтисодий фаолият қадимдан бери бор. Қадимги Дунёда маълум давлатлар доирасида чекланган ташки иқтисодий фаолиятнинг факат савдо-сотиқдан иборат айrim унсурлари пайдо бўлиб, улар ҳали ривожланмаган меҳнат тақсимоти меваси бўлган. Ўрта асрларда алоқалар анча кенгайган. Бунга мисол қилиб Ипак ўйли орқали юритилган савдони олиш мумкин. Машиналашган ишлаб чиқаришга ўтиш билан интеграциянинг моддий базаси кенгаяди. Ниҳоят XX асрнинг ўрталарига келиб халқаро иқтисодий интеграция жадаллик билан ривож топди. Дастрлаб, бу Еарбий Европада юз берди. 1957 йили интеграциялаш битими тузилиб, «Умумий бозор» деб аталган гуруҳга 6 давлат (Италия, Германия, Франция, Бельгия, Голландия, Люксембург) кирган. Интеграциялашув кенгтайиб, 1992 йилда унинг доирасига Европадаги 12 мамлакат тортилди. Барча Европа мамлакатларининг интеграциялашуви XXI аср бошлирида тугалланади. Натижада ягона Умумевроша иқтисодиёти ташкил топадики, бу бир-бiriни тақозо этувчи, яъни бир-бirisiz ривожлана олмайдиган миллий иқтисодиётларнинг узвий яхлитлигини

ҳосил этади. Европа мамлакатларининг иқтисодий бирлашуви интеграция дастлаб бир-бирига яқин турган қўшини мамлакатлардан бошланишини билдиради. Бу ҳолни мамлакатлар ўртасидаги ўзаро иқтисодий алоқаларнинг азалдати мавжудлиги билан изоҳланп мумкин. Интеграциянинг муҳим шарти унинг эркин юз беришидир. Мустақил миллий иқтисодиёт ривожлана бориб, ўз-ўзидан интеграцияни заруратга айлантиради. Бу демократик интеграциядир. Мустақилликни паймол өтиб, зўрлик билан ўтказилган тоталитар, антидемоқратик интеграция ҳам бўлган. Бунга мисол қилиб собиқ СССР доирасида юз берган, СССР ягона хўжалик комплекси фаолиятида ифодаланган интеграцияни олиш мумкин. Мазкур интеграция умумийтифоқ меҳнат таҳсимиотига асосланиб, унга кўра Узбекистонга асосий пахта базаси бўлиш вазифаси юклатилган эди.

СССР вайронасида пайдо бўлган мустақил мамлакатлар олдинги интеграция алоқаларити чуқурлаштириб ва янгилаб борадилар. Натижада бу мустақил иқтисодиётларнинг эркин ва барчанинг манфаатини ҳисобга оладиган интеграциясига айланади. Умумий интеграция жараёнида Марказий Осиё давлатларининг интеграцияси алоҳида аҳамият касб этади. Бу мамлакатларнинг тарихий, этник умумийлиги бор, анъаналари ҳам деярли бир хил, ишлаб чиқариш структураси ва иқтисодий даражаси ўзаро яқин туради, уларнинг умумий чегараси мавжуд, алоқалари дўстона, қардошлиқ мазмунида, табиий ресурслари бирбируни тўлдириб боради.

Марказий Осиёдаги интеграция самарали, катта истиқболга эга.

Интеграция орқали иқтисодиётни ўстириш ва аҳоли фаровонлигини оширишга эришилар экан, интеграцион алоқалар унинг ҳамма иштирокчиларини шу мақсадга етказиши керак, шундагина бундай алоқалар миллий манфаатларга мос тушади. Акс ҳолда дезинтегарция, яъни интеграциядан чекиниш юз беради. Дезинтеграция алоқаларни чеклаш, уларни узиб қўйиш ёки уларни ривожлантирмаслик, давлатларро иқтисодий уюшмалар сафидан чиқиб кетишида кўринади. СССР ягона хўжалик комплексининг вайрон бўлиши дезинтеграция натижасидир, чунки бу комплекс миллий манфаатларни рӯёбга чиқара олмади, иқтисодий тенгисзиликка асосланди, турли собиқ республикаларнинг иқтисодий даражасида жескин тафовутларга олиб келдики, улардан бири индустрialiал ривожлан-

ган бўлса, бошқаси қолоқ аграр иқтисодиёт доирасида қо-
либ кетди. СССР ўрнида мустақил миллий давлатлар
пайдо бўлиб, уларнинг иқтисодий алоқалари тоталитар
интеграция харобаларида демократик интеграцияни кел-
тириб чиқаради.

Интеграция жараёни узлуксиз, чунки, иқтисодиётнинг
ўзи бир ерда тўхтаб қола олмайди. У самарали ишлаб чи-
қаришнинг таъминлаганидан доимий равишда юз беради,
аммо унинг кўлами, шакллари ва усуллари ўзгариб тура-
ди. Интеграция корхонанинг тор доирасидан чиқиб, хал-
қаро даражагача ўсиб боради. Ҳозир интеграция давлат-
лараро миқёсда юз беради, яъни бир неча давлат иқтисо-
диётини қамраб олади. Ишлаб чиқаришнинг байнамилал-
лашуви муҳаррар бўлганидан интеграция алоқалари
доираси кенгайиб, янги ва янги мамлакатларни ҳамрайди.
Бу хўжалик фаолияти бир мамлакат доирасидан чиқаҷа,
иқтисодиётнинг давлатлараро интеграцияси шиддат билан
кенгайиб, пировард натижада умумжаҳон миқёсига тар-
қалишидан дараја беради. Бир неча мамлакатга хос бўл-
ган иқтисодий интеграция умумбашарий тус олади.

ТАҚРОРЛАШ ВА ЗУККОЛИКНИ СИНАШ УЧУН САВОЛЛАР:

1. Меҳнат тақсимоти нима ва унинг қандай турлари
мавжуд?
2. Меҳнат тақсимотининг қандай иқтисодий аҳамияти
бор, у қандай иқтисодий қонун таъсирида бўлади?
3. Меҳнатнинг алмаштириш туриниң қонунига биноан нима-
лар юз беради?
4. Меҳнатни алмаштириш учун нималар муҳайё бўли-
ши керақ?
5. Ўзбекистонда қишлоқ аҳлини шаҳарга ўтиб ўз кас-
бини ўзгартиришига нималар тўсқинлик қиласи?
6. Нима сабабдан МДХ мамлакатлари мустақил бўла-
туриб, ўзаро хўжалик алоқаларини тиклашлари зарурат-
га айланган?
7. Меҳнат тақсимоти ва меҳнат кооперациясининг
қандай алоқадорлиги бор?
8. Меҳнат кооперацияси турлари қандай фарқланади?
9. Иқтисодий фаолият дифференциацияси ва интегра-
циясининг қандай ўзаро алоқаси бор?
10. Иқтисодий интеграциянинг қандай турлари мав-
жуд?

11. Ўзбекистон хўжалиги жаҳон хўжалиги билан интеграциялашуви зарур деймиз, буни қандай тушуниш керак?

12. Марказий Осиёдаги интеграциянинг аҳамияти нимада?

VI БОБ

ИҚТИСОДИЙ ЎСИШ ВА УНИНГ ОМИЛЛАРИ. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ САМАРАДОРЛИГИ

1. Иқтисодий ўсиш ва унинг аҳамияти

Жамият аъзоларининг хилма-хил ва юксалиб бораётган эҳтиёжларини қондиришнинг бирдан-бир воситаси иқтисодий ўсишдир. Агар иқтисодий ўсиш бўлмаса ҳеч қандай жамият ривожлана олмайди, эски иқтисодий тизим ўрнига янгиси желмайди, хуллас ижтимоий прогресс юз бермайди.

Иқтисодий ўсиш нима?

Иқтисодий ўсиш деганда кишиларнинг талаб-эҳтиёжини қондириш учун зарур бўлган моддий маҳсулот ва хизматларни, яъни барча ноз-неъматларни ишлаб чиқаришни кўпайиб бориши тушунилади. Иқтисодий ўсиш нафакат истеъмол буюллари, балки ишлаб чиқариш воситалари, яъни ресурсларни ҳам кўплаб ишлаб чиқаришни англатади, чунки ўсиш жамият аъзоларининг жорий истеъмолини қондириш билан чекланмай, келажакда ишлаб чиқаришни ривожлантириш орқали бўлғуси истеъмолни қондиришни ҳам мўлжаллайди.

Ишлаб чиқариш фаолияти жамият ҳаётининг бирлами чи асоси бўлганидан иқтисодий ўсиш ижтимоий тараққиёт учун моддий замин яратиб беради. Жамиятдаги чукур ва сифатли ўзгаришлар иқтисодий ўсиш суръатларига қараб юз беради. Қадимги Дунё ва Ўрта асрларда ижтимоий прогресснинг сустлиги, консерватив ижтимоий тизимларнинг сақланганлиги иқтисодий ўсишининг секин борганилиги билан изоҳланади. Худди шундай хусусият мустамлакачилик тизимига ҳам хос. Ҳозирги босқичда жамият ҳаётидаги шиддатли ўзгаришлар, барқарор иқтисодий ўсиш натижасидир.

Иқтисодий ўсиш жамиятдаги ишлаб чиқарип ҳажми-ни ёки аҳоли жон бошига яратилган маҳсулотлар ва хизматлар ҳажмини ортиб бориши билан ўлчанади. Уни албатта реал ялпи миллий маҳсулот ёки реал миллий даромаднинг кўпайинши ифода этади. Шу сабабли иқтисодий ўсишнинг бориши маҳсулот ҳажмини таъқосий нархларда ҳисоблаб аниқланади. Акс ҳолда нархлар қимматлашуви иқтисодий ўсиш натижаларини бузуб кўрсатишни мумкин. АҚШда иқтисодий ўсиш динамикаси 1982 йилги нархлар асосида ҳисобланади. Шу нархларга кўра ҳисобланганда АҚШнинг ялпи миллий маҳсулоти 1988 йилда 1950 йилга нисбатан 3,3 марта кўпайган.

Иқтисодий ўсиш моддий тақчилликдан мўл-кўлликка, бинобарин, шаст турмуш даражасидан юқори турмуш даражасига, аҳолининг қичик, оғчилик гуруҳи фаровонлигидан бутун халқ фаровонлигига ўтишнинг шарти ҳисобланади.

Иқтисодий ўсиш жамиятнинг бойиб бориши шартидир. У қанчалик жадал борса, шунчалик жамиятнинг иқтисодий қуввати ортади, келажак учун ишончли замин ҳозирланади. Иқтисодиёт ўса борган сари янги пайдо бўлаётган, юксалиб турган эҳтиёжларни қондириш имкони бўлади, ресурслар чекланишидан келиб чиқадиган тўсиқларни бартараф этиш имконияти кенгаяди, чунки қудратли иқтисодиёт шароитида ресурслар сарфи бирлигига нисбатан ҳисобланганда қўпроқ ишлаб чиқарип имкони мавжуд. Иқтисодиёти кучли мамлакат халқаро доирада обрў-эътиборли бўлади, у қарамлик хавфидан ҳоли туради. Шуни ҳисобга олсак, Ўзбекистонга буюк келажак бериш учун иқтисодиётини жадал ўстириш керак, иқтисод устиворликка эга бўлиши шарт.

Иқтисодий ўсиш икки даражада — микро— ва макро даражада юз беради. **Микроиқтисодий ўсиш** — бу корхона, хўжалик, фирма ва тармоқ доирасидаги ўсишлар, шу доирада меҳнат қилувчилар иқтисодий фаолиятнинг, аниқроғи гуруҳий фаолиятнинг натижасидир. **Макроиқтисодий ўсиш** бутун жамият микроидаги, масалан, мамлакат микроидаги иқтисодий ўсишлар. У жамият ишлаб чиқарип фаолиятининг натижаси бўлади, турли корхона ва тармоқлардаги микроиқтисодий ўсишнинг мажмуи сифатида юзага келади.

Иқтисодий ўсишга қараб жамиятнинг иқтисодий аҳволига баҳо бериш мумкин. Агар ўсиш юз берса, жамиятда иқтисодий жонланиш, юксалиш бор деб айтиш мумкин,

агар бўлмаса, иқтисодда турғунлик юз беради, иқтисодиёт ўсиш ўрнига, пасайиб кетса, таинглик мавжуд бўлади.

Иқтисодий ўсишнинг икки жиҳати бор. Биринчиси — унинг кўлами, у ишлаб чиқариш ҳажмини билдиради, бутун жамиятда қанча маҳсулот ва хизматлар яратилишини, улар ўсими қандай миқдорда бўлишини кўрсатади. Масалан, бир мамлакатда иқтисодий ўсиш оқибатида маҳсулот 100 млрд. долларга, бошқа мамлакатда эса 50 млрд. долларга, учинчисида эса фақат 5 млрд. долларга ортган бўлади. Ўсиш сигимининг ҳар хиллиги, яъни унинг миқдоран фарқланиши мамлакатнинг иқтисодий қувватига боғлиқ. АҚШ ва Узбекистонни, Япония ва Қиргизистонни, Россия ва Тоҷикистонни таъқосласақ, уларда ишлаб чиқариш ҳажми ҳар хил бўлганидан иқтисодий ўсиш миқдори ҳам ҳар хил чиқади.

Иқтисодий ўсишнинг иккинчи томони — унинг суръатлари бўлиб, иқтисодий ўсишни тисбий жиҳатдан ҳарактерлайди, унинг мутлақ ўсишини әмас, балки ўсиш тезлигини кўрсатади. Уни ўсиш суръати кўрсаткичлари билан ифодалаш мумкин. Иқтисодий ўсиш 3, 5 ёки 10 фоиз бўлади деб айтамиз. Бунда ўсим илгариги ишлаб чиқариш ҳажмига нисбатан олинади. Масалан, мамлакатда яратилган маҳсулот ҳажми 50 млрд. доллар бўлса, ўсиш туфайли 55 млрд.га етди, бу маҳсулот ҳажми олдинги 100 фоиздан 110 фоизга етганини, яъни 10 фоиз иқтисодий ўсиш бўлганини, бинобарин, шундай ўсиш тезлиги бўлса, маҳсулот ҳар 10 йилда 2,6 марта ортишини кўрсатади. Ўсиш суръати иқтисодий ўсишнинг ҳақиқий кўламини билдирамайди. Бунинг учун ҳар 1 фоиз ўсиш негизида нима ётишини, яъни у миқдоран нимага тенглигини билиш зарур. Масалан, 1992 йилда АҚШда аҳоли яон бошига маҳсулот ишлаб чиқаришининг 1 фоиз ўсиши 221 долларга тенг бўлса, Гаитида 8,5 доллар бўлди. Бир фоиз ўсиш амалда ўз кўлами бўйича ҳар хиллиги муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли бир мамлакатда иқтисодий ўсиш 5 фоиздан 1—2 фоизгача тушса, бунинг хавфи бўлмайди, чунки у ерда ишлаб чиқариш кўламининг ўзи каттадир. Бошқа ерда иқтисодий ўсишнинг ҳатто 1 фоизга пасайиши жатта муаммоларни келтириб чиқаради, чунки иқтисодиёт қолоқ бўлганидан эҳтиёжларни таъминлайди. Иқтисодий ўсишни таҳлил этишда унинг ҳар икки жиҳатини биргаликда қарааш лозим.

Кўпчилик мамлакатларнинг тарихий тажрибасида тасдиқланган қонуният борки, унга кўра иқтисодий ўсиш-

нинг кўлами ва суръатлари ўзаро тескари мутаносиблигда ўзгаради, яъни ўсиш кўлами миқдоран ошган сари, унинг суръатлари пасайишга мойил бўлади. Буни узоқ давр мобайнидаги иқтисодий ўсишдан кўриш мумкин. Масалан, АҚШда 1950—1975 йилларда реал ялпи миллий маҳсулот 2,41 марта, 1976—1988 йилларда эса 1,48 марта кўпайган. Демак, биринчи даврда ўртача иқтисодий ўсиш суръатлари юқори бўлса, иккинчи босқичда у пастга тушиб қолган. Аммо иқтисодий ўсим кўлами ғоят катталашган. Масалан, 1950 йили 1 фойз ўсиш 12 млрд. долларни ташкил этса, 1988 йилга келиб, 40 млрд. доллардан иборат бўлди. Бу, албатта, иқтисодиёт кўламининг катталигидан келиб чиқади.

Иқтисодиёт кўлами ортиши билан иқтисодий ўсишини таъминлаш қийинлашади, аммо ўсиш секин борган шароитда ҳам аввлидан кўпроқ маҳсулот яратилганидан талаб-эҳтиёж тўлароқ қондирилади.

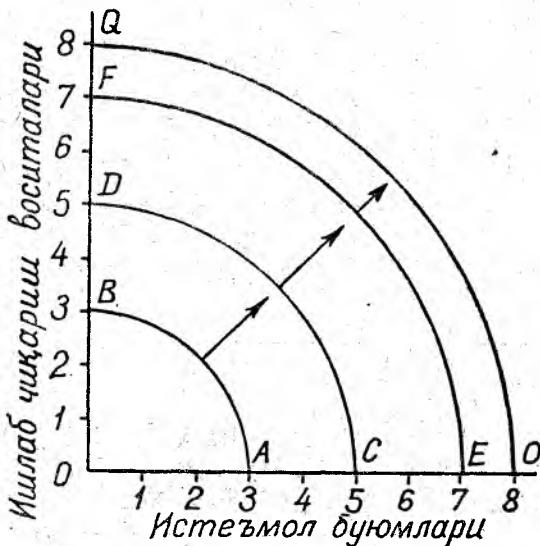
Иқтисодий ўсишнинг жафоқат миқдорий, балки сифат меъёри ҳам мавжуд. Шу сабабли яратилган маҳсулот ва хизматлар миқдоран кўпайибгина қолмасдан, ўз сифати жиҳатидан талаб-эҳтиёжини қондиришга қодир бўлиши талаб қилинади. Сифатли маҳсулот ва хизматлар эҳтиёжни тўлароқ қондира олади, шу боисдан унинг ҳиссасининг ортиб бориши иқтисодий ўсишнинг муҳим томони ҳисобланади. Аммо миқдор ва сифат кўрсаткичлари тарихан иқтисодий ўсишда турлича ўрин тутади. Қолоқ иқтисодиёт шароитида иқтисодий ўсишнинг миқдорий томони бирламчи бўлади, чунки ишлаб чиқариш даражаси паст бўлганидан маҳсулотларни танлаб олиб, истеъмол этиш имкониятлари жуда чекланади, сифати етарли бўлмасада, кўпроқ маҳсулот талаб қилинади. Ишлаб чиқариш юксалган сари сифатга талаб ошиб боради. Ривожланган иқтисодиёт шароитларида маҳсулот ва хизматлар миқдоран кўп бўлганидан уларни танлаб истеъмол этиш имкони катта бўлади, бинобарин сифат устивор аҳамият касб этади. Масалан, Германия ривожланган мамлакат, у ерда озиқ-овқатнинг экологик тоза, тўйимли, истеъмол учун қулай бўлишига катта аҳамият берилади. Аксинча, Эфиопия ўта қолоқ мамлакат бўлиб, очликка йўлиққан, шу сабабли бу ерда озиқ-овқатнинг миқдори муҳим, унинг сифати масаласи иккинчи даражада туради. Сифат ва миқдорнинг нисбати барча турдаги ишлаб чиқаришга хос, аммо улардан бирининг устивор бўлиши тақчиллик ёки тўқчиликка bogлиqdir.

2. Иқтисодий ўсиш омиллари

Иқтисодий ўсишга таъсир этувчи ва ишлаб чиқаришда амал қиласидан кучлар унинг омиллари ҳисобланади. Ўсиш юз бермаса итисодиёт статик (ўзгармас), аксинча бўлса динамик (ривожланувчи) ҳолатда бўлади. Иқтисодий динамикани эса ишлаб чиқаришни ўстирувчи омиллар таъминлайди. Энг сўнгти иқтисодий ўсиш назарияларига кўра омилларнинг асосийлари: табиий ресурсларнинг миқдори ва сифати, меҳнат ресурсларининг миқдори ва сифати, ишлаб чиқаришдаги асосий капитал (фонд) миқдори ва таркиби, ва ниҳоят, ишлаб чиқаришнинг технология даражаси. Булар, албатта, ишлаб чиқариш омилларининг ҳажми ва сифатини билдиради, иқтисодий ўсиш имкониятларини англатади. Аммо жадал иқтисодий ўсиш бўлиши учун айтилган ресурслар керакли соҳаларга жойлаштирилиб, самарали ишлатилиши зарур. Ресурсларнинг чекланган бўлиши иқтисодий ўсишни ҳам чегаралайди, албатта. Эриштйлган технология шароитида ресурслар маълум даража доирасидагина иқтисодий ўсиш бериши мумкин, чунки ундан чиқишга ресурслар имкон бермайди. Агар бу ҳолатни деҳқончиликда қараб чиқсан, мисол учун, ҳозирги шахтчилик технологияси бир гектардан 30 ц пахта олиши имконини беради. Бинобарин, 1,5 млн. га ердан 4,5 млн. тоннадан ортиқ ҳосил кўтариб бўлмайди. Шу доирада айтилган мўлжалга чиқиш учун ҳамма ресурслар тўла ишга тушиби керак. Бир тонна рудадан 300 кг чўял олинса, янги технология асосида рудани чуқур қайта ишлаганда ҳам уни 400 кг олиш мумкин, аммо ҳеч қачон 1 тонна рудадан 800 кг чўял олинмайди, чунки бу руданинг табиий таркибida шунча чўяннинг ўзи йўқ. Муайян даврда техника имкони ҳам чекланган бўллади. Масалан, бир станокда бир кипи иш кунида 1200 та деталь яратади, лекин уни 10 000 дона тайёрлаш имкони йўқ. Самолёт 100 тонна юкни кўтариши ва соатига 8000 км учиши мумкин. У 500 тонна юкни олиб соатига 5 000 км уча олмайди, чунки бунга технология даражаси имкон бермайди. Ишловчилар сони ҳам чекланган. Мамлакатда 100 млн. аҳоли яшаса, ишга яроқлилар 50 млн. бўлиши мумкин, улар ҳеч қачон 80 млн. кипи бўлмайди, чунки болалар ва қариялар ишга ярамайди. Йисоннинг ишлап қобилияти ҳам чегараланганди. У ишни оғир-енгиллигига қараб 7–10 соат ишлани мумкин. У ҳеч қачон бир кеча-кундузда 20 соат ишлай олмайди ва

ҳоказо. Ресурслар чекланганлигидан ишлаб чиқариш ресурслар белгилаган доирадан чиқа олмайди, аммо улар тежамли ишлатилса, ўсиш максимал даражага чиқа олади.

Ишлаб чиқариш имкониятларидан фойдаланишга қараб иқтисодий ўсиш ҳар хил натижа беради. Буни 5-расмдан кўриш мумкин.

5-расм.

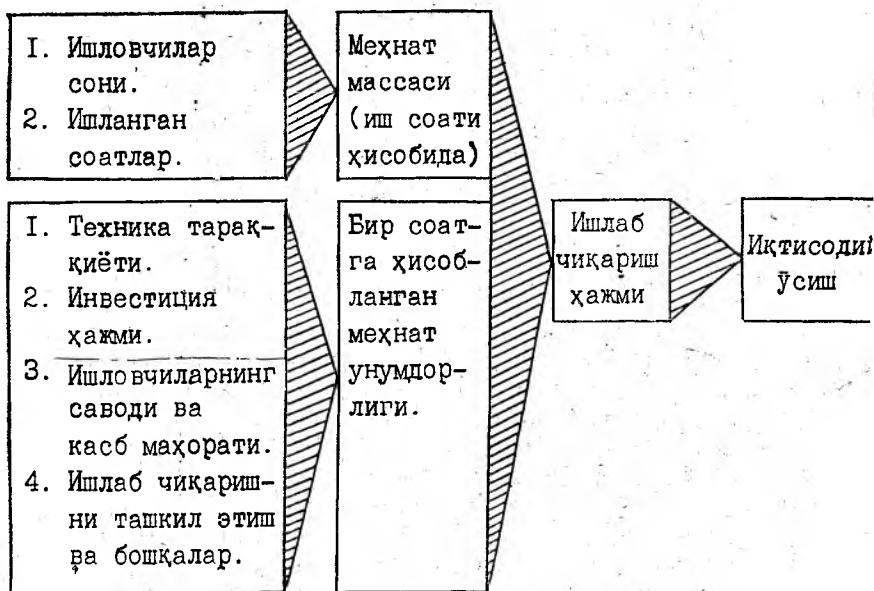
Иқтисодий ўсишнинг чегараланиши.

Расмдаги ёйсимион чизиқлар ҳар хил иқтисодий ўсишни ва уни чегарага тақалишини кўрсатади. Энг юқори ўсиш чегараси OQ ёйида жойлашган ва 16 ($8+8$) бирликка тенг. Ресурсларнинг ишлатилишига қараб, иқтисодий ўсиш AB ($3+3$), CD ($5+5$), EF ($7+7$) ёйлари доирасида бўлиб, энг кўп дегандা OQ чизигига бориб тутаган. Бинобарин, ўсиш AB дан OQ ёйига қадар бориб, ундан юқорилаша олмаган. Тасвирланган ҳаракатни таъминлашда ресурсларнинг ҳиссаси ҳар хил бўлган, албатта.

Умумлашган ҳолда олингандай иқтисодий ўсиш икки омилга — меҳнат сарфининг массасига (ҳажмига) ва меҳнат унумдорлигига боғлиқ. Лекин улар бошқа кичик омиллар ҳосиласидир. Меҳнат массаси ишловчилар сонига ва ишланган вақтга боғлиқ. Меҳнат унумдорлиги эса техника тараққиётига, инвестиция миқдорига, ишловчиларнинг

Маълумоти ва касбий малакасига, ресурсларнинг жойлашувига, ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқаришига боғлиқ. Агар ишловчилар сони 1 млн. киши бўлса, улар кунига 7 соат ишлайди, бир йилда 270 иш-кун бор деб олсақ, ҳаммаси бўлиб 1 млрд. 890 млн. соат ишланган бўлади. Агар меҳнат унумдорлиги 1 соатда 30 фунт стерлинг миқдорида маҳсулот яратиш имконини берса, ҳаммаси бўлиб 56,7 млрд. фунт стерлингта тенг маҳсулот яратилади. Ишловчилар сони 3 фоиз (30 000 киши)га, бир соатлик меҳнат унумдорлиги 1,5 фунт стерлинг (5 фоиз) га ошса, яратилган маҳсулот 61 млрд. 321 млн. фунт стерлингга тенг бўлади.

Бунда иқтисодий ўсиш 4 млрд. 621 млн. (61 млрд. 321 млн. — 56 млрд. 700 млн.) фунт стерлингни ёки 8,15 фоизни [$(4 \text{ млрд. } 621 \text{ млн.} \times 100) : 56 \text{ млрд. } 700 \text{ млн.} = 8,15$] ташкил этади. Айтилган омилларнинг график тасвирини 6-расмда кўришимиз мумкин.

6-расм.

6-расмдан кўриниб турибди, меҳнат массаси ишловчилар сонига ва уларни жами ишлаган вақтига боғлиқ. Улар ўз шавбатида ишга яроқли аҳоли сонидан, иш кунива иш ҳафтасининг узунлигидан, иш билан банд бўлиш-

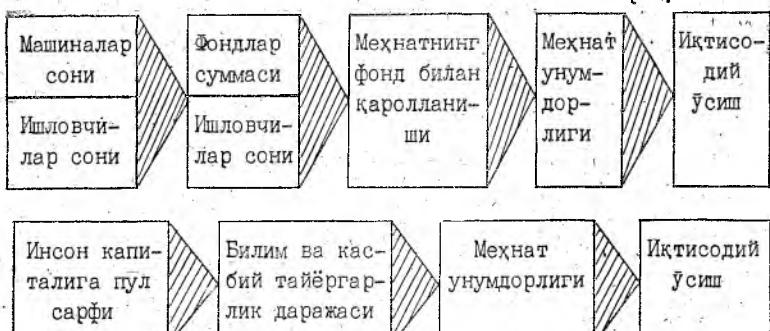
дан келиб чиқади. Иш билан чала банд бўлганда меҳнат массаси дисқаради, тўла банд бўлганда, у ортади. Шу сабабли М. Кейнс¹ назариясида иш билан тўла банд бўлиб иқтисодий ўсиш омили деб, ишсизлик эса ўсишга тўсқинлик қиливчи куч деб қаралади. Меҳнат массасининг меҳнат унумдорлигига кўпайтмаси ялпи миллий маҳсулотни беради. Олдинги мисолга қайтсак, бир йилги меҳнат массаси 1 млрд. 890 млн. соат, меҳнат унуми соатига 30 фунт стерлинг миқдоридаги маҳсулот беради. Уларнинг кўпайтмаси ($1 \text{ млрд. } 890 \text{ млн.} \times 30 = 56,7 \text{ млрд. фунт стерлинг}$ миқдорида ялпи миллий маҳсулот бўлади.

Меҳнат унумдорлигига таъсир этувчи омиллар талайгина. У энг аввал техника даражасига боғлиқ. Техника қанчалик мукаммал бўлса, мёҳнат шунча кўп унум беради. Шу ўринда робот техникиаси оддий техникага нисбатан 8—10 баробар юқори унум беришини эслатиб ўтишнинг ўзи киғоя қиласди. Унумдорлик учун техниканинг сифати билан бирга миқдори ҳам аҳамиятли. Шу боисдан 5 станокка хизмат қиливчи тўқувчига нисбатан 10 станокка хизмат қиласдиган тўқувчига юқори меҳнат унумдорлигини беради. Техниканинг кўпроқ қўлланилиши капитал (асосий фондлар)нинг кўпроқ ишлатилишини билдиради, чуунки капитал фондлар ҳажмида ифода этилади. Ҳар бир ишловчига тўғри келадиган фондлар миқдори меҳнатнинг фондлар билан қуролланиш даражаси ҳисобланади ва бу кўрсаткич меҳнат унумдорлигига таъсир этади. Меҳнатнинг фондлар билан қуролланиш даражаси миқдоран фондлар суммасининг ишловчилар сонига бўлинмасдир. Фонdlар суммаси ишловчилар сонига нисбатан қанчалик кўп бўлса, меҳнатнинг фонд билан таъминланиши шунчалик юқори бўлади (7-расм).

Инсон асосий ишлаб чиқарувчи куч, унинг меҳнат фаолияти бўлмаса ҳеч бир иқтисодий ўсиш бўлиши мумкин эмас, албатта. Унинг ишлаб чиқара билиш қобилияти меҳнат унумдорлигини англатади. Бу қобилият ишловчичининг билим савиляси, касбий малакаси, иш тажрибаси ва маҳоратига боғлиқ. Инсон қобилиятини оширишга кетган маблаг — инсон капиталига қўйилган шул деб юритилади ва пул сарғининг энг қулай усули ҳисобланади. Кипилярнинг билим даражаси ва касбий малакасини ошириш учун қанча кўп маблагт сарфланса, шунчалик иқтисодий ўсиш тез юз беради (8-расм).

¹ М. Кейнс — машҳур инглиз иқтисодчisi, иқтисодий тафаккур тарихида янги саҳифа очган олим.

7-расм

8-расм

Меҳнат унумдорлиги орқали иқтисодий ўсишни таъминловчи яна бир омил — бу ресурсларнинг турли соҳаларга тақсимланиши ёки ишлаб чиқариш структураси (таркиби) дир. Гац шундаки, турли соҳалар нотекис ривожланади, шу сабабли у ерда меҳнат унумдорлиги юзори ва истиқболи катта соҳалар устивор ривожланса, иқтисодий ўсиш тезлашади. Аксинча, унумдорлик шаст соҳаларга ресурслар юборилиб улар ривожлантирилса, иқтисодий ўсиш суст боради. Агар ишлаб чиқариш структураси қолоқ, яъни унда эски тармоқлар етакчи бўлса, меҳнат унумдорлиги тез ўсмайди, бинобарин, иқтисодий ўсиш ҳам самарали бўлмайди. Шу сабабли структура силяжилари иқтисодий ўсишнинг шартига айланади. Аграр, мустамлакага хос структура сақланиб, қишлоқ хўжалиги ва хом ашё етказувчи соҳалар устун ривожланса, иқтисодий ўсиш суст боради. Аксинча, ишлама саноати ва унинг истиқболли турлари устиворликка эга бўлса, иқтисодий ўсиш жадал юз беради. Иқтисодий ўсиш эса қолоқликдан қутулиб, илгорлар сафидан ўрин олиш вositасидир. Шуни назарда тутган ҳолда Ўзбекистон иқтисодиётини ривожлантириш дастурида ишлаб чиқариш структурасини ўзгартириш устивор вазиға дейилади. Ўзбекистон иқтисодиёти заиф, қишлоқ хўжалиги миллий даромаднинг 45 фоиз (1992 й.), экспорт потенциалининг 80 фоиздан зиёд қисмини беради, умуман саноат, айниқса, унинг тайёр маҳсулот етказиб берувчи тармоқлари яхши ривожланмаган. Келажакда ривожланган мамлакатга айланиш учун Ўзбекистондаги ресурсларни саноатни, айниқса, унинг замонавий тармоқларини ривожлантиришга

йўнаптириш мўлжалланади. Ўзбекистондаги ишлаб чиқариш структураси жадал итисодий ўсишни таъминлашга қодир бўлиши зарур.

Итисодий ўсиш омиллари амал қилиши учун табиий ресурслар — ер, сув, ер ости бойликлари, ўрмонлар ва бошқалар бўлиши шарт, чунки ишлаб чиқариш бўлиши учун табиат материалларини ундириш ва уни қайта ишлаш зарур. Аммо бу умумий шарт, чунки ресурсларнинг ишлатилиши технология даражаси, иш кучи сифати ва ниҳоят инвестиция ҳажмига боғлиқ. Шу боисдан ресурслар мавжуд бўлатуриб, камбағал мамлакатлар, ресурслари бўлмасада, бой мамлакатлар мавжуд. Масалан, Россия табиий ресурсларга тоят бой мамлакат, лекин у итисодий ва ижтимоий нуфузи жиҳатидан дунёда 149 ўринда туради. Японияда ресурслар тоят кам, лекин у нуфузи бўйича дунёда иккинчи ўринни эгаллади (1992 й.).

Ресурслар кўп ва юксак технология бор жоюда итисодий ўсиш кучли юз беради. Бунга мисол қилиб АҚШ ни олиш мумкин. Мазкур мамлакатда 1988 йили аҳоли жон бошига ҳисобланган ялпи миллий маҳсулот 1929 йилга нисбатан 3 марта кўп бўлди. Ўзбекистонда табиий бойликлар кўп бўлса-да юксак технология етишмаслигидан унинг итисодий даражаси паст. Хўллас, итисодий ўсиш учун табиий ресурсларнинг мавжудлиги муҳим омил, лекин улар юксак технология ва малакали иш кучисиз, самара бермайди.

Итисодий ўсиш омилларининг ишлаб чиқариш тараққиётидаги аҳамияти ҳар хил. Саудия Арабистони ва Қувайт учун нефтга бой бўлиш итисодий ўсишда ҳал қи́лувчи, Японияда техника тараққиёти ва иш кучининг малакаси устивор аҳамиятга эга. Тараққиёт давомида турли омилларнинг нисбати ўзгариб туради. Аммо қонуният шуки, жамият ривожланган сари итисодий ўсишда фан-техника тараққиёти ва инсон омилиниң аҳамияти ортиб боради. Америка итисодчиси Эдвард Ф. Денисон ҳисоб-китобларига кўра АҚШ даги итисодий ўсишда унинг омиллари ҳар хил ўрин тутади (3-жадвал).

Итисодий ўсиш кенгайтирилган такрор ишлаб чиқартигининг натижасидир. Итисодий ўсиш бўлиши учун энг аввал ишлаб чиқарishнинг олдинги даражасига етиш, сўнгра ундан ортиқроқ маҳсулот яратиш зарур. Шу сабабли ресурсларнинг, авваламбор, олдин сарфланиб кетган ресурслар (машина, ускуна, ёқилиги, материал, хом ашё,

АҚШ реал миллӣ даромадининг ўсишида турли омилларнинг таъсири, 1929—1982 йиллар¹

Иқтисодий ўсип омиллари	Хар бир омилнинг ўсишдаги ҳиссаси, % ҳисобида
1. Мехнат сарғининг (массаси) ўсиши	32,0
2. Мехнат унумдорлигининг ўсиши:	
а) техника тараққиёти	28,0
б) капитал сарғи	19,0
в) таълим ва касбий тайёр гарлик даражаси	14,0
г) ишлаб чиқарип кўлами келтирган тежам	9,0
д) ресурслар тақсимотини яхшилаш	8,0
е) бошқа омиллар	-9,0

уруглик, ўғитлар ва ҳоказо) ўрнини қоплаши талаб қилинади. Шундагина ишлаб чиқаришнинг илгариги кўламига эришилади, аммо бу ҳали иқтисодий ўсишини бермайди. Бунинг учун қўшимча ресурс керак ёки ресур. самарали ишлатилиб, ундан кўпроқ маҳсулот олиниши шарт. Иқтисодий ўсиш инвестицион ресурессиз бўлиши мумкин эмас. Бу ресурс ўз моҳияти билан ишлаб чиқаришни ривожлантиришга қаратилган ресурслар. Ресурсларни ишлаб чиқаришга йўналтириш иқтисодий ўсишни инвестициялаш дейилади. Энг аввал инвестицияга пул ажратиласди, лекин пулнинг ўзи ишлаб чиқарип омили бўлмаганидан, уни керакли моддий воситалярга алмаштириш зарурати туғилади. Пул шаклидаги инвестиция номинал инвестиция дейилади. Моддийлашиб амалда ишлаб чиқариш ресурсларицга айланган инвестиция реал инвестицияни билдиради ва иқтисодий ўсишни таъминлайди. Масалан, инвестицияга 5 млрд. доллар ажратилди дейлик. Бу ҳали ҳеч гап эмас. Шу пулга машина, ускуна, ёқиғли, материал, хом ашё сотиб олиб, ишлаб чиқаришга қўйилгач, реал инвестицияга айланади. Иқтисодий ўсип юз бериши учун

¹ Кэмпбелл Р. Макконелли, Стенли Р. Брю. Экономикс, стр. 384

ялпи инвестиция сарфланиб, кетган ресурслар ўрнини қоплашдан ортиб қолиши шарт. Шу ортиқча қисм ишлаб чиқариши кенгайтиришнинг моддий шарти ҳисобланади. Инвестиция икки қисмдан иборат бўлади. Биринчиси — қоплаш фонди бўлиб (бу меҳнат қуроллари ва бино-иншоатларга тадбиқан амортизация фонди деб юритилади) сарфланган ресурслар ўрнини тўлдиришга хизмат қиласиди. Иккинчиси соф инвестиция ёки жамғариш фонди бўлиб, ресурсларни ўстириш ёки уларнинг сифатини оширишга хизмат қиласиди. Соф инвестиция ҳам инвестицион маҳсулотлар бўлишини талаб қиласиди. Бундай маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг 1-бўлинмаси яратади. Ижтимоий маҳсулот таркибида ишлаб чиқариш воситаларидан иборат маҳсулот бўлганидан улар инвестицияга хизмат қиласиди. Соф инвестиция манбаи — бу жамиятда яратилган қўшимча маҳсулотдир. Шу маҳсулотнинг бир қисми ишлаб чиқариш воситаси шаклида инвестиция ресурсига айланади. Бинобарин, иқтисодий ўсиш бўлиши учун янгидан яратилган маҳсулотнинг ҳаммаси истеъмол қиласиди, еб юборилмасдан, унинг бир қисми жамғарилиб, инвестицион ресурста айланади шарт. Соф инвестициянинг мутлақ ва иисбий ўлчами мавжуд. Соф инвестициянинг миқдори унинг мутлақ ҳажмини кўрсатади. Инвестициянинг миллий даромаддаги ҳиссаси унинг нормасини ёки даражасини билдиради, бу иисбий ўлчамдир. Уни жамғариш нормаси деб ҳам юритилади. Жамғариш (инвестиция) нормаси — жамғариш суммасининг миллий даромадга бўлган ва процент билан ифодаланган нисбатидир. Унинг

формуласи қўйидагича: $\text{ЖН} = \frac{\text{ЖС}}{\text{МД}} \times 100$. Бунда ЖН — жамғариш суммаси, Бунда ЖН — жамғариш нормаси, ЖС — жамғариш суммаси. Ялпи инвестиция нормаси /ЯИН/ ҳам мавжуд. Бу ялпи инвестиция суммасини /ЯИС/ ялпи миллий маҳсулотдаги /ЯММ/ ҳиссасини билдиради:
 $\text{ЯИН} = \frac{\text{ЯИС}}{\text{ЯММ}} \times 100$. Агар ЯИС=50 млрд. доллар, ЯММ=
 $= 200$ млрд. доллар бўлса, $\text{ЯИН} = \frac{50}{200} \times 100 = 25\%$. Демак, яратилган ЖММнинг $1/4$ қисми инвестицияга кетади.

Иқтисодий ўсиш жамғариш (инвестиция) нормасига боғлиқ. Аммо бу мазкур норма қанчалик описа, шу қадар иқтисодий ўсиши албатта юз беради деган хulosани билдирамайди. Улар ўртасида алоқадорликнинг миқдорий мезони соф инвестициянинг самарадорлигига боғлиқ. Шунга қараб инвестиция ўсими иқтисодий ўсиши бериши мум-

кин. Мисол учун иқтисодий ўсишнинг А, В, С вариантилари бор деб олайлик. Ҳамма вариантиларда миллий даромад 100 млн. га тенг, лекин жамғариш нормаси 10, 12 ва 14 фоиз. А вариантида самарадорлик юқори бўлиб, 1 фоиз инвестиция 0,7 фоиз иқтисодий ўсиш беради, 10 фоизлик инвестициядан жами 7 фоиз ўсиш олиниади. В вариантида самарадорлик ўртача, 1 фоиз инвестиция 0,4 фоиз ўсиш беради, 12 фоизлик инвестиция нормаси 4,8 фоиз ўсиш беради. Ниҳоят С вариантида самарадорлик ўта паст бўлганидан 1 фоиз инвестиция 0,2 фоиз ўсиш беради, 14 фоизлик инвестициядан 2,8 фоиз ўсиш олиниади. А вариантида миллий даромад мутлақ ўсими 7 млн. ($100 \times 7 : 100$), В вариантида 4,8 млн. ($100 \times 4,8 : 100$), С вариантида 2,8 млн. ($100 \times 2,8 : 100$) бўлади. Бундан хулоса қилиш мумкинки, юқори инвестиция нормаси шароитидаги иқтисодий ўсиш талаб-эҳтиёжни қондира олмагани ҳолда, паст норма берган иқтисодий ўсиш жатта бўлганидан талаб-эҳтиёжни қондира олади. Бунинг сабаби инвестиция самарадорлигининг ҳар хиллиги билан изоҳланади.

Умумал олганда, иқтисодиёт юқсалган сари меҳнат унумдорлиги ошиб боради ва шу боисдан инвестиция самарадорлиги юқорилашади, натижада инвестиция нормаси пасайишга мойил бўлади. Айниқса, бу ҳолат фантехника тараққиётӣ жадаллашган көзларда юз беради, иқтисодиёти юқсак ривожланган мамлакатларга хос бўлади. Инвестиция самарадорлиги инвестициянинг иқтисодий ўсишга таъсирини билдиради. Бу самарадорлик миллий даромад ёки ялни миллий маҳсулот ўсимининг инвестиция миқдорига нисбати орқали аниқланади: ИС=▲МД: ИМ. Бунда ИС—инвестиция самарадорлиги, ▲МД — миллий даромад ўсими, ИМ — инвестиция миқдори.

Мисол учун, ўтган йилги миллий даромад 800 млрд. сўм бўлиб, шу йили 260 млрд. сўм инвестицияланган, шундан 160 млрд. сўм соғ инвестиция. Бу йил миллий даромад кўпайиб, 880 млрд. сўмга етган ёки унинг ўсими 80 млрд. сўмни ташкил этган. Бу рақамларни формулага кўйсак, ИС=80:160×100=0,5 чиқади. Демак, 1 сўмлик инвестиция 50 тийинга тенг ўсиш берган. Агар миллий даромад ўсими 120 млрд. сўмни ташкил этганда эди, 1 сўмлик инвестиция 75 тийинлик ўсим берар эди.

Инвестиция иқтисодий ўсишга кўп томонлама таъсир этади: биринчидан, янги технологияни жорий этиш орқали меҳнат унумдорлигини опиради; иккинчидан, қўшимча иш жойларини яратиб, ишлаб чиқаришга янги меҳнат

ресурсларини тортади, яъни ишловчилар сонини кўпайтиради; учинчидан, у янги табиий ресурсларни хўжалик оборотига туширади, яъни ишлаб чиқаришни табиий ресурслар билан таъминлашга хизмат қиласди. Демак, инвестиция ишлаб чиқариш омиллари ҳаракатига куч қўшади.

Одатда иқтисодий ўсиш соф инвестиция талаб қиласди. Аммо, ишлаб чиқариш кўлами катта жойда, яъни асосий капитал катта ерда соф инвестиция бўлмаса ёки у минимал даражада бўлса ҳам, иқтисодий ўсиш бўлиши мумкин. Бу ўсиш ялни инвестиция таркибига кирувчи ва қоплаш фондни бўлмиш амортизация ҳисобидан бўлади. Бунинг учун, албатта, шу фонд янги технологияни жорий этишга қаратилиши шарт. Агар у эскидан қўлланиб келган техникани ўз ўрнида тикласа, ўсиш юз бермайди, чунки меҳнат унумдорлиги ўзгармайди. Эски техника ўрнига янги техника тикланса, меҳнат унуми ошиб, иқтисодий ўсиш юз беради. Масалан, 100 кипши 100 та станокда кунига 7 соатдан ишлаб, ҳар соатда 200 долларлик, кунига эса 140.000 долларлик маҳсулот беради. Мазкур тўзиб бўлган станоклар ўрнига 100 дона янги, 1,5 марта юқори унум берувчи станоклар тикланади. Натижада 7 соатлик иш кунида ўшанча ишчи 210.000 долларлик маҳсулот яратади. Бу, албатта унумдорлик ҳисобидан иқтисодий ўсиш юз берганини билдиради. Иқтисоди кучли мамлакатларда асосий капитал кўп бўлганидан, амортизация ҳам катта суммани ташкил этади. АҚШ-да амортизация ажратмалари қуйидаги миқдорда бўлган (млрд. доллар ҳисобидан): 1940 йилда — 9,4, 1958 йилда — 42,8, 1978 йилда — 229,9, 1988 йилда — 505,0 млрд. Яром триллион долларга тенг амортизация бор ва техника шиддат билан ўсаётган мамлакатда амортизациянинг иқтисодий ўсишдаги ҳиссаси ортиб боради, бу эса тисбатан кам соф инвестиция ажратган ҳолда ишлаб чиқаришни барқарор ўстириш имконини беради.

3. Иқтисодий ўсиш турлари. Ишлаб чиқариш самарадорлиги

Иқтисодий ўсиш турли йўллар билан боради ва турли-ча натижада боради, чунки уни юзага келтирувчи такрор ишлаб чиқаришнинг ўзи ҳар хил. Маълумки, кенгайтирилган такрор ишлаб чиқаришнинг икки усули мавжуд: экстенсив ва интенсив усуллари. Экстенсив такрор иш-

лаб чиқариш юз берганда ишлаб чиқариппинг кенгайиши олдингига нисбатан кўпроқ исп кучи, ишлаб чиқариш воситаси ва табиий бойликлар талаб қиласди, бинобарин, ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишига монанд равишда ресурслар сарфи ҳам ортиб боради. Ишлаб чиқариш 10% ўси деб фараз қилсак, шу ўсим ишлювчилар сонини 5% га, меҳнат қуроллари миқдорини 2% га, ҳом ашё ва материалларни 3% га ошириш натижасида юз беради. Бунда маҳсулот бирлигини яратиш учун қетган моддий ва меҳнат сарфлари қисқармайди, меҳнат унумдорлиги ошмайди. Иқтисодий ўсиш меҳнат ва моддий ресурсларни кўпроқ қўллаш натижасида юз беради. Экстенсив иқтисодий ўсишпинг мавжудлиги қолоқ иқтисодийётнинг асосий белгисидир. Моддий базаси заиф, қўл меҳнати ва эски технологияга асосланган ишлаб чиқариш шароитида экстенсив ўсиш устивор бўлади. Машиналашган ишлаб чиқаришга ўтиш меҳнат унумдорлигини ўстиришга кенг имкониятлар очди, бинобарин интенсив такрор ишлаб чиқариш (ўсиш) учун шароит ҳозирланади. Аммо, бундан илгарӣ, тарихан интенсив усул мутлақо бўлмаган деб хulosа қилиш мумкин эмас. Қўл меҳнат қуроллари ва уларга асосланган технология ҳам ўоят сеқин бўлса-да, такомиллашиб борган, меҳнат унумдорлиги имиллаб бўлса ҳам ўсан, лекин бу омилларнинг иқтисодий ўсишга қўшган ҳиссаси сезиларли бўлмаган. Натижада иқтисодий ўсишпинг экстенсив усули ҳукмон бўлиб қолаверган. Машиналашган ишлаб чиқариш шароитида ўсиш интенсив усулининг аҳамияти муттасил ошиб боради. Ишлаб чиқариш қўлами, яратилган маҳсулотлар ва хизматлар ҳажмининг ресурсларни тежамли ишлатишни ҳисобидан ошиб бориши, улар сифатини яхшиланиши интенсив иқтисодий ўсиш деб аталади. Экстенсив усул серресурс бўлса, яъни у ишлаб чиқариш ҳажмига қараб ресурс сарфини кўпайтиришни талаб қиласа, интенсив усул кам ресурс ҳисобланади, яъни ишлаб чиқариш ҳажмининг ўсишига нисбатан ресурслар сарфи қисқаришини билдиради. Ресурс ҳақида тап кетганда унинг мутлақ миқдорини эмас, балки нисбий миқдорини, маҳсулот ҳажмига нисбатан миқдорини тушуниш керак, аниқроғи маҳсулот бирлигига кетган ресурс сарфини назарда тутиш керак. Интенсив усуладаги сарфланган ресурслар ҳажми экстенсив усуладагига нисбатан миқдоран кўп бўлиши мумкин, лекин олинган маҳсулот бундан ҳам кўпроқ бўлади. Масалан, экстенсив йўл билац 5 млрд. бирликка тенг маҳсулот

олинди ва бунинг учун 1 млрд. бирликка тенг ресурс сарфланди. Интенсив йўл билан 10 млрд. маҳсулот олинди ва бунга 1,5 млрд. ресурс кетди. Бинобарин, ресурс сарфининг миқдори 1,5 баравар ошди, аммо маҳсулот 2 баравар қўп олинганидан, маҳсулот бирлигига кетган ресурс сарфи 25 % қисқарди.

Маҳсулот бирлигига кетган ресурс сарфи маҳсулотнинг **ресурс сигими дейилади**. Бу алоҳида олинган ресурсни эмас, балки ҳамма турдаги ресурслар сарфини билдиради. Шунга биноан маҳсулотнинг меҳнат **сигими, фонд (капитал) сигими, энергия сигими** каби кўрсаткичлар мавжуд. Интенсив иқтисодий ўсиш ҳамма турдаги ресурслар сигимининг пасайишини тақозо этади. Бу эса берилган ресурс доирасида уни яхши ишлатиб, ундан кўпроқ маҳсулот олишни, яъни кам ресурс сарфлаб, кўпроқ маҳсулот олишни билдиради. Масалан, бир метр иш газлама яратиш учун ҳозир 200 г пахта толаси, 20 г бўёқ, 2 кВт электр энергияси, 20 минут иш вақти кетса, кейинчалик 180 г пахта, 18 г бўёқ, 1,7 кВт электроэнергия, 16 минут иш вақти кетади. Бу маҳсулотнинг ресурс сигими пасайганилигини кўрсатади. Экстенсив ўсиш ўз мазмуни билан миқдорий бўлеа, интенсив ўсиш эса сифат ўсишидир, яъни у йқтисодий ўсишнинг сифатини билдиради. Интенсив ўсиш шароитида ишлаб чиқариш натижаларининг сифагли томони катта аҳамиятга эга бўлади. Бу энг аввал маҳсулотнинг сифати, унинг янгиланиб боришидир. Сифатли маҳсулот қанчалик қўп бўлса, эҳтиёж шу қадар тўлароқ қондирилади.

Интенсив ўсишнинг ўз шарт-шароитлари бор. Уни таъминлайдиган энг асосий шарт фан-техника тараққиётидир. Фақат янги техника ва технология шароитида ресурсларни тежаш ҳисобидан ишлаб чиқаришни кенгайтириш мумкин. Тежамли технологиянинг ишлаб тўриши учун эса малакали иш кучи талаб қилинади. Интенсив ўсиш ҳозирги фан-техника революцияси шароитида алоҳида аҳамият касб этади. Бу биринчидан, арzonга тушадиган табиий ресурсларнинг тобора камайиб бориши, табиий ресурсларни жалб этишининг қимматлашиб кетиши; иккинчидан, мутлақо янги техника ва технологиянинг яратилиши, янги материаллар ва энергия манбаларининг очилиши билан боғлиқ. Ҳозирти бөсқичда иқтисодиётнинг азалий зиддияти — эҳтиёжнинг чексиз юксалиши билан ресурсларнинг чекланганлиги ўртасидаги зиддиятнинг чуқурлашуви хос. Шу зиддиятни очишида ишлаб чиқарип-

нинг интенсив ривожланниши қўйл келади, чунки бу усул нисбатан кам ресурс сарфи билан эҳтиёжни тўлароқ қондириш имконини беради, чекланған ресурс шароитида фаровонлик ўсиб боришини таъминлайди.

Иқтисодиёт яхлит нарса, шу сабабли экстенсив ва интенсив ўсими алоҳида ва ажралган ҳолда амал қўлмайди. Улар ятона хўжалик фаолиятига хос усуслардир. Бир вақтнинг ўзида иқтисодий ўсишда ҳам миқдорий (экстенсив), ҳам сифат (интенсив) жиҳатлари мавжуд бўлади, аммо уларнинг нисбати ҳар хил бўлади, албатта. Юқорида таъкидланганидек, иқтисодиёт қўйл меҳнати технологияси ва малакасиз иш кучига асосланган жойда экстенсив ўсиш устун туради. Аксинча, ишлаб чиқарип машиналаштаг, серунум технология ва юксак малакали иш кучига таянган жойда интенсив ўсими биринчи ўринда туради, ишлаб чиқариш ривожланган сари қонуниятли тарзда интенсив ўсишнинг аҳамияти тўхтовсиз ошиб боради.

Иккى усульнинг иқтисодий ўсишдаги ҳиссасини унинг омиллари бергап натижага қараб баҳолаш мумкин. Буни, хусусан, меҳнат массаси ва меҳнат унумдорлигини маҳсулот яратишга кўшган ҳиссаси ифодалайди. Агар З-жадвал маълумотларига қайтсан шуни кўрамизки, АҚШ да 1929—1982 йиллар мобайнида миллий даромаднинг ўсишда меҳнат массаси ўсишининг ҳиссаси эса $\frac{68}{3}$ %, меҳнат унумдорлиги ўсишининг ҳиссаси эса $\frac{68}{3}$ % бўлган. Бинонварин, экстенсив омиллар ҳисобидан ўсишнинг $\frac{1}{3}$ қисми, интенсив омиллар ҳисобидан эса унинг $\frac{2}{3}$ қисми олинган. Айни вақтда бир қатор Осиё ва Африка мамлакатларида (1960—80 йилларда) иқтисодий ўсишнинг фақат 25—30% интенсив, яъни сифатли омиллари ҳисобидан олинган. Демак, иқтисодий ўсишдаги бу иккى усульнинг нисбати иқтисодий тараққиёт даражасига бўғлиқ деб хуносса қилиш мумкин.

Иқтисодий ўсими омиллари ҳаракати ишлаб чиқариш самарадорлигида мужассам ифода этилади. Ишлаб чиқариш самарадорлиги ишлаб чиқарип ҳаражатлари билан олинган натижанинг нисбатидир. Қанчча ресурс сарфлаб, қанчча ва қандай сифатли маҳсулот ва хизматлар яратилганини самарадорлик ифодалайди. Унинг бош мезони — нировард натижа ҳисобланади. Маълумки, ишлаб чиқаришнинг нировард натижаси — бу ялпи миллий маҳсулот ва унинг таркибий қисми бўлган миллий даромад. Миллий даромад талаб-эҳтиёжни қондириш ва келажакда иқтисодни ўстиришга хизмат қўлувчи соғ инвестиция ма-

баи. Шу боисдан самарадорлик яратилган миллий даромаднинг ишлатилган ресурсларга нисбати билан аниқлаиди. Самарадорлик синтетик ва умумлашган кўрсаткич бўлиб, интеграл характеристерга эга, яъни ўзида бир неча кўрсаткичлар натижасини жамлайди. У маҳсулотнинг меҳнат сифими, материал сифими ва инвестиция сифимидан келиб чиқадиган ҳосиладир. Маҳсулотни яратишга кетган меҳнат сарфи унинг меҳнат сифими, материал сарфи – ашё ёки материал сифими, ишлатилган фондлар миқдори унинг фонд сифими, ниҳоят маҳсулот олиш учун кетган инвестиция сифими бўлади. Уларни аниқлаш учун меҳнат массаси (ици ҳақида ифода этилади), материал сарфи, фондлар суммаси ва ниҳоят инвестиция суммаси яратилган маҳсулот миқдорига бўлинади:

$$\frac{(\text{меҳнат массаси})}{\text{маҳсулот}} = \frac{ММ}{МХ}; \quad \frac{\text{ашё массаси}}{\text{маҳсулот}} = \frac{АМ}{МХ};$$

$$\frac{\text{фондлар суммаси}}{\text{маҳсулот}} = \frac{ФС}{МХ}; \quad \frac{\text{инвестиция суммаси}}{\text{маҳсулот}} = \frac{ИС}{МХ}.$$

Меҳнат унумдорлиги ошса меҳнат сифими камаяди, ашёлар тежаб ишлатилса, ашё сифими камаяди. Ўз навбатида фондлардан яхши фойдаланилса, фонд сифими қисқаради. Инвестициялар самарали бўлса, инвестиция сифими камаяди. Хуллас, самарадорлик ҳам меҳнат, ҳам моддий сарфлар тежалишини талаб қиласи. Унинг ортиши кам сарфлаган ҳолда кўплаб ва сифатли маҳсулот яратилишини билдиради. Албатта, самарадорлик даражасини шаклантирувчи упсурларнинг унга таъсири бир хил бўлмаслиги турган гап. Бир шароитда меҳнат унумининг ортиши оқибатида маҳсулот меҳнат сифимининг камайиши асосий омил бўлса, бошқа шароитда, ашёларнинг тежалиши, учинчи шароитда эса з фондларнинг яхши ишлатилиши самарадорлик учун ўта аҳамиятли бўлади. Бундан қатъи назар барча омилларнинг биргалиқдаги таъсири самарадорлик умумий даражасини келтириб чиқаради. Иктиносидий ўсиш самарадорлиги уни вужудга келтирган сарфларга нисбатан қаралади, чунки бу сарф-натижা деган умумий қоидадан келиб чиқади. Шу жиҳатдан қаралганда иктиносидий ўсиш самарадорлиги формуласи қўйидагича: $\hat{УС} = \frac{\Delta МД}{\Delta / MC + AC + FC + IC}$. Бунда $\hat{УС}$ – ўсиш самарадорлиги; Δ – ўсим; $МД$ – миллий даромад; MC – меҳнат сарфи; AC – ашё сарфи; FC – фонд сарфи; IC – инвестиция сарфи. Мазкур

формула воситасида сарфлар өвазига нима олганини ҳисоблаш мумкин. Масалан, шу йил ишлаб чиқаришини ривожлантириш учун қилинган қўшимча сарфлар қўйидагича бўлди: $\Delta MC = 3$, $\Delta AC = 4$, $\Delta FC / \text{амортизация} = 3$, $\Delta IC = 2$. Ўами қўшимча сарфлар 12 бўлади, улар қўшимча равишда бга тенг миллий даромад берди, яъни $\Delta MD = 6$

шунда $\bar{U}C = \frac{\Delta 6}{\Delta/3+4+3+2} = \frac{6}{12} = 0,5$. Келаси ўили $\Delta MC = 3,5$, $\Delta AC = 5$, $\Delta FC = 4$, $\Delta IC = 3$ бўлди, аммо $MD = 10$ эди. Демак, $\bar{U}C = \frac{\Delta 10}{\Delta/3,5+5+4+3} = \frac{10}{15,5} = 0,64$.

Бинобарин, $0,64 > 0,5$. Демак самарадорлик 28% га ошиди ($0,64 \times 100 : 0,5$). Самарадорликнинг ортиши ишлаб чиқариши яхши натижа берганлигини, фаровонликнинг ўсиши моддий жиҳатдан ҳозирланганлиги ва ниҳоят бўлғуси ўсиш учун асос солингтанлигини билдиради. Иқтисодий ўсиш самарадорлиги унинг интенсив усуллари амал қилганда барқарор тус олади, лекин шундай барқарорлик ҳар доим ҳам бўлавермайди, чунки иқтисодий ўсишда узилишлар ҳам бўлиб туради.

4. Иқтисодий ўсиш цикллари

Иқтисод бир маромда ривожланмайди, унга ютекис тараққиёт ҳам хос. Тарихда ҳар доим иқтисодий ўсиш ўрнига турғунлик ва ҳатто тушкунлик келтан, сўнгра яна иқтисодий ўсиш бўлган. Иқтисоддати шундай тебранма ҳаракат маълум даврларда тақрорланиб турган. Иқтисодий динамикадаги кўтарилиши ва пасайиш ҳодисаларини ўз ичига олувчи, иқтисоднинг тебраниб туриши билан характерланувчи давр иқтисодий ўсиш цикли дейилади. Иқтисодий назарияларда цикллар ҳар хил талқин этилган. Марксизм назариясида цикли ривожланиш фақат капитализм белгиси деб қаралган, цикл кризис (инқироз)дан кризисгача бўлган давр сифатида баҳолантган, унда кризис, турғунлик, жонланиш ва юксалиш фазалари мавжудлиги қайд этилган. Бу назарияда кризис циклнинг бошлиғи чиң нуқтаси деб олинган. Мазкур назария XIX асрдаги цикли ривожланишга хос ҳодисаларни умумлаштирган, аммо циклларнинг умумий ҳодиса эканлигини эътибордан қочирган. Ҳозирги замон назарияларида иқтисодий циклларнинг мавжудлиги тан олинади, цикл иқтисодий ўсишга хос тебранма ҳаракат деб талқин этилади, аммо унинг сабаблари ҳар хил изоҳланади.

Цикллар азалдан мавжуд, улар иқтисодиётнинг ҳамма

турларига хос бўлган, аммо иқтисоддаги тебранма ҳаракат турли даврда ва турли шаклда намоён бўлган, Қадими. Дунё ва Ўрта асрлар иқтисодиётидаги тебранма ҳаракат асрлар давомида юз берган, чунки иқтисодий ўсиш омиллари кучсиз бўлганидан улардаги сифат ўзгариши секин борган ва бу омиллар иқтисодиётга фаол таъсир эта олмаган. Иқтисодиёт қолоқ бўлганидан, уни ривожлантириш учун инвестиция етишмаган, бунинг устига инвестициялар янги технологияни жорий этиши билан боғлиқ бўлмаган, чунки унинг ўзи асрлар давомида камдан-кам ўзгарган. Қишилар табиий кучлардан (масалан, шамол, сув кучи) фойдаланишни ўрганишлари учун кўп асрлар керак бўлган. Тараққиёт суст борганидан цикл ўта узун бўлган. Иқтисодиётнинг кўтарилиши ва пасайиши ўқтин-ўқтин бўладиган кашфиётлар, табиий оғатлар ва урушлар билан боғлиқ бўлиб келган. Ўрта асрлардаги иқтисодий жонланишлар елканли кеманинг кашф этилиши ва савдо йўлларининг очилиши, Америка қитъасининг очилиши каби воқеалар билан изоҳланган.

Иқтисодий тараққиёт суст жойда циклли ривожланиши аниқ намоён бўймайди. Машиналашган ишлаб чиқаришга ўтиш муносабати билан иқтисодий ўсишнинг интенсив усуллари ҳаракатга келгач, иқтисодиётдаги тебранма ҳаракат очиқ-ойдин намоён бўлади ва тез-тез такрорланиб туради. Машиналар тизими шайдо бўлгаңдан сўнг циклли ривожланиши қонуний ҳодисага айланади. Айниқса, бу ҳозирги фан-техника революцияси замонида кучаяди. Қолоқ ва ривожланган жамиятдаги иқтисодий тебранишлар сабаби айнаан бир хил эмас. Қолоқлик даврида бу кўпинча табиий омиллар ва фалокатлар натижаси бўлган, чунки иқтисодий фаолиятга тасодифлар кучли таъсир кўрсата олган. Иқтисодий қуввати кучли жамиятда ишлаб чиқариш табиий ва бошқа тасодифий ҳодисалар таъсирини кучсизлантира олади. Шу сабабли тебранишлар иқтисодиётнинг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиқади. Уларни асосан икки нарса келтириб чиқаради. Биринчиси — фан-техника тараққиёти билан боғлиқ инвестициялар, иккинчиси — маҳсулот ва хизматларга бўлган талаб-эҳтиёжнинг ўзгариши. Улар биргаликда иқтисодий ўсишга таъсир этади. Маҳсулотга талабнинг ортиши ёки камайиши ишлаб чиқаришни кенгайтиришни ёки қисқартиришни тақозо этади. Бу ўз навбатида инвестицияларни ўзgartиради. Талаб кетидан инвестициянинг кўпайиши ишлаб чиқаришдаги техника ва технологияни янгилайди. Аммо

ишилаб чиқариш ҳаддан ташқари кўпайса, маҳсулот туриб юблади, уни қўпроқ ишилаб чиқариш зарурати бўлмайди, натижада уни қисқартиришга тўғри келади. Ишилаб чиқаришнинг техникавий янгиланиши вақти-вақти билан бўлиб туради, шу сабабли иқтисодий ўсиш нотекис юз беради. Иқтисодий ўсиш ўрнига турғунлик ёки тушкунлик келади, сўнг ишилаб чиқариш яна ўнгланиб кетади. Техника тараққиётининг шиддатига қараб техникавий янгиланиш муддати қисқаради. Агар XIX асрнинг 1-ярмида техниканинг янгиланиши, яъни мавжуд техниканинг тўзиб бўлиши натижасида унинг янгиси билан алмаштириши 12—15 йилда бўлса, XX асрнинг охирига келиб, бу муддат 3—5 йилга тушшіб қолди. Бунинг устига талаб-эҳтиёж ҳам тез янгиланади. Шу боисдан ўсими ва пасайишдан иборат тебранма ҳаракат цикли (даври) ҳам қисқаради.

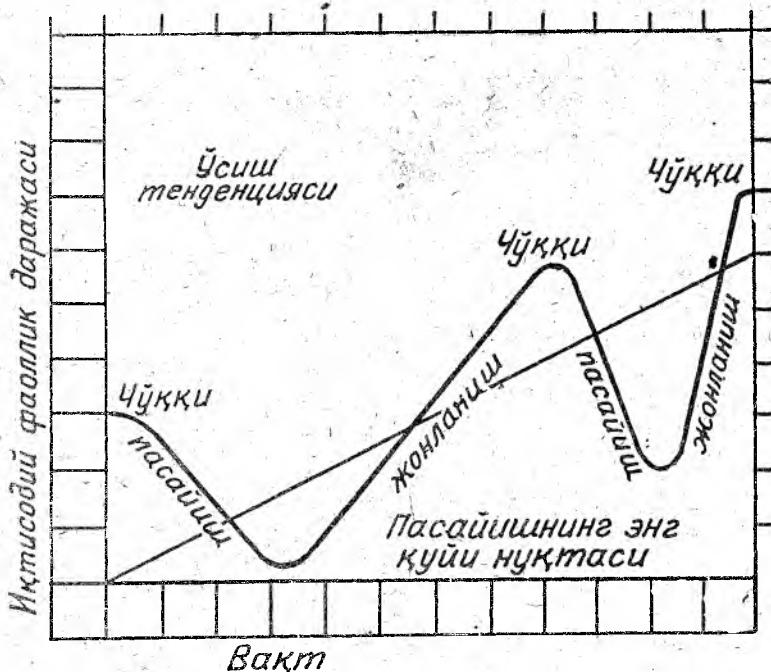
Собиқ социалистик мамлакатлар тажрибаси шуни кўрсатдики, иқтисодий циклга жамиятдаги иқтисодий муносабатларнинг ўзгариши ҳам таъсир этади. Бир иқтисодий тизим (тоталитар тизим) инцирозга юз ўгириб, иқтисодий ўсишни таъминлай олмагани ҳолда, унга нодир бўлган янги тизим (бозор тизими) шаклланишиб улгурмаган шароитда ишилаб чиқариппен ўсиши унинг тушкунлиги билан ўрин алмашади. Натижада ишилаб чиқариппен камайиб кетиши билан боғлиқ иқтисодий кризис келиб чиқади. Тушкунликнинг давомийлиги, ундан чиқиши муддати янги иқтисодий муносабатларнинг шаклланишига боғлиқ. Иқтисодий тизимларнинг ўрин алмашуви билан боғлиқ бўлган иқтисодий ўсишдаги ўзгаришлар ўткинчи, бинобарин, вақтинча бўлади. Янги тизимга ўтилгач, иқтисодий цикл ўзининг қонуний ҳолатига қайтади.

Иқтисодий цикл, ҳозирги назарияларга кўра тўрт фазадан иборат: 1) ўсиш чўққиси, 2) пасайиш, 3) турғунлик (депрессия), 4) жонланиси. Шу фазалар кетма-кет ўрин алмалиб туриши натижасида тўлқинсимон ҳаракат юз беради, Тўлқиннинг келиб-қайтиши, кўтарилиши-тушиши каби ҳаракат иқтисодиётда юз беради, лекин бу иқтисоднинг илгарилаб боришига хос. Тўлқинсимон ҳаракатни АҚШ иқтисодчилари¹ қўйидагича тасвир этишади (9-расм).

Расмдан кўринадики, юқорилашиб борадиган тўғри чизиқ иқтисодий ўсишни билдиради. Аммо шу ўсиш жа-

¹ Кэмпбелл Р. Маккоелли, Стенли Р. Брю. Экономик, стр. 156.

Иқтисодий цикл фазалари

9-расм

раёнида иқтисодиётнинг кўтарилиб-пасайиб, яна кўтарилиб-пасайиб туришидан иборат ҳаракат юз беради. Бу ҳаракат маълум даврда тақорролашади. Расмда тўлқинсиз мон ҳаракатни уч бор тақорроланганини кўрамиз, чунки иқтисодиёт уч марта ўз чўккисига чиқкан.

Иқтисодиёттинг бир фаза узра ҳаракати ўз хусусиятига эга. Ўсиш чўйқисидан иборат фаза ишлаб чиқарининг юксалишидан далолат беради. Бу фазада иқтисодий фаоллик кучаяди, буни Гарбда «бум» деб аташади. Ишлаб чиқариш суръатлари ошади, тўла иш билан банд бўлиши пайдо бўлади, ишлаб чиқариш қувватлари тўла ишлайди, маҳсулот кўп яратилса-да, сотилиб кетади, аммо инвестиция фаолияти кучли бўлмайди. Шундан сўнг ишлаб чиқариш пасая боради ва қуйи нуқтага тушади, ишсизлик орта боради, ишлаб чиқариш қувватлари бўшаб қолади, товарлар ҳам туриб қолиб, бозор касодлашади. Мана шундай тушкунликни иқтисодий кризис деб ҳам

аташади. Шундан сўнг депрессия (тўргуний) фазаси келади. Бу фазада иқтисодиёт на пасаймай, на ўсмай бир ҳолатда қалқиб туради. Ишсизлик ҳам бир меъёрда турди, нархлар ўзгармайди, аммо инвестицион фаоллик бошланади. Йинвестиция кўпайиб, ишлаб чиқариш янгиланади, инвестиция касал иқтисодиётни даволаш учун берилган инъекция (укол) муолажа вазифасини ўтайди. Ишлаб чиқариш техникаси янгиланади, янги харидоргир маҳсулотлар ишлаб чиқариш бошланади. Бунинг натижасида иқтисодиётда жонланиш бошланади, у секин-аста юқорига кўтарила бошлайди, талаб ўсади, нарх ошади, иш билан банд бўлиш ортади, ишлаб чиқариш қувватлари тобора тўла ишлай бошлайди. Натижада ишлаб чиқариш яна чўққига чиқиб олади. Шундай ҳаракат қайта-қайта юз беради ва ҳодисалар занжири бу циклни ривожланишини билдиради. Иқтисодий ўсишнинг циклни ривожланиши орқали бориши унинг муаммолари мавжудлигидан дарак беради. Иқтисодий ўсиш муаммоларини ҳал этиш ижтиё мой тараққиётта йўл очади.

ТАКРОРЛАШ ВА ЗУККОКЛИНИ СИНАБ КЎРИШ УЧУН САВОЛЛАР ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Иқтисодий ўсиш нима ва унинг қандай ўлчами бор?
2. Иқтисодий ўсиш нима билан чекланган?
3. Нима сабабдан иқтисодий ўсиш ишлаб чиқариш структураси (таркиби)га боғлиқ бўлади?
4. Саудия Арабистони ва Жанубий Қурия ҳар икка ласи бой мамлакат, аммо уларнинг иқтисодий ўсишига ва бойиб, кетишига таъсир этувчи омилларнинг фарқи борми? Шуни мулоҳаза қилиб кўринг.
5. Инвестиция нормаси билан иқтисодий ўсишнинг қандай алоқадорлиги бор?
6. Қандай шароитда интенсив (сифатли) иқтисодий ўсиш мумкин бўлади?
7. Интенсив иқтисодий ўсиш қандай зиддиятни ҳал этади?
8. Ишлаб чиқариш самарадорлиги нималарга боғлиқ бўлади?
9. Иқтисодий тебранишларнинг сабаби нима?
10. Нима учун иқтисодий цикллар такрорланиб туради?
11. 1990—1993 йилларда Ўзбекистонда иқтисодий циклнинг қайси фазаси мавжуд бўлган ва унинг сабаби

нимада эканлигини ўйлаб кўринг. Бунинг учун мамлакаги-
миз иқтисодий аҳволига доир маълумотни ўрганиб чиқинг
ва хулоса қилинг.

VII БОБ

МИЛЛИЙ БОЙЛИК ВА ИҚТИСОДИЙ ПОТЕНЦИАЛ

1. Миллий бойлик ва унинг таркиби

Иқтисодий ўсиш жамиятнинг бойиб боришини билди-
ради, чунки ишлаб чиқариш фаолияти жорий эҳтиёжлар-
ни қондириш билан чекланмай, яратилган неъматларнинг
бир қисмини жамланган бойлика айлантириш имконини
беради. Одатда ишлаб чиқариш тўхтовсиз кенгайиб борга-
нидан маҳсулотларнинг бир қисми ҳар доим бойлик ҳо-
сил этавермайди. Бойлик деган тушунча иқтисодий на-
зарияда кенг қўлланади. Биринчи марта бойлик деган
тушунчани А. Смит киритган. К. Маркс ижтимоий бой-
лик ғоясини асослаган. А. Смит яратилган маҳсулотлар-
нинг жамғарилишини бойлик деб атаган ва уни ишлаб
чиқарувчилар меҳнати оширади деб уқтирган. У «мил-
лат бойлиги» деган ғояни олға сурган. К. Маркс таъли-
мотига кўра меҳнат яратган ва жамият кўлида тўпланган
маҳсулотлар бойлика айланади, унинг ўзлаштирилиши
синфий бўлганидан бой, камбағал синфлар келиб чиқади.
Ҳозирги замон назарияларида ҳам яратилган маҳсулог-
нинг ишлаб чиқариш ресурсига айланаб, бойлик ҳосил
этиши эътироф этилади.

Миллий бойлик ёки ижтимоий бойлик умумиқтисодий
категория. Ишлаб чиқариш бор жойда миллий бойлик
вужудга келади. Ҳар қандай жамият ўзининг ички тузу-
мидан қатъи назар маълум даражадаги бойлика таяна-
ди. **Миллий бойлик** — бу миллат ёки элат бойлиги бўл-
май, муайян жамиятнинг бойлигидир. Шу жиҳатдан уни
ижтимоий бойлик деб қараш мумкин. Миллий бойлик
ишлаб чиқариш фаолиятининг маҳсулидир. Миллий бой-
лик деб асрлар оша ҳамма авлодлар меҳнати билан яра-
тилган ва жамиятда жамғарилиб келинган моддий ва
маданий-маънавий неъматлар, авлоддан-авлодга ўтган
табиат инъомлари, тўпланган билимлар, малака ва ма-
ҳоратлар мажмуига айтилади.

Миллий бойлик кенг маънодаги тушунча, у моддий ва
номоддий, меҳнат яратган ва табиат инъоми неъматлари-

дан иборат бўлади. Уни амалда ўзлаштириш юзасидан ҳар хил иқтисодий муносабатлар, жумладан, мулкий муносабатлар келиб чиқади. Аммо бундан қатъи назар миллий бойлик бир қатор умуминсоний белгиларга эга. Қаерда бўлишдан қатъи назар у меҳнат натижасида яратилди ва кўпайиб боради. Меҳнат бойликнинг ички мазмунидир, чунки уни ташкил этувчи буюмларни инсон меҳнати яратади. Бойлик меҳнат маҳсули бўлса-да, у қайтадан меҳнат жараёнида ишлатилади. Айниқса, бундай хусусият жамланган моддий ресурсларга хосдир. Масалан, миллий бойлик бўлган бино-иншоот ёки машина-механизм ўзи меҳнат натижаси бўлатуриб, қайтадан меҳнат фаолиятида, унинг моддий воситаси сифатида иштирок этади.

Миллий бойликнинг ина бир хусусияти унинг **жамғарилиб бориши**дир. Жамғарилиш учун меҳнат маҳсули нафақат жорий истеъмолни, балки келажак истеъмолини ҳам қондира билиши зарур. Ўзининг хусусиятларига қараб, тез бузиладиган ва узоқ сақлавадиган маҳсулотлар борки, улардан биринчисида жамғарилиш хусусияти бўлмайди, иккинчисида шундай хосса мавжуддир. Аммо бундай чегара шартлидир, чунки фан-техника тараққиёти туфайли маҳсулотларни узоқ муддатда сақлаш технологияси пайдо бўлади. Бу эса жамғарила билиш қобилиятини янгидан-янги маҳсулотларга баҳшида этади. Натижада миллий бойликни тўплаш имкониятлари кенгаяди. Янгича таъмирлаш технологиясининг пайдо бўлиши, йўқолиб кетаётган миллий бойликни, масалан, тарихий обидаларни тиклаш ва умрини чўзиш имконини беради.

Миллий бойлик жамият фаолияти маҳсули ва табиат инъоми бўлганидан, уларнинг таъсири остида бўлади. Бойлик ҳаракатини, биринчидан, жамиятдаги иқтисодий қонунлар белгиласа, иккинчидан, унга табиий қонунлар таъсири ҳам кучли. Моддий маҳсулот бўлган бойликнинг юзага чиқиши ва ортиб бориши иқтисодий муносабатларта боғлиқ, чунки улар бойликни асраш, нес-нобуд этишдан иборат жараёнларни, хатти-ҳаракатларни юзага чиқаради. Масалан, тоталитар социализм даврида Ўзбекистоннинг тарихий бойлиги эскилиқка, хусусан динга қарши кураш шиори остида поймол этилган, вайрон қилинган ёки ташиб кетилган. Ҳозирги мустақиллик ва демократик жамият қуриш шароитида тарихий бойликни эъзозлаш, уни авайлаб, авлодларга қолдириш рафбатлантиради.

Бойлик мулк сифатида ўз эгаси қўлида бўлса, сақлан-

ди, аксинча хеч кимнинг мулки бўлмай әгасиз қолса, талон-тарож қилинади. Табиий бойликларнинг такроран яратилиши, албатта, табиат қонунлари таъсири остида кечади. Тупроқ ҳосилдорлигининг тикланиши ёки ер қаърида қазилмаларнинг ҳосил бўлиши табиий қонунлардан келиб чициши шубҳасиз. Аммо бойликнинг ортиб бориши инсон хўжалик фаолиятининг табиий қонунларга мос келишига кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Миллий бойликнинг яна бир хусусияти **унинг такроран ҳосил бўлишидир**. У яратилади, ишлатилади ва қайта янгида яратилади. Шу жараён узлуксиз боради. Жамият эҳтиёжини қондириш учун миллий бойлик сарфланар экан, у тўлдириб борилмаса, иқтисод ривожлана олмайди, бинобарин, бўлгуси эҳтиёжлар қондирилмайди. Шу сабабли бу бойликни такроран жамият ва табиат иштирокида ҳосил этишни тақозо этади.

Миллий бойликнинг яна бир хусусияти **унинг муайян молу-мулк сифатида кишилар тасарруфида бўлишидир**. Миллий бойлик ўзининг моддий таркибидан қатъи назар жамиятнинг миллий мулки ҳисобланади. У айрим жамият аъзоларининг, улар гуруҳи ва уюшмасининг ёхуд давлатнинг мулки бўлиши зарур. Мулк бўлмаган жойда бойлик йўқ.

Миллий бойлик ҳамма жойда ўзининг ички тузилишига эга бўлади. Бунга ҳар хил ёндашиб керак. Яратилиши манбаи жиҳатидан у икки қисмдан иборат: 1. **Меҳнат маҳсули бўлган бойлик**. 2. **Табиат инъоми бўлган бойлик**. Меҳнат ва табиатнинг биргаликдаги иштирокисиз бойлик яратилмайди, лекин уларнинг ҳиссасига қараб бойликни фарқлантириш керак.

Шундай бойлик борки, у моддий ёки номоддий шаклда бўлишига қарамай, уни табиатдаги материалларни ишлатган ҳолда инсон меҳнати бунёд этади. Бойлик таркибидаги бино-иншоот, машиналар, металл, уруғлик гамламалари кабилар меҳнат яратган бойлиkdir. Ер, сув, ер ости ва ер устидаги бойликларни инсон яратган эмас, улар табиат инъоми. Аммо уларни бойлик сифатида инсон манфаати йўлида ишлатилиши меҳнатсиз бўлмайди, албатта. Чунки табиат инъомлари ўз-ўзидан қайта ишланмай туриб истеъмолта туша олмайди. Масалан, ер қаъридаги нефть, агар у қазиб олиниб, қайта ишланмаса, ўз-ўзидан ёқилғи бўла олмаслиги ҳаммага аёndir.

Иқтисод ривожланган сари табиатта меҳнат кўпроқ синга боради, инсон табиий бойликларининг қайта ҳосил

этилишида фаол қатнашади, у тайёр нарсани табиатдан олишибилан чекланмай, табиатга ўз бойлигини яратиша кўмаклашади. Натижада табиий бойликлар ҳам меҳнат маҳсулига айланади. Бинобарин, бойликтининг бу икки тури ўртасида чегара тораяди. Табиий бойликларнинг ўзи икки хил бўлади: тикланадиган ва тикланмайдиган бойликлар. Биринчи туркумга ўсимлик ва ҳайвонот дунёси бойликлари киради. Инсон меҳнати интироцида улар қайтадан ҳосил бўлади. Бунинг учун кўриқхоналар очилади, ўсимликлар генофонди (уруғлик фонди) ташкил этилади, ноёб ўсимликлар давлат ҳимоясига олинади. Табиат сирларини ўрганиш асосида табиий бойликларнинг ўз-ўзидан кўпайишига шароит ҳозирланади. Чунки уларнинг ҳосил бўлиши объектив тарзда кечувчи табиий жараён бўлибина қолмай, инсон меҳнатини ҳам тақозо этади.

Ер қаъридаги бойликлар қайта тикланмайди, уларни қайтадан ҳосил этиш ҳозирчалик жамиятнинг қўлидан келмайди. Шу сабабли меҳнат маҳсали бўлган бойликини кўпайтириш учун тикланмайдиган табиий бойликларни эҳтиёткорлик билан авайлаб ишлатиш, имкон бўлганда уни келажак учун сақлаб қўйиш зарур. Мазкур заруратдан келиб чиқсан ҳолда АҚШ ўзининг кўпгина конларини атайлаб ёптан, яъни ишлатишни тўхтатиб қўйган, керакли ёқилғи — ашё ресурслари импортини кенгайтирган.

Табиатдаги ресурслар жамиятнинг потенциал (бўлғуси) бойлигидир. Улар меҳнат воситасида ишлатилгач, реал (амалдаги) бойликка айланади. Потенциал бойликтининг реал бойликка айланishi учун, биринчидан, унга талаб пайдо бўлиши керак; иккинчидан, бунинг учун зарур технология мавжуд бўлиши керак. Масалан, тог жинсида мавжуд бўлган маъданни реал бойликка айлантиришга эҳтиёжнинг ўзи кифоя қилмайди. Бунинг учун жинсини майдалаб, ундан маъданни эритиб олиш технологияси мухайё бўлиши шарт.

Ернинг ўзи инсонга табиат инъом этган бойлиkdir. У инсон учун нафақат ишлаб чиқариш воситаси ва шартшароит, балки унинг ҳаёт кечириш маконидир. Ер миллий бойликтининг муҳим унсуридир, уни бойлик таркибига қўшилмаслик катта хато. Ерга минглаб авлодларнинг тери тўкилган, у меҳнат меваси ҳамдир. Ўзбекистонда 4 млн. гектарга яқин суформа ер бор. Бу ерга миллионлаб кишилар меҳнати синган, бўз ерлар очилган, каналлар ва сув омборлари, коллектор-дренаж тизими яратилган. Бу иш-

ларга моддий ресурслар ва инсон меҳнати сарф этилган. Бинобарин, ер табиат инъоми бўлса-да, уни миллий бойликка айлантиришда меҳнатнинг ҳиссаси улуғдир. Шу сабабли миллий бойлик таркибида ер алоҳида ўрин тулади. Ўзбекистонда, бошқа МДҲ мамлакатларидағи каби ер миллий бойлиқка киритилмаган, натижада миллий бойлик асосан жамланган меҳнат маҳсули билан чегараланиб, унинг ҳажми сунъий равишда қисқартирилади. Ерни миллий бойлик қаторига қўпшаслик, унинг эгасини аниқ белгиламаслик, ерга нотўри муносабатни юзага чиқаради. Ер бойлик сифатида қадрланиши зарур, унинг баҳоси бошқа мамлакатлардагидек юқори бўлиши шарт.

Миллий бойлик таркиби унинг унсурлари мазмуни ва шаклига қараб ҳам фарқланади. Бу жиҳатидан миллий бойлик **моддий ва номоддий** бойликдан иборат. Моддий бойлик — бу жамиятнинг моддий эҳтиёжини қондирувчи ва аниқ моддий-ашёвий шаклдаги бойлиkdir. У моддий маҳсулотлар ва табиат бойликларидан иборат бўлиб, жамланган асбоб-ускуна, бино-иншоот, машина ва механизмлар, ғамланган ашё, ёқилғи, шунингдек, истеъмол буюмлари йиғиндисидир. Унинг таркибига ер ва ундаги ресурслар ҳам кириши керак. Моддий бойликнинг ишлаб чиқариш воситалари шаклидаги қисми Фарбда **асосий** ва **айланма капитал** деб, МДҲда эса **асосий** ва **айланма фондлар** деб юритилади.

Бойлик ўз кўринишига кўра моддий бўлса-да, номоддий эҳтиёжларни қондиради. Бундай бойлик номоддий асосий фондлар деб аталади. Бунга социал-маданий ва сиёсий эҳтиёжларни қондирувчи бино, иншоот, асбоб-ускуна, транспорт воситалари ва ҳар хил анжомлар киради. Улар соғлиқни сақлаш, маориф, маданият, физкультура ва спорт, уй-жой хўжалиги ва давлатни бошқариш тизимиға хизмат қиласди, аҳолига хизмат кўрсатиш соҳалари учун моддий база вазифасини ўтайди. Номоддий бойликка адабиёт ва санъат асарлари ҳам киради. Улар моддий кўринишга (масалан: китоб, ҳайкал, расм шаклига) эга, лекин номоддий эҳтиёжни қондиради. Уларнинг бойлик сифатидаги қадри-қиймати моддийлигига эмас, балки ижод маҳсули бўлишида, такрорланмайдиган ўзига хос ноёб маҳсулот эканлигига.

Миллий бойликнинг шундай турлари мавжудки, улар инсон қобилиятини мужассамлаптиради ва шахсдан ташқарида бўлмайди. Уларга интеллектуал бойлик, иш тажрибаси ва маҳорат киради. Интеллектуал бойлик акл-

идрок, билим ва ижодий қобилиятдан ташкил. топади. Унинг таркибига илмий-техникавий ғоялар ва ишланмалар, илмий кашфиётлар ҳам киради. Буларнинг ҳаммаси жамланган ҳолда баҳоси йўқ бойликни юзага келтирадики, у моддий бойлигидан ҳам афзал, унинг самараси ҳам юқори. Инсонда гавдаланган қобилият тугалмас бойлик, у тинимсиз тиклапиб ва ривожланиб боради, моддий бойлигидан фарқлироқ, у камаймайди. Интеллектуал бойликни яратиш учун кетган сарф-харажат ўзини ғоят тез оқлади.

Бойликнинг яна бир тури — бу анъана шаклига кирган, ишлаб чиқаришига таалуқли тарихий тажрибадирки, у авлоддан-авлодга ўтиб сақланади ва иқтисодиётга шубҳасиз таъсир этади. Бунга мисол қилиб меҳнатсеварлик, тиришқоқлик ва ишбилармонликни олиш мумкин. Ўзбекистондаги меҳнатсеварлик тажрибаси, иқтисод структурасининг қолоқ, техникавий даражаси паст бўлишига қарамай, ишлаб чиқаришдаги ҳозирги тушкунликнинг енгил кечишини таъминлайди. Хитой, Япония ва Корея Республикасидаги миллий белги тариқасига кирган тиришқоқлик иқтисодий ривожга сезиларли ҳисса қўшди. Америкаларча ишбилармонликни олсак, бу соҳадаги тажриба АҚШ ни илгорлар қаторига олиб чиқди. Хуллас, миллий бойлик таркибини кенгроқ қараб, унга номоддий неъматлардан ташқари интеллектуал бойликни ва тарихий тажрибани ҳам киритиш зарур.

Миллий бойлик таркибининг яна бир жиҳати унинг қайси авлод яратганилигига қараб табақаланишидир. Авлоддан-авлодга ўтувчи ва бир авлод ҳаёти даврида тугалланадиган бойлик бор. Тарихий обидалар қадимий қўллэзмалар, санъат асарлари, бинолар, иштоотлар, каналлар, сув омборлари, темир йўллар, автомобиль йўллари бир неча авлодга хизмат қиласди. Масалан: Катта Фарғона каналини ўтган авлод яратган, лекин у бир неча авлодга хизмат қилмоқда. Асбоб-ускуна, машиналар, ўлчапи асбоблари, ашё ғамламалари кабилар бир авлод ҳаёти даврида ишлатилиб бўладиган ва такроран бир печа марта яратиладиган бойлиқдир. Мустақиллик туфайли миллий бойлик ўз эгасини топади. Унинг шарофати билан Ўзбекистон ўз миллий бойлитигини эгасига айланди. Тоталитар тизим даврида Ўзбекистон мустақил давлат бўлмаганидан миллий бойлиги алоҳида ҳисоб-китоб қилинмаган. 1992 йилда биринчи бор Ўзбекистон миллий бойлигининг миқдори ҳисобланаб чиқилди (4-жадвал).

Ўзбекистон Республикаси миллий бойлиги (жорий пархларда йил охирига ҳисоблаб чицилган)

	1986 йил		1991 йил	
	млн. сўм ҳисобида	% ҳисоби- да	млн. сўм ҳисобида	% ҳисоби- да
Жами миллий бойлик (ер, ер ости бойликлар ва ўрмонлар қиймати киритилмаган. Жумладаи:				
1. Асосий фонdlар жумладан:	85801,0	60,0	116305	55,3
а) асосий ишлаб чириш фондлари	59588,0	41,7	76255,0	36,2
б) асосий поишлаб чиқариш фондлари	25766,0	18,3	46477	19,1
2. Моддий оборот маблаглари	25766,0	18,0	46472	22,1
3. Ахоли уйида жамғарилган мол-мулк	31549,2	2 2,0	47689,0	22,6

Миллий бойлик миқдори шул воситасида ўлчанади. Муайян давлатнинг миллий бойлиги шунча млрд. доллар, сўм ёки франкка тенг деб айтамиз. Аммо бойлиknинг шундай унсурлари борки, уларни шулга чақиб бўлмайди. Булар жумласига тарихий обидалар, ноёб ва бетакор антивар буюмлар киради. Масалан, Ўзбекистоннинг миллий бойлиги ва ғурури бўлган қўллэзмалар, жумладан, халифа Усмон даврида битилган Қуръони шарифнинг энг кўхна нусхаси бўбаҳодир. Давр ўтиши билан ноёб буюмлар қадри янада ошади.

2. Миллий бойлик ҳаракати

Миллий бойлиknинг ҳосил бўлиши ва ортиб бориши ишлаб чиқаришнинг кенгайиб бориши, яъни иқтисодий ўсиш натижасидир. Яратилган моддий ва маънавий неъматларнинг бир қисми истеъмол этилиб йўқ бўлиб кетса, бошқа қисми жамғарилиб миллий бойлиkkа айланади, ўзининг моддий шаклини сақлайди ёки моддийликдан номоддий шаклга кўчади. Ҳатто истеъмол этилган маҳсулот ва хизматларнинг бир қисми ном-нишонсиз йўқолиб кетмайди, балки инсон қобилиятида мужассамлапгани

бойлилка айланади, яъни шу қобилиятнинг ўсишини таъминлаб, миллий бойликни кўпайтиради. Иқтисодиёт тўхтаб қолмаганидек, миллний бойлик ҳам ҳаракатда бўлади. Бу унинг обороти, яъни айланаб туришида ифодаланади. Бойлик яратилади, ишлатилади ва яна қайтадан тўлдириб борилади. Бойлиknинг истеъмол этилишига нисбатан кўпайиши тезроқ боради, шу сабабли у камаймасдан ўсиб туради. Миллний бойлиknинг ўсиши, жамғариш қонуни асосида юз беради. Бу қонун ҳам умумиқтисодий қонунлар туркумiga киради. Бу қонунга биноан иқтисодиётнинг ўсиши юз берганда яратилган ялпи маҳсулотнинг таркиби бўлмиши қўшимча маҳсулотнинг жамғариладиган қисми миллний бойлиkkа айланади. Бу қонун жамғаришнинг ўзини билдириб, унинг ижтимоий томонларини белтиламайди. Албатта, жамғариш ҳар хил ижтимоий оқибатга эга. Бир иқтисодий тизимда жамғарилган бойлик озчилик қўлида тўпланиб, эксплуатация воситаси бўлса, бопқа тизимда у ҳалқ манфаатига хизмат қилиши мумкин. Аммо жамият тузуми қандай бўлмасин, барибир, иқтисодий ўсиш билан бойлиknинг ортиши бир-бираига алоқадор бўлади. Агар бойлиknинг ҳосил бўлиши ва ўши жамғаришда юз берса, унинг ишлатилиши истеъмол соҳасида кечади.

Бойлиknинг айланма ҳаракати (обороти) унинг иккιёклама хусусиятидан келиб чиқади. Биринчидан, бойлик ишлаб чиқаришнинг натижаси бўлса, иккинчидан, унинг шартшароитидир. Миллний бойлик яратилиши жиҳатидан натижা бўлса, ишлатилиши жиҳатидан сарфиётдир. Яратилган маҳсулот тақсимлаш орқали бойлиkkа айланади, аммо бунинг шарти — ишлаб чиқаришнинг истеъмолдан ортиқча бўлишидир.

Бойлиknинг ҳаракати унинг сарфланиши, тикланиши ва ўшишидан иборат. Аммо бу жараён бойлиknинг турли унсурларида ҳар хил кечади. Тикланиш ва ўшиш моддий бойлиkkа хос. Ҳар иккала жараён ишлаб чиқариш ҳисобидан боради. Номоддий бойлик ўзининг такроран яратилиши базасига эга эмас. Унинг ҳам тикланиши, ҳам ўшиши ишлаб чиқариш ҳисобига бўлади. Тикланиш ва ўшиш бойлик унсурларининг хусусиятига боғлиқ, чўнки шунга қараб бойлиknинг тикланиш муддати ҳар хил бўлади. Моддий бойлик унсурларининг хизмат қилиш муддати бир хил эмас. Масалан, машина 10 йил, темир йўл 100 йил, канал ҳатто 1000 йил ишлаб туриши мумкин. Бас шундай экан, уларнинг тикланиш вақти ҳам фарқланади.

Ашё ғамламалари бойлик шаклида 3—5 йил турса, бино иншоотлар 100 йиллаб туради. Тикланиш вақти бойликнинг жамғарила олиш хусусиятига ҳам боғлиқ. Бу хусусият қанчалик кам бўлса, шунчалик бойлик тез сарфланаб, унинг ўрни қисқа вақтда тўлдирилади.

Қолоқ иқтисодиёт шароитида бойликнинг ҳаракати ишлатилиш ва ўрнини тўлдириш билан чекланиб, ўсиши узоқ вақтни талаб қиласди, чунки ишлаб чиқариш истеъмолдан камдан-кам ҳолларда ортиб қолади. Юксак ривожланган иқтисодиётда ҳар доим ишлаб чиқариш истеъмолдан анчагина ортиб қолганидан, бойликнинг ҳаракатида унинг ўсиши муҳим хусусиятга айланади.

Миллий бойликнинг айланма ҳаракати ЯММ ҳаракатининг давомидир. Аммо уларнинг фарқи ҳам бор. Махсулотнинг ҳаракати у яратилган йилда тугайди, бойлик ҳаракати эса бир неча йил давом этади. Шу жиҳатдан қараганда бойлик ҳаракати маҳсулот ҳаракатидан алоҳидалашади, унга нисбатан узоқ давом этади. Миллий бойлик ўсиши учун энг аввал унинг ўрни тўлдирилиши керак. Бу вазифани маҳсулотнинг амортизацияни қоплаш учун кетган қисми, яъни қоплаш фонди бажаради. Бойликнинг ўсиши жамғарип ҳисобидан юз беради. Аммо унйинг ўсишида маҳсулотнинг шахсий истеъмолга ажратилган қисми ҳам қатнашади. Масалан, жамиятнинг бойлиги бир триллион доллар, йил давомида у истеъмол этилиш ҳисобига икки юз миллиард долларга қисқаради. Энг аввал шу қисм 200 млрд. долларлик маҳсулот ҳисобидан тўлдирилади, яъни бойлик тикланади. Сўнгра маҳсулотнинг 75 миллиард долларга тенг қисми жамғарма сифатида бойликка келиб қўшилади. Бундан ташқари шахсий истеъмолга кетадиган неъматлар, узоқ муддатда ишлатиладиган маҳсулотлардан иборат бўлган ва 25 млрд. долларга тенг қисми бойликка келиб қўшилади. Шундай қилиб бойлик 1,1 триллион долларга етади, яъни унинг ўсими 100 млрд. долларни ёки 10% ни ташкил этади.

Миллий бойликни кўпайтириш имкони ишлаб чиқариши структураси (таркиби)га ҳам боғлиқ. Агар ишлаб чиқаришда узоқ муддат хизмат қилувчи истеъмол моллари кўп яратилса, уларнинг бойликка айланиш имкони шунчалик кўп бўлади. Масалан, енгил машина, совутгич, телевизор, видеомагнитофон қанчалик кўп яратилса, шунчалик улар ҳисобига миллий бойликнинг ўсиши юз беради. Шундай шароитда аҳолининг молу мулки бўлган

миллий бойлик кўп бўлади. Демак, аҳолининг бой бўлиши жамиятнинг бой бўлишидир.

Агар миллий бойлик ишлатилмаганда эди, унинг ўрнини тўлдиришга ҳожат қолмас эди. Бойлик эҳтиёжни қондириш учун яратилади ва шу йўлда сарфланади, унинг тикланиши ўзи эҳтиёждан келиб чиқади. Миллий бойлик икки йўсинда сарфланади: бири ишлаб чиқариш ресурслари сифатида, иккинчиси, истеъмол воситаси сифатида. Бойлик ресурста айланганда унинг бир қисми меҳнат қуроллари, иккинчиси эса меҳнат воситаси бўлиб амал қиласиди. Улар жамиятнинг ишлаб чиқариш фонди сифатида янгидан маҳсулот яратилади. Бу жараёнга бойлик бўлмиш табиий ресурслар ҳам тортилади. Бойлик моддий омил тарзида ишлаб чиқаришда қатнашар экан, жамият учун бойликнинг ишлатилиш самараси мухимдир. Бу самарани, бойлик сарфи эвазига ишлаб чиқаришдан олинган натижа беради, бойликни ишлаб чиқариш фонди сифатида ишлатилиши түфайли яратилган маҳсулот ҳажми ифода этади. Мазкур фонд самарасини /ФС/ аниқлаш учун яратилган маҳсулотни /МХ/ фонд миқдорига /ФМ/ тақсимлаш зарур: $\Phi C = \frac{Mx}{FM}$. Бунда бир сўмлик фонд ишлатиб, қанча маҳсулот олинганлиги аниқланади. $FM = 100$ млрд. сўм $Mx = 70$ млрд. сўм бўлса, $\Phi C = \frac{70}{100} = 0,7$. Демак, 1 сўм бойлик ишлатиб 70 тийинлик натижа олинган бўлади. Агар 80 тийин олинса, самара ортган бўлади.

Миллий бойликнинг ашё, ёқилғи ва материал ғамламаларидан иборат қисми ҳам ишлаб чиқариш орқали оборот қиласиди. Ғамламасиз ишлаб чиқариш бир меъёрда ўса олмайди. Аммо бойликнинг ҳаддан ташқари кўп миқдорда ғамламага айланishi, унинг ҳаракати секинлашганини билдирадики, бу ижобий ҳодиса бўла олмайди. Шундай ҳодиса собиқ СССР иқтисодиётига хос эди. СССРда ресурслар обороти секинлашганидан катта миқдорда товар-моддий бойликлар тўпланиб қолган эди. 1980—1990 йиллари СССРда товар-моддий ғамламалар ўсими 238 млрд. сўмни ташкил этиб, 570 млрд. сўмга етди. Амалда қўшимча равишда яратилган миллий даромаднинг ҳаммаси ғамламата айланди, унинг маҳсулотдаги ҳиссаси ортиб борди.

Соғлом иқтисодиёт шароитида миллий бойлик обороти тез кечади. Шу ҳисобдан эҳтиёж тўлароқ қондирилади. Миллий бойликнинг ноишлаб чиқариш фонdlаридан ибо-

рат қисми (масалан, турар-жой, маданий-маиший бинолар) истеъмолта узоқ хизмат қилганидан уларнинг обороти секин юз беради. Бойликнинг маданий-маиший буюмлардан иборат қисми обороти нисбатан тез кечади, чунки уларнинг хизмат муддати қисқариб боради, улар янгилари билан тез алмаштирилди.

Яратилган маҳсулот сарфланган бойликдан кўп бўлтанидац, унинг ўсиши юз беради. Буни фонdlар шаклидаги бойлик ҳаракатида кўриш мумкин. Йишлиб чиқариш ва поишлаб чиқариш фондлари улардан фойдаланиш орқали миқдоран қисқаради, уларнинг бир қисми оборотдан чиқиб кетади. Аммо яратилган маҳсулотларнинг инвестиция товарларидан иборат қисми янгидан фондларга айланади, яъни бино-иншоотлар қурилади, эски асбобускуналар янгилари билан алмаштирилади. Бинобарин, янги фондлар ишта туширилади. Янги фондлар ишдан чиқсан фондларга қарагандা кўп бўлади. Шу сабабли улар ўсади, демак бойлик ортади. Бу жараён кентгайтирилган такрор ишлаб чиқаришга хос бўлгани учун мукаррар юз беради. Ўзбекистонда асосий фондлар ҳаракатини қўйидаги жадвалдан кўриш мумкин (5-жадвал).

5-жадвал

Ўзбекистонда асосий фондларнинг 1990 йилдаги ҳаракати (млн. сўм ҳисобида)

	1 январдаги фондлар	Йил давомида ишдан чиқсан фондлар	Йил давомида яннидан кири-тилган фондлар	Э1 дегабр-даги фондлар	Фонdlар ўсими	
					мутлақ ўсим	Нисбий ўсим, фонзида
Ишилаб чиқариш фондлари	49033	6761	6902	51655	2622	5,3
Ноишлаб чиқариш фондлари	29793	1875	4026	33038	3345	11,0
Жамти фондлар	78826	8636	10928	84693	5687	7,4

Бойликнинг янгиланиш тезлиги уни хизмат қилиш муддатига нисбатан тескари ўзгариради. Қисқа муддат нағберувчи бойлик унсурлари тез янгиланади ва аксинча. Бойликнинг янгиланиши унинг моддий тузилишидаги ўзаришларга ҳам боғлиқ. Янги сифатли маҳсулотлар яра-

тилгач, эскилари суреб чиқарилади. Бунда бойлик янгиланади. Масалан, оддий станок ўрнига робот техникиси келади, оддий телевизор ўрнига ранглиси пайдо бўлади, эски автомобиль янги электроникали автомобилга ўрин беради. Умуман олганда ишлаб чиқариш ривожланиши билан бойлик тез ўсибгина қолмай, унинг таркиби янгиланади, бойликнинг моддий шакли шиддат билан ўзгарида.

Иқтисодиёт ўсиб, жамият аъзолари фаровонлиги ошган сари миллий бойлик таркибида истеъмол буюмлари ҳиссаси ортади, натижада аҳоли мол-мулки бўлган бойлик тез ўсади. Бу ҳам миллий бойликнинг тобора умуминсоний манфаат йўлида ишлатилишидан дарак беради.

3. Жамиятнинг иқтисодий потенциали

Миллий бойлик ишлаб чиқариш ресурсларидан иборат экан, у жамиятнинг иқтисодий куч-қувватини кўрсатади ва иқтисодий потенциални ташкил этади. **Жамиятнинг ишлаб чиқара билиши қобилияти иқтисодий потенциал деб аталади.** Бу қобилият ишлаб чиқариш ресурслари миқдори ва сифати билан белгиланади, яратилган маҳсулотлар ва хизматлар миқдори билан ифода этилади. Шу сабабли унинг муҳим кўрсаткичи ялпи миллий маҳсулотdir. Бу маҳсулотни ишлаб чиқариш эса миллий бойликнинг ҳажми ва структураси (таркиби)га, ундан нақадар яхши фойдаланилишига боғлиқ. Шундай экан, иқтисодий потенциал юксалган сари жамият тобора бойиб боради. Айтганимиздек, потенциални маҳсулотларни ишлаб чиқариш кўрсатиб туради, лекин бу потенциални тўла-тўкис ифода этмайди, чунки ишлаб чиқариш натижаси потенциалдан фойдаланиш даражасига ҳам боғлиқ бўлади. Юксак потенциал бўлатуриб, жамият оз ёки кўп ишлаб чиқариши мумкин. Шу сабабли иқтисодий потенциал эришилган ва бўлгуси потенциал кўринишларига эга.

Эришилган потенциал — амалда ишлатилган потенциал бўлиб, муайян ишлаб чиқариш даражасини билдиради, лекин потенциалнинг ишлатилмаган имкониятларини билдирамайди. **Бўлгуси потенциал** шу имкониятларни ҳисобга олган, тўла-тўкис ишлатиладиган потенциалдир. Бўлгуси потенциал ресурслардан максимал даражада фойдаланишни тақозо этади. Масалан, жамият ўз ресурсларига таяниб 5 триллион сўмлик маҳсулот яратди. Бу

эрийшилган потенциални билдиради, лекин бу билан имконият чекланмайди, у қўшимча равишда яна 0,5 триллион сўмлик маҳсулот олиб, унинг жами миқдорини 5,5 триллион сўмга етказиши мумкин. Мана шу бўлгуси потенциалдир. Демак, бўлгуси потенциал, амалдаги эрийшилган потенциалдан ортиқ бўлади.

Иқтисодий потенциал жамият аъзоларининг эҳтиёжини қондириш учун ишлатилади. Агар эҳтиёжлар тўлароқ қондирилса, иқтисодий потенциал самарали ишлатилган бўлади. Потенциални ташкил этувчи ресурслар экстенсив ва интенсив ишлатилади. Улардан интенсив фойдалангандагина потенциал эҳтиёжга тўла хизмат қиласади. Бунинг учун потенциал унсурлари бир-бирига мувофиқ бўлишлари керак. Иқтисодий потенциалнинг тўрт хил унсури мавжуд (10-расм)

10-расм

Меҳнат потенциали — жамиятдаги меҳнатга лаёқатли, билим ва малакага, ишлаб чиқара олиш қобилиятига эга бўлган кишилардир. Меҳнат потенциалининг миқдорий ўлчами ишга яроқли кишилар сони бўлиб, унинг ўсиб бориши аҳолининг кўпайипидан келиб чиқади. Сифат жиҳатидан меҳнат потенциали мазкур аҳолининг билим савиғаси, касбий малакаси ва тажрибасини билдиради. Мана шу миқдорий ва сифат жиҳатлар бир-бирини тўлдиради. Аммо юксак техника ва технологияга таянган ишлаб чиқаришда меҳнат потенциалининг сифати бирламчи бўлади ва уни оширишга катта моддий ресурслар йўналтирилади, иш кучини тайёрлаш сарф-харажатларининг ялпи миллий маҳсулотдаги ҳиссаси ортиб боради. Натижада иш кучида сифат ўзгаришлари юз беради.

ди. Масалан, АҚШ саноатида 60-йилларда ўртача бир ишчининг маълумоти 9 йиллик бўлса, 80-йилларга келиб 12 йилликка етди. Япония келажакда ишловчиларни олий маълумотли қилиш режаларини олға сурмоқда. Гап шундаки, ҳозирги илгор мамлакатларда иқтисодий ўсишли таъминлашда меҳнат сифатининг ҳиссаси 20—25 фоизни ташкил этади.

Меҳнат потенциалининг ортиши аҳоли ўсишидан келиб чиқади. АҚШда аҳоли 1929 йилда 121,8 млн. киши бўлса, 1988 йилга келиб 241,6 млн. кишини ташкил этди. Шу даврда меҳнат потенциали (ишга яроқли аҳоли) 50,8 млн.дан 128 млн. кишига кўпайди.

Меҳнат потенциали ишлаб чиқариш орқали миллый бойликни оширишга ўз ҳиссасини қўшади. Аммо бунинг учун жамият инвестиция шаклидаги миллый бойликни иш ўринларини яратиш учун сарфлаши тақозо этилади. Акс ҳолда ишсизлик юзага келиб меҳнат потенциалининг бир қисми бекор қолипи мумкин. Миллый бойликни мутасиил ошириш шарти — аҳолини умуман иш билан таъминлаш эмас, балки аҳолини оқилона равишда иш билай банд этиш, яъни меҳнат унумдорлиги ошган шароитда ишловчилар сонини кўпайтиришдир. Шундагина иш билан бандлик даражасининг юксалиши миллый бойликни ошира олади. 1976—1988 йилларда АҚШда иш билан банд бўлиш даражаси 91,5 фоиздан 94,5 фоизгacha кўтарилиди.

Айни вақтда меҳнат унумдорлиги 16,5 фоиз ошиди. Бу эса ишлаб чиқаришни 1,5 марта оширди, натижада миллый бойликнинг кўпайипши юз берди.

Илм-маърифат потенциали — илм-маърифатга хизмат қилувчи моддий ва инсоний ресурслар, фан эришган дарражадир. Унинг уч асосий унсури мавжуд: жамланган илмий маълумотлар, илм-маърифат аҳли, илм-маърифатнинг моддий базаси. Биринчи унсур илмий кашфиётлар, янги кашфиёт учун хизмат қилувчи билимлар мажмуусидан иборат. Йккинчи унсур илмий-цедагогик ходимлар ва уларнинг касбий маҳорати ва билимдонлигини қамрайди. Учинчи унсур илм-маърифат ихтиёридаги моддий ресурслар (бинолар, илмий ускуна, жиҳозлар, илмий асарлар, дарсликлар, ҳар хил тадқиқот асбоблари кабилалар)дан ташкил топади. Илм-маърифат потенциалини унга сарфланган маблағлар (жумладан, инвестиция ҳам) ва илмий педагогик кадрлар сони ва малакаси белгилайди. Унинг самарали ишлатилиши ишлаб чиқарип нати-

жасига қараб аниқланади. Йшлаб чиқаришда олингандай натижада бир сўмлик харажатга солиштирилади. Буни аниқлаш учун 5—10 йил ичида олингандай ялпи маҳсулот ўсимлики илм-маърифат сарфларига бўлинади. Масалан, 10 йил ичида илм-маърифат ишига 200 млрд. доллар сарф бўлди. Бу ишнинг ялпи миллий маҳсулот ўсимидаги ҳиссаси 40%ни ташкил этади. Шу даврда қўшимча яратилган ялпи маҳсулот 300 млрд. долларга тенг бўлди, шундан 120 млрд. доллар ($300 \times 40 : 100$) илм-маърифат ҳисобидан олингандай. Демак, 200 млрд. доллар сарфланган ҳолда 120 млрд. долларлик натижада олингандай. Бинобарин, илм-маърифат учун кетган 1 доллар пул 0,6 долларга ($120 : 200$) тенг миқдорда ялпи маҳсулот ўсишини таъминлаган.

Қонуният шундайки, илм-маърифат ривожига қанчалик кўп маблағ юбориб, уни самарали ишлатиш таъминланса, иқтисодий ўсиш шунчалик тезлазиб миллий бойлик кўпайди.

Техника-технология потенциали — жамиятдаги машина-механизмлар миқдори, уларнинг таркиби, техникавий даражаси ва ниҳоят технологик тизимлар мажмуини ўз ичига олади. Бу потенциал фан ютуқлари нақадар янги техника ва технологияда моддийлашганлигини билдиради. Техника-технология даражаси фан тараққиётига монанд тушиши шарт, аммо бунинг учун фан ютуқларини амалиётта жорий этишини таъминловчи иқтисодий воситалар амал қилиши талаб қилинади. Агар бундай восита бўлмаса, фан ва техника потенциали бир-бираини таъминламай қўяди. Масалан, сабиқ СССРда ер юзидағи олимларнинг 25 фоизи ишлагандай, лекин фан билан техникани боғловчии восита заифлигидан, улкан мамлакат ишлаб чиқариш даражаси бўйича дунёда 68 ўринни эгаллагандай. Техника-технология потенциали илмий потенциалдан юқори бўлиши ҳам мумкин, аммо бу ҳол ишлаб чиқариш импорт қилинган техника-технологияга асосланганда юз берди.

Табиий потенциал — табиий ресурслар миқдори ва сифати, ишлаб чиқаришнинг об-ҳаво шароити. Табиий потенциал чекланган ва нотекис жойлашгандай бўлади. Табиий потенциални ер, жумладан, япроқли ер майдони, сув захиралари, ўрмон ва ер ости бойликлари, сув бойликлари, иқлим қулайликлари ташкил этади. Улар иқтисодиётга кўмаклашуви ёки унга қийинчилик туғдириши мумкин. Аммо табиий ресурслар яратган тўсиқларни илмий ва

тёхникавий потенциал бартараф этиши мумкин. Масалан, Япония табиий ресурслар камёблигини юксак техника-технология потенциали воситасида ортиги билан қоплади.

Иқтисодий потенциал унсурлари биргаликда амал қилиб, бир-биридаги этишмовчиликни тұлдира олади. Уларнинг самарали амал қилиши учун жамиятдаги иқтисодий шароит улардан тұлароқ фойдаланиш юзасидан ҳам мағаатдорлық, ҳам жавобгарлықни юзага келтириши зарур. Ҳозирғи инсоният тажрибаси күрсатганидек, иқтисодий потенциалнинг ўсишини ва самарали ишлешини таъминловчи куч — бу әркін бозор механизмидир.

МУСТАҚИЛ ИШ ТОПШИРИҚЛАРИ ВА ТАҚРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Шу йил 100 та 9 қаватли бино ишга тушрилди, 50 км канал қазилди, 2 млн. тонна мева етиштирилди, 500 минг тонна гүшт, 800 минг тонна сут, 300 млн м² газлама, 40 млн. жуфт оёқ кийим, 5 мингта трактор, 10 мингта станок, 2 млн. тонна цемент ишлаб чиқылди. Айтилган маҳсулотларнинг қайси бири миллий бойлікка айланған олади?

2. Йил бошида 520 млрд. сүмлик асосий фондлар, 50 млрд. сүмлик ашёлар ғамламаси мавжуд әди. Йил давомида эскирганлиги туғайли 30 млрд. сүмлик асосий фондлар чиқиб кетди, лекин янгидан 25 млрд. сүмлик асосий фондлар киритилди. Ғамланған ашёларнинг 30 млрд. сүмлиги ишплатилди, лекин 35 млрд. сүмлик ашёлар яратылды. Ҳисоблаб күрингчى, миллий бойлік ўздими?

3. Жадвалдаги раңамларни синчиклаб ўрганиб, солиштириб чиқинг. Улардан хуоса чиқарышта уриниб күринг. Жадвалдаги күрсатгичларни миллий бойлікка қандай алоқаси борлигини әниқланғ, уларнинг ўсиб бориш сабаби нима эканлигини изоҳлаб күринг.

Ўзбекистон аҳолиси қўлидаги узоқ муддат ишлатиладиган товарлар миқдорининг ўзгариши

	Ҳар 100 оила ҳисобида, дана		
	1970	1980	1988
Радиоприёмник	67	80	101
Телевизор	42	72	87
Магнитофон	8	20	36
Совутгич	37	75	81
Кир ювиш машинаси	36	52	59
Тикув машинаси	64	76	81

4. Миллий бойликнинг ўсиш манбалари қандай?
5. Миллий бойлик нималардан иборат бўлади?
6. Самарқандаги «Регистон» обидаси билан шу ердағи совутчиchlар заводидаги машина-ускуналарни миллий бойлик сифатида қандай фарқи бор?
7. Миллий бойлик обороти нималардан иборат бўлади?
8. Жамият иқтисодий потенциалининг миллий бойликка қандай алоқаси бор?
9. Иқтисодий потенциал унсурларини бир-бирига алоқадорлиги нима учун зарур?
10. Эришилган иқтисодий потенциал билан бўлғуси потенциал ўртасидаги фарқни иқтисоднинг ўсиш резерви деса бўладими?

VIII БОБ МУЛКИЙ МУНОСАБАТЛАР

1. Мулкчилик нима?

Ҳар қандай жамиятнинг иқтисодий тизими мулкчиликдан бошланади. Ҳамиша авлодлар меҳнати яратган ва табиат инъом этган бойликлар мулк бўлиб келган. Мулк эгаси бўлиш ёки бўлмасликка қараб, кишиларнинг жамиятдаги мавқеи, аниқроғи уларнинг социал мақоми юзага келади. Мулкий муносабатларга асосланмаган иқтисодиёт бўлиши мумкин эмас. Ишлаб чиқариш ресурс-

лари биронта мулк бўлиб ҳаракатга келади. Яратилган маҳсулотлар ҳам муайян мулк доирасида ўзлаштирилади.

Мулчилик муносабатлари — жамиятдаги бойликларни ўзлаштириш хусусидаги иқтисодий муносабатлардир. Мулчилик, биринчидан, инсон билан бойлик бўлмиш буюм ёки бошқа нарса ўртасидаги муносабат, иккинчидан, бойлик хусусида кишилар ўртасида юзага келадиган муносабатдир. Кишилар буюмларни ўзиники қилиб олгандагина ўзлаштиришлари мумкин, чунки жамиятда ўзганикини ўзлаштириб бўлмайди. Бойликнинг ўзиники ёки ўзганики бўлиши кишиларни мулкдор ёки мулксиз қилиб, улар ўртасида маълум алоқаларни юзага келтиради. Мулк соҳиби мустақил ўз мулкига таяниб иш юритади, у қарам эмас. Мулксиз, ўзга мулкини ижарага олиб, фаолият юргизиши ёки мулкдорга ёлланиб, ёки начорликдан унга қарам ҳолда ишлаши, бироннинг қўлига қараб қолиши мумкин. Ҳар бир киши ўз мулки орқасидан кун кўради. Ер эгаси дехқончилик қилиш ёки ерни ижарага беришдан, пул эгаси уни қарзга бериб процент олишдан, капитал эгаси уни бизнесда ишлатидан, ниҳоят иш кути эгаси ёлланиб ишладан даромад топади.

Мулчилик ўзлаштириш борасидаги муносабат бўлар экан, у эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этишининг яхлитлигини тақозо этади. Мана шу уч жиҳат мулчиликнинг ажралмас унсурлариdir.

Эгалик қилиш — мулкдорлик ҳуқуқининг мулк эгаси қўлида сақланиб туришидир. Эгалик шароитида мулк бўлган бойлик қисман ўзлаштирилади. Мулкка эгалик сақланган ҳолда, уни амалда ишлатиш ўзга қўлида бўлади. Бунинг оқибатида мулкдан келган наф икки қисмга ажралади: бир қисмини мулкдор, иккинчисини мулкни амалда ишлатувчи ўзлаштиради. Масалан, бино ижарага берилганда эгалик қилиш мулкдор қўлида қолади ва у мулкдан келган нафнинг фақат бир қисмини ижара ҳақи шаклида ўзлаштиради. Бошқа қисмни эса ижарачи ўзлаштиради. Хуллас, эгалик қилиш қисман, чекланган ўзлаштирини билдиради.

Фойдаланиш, ишлатиш — мулк бўлган бойликни иқтисодий фаолиятда қўллаб, хўжалик жарабёнига киритиб, ундан натижка олишдир. Фойдаланиш юз бергандан бойлик даромад топиш ёки шахсий эҳтиёжни қондириш учун ишлатилади. Мулкдор ўз мулкини ўзи ишлатганда эгалик қилиш ва фойдаланиш бир қўлда бўлади. Олинган натижани мулкдор танҳо ўзи, бошқа билан баҳам кўрмаган ҳолда ўзлаштиради. Эгалик қилиш ва фойдаланиш

ажралганда мулк келтирган наф ҳам тақсимланган ҳолда ўзлаштирилади.

Тасарруф этиши — мулк бўлган бойлик тақдирини мус-тақил ҳал этиш, яъни мулкни сотиб юбориш, ижарата бериш, меросга қолдириш, асраб-авайлаб кўпайтириш ёки уни йўқотиб юборишдан иборат хатти-ҳаракатларни амалга ошира билишдир. Мулкчилик муносабат экан, албатта, унинг объекти ва субъекти бўлиши шарт.

Мулкчилик объекти — бу мулкка айланган барча бойлик турлари. Унга ер, сув, конлар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси, машиналар, машина-ускуналар, бино-иншоотлар, маҳсулотлар — хизматлар, тарихий-маданий ёдгорликлар, илмий-техникавий ғоялар, товар белгилари, товарларнинг ўзи, меҳнатга — ақлий-жисмоний қобилиятлар ва бошқалар киради. Мана шу моддий ва номоддий шаклдаги неъматларни ўзлаштириш юзасидан мулкий алоқа шаклланади. Неъматлар мулкка айлантаандагиша ўзлаштирилади.

Мулкчилик субъекти — мулк объектини ўзлаштиришда қатнашувчилар, мулкий муносабатларнинг иштирокчилари. Будар жумласига айрим кишилар, оиласлар, аҳолининг социал гуруҳлари, ҳудудий бирлашмалар, ҳар хил жамоалар, ижтимоий, диний ташкилотлар ва, ниҳоят, давлат киради. Айтилган субъектларга караб ўзлаштириш индивидуал, оиласиий, социал-синфиий, ҳудудий ва умуммиллий тус олади. Социал табақалашган жамиятда ўзлаштириш ўзининг даражаси ва усулига қараб ҳар хил бўлади.

Ўзлаштириш икки йўсинда боради: 1) ишлаб чиқариш ресурслари, яъни воситаларини ўзлаштириши. Бунда моддий ва меҳнат ресурслари ишлаб чиқариш соҳибининг мулкига айлангандан сўнг ўзлаштирилади. Ишлаб чиқаришдаги ўзлаштириши бирламчи. Бу ерда ишлаб чиқаришнинг ҳар иккала омили (моддий ва инсон омиллари) бирикади, маҳсулот ва хизматлар яратилади. Мана шу омилларнинг ўзлаштирилишига қараб, меҳнат натижаларига нисбатан мулк шаклланади;

2) Ишлаб чиқариш натижаларини ўзлаштириш — яратилган маҳсулот-хизматларни, уларни сотишдан келган даромадни кимнинг мулкига айланшини билдиради. Ресурслар кимнинг мулки бўлса, натижа ҳам уни. Аммо бу қоида эгалик қилиш, фойдаланиш ва тасарруф этиши яхлит ҳолда ва бир субъект ихтиёрида бўлганда юз беради. Мулкка эгалик ва мулкдан фойдаланиш ажралган ҳолда, натижани ўзлаштириш мулкдор билан мулкни

ишлатувчи ўртасида юз беради. Масалан, бир кининг 10 гектар ер мулки бор. Ерии ишлашдан йилига 100 минг доллар даромад келади. Агар у ерини ўзи ишлатса шу даромаднинг ҳаммасини ўзлаштиради. Модомики, у ерни бироғга ижарага берса, яъни ерни ишлатиш ўзга кўлида бўлса, айтилган 100 минг доллар даромадни 40 минг долларини ер эгаси, 60 минг долларини эса ижарачи ўзлаштиради. Мулкчилик ўзлаштиришнинг иқтисодий усулларини англатади. Аммо, унинг ғайри иқтисодий у.уллари ҳам учраб турадики, бу бойликни мулк эгасидан зўрлик билан тортиб олиш ёхуд уни ўз эгаси томонидан ихтиёрий равища умуммиллий мақсад йўлида, савоби-ҳайрия ишлари учун бошқа субъектга берилиши, унинг мулкита айланishiди. Ислом мамлакатларида азалдан дин ривожи учун ҳайрия бериш бор. Бу ерда вақф мулки, вақф бошқармаси ва ҳатто вақф банклари бор. Вақф мулки кўнгилли ҳайриядан ташкил топади, унинг шаклланиши ғайри иқтисодий усуlda юз беради. Мулк эгаси ўз бойлигини диний ташкилот ихтиёрига вақф қилиб беради, яъни ўз мулкидан кўнгилли равища воз кечади ва у ўзга мулкига айланади.

Иқтисод инсонийлашиб борган сайин, унинг самараси ошган сайин бойликнинг ҳайрия учун ажратилган қисми ортиб боради. Турли-туман ҳайрия фонdlари — пул маблағлари ташкил топадики, уларни турли мулк эгалари ажратадилар. Масалан, Орол фондси, Наврӯз фондси.

Молу мулкни зўрлик билан тортиб олиш экспорпрайация, яъни мусодара дейилади. Агар унинг ҳақини тўламасдан суд ҳукми ёки маъмурий йўл билан тортиб олинса конфискация дэйилади. Мулк эгаси билан келишган ҳолда ва ҳақини тўлаб қонуний равиша олинса реквизиция юз беради.

Мулкий муносабатлар ҳар доим юридик қонунларда қайд этилади. Бусиз мулкчилик амал қилмайди. Қонунчилик орқали мулкий алоқа — боғланишлар бошқариб борилади. Ўзбекистон Конституциясида «Ўзбекистон иқтисодиётининг негизини хилма-хил шакллардаги мулк ташкил этади — деб ёзилган. «Ўзбекистон жумҳуриятининг мулк тўғрисидаги қонуни»да фуқароларнинг мулкдор бўлиш ҳуқуқи кафолатланади, ҳамма шаклдаги мулкларнинг тенглиги, мулк даҳлсизлигини давлат таъминлаши, мулк ривожига тўсқишлик қилиш ман этилиши қайд этилган. Бу қонунга кўра мулкдор ўз мулкини рухсат этилган ҳамма соҳада ишлатишга ҳақли, хорижий мулк ҳам давлат ҳимоясига олинади.

2. Мулк — бу ҳам манфаат, ҳам масъулиятдир

Мулкчилик — бу масъулият билан манфаатнинг узвий бирлиги ҳисобланади. Мулкчилик реал бўлиши учун мулкдорнинг иқтисодий манфаати амалга ошуви шарт. **Миқдорининг иқтисодий манфаати — унинг бойлик эгаси сифатидаги ҳаётий эҳтиёжи бўлиб, хатти-ҳаракат, феълатворни, иқтисодий фаолият мотивацияси (сабабини) юзага чиқарди.** Мулкдор манфаати бу фақаттина тириклий эҳтиёжи эмас, албатта. Бу мулкнинг миқёси ва характеристига қараб, тириклий зарурати чегарасидан чиқиб, бойлик орттириш, маишат, ижтимоий ҳаётда марта-бали мавқега эга бўлиш, эл орасида обрў-эътибор орттиришни ҳам ўз ичига олади. Инсоннинг шахс сифатида манфаати билан мулкдор сифатидаги манфаати фарқланади. Шу сабабли мулкдор билан мулкесизнинг манфаати бир хил бўлиши мумкин эмас. Инсоннинг манфаати унинг ҳаётий эҳтиёжлари билан чегараланса, мулкдор манфаатига бундан ташқари бойлик орттириш ҳам киради. Манфаат мулк объективнинг мазмуни ва унинг миқёси-га ҳам боғлиқ. Ер эгаси ва капитал эгаси билан иш кучи эгасининг манфаатини тенглаштириб бўлмайди. Иш кучи эгасининг манфаати яхши кун кечириш бўлса, ер ва капитал эгаси манфаатига буидан тапқари ўз бойлигини кўпайтириш ҳам киради.

Эҳтиёж ҳар хил бўлганидан мулкдорлар манфаати ҳам фарқланади. Бу нафақат мулкнинг ўзига, балки мулкдорнинг шахсий фикри, дунёқараши, одати ва дидига ҳам боғлиқ. Мулкдорлар манфаатини касб эгалари манфаати билан аралашиб бўлмайди, чунки улар кишиларнинг ҳар хил ижтимоий мақомидан келиб чиқади, аммо уларнинг боғлиқлиги ҳам мавжуд. Мулк эгаси мулкни ўзи ишлатганида мулкдор манфаатининг нақадар юзага чиқипи унинг касбий маҳоратига ҳам боғлиқ. Масалан, мулк эгаси — фермер манфаати тўлароқ амалга ошиши учун, у дехқончилик касбини яхши эгаллаган бўлиши керак. Касбий манфаат умуминсоний манфаатдан келиб чиқади ва фақат тириклийни кўзлайди.

Жамиятда кишиларнинг мулкий мақомига қараб, индивидуал (жумладан, шахсий), корпоратив-гуруҳий, умумдавлат ва миллий манфаатлар мавжуд. Уларнинг замирада хусусий, жамоа ва давлат, миллий мулк ётади. Бу манфаатларнинг ўз ифодаси мавжуд. **Индивидуал (якка) манфаат мулк эгасининг шахсан ўзига теккан даромадда**

ифодаланади. Гурухий манфаат мулк эгаси бўлган жамоанинг ҳамжиҳатлик билан ўзлаштирадиган даромади орқали юзага чиқади. Умумдавлат манфаатини давлат бюджети даромадлари ифодалайди. **Миллий манфаат** — жамиятдаги миллий бойликтининг кўпайишини билдириб, индивидуал, гурухий ва умумдавлат манфаатларининг бирлигидан иборат. Манфаат иқтисодиёт амалиётида мулкдорнинг мақсадига айланади.

Манфаат — мақсадга эришиш — мулкнинг ўз эгаси учун реализация этилиши (амалга ошиши)дир. Мулкнинг характеристи ва миқёсига қараб унинг реализацияси ҳар хил усуслар орқали юзага чиқади:

1. Ўз мулкини капитал сифатида ишлатиб, ўзгалар меҳнатини қўллаб, тадбиркорлик қилиш орқали фойда олиш.

2. Ўз мулкини ижарага бериб (бунга лизинг¹ ҳам киради), ижара ҳақи шаклида даромад олиш.

3. Ўз мулкини қимматига сотиш ҳисобидан, яъни, чайковчилик орқали даромад кўриш.

4. Ўз мулкига таянган ҳолда меҳнати билан даромад топиш, ўз меҳнатига асосланган хўжалик юритиш йўли билан пул топиш.

5. Пул шаклидаги ўз мулкини қарага бериб, ундан процент (қарз ҳақи) ундириб олиш.

6. Ёлтаниб ишлаш орқали ўз мулки бўлган иш кучидан даромад топиш, яъни иш ҳақи олиш.

Демак, ҳар хил иқтисодий алоқалар орқали мулк юзага чиқиб, ўз эгасига наф келтиради. Айтилган усусларнинг мавжудлиги мулк фақат бир усул билан амалга ошади деган гап эмас. Бу усуслар биргаликда қўлланиши мумкин. Масалан, йирик ер эгаси ернинг бир қисмида ўзи хўжалик юргизиб фойда олса, бошқа қисмини ижарага бериши, учинчи қисмини сотиб, тушган пулни банкка жойлаштириб, процент олиши ҳам мумкин. Фермер ўз ерида ўзи ишлаганида келган даромад, биринчидан, ерга бўлган мулкнинг, иккинчидан, ўз иш кучига — ишлаш қобилиятига бўлган мулкнинг реализациясидир. Хуллас, мулк ҳар хил иқтисодий фаолият орқали ўз эгасига наф келтиради.

Мулкдорлик **номинал**, яъни хўжакўрсин тақлидида ва реал, яъни амалда тасарруф этиш, мулкни ўз билганича ишлатиш шаклида бўлади. Эркин тасарруф этиш бўлма-

¹ Лизинг — бу машина, ускуналарни ижарага бериш.

ган жойда реал мулк бўлмайди. Масалан, автомобиль эгаси ўз машинасини ўзи миниш ёки ижарага берин, гаровга қўйиш имконига эга эмас, чунки бунга шароит йўқ. Бас, шундай экан, мулк формал бўлади.

Мулк реал бўлиши учун мулкдор уни ўз манфаати йўлида ишпата олиши, ундан наф кўриши керак. К. Маркс реал мулкни мулк титули, яъни мулкдор деган номдан фарқлантирган. Биринчи ҳолда мулк эгаси ҳақиқий мулкдор. У ўз мулкини чекланмаган ҳолда ишлатади. Масалан, ер эгаси капитал сарфлаб, дехқончилик қилиб даромад кўради. Бунда ерга эгалик ва уни ишлатиш бирга боради, бинобарин мулкий муносабатнинг ҳамма жиҳаглари намоёя бўлади. Иккинчи ҳолда мулк эгаси мулкдор деган мақомини ўзида сақлаб қолади, аммо мулкдан амалда фойдаланиш бошқалар қўлида бўлади, ёки мулк умуман ишлатилмай ётади. Масалан, ер эгаси, қурилиш бўлишини, қазилма тошлишини ёхуд ерни ижарага сўралишини кутиб, уни амалда ишлатмайди. Бас шундай экан, мулк титули сақланади, лекин реал мулкчилик пайдо бўлмайди. **Мулк ўз эгасини топгандагина ҳақиқий мулкка айланади.** Мулкни ишга солиш ундан наф кутиш билан боғлиқ. Унинг муқобил (альтернатив) йўллари ҳам бўлади. Мулкни сақлаб қолиш ва кўпайтириш учун пулга ер, уй, қимматбаҳо буюмлар, антиквар нарсалар, акция, облигация сотиб олиш мумкин. Бу алтернатив усуллардан қайси бирини танлани келадиган нафга боғлиқ. Агар ер ёки уйни ижарага беришдан тушадиган даромад акция келтирадиган даромаддан кўп бўлса, мулкдор шубҳасиз биринчи йўлни танлайди. Мулк катта бўлса унинг эгаси бирданига бир нечта алтернатив йўлларни танлаши мумкин, чунки бир соҳада ютқизса, бошқасидан ютиб чиқади.

Мулкий муносабатлар бошقا ижтимоий муносабатлардан ҳоли эмас. Унга сиёсий, миллий, ахлоқий вазият таъсир этади. Хорижда ишловчи ишчилар тўқнапувлардан қўрқиб, ўз мулкини хатардан сақлаш учун топган пўлинни ўз юргига ўтказиб қўйишади, уни жавоҳиротга айлантиради, билим олиб малака оширишга сарфлайди, чунки булар мулкни сақлашнинг қуладай усуллариdir. Мулк бўлган бойликни шахсий истеъмолга сарфлаб юбориш ёки инвестицияга ишлатиб капиталга айлантириш кутиладиган натижага боғлиқ. Агар мулкни инвестицияга сарфлаш яхши наф берса, у келажакда катта истеъмолни таъминлаши мумкин. Шу сабабдан жорий истеъмолдан кўра келажакдаги истеъмолга афзаллик берилади.

Кишиларнинг ҳар бир қадами уларнинг мулкчилик муносабатидан келиб чиқади. Ишчи ўз кучининг эгаси бўлганидан ёлланиб ишлайди, чунки унинг мулки иш ҳақи олиш имконини беради. Пул эгасининг акция, облигация, ер-сув, завод-фабрика-сотиб олишдан мақсади ўз мулкидан келган даромадни ўзлаштириш ҳуқуқига эга бўлишдир. Кишилар ўз мулкига таяниб хатарли ишни бошлайдилар, таваккалига ё остидан, ё устидан деган қабилида ҳаракат қиласидилар. Мулкнинг мавжудлиги иқтисодиётдаги хатти-ҳаракатни олдиндан белгилаб қўяди. Ўз-ўзидан маълумки, бироннинг мулкига таяниб таваккал қилиб бўлмайди. Агар пахта бироннинг мулки бўлмаганда ҳеч қачон нархни ошишини кутиб, уни сотмай туриш, яъни хатарга бориши (чунки нарх пасайиб зарар кўриш хавфи ҳам бор) мумкин бўлмас эди. Мулкдан ажралиш хўжасизликни келтириб чиқаради. Тежамкор одамни истроғарга айлантириш учун уни мулкидан ажратиш керак. Ўзга мулкини ҳеч ким тежамайди.

Мулк тежамкорликни юзага чиқаради. Ўз-ўзидан маълумки, эгаси йўқ буюмга ҳеч кимнинг жони ачимайди. Буюмнинг ўзиники ёки ўзганини бўлиши унга бўлган муносабатни ўзгартиради, чунки харажатни бирор кўтариши ҳаммага ёқади. Агар мулк эгаси ўз моли қадрига етмай арzon сотса, уни ишлатувчи ҳам пули оз кетганидан уни қадрламайди.

Ҳар қандай иқтисодий тизимда кишиларнинг хатти-ҳаракати, бирор ишга киришиш ёки киришмаслиги уларнинг мулкий мақомига боғлиқ. Кишиларнинг бу ҳолати уларнинг мулкий ҳуқуқида ифода этилади. Мулкий ҳуқуқ — бойликни тасарруф эта билиш, ресурсларни ишлтишни назорат қилиш, харажат, фойда-зарарни ўз зимасига олиш ҳуқуқидир. Мулк йўқ жойда моддий ва меҳнат ресурсларни тежашга интилиш бўлмайди. Бойлик ўз эгасининг қўлида тўпланганда, у авайлаб ишлатилади. Табиий ресурсларнинг эгаси тайнин бўлмаганда, улар талон-тарож қилинади. Табиий ресурслар фирмаси, корхонанинг ўзиники бўлмагани учун ҳам улар сувни, ери, ҳавони заҳарлашдан тап тортмайдилар. Орол денгизи эгасиз қолганидан, хароб бўлди. Мулкий масъулият мулкдорни ўз қадамини ўйлаб ташлашга ундайди, натижада унинг хатти-ҳаракатлари ўлчовли бўлади, чунки у масъулиятни сезади.

Жамият бойлигини сақлап ва қўпайтириш учун кўпчиликни мулк соҳибига айлантириш зарур. Бу мулкий муносабатларни демократиялаштириб, халқни миллий бой-

ликнинг ҳақиқий эгасига айлантиради. Мулкка эга бўлишнинг икки асосий йўли бор: мулкни ишлаб топиш, бунда топилган даромад ҳисобидан акциялар сотиб олинади, ёки пул бошقا йўл билан мулк объектига айланади; давлат мулкидан ўз улушини у приватизациялашганда олиш. Бу усул ҳозирги даврда кенг тарқалган. Мулкдорларнинг кўпайипи мулк шаклларини ҳар хил қиласди.

3. Мулк шакллари

Мулкий муносабатлар турли тип, шакл ва турдаги мулкни ўз ичига олади. **Мулк типи** – ҳар хил ёки турдош социал-иқтисодий тизимларга хос бўлган мулкий муносабатни, мулк характеристини билдиради. Шу жиҳатдан эксплуатацияга асосланган ва эксплуатацияни инкор этувчи мулкий тизимлар мавжуд. Биринчи тизим азалдан мавжуд бўлган ва озчиликнинг мулкдор бўлиши кўпчиликнинг мулксиз қолиши ва эксплуатация қилиниши билан характеристланади. Бундай типдаги мулкчилик қулдорлик, феодализм, капитализм ва бюрократик давлат социализмига хос бўлган. У ишлаб чиқариш моддий омилларининг ҳукмрон синф ва тоифалар қўлида тўпланиши; меҳнат омилиниң эса мазлумлар томонида бўлиши билан ажрабиб турган. Шундай шароитда ҳар хил мулкий мақомдаги кишилар қўлидаги омиллар биррикib, ишлаб чиқариш юз берган. Меҳнат соҳиблари ишлаб туриб, кам даромад олишган, воситалар эгалари ишламай туриб, ўзгалар меҳнати ҳисобидан бойлик ортиришган. Эксплуатацияята асосланган мулкий тизим узоқ вақт ҳукм сурган, унинг ривожланиш заминида янгича тизим пайдо бўлган. Ўз меҳнати, билими ва маҳоратидан кун кўришни тақозо этган мулкчилик ҳам кўҳна, лекин у ҳукмрон бўлмаган. Қулдорлик, феодализм, капитализм ва давлат социализмида ҳам ўз кучи билан яшаган деҳқон, косиб, ишчи ва хизматчилар бўлган, лекин улар мулки жамият иқтисодий тузумининг ҳал қилувчи асоси бўлмаган. Иқтисодиёт ўсиб, оддий фуқаро қўлида ҳам мулк жамланиб боргач, янги мулкий тизим пайдо бўлади. Эксплуатацияни инкор этувчи мулкий тизим аралаш иқтисодиётга хос бўлиб, у юксак ривожланган, тўкичилликни таъминлай оладиган ишлаб чиқариш шароитида пайдо бўлади. Бу тизимда кўпчилик мулк эгаси бўлади. Нафақат иш кучи, балки моддий ресурсларни ва яратилган бойликларни ўзлаштиришда ҳам аҳолининг тобора кенг қатлами иштирок эта-

ди. Бу ерда иқтисодий ўсишдан ҳамма баҳраманд бўла-ди. Мулк кўпчиликники бўлганидан топилган даромад ҳам кўпчилик манфаати йўлида тақсимланади. Янти мул-кий тизим юксак ишлаб чиқаришга таянганидан оммавий фаровонликка қаратилди.

Хар бир мулк типига хос белгилар бирдан пайдо бў-либ ёки йўқолиб кетмайди. Шуниси борки, биз юқорида кўриб ўтган мулк тизимларининг мавқеи ҳар хил бўлса-да, улар биргаликда амал қиласди, чунки соғ мулкий ти-зим ҳеч қаерда, ҳеч қачон бўлмайди.

Ўз мәҳнати эвазига ўзлаштириш, бирорлар яратган бойликни текинга ўзлаштириш, якка тартибда, жамоа таркибида, шерикчилик асосида ўзлаштиришлар борки, улар ҳар хил мулкчиликни билдиради. Тарихан турли соци-ал-иқтисодий тузумлар бўлганки, уларга жамоа мулки, эксплуатацияни билдирувчи қўлдёрлар мулки, феодал мулки, капиталистик мулк ҳукмрон бўлган. Бир мулкдан иккинчиси ўсиб чиққан. Мулкий муносабатлар ривожида эксплуатацияни инкор этувчи мулкдан уни тақозо этув-чи мулкларга ва ниҳоят улардан эксплуатацияга ёт бўл-тан мулкка ўтиш юз беради. Собиқ СССРдаги социалистик эксперимент натижасида, «бюрократик-казарма со-циализми» яратилиб, унга монополлашган давлат мулки хос бўлган. Бу мулк ҳалқни давлат томонидан эксплуа-тация қилинишига асосланган.

Жамият тараққиёти тарихий-табиий жараён сифати-да, ўз изидаң четта чиқмай боргандা, мулкий муносабат-лар бир хил мулк ҳукмронлигидан турли-туман мулкнинг мувозанатига ўтиш томонига қараб ривожланади. Турли-туман мулкчилик ҳозирги аралағи иқтисодиёт тизимиға хосдир.

Ўтмишдаги иқтисодий тузумларда эксплуатацияни тақозо этмайдиган мулк бўлгани каби ҳозирги ўта ривож-ланган давлатларда аралаш иқтисодиёт бўлса-да, барибир ҳар иккала мулкий тизимга хос белгилар мавжуд. Агар ўтмишдаги мулкий тизим мұайян мулк шаклининг ҳукм-ронлиги билан ажralиб турса, ҳозирги янги мулкий ти-зим турли мулк шаклларининг мувозанати ва биргаликда ривожи билан характерланади.

Мулк шакллари — бу ўзлаштиришининг характеристидир, яъни унинг кўринишидир, қиёфаси, мазмунидир. Ўз мә-ҳнати эвазига ўзлаштириш, ўзгалар яратган бойликни текинга ўзлаштириш, якка тартибда, жамоа бўлиб, шерик-чилик асосида ўзлаштириш борки, улар мулкчиликниң ҳар хил шаклларини билдиради.

Дастлаб, ибтидоий тузумда уруг-жамоа мулки пайдо бўлган, сўнгра хусусий муъж келиб чиқсан. Хусусий мулк турли кўринишда эксплуатацияга асосланган социал-иқтисодий тизимларда хукмрон бўлган. Хусусий мулкдан давлат мулки юзага келган. Жамият тараққиёти монополиядан мулкий демократия томон боради. Шу сабабли бир мулк монополияси, ўрнига турли мулкларнинг мувозанати вужудга келади. Бу дегани мулкий моноструктура (танҳо мулкчилик) ўрнига мулкий полиструктура (ҳар хил мулкчилик) қарор топади. Мулкий полиструктура аралаш иқтисодиёт тизимига хосдир. Энди ҳар бир мулк шаклини алоҳида-алоҳида кўриб чиқиши мақсадга мувофиқдир.

Хусусий мулк — айрим кишиларга тегипли ва даромад топишга қаратилган мулк. Унинг икки кўриниши бор: индивидуал—хусусий мулк, корпоратив-гуруҳий мулк. Индивидуал мулк бор жойда бойликни ўзлаштириш алоҳидалашган ҳолда, айрим мулкдор томонидан амалга оширилади. Масалан, корхона индивидуал мулк бўлса, келган фойданни фақат унинг эгаси олади. Корхонани ижарага бериш ёки акционер жамиятга айлантириш танҳо мулкдор ихтиёрида бўлади. Корпоратив хусусий мулк деганда — бойликни индивидуал тарзда ўзлаштириш, лекин мулкдорлар шерикчилик асосида маълум гуруҳларга бирлашган шароитда ўзлаштириш тушунилади.

Мазкур мулк ҳиссадорликка таянади. Мулкдор ўзининг индивидуал ҳиссасини пай (улуш) сифатида умумий, яъни гуруҳий ишга қўяди. Унинг мулки алоҳида эмас, бошқа шериклар мулки билан биргаликда ишлатилиади. Тонилган даромад ўз улушкига қараб индивидуал тарзда олинади. Бу ерда ўзлаштиришнинг индивидуал — турхий шакли юзага чиқади. Мазкур мулк шакли акционер жамиятлар фаолиятида кўринади. Аммо ҳар қандай акционер жамият эмас, балки индивидуал капиталласни билантиришга асосланган жамиятлар корпоратив хусусий мулк бўлади. Гап шундаки, акционер жамиятда давлат ва жамоа мулки ҳам бўлиши мумкин. Бунда корпоратив мулк пайдо бўлмайли. Хусусий-корпоратив мулкнинг пайдо бўлишига сабаб шуки, ишлаб чиқариш кўлами ортиб борган сари индивидуал бойлик катта ишни бошлашга етишмай қолади, яъни серкапитал соҳаларга капитал солини учун индивидуал маблағ микдори озлик қиласади. Маблағларни бирлаштириш зарур бўлади, зарурият корпоратив мулкчиликни тақозо этади. Бундан ташкири мулкдорлар сони ортиб боради, айни вактда тадбиркор-

ликда хавф-хатар кучаядики, уни кичик мулкдор зиммасига ола билмайди. Майда мулклар бирлашиб корпоратив масъулият пайдо бўлади. Хатар кўпчилик зиммасига тушиб, енгил кечади. Бундай жараён хусусий мулк ривожининг юқори босқичларига хосдир.

Хусусий-корпоратив мулкнинг муҳим қўриниши монополистик мулкдир. Монополистик хусусий мулк — гурухга бирлашган йирик мулкдорларнинг иқтисодиётнинг уёки бу соҳасида танҳо ҳукмронлигига таянган ҳолда ўта катта бойликини озчилик томонидан ўзлаштирилишини билдирувчи мулкдир. Унинг намоёндаси бўлмиш монополиялар ҳам корпоратив таркибга эга бўлади. Улар амалиётда корпорация деб ном олган. Монополиялар ҳукмрон шароитда монополлашган бозор мавжуд бўлади. Индивидуал хусусий мулк XIX асрда гуллаб яшнаган ва у ёввойи капитализм, тартиблашмаган бозор иқтисодига хос бўлган XX асрнинг биринчи ярмида монополистик хусусий мулк ривож топган. XX асрнинг II ярмидан бошлаб номонополистик хусусий мулкнинг корпоратив шакли тез ривожлана бошлади. 80-йиллардан бошлаб майда акционер жамиятлар (булар эрқин монополлашмаган корпоратив мулк) тез ривожлапиб бордики, бу аралаш иқтисодиётга хосдир.

Ўзбекистонда ҳам ўтмишда хусусий мулкчилик ривожланган. Октябрь инқилобидан олдин индивидуал хусусий мулк кенг кўламда мавжуд эди.

Туркистон ўлкасида индивидуал мулк соҳиби бўлган деҳқонлар ва косиблар I млн. кишини ташкил этган. XIX асрнинг охирларида корпоратив мулк ҳам пайдо бўлган. Масалан, «Беш-Бош» (5 корхона эгаларини бирлаштирувчи), «Андреевское товарищество», «Полеяховское товарищество» деган жамиятлар амал қилган. Тоталитар социализм даврида хусусий мулк тақиқланган. Бозор иқтисодига ўтиш муносабати билан Ўзбекистонда мулкий эркинлик вужудга келди. «Ўзбекистон Республикасида мулкчилик тўғрисида» Ўзбекистон Республикаси қонуни (1990 йил 31 октябрда қабул қилинган) хусусий мулкка рухсат берди. Ўзбекистонда асосан майда индивидуал хусусий мулк бўлиб, у якка тартибда ишловчилар корхонаси, фермер хўжаликлари, томорқа хўжалиги, ёлланма меҳнатга таяниб иш юритувчи хусусий корхоналардан иборат. Ўзбекистонда корпоратив хусусий мулкнинг илк қўринишлари мавжуд бўлиб, уларни айрим фуқаролар маблағларини бирлаштирувчи жамиятлар ташкил этади.

Хусусий мулкдан ташқари шахсий мулк ҳам борки, у

ҳам индивидуал ўзлаштиришни билдиради. Аммо у хусусий мулкдан фарқлироқ даромад топишга хизмат қилмайди, балки шахсий эҳтиёжни қондиришига қаратилади. Асосан истеъмол буюллари, яъни озиқ-овқат, кийим-кечак, тураг-жой, транспорт воситалари шахсий мулк обьекти бўлиб хизмат қиласди. Улар пул тошишга эмас, шахсий ҳаёт кечиришига қаратилади. Бу мулкнинг ўсици манбаи истеъмолга ажратилган даромад ҳисобланади. Шахсий мулкнинг кўплиги жамият бойлигини билдиради. Хусусий ва шахсий мулк биргаликда фуқаролар мулки деб юритилади. Улар ўртасидаги чъгара нисбийдир. Муайян бойлик шахсий мулкдан хусусийга айланishi мумкин. Масалан, муайян бир кишининг тонгани пули истеъмол товарлари ва хизматларни харид этиб, истеъмол қилишга ишлатилса, у шахсий мулкка айланади. Агар уни акцияга айлантириб, даромад топилса, хусусий мулк бўлади.

Жамоа мулки — бойликнинг муайян мақсад йўлида айрим жамоаларта бирлашган кишилар томонидан биргаликда ўзлаштирилишидир. Бу мулк шароитида ўзлаштириш жамоадан ташқарида бўла олмайди. Ўзлаштиришнинг шарти жамоага киришдир. Ҳамжиҳат ўзлаштириш бирламчи, бошқа ўзлаштириш кўринишлари. фақат у орқали бўлиши мумкин. Ўзлаштириш учун мулк эгаси бўлиш кифоя этмайди. Бунинг учун иш фаолиятида биргаликда қатнашиш зарурдир. Жамоа мулки меҳнатсиз ўзлаштиришни инкор этади ва корпоратив-хусусий мулкдан фарқлироқ нафақат мулкка, балки меҳнатага ҳам ҳисса қўшиши талаб қиласди. Шундагина ўзлаштириш юз беради, ишлаб чиқариш ресурслари биргаликда ишлатилади, аммо олинган натижанинг бир қисми индивидуал ўзлаштирилади, лекин бу ҳам мулкдаги, ҳам меҳнатдаги ҳисса-дорликка қараб бўлади. Натижанинг қолган қисми умумий талаб-эҳтиёжларни биргаликда қондириш, мулкни кўпайтириш мақсадларида ўзлаштирилади. Ҳусусий мулкдан фарқлироқ, жамоа мулки эксплуатацияни инкор этади.

Жамоа мулкининг афзаллиги шуки, бу мулк ишлаб чиқарувчининг ўзини мулкдор қиласди. Бу ерда мулк эгалари ва ишловчилар айнан бир кишилардир, шу сабабли ишлаб чиқариш омиллари тўғридан-тўғри бирикади, яъни ходимлар ўз иш кучи билан ўзининг мулки бўлган воситаларни ҳаракатга соладилар. Мулк ходимларнинг ўзиники бўлганда моддий жавобгарлик ва манбаатдорлик

кучли бўлади, мулк авайлаб ишлатилади ва яхши самара беради. Балътимор университети (АҚШ; 1992 й.) таҳлилига кўра ҳодимларнинг ўзларига қарашли корхоналарда бошқаларга қараганда 1,5 баробар кўп фойда олинган.

Жамоа мулки майдада мулк эгалариning кўнгилли тарзда ва ўз манфаати йўлида турли жамоаларга бирлашуви орқали юзага келади, унинг объекти моддий-маънавий бойликлар, субъекти эса жамоа аъзоларидир. Жамоа мулки объектининг кўпайиши икки йўл билан боради: 1) жамоага янгидан кирган кишилар берган мулк, улар ҳиссасининг умумий мулкка келиб кўшилини; 2) жамоа олган даромаднинг бир қисмининг моддийлашиб, мулк объектига кўшилиши.

Жамоа мулки ҳам тарихан кўҳна мулк, лекин хусусий мулк ҳукмрон шароитда ёрдамчи мулк шакли бўлиб хизмат қилади. Масалан, Октябрь инқилобидан олдин Узбекистонда экиладиган ерлар (ҳаёт ери деб аталган) хусусий мулк бўлган, дехқончиликка яроқсиз ерлар қишлоқ жамоасининг умумий ери бўлиб (пайкал ери деб аталган), ундан биргаликда фойдаланишган. Мулкий монополия барҳам топиб, мулкий муносабатлар эркин демократик тус олган шароитда жамоа мулки ривожлана бошлади. Арадаш иқтисодиётда жамоа мулки салмоқли ўрия тутади. Масалан, АҚШда акционер жамиятлар акциясининг 20% дан 51% га қадари ишловчи ҳодимларнинг биргаликдаги жамоа мулкидир. Жамоа корхоналари, ишловчиларнинг ўзига тегишли корхоналар ва фермер хўжаликлари **халқ корхонаси** ҳисобланади. АҚШда 1991 йил шундай корхоналарда 11 млн. киши ишлади. Ўз меҳнатига асосланган хусусий мулк ва жамоа мулки халқ корхоналари учун таянч бўлар экан, бу ерда меҳнат функцияси ва бойлики ўзлаштириш функцияси айнан бир субъектга мужассамлашади. Ўзлаштириш шарти меҳнат қилиш бўлганидан эксплуатацияга, яъни ўзга ҳисобидан бойлик ортиришга ўрин қолмайди. Шу жиҳатдан олганда ҳозирги ривожланган давлатларда ёввойӣ капитализмга хос эксплуатация секин-аста суриб чиқарилмоқда. Бундан ташқари у ерда ўзга меҳнатидан фойдаланиб, бойлик ортиришга давлат назорати орқали чегара қўйлади. Ёлланиб ишлаш ихтиёрий, меҳнатга иқтисодий маҷбурлашта ўйл қўйилмайди, ҳар бир киши меҳнат соҳаси ва турини танлай олади, корхона эгаси ўз билганича иш ҳақини пасайтира олмайди, у ишчи-хизматчиларга нормал иш шароити яратиб бериши, уларни ҳар

хил социал нафақалар билан таъминланиши шарт. Жамоа мулки ички унсурлари, унинг турларидаи иборат.

Кооператив мулки — жамоа мулкининг асосий тuri, ҳар хил кооперативларга бирлашган кишиларнинг умумий мулки, мулқдаги ҳиссадорликка асосланган бўлиб, гурӯҳий мазмунга эга.

Ижарага олинган корхона жамоаси мулки — ижарачилар жамоаси ўзи ишлаб топган мулк. Бундай корхонада мулк иккни қисмдан иборат: 1) корхона эгасига қарашли мулк; 2) жамоага қарашли умумий мулк. Шу иккинчи мулк обьекти биргаликда ишлаб топилган пул ёки пулга олинган ва жамоа тасарруфидаги ва унинг мағбаати йўлида ишлатилувчи моддий бойлиқдир. Унинг субъекти фақат ижарачилар жамоаси ҳисобланади. Жамоа корхона эгаси мулкидан ҳам фойдаланади, лекин уйи тасарруф эта олмайди.

Корхона жамоасининг мулки — ишчи ва хизматчилар жамоаси давлатдан ёки хусусий мулк соҳибидан сотиб олган ва умумийлаштириб, биргаликда ўзлаштириладиган мулк. Бу ерда мулк иккига ажralмайди, ҳамма мол-мулк ва пул маблағлари корхона жамоаси ихтиёрида туради.

Корхона ва ташкилотлар уюшмаси (ассоциацияси) мулки — маълум мақсад йўлида уюшма ташкил этганларнинг умумий мулки. Ўз фаолиятини уйғунлаштириш, савдо-сотик, ишлаб чиқариш, бошқаришни ташкил этиш учун ҳар хил ёки бир хил мулкка оид корхоналар ва ташкилотлар ажраттан моддий ва пул маблағи ҳисобидан ташкил топган, лекин иштирокчилар мулкидан алоҳидалашган умумий мулк пайдо бўлади. Уни ҳар бир иштирокчи эмас, балки уюшма тасарруф эта олади. Бу мулк умумий мағбаат йўлидагина ишлатилади.

Ижтимоий ташкилотлар мулки — ижтимоий ташкилотлар (партиялар, касаба ташкилотлари, ҳалқ ҳарақатлари, турли фонdlар ва бошқаларга аъзо бўлган ва ўз улушни қўштан кишиларнинг умумий мулкидир. У бадал пули, ажратмалар, хўжалик фаолиятидан тушган даромадлар ҳисобидан пайдо бўлади, ташкилотлар низомида кўрсатилган фаолиятни амалга оширишга хизмат қиласи.

Диний ташкилотлар мулки — диндорлар ташабуси билан вужудга келган ташкилотларнинг мол-мулки. Бу мулк ҳам биргаликда тасарруф этилади ва у ўтмишдан мерос қолган диний бино-иншоотлар билан чекланмай, диндорлардан тушган маблаглар, корхона ва ташкилотларнинг хайрия ёрдами, диний маросимлардан тушган

даромад ҳисобидан шаклланади. Мазкур мулк объекти — масжид, мадраса, черковлар, костёллар, синагогалар ва у ердаги асбоб-анжом, китоблар, маросим учун зарур буюллар, ташкилотлар ихтиёридаги пул маблағи ва бошқалардир. Унинг субъекти диндор кишилар. Улар номидан мулкни диний ташкилотлар тасарруғ этади. Мазкур мулк фақат дин йўлида ишлатилади.

Ўзбекистон Республикаси Қонунида юкорида кўриб ўтилган жамоа мулки турларидан ташқари оила мулки ва маҳалла мулки қонун йўли билан қайд этилган. Оиласи корхона ва хўжаликлар борки, у ердаги мол-мулк даромад тошишини кўзлайди, биргаликда ўзлаштирилади. Бир неча қондоц оиласиар уюшмаси жамоа бўлиб, унинг доирасида мулкий алоқа пайдо бўлади. Оила мулки объекти оиласи қарашли мол-мулк бўлиб, у меҳнат воситалари билан бирга истъмол буюларидан ҳам иборат. Оила мулки заминида микроиқтисодиётнинг бир тури — оила хўжалиги амал қиласи.

Маҳалла жамоатчилик асосида ўз-ўзини бошқариш тизими бўлиб, у маълум ҳудудда яшовчи барча оиласиарни бирлаштиради. Маҳалла мулки — маҳалла аҳлидан иборат жамоа доирасида унга қарашли бойликнинг ҳамжиҳатлик билан ўзлаштиришдир. Маҳалла ихтиёридаги биноиншоотлар (кутубхона, идора биноси), маросимларга хизмат қиливчи асбоб-анжомлар маҳалла мулкининг объекти бўлса, унинг субъекти жами маҳалла аҳли ҳисобланади. Маҳалла аҳлиниг пул маблағлари, давлат (маҳаллий ҳокимият) берган маблағлар, маҳаллада жойлашган корхона ва ташкилотларнинг ҳайрия ажратмалари ҳисобига маҳалла мулки шаклланади ва ўсиб боради.

Давлат мулки — бойликни ўз вазифасини адо этиш учун давлат томонидан ўзлаштирилишидир. Бу мулк давлат пайдо бўлиши билан вужудга келади, аммо унинг мақсади ва миқёси ўзгариб туради. У хусусий ва жамоа мулкидан ўсиб чиқади, яъни уларга тегишли моддий ва маънавий неъматлар давлат тасарруғига ўтади.

Давлат мулкининг пайдо бўлиши ва ривожланиши қуидагилар ҳисобидац бўлади: 1) мулкининг национализация этилиши (миллийлаштирилиши), яъни хусусий мулкни давлат мулкига айлантирилиши; 2) давлат маблағи ҳисобидан корхоналар қурилиши; 3) жамиятда яратилган, аммо бошқа мулкларга тааллуқли даромадларнинг бир қисмининг солиқ ундириш орқали давлат бюджетига олинини.

Давлатнинг характерига қараб, унга тегишли мулк айрим социал гуруҳларниң тор эгоистик манбаатларига ёки умуммиллий манбаатга хизмат қиласи. Бу мулкнинг аҳамияти давлатнинг иқтисодиётда тутган ўрни билан боғлиқ. Гап шундаки, иқтисодиётга таъсир этиш учун давлат ўз мулкига таянади. Агар иқтисодий ўсиш учун давлат мулки зарур бўлса, у кенгаяди ва аксинча зарурат бўлмаса, у қисқаради. Серкапитал, тезда яхши фойда бермайдиган, сарфлар зудлик билан оқланмайдиган соҳалар борки, у ерга хусусий ёки жамое мулки соҳиблари ошиқмайди, аммо бу соҳа улар фаолияти, иқтисодий ўсишининг умумий шарти ҳисобланади. Шу сабабли улар давлат тасарруфига ўтиб, давлат ҳисобидан ривожланади. Катта каналлар, сув омборлари, гидростанциялар, ер, темир йўллар, йирик портлар, атом саноати, космик саноати ва хизмати шулар жумласига киради. Бошқа мулқлар қато-ри давлат мулки обьектида ҳам турли-туман бойлик бўлади. Олий ҳокимият органлари бу мулк субъекти ҳисобланади. Ўзбекистонда давлат мулкини тасарруф этишга Олий Мажлис ва ундан ваколат олган органлар хақли-дир.

Турли мамлакатларда давлат мулки, обьекти бир-биридан фарқ қиласи. Кўпчилик мамлакатларда ер хусусий мулк обьектига киради, Ўзбекистонда мулк тўғрисидаги қонунга кўра ер, сув, қазилмалар, ўсимлик ва ҳайвонот дунёси давлат мулки деб эълон қилинган.

Давлат мулки маълум меъёрда бўлади. Аммо тоталитар иқтисодиёт тизимида ўта давлатланиши, давлат мулки монополияси вужудга келади. Давлат мулки танҳо кучга айланади, бутун иқтисодиёт устидан назорат ўрнатаишга хизмат қиласи. Бундай ҳолат иқтисодий эркинликка зид бўлганидан мулкни давлат ихтиёридан чиқарими заруриятта айланади. Демократик, аралаш иқтисодиёт тизимида давлат мулки монополиясига ўрин қолмайди, балки иқтисодий зарурият белгилаган меъёрда сақланади, устунликка эга бўлмай, бошқа мулк шакллари билан ёнма-ён туради. Давлатнинг иқтисодиётдаги роли давлат мулкини талаб қиласи, аммо иқтисодиёт бу мулкнинг ҳиссаси, салмоғи билан ўлчанмайди. Ривожланган мамлакатларда давлатнинг мулқдаги ҳиссаси қандай бўлишидан қатъи назар яратилган даромаднинг деярли 50% давлат орқали тақсимланади. Давлат умуммиллий манбаатларни ифодаловчи куч сифатида, иқтисодиётда катта ўрин тутади. У даромадларни, моддий ресурсларни, иш кучини тақсимлашда фаол қатнашади. Хуллас, аралаш иқтисо-

диёт давлатнинг мулкдан четлашуви эмас, балки давлатнинг мулкий муносабатларда маълум меъёрда иштирок этишидир.

Давлат мулки фақат унга қарашли корхоналар молмулки билан чекланмайди, унга давлат ташкилотлари маҳкамаларидағи мол-мулк, давлат бюджетининг пул маблағлари, давлатта қарашли акциялар ҳам киради. Шунингдек, давлатнинг хорижда ҳам мол-мулки бўлади. Давлат мулки бошقا мулклар билан ҳам ўзаро киришиб кетади. Масалан, акционер жамият акциясининг асосий қисми давлатники бўлгани ҳолда, қолган қисми хусусий ва жамоа мулки бўлиши мумкин.

Тоталитар иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлат мулкининг мавқеи кучли бўлади, чунки ўта давлатлаштирилган мулкдан хилма-хил мулчиликка ўтиш дарҳол юз бермайди. Буни Ўзбекистон тажрибаси ҳам кўрсатиб турибдики, 1990 йилдан бошлаб Ўзбекистон иқтисодиётида давлат мулки ҳиссасининг камайиб бориши кузатилди, аммо у 1993 йилда 60 фоиз даражасида сақланиб қолди. Давлат мулки кучли бўлса-да, у ўз ичидан ўзгариб, бозор шароитига мослашади, давлат корхоналари мустақиллиги, улар ишига давлатнинг аралашуви чекланади, корхона ўз манфаати йўлида мустақил фаолият юргизади. Демак, давлат мулки сақланса-да, у янги иқтисодий алоқалар иштирокчисига айланади.

Давлат мулкининг мавқеи турли мамлакатларнинг танлаган йўлига боғлиқ. Ҳозир бозор иқтисодиёти бош, умуминсоний йўл, аммо унга ўтишнинг миллий хусусиятлари мавжуд. Янги иқтисодиётга бирдан ўтилса, давлат мулки шиддат билан қисқаради. Агар бу ўтиш секин-аста борса, давлат мулкининг салмоғи узоқ сақланади. Масалан, Венгрия, Чехословакия ва Польшада мулкни давлат тасарруфидан чиқариш тез борди, Хитойда эса давлат мулки сақланмоқда. Шундай ҳодиса Ўзбекистонга ҳам хос бўлиб, давлат мулки салмоғли ўрин тутади.

Турли шаклдаги мулклар бир-биридан тамомила ажralиб қолмайди, уларнинг ўзаро алоқаси фақат бозор орқали бўлмай, улар киришиб ҳам кетади, натижада аралаш мўлк пайдо бўлади. Аммо у мулкий монополия бор жойда шакланмайди, чунки бунинг учун мулкий эркинлик ва тенглик бўлиши зарур. Шу сабабдан кейинги даврда аралаш мулкининг пайдо бўлиши тасодиф эмас. Аралаш мулк муайян бир объектнинг турли мулкдорлар иштирокида ўзлаштирилишини билдиради. У ҳозирги очиқ типдаги қоришма акционер компанияларида аниқ

ифода этилади. Бу ерда хусусий мулк, жамоа мулки ва ҳатто хорижий мулк ҳиссадорлик асосида бирлашади. Мулк обьекти бирлашган ҳолда ишлатилиб, ўз әгаларига даромад келтиради.

Турли мулк шакллари алоҳидалашган бўлса-да, уларнинг яхлитлиги бор, чунки иқтисодиёт ягона фаолият бўлиб, мулкдорлар ҳатти-ҳаракатининг бир-бирига боғланишини билдиради. Шу боисдан барча мулк шаклларининг мажмуаси мамлакатнинг миллый мулки бўлади. Миллый мулк ташҳо бир миллат ёки элат мулкини билдирамайди. У муайян жамиятдаги ҳар ҳил социал қатламга мансуб кишилар мулки ва умуммиллий манфаатларни ифодаловчи давлат мулкининг бирлигидир. Миллый мулк бойликининг муайян мамлакатга тегишли эканлигини билдиради ва шу билан ўзга давлатлар, улар фирмалари ва фуқароларига қарашли мулк бўлмиш хорижий мулкдан фарқ қиласди.

4. Приватизация

Мулкий муносабатлар тараққиётида приватизация ҳам заруратга айланади. Мулкий монополиядан мулкий эркинликка ўтиш муқаррарлигидан приватизация зарурати келиб чиқади. Приватизациянинг лугавий маъноси хусусийлаштириш дегани. Аммо приватизация иқтисодий жиҳатдан мулкни давлатлаштиришдан чекинишни, давлат мулкининг бошقا мулкларга айланишини билдиради. У давлат мулки ҳисобидан подавлат мулк шаклларини ривожлантиришди. Юқорида айтганимиздек, мулкий муносабатларга хос нарса эркин мулкдан монопол мулкка (бунга давлат мулки ҳам киради) ва қайтадан монопол мулкдан эркин мулкка ўтишидир. Шу сабабли приватизация фақат ҳозир биз яшаб турган даврда юз бермоқда десак нотўғри бўлади. Ўтмишда ер, сув, ўрмон бойликлари, бино, иншоот ва бошқалар давлат мулкидан чиқарилиб, айрим шахсларга — уларнинг давлат олдидағи алоҳида хизматлари учун, хусусий мулк сифатида бериш мавжуд бўлган. Аммо у пайтларда приватизация давлат мулкининг фақат хусусий мулкка айланишидан иборат бўлган ва айрим мамлакатларда юз берган. Ҳозирги приватизация умуминсоний, умумдунё ҳодисаси бўлиб, монополлашган бозор иқтисодиётидан эркин бозор иқтисодига ўтиш билан бөглиқ. Бу ҳодисанинг ўз моддий асоси бор. Илгари ишлаб чиқариш фақат катта миқёсда тўпланган ҳолда ривожлана олган, чунки техника-технология шунни

талаб қылган. Эндиликда ишлаб чиқаришинг катта қисми озчилик қўлида тўпланиши шарт әмас. Аксинча майда фирмалар доирасида ҳам самарали ишлаб чиқариши юргизиш мумкин, чунки катта хусусий маблағ бўймасада, уни қарз олиб, ҳатто асбоб-ускунани ижарага олиб тадбиркорлик қилиш мумкин. Майда тарқоқ ишлаб чиқариш рақобатга шароит ҳозирлаб, иқтисодий ўсишини рағбатлантиради. Мулкниг давлат ихтиёрида бўлиш зарурати камайди. Шу боисдан приватизация оммавий тус олиб, ҳамма давлатларда юз бўроқда, бозор иқтисодиётiga ўтиб бўлган мамлакатларда ҳам амалга ошмоқда.

Приватизация мулкни демократиялаштириши сифатида давлат мулкини кўпчилик ўртасида тарқатиб, мулкдорларни кўпайтириши билдиради. Уни амалга оширишнинг бир неча йўллари мавжуд:

1. Давлат корхоналарини акционерлар жамиятига айлантириб, унинг молу-мулки ҳисобидан чиқарган акцияларни халққа сотиш. Акцияни сотиб олган киши мулкдорга айланади.

2. Ижарага олинган давлат корхонасини ижарачилар жамоаси томонидан ўзи ишлаб топган пулга ёки қарзга сотиб олиб, уни жамоа мулкига айлантириш. Бунда янги мулкдорлар халқ әмас, фақат корхона жамоаси бўлади.

3. Давлат мулкини қўйматига қараб чиқарилган сертификатлар ёки ваучерларга биноан фуқароларга бепул бериш. Бунда мулк халқ ўртасида тарқатилади, чунки ваучер ва сертификат корхона акциясини олиш ҳуқуқини беради.

4. Давлат мулкини фақат тацилган, ишнинг кўзини биладиган, масъулиятни эзиммасига ола биладиган тадбиркорларга, бопшарувчиларга (менежерларга) сотиш. Бунда ҳам маълум қатламгина мулк соҳибига айланади.

5. Давлат мулкини хорижий қарзни узиш эвазига чет эл фирмалари ва фуқароларига бериш. Бунда миллий мулк ҳисобидан хорижий мулк ўсади.

6. Давлат мол-мулкини аукционларда ким ошиди савдоси орқали сотиш. Бунда ҳам фақат маълум тоифадаги кишиларгина янги мулк соҳибига айланадилар.

Приватизация усулларини ташлаш ундан кутилган мақсадга боғлиқ. Агар ишбилармонликни рағбатлантириб мулкий масъулиятни кучайтириш назарда тутилса, приватизация сараланганд озчилик ўртасида ўтказилади. Мулкчиликда социал адолатни таъминлаб, ҳамма учун тенг имконият яратиш шарт бўлса, приватизация бутун халқ иштирокида ўтказилади. Бунга Россиядаги вауче-

ризация мисол бўла олади. Россияда 1992 йили ҳар бир фуқарога 10 000 рубллик ваучер тарқатилди, бу билан ҳар бир киши давлат мулкіда шу суммага тенг ҳиссага эга бўлди. Ўзбекистонда приватизация корхона жамоаси учун устиворлик бериш йўсиниде бошланди. Бунда корхона мол-мулки унинг жамоасига берилади. Бундан мақсад приватизация жараённида қўпроқ жамоа мулкини ўстириш бўлди, аммо иқтисодни либерализациялаш учун халқ приватизациясиға ҳам йўл берилди.

Агар приватизация чет эл капиталининг кириб келишига йўл очиши зарур бўлса, давлат мулки хорижийларга бериш шаклида амалга оширилди. Приватизация усулларидан айримларининг устиворлиги бошқа усулларни ҳам қўллашни билдиради. Масалан, Ўзбекистонда приватизация корхона жамоасига устунлик беради, лекин акционёглаш ҳам мавжуд, унда чет эл капитали ҳам иштирок этиб, мулкни сотиб олини мумкин. Приватизация шароитта қараб пулли, бўнуп ёки имтиёзли тарзда ўтказилади. Ўз шакли ва усулидан қатъи назар бу тадбир хилма-хил мулкчиликни таъминлайди, чунки давлат мулки ҳисобидан подавлат мулкининг ҳамма шаклари ва турлари ривожланади. Приватизация давлат мулки монополиясини тутатишга қаратилган, яъни у антимонопол характерга эга, мулк соҳибларини, бинобарин, мустақил товар ишлаб чиқарувчиларни кўпайтириб, соғлом конкуренцияга йўл очади. Приватизацияниң пировард мақсади мулкий масъулиятни ишга солиши орқали иқтисодий са-марадорликни таъминлаш, халқ фаровонлигини ошириш дидир.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР ВА МУЛОҲАЗА УЧУН ТОПШИРИҚЛАР

1. Мулкий муносабатнинг ички тузилиши қандай?
2. Инсон манфаати билан мулқдор манфаатининг фарқи борми?
3. Мулкий муносабат қандай манфаатларни юзага келтириади?
4. Реал мулк муносабати қачон пайдо бўлади?
5. Мулқдорнинг масъулияти нимадан иборат?
6. Мулкий тизим нима дегани?
7. Мулкий моноструктурва мулкий полиструктура қандай фарқланади?
8. Корпоратив хусусий мулк билан жамоа мулкини қайси бўлгиларига қараб фарқлаш мумкин?

9. Нима сабабдан ҳозирги босқичда приватизация омавий тус олган?

10. Приватизация турлий йўл билан боришини қандай изоҳлаш мумкин?

11. Қўйилган саволга қўйидаги муқобил жавоблардан, тўғрисини таңлаб уларни кетма-кет ёзинг. Топган жавобингизнинг тўғрилигини шу бобда ёзилган муроҳазаларга қараб текшириб, қўринг.

Савол: мулкни сақлашнинг қайси усуллари қулай бўлади?
Жавоблар: мулкни сотиб юбориб, шулни банкда сақлаш; мулкни меросга ўтказиш; мулкни капитал сифатида тадбиркорликка ишлатиш; мулкни ўзининг билими, иш қобилятини опиришга сарфлаш; мулкни жавоҳирлар ва антиквар буюмларга айлантириб қўйиш; мулкни ер ва иморат шаклида сақлаш; мулкни чет элга ўтказиб қўйиш.

12. П. Деконбоев завод ишчиси, у ўз жамғармасига 10 минг сўмлик акция олиб, акционер жамият аъзоси бўлди, яъни гуруҳий-корпоратив мулк соҳибига айланди. Шифокор Л. Турсунова қурилиш кооперативига 10 минг сўм пул қўшиб ҳиссадор бўлди. Йил охирига келганда П. Деконбоев ва Л. Турсунова акционер жамият ва кооператив топган даромаддан ўз улушини беришини талаб қилишди. Ўйлаб қўрингчи, ким ҳақу ким ноҳақ, бунинг сабаби нимада?

IX БОБ

СОЦИАЛ ИҚТИСОДИЙ ТИЗИМЛАР

1. Социал-иқтисодий тизимларнинг умумий белгилари

Маълумки, ҳар доим инсоният ҳаётининг мэддий асоси ишлаб чиқариш бўлиб келган. Технологик жиҳатдан ишлаб чиқаришнинг икки тури мавжуд: қўл меҳнатига таянган ишлаб чиқариш ва машиналашган ишлаб чиқариш. Маҳсулотнинг иқтисодий шакли жиҳатидан эса натуранал ва товар ишлаб чиқариш мавжуд. Бинобарин, ишлаб чиқаришнинг умумтехнологик ва умумиқтисодий томонлари бўлиб, уларга таянадиган икки турдаги хўжалик алоқалари мавжуд: тўғридан-тўғри маҳсулот етказиб беришдан иборат бўлган бевосита хўжалик алоқалари ва бозор-пул воситалари орқали амалга ошадиган хўжалик алоқалари. Айтилган умумтехнологик ва иқтисодий асосларда турли социал-иқтисодий тизимлар пайдо бўлади, улар ўрин алмасиб туради. Ҳар бир тизим маълум давр-

да амал қилиб, ўз имкониятларини туталлагач, унинг ўрнига янги тизим келади, у ҳам эскириб ўз ўрнини бошқасига бўшатиб беради. Тизим — бу жамиятнинг социал-иқтисодий тузилиши, уни ташкил этувчи, бир-бiriни тақозо этувчи, ўзаро таъсир ўтказувчи унсурларнинг мажмую бўлиб, бунда унсурлар биргаликда амал қилади, натижада айrim унсурларга хос бўлмаган умумий хусусиятлар пайдо бўлади. Тизим — бу ҳар хил унсурлар таъсирида пайдо бўладиган умумийликдир.

Тизим таркибига ишлаб чиқаришнинг шахсий-инсоний ва мөддий-апёвий омиллари киради, уларнинг бир-бiriни тақозо этишга асосланган яхлитлиги **жамиятнинг ишлаб чиқарувчи кучлари** деб юритилади. Мазкур кучлар иштироқида табиатга фаол таъсир кўрсатилади ва табиатдаги материаллар эҳтиёжни қондирувчи маҳсулотга айланади. Ишлаб чиқарувчи кучлар ўз таркиби ва вазифалари жиҳатидан ҳамма социал-иқтисодий тизимларда бир хил бўлади, лекин уларнинг етуклик даражаси, бинобарин, жамият учун нафлигидаги фарқлар бўлади. Иқтисодиётда инсон билан табиат ўртасидаги алоқалар ягона, танҳо эмас, кишилар ўртасида ҳам иқтисодий муносабатлар пайдо бўлади, бу муносабатларни **ишлаб чиқариш муносабатлари** деб ҳам айтамиз. Улар ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айрбошлиш ва, ниҳоят, истеъмол борасида муносабатларнинг яхлитлигини билдиради. Уларнинг омили турли социал-мақомдаги ва турли социал-гуруҳларга мансуб кишилар ҳисобланади. Шу сабабли ишлаб чиқариш муносабатлари мазмунан **социал-иқтисодий муносабатдир**. Улар турли тизимларда ўзига хос белтига эга бўлиб, ўзаро фарқланади. Бир тизимда мулк эгаси билан қарам ишлаб чиқарувчи ўртасида муносабат бўлса, бошқа тизимда мулк эгалари ишлаб чиқарувчиларнинг ўзлари бўлиб, улар жамоага бирлашадилар. Бир ерда мулк меҳнатдан ажралса, бошқа ерда улар бирикади. Шу жиҳатдан турли тизимлар бир-бiriдан алоҳидалашади. Ишлаб чиқариш муносабатлари тизимнинг мөддий томонини иғодалайди. Тизим деганда унинг таркибида номоддий **муносабатларни, хусусан, мағкуравий муносабатларни** ҳам кўрип керакки, улар сиёсий ҳуқуқий, ахлоқий, диний ва бошқа шаклларга эга бўлади. Аммо уларнинг ҳар бiriда иқтисодиёт мухри бор. Турли тизимнинг ўз иқтисодиётига мос равишда ўз дунёқараши мавжуд бўлади. Гоясиз одам бўлмайди, у маълум гояга риоя қилиб иш тутади. Бозор тизимига хос гоя — бу эркинлик ва демократия гоясидир. Тоталитар иқтисодиёт

тизимида тобелик ва итоаткорлик гояси бирламчи бўлади. Машхур иқтисодчи М. Кейнс¹ айтганидек, дунёни иқтисодчилар ва сиёсатчилар гояси бошқариб туради. Фоя ёзътиқоднинг ўзи билан чекланмай, маълум хатти-ҳаралатларни келтириб чиқарадики, улар бузувчилик ва яратувчиликдан иборат бўлади.

Социал-иқтисодий тизимга иқтисодий фаолият натижаси бўлган ижтимоий, яъни жамият миқёсида яратилган маҳсулот ҳам киради. Мазкур маҳсулот маълум ички тузилишга эга бўлиб, унга моддий маҳсулот ва хизматлар киради, улар ишлаб чиқариш воситалари ва истеъмол буюмлари сифатида ўзлаштирилади. Маҳсулотнинг иқтисодий шакли натурал маҳсулот ва товар маҳсулотидан иборат. Бир тизимда натурал маҳсулот асосий бўлса, иккинчисида товар маҳсулот етакчи мавқега эга бўлади. Аммо ҳамма тизимларда маҳсулотни меҳнат яратади, меҳнат эса маълум мақсадни кўзловчи, эҳтиёжни қондиришга қаратилган фаолиятдир. Ҳамма тизимларда меҳнат таҳсимоти юз бериб, меҳнат, биринчидан, ихтисослашади; иккинчидан — меҳнат турлари бир-бiri билан боғланаб, бир-бiri тўлдиради. Натижада маҳсулот жамиятдаги ўзаро боғланган меҳнат турларининг натижаси бўлади. Ҳамма тизимларда меҳнат турлари ўрин алмашади, кишилар бир меҳнатдан бошقا меҳнатга ўтадилар, ўз касбини ўзгартирадилар. Қаерда бўлмасин меҳнат малака ва маҳоратни талаб қиласди. Турли тизимларда, уларни ташкил этувчи унсурлар бир хил бўлса-да, уларнинг ўзаро боғланishi ҳар хил бўлади. Шундай боғланишлар орасида ишлаб чиқарип омилларининг бирикиши мулкий муносабатларни юзага келтиради. Тизимда омилларнинг бирикиш усули асосий ўрин тутади, шу жиҳатдан тизимлар фарқланади. Тизимлар учун умумий белги уларда мувозанатнинг бўлишидир. Мувозанат тизимнинг турли томонлари ўртасидаги мувофиқликдир. Мувозанатнинг статик (бир ҳолатдаги) ва динамик (ўзгарувчан) кўришилари мавжуд.

Статик мувозанат — маҳсулотларни ўзлаштиришдан иборат бўлган турлича манфаатларнинг уйғунашуви. Аҳолининг социал гуруҳлари, айrim шахс ёки хўяжалик субъективининг ўзига хос манфаатлари бор, улар маҳсулотни ўзлаштириш жараённида ўзаро тўқнашмаслиги зарур. Борди-ю, манфаатлар тўқнаш келиб қолса, жамиятда-

¹ Дж. М. Кейнс — йирик инглиз иқтисодчиси, ўз назарияси билан шуҳрат қозонган (1884—1946).

ти социал мувозанат бузилиб, ўзаро кураш бошланади ва бу ҳаракатлар иқтисодиётни издан чиқариб юборади.

Динамик мувозанат ҳам манфаатларнинг мослашуви, лекин бу ҳодиса иқтисодиётда ўзгариш бораётган шароитда юз беради. Манфаатлар маҳсулотни кўпайтиришни талаб қиласди. Бунинг учун ишлаб чиқариш самарадорлиги ортиши керак. Бу ўз навбатида моддий манфаатдорлик ва жавобгарликни талаб қиласди. Иқтисодиётни ривожлантирувчи куч юзага келиши учун ҳам манфаатлар уйғулашуви зарур ва уйғулашади ҳам. Осойишталик ва ўзаро мувофиқ ҳаракатлар иқтисодиётни олға силжитади.

Тизим нормал ривожланиши учун статик ва динамик мувозанатлар ўзаро яна мувозанатлашуви керак. Мувозанат бор жойда жадал иқтисодий ўсиш юз беради. Ҳар қандай тизимда ишлаб чиқаришнинг ички бўғинлари ўртасида ҳам мувозанат бўлади. Олдинги бобларда кўрганимиздек, I—II бўлинма бўлиб, улар маҳсулотлари айирбошланмай туриб, ишлаб чиқариш тақрорлана олмайди. Бунинг учун бўлинмалар ўртасида ҳам, ҳар бир бўлинманинг ичидаги ҳам, унинг турли қисмлари ўртасидаги нисбатлар сақданиб, мувозанат ҳолати келиб чиқиши зарур. Турли тизимларга баҳо берилганда уларнинг халқ фаровонлиги учун нима бера олганлиги бош мезон бўлади. Ҳозирги тараққиёт босқичида турли тизимларнинг самарали эканлигини халқ фаровонлигининг ўсиши кўрсатиб туради. Фаровонликни ошира билиш қобилияти тизимнинг яшовчанлиги ёки унинг бошқаси билан алмашуви зарурлигини билдиради. Казарма социализми деб аталган тоталитар тизим СССР ва бошқа собиқ собиалистик мамлакатларда шу сабабдан барбод бўлдики, у халқ фаровонлигини замонавий талаб даражасида ошира олмади, социалистик тизим бошқа замондо тизимларга нисбатан халққа фаровонлик беришда ўз афзаллигини кўрсата олмади, у инқизога юз тутди. Айни бир вақтда бозор иқтисодиётига ўтиш мазкур тизим шароитида юксак фаровонликка эришиш мумкинлигидан келиб чиқади.

Социал-иқтисодий тизимларнинг умумий аломатлари уларга хос бўлган ишлаб чиқариш муносабатларининг умумий жиҳатлари борлигидан далолат беради. Аммо мазкур муносабатларнинг характеристи айrim тизимларга хос хусусиятдир. Масалан, манфаатларнинг мавжудлиги умумий белги. Аммо уларнинг омили бўлган кишилар мавзеи, уларнинг аниқ мақсади турли тизимларда ҳархил бўлади. Шунингдек, турли тизимларда мулкий муносабатлар зарур бўлса-да, мулкнинг типи ва шакллари

бир хил-эмас. Бир тизимда якка мулк ҳукмронлиги асосий бўлса, бошқасида бунга ўрин йўқ, ҳамма мулк турлари тенг ривожланади. Социал-иқтисодий тизимларда умумийликдан ташқари хусусийлик ҳам мавжуд. Буни турли тизимларнинг ўзига хослигига кўриш мумкин.

2. Социал-иқтисодий тизим турлари

Инсоният тараққиёти турлича социал-иқтисодий тизимлар доирасида кечади, уларнинг ўртасида, албатта, муҳим фарқлар бор. Турли тизимлар таҳлил этилганда, уларни фарқлантирувчи мезонлар асос қилиб олинади, булар ишлаб чиқариш техникаси ва технологияси, мулкий муносабатларнинг характеристери, хўжалик-иқтисодий алоқалар мазмуни, халқ истеъмоли даражаси, синфий белгилар ва х. к. Тизимлар турли назарияларда ҳар хил мезон асосида табақалаштирилади. Марксизм назариясида мулкий-синфий мезонлар асос қилиниб, тизимлар формация деб қаралади, формация доирасида ишлаб чиқариш усули ажратилади. Ишлаб чиқарувчи кучлар ва ишлаб чиқариш муносабатларининг яхлитлигига ишлаб чиқариш усули деб қаралади. Марксизм таълимотига кўра беш формация мавжуд: ибтидоий-жамоа тузуми, қулдорлик, феодализм, капитализм ва ниҳоят коммунизм. Коммунизм энг сўнгги тизим деб қаралади. Биринчи ва бешинчи формацияларда ижтимоий мулк ҳукмрон, хусусий мулк, бинобарин синфлар ва эксплуатация йўқ. Бу ерда социал тенглик жарор топади. Аммо биринчи босқичда ишлаб чиқариш даражаси ғоят бўлиб, у зўрма-зўр тирикчиликни таъминлайди. Аксинча, сўнгги — коммунизм босқичида ишлаб чиқариш ғоят юксак, моддий мўл-кўлчиликни таъминлайди. Мазкур тузум энг инсоний ва сўнгти тузум деб баҳоланади. Оралиқдаги қулдорлик, феодализм ва капитализм хусусий мулкка, эксплуатация ва жамиятнинг қарама-қарпи синфларга бўлинишига ва уларнинг ўзаро қурашига асосланган, социал тенгсизлик ҳукмрон тизимлар деб қаралади. Аммо марксизмда улар ҳам фарқлантирилади. Агар қулдорлик ва феодализм кўл меҳнатига таянса, капитализм машиналашган ишлаб чиқаришини билдиради. Қарама-қарпи синфлар ҳам бир хил эмас. Улар қулдор ва қуллардан, феодал ва қарам дехқондан, капиталист ва ёлланма ишчидан иборат. Эксплуатация усуллари ҳам фарқланади. Марксизм учун тизимлар таҳлилида асосий ёндашув — бу синфий ёндашув бўлиб, умуминсоний ме-

зонлар иккинчи даражага ўтиб қолади. Асримизнинг 60-йилларида марксизмни алмаштира оладиган таълимот сифатида «ривожланиш босқичлари» назарияси¹ пайдо бўлди. Уни «Антикоммунистик манифест» деб аташта, у хорижда кенг тарқалган. Мазкур назария тизимларни таҳлил этишда ишлаб чиқарувчи кучларниң етуклиқ даражасини мезон қилиб олади. Бу назария муаллифлари жамиятни икки типга бўлишади: анъанавий жамият, индустрисал жамият. Шунга монанд равишда иқтисодий ривожланишнинг олти босқичи ажратилади: традицион жамият, ўткинчи жамият, индустрисал жамиятга ўтиш, индустрисал жамият, оммавий истеъмол жамияти, янги турмуш сифати бор жамият.

Традицион жамиятга хос белгилар — бу иқтисодда қишлоқ хўжалигининг устиворлиги, техника даражасининг ва меҳнат унумдорлигининг мастилиги ҳамда оқибатда жамғариш имконияти йўқлигидир. Сўнгги икки босқичда индустрисал жамият учун шарт-шароит ҳозирланади, меҳнат унумдорлиги ўсади, жамғариш бошланади, ишлаб чиқариш инфраструктураси (транспорт, йўл хўжалиги, энергетика, алоқа) ривожлана бошлайди. Бу ерда индустрисал соҳалар ривожланиши саноат революцияси билан якунланади, натижада қўл меҳнати ўрнига машиналашган меҳнат келади. Сўнгги босқич индустрисал босқич бўлиб, унга жамғаришнинг жадал бориши, йириқ саноатни, жумладан, оғир саноатнинг ривожланиши, саноат иқтисоднинг энг устивор етакчи соҳасига айланishi хосдир. Индустрисал жамият ўзидан сўнгги оммавий истеъмол жамиятига моддий асос ҳозирлайди. Бу жамиятда ҳамма товарлар оммавий истеъмолга киради. Истеъмол буюмларини ишлаб чиқариш устивор аҳамиятга эга бўлади. Олтинчи босқичда ишлаб чиқариш юксак даражага етиб тўкинчиллик пайдо бўлади, жамият аъзолари учун истеъмолнинг сифати, умуман турмушнинг сифати биринчи ўринга чиқади. Бу босқичда аҳолига хизмат кўрсатувчи соҳалар олдинги сафда туради. Истеъмол соғлом турмуш тарзига бўйсунади, узоқ умр кўриш, ақлий ва жисмоний жиҳатдан баркамол бўлиш — турмушнинг мазмуни мана шундан иборат бўлади. Аҳолини истеъмол буюмлари билан таъминлаш муаммоси ҳал бўлади, шу сабабли турмуш сифати биринчи ўринга чиқади.

Марксизмнинг қатор қонунлари ўз даври учун асосли

¹ Асосчиси У. Ростоу — АҚШ олими, социология бўйича мутахассис.

бўлганидек, «ривожланиш босқичлари» назариясининг тизимларга ёндашувида ҳам илмийлик бор. Бу назариянинг моддий омилларни тизимлар таҳлилига асос қилиб олиши хато эмас. Дарҳақиқат, иқтисодиётда техника-технология жиҳатидан олганда традицион ишлаб чиқарипдан индустрисал ишлаб чиқаришга ўтиш бўлган. Буни марксизм ҳам инкор этмаган. Олдин айтиб ўтганимиздек, қўл меҳнатидан машиналашган меҳнатга ўтиш ҳамма ерда бўлган. Марксизмнинг нуқсони ҳамма нарсани синфий кураш ва революция жиҳатидан таҳлил этиш бўлса, босқичлар назариясининг нуқсони техника-технологияни бирламчи деб, социал-иқтисодий тафовутларни четлаб ўтишдир.

Хозирги назарияларда социал-иқтисодий тизимларга инсонийлик принципларига қараб баҳо бериш мавжуд. Мазкур принципларни ўтмишдати кўпгина мутафаккирлар, жумладац, ҳазрат Навоий ҳам олга сурган. Марксизмдаги инсонпарварлик гоялари синфий кураш ва коммунизм тантанаси билан боғланган бўлса, ҳозирги назарияларда инсоннинг фаровонлигини таъминлаш ривожланган бозор иқтисодиёти хусусияти деб талқин этилади. СССР ва бошقا мамлакатларда социализм қуриш тажрибаси кўрсатдики, хусусий мулк ўрнига давлат мулкининг келишини ўз-ўзидац ишлаб чиқаришни инсонийлаштира олмайди. Айни вақтда тарихий тажриба бу иш танҳо хусусий мулкнинг ҳам қўлидан келмаслигини кўрсатди. Бунинг учун ишлаб чиқарувчининг ўзи мулк эгасига айланиши, яъни ҳалқ мулки зарур экан ва у бошқа мулклар билан мувозанатда бўйиши шарт. Социал-иқтисодий тизимнинг инсонийлашви бу шахсни қадрлаш, унинг эҳтиёжини қондириш, инсон эрки, ҳақ-хуқуқини таъминлаш, унинг барча қобилиятини ривожлантириб, жамиятда ўз ўринини топишидир. Буни ишлаб чиқаришнинг ҳар иккала омили — эркин бирикадиган, ишлаб чиқариш натижалари ишлов-чининг ўзиники бўлишига асосланган тизим таъминлай олади. Хусусий мулк танҳо ҳукмрон бўлган жойда ишлаб чиқариш моддий омиллари айrim субъектлар қўлида тўйланганидан ишлаб чиқаришнинг шахсий омили моддий омилга бўйсунади. Шахсий омил инсонда гавдаланганидан ва тобе бўлганидан ишлаб чиқаришда унинг бир бўғини бўлади, холос. Чунки, инсон меҳнати бўлмаса, у ривожлана олмайди. Шундай тизимда ишловчилар мулкисиз бўлганидан, улар қарам аҳвада бўладилар, кам ҳақ олиб ишлашга мажбур бўладилар. Бундай тизимларга қўлдорлик, феодализм, капитализм ва социализм киради.

Шундай иқтисодий тизимлар ҳам борки, унда меңнат во-
ситалари инсон ихтиёрида бўлганидан шахсий-инсоний
омил ва моддий-ащёвий омил бевосита бирикади. Восита-
ларни ұларнинг эгаси ўз манфаати йўлида ишлатади, шу
сабабли ишлаб чиқаришда инсонийлик принциплари амал
қилади. Мулкий жиҳатдан қараганда социал-иктисодий
тизимларни икки тоифага ажратиш мумкин.

1) **Моноструктуралы** (бир таркибли) тизимлар. Бу тизимларнинг асосий белгиси бир мулк шаклиниң ҳукмрон бўлишидир. Бу ердаги мулкий монополия хусусий мулк ёки давлат мулкиниң ҳукмронлиги билан ажралиб туради. Хусусий мулк устивор бўлган ва бозор алоқаларига асосланган тизим (буни назарияда капитализм деб аташади). XVIII асрнинг охиридан бошлаб, XX асрнинг II ярмигача, давлат мулкига таянган тизим сабиқ социалистик давлатларда 1917 йилги Октябрь инқилобидан бошлаб, 1990 йилга қадар сақланган. Якка мулкка таянган иқтисод **моноитизим** ёки **моноитисодиёт** бўлади. Капитализмдаги моноитисодиёт бозор алоқаларини тақозо этади. Мустақил мулкдорларнинг алоқалари бозордаги олди-сотди орқали юз беради. Сабиқ социалистик мамлакатлардаги **моноитисодиёт** бир марказдан туриб давлат орқали ўрнатиладиган иланли алоқаларга асосланган эди;

2) Турли-туман мулк шаклларига таянган, айрим мулк шаклининг устиворлигини инкор этувчи социал-иктиносидий тизимлар. Уларни **политизм**, уларга хос йқтиносидни **полииқтисодиёт** дейиш мумкин. Бундай тизимда мулкий мувозанат ҳосил бўлади, ҳамма мулк шакллари ривожланиш шароити бир хил бўлади. Мониқтисодиётдан полииқтисодиётга ўтиш дарҳол юз бермайди, албатта. Бу жараён Гарбда 20-йилларда бошланган бўлса, ҳозиргача давом этиб келмоқда. Собиқ социалистик давлатларда бундай ўтиш 80-йиллардан бошланган ва ҳали тугаллангани йўқ. Бу ерда ўтиш жараёни тоталитар планли иқтиносидиётдан бозор иқтиносидиётига ўтиш тарзида юз беради. Ўзбекистонда ҳам политизмга ўтиш жараёни бошланган. Мониқтисодиёт бозор алоқалари ёоят чекланган, улар планли алоқалар билан алмашадиган шароитда ҳам амал қилиши мумкин. Бундан фарқлироқ полииқтисодиёт фақат эркин бозор муносабатлари шароитида бўлиши мумкин. У ҳар қандай монополияни инкор этади. Полииқтисодиёт мазмунан **аралаш иқтиносидиёт**dir. Мониқтисодий тизим тарихан муқаррар бўлганидек, унинг ўрнига полииқтисодий тизимнинг келиши ҳам заруратдир.

3. Социал-иктисодий тизимларнинг хусусиятлари

Моноиктисодиёт полииқтисодиётнинг тарихий ўтмиш дошидир. Унинг доирасида ҳар хил тизимлар амал қилган, Қадимий Шарқда у давлат мулкига асосланган «осиё-ча ишлаб чиқариш усули» бўлиб, ишлаб чиқариш омиллари мустабид давлат ҳокимияти қўлида тўпландиган. Ер, сув, ҳар хил иншоотлар ва ҳатто иш кучи ҳам давлатни-ки бўлган. Давлатта қарацли қуллар, қарам дехқонлар мавжуд бўлган. Уларни ғайрииқтисодий йўл билан, яъни зўрлаш орқали ишлаб чиқариш юритилган. Ғарбда моноиктисодиёт кўпинча хусусий мулк монополиясига таянган. Бу монополия Қадимги Дунёда ва ўрта асрларда қулдор-лар ва феодалларнинг мулки ҳукмронлигини билдирган. Уларга нафақат меҳнат воситалари, балки ишлаб чиқа-рувчилар ҳам тобе бўлган. Моноиктисодиётнинг ўзи соф ҳолда учрамайди, у бошқа тизим унсурлари билан бир-галиқда боради, аммо ҳукмронлик мавқенини ҳар доим сақлаб келади. Шарқдá давлат мулки асосий бўлатуриб, у билан ёнма-ён жамоа мулки, хусусий мулк ҳам бўлган. Ғарбда эса хусусий мулкчилик ҳукмрон бўйса-да, давлат мулки ва жамоа мулки ҳам мавжуд эди. Энг сўнгги моноиктисодиёт — бу классик капиталистик тизимдан иборат бўлган. Унга хос белги хусусий мулкнинг индивидуал капиталистик мулк шаклига киришидир. Албатта бу мулк моноиктисодиётга хос бўлган ва ўрта асрда амал қилган феодал мулкидан фарқ қиласди. Капиталистик моноиктисодиёт тизимиининг моҳияти, асосий белгилари, қонун, категориялари К. Маркснинг «Капитал» асарида батаф-сил ёритилган. Бу тизимга хос парса ишлаб чиқариш моддий омилларининг, яъни ишлаб чиқариш воситалари-нинг капиталистлар мулки бўлиши, ишлаб чиқарувчи бўлмиш ишчиларнинг шу воситадан маҳрум этилишидир. Ишчиларни капиталистга ёлланиб ишлашдан бошқа ти-риклик иложи бўлмайди: Ишлаб чиқаришнинг моддий омиллари капиталистик мулк бўлганидан, уларнинг иш кучи билан бириккиси капиталист ҳукмронлигига, унинг манфаати йўлида юз беради. Шахсий омил бўлмиш иш кучининг ҳаракати капиталга айланган моддий омилнинг ўсишига бўйсунади. Натижада ишлаб чиқариш ғайриин-соний мақсад томон бурилади, яъни у капитал эгасининг бойишига, капиталнинг ўсишига қаратилиди. Мулидан маҳрум бўлган ишчилар аҳволи почор бўлганидан, улар кам ҳақ олиб ишлашга мажбур бўладилар. Ишчиларнинг олдида икки йўл туради: капиталист қўйган шартга рози

бўлиб ишлапи ва тирикчилик воситасига әга бўлиш ёки бунга рози бўлмасдан умуман тирикчилик ўтказа олмаслик.

Капиталистик монотизимда жамиятнинг бир тоифаси мулк эгаси, иккинчи тоифаси мулксиз бўлганидан улар ўртасида эксплуатация муносабати пайдо бўлади. Капиталистлар ишчилар мөҳнати натижаларини ўзлаштириб, бойиб борадилар, бу билан эксплуатация функциясини бажарадилар. Ишчиларнинг олган иш ҳақи улар яратган бойликдан кам бўлади. Иш ҳақи зарурий маҳсулот доираси билан чэкланиб, қўшимча маҳсулот капиталистларга тегади. Ишчилар мөҳнати яратган, лекин капиталистлар ўзлаштирадиган қўшимча маҳсулотнинг мониқтисодиётдаги шакли, К. Маркс ифодаси билан айтганда, қўшимча қийматdir. Уни капиталистлар амалда фойда сифатида оладилар. Фойда эксплуатация натижаси, қўшимча қийматни яратиш ва ўзи ўзлаштириш капиталистик мониқтисодиётнинг мақсади ҳисобланади. Мөҳнат унуми ошган сари ишчилар мөҳнати яратган миллий даромад кўпаяди, лекин унинг иш ҳақи сифатида ишчиларга тегадиган қисми салмоғи қисқариб, фойда сифатида капиталистлар оладиган қисмининг салмоғи ортиб боради.

Ишлаб чиқаришдан бевосита мақсад — бойлик ортириш бўлганидан мониқтисодий тизимни инсонпарвар деб бўлмайди. Бу ерда инсоннинг талаб-эҳтиёжи, бойлик ортиришдек мақсадга бўйсунади. Жамғариш капитал тўплаб бойлик ортириш йўли бўлганидан унга катта эътибор берилади ва бу ҳол ишлаб чиқариш воситаларини яратадиган соҳаларнинг устиворлигини таъминлайди. Жамғариш тобора кўпроқ қўшимча қийматни қамраб олади, натижада иш ҳақи ўスマйди ёки секин ўсади, ишчилар ахволи оғирлашади. Бу мөҳнат билан капитал ўртасидаги зиддиятни кучайтириб, социал тўқнашувларга олиб келади. Жамғаришга интилиш ишлаб чиқариш таркибини ўзгартирида, ишлаб чиқариш воситаларини яратиш истеъмол буюмлари яратишга нисбатан тез ривожланади, чунки биринчи соҳа капитални ўстириш эҳтиёжини қондиради. Капиталистик монотизимда хусусий мулк ҳукмрон бўлса-да, давлат мулки ҳам мавжуд бўлади, лекин у тараққиётда асосий ўрин тутмайди. Аммо давлат мулкининг пайдо бўлиши бошқа турдаги монотизимга ўтиш зарурлигидан дарак беради. Хусусий мулкчиликка таянган капиталистик мониқтисодиёт ўзининг ўтмиш-допслари бўлган тизимларга нисбатан афзал томонларга

Эга эди. Энг муҳим афзаллиги — капитализмнинг меҳнат унумдорлигини ўстира олиш қобилиятидир. Аммо унинг бу имконияти чексиз эмас, бу имконият туталана бориши билан моноиктисодиёт инқизотга юз тутиб, бошқа тизим — полииқтисодиёт заруратга айланади. Шундай ривожланиши моноиктисодиётнинг социалистик турига ҳам хос. У давлат мулки монополиясига, давлатнинг иқтисодиётидан қаттиқ назоратига асосланади. Нимани қанча ишлаб чиқарип, ресурсни қаердан олиш, маҳсулотни кимга сотиш — буарнинг ҳаммаси бир марказдан туриб давлат томонидан режалаштирилади. Давлат юқоридан туриб белгилаган режани бажариш ҳамма қуий бўғинлар, жумладан, корхоналар учун мажбурий тоғчириқ бўлиб, уни бузишга ҳеч кимнинг ҳақиқи бўлмайди. Давлат нарх-наво устидан назорат ўрнатади, нархни ишлаб чиқарувчи эмас, давлат белгилайди, кучли нарх интизоми ўрнатилади. Давлат белгилаган чизиқдан чиққан корхоналар жазоланади. Маҳсулотни тақсимлаш ҳам давлат ишига айланади. Олинган даромадларни корхонада тақсимлаш ҳам давлат белгилаган, унинг қонунлари ва фармойишларидага кўрсатилган тартибда ва қоидаларга биноан амалга оширилади. Иш ҳақи ҳам давлат белгилаган миқдорда тўланади. Кредит бериш, ташқи алоқа юргизиш, валюта ишларининг ҳаммаси давлат монополияси бўлади. Айтилган белгилар хос бўлган иқтисодий тизимни **тоталитар-режали иқтисодий** тизим деб юритилади. Унинг асосий белгилари иқтисодиётни ҳар тарафлама давлатлаштиришдан келиб чиқади. Давлат мулки энг афзал, энг олий мулк, режали хўжалик энг устун хўжалик, фақат социалистик тизим халқда фаровонлик бера олади, деган таълимот ҳукмрон бўлади. Давлат мулкининг зўравонлиги натижасида, жамоа мулкига юзаки рухсат берилса-да, у амалда давлатлаштирилади. Жамоа хўжаликлари давлат ерида уюптирилади, улар давлат режасига биноан ишлайди, керакли, мoddий ресурсларни давлатдан олади, маҳсулотни давлатга у кўрсатган нарҳда сотади. Жамоа мулки амалда давлатга қарам бўлади. Давлат мулки унинг ўзига қарашли бўлсада, халқ мулки деб эълон қилинади. Аҳоли даромадлари паст бўлганидан унинг шахсий мол-мулки чекланади, бу мулкни даромад олиш йўлида ишлатишман этилади. Ҳеч қандай хусусий мулкка рухсат берilmайди. Миллий бойликнинг мутлақ кўп қисми давлатга қарашли бўлади. Тоталитар тизим иқтисодий эркинлик ва демократияга зиддир, у бозор алоқалари билан чиқинча олмайди. Бу билан у хусусий мулкка таянгган монотизимни ўтиради.

иқтисодиётдан фарқ қиласди. Тоталитар иқтисодиётнинг ҳам муҳим белгиси эксплуатациянинг мавжудлиги бўлиб, аммо бу ерда эксплуатация қилувчи индивидуал капиталист эмас, балки давлат ҳисобланади. Бу ерда меҳнаткамлар яратган қўшимча маҳсулотни давлат ўзлаштиради, чунки давлат мулкдор. Эксплуатация мавжудлигидан миллий даромаднинг тобора камроқ қисми ишловчиларнинг ўзига, тегади, кўпроқ қисми давлатга қолади. Собиқ СССР да тоталитар иқтисодиёт 30-йилларнинг ўрталарида социализм қурилиши муносабати билан шу ерда ҳукмрон мавқеини эгаллади. Ундан олдин эса турли мулкчиликка асосланган кўп укладли иқтисодиёт бўлиб, ўша даврда (20-йиллар охирида) миллий даромаднинг 60% меҳнаткашларнинг ўзига даромад бўлиб теккан бўлса, 80-йиллар охирига келганда миллий даромаднинг фақат 30% иш ҳақига айланган. Меҳнаткашларнинг ҳатто энг зарур эҳтиёжлари қондирилмаганидан уларда моддий қизиқиш ва жавобгарлик сусайган, улар иш натижасига бефарқ қарашга ўрганди, ташаббус сўна борди, натижада иқтисодий инқироз юзага келди. Тоталитар тизим СССРда 70 йил, бошқа собиқ социалистик мамлакатларда 30—40 йил ҳукм сурди. Унинг инқирози туғайли янги иқтисодий тизимга, бозор муносабатларига асосланган полииқтисодий тизимга ўтиш юз берди. Монотизимларни тутатиш заруратидан уларнинг вужӯдга келиши тарихнинг хатоси деб хулоса чиқариш ўринсизdir. Уларнинг пайдо бўлишини ҳам объектив ривожланиш тақозо этган, уларнинг тарихий вазифаси билан боғлиқ муқаррар ҳодисадир.

Ўтмишдаги анъанавий жамиятларда ишлаб чиқариш қолоқ бўлганидан келажак учун замин ҳозирлай олмаган. Аҳолининг ўсаётган эҳтиёжини қондириш учун янги машиналашган ишлаб чиқариш талаб қилинади, унинг учун ўз навбатида катта жамғарма керак бўладики, унинг айрим кишилар ёки давлат қўлида жамланиши шарт. Қўшимча маҳсулотни ишлаб чиқарувчининг истеъмолидан ажратиб олиб, жамғармага айлантириш учун мулкий монополия қўл келади. Классик капитализм шароитида қўшимча қийматнинг жамғарилиши, унинг капиталлашуви шиддат билан бориб, моддий омиллар ривожланади. Қўл меҳнати қуроллари ўрнига машиналар системаси келиб, улар саноатдан бошқа соҳаларга ҳам ёйила бошлайди. Улар кенг жорий бўладиган энг сўнгти соҳалар — қишлоқ хўжалиги, ундан кейин эса номоддий соҳа бўлади.

Капиталистик монотизим индустрисал ишлаб чиқаришдек моддий базани яратганилиги унинг тарихий ўрнини бел-

гилайди. Капиталистик монотизим ечиб улгурмаган жамгариш муаммосини тоталитар социалистик тизим бажаради. Шу сабабли бу тизимнинг нисбатан қолоқ, ҳали индустрлашиб улгурмаган, иқтисоди аграр характердаги мамлакатларда қарор тошиши бежиз эмас, албатта. Социализм йўлига ўтган 12 мамлакат бўлса, улардан фақат бири (ҳозирги Чехия) индустрлашган мамлакат бўлиб, қолғанлари қолоқ ёҳуд ўртacha ривожланган мамлакатлар бўлган. Иқтисодиётни социализм шиори остида ўта давлатлаштириш, яъни, ҳамма ресурсларни давлат қўлида тўплаш, уларнинг катта қисмини жамғариш имконини беради. Бу эса халқ истеъмолини энг кам даражада тутиб туришни талаб қиласди. Яратилган қўпимча маҳсулотни гайрииқтисодий йўл билан, яъни сиёсий-маъмурий воситалар билан ишлаб чиқарувчидан тортиб олиш жамғаришни жадаллаштиради. Собиқ СССРда 30-йиллари жамғарипнинг миллий даромаддаги ҳиссаси (нормаси) 30—40%га етказилган. Бу эса қисқа вақтда индустрисал потенциални, ийрик саноатни яратиш имконини берган. Тоталитар тизим ҳам ийрик машиналашган ишлаб чиқаришни яратишдек вазифани бажаргач, уни бошқа демократик иқтисодий тизим билан алмаштириш зарурати ўз-ўзидан пайдо бўлади.

4. Аralаш иқтисодиёт

Ҳозирги юксак ривожланган мамлакатлар иқтисодиёти бу табиатан аралаш иқтисодиётдир. У турли хилдаги иқтисодий муносабатларнинг қоришимасидан иборат, лекин унинг асоси бозор муносабати, бу мазмунан полииқтисодий тизим ҳисобланади. Унинг бир қатор муҳим белгилари мавжуд.

Аралаш иқтисодиёт **мукаммал техника ва юксак технологияга** асосланади, қўл меҳнатига ўрйн қолмайди, ғоят унумли машиналар ишлатилади, натижада, юксак дараҷадаги меҳнат унуми ва шунга кўра моддий тўкинлик таъминланади. Ишлаб чиқариш энг сўнгги фан-техника ютуқларига таянади ва мутлақо янги технологияни қўллайди. Бу иш кучи сифатига бўлган талабни мислсиз оширади, унга инсонийлик муносабатни юзага чиқаради. Юксак индустрисал ишлаб чиқариш шароитида умуман ходим эмас, балки муайян малакали ва юксак савияли ишловчилар зарур бўлади. Натижада малакали меҳнат ҳам чекланган ресурсга айланади, шу сабабли меҳнат турларини танлаш имкони туғилади. Меҳнат ғоят мурак-

каблашганидан иш кучини тайёрлаш харажатлари ошади. 70-йилларда Фарбий Европа мамлакатларида ёшларни ишлашга тайёрлаш учун улар 18 ёшга етгунча оила 50 минг доллар сарфлаган эди. АҚШда эса харажат бундан ҳам ортиқ бўлиб, 130 минг долларни ташкил этган. 1985 йилга келиб, бу миқдор 200 минг долларга етди. Ёшларни оиласда тарбиялаш учун кетган вақт ҳисобга олинса, қўшимча яна 200 минг доллар сарфланган бўлади. Шундай қилиб бир ишловчини тайёрлаш учун жами сарфлар 400 минг доллардан иборат бўлган.

Олий таълим орқали ёшлардан бир илмий-техника ходими тайёрлаш учун яна 400 минг доллар харажат талаб қилинган. Хуллас, юксак малакали илмий-техникавий иш кучини тайёрлаш 800 минг долларга тушганлиги сабабли ва айни пайтда уни ишлатиш самарали бўлганидан юксак малакали ходим учун рақобат боради. Агар монотизимли иқтисодиёт шароитида оддий иш кучи талаб қилинса ва у керагидан ортиқча бўлса, аралаш иқтисодиётда ўта малакали ва маълумотли иш кучи керак бўлади ва у ноёб ресурсга айланади. Мана шундай иш кучини шакллантириш ишлаб чиқаришни ривожлантириш шартига айланади. Иқтисодий равнақ учун халқ хўжалиги миқёсида иш кучини бир соҳадан, иккинчисига, учинчисига ва бошқа соҳаларга қўчиб бориши заруратга айланади, энг муҳими иш кучи, албатта, иш ҳақи юқори соҳа томон ҳаракат қиласди. Шунинг учун яратилган даромадларнинг талайгина қисмини иш ҳақига айлантиришга, бинобарин, унинг ҳиссасини ошириш ва фойда ҳиссасини камайтиришга тўғри келади. Бунинг уддасидан чиқсан корхоналар ва соҳалар ноёб ресурс бўлмиш энг малакали ишчилар ва хизматчиларга эга бўладилар. Иш кучи учун рақобат иш ҳақи юқори бўлган жойни танлаш имконини яратади. Бундан ташқари аралаш иқтисодиётда майда бизнес мавжудлигидан ходимлар ёлланиб ишламасдан ўзи тадбиркорлик билан шугулланиши мумкин. Бунга бўш пул капиталининг кўплиги ва уни арzonга олиб ишлатиш мумкинлиги қўл келади. Пул топиш имкони хилма-хил бўлиб, унинг энг қулайини танлаш мумкин экан, бу иқтисодиётда янги бир ҳодисани иш ҳақининг миллий-даромаддаги ҳиссаси ортиб боришини келтириб чиқаради. Бу аралаш иқтисодиётнинг муҳим белгисига айланади. Мазкур ҳодиса зарур ва қўшимча маҳсулот чегараси ўзгаришини билдиради. Зарур маҳсулот чегараси кенгайса, қўшимча маҳсулот чегараси тораяди. Шу сабабли фойдани муттасил ошириб бориши имкони ҳам

чегараланади. Аралаш иқтисодиётда мулкий монополияга ўрин қолмайди, аксинча, бу ёрда хилма-хил мулкчилик қарор топади. Аралаш иқтисодиёт кўп укладди, кўп секторли иқтисодиётдан иборат. Аралаш иқтисодиётда асосан уч хил мулк мавжуд: хусусий мулк, жамоа ва давлат мулки. Аммо биринчи ва иккинчи мулк шакли асосида ҳалқ корхоналари ташкил топади, улар ишлаб чиқарувчиларнинг ўзига қарашли фермер хўжаликлари, фирмалар ва компаниялардан иборат бўлади. АҚШда корхоналарни ишчи-хизматчилар жамоаси томонидан сотиб олишга йўл берилади. Бу мамлакатда 80-йиллар охирига келиб, ишчилар тўла ёки қисман сотиб олган корхоналар сони 11 мингта эди. 2000-йилга бориб АҚШда 25 % ишчи ва хизматчилар ўзларига қарашли компания ва фирмаларда ишлай бошлайди. Мехнатчиларга тегишли ва гуллаб яшнаётган фирмаларга АҚШда «Авис», «Моргон стенли», «Локхид», «Полоройд» каби компаниялар киради. Ҳалқ корхоналарида ишлаб чиқарувчилар айни бир вақтда мулк эгаси ҳам бўлишади, шундай корхоналарда ўз манфаати, ўз фаровонлиги учун ишлаш юз беради. Бу омил ҳам қўшимча маҳсулотни чегаралайди, зарур маҳсулот ифодаси бўлмиш иш ҳақининг ошишига олиб қелади. Мулк монополиясининг йўқлиги ёки унинг қаттиқ чекланганлиги ўз навбатида иш кучини ёллаш монополиясини ҳам йўққа чиқаради. Иш кучини жалб этиш учун рақобат кетган шароитда ишлаб чиқаришдан келган даромадни ишчиларнинг мөхнатига ва мулкдорлигига қараб тақсимлап юз беради. Агар муайян корхона ёхуд соҳа доирасида иш ҳақи камайиб кетса, у ердан иш кучи бошқа ерга оқиб ўтади. Иш ҳақини пасайтириш малакали ишчилардан маҳрум бўлишни билдиради, айни вақтда, уларнинг меҳнатисиз умуман фойда олиб бўлмайди. Юксак малакали ва савиғи баланд ишчилар ишчилар жамоасининг ўзаги ҳисобланадики, уларнинг унумли меҳнатисиз тадбиркорлар рақобатда енгиб чиқиши мумкин эмас. Малакали ишчилар қўними ва уларнинг салмоғи катта корхоналарда одатда фойда ҳам юқори бўлади. Иш ҳақининг ўсиши жамғариш заруратига бориб тақалади. Ишлаб чиқаришнинг янгиланиши соғ инвестиция ҳисобидан бўлганидан иш ҳақи чексиз ортиши мумкин эмас, аks ҳолда инвестицияга маблағ қолмайди, бинобарин, иш ўринлари кўпаймай, ишсизлик кенгаяди. Шу сабабли иш ҳақи ҳиссаси чексиз ўсиб бормайди.

Аралаш иқтисодиётга даромадлар ишлаб чиқаришнинг ўзида тақсимланиб, юқори иш ҳақи берилиши хосdir.

Аралаш иқтисодиёт мавжуд, ишлаб чиқариш юксак ривожланган мамлакатларда 90-йилларнинг бошида даромадларнинг 60% иш ҳақи шаклида бўлди. Юқори малакали иш кучини жалб қилиш зарурати собиқ СССРда ҳам унинг давлат сектори билан подавлат секторнинг ўртасида ўтиб туришини таъминлади, унга кооперативлар, хусусий ва қўшма корхоналарда иш ҳақининг юқори бўлиши сабаб бўлди. Масалан, 1987 йили СССР давлат корхоналарида ҳар бир ишчи 7 минг сўмлик маҳсулот яратди. Кооператив секторида ҳам худди шунча маҳсулот яратилди. Маҳсулот тенг бўлгани ҳолда, бир шароитда давлат корхонасида иш ҳақи 3 минг сўм бўлгани ҳолда, кооперативларда 5,5 минг сўмга етди. Бу ҳол энг малакали ишчиларнинг давлат корхонасидан кооперативларга кетишига олиб келди.

Аралаш иқтисодиётда ҳар хил мулкчиликка оид корхоналар иш ҳақи воситасида рақобатлашганда юқори самара билан ишлаган корхоналаргина бунга бардош бера олади, чунки фақат улар юқори иш ҳақини таъминлаб яхши фойда ҳам кўрадилар. Унинг илдизида самарали ишлап туради. Самарали ишлап учун юқори техника-технология даражаси бўлиши шарт. Демак аралаш иқтисодиёт учун мулкчиликнинг ҳар хиллиги ҳали кифоя қилмайди. Бунинг учун юксак индустриал ишлаб чиқариш бўлиши керак. Аралаш иқтисодиётда турли мулк эгаларининг манфаатлари рақобат орқали статик **мувозанатга** келиши лозим. Статик мувозанат ҳолатига хос қонун — **бу миллий дармадни ишлаб чиқаришининг ўзида унинг иштирокчилари томонидан ўзлантирилиши қонунидир.** Бу қонунга кўра меҳнатга ҳақ тўлаш шаклидаги

даромад устиворликка эга бўлади, чунончи тадбиркорлик даромади (фойда), жамғариладиган даромад, фуқароларни социал ҳимоя қилувчи даромад кабилар маълум мувозанатда бўлиши керак. Мазкур мувозанат рақобат орқали ҳар хил мулк соҳибларининг, ишлаб чиқариш иштирокчиларининг иқтисодий манфаатлари **бир-бирига болганиб қолишини билдиради.** Масалан, юқори иш ҳақи олишдан иборат манфаат даромад бир қисмининг инвестициялашувини билдиради, чунки бусиз унинг ўзи юзага чиқа олмайди. Худди шунингдек, фойда кўришдек манфаатга иш ҳақини оширмасдан эришиб бўлмайди. Хуллас, аралаш иқтисодиётда меҳнатнинг маҳсулотга бўлган мулкдан ажralиши каби монотизимли иқтисодиётга хос белгига ўрин қолмайди. Бу ерда меҳнат натижасини ўзлантириш, уни яратишда қатнашган омиллар эгасининг

қўшган ҳиссасига қараб юз беради ва бу турли мулжаларнинг рақобати орқали мувозанат ҳолатида бўлади. Арагаш иқтисодиёт манфаатларни соглом рақобат орқали уйғунлаптирганидан уни ҳаракатлантирувчи ички механизм юксак самарадорликни таъминлайди. Мана шу юксак, мисли **кўрилмаган самарадорлик** арагаш иқтисодиётнинг туб белгисидир. Самарадорлик ошган шароитда манфаатларнинг амалга ошиб бориши динамик мувозанатни билдиради. Умумжамият миқёсида самарадорлик юксак бўлгани ҳолда, айrim тармоқлар ва корхоналар доирасида у тафовутланади. Айrim ишлаб чиқариш бўғинидаги самарадорлик ўртacha самарадорликдан юқори бўлганда бошқаларнидан ортиқча даромад олинади. Бу инвестиция туфайли ва тадбиркорлик қобилияти натижасида ҳосил бўлади. Мана шундай шароитда қўшимча олинган даромаднинг катта ҳиссаси фойда шаклига киради, яъни тадбиркорлик даромадига айланади. Аммо иш ҳақининг даромад ўсимидаги ҳиссаси кам бўлса-да, унинг мутлақ миқдори ўсади. Масалан, ойлик иш ҳақи 2 минг доллар, фойда эса 500 доллар (бир киши ҳисобида). Самарадорлик ортиши туфайли қўшимча 300 доллар даромад олинди. Унинг 70% (210 доллар) фойдага айланди, 30% (90 доллар) иш ҳақи қилиб берилди. Бу ерда даромад ўсимида фойда ҳиссаси юқори бўлгани ҳолда иш ҳақи ҳиссаси 2,3 марта кам. Аммо иш ҳақи мутлақ ўсиб, энди 2000 доллар әмас, балки 2090 долларни ташкил этади. Самарадорлик ошган шароитда фойда ва иш ҳақи олишдан иборат манфаатлар мувозанатлашади, яъни динамик мувозанат вужудга келади. Самарадорликни ошириш орқали тадбиркорлик даромадини кўпроқ олишта интилиш иқтисодий ўсишли таъминлайди. Арагаш иқтисодиёт табиатан полииқтисодий тизим, у монотизимли иқтисодиётдан фарқлироқ манфаатлар тўқиашуви ўрнига манфаатларнинг мувозанатлашувини келтириб чиқаради. Буни биринчидан, мулк шаклларининг хилма-хиллиги, иккинчидан, моддий омилдан инсон омилининг устунилиги, учинчидан, ишлаб чиқарувчиларнинг ўзлари мулк эгасига айланиб, мўлқдор сифатида даромаднинг бир қисмини ўзлаштиришини таъминлайди. Арагаш иқтисодиёт инсоний бўлганидан ишлаб чиқаришнинг ҳалқ истеъмолини бевосита қондирувчи соҳалари устивор ривож тонади. Улар жумласига истеъмол товарлари ва хизматларини ишлаб чиқариш киради. Миллий даромаднинг асосий қисми фуқаролар ихтиёрига тушиб, уларнинг шахсий әҳтиёжларини қондиришга хизмат қилади, аммо унинг

нафи турли жамоалар ва давлатга ҳам тегади. Шахс, жамоа ва давлатдан иборат иқтисодий муносабатлар субъектлари ўз манфаати жиҳатидан нимани ағзал қўришса, даромад шунга ишлатилади.

Миллий даромад индивидуал шахсий манфаат доирасида тирикчилик эҳтиёжларини таъминлайди. Бунинг учун истеъмол буюмлари ва хизматларини ишлаб чиқаришдан иборат II бўлинма устивор ривожланади, бўлинима яратган товарларга талаб катта бўлганидан ресурслар ўзу бўлинима томон оқиб келади. Бундай ҳодиса нафақат иш кучига, балки инвестиция ресурсларига ҳам хосдир. II бўлинманинг устивор ўсиши аҳоли даромадларини керакли товарлар ва хизматлар билан таъминлайди, истеъмолни кенгайтиради, унинг таркибини янгилаб боради. Аҳоли даромади унинг истеъмолидан тобора кўпроқ ортиб қолиб, миллий бойликка айланади. Шу боисдан аралаш иқтисодиётга хос белги **миллий бойлик таркибида аҳоли мол-мулки ҳиссасининг ортиб борилиши**дир. Монотизимли иқтисодиётдаги мулкий монополия миллий бойликни айрим мулк бағрида тўплаб, уни капиталга ёки танҳо давлат бойлигига айлантиради. Бойлиқдаги аҳоли ҳиссаси ошмайди ёки ғоят кам ўсади. Аралаш иқтисодиёт шароитида бойликнинг капитал ёки давлат ҳукмидан чиқарип юз беради. Ўтмишда танҳо ҳукмон мулк әгаси ўзлаштирган қўшимча маҳсулотни аралаш иқтисодиётда омма ўзлаштира бошлайди. Монотизимли иқтисодиётдан фарқ қилган ҳолда, аралаш иқтисодиётда эксплуатация дастлаб чекланса, кейинчалик тутатилади. Аҳолининг асосий қатламлари мулк әгаси бўлганидан ва тўқ яшаганидан уларда революция йўли билан ўзгалар мулкини тортиб олишга майиллик бўлмайди. Аралаш иқтисодиётда ҳам иқтисодий ўсиш жамғаришни тақозо этади ва у соғ инвестиция шаклига әга, аммо жамғаришда давлат ва тадбиркорлар билан бирга оддий фуқаролар ҳам қатнашади. Миллий даромаднинг тобора катта қисми аҳолига текканидан, аҳоли жамғармада фаол иштирок этиш имконига әга бўлади, чунки олдин айтиб ўтганимиздек, индивидуал даромад шахсий истеъмолдан ортиб қолади. Жамғариш молиявий жамғариш шаклига киради. Аҳоли ўз пулини банкка қўйиш, пулига қимматбаҳо қоғозлар (акция, облигация) сотиб олиш йўли билан жамғаришда қатнашади. Молиявий муносабатлар ривожланиб, унда аҳолининг қенг қатлами иштирок этади, чунки молиявий ресурс ҳосил қилиш учун аҳолининг пули етарли бўлади.

Аралаш иқтисодиётда жамғарининг яна бир устивор

шакли бу инсон омилида билим, малака ва маҳоратнинг жамланишидир. Малакали меҳнатнинг қадри-қиймати юқорилигидан ақл-идрокли бўлиш ҳар тарафлама қулай бўлади. Жамғариш манбаларининг кентайиши ва шаклларининг ўзгариши иқтисодий ўсиш учун ишончли моддий асос яратади. Иқтисодий ўсишнинг барқарорлапшиб, миқёсинг улкан бўлиши, шунингдек, меҳнат натижаларини ўзлаштиришда ишловчиларнинг фаол иштирок этиши оммавий фаровонликни иқтисодиётдаги социал мақсад мўлжалга айлантиради, натижада иқтисодий ўсишдан ҳамма манфаатдор бўлади. Аralаш иқтисодиётнинг туб хусусиятлари унинг бош қонунида ўз мужассамини топади,—бу фаровонликнинг ўсип қонунидир. Бу қонунга кўра хилма-хил мулкчилик ва манфаатлар мувозанатига асосланган жамиятда ишлаб чиқариш ва унинг самародорлигининг ошиб бориши оммавий фаровонликни таъминлашгив қаратилади. Бу қонун интегратив қонун, яъни у иқтисодиётнинг ҳамма жиҳатларини қамраб олади, шунингдек бошқа қонунлар ҳаракатларини бирлаштиради, қонунларни синтезлайди. Аralаш иқтисодиётда манфаатлар мувозанатлашганидан иқтисодий ўсишдан барча манфаатдор бўлади, чунки иқтисодий фаолият натижаларини ўзлаштиришда кўпчилик қатнашади. Мана шундай вазият иқтисодиёт учун рағбат кучини беради. Фаровонликни ошириш ишлаб чиқаришнинг ўсишини талаб қиласди ва бу жараёнлар бозор механизмидан ташқарида бўла олмайди. Бозор муносабатлари орқали ишлаб чиқариш рағбатлантирилади, унинг ўсилигига кучли туртки берилади. Аralаш иқтисодиёт бозор иқтисодиётидан ўсиб чиқади, лекин у билан чекланмайди. Аralаш иқтисодиётда бозорга хос муносабатлар билан биргаликда унга табиатан хос бўлмаган муносабатлар ҳам мавжуд бўлади. Масалан, бу ерда нафақат бозорга хос рақобат, балки интеграция ва манфаатлар мувозанатлашпуви муносабатлари ҳам мавжуд. Фойда кетидан қувиш бозор иқтисодиётида хос нарса, аммо аralаш иқтисодиёт шароитида бунга эришиш учун умумий фаровонликка ҳисса қўшиш шарт. Фаровонлик оммавий бўлса-да, унинг даражаси аҳоли қатламларига нисбатан ҳар хил бўлади. Бу аҳоли қатламларининг нафақат яхши ишлай олишга, балки эксплуатацияга тортилишига ҳам боғлиқдир. Монотизимлардан фарқлироқ аralаш иқтисодиётнинг ҳозирги босқичида ҳар қандай социал гуруҳлар эксплуатацияга йўлиқиши мумкин ва бу ҳодиса манфаатлар мувозанати бузилганда юз бериши мумкин. Кўп ҳолларда эксплуатация тақси-

мот ва истеъмол соҳаларида юзага келади. Нархларни ошириш, даромаддан ушлаб қолинадиган чегирмаларни кўпайтириш орқали даромад ўзлаштирилади. Барча ишлаб чиқариш омиллари ёки уларнинг айримларини монополлаштириш ана шундай эксплуатациянинг иқтисодий асоси бўлади ва у ҳозирчалик аралаш иқтисодиётдан пайдо бўлиб туради. Малакали иш кучи монополлашса, тадбиркорлар эксплуатация қилинади. Агар ишлаб чиқариш воситалари монополлашса, ишчи-хизматчилар эксплуатация қилинади. Эксплуатациянинг юзага чиқиши ёки чиқмаслиги манфаатлар мувозанатига боғлиқ бўлади. Монотизимда эксплуатация доимий бўлади ва у айрим социал тоифага нисбатан юз беради, кучли тус олади. Ҳозирги аралаш иқтисодиётда эксплуатация вақти-вақти билан юзага келса-да, кучли бўлмайди, чунки кучли эксплуатация шароитида ишловчилар манфаатига катта птуртур етганидан, уларда иқтисодиётни ўстиришга қизиқиши сусайиб кетади. Шундай шароитда фаронсонликни ўстиришдан иборат бош иқтисодий қонун юзага чиқмай қолади. Шу сабабли давлат пайдо бўлиши мумкин бўлган эксплуатациянинг олдини олиш чораларини кўриб, уни чеклаб қўяди, Қонунчилик йўли билан иш кунини чўзишга йўл қўйилмайди, иш ҳақини маълум даражадан пасайтириш мумкин эмас, мулк эгалари ишловчиларни ҳимоя қилиш учун пул ажратиши керак, ишсизлик хавфи туғилганда ишчилар фирма ҳисобидан янги касбга ўргатилади ва ҳоказолар. Гоҳо-гоҳо пайдо бўладиган эксплуатация муносабатларининг жиловлаб турилиши ҳозирги аралаш иқтисодиётга инсонийлик хос эканидан лалолат беради. Монотизимли иқтисодиёт бир мулк монополиясига асосланганидан эксплуататорлик тузумига айланади, уғайринсоний тус олади, социал зиддиятларни кескинлаштиради, бинобарин, ўзини-ўзи инкор эта бошлиди. Бундан фарқлироқ аралаш иқтисодиёт турли мулк шаклларининг мувозанатига асосланганидан иқтисодиётдаги инсонийликни келтириб чиқаради, натижада умумий фаронсонликни ортиши қонуний ҳодисага айланади. Аралаш иқтисодиёт — бу иқтисодий цивилизациянинг ҳозирги босқичида энг юксак ютуқ деб айтиш мумкин.

ТАКРОРЛАШ ВА ЎЗЛАШТИРИШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Социал-иқтисодий тизимлар нима ва улар бир-биридан қандай фарқланади?
2. Моноиқтисодий тизимнинг қандай белгилари мавжуд? Унинг қандай турларини биласиз?

3. Моноиқтисодий тизимнинг тарихий роли нимадан иборат?
4. Полииқтисодий тизим нима, унинг қандай белгилари мавжуд?
5. Аралаш иқтисодиётниң техникавий ва иқтисодий жиҳатидан қандай асосий белгилари бор?
6. Аралаш иқтисодиётдаги мувозанат нимадан иборат?
7. Аралаш иқтисодиётниң бош қонуни нима?

И Б Ў Л И М

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ Х БОБ.

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИНИНГ ТАШКИЛ ТОПИШИ

1. Бозор иқтисодиётининг туб белгилари

Ҳозирги замон иқтисодиёти бозор иқтисодиётидир. Бу иқтисодиёт Ер юзидаги кўпгина мамлакатларда ҳар хил даражада ва ўзига хос хусусиятлар билан ривожланниб бормоқда. Унинг моҳиятли белгиларини энг ривожланган мамлакатлар иқтисодиётида кўриш мумкин.

Бозор асосида товар-пул муносабатлари ётади. Товар-пул муносабатлари — товар ишлаб чиқарип, товарларни айирбошлиш ва пул муомаласига хос муносабатларнинг яхлитлигидир. Товар ишлаб чиқаришга оид муносабатлар товарни яратишда моддий ва жонли мәҳнат сарф этилиши, бу сарф-харажатлар жамият учун зарурый даражада бўлиши, товарнинг сифати ва нархининг мувофиқлиги таъминланиши, индивидуал мәҳнат сарфлари зарурый сарфга келтирилиши, товарлар қиймати мәҳнат унумдорлигига тескари пропорционал тарзда ўзгариши каби алоқаларни билдиради. Товар ишлаб чиқарувчилар мустақил равишда, бозорга қараб товарларни яратадилар, бозор талаби, қондирилганда гина даромад топадилар. Яратилган товарларни айирбошлиш соҳасидаги муносабатлар сотувчи ва харидор ўртасидаги эркин олди-сотди муносабатларидир. Турли товар ишлаб чиқарувчилар бозорда ёйни бир вақтда ҳам сотувчи, ҳам харидор вазифасини ўтаплади. Бозор алоқалари керакли товарлар зарурый миқдорда ва келишибилган нархда айирбошлиниши билдиради. Товарлар бевосита эмас, балки пул воситасида

айирбошланади. Пул мұхим иқтисодий вазифаларни ба-
жаради, унинг нуфузи юқори бўлади. Товар-пул муноса-
батлари умуминсоний ҳодиса, улар турли тизимларга хос,
уларни бир-бирига боғлаб туради. Аммо бу муносабатлар
юқсак даражада ривож топганда гина бозор иқтисодиётiga
айланади.

Хозирги дунёда, айниқса, Фарб мамлакатларида иқ-
тисодиёт ҳақида гап кетганда фақат бозор иқтисодиёти
англанади. Хозирги замон назарияларида бозор иқтисо-
диёти деганда иқтисодий хатти-ҳаракатларнинг эркин,
мустақил равишда юз берини ва уларнинг бозор меҳа-
нисми орқали бир-бирига боғланиб мувофиқлашуви ту-
шинилади. Бозор иқтисодиёти ўоят қўй қиррали ва му-
раккаб иқтисодиётдир. Унинг моҳиятини англаш учун
унга хос туб белгиларни яхлитликда олиб қараш керак.
Бу белгилар шаклланиб улгурган, аралаш иқтисодиётта
айланган бозор иқтисоди шароитида вужудга келади, ҳо-
зирги энг ривожланган мамлакатларда аниқ қўринади.

Бозор иқтисодиёти эркин товар-пул муносабатларига
асосланган, иқтисодий монополизмни инкор этувчи, со-
циал мўлжалга, аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш йў-
налишига эга бўлган ва бошқарилиб (тартибланиб) ту-
рувчи иқтисодиётдир. Ўзига хос мулкий муносабатлари,
социал йўналишлари ва тартибланиб туриш усуслари
жиҳатидан бу тизим капиталистик иқтисодиётдан ва
тариҳда мавжуд бўлган социалистик иқтисодиётдан фарқ
қиласди.

Бозор иқтисодиётининг қўйидаги субектлари
мавжуд:

а) иқтисодий мустақил мулк әгаси ёҳуд истеъмолчи
бўлган айрим кишилар ёки гуруҳлар. Буларга одатда ёл-
ланиб ишловчилар, ер эгалари, капитал соҳиблари, иш-
лаб чиқариш воситаси эгалари киради. Улар тадбиркор-
лик қилмай, ўз мулкидан даромад топади ёки ёлланиб
ишлайди;

б) фирма, корхона, хўжаликлар, уларда банд бўлган
тадбиркорлар. Улар фойда олиш ўйлида мустақил иш юри-
тадилар, ишлаб чиқариш омилларини ишга соладилар;

в) давлат, аниқроғи, давлатнинг барча маҳкамама-идора
ташқилотлари. Улар ҳам ишлаб чиқариш, ҳам истеъмол
билин шуғулланадилар, бозор ва унда қатнашувчилар
фаолияти устидан назорат қиласдилар.

Бозор иқтисодиёти иштирокчилари ўзаро алоқага ки-
ришадилар. Иш кучи, ер, капитал ва бошқа восита эгалари
уларни корхона, фирмаларга сотади. Улар ўз навбатида

ишлиб чиқариш омилларидан фойдаланиб товар ва хизматлар яратадилар, уларни таклиф этадилар.

Бозор иқтисодиётининг энг муҳим белгиси — иқтисодий плурализм ҳисобланади, яъни мулк шакллари ва хўжалик юритиш усулларининг турли-туман бўлишидир. Турли шакллардаги мулклар эркин, ёнма-ён, хеч бир чегараланмаган ҳолда ривожланади. Турли мулклар мувозанатда бўлиб, айрим мулк шаклининг ҳукмронлигига йўл берилмайди. Хўжалик юритиш усуллари ҳам ҳар хил бўлади. Якка тартибда, жамоа-уюшмага бириккан ҳолда, шерикчилик-пайчиллик ёхуд акционерлик асосида, ўз маблағига ёки қарзга олинган маблағга таяниб хўжалик юритиш, ер ва бошقا воситаларни ижарага олиш ва ишлатиш кабилар биргаликда боради.

Бозор иқтисодиёти эркин иқтисодиёт. Иқтисодий фаолият эркинлигининг асоси ишлиб чиқариш омиллари ёки яратилган товарларнинг мулк обьекти бўлиши, мулкдорларнинг эса мустақилликка эга бўлишидир. Ишлиб чиқарувчи ёки истеъмолчи ўз товарини ёки пулини ўзи билганича ишлатади, бунга ҳақди. Ҳар бир корхона, ташкилот, айрим фуқаро ўз ихтиёрига кўра, ўзига маъқул бўлган иш билан шуғулланади. Хўжалик юритувчилар фаолияти бир-биридан алоҳидалашган бўлади, чунки улар, биринчидан, мулк эгалари, иккинчидан, меҳнат тақсимоти асосида ихтиослашиб, ҳар хил иш билан шуғулланишади. Бозор иқтисодиётини ташкил этувчи тадбиркорлар кўпчиликдан иборат бўлиб, тарқоқ ҳолда фойда-зарарни ўз зиммасига олиб иш юритадилар. Аммо уларнинг фаолияти қанчалик тарқоқ бўлмасин, барибир бозор орқали бир-бирига боғланади. Бозор иқтисодиёти эркин бўлганидан, у ҳар қандай иқтисодий монополизмни инкор этади.

Иқтисодий монополизм — корхона, ташкилот ёхуд давлатнинг умуман иқтисодиётда ёки унинг бирор соҳасида танҳо ҳукмронлик қилиши. Иқтисодиётдаги монополизм ишлаб чиқарishning ўзида, савдо-сотигуда, кредит-банк тизимида ёки истеъмол доирасида мавжуд бўлади. Иқтисодиётдаги монополизмнинг таянчи муайян мулк шаклининг танҳо ҳукмронлигидир. Бундай мавқе эса сиёсий ҳокимият ва гоявий соҳадаги монополизмни юзага чиқаради. Иқтисодий тараққиётга йўл очиш учун иқтисодиётдаги монополизмни тутгатиш зарур, чунки монополия ўз табиатига кўра ишлиб чиқарishда турғунлик пайдо қиласи, ҳукмрон мавқега таяниб, сарфларни камайтирамай, фойда кўриши мумкин, рақобатнинг йўқлиги ёки заифлигидан фойдаланиб, бозорда ўз измини ўтказиши

мумкин. Монополия тургунликни юзага чиқаради, ташбабусни чегаралайди. Шу сабабли бозор иқтисодиёти у билан чиқиша олмайди. Мана шу жиҳатдан бозор иқтисодиёти **антимонопол** йўналишга эга.

Бозор иқтисодиёти шароитида ўзаро муносабатлар манфаатларни кўзлаган ҳолда ўрнатилади. Иш юзасидан бўлган муносабатлар (шериклик) эркин шаклланади. Турли ишлаб чиқарувчилар бир-бири билан манфаатли алоқа ўрнатадилар. Бозорда эса харидор билан сотувчи бир-бирини эркин танлайди. Бозор иқтисодиётида **товар тақчиллиги** бўлмайди, шу сабабдан бозорда ишлаб чиқарувчи эмас, балки истеъмолчи (харидор) ўз измини ўтказди, товар ва хизматларни сифатига ва нархига қараб танлаб олиш имконига эга бўлади.

Бозор иқтисодиётиning яна бир белгиси — **нархларнинг либераллашуви**, яъни нарх-навонинг эркин ташкил топишидир. Товарлар нархини давлат юқоридан белгиламайди, нарх айrim ишлаб чиқарувчи ёки истеъмолчи тазиёти остида шаклланмайди. Нарх бозордаги талаб ва таклифга қараб, харидор билан сотувчининг савдолашувига биноан юзага келади. Бозор муносабатига келишишган нархлар хизмат қилади. Нарх пул билан ўлчанади. Бозор иқтисодиёти пулсиз бўлиши мумкин эмас. Пул иқтисодий муносабатларнинг **асосий воситаси**, иқтисодиётда ўта муҳим роль ўйнайди. Пул муносабатлари бозор иқтисодиётиning ажралмас қисми ҳисобланади. Пул обороти, пул эмиссияси, қадри-қўймати, инфляция, валюта курси каби ҳодисалар иқтисодий вазиятнинг кўзгуси ҳисобланади.

Бозор иқтисодиётида, унинг иқтисодий механизмида **рақобат асосий ўрин тутади**. Рақобат иқтисодий муносабатлар иштирокчиларининг хусусий, ўзгаларнидан алоҳидалашган манфаатини билдиради, лекин бу манфаат йўлида кураш қоидаларига риоя қилиш шарт ҳисобланади. Манфаатларни юзага чиқаришнинг бирдан-бир йўли талабгир, яъни жамият учун зарур товарларни **ишлаб чиқаришдир**. Рақобат моддий ва меҳнат ресурсларини кам сарғлаган ҳолда уларни самарали ишлатиш қўплаб ва сифатли товалрар ишлаб чиқаришга унрайди. Шу жиҳатдан рақобат бозор иқтисодиётини **ҳаракатта солувчи воситадир**. Рақобат иқтисодиётни тартибловчи ва назорат қилиувчи куч ҳисобланади. Рақобатлашувчи кучлар мувозанатда бўлиб, улардан биронтаси ҳам монопол мавқея эга бўлмайди. Эркин рақобат чекланмаган иқтисодий эркинликни, хоҳлаган усулда курашни, ҳатто монополия

хосил эттан ҳолда ўз билганича иш юритиши билдирамайди, чунки рақобатни давлат тартиблаб туради. Тартибланмаган рақобат иқтисодий эркинликка кафолат бера олмайди, иқтисодиётни монополлаштиришга интилишни жиловлаб тура олмайди, чунки у ўзбилармончилик бўлади. Щаклланган бозор иқтисодиётида антимонопол кучлар юзага келиб, улар холис рақобатга йўл берган ҳолда монополлаштириш йўлини тўсади. Бозор иқтисодиётининг ҳамма субъектлари учун бир хил имконият яратилиди, лекин улардан фойдалана олиш ишбилармонликка боғлиқ бўлади. Иқтисодий шароит шундай бўлади, ҳар бир субъект учун рақобат қилиш шарти бу ижтимоий фойдали фаолият билан шугулланиш бўлади. Субъектлар бозорга чиққан эҳтиёж қондирилганда зарар кўрмасликини, фойда юлиб ишлагандага бошқаларга тобе бўлмасликини, билган ҳолда рақобатга кириша оладилар. Ижтимоий фойдали иш билан шугулланиш рақобатга енгилмаслик шарти ҳисобланади.

Замонавий бозор иқтисодиётида, биринчидан, **манфаатлар тўқнашиб рақобат юз берса, иккинчидан, субъектлар ўз фаолиятини, бинобарин, манфаатларини ҳам мувофиқлаштиришга интиладилар**. Акс ҳолда уларнинг иши юришмайди. Субъектларнинг ажralиши ва яқинлашиб ўз хатти-ҳаракатларини мослаштириши бу иқтисодиётнинг икки зиддий томонидир. Рақобат иқтисодий субъектларнинг ажralиши бўлса, интеграция уларни бирлаштиради. Интеграциянинг зарурлиги ҳам доим рақобат қизлавермай, муросага келиш, шу йўсинда манфаатларни мослаштириши талаб қиласи. Гап шундаки, ишлаб чиқарипдаги ўзаро боғлиқлик кучайиши билан интеграциялашмай туриб яхши фойда кўриш қийинлашади. Мана шу ўзаро боғлиқлик айрим иқтисодий субъектларга монопол мавқе бермайди. Бинобарин, интеграция ва эркин рақобат монополлашувга йўл қўймайди. Замонавий бозор иқтисодиётида субъектларнинг ўзаро алоқалари тасодифий эмас, балки улар мунтазам бўлиб, барқарорлиги билан ажralиб туради. Бу алоқалар негизида ётган нарса ишлаб чиқаришнинг чуқур ихтисослашуви, корхоналар ва тармоқларнинг бир-бирига интеграция орқали боғланиб қолишидир. Шу тифайли мижозлар ўртасида тижорат алоқалари бозорда бир марта юз берадиган олди-сотди билан тутгалланмай узоқ давом этади. Бу алоқаларни юзага чиқарувчи муҳим омил иқтисодий субъектлар ўртасидаги ишонч ҳисобланади, бу ҳалол рақобат шароитидагина бўлиши мумкин. Бозор иқтисодиётида **рақобатга хос бўл-**

маган муносабатлар ҳам келиб чиқади. Масалан, маркетинг (ишлаб чиқаришни бозор билан боғлаш) орқали ишлаб чиқариш билан истеъмол bogланади. Бунда сотувчи билан харидор рақобати ўрнига ўзаро маъқул алоқа ўрнатилади. Харидорга керакли товар етказиб берилади, нарх эса сотувчи учун қулай бўлади. Бу ерда **манфаатларнинг уйгунлашуви** юзага чиқади. Ишчиларнинг ўзаро иш ўрни учун, хўжайинларни ишчилар билан ишга ёллашни қулайлиги учун қураши ўрнига иш топиб бериш, яхши иш билан таъминлаш муносабати пайдо бўлади. Масалан, фирма ишчига янги касбни олишга моддий кўмаклашади, токи у ишсиз қолганда кўчада қолиб кетмай, янги ишга жойлаша олсин. Давлат иқтисодий субъектлар муносабатига аралашиб, уни тартиблайди. У қонун йўли билан монополияни чеклайди, рақобатнинг ҳалол боришини таъминлайдиган қоидаларни жорий этади. Инди видуал мулк соҳиблари ҳадеб қурашавермай, акционер жамиятга (шерикчилик ширкатига) бирлашадиларки, натижада уларнинг манфаати умумий бўлиб қолади. Бозор иқтисодининг субъекти бўлган ишчилар ҳам акция сотиб олиб, мулкнинг шериги-эгасига айланадилар. Фойда кўриш борасида уларнинг манфаати капитал эгалари манфаати билан яқинлашади. Демак, бозор иқтисодиётида рақобатдан бошқача, ҳамкорлик муносабатлари ҳам мавжуд. Бозор иқтисодиёти ўзининг регуляторларига эга. **Бозор регуляторлари** — бозордаги ўзгаришни ишлаб чиқаришга етказиб, унинг бозорга мослашувини таъминловчи воситаларdir. Албатта, улар маъмурий эмас, балки иқтисодийdir. Улардан энг муҳими бозор нархидир. Нарх ошиб, товарлар жадал сотилса, фойда кўпайди, улар кўпроқ ишлаб чиқарилади. Товарлар нархи пасайиб, улар яхши ўтмаса, ишлаб чиқаришни қисқартириш ёки ундан тамомила воз кечиш керак бўлади.

Бозор муносабатларининг ҳар бир субъекти, бу корхонами, давлатми, айрим кишиими — бунинг аҳамияти йўқ, ўз манфаатини кўзлаб фаолият кўрсатади. Аммо, кўр-кўронга хоҳлаган ишини қила олмайди. У бозор билан ҳисоблашишга мажбур, акс ҳолда иши юришмайди, даромад топмайди, хонавайрон бўлади. Ишлаб чиқарувчига ҳам, истеъмолчига ҳам нима қилиш кераклигини бозордаги нарх кўрсатади. Ҳозирги бозор иқтисодиёти социал йўналашинга эга, лекин бу унинг ўз табиатидан келиб чиқмайди, балки унинг аралаш иқтисодиёт тарзида ривожланиши натижасидир. Ҳилма-хил мулкчилик, меҳнаткашларнинг мулк эгасига айланисиши, ишлаб чиқаришнинг тўкинчилик-

ци таъминлай олиши, каби янги ҳодисалар аралаш иқтисодиётта хоски, улар социал кафолатларни юзага чиқаради.

Бозор иқтисодиётининг ўзига хос социал (ижтимоий) адолат қоидалари бор. Иқтисодиётдаги ресурслар миқдори, уларнинг самараасига қараб ишлаб чиқилган товарлар ва хизматларни тақсимлаш ва шунга мос равишда даромадга эга бўлиб, юқори фарованиелик даражасига чиқиш адолат ҳисобланади. Аммо, адолат принципи ҳаммани бир қилиш эмас, балки жамиятнинг табақалашувини билдиради. Иқтисодий субъектлар меҳнатига, ишбилармонлигига ва мулкига қараб бир-биридан фарқланади, шу сабабли уларнинг даромади, турмуш даражаси ва жамиятдаги мавқен бир хил бўлмайди. Табақаланиш, бойларга ҳавас қилиб, шундай бўлишга интилишни ҳосил қиласди, бу эса яхши ишлашга ундейди. Бозор иқтисодиёти шундай иқтисодий муносабатларки, улар ишлаб чиқариш фаолиятини рағбатлантирувчи кучни юзага чиқаради. Бозор регуляторлари моддий, меҳнат ва молия ресурсларини керакли товарлар ва хизматларни ишлаб чиқариш томон буради. У беҳуда меҳнат сарфини ҳеч қачон тан олмайди, аксинча унга йўл қўйғанларни иқтисодий жиҳатдан жазолайди, яъни улар зарар кўради.

Бозор иқтисодиёти мослашувчан иқтисодий тизими. У шароти ўзгаришларига дарҳол жавоб беради, нима этишмаса, шуни дарҳол ишлаб чиқаришни таъминлайди. Унинг муҳим белгиларидан яна бири новацияга мойилликларидир. У фан-техника янгиликларини дарҳол қабул қиласди, янги товарларни, янги технологияни ва ишлаб чиқаришни бошқариш усулларини жорий этишини таъминлайди, чунки бу рақобатда ютказмаслик, яхши фойда кўриш, обрў-эътибор орттириш шарти бўлиб хизмат қиласди. Бозор иқтисодиёти товарлар ва хизматлар тўкинчилигини юзага келтиради, кўпчилик товарлардан энг яхписини ташлаб олган ҳолда эҳтиёжни қондириш имконини беради.

Аммо бозор иқтисодиётини ҳамма дардга даво деб, уни ҳаддан ташқари олқишлиш унга холисона баҳо беришдан ийроқ. Унинг ўзига хос аммо-лекинлари, муаммолари, нобоп, заиф томонлари ҳам йўқ эмас, албатта. Бозор иқтисодиёти миллионлардан иборат ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчиларнинг фаолияти бўлганидан унга тарқоқлик ва худбиналиқ (эгоизм) ҳам хос. У ўз-ўзидан давлат ва жамоатчилик иштирокисиз табиатни муҳофаза этиш, экологик мувозанатни таъминлашни юзага чиқармайди. Жамият учун зарур бўлган, лекин харажатлар қайтими сәкин бўладиган, катта маблағ талаб қиласидиган иншоот-

лар ва биноларнинг қурилишини рағбатлантирмайди. Дарҳол фойда келтирмайдиган, лекин илм-маърифат келажаги учун муҳим бўлган назарий изланишларни ҳам рағбатлантирмайди. Бозор иқтисодиёти ҳам сакраб-сакраб цикли равишда ривожланади, иқтисодий юксалишлар билан бирга инқироз ва танглик ҳам пайдо бўлади.

Бозор иқтисодиётининг ҳам, ҳар қандай иқтисодиёт каби ўз ривожланиши қонунлари мавжуд. Унга хос қонунлар тизимини икки гурӯхга бўлиш мумкин:

- а) умумиқтисодий, лекин бозор иқтисодпётида ҳам амал қилинча давом этган қонунлар;
- б) факат бозор иқтисодиётининг ўзига хос бўлган қонунлар.

Биз мазкур бўлимда бозор иқтисодиёти моҳияти ва белтиларини умумий тарзда кўриб чиқдик. Улар бошقا бобларда батафсил ёритилади.

2. Бозор иқтисодиётига ўтиш зарурати

Бозор иқтисодиётига хос бўлган туб белтилар секинаста шаклланиб, широрвард натижада яхлит иқтисодий тизим ҳосил этади. Бу жараён мураккаб бўлганидан, узоқ давом этади. Бозор иқтисодиётига ўтиш XX асрга хос бўлган глобал яъчи умумжаҳон воқеелигидир. Бозор иқтисодиётига ўтиши кишиларнинг хоҳиш-иродаси эмас, балки, объектив заруратидир. Йиссоният тажрибаси кўрсатганидек, ҳозирча фақат бозор муносабатлари заминидагина ишлаб чиқаришни барқарор ривожлантириш, кўшлаб ва сифатли товарлар яратиш, уларга бўлган талабни қондириш, тежамли хўжалик юритиш тўкинчилик яратиб, ҳалқни фаровон тўрмуш сари йўллаш, ҳалол ва самарали меҳнатни қадрлаш, адолатни ўрнатиш мумкин. Бозор муносабатлари тизимида шундай рагбат кучи жамлантанки, у муттасил иқтисодий ўсили ва социал ривожланишини таъминлайди. Буни энг ривожланган еттилик мамлакатлари (АҚШ, Япония, Канада, Буюк Британия, Германия, Франция ва Италия) мисолида кўриш мумкин. Бозор тизимининг афзалдиги Таиланд, Тайван, Жанубий Курия, Сингапур каби Осиё мамлакатлари ҳам намойиш этди. Масалан, Жанубий Курияда, бозор муносабатлари асосида иқтисодиёт жадал ривожланди, 1965—1987 йиллар мобайнида аҳоли жон бошига миллий даромад йилига ўртача 6,4% кўпайди. Натижада қолоқ, камбағал мамлакат бўлмиш Жанубий Курия ривожланган, бой, ҳалқи тўқ мамлакатга айланди. Айни вақтда эркин бозор иқти-

содиётига ўтмай, давлат социализми иомини олган тоталитар иқтисодий тизимда қолиб келган мамлакатлар иқтисодий тушикунликка йўлиқдилар, уларнинг халқлари йўқчиликдан халос бўлмади, замон тарабига жавоб берувчи турмуш даражасига эриша олмадилар. Масалан, собиқ СССР ғоят катта табиий бойликларга эга бўлатуриб, 1988 йил ишлаб чиқариши даражаси жиҳатидан дунёда 69-ўринда, аҳоли истеъмоли жиҳатидан эса 78-ўринда эди. Гарб экспертларининг таъкидлашича, 1993 йилнинг натижалари ва кейинги йилда ривожланиш имконини ҳисобга олиб, иқтисодиётнинг самарадорлиги 10 баллик тизимда баҳоланганда турли давлатлар иқтисодий тараққиёт жиҳатидан қўйидаги ўринларда бўлади: Сингапур — 10, Япония — 9,4; Тайван, Гонконг ва АҚШ — 9,1; Канада — 9; Қозогистон — 2,7; Украина — 2,3; Россия — 2,2; Мўғилистон — 2,1; Туркманитон — 1,7; Тоҷикистон — 1,1. Дунё иқтисодиётидаги тутган ўрни, нуғузи ва ишончли бўлиши (бунга 10 та кўрсаткич киради) жиҳатидан олганда, бозор тизимидағи мамлакатлар олдинги сафда борса, тоталитар тизимда яшаб келган мамлакатлар охирги ўринларда туради, хусусан, Япония 1, АҚШ 2, Украина 145, Россия 149-ўринда турадилар. Агар Осиёни олсак, Сингапур 14, Тайван 22, Саудия Арабистони 26, Малайзия 33, Қозогистон 148, Мўғилистон 151, Туркманистон 158, Тоҷикистон 160-ўринда туради. Агар Япония биринчи бўлса, Куба энг сўнгги 169-ўринни эгаллайди. Айтилган рақамлар бозор иқтисодиётининг самарадорлигидан дарак беради.

Бозор муносабатлари иқтисоднинг жадал боришини таъминловчи учта кучни юзага қелтиради: 1) иқтисодий фаолият эркинлиги — бу улдабуронлик учун кенг имконият беради; 2) рақобат кураши — бу ким ўзди қоидасини юзага келтиради, новацияга (янгиликни жорий этишга) ундаиди, техника-технологияни, меҳнат унумдорлиги ва иш сифатини оширади, қаттиқ меҳнат интизомини жорий этади; 3) даромадларниң чекламаслиги — бу қўшимча даромад топишга интилишни пайдо этади. Бойлика ҳавас иқтисодий фаолликни юзага чиқаради. Иқтисодий зарурат сифатида бозор муносабатларига ўтиш тарихий муқаррар ҳодисага айланади. Шу сабабли бозор тизимиға кирмаган мамлакат ер юзида қолмайди. Тарихан бу тизимга энг сўнгги наъватда қадам қўйганлар — бу собиқ социалистик мамлакатлар ҳисобланади.

Халқаро тажриба кўрсатганидек, бозор иқтисодиётига ўтишнинг уч шакли ёки модели мавжуд: 1) **Гарбий Ев-**

рона мамлакатлари ва бошқа ривожланган мамлакатлар йўли; 2) мустамлакачиликдан озод бўлиб, мустақил тараққиёт йўлига ўтиб ривожланаётган Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатлари йўли; 3) собиқ социалистик мамлакатлар йўли.

Бу йўлларнинг умумий ва хусусий жиҳатлари бор, албатта. Уларнинг ҳаммаси бир манзилга — бозор иқтисодиётiga олиб келадики, бу иқтисодиётнинг қонун-қоидалари, амал қилиш принциплари кўп жиҳатдан умумий бўлади. Аммо, бозор муносабатлари шаклланишининг социал-иқтисодий, тарихий, миллий ва халқаро шароити ҳар хил бўлганилиги туфайли, унга ўтишнинг миллий ёки ҳудудий хусусиятлари ҳам мавжуд бўлади. Умумийлик ва хусусийлик турли моделларда турлича омихталаниб мушассамлашади.

Бозор муносабатларига ўтишнинг ilk, биринчи модельда, оддий товар хўжалигидан классик капитализм томон ва ундан бозор иқтисодиёти томон борилади. Мазкур йўл узоқ давом этган эволюцион ўзгаришлар орқали, яъни ўтмишдаги қолоқ анъанавий иқтисодиёт бағрида бозор муносабатларита хос белгиларнинг секин-аста ривожланниб бориши орқали, оддий товар-пул муносабатларининг капиталистик шаклга кўчиши, ва ниҳоят, унинг бозор иқтисодиётiga трансформация (**айлана бориши**) орқали юз бўрган. Бу модельда бозор иқтисодиётининг ёввойи кўринишлари ҳам кузатилади. Унга хос бўлган ўта тарқоқлик, тартибсизлик, ўзбилармончилик, шафқатсиз эксплуатация, омманинг қашпоқлашуви, гирром рақобат қилиш, ғайри инсоний хатти-ҳаракатларга мойиллик каби босқичлардан ўтиб, цивилизациялашган (маданийлашган) инсонпарвар иқтисодиётга келинди. Farбда ёввойи иқтисодиёт XIX аср охиригacha ҳукмрон бўлган. XX асрдан бошлаб, айниқса, 30-йиллардан эътиборан, цивилизациялашган бозор иқтисодиётiga ўтиш юз берди. Айниқса бу жараён 50-йиллардан бошлаб шиддатли тус олди.

Биринчи модельда бозор муносабатлари шаклланишига хос ҳамма босқичлардан ўтилади, уларнинг биронтасини четлаб бўлмайди. Бу модель асрлар оша тарихий-табиий жараён сифатида амалга ошиб, узундан-узоқ давом этган ўзгаришлар орқали бозор иқтисодиётiga хос белгилар юзага келган. Биринчи модель бозор иқтисодиётининг ўзига хос классик шаклланиш жараёнидирки, у бошқалар учун андаза, намуна бўлиши мумкин, чунки мазкур иқтисодиётнинг қонун-қоидалари, унинг ҳаётийлиги шу модельда сипаб кўрилган.

Иккинчи моделга хос мухим томон — бу мустамлака-чилиидан меросга қолган қолоқ, анъанавий иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтишидир. Бу модел миллий мустақиллик шароитида амалга ошади. Бунда бозор иқтисодиётига хос белгилар хўжалик турларининг трансформацияси орқали юз беради. Биринчидан, азалий натурал хўжалик бозор доирасига тортилиб, товар хўжалигига айланади ва ундан бозор иқтисодиёти белгилари ўсиб чиқади; иккинчидан, кам ривожланган, лекин реал мавжуд миллий капиталистик хўжалик бозор иқтисодиёти томон юз тутади: учинчидан, хорижий капитал яратган хўжалик, яъни ишлаб чиқаришининг хорижий сектори заминида бозор иқтисодиёти унсурлари ривож топади. Иккинчи моделнинг муҳим белгиси унга ўтиш, бозор муносабатлари ривожига хос босқичларнинг ҳаммасидан ўтилмай, уларнинг айримларини четлаган ҳолда юз беради. Масалан, қолоқ натурал хўжалик тўғридан-тўғри бозор иқтисодиётига хос йирик фермер хўжалигига айланади. Бу ерда қўл меҳнатига асосланган, лекин ёлланма меҳнатни тақозо этувчи ишлаб чиқариш босқичини четлаб, йирик машиналашган ва бозорни мўлжаллаган ишлаб чиқаришга ўтилади. Ривожланётгани мамлакатларда бозор муносабатлари қолоқлик вазиятида ташкил топади, шу бойседа уларнинг вужудга келишида хорижий капитал муҳим ўрин тутади. Бу модел шароитида биринчи мөделга тааллуқли тарихий тажрибадан фойдаланиши имкони мавжуд бўлади. Бу эса бозор иқтисодиётига ўтиш жараёнини тезлаштиради. Гап шундаки, Ер юзида мавжуд бозор муносабатлари доирасига янги мамлакатлар тортиладиган бўлса, уларнинг иқтисодиётининг бозор измига кўчишида чет элиниг ёрдами етакчи роль ўйнайди. Бозор иқтисодиёти томон йўлнинг нисбатан кам машақатли ва қисқа бўлиши ривожланётгани мамлакатларга хос мухим белгидир. Мазкур иқтисодиётта кириб боришнинг ўзи мустақиллик гарови ҳисобланади. Чунки шу асосга таянган ҳолда ишлаб чиқариши жадал ривожланади, бу эса истиқоллини мустаҳкамлайди.

Бозор иқтисодига ўтишнинг учинчи модели бўйжараёнга хос бўлган энг сўнгги йўлдир. Унинг энг муҳим белгиси тоталитар иқтисодий тизимдан эркин бозор тизимиға ўтиш ҳисобланади. Тоталитар тизим давлатлашган социализм шаклида амал қилган. Унга давлат мулкининг танҳо ҳукмронлиги (СССРда 90% миллий бойлик давлатники бўлган), иқтисодиётнинг ўта давлатлашган бўлиши, унинг давлат томонидан юқоридан туриб бир режага, қолинга

солиниши, назорат қилиниши, унинг давлат чизган чизидан бориши, моддий неъматларни ҳам давлат бир текисда тақсимлаши, хусусий-иқтисодий фаолиятнинг маътилиши, тадбиркорликни бўғиб қўйиб, маҳаллий ташаббусга йўл бермаслик, экспорт-импортни қаттиқ назорат қилиши ҳамда иқтисодиётнинг ўта ҳарбийлашган бўлиши хосdir. Иккинчи модел амал қилганда бозор иқтисодиёти учун зарур шароит мавжуд бўлади. Масалан, хусусий мулик сақланади, кам ривож тонгдан бўлса-да, тадбиркорлик ҳаракатда бўлади. Иқтисодий муҳит табиатан бозор иқтисодига қулайлик яратганида, унга ўтиш енгил кечади. Аммо бундай қулайлик учинчи моделда бўлмайди. Тоталитар иқтисодиётнинг бозор билан умумийлиги йўқ, улар тамомила бир-бирига зид бўлгандан чиқиша олмайди, табиатан ҳар хил бўлганидан бир-бирининг бағрида пайдо бўла олмайди. Аксинча иккичи модел шароитида бозор иқтисодиётининг баъзи бир унсурлари эски традицион иқтисод бағрида униб чиқсан ва ривож тонган бўлади. Тоталитар тизимнинг ўзи бозор муносабатлари томон ривожланишдан иборат табиий иқтисодий жараёнларни революцион зўрлик билан тўхтатиб, бозор иқтисодиёти унсурларини йўқотиб, уларнинг харобаларида давлатлаштирилган иқтисодиётни яратиш орқали пайдо бўлган. Ўн йиллар давомида чуқур илдиз отган тоталитар тизим бозор муносабатларига ўтишда қийинчилик яратади, чуни шу тизим яратган бир тоифа кишилар бор, уларнинг иқтисодий манфаатлари эски тизим шароитида юзага чиқиб турган, шу тизим улар учун фаровон турмуш берган. Албатта, бу кишилар бозор муносабатларига ўтишдан манфаатдор эмас, унга қаршилик қиласди. Тоталитар тизим аҳоли кўпчилигига чеклашган иқтисодий тафаккур ҳосил этган, уларда тадбиркорликка, умуман пул тошишга, мустақил иш юритишга ёмон кўз билан қараш яъни уларни қоралаш, айни вақтда давлатга боқиманда бўлиш, давлат қўлига қараб туриш, бир текисда тақсимлаши асосида оз бўлса-да моддий кафолатли кун кўриш, бой бўлишни нуқсон деб билиш каби ҳиссиётлар кишилар хулиқ-автори, хатти-ҳаракатини белгилаб келган. Шундай шароитда аҳолига бозор муносабатлари ўйларини сингдирмай туриб, аҳолида янгича кўнишка ҳосил этмай туриб, тоталитар тизимни тарқ этиб, бозор тизимига кириб бўлмайди. Учинчи моделнинг нафақат қийинчилиги, балки унинг афзаллуклари ҳам борки, у янги тизим ривожига кўмак беради. Ҳар ҳолда тоталитар тизим ўзига хос усуслар билан анча кучли ишлаб чиқарини, илмий-техникавий ва

кадрлар потенциалини яратган, унга таянган ҳолда бозор иқтисодиётига ўтиш енгил кечади. Учинчи йўлнинг умумий жиҳатлари бўлса-да, унинг шароити турли мамлакатларда бир хил эмас. Масалан, СССРда бозор иқтисодиёти бўсағасида хусусий мулк кучли бўлган, аҳолининг деярли 50% хусусий мулк шароитида меҳнат қилган. Венгрияда ҳам хусусий мулкчилик анча сақланган эди. Шарқий Европа мамлакатларида тадбиркорликка интилиш ҳам анча сақланаб қолган. Учинчи йўлга ўтган мамлакатларнинг иқтисодий даражаси ҳам ҳар хил. Россия ва Ўзбекистон, Украина ва Тоҷикистоннинг ёки Белорус ва Қирғизистоннинг иқтисодий потенциали ўзаро катта фарқ қиласиди. Мазкур мамлакатларда мулкчилик ҳам бир хил эмас. Масалан, Ўзбекистон ва Тоҷикистонда қишлоқларда жамоа мулки ва жамоа хўжалиги анча ривожланган. Қозогистонда эса қишлоқ хўжалигида давлат мулкининг мавқеи кучли. Ўмуман Марказий Осиё давлатларида индивидуал майда хўжалик, яъни томорқа хўжалиги ривожланган. Тоҷикистон ва Ўзбекистонда индивидуал хўжаликда ишловчилар қишлоқ хўжалиги билан банд аҳолининг 1/3 қисмини ташкил қиласиди. Бинобарин, бу ерда, майда товар хўжалиги анъаналари ғоят кучли. Албатта, айтилган хусусиятлар бозор иқтисодиётига ўтишга таъсир этмай қолмайди.

Агар бир гуруҳ мамлакатларда бозор иқтисодиётига ўтиш тугалланган бўлса, бошқаларида шу жараён давом этмоқда, маълум мамлакатларда бу жараён эндиғина бошланган. Бозор муносабати томон илк қадам қўйганинг — булар учинчи йўлдан бораётган давлатлардир. Бозор муносабатига ўтиш бирдан бўлмай, секин-аста, босқичма-босқич амалга оширилади. Бу эволюцион жараён бўлгандан, турли босқичларни тақозо этади. Мазкур босқичлар ҳамма ерда бир хил эмас. Иккинчи йўлдан борган, яъни ривожланаётган мамлакатларда уч босқичли ривожланиш юз беради: 1) иқтисодиётни барқарорлашибтириш; 2) бозор инфраструктурасини яратиш; 3- бозор муносабатларига ўтиш. Собиқ социалистик мамлакатларда давлатлашибтирилган, ўта марказлашган ва ягона бир марказдан бошқарилувчи иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш зарурлиги қўйидаги босқичларни тақозо этади: 1) бозор иқтисодиётига ўтишнинг ҳуқуқий асосларици яратиш, яъни уни таъминловчи юридик қонунлар тизимини яратиш; 2) бозор инфраструктурасини шакллантириш. Бунда бозор иқтисодиётига хос алоқаларни ўрна-

тишга кўмак берувчи, яъни бозорга хизмат кўрсатувчи соҳаларни, ташкилот, корхона ва муассасаларни яратиш; 3) мулкчилик ва хўжалик юритиш усусларини приватизациялаш, яъни давлат мулки монополиясини чеклаган ҳолда давлат мулкини бошقا нодавлат мулкларига, хусусан жамоа ва хусусий мулкка айлантириш, давлат мулкини ижарага олувчи, аммо давлатга тегишили бўлмаган хўжаликларни барпо этиш; 4) нарх-навони либераллаштириш, нархларни эркин қўйиб юбориши, нарх устидан давлат назоратини минимал даражага келтириш. Мазкур босқичлар шартли, улар қўшилиб кетиши ҳам мумкин.

Ўзбекистонда бу босқичлар туташиб кетгани ҳолда икки босқичли тараққиёт юзага келади. Биринчи босқичда давлатлашган ва эркин бозор хўжалигининг қоришмасидан иборат ўтичинчи иқтисодий тизим юзага келади. Режалаштириш сақланган ҳолда корхоналар ва хўжаликлар, жумладан, давлат корхоналари ҳам бозор алоқларига киришадилар. Бу босқичдаги бозор муносабатлари маълум даражада монополлашган бўлади, чунки давлат корхоналари танҳо маҳсулот яратувчи, яъни сотувчи ва ягона харидор сифатида бозорга чиқади. Аммо шу билан бир қаторда монопол мавқеда бўлмаган, рақобат қилувчи нодавлат корхоналари ҳам бозор муносабатларининг иштироқчисига айланади. Бу босқичда режалашган ва эркин бозор иқтисодиёти секторлари ҳосил бўлади, яъни иқтисодиёт икки секторли тус олади, у ярим либераллашган ҳолатда бўлади.

Иккинчи босқичда иқтисодиёт тўла-тўқис либералластирилади, хусусийлаштириш (приватизация) тугалланади, нархлар эркин қўйиб юборилади, давлат корхоналари миқдордан қисқариши билан бирга уларнинг монопол мавқеи тутатилади. Монополлашган бозордан эркин бозорга, давлатлашган иқтисодиётдан эркин рақобатга та янган иқтисодиётга ўтилади, иқтисодий демократизм принциплари юзага келади. Мазкур босқичлар ҳам шартли, шубҳасиз, иқтисодий амалиётда янгиликлар юз бериб, босқичлар ўзгариши ҳам эҳтимолдан ҳоли эмас. Айтилганлардан қатъи назар бозор иқтисодиётига турли босқичларни ўтиб борилиши турган гап, лекин босқичларнинг давомийлиги, улар доирасида ечиладиган муаммолар ҳар хил бўлади. Қонуният шундайки, тоталитар иқтисодиёт ва бозор иқтисодиёти табиатан ҳар хил бўлганидан ўтмиш тизими заминида бозор муносабатларини шакллантириш сёкин-аста, босқичма-босқич юз беради, бир босқичдан сакраб, бошқасига шошқалоқлик билан ўтиш

иқтисодий ва социал жиҳатдан катта талофат келтириши мумкин. Мисол учун, Россияни олайлик. Бу ерда приватизация амадга оширилмаган, давлат корхоналарининг монопол мавкеи сақланган ҳолда, яъни эркин рақобатлашувчи корхоналар бўлмаган ҳолда, нарх-наво либераллаштирилди, эркин қўйиб юборилди. Бу монопол корхоналарга кўл келди. Улар харажатни камайтириб, товарни қўпайтириш ўрнига (чунки улар рақобатга йўлиқмоқда), ўзининг танҳо хукмронлигидан фойдаланиб, нархларни сунъий равишда кўтариб юбордилар. Бу қимматчилик ва қийинчиликка олиб келди, иқтисодий тушкунлик тоят чуқурлашди, ҳалқнинг асосий қатламлари қашпоқлашиб кетди, норозилик кучайиб, сисёй вазият танг бўлиб қолди. Бу шуни кўрсатадики, бозор иқтисодиётига ўтишнинг муқаррар босқичлари мавжудки, уларни менсимасликнинг хәч бир иложи йўқ, бозор муносабатларига ўтишни сунъий жадаллаштириб бўлмайди, чунки бўнинг учун шароит пишиб етилиши зарур.

3. Бозор ислоҳотлари

Бозор муносабатлари тўсатдан ва бирданига пайдо бўлмай, мавжуд иқтисодий тизимдан ўсиб чиқади, бу жараён эски тузумни революция йўли билан ўқотиб, унинг ҳаробаларида янгилик яратиш эмас. Улар эволюцион йўл билан вужудга келади. Шу сабабли эски тизимни сабитқадамлик билан ислоҳ эта бориб, бозор иқтисодиётига келиш мумкин. Бозор ислоҳотлари ҳалқ интироқида, лекин, давлат томонидан ишилаб чиқилган, бозор муносабатларини шакллантиришга қаратилган чора-тадбирларни давлат назорати остида амалга оширилишидир. Ислоҳотлардан олдин бозор иқтисодиётига ўтишнинг концепцияси, яъни назарий модели яратилади. Шу концепцияда янги иқтисодиётга ўтишнинг умумий жиҳатлари ва миллий хусусийлари назарда тутилади, ислоҳотнинг асосий йўналишлари белгиланади.

Концепцияга таянган ҳолда бозор ислоҳотини таъминловчи юридик қонуунлар мажмуаси яратилиб, улар ҳётта жорий этилади. Ислоҳотлар қўйицаги йирик гуруҳларга бўлинади:

1. Мулкий муносабатлар ислоҳоти.
2. Аграр ислоҳот.
3. Молия-кредит тизими ислоҳоти.
4. Ташки иқтисодий албатлар ислоҳоти.
5. Социал ислоҳотлар.

Уларниң кетма-кетлиги, ўтказиш усуллари ва муддатлари ҳар хил бўлади. Аммо ислоҳотларнинг иқтисодиётнинг барча томонларига тегишли бўлиши, улар иқтисадий муносабатларда чуқур ўзгариш ясалиш зарурлиги — бу бозор ислоҳотларининг умумий шартидир. Ислоҳотлар комплексе характерда бўлади, улар иқтисодиётнинг ҳамма соҳаларida ўтказилади, бир соҳа ислоҳ этилиб, бошқаси эскиласига қўлса, бозор муносабатлари шакллана олмайди, бинобарин, ислоҳотлар самарали бўлмайди. Гап шундаки, бозор иқтисодиёти юят мураккаб тизим бўлиб, унинг ҳар бир бўгини ёки унсури бошқаси билан боғланган, бир бўлмаси бошқаси амал қила олмайди. Бу тизим минглаб фирмалар, хўжаликлар, миллионлаб кишилар фаолиятининг узвий боғланишини билдиради. Бозор иқтисодиёти бирон бир фаолият соҳаси билан чекланмайди, у юят кўп қиррали бўлиб, ишлаб чиқариш, савдо-сотиқ, даромадларни тақсимлаш, пиҳоят товарларни истеъмол этиш каби ва бошқа жараёнларни ўз ичига олади. Бозор муносабати иқтисодиётнинг барча унсурларини бир тизимга бирлаштиради, уларниң фаолиятини ўзаро мувофиқлаштиради, яхлит умумжамият иқтисодиётини, яъни макроиқтисодиётни ҳосил этади. Иқтисодиётнинг ҳар бир унсури бошқасиз амал қила олмаганидан, айrim унсурларнинг ишдан чиқиши бутун иқтисодий тизимга салбий таъсир этади. Иқтисодиётдаги яхлитликнинг ўзи унга тааллуқли ислоҳотларни ҳалқ хўжалигининг ҳамма жаб-ҳаларида ўтишини талаб қиласиди. Бас шундай экан, ислоҳотлар чала-чулла, ярим йўлда қоладиган бўлиши мумкин эмас. Бундан ташқари бир соҳа ислоҳоти бошқасидан келиб чиқини, унга таяниши керак. Масалан, тадбиркорликни яратувчи ислоҳот мулк ислоҳоти, молия-кредит ва нарх-наво ислоҳоти билан боғлиқ бўлиши керак. Бу мұқаррар, чунки иқтисодиётнинг бир жиҳати янгиланиб, бошқаси эскиласига қолиши мумкин эмас.

Ислоҳотлар қундалиқ жорий иқтисодий муаммоларни ечини билан чекланаб қолмай, стратегик, яъни узоқ истиқболдаги мақсадларни мўлжаллайди. Хозирги ислоҳотлар айрим товарлар, масалан, гўшт-ёғ, сут-қатиқ ёхуд кийим-кечак тақчиллигини тутатишни мўлжаллап билан чекланмай, узоқ даврлар мобайнида барқарор иқтисодий ўсиш ва фаровон турмушни таъминлашга қаратилади. Ўзбекистондати бозор ислоҳотлари мустақилик стратегиясига хизмат қиласиди, уни юзага чиқариш воситаси бўла олади. Аниқроти, улар Ўзбекистоннинг мустақилигини иқтисодий жиҳатдан таъминлаши, уни келажакда иқтисодий ривожланган, ҳалқи тўқ ва фаровон ҳаёт кечирув-

чи, халқаро миқёсда обрў-эътиборли мамлакатга айланышига хизмат қилади.

Бозор ислоҳотларининг бош бўгини бу мулкчилик шаклларини тубдан ўзгартиришидир, чунки янгича иқтисадиёт турли мулк шаклларининг эркин ва рақобат асосида ривожланишини билдиради, мулкий монополия билан сифишимайди. Шу боисдан, ҳамма ерда мулк давлат тасаруфидан чиқарилиб, приватизацияланади, давлатлашган иқтисодиёт бор жойда хўжалик юритиш ҳам давлат иҳтиёридан чиқарилиб, бошқаларга берилади. Мулкчилик нинг демократиялашуви икки йўл билан ўтказилади: биринчиси — приватизация, яъни давлат мулки ҳисобидан и надавлат мулк шаклларини ҳосил этиш, иккинчиси — резприватизация. Бунда олдин давлат иҳтиёрига олинган мулк унинг эгасига қайтадан хусусий мулк этиб қайтарилади. Тоталитар тизимдан чиқсан мамлакатларда реприватизация юз бермайди ёки жуда кам бўлиши мумкин. Бу ерда давлат корхоналари приватизацияланаб, хусусий мулкка айланади ёки улар давлат тасаруфидан чиқарилиб акционер жамиятларига, жамоат корхоналарига ва ҳар хил демократик уюшмаларга айлантирилади. Мулкий ислоҳот пулни жамғариш ҳисобидан, яъни корхоналар қуриш ҳисобидан хусусий мулкнинг янгидан ҳосил бўлишига ҳам йўл қўяди. Ислоҳотлар қонун йўли билан барча мулк шаклларининг тенглиги, даҳксизлиги ва давлат ҳимоясига олинишини кафолатлайди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясига биноан ҳар бир шахс мулкдор бўлишга ҳақли, барча мулк шаклларининг хуқуқий жиҳатдан баб-баробар муҳофаза этилиши кафолатланган, хусусий мулк бошқа мулк шакллари каби даҳлсиз ва давлат ҳимоясида туради.

Мулкий ислоҳотлар мол-мулкни приватизациялашдан ташқари ер, мулкчилик, акционер жамиятлар ҳақидаги ва бошқа қонунларга кўра ўтказилади. Тадбиркорлик тўғрисидаги қонунларда ҳамма мулк шакллари доирасидаги тадбиркорликка рухсат этилади, тадбиркорликнинг мақсади, турлари ва қоидалари аниқ кўрсатилади, Ислоҳоглар туркумида рақобатни жорий этиб, антимонопол тадбирларни ўтказиш алоҳида ўрин тутади. Мулкий эркинлик, ишибилармонлик эркинлигини таъминлаш учун монополияни қонун йўли билан чеклаш ва ҳатто тақиқлаш, рақобатга йўл очиб, унинг қонун-қоидаларини аниқ белтилаб қўйиш зарур бўлади. Акс ҳолда эркин бозор муносабати пайдо бўлмайди. Шуларни ҳисобга олган ҳолда Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишни таъминловчи

бир қатор қонунлар мажмуаси қабул қилинган. Улар жумласига мулк, тадбиркорлик, корхона, ер, мулкни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, солиқлар, ташқи иқтисодий фаолият, чет эл инвестициялари, аудиторлик фаолияти, фермэр хўжалиги, банклар ва банк фаолияти тўғрисидаги қонунлар киради. Улар асосида ислоҳотлар ўтказилади.

Иқтисотнинг яхлитлигидан келиб чиқсан ҳолда аграр ислоҳотлар ҳам ўтказилади. Чунки қишлоқ хўжалигини ўнгламай туриб, иқтисодий ўсишига эришилмайди. Бу ислоҳотлар мазмунан ерга мулкчилик қилиш ва ери ишлатиш билан боғлиқ иқтисодий муносабатларни бозор шароитига мослаштириш ёки бозор тизимиға хос аграр муносабатларни юзага келтиришни билдиради. Шу ўринда ер ҳақида, қишлоқдаги тадбиркорлик ҳақида, фермер хўжаликлари ҳақида қонунлар қабул қилинадики, улар аграр тизимни бошқаришга хизмат қиласди. Аммо ислоҳотлар ерга ҳар хил мулкчиликни жорий этиш, эркин дехқон хўжалигини ривожлантириш борасида турли мамлакатларнинг шароитини ҳисобга олади. Кўпчилик мамлакатларда ер ишлаб чиқарышнинг омили сифатида хусусий мулкка айлантирилади, ер товар сифатида эркин олди сотди қилинади. Аммо ерга бўлган бошқа мулк, хусусан давлат мулки ҳам сақланади.

Айрим мамлакатларда ерга дарҳол хусусий мулк жорий этилмагани ҳолда, ерда хусусий хўжалик юритишига рухсат этилади. Ер танқис бўлмаган давлатларда ерга хусусий мулкчиликка рухсат берилади. Ер, унинг унумдорлигига қараб маълум миқдорда, дехқонларга мулк қилиб берилади. Шундай ислоҳот Россия, Украина ва Туркманистон каби давлатларда ўтказилган. Бир қатор мамлакатларда ерга хусусий мулкни янгидан киритиш эмас, балки шу мулкни кенгайтириб мустаҳкамлаш зарур бўлган. Масалан, Польшада ерга хусусий мулк мавжуд бўлганидан ислоҳот уни кучайтиришга қаратилади.

Ўзбекистондаги бозор ислоҳоти даставвал аграр ислоҳот шаклида бошланди, чунки жумҳуриятда, биринчидан, иқтисодиёт аграр мазмунда, аҳолининг кўпчилиги қишлоқ хўжалигига банд, иқтисодий ўсиш кўп жиҳатдан дехқончиликнинг аҳволига боғлиқ; иккинчидан, мустақиллик шароитида қишлоқ хўжалигининг озиқ-овқат муаммосини ҳал этишдаги роли ортиб боради. Аграр соҳанинг устиворлиги ислоҳотни шу ердан бошлашни талаб қиласди. Республикамизда аввал ерга давлат мулки сақланган ҳолда ери экиш учун дехқонларга бериш бошланди. Аммо

бу ерга хусусий мулкни никор этиш эмас. Ер ҳам ҳар қандай бойлик сингари хусусий мулк бўлиши мумкин, лекин бунга эҳтиётлик билан борилади. Ер этишмаган шароитда уни бирдан хусусий мулкка айлантириш дэхқонларнинг бир қисмини ерсиз қиласди, тирикчиллик манбайдан маҳрум этади. Ер ҳам ресурс сифатида ҳар хил мулкъ объекти бўлиши керак.

Ўзбекистондаги аграр ислоҳотлар асосан З йўналишда ўтказилади: 1) дэхқонларга индивидуал хўжалик юритиш учун қўшимча ер бериш, бу ерда ёрдамчи томорқа хўжалиги ташкил бўлади, у бозордаги талабга қараб маҳсулот етказиб туради; 2) қишлоқ хўжалигини фермерлаштириш, давлат ва жамоа хўжалиги ҳисобидан фермер хўжаликларини ташкил этиш. Бунда ерни ва бошқа воқиталарни ижарага олиб ишлатувчи яика дэхқон хўжалиги пайдо бўлади. Ўзини оқламаган жамоа ва давлат хўжаликлари фармерлар уюшмасига айлантирилди; 3) сақланиб қолган давлат ва жамоа хўжаликларини вайрон этмасдан, уларни бозор муносабатларига ғаол тортиш орқали ривожлантириш, яъни уларга кўпроқ иқтисодий эркинлик бериш, давлат буюртмаси ва харид нархларини сақлаган ҳолда хўжаликларга ўз маҳсулотининг бир қисмини келишилган, яъни ўзлари учун маъқул нархлар билан сотишга руҳсат бериш. Ўзбекистонда аграр ислоҳотни бошқа ердагидан фарқланиши Республиканинг хусусиятларини ҳисобга олишдан келиб чиқади.

Бозор иқтисодиётининг муҳим белгиси иқтисодий эркинлик бўлар экан, буни нархлар эркинлигисиз тасаввур этиб бўлмайди. Нархларнинг эркин шаклланиши учун нархлар тизимини ҳам ислоҳ этиш зарур бўлади, айниқса, бу тоталитар тизимдан бозор муносабатларига ўтишда муҳим ўрин тутади.

Давлат юқоридан туриб қатъий белгилаган нархлар ўрнини эркин ташкил тоғадиган нархлар секин-аста эгаллайди. Дастреб давлат нархларининг амал қилиш доираси қисқартирилди ва шу ҳисобдан харидор ва сотувчи розилиги билан белгилантан, яъни битим билан келишилган нархлар жорий бўлади. Нарх белгилашда ишлаб чиқарувчи-сотувчининг мавқеи чекланиб, шу ҳисобидан харидор мавқеи мустаҳкамланади, натижада харидор ҳам ўз измини ўтказа бошлайди. Ислоҳотлар эркин бозор нархига бирдан ўтишини кўзламайди, аксинча мулкий эркинлик ва рақобат ўз ўрнини топишига қараб, унга событқадамлик билан ўтилади.

Бозор иқтисодиёти амал қилиши учун унинг инфрас-

труктураси ишлаб туриши керак. Бозор инфраструктура-си бозор алоқаларини ўрнатишга ва самарали юритишга хизмат қилувчи корхона, ташкилот ва муассасалар маж-муидир. Бозор ислоҳотлари бозор инфраструктурасини яратиш чора-тадбирларини ҳам қамрайди. Бу инфраструктура беш бўтиндан иборат: 1) ишлаб чиқаришга хизмат қилувчи инфраструктура (транспорт, алоқа, омбор хўжалиги, йўл хўжалиги, сув ва энергетика таъминоти кабилар). Улар бозор иқтисодиётидан олдин ҳам мавжуд бўлади. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида уларни ком-мерциализациядани, яъни тижоратчилик йўлига ўтказишга тўғри келади, яъни улар яхши ишлаб пул топиш ва ўз-ўзини молиялаштириш йўлига ўтказилади; 2) товарлар ва хизматлар муомаласига, яъни савдо-сотиқ ишларига хизмат қилувчи инфраструктура (биржалар, савдо уйла-ри, аукционлар, тижоратчилик идоралари, реклама фирмалари ва агентликлари, давлатнинг савдо-сотиқ ва уларни назорат этувчи муассасалари). Тоталитар тизим шаро-итида мазкур инфраструктуранинг кўненик унсурлари бўлмайди, шу боисдан улар ислоҳот йўли билан яратилади; 3) молия-кредит муносабатларига хизмат қилувчи инфраструктура (тижорат банклари, ўз-ўзини кредитдаш идоралари, сугурта компаниялари, молия компаниялари, солиқ ундириш маҳкамалари, ҳар хил пул фондлари). Улар ҳам ислоҳотлар жараёнида яратилади; 4) аҳолига хизмат қилувчи ёки социал инфраструктура (уй-жой, ком-мунал ва транспорт хизмати, маориф, маданият ҳамда соғлиқи сақлаш муассасалари, аҳолини ишга жойлашти-риш фирмалари ва идоралари). Уларнинг аксарияти бо-зор иқтисодиётидан олдин ҳам мавжуд бўлади, лекин уларни ислоҳ этиб, бозор шароитида пулли хизмат кўрса-тиш, тижорат йўлига ўтказишга тўғри келади. Мехнат биржалари, ишга жойлаштириш фирмалари эса янгидан яратилади; 5) аҳборот хизмати (иктисодий фаолият учун зарур бўлган ҳар хил аҳборотлар — маълумотлар ва ха-барларни тўйлаш, умумлаштириш ва сотиш билан шу-ғулланувчи турли компаниялар, фирмалар, маслаҳат идо-ралари, давлат муассасалари). Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида давлатнинг аҳборот ташкилотлари бўладики, улар фақат давлатга хизмат қилганидан, уларни ҳам бо-зор учун ишлашга мослантириш керак бўлади. Бу соҳада, айниқса, иқтисодий аҳборот тадбиркорлик учун сувдай зарур бўлади, унга қараб ўз ишини режалаштириш, пулни қаерга, нима учун сарфлаш, қанча товар ишлаб чиқариш, қандай нарх қўйиш каби иқтисодий хатти-ҳаракатлар

амалга оширилади. Шу сабабли пулли ахборот хизмати шахобчаларини яратиш бозор иқтисодиётiga ўтиш шарти ҳисобланади.

Инфраструктура тизимида молия-кредит хизмати алоҳида ўрин тутади, чунки бозор иқтисодиётини пулга асосланган. Шу боисдан молия-кредит соҳасини ислоҳ этишта катта эътибор берилади. Ислоҳотлар натижасида молия-кредит алоҳалари бозор йўлига туширилади, янги солиқлар тизими ташкил этилиб, тадбиркорларнинг давлат билан бўлган алоҳалари солиқлар орқали уюштирилади, янги бож тўловлари жорий этилиб, миллий иқтисодиётни муҳофаза этишга қаратилади. Ислоҳотларда микромолияга, яъни корхона, фирма ва ҳар хил ташкилотлар молиясига бирламчи ўрин берилади, уларнинг молиявий алоҳалари эркин олиб борилишига шароит ҳозирланади, ҳар хил молия ва инвестиция, сугурта компаниялари ва пул фонdlари ташкил этиш таъминланади.

Банк тизими ислоҳ этилиб, айрим банклар монополияси тутатилади, рақобатлашувчи тижорат банклари очилади, зарур бўлганда инфляциядан қутулиш учун пул ислоҳоти ўтказилади. Валюта муносабатлари, қимматбаҳо қоғозлар билан ишлаш, акция ва облигация чиқариш тартиби қонууллар билан белгилаб қўйилади.

Ислоҳотлар валюта аукционлари, инвестиция компаниялари, фонд (қимматбаҳо қоғозлар) биржалари очилишни кўзлайди. Улар молия бозори, унинг асоси бўлмиш капитал бозорини шакллантиради, унинг амал қилиш тартиб-қоидалари ўрнатилади. Ислоҳотлар ташкил иқтисодий алоҳаларга ҳам тегишли бўлади, уларни ҳам бозор муносабатлари изига кўчиришни таъминлайди.

Хуллас, ислоҳотлар мавжуд иқтисодий тизимни изчиллик билан бозор тизимига ўсиб ўтишига қаратилади. Ислоҳотларни ўтказмай туриб бирон мамлакатда бозор иқтисодиёти юзага келмаганлиги аён. Бундай қоидадан Ўзбекистон ҳам мустасно эмас, албатта. Бу ердаги бозор ислоҳотлари янги иқтисодга ўтишнинг турли моделлари мавжудлигини, лекин уларни қўллаш ёки қўлламаслик мамлакатнинг миллый шароитига қараб бўлишини ҳисобга олади. Улар жумҳуриятимизнинг бозор иқтисодиётiga ўтишда ўз йўли борлигини, бу йўл мавжуд моделларнинг ижобий томонларини миллый шароитга ижодий тарзда қўллашни, бозор иқтисодиёти умумий принциплари маҳаллий шароитда ҳар хил амал қилишини эътиборга олади.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Бозор иқтисодиётининг қандай белгилари бор?
2. Бозор иқтисодиёти ва аралаш иқтисодиёт деган тушунчаларни фарқланириш мумкинми?
3. Бозор иқтисодиёти шароитида нобозор муносабатлар бўлиши мумкинми?
4. Бозор иқтисодиётининг афзаллиги нимада?
5. Бозор иқтисодиётига ўтиш зарурати нимадан келиб чиқади?
6. Ёввойи ва цивилизациялашган (маданийлашган) бозор иқтисодиётининг фарқи нимада?
7. Бозор иқтисодиётига ўтиш моделларини фарқи нимадан изборат?
8. Бозор иқтисодиётига нима сабабдан секин-аста эволюцион йўл билан ўтиш керак?
9. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг қандай босқичлари бор?
10. Бозор ислоҳотлари нима ва қандай жиҳатларга эга?
11. Бозор ислоҳотларининг турли мамлакатлардаги хусусиятлари қандай бўлиши мумкин?
12. Бозор инфраструктураси қайси унсурлари янгидан яратилади, қайси унсурлар азалдан бўлиб бозорга мослаштирилади?

XI БОБ

БИЗНЕС ВА ТАДБИРКОРЛИК БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИ ТИЗИМИДА ФИРМА (КОРХОНА) ФАОЛИЯТИ

1. Бизнес, тадбиркорликнинг моҳияти

Бозор иқтисодиёти бизнесга асосланган иқтисодиётдир. Бизнес бирор фаолият (иш) юзасидан бўлган муносабат, аниқроғи ишбилармонларнинг иқтисодий муносабатидир. Бизнес билан шуғулланувчиларни ишбилармонлар ёки бизнесменлар деб юритадилар (инглизча business — иш, man — одам).

Бизнес муносабат сифатида бир қатор белгиларга эга: бизнесчилар ўз манфаатига эга, фойда олишга интиладилар, хатарли ишга қўл уришга тайёр, ташаббускор, ишнинг сиру асрорларини биладиган, ўзаро иқтисодий алоқалар маданиятини эгаллаган бўладилар, уларнинг ало-

жалари ҳамма иштирокчилар учун наф келтиради. Бизнес — бу рухсат этилган, жамият аъзоларига наф келтирувчи фаолият билан шугулланиб, пул, даромад топишни билдиради. Бизнес кенг маънодаги қонуний йўл билан даромад топишга қаратилган фаолиятдир. Маданийлашган бозор иқтисодиёти пул топишнинг тайри қонуний усусларини тан олмайди. Шу боисдан қаллоблик, товламачилик, порахўрлик, ўғирлик, фоҳишилик, тиламачилик, босқинчилик, наркотик моддалар билан шугулланиб пул топиш кабиларни ҳақиқий бизнес деб атани мумкин эмас. Ман этилган йўллар билан даромад топишни бизнэс муносабати инкор этади. Аммо ижтимоий ҳаётда тайри қонуний йўл билан пул топиш учраб туради, лекин бу бозор муносабати қонуллари билан боғлиқ эмас, улардан чекиниш ҳисобланади. Бизнес ишбилармончилик муносабати сифатида ўз субъектлари (иштирокчилари)га эга. Улар жумласига якка тартибда бизнес билан шугулланувчи кишилар, тадбиркорлар жамоаси ва уюшмаси, якка истеъмолчилар, истеъмолчилар бирлашмалари ва, ниҳоят, давлатнинг иқтисодий идоралари киради.

Бизнеснинг эп асосий унсури тадбиркорликтидир. Тадбиркорлик бизнеси — бу маҳсулот ишлаб чиқариш ёки хизматлар кўрсатиш орқали даромад топишни кўзловчи фаолиятдир. Шунга кўра у ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, тижорат иши ва тижоратда воситачилик қилишни ўз ичига олади.

Бизнесга бозор орқали талаб-эҳтиёжни қондирувчи фаолият ҳам киради. Истеъмолчилар (харидорлар)нинг бизнесда иштирок этишдан манбаати товар ва хизматларни сотиб олишиларидир. Тадбиркорлик бизнесидан фарқлироқ истеъмолчи бизнесида ҳамма фуқаролар қатнашади, уларнинг талаб-эҳтиёжларини бозор орқали қондириш зарурати фаол тадбиркорликни талаб қиласди. Тадбиркорларнинг ўзлари, биринчидан, инсон сифатида ҳаёт кечириш учун истеъмолчи бизнесига киришадилар, иккинчидан, улар ишлаб чиқарувчи сифатида ресурсларни харид этиб ишлатадилар, ўз товарини сотадилар. Тадбиркорлик бизнеснинг бир қисми, у товарлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш йўли билан даромад топишдир. Бизнесга тадбиркорликдан ташқари бешка йўл билан, масалан, пул ёки қиммат баҳо буюмларни банкка қўйиб, даромад топиш ёки ерии ижарага бериб пул топиш кабилар ҳам киради, лекин бу фаолият соҳаларида яратувчилик йўқ, яъни ҳеч бир нарсани яратмай, у бойлиқдан бойлиқ ундиришдан иборат, холос.

Бизнес муносабатининг иккита асосий талаби бор. Биринчидан, бизнес иштирокчилари суверинитетга, мустақиллик, эркинликка эга бўлишилари шарт. Аммо бу бизнес субъектларининг мустақиллиги билан чекланмайди, балки ҳар бир субъектning бошقا субъект, яъни ўзи алоқа қиласиган субъект мағфаатлари билан ҳисоблашин, унинг ниятларини ва хатти-ҳаракатларини бидиш ва тўғри тушунишини ҳам талаб қиласиди. Бопқаларни назаринсанд қиммакан ерда ҳақиқий бизнес бўлмайди. Субъектларниң бизнес юзасидан бўлган муносабатлари белгиланган тартиб-қоидалар доирасида бўлади ва буни давлат назорат қиласиди. Иккинчидан, бизнес алоқаларидағи субъектлар мағфаатларининг муросали муносабатда бўлиши талаб қилинади. Муроса иш юзасидан бир-бiri билан алоқа қўйувчилар ўзаро мажбуриятларини канда қиммай бажаришларини, хатти-ҳаракатлари ҳар икки тоғонга зарар келтирмаслигини уларниң суверинитетини бузилмаслигини тақозо этади.

Бизнесниң энг асосий жиҳати — бу тадбиркорликдир.

Товарлар ва товарлалиган хизматларни яратиш базор иқтисодиёти учун бирламчи бўлганидан унинг асосини тадбиркорлик ташкил этади. Тадбиркорлик иқтисодиётниң суюнган тоги-ю, ишонган боғи, ҳаракатга келтирувчи кучи ҳисобланади. Тадбиркорлик — кишилар (мулкчилик субъектлари)ниң моддий ва пул маблагларини (капитални) амалда кўжалик оборотига тушириб, даромад тоини мўлжалланган иқтисодий фоалиятидир. Тадбиркорлик умуман пул тоини эмас, балки яратувчилик фоалияти орқали даромад олишни билдиради. Пул тоини ёлланиб ишлаш, ерии ижарага бериб рента олиш, пулни банкка кўйиб процент олиш орқали ҳам бўлади. Аммо улар тадбиркорликка кирмайди. Шу сабабли, тадбиркорлик иш юритмай туриб, капитал ҳисобидан текин даромад кўриб, уни паразитларча ўзлаштиришни инкор этади. К. Маркс капитални иккι кисмга: капитал-мулк ва капитал-функция (вазифа)га ажратиб, тадбиркорликни капитал-функция билан боғлаган. Унинг фикрича, тадбиркор—капитални амалда ишга солувчидир. К. Маркс капитал-функция берадиган даромадни тадбиркорлик фойдаси деб атаган. Капитал-мулк эгаси процент олади, тадбиркорлик билан шуғулланмайди.

Тадбиркорлик мавҳум нарса эмас, балки аниқ мақсадга қаратилган фоалият, шахслантган ҳолда, яъни аниқ шахслар хатти-ҳаракатида намоён бўлади. Тадбиркорлик

иши билан шуғулланувчи шахслар тадбиркор ёки ишбильармон деб юритилади. «Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисида»ги қонунга кўра «Тадбиркорлик — мулкчилик субъектларининг фойда олиш мақсадида таваккал қилиб ва мулкий жавобгарлиги асосида амалда қонунлар доирасида ташаббус билан иқтисодий фаолият кўрсатишдир».¹ Тадбиркорлар синфи эркин бозор иқтисодиётига таянган демократик жамиятдаги ўртанча синфидир. Улар иқтисодий фаол гурӯҳ ҳисобланади. Ўртанча синф икки қутбдагилар — бойлар ва камбағаллар ҳисобидан ортиб боради. Бу тоифа ўртача мавқега эга, унинг вакиллари ҳам ўз бизнесига, мулкига эга, аммо айни вақтда ўзлари ҳам ишлайдилар. Улар ўзига тўқ гурӯҳ, шу сабабли жамиятда социал кескинлик чиқармайдилар, синфий курапи ва революцияга мойил бўлмайдилар. Улар ўз табииати билан гибрид, яъни чатишпилган социал табақадир. Тадбиркорлар синфи турли тоифадаги ишбилиармонлардан иборат бўлади.

Тоталитаризмдан бозор иқтисодиётига ўтиш даврида тадбиркор-ишбилиармонларнинг қўйидаги гурӯҳлари пайдо бўлади:

1. Майда ишлаб чиқариш билан банд бўлган ишбилиармонлар; улар одатда якка тартибда фаолият кўрсатувчилар деб юритилади.
2. Интеллектуал мулк соҳиблари ақлий-ижодий меҳнат билан шуғулланувчи кишилар.
3. Фермерлар, томорқа хўжалиги соҳиблари, дала ҳовли эгалари.
4. Жамоа ва акционерлар мулкининг биргаликдаги эгалари.
5. Ўз корхонасига эга, ўзгаларни ёллаш ишлатувчи мулк соҳиблари.

Айтилган тоифалар тадбиркорлик фаолиятининг субъекти, улар ўзаро муносабатда бўладилар.

Тадбиркорлик мулкий муносабатлар доирасида юз беради. Мулкчилик турли-туман бўлганидан тадбиркорлик ҳам бир хил эмас. Уни хусусий фаолият билан чеклаб бўлмайди. Хусусий тадбиркорлик билан бир қаторда жамоа, индивидуал-оилавий, давлат, аралаш (қўшма) тадбиркорликлар ҳам бўлади. Тадбиркорлик турли мулк қоришмасига таяниши мумкин. Масалан, акционер жамият доирасидаги тадбиркорликда, хусусан, жамоа, давлат

¹ Узбекистон Республикаси. Қонун ва фармонлар. Тошкент, «Ўзбекистон», 1992, 137-бет.

ва хорижий капитал қатнашиши мумкин. Тадбиркорлик ривожланган жамиятда мулк эгалари кўпайганидан мол-мулкни талон-тарож қилгандан кўра, уни авайлаш ва кўпайтириш иқтисодий жиҳатдан ҳамма учун маъқул бўлади.

Тадбиркорликнинг муҳим белгилари ёки амал қилиш принциплари қўйидагича:

1. Мулкий муносабатларнинг иштироқчиси бўлиш, ишлаб чиқариш омилларининг барчасига ёки баъзи бирита ва яратилган товарларга эгалик қилиш.

2. Иқтисодий эркинлик, хўжалик фаолияти турини ташлаш, уни ресурслар билан таъминлаш, олди-сотди ишларици юритиш, ишлаб чиқаришни бошқаришда эркинлик.

3. Иқтисодий хатти-ҳаракатлар учун масъулиятни ўз зиммасига олиш; иш натижасига жавоб бериш, таваккал қилиб иш юрита олиш, иқтисодий хатарли ишга қўя уриш.

4. Фойда олишга интилиш; фойдага эришиш чоратадбирларини кўриш, олинган фойдани ўз билганича ишлатиш.

5. Тижорат сирига эга бўлиш; бизнесга оид ва ўзгларга ошкор этилмайдиган маълумотларни сир тутиш.

6. Рақобат курашида қатнашиш; бозорда амал қилувчи қоидаларга риоя этган ҳолда ҳалол рақобатда қатнашиб, унинг гирром, ёввойи усулларидаи воз кечиш.

7. Ҳалоллик билан иш юритиш, қаллоблик, тирромлик ва алдамчиликка мойил бўлмаслик. Обрў (имиж)га эга бўлиш, бошқаларга ишониш ва бошқалар ишончини қозониб шаън-эътибор ортириш, фирма номини эъзозлаб, унга путур етказмаслик, фирмани обрўсизлантирмаслик.

Тадбиркорлик деганда унинг ўтмишдаги қўйол ёввойи шакллари эмас, балки замонавий турлари, яъни маданий-лашган шакллари ҳақида гап кетади. Ҳозирги замон тадбиркори энг аввал бозорни талабгир товарга тўйдира оладиган товар ишлаб чиқарувчидир. У янгиликни жорий эта оладиган, ишлаб чиқариш омилларидан оқилона фойдаланиб, иқтисодий ўсишни таъминлайдиган, ўзининг ва ўз жамиятининг бойлигини ошира оладиган, кишиларнинг фаровонлигига ҳисса қўша оладиган бўлиши зарур.

Тадбиркорликнинг ижодий фаолиятга айланишини таъминлайдиган сабаблар ҳам бор: иқтисодий келажак ва тақдирининг тадбиркорнинг ўз қўлида бўлиши, ишбилармонлик фаолияти шахсий ҳаётнинг ажралмас қисмига айланиши, ўз иши услубини фаол ишбилармонлик тарзига сингдириш, қисқа вақт ичida фаровонлигини ўз меҳ-

нати билан таъминлай олиш, ишбайлармонлиги билан эл назарига тушиш, обрў-эътиборли, яъни имижга эга бўйин. Булар маданийлапгани тадбиркорликка хос иқтисодий муносабатларни билдиради. Тадбиркорлик фаоллашмаса, иқтисодий ўсими юз бермайди. Тадбиркорлик фаялияти одатда, муомала соҳасидан, савдо-сотиқдан бошлаб, дастлаб шу ерда ривож топади. Шу сабабли савдо капитали саноат капиталидаи, яъни ишлаб чиқаришга солинадиган капиталдан олдин, савдогарлар эса саноат капиталистларидан олдин пайдо бўлган. Масалан, машҳур тошкентлик Саидазимбой савдогар бўлиб, ўз ишини Кўйкон хонлиги даврида бошлаган, андижонлик Миркомилбой саноатчи бой бўлиб, ўз ишини XX асрнинг бошида мустамлакачилик даврида бошлаган. Савдо-сотиқ соҳасидаги тадбиркорликнинг биринчи бўлиб бошланишига асосланниб, ўтмишдаги назариётчилар, хусусан, меркантилистлар қиймат, фойда муомалада яратилади, муомала иқтисодий фаолиятининг асосий жабҳаси деб ҳисоблаб, ишлаб чиқариш фаолиятини камситиб, хато қилишган. Аслида иқтисодиёта ишлаб чиқариш етакчи бўлади. Бозор иқтисодиётига йўл очилиши билан тадбиркорлик савдо-сотиқда ва айнига шаклда юзага келади ва оддий чайқовчилик тарзига киради. Савдода катта капитал таъаб қилинмайди, капитал тез айланади, капиталга нисбатан олинган фойда кўп бўлади, шул тўплаб бўлгач, ёнилиб кетадиган қичик корхоналар, хусусан тижоратчилик дўконлари пайдо бўлади. Савдодан тошилган капитал бу соҳада абадий қолиб кетмайди, балки у ишлаб чиқаришга ўтади, чунки товар ишлаб чиқариш кўнаймаса, тижорат ривож топмайди. Бозор иқтисодиёти учун мана шу ишлаб чиқариш соҳасидаги тадбиркорлик бирламичӣ аҳамиятга эга.

Савдо-сотиқдаги тадбиркорликдан фарқ қилган ҳолда ишлаб чиқаришдаги тадбиркорлик нисбатан йирик капитал, узоқ вақт, катта тажриба, кенг ва чуқур билимлар, бошқариш маҳорати ва малакали иш кўчини талаб қиласди. У серкапитал,серхатар бўлади ва, ниҳоят, катта тоқат талаб қиласди. Масалан, савдода 1 млн. сўмлик оборот қилиш учун 100 минг сўм оборот капитални ва бир ой муҳлат етарли бўлса,саноатда 1 млн. сўмлик маҳсулот яратиш учун 2—3 млн. сўмлик капитални ва 3—4 ой вақт кетиши мумкин. Ишлаб чиқариш тадбиркордан нафақат иқтисодий, балки техникавий ва бошқариш билимларини талаб қиласди.

Тадбиркорлик инновация фаолияти тарзига кирса, яъни техника ва технология янгиликларини жорий этиш

билан бөглиқ бўлса, иқтисодий ўсиш тезлашади. Гап шундаки, инновация фан-техника янгиликларини ишлаб чиқаришда қўллаш демакдир. Инновация туфайли меҳнат унуми ўсади, янги товарлар пайдо бўлади, бозор янада тўйинади. Аммо инновацион тадбиркорлик учун илмий-техникавий ишланмалар, яъни патент, лицензия, поу-хау бозори эркин ва байнамилал миқёсда амал қилиши шарт, тики инновацион компаниялар бозорда керакли янгиликларни топа олсизлар. Тадбиркорлик юзага чиқиши учун жамиятда иқтисодий эркинлик бўлиши шарт, яъни чекланмаган бозор, эркин нарх-наво, кредит, инновация, экспорт-импорт эркинлиги талаб қилинади. Тадбиркорлик ривожи учун эркинлик молиявий алоқаларни ҳам қамраб олиши керак.

Тадбиркор хоҳлаган банкини танлаб иш кўради, бир неча банкда ўз ҳисоб вараги (счети)ни очиши, ўз пул маблағларини ўз билганича ишлатиши, ўз маблағини нақд пул қилиб ёки нақд цуслиз счётдан счётга кўчириб олиши мумкин. Тадбиркор қонуний фаолият билан шуғулланганда унинг молиявий ишларига ҳеч ким араланишга ҳақли эмас. Тадбиркор бюджет билан ҳам эркин алоқада бўлади. Белгиланган солиқ суммасини бюджетга тўлайди, бюджетдан тегадиган пулини ўзи ўзлаштиради. У хоҳлаган молиявий компания ёки ташкилот фаолиятида иштирок эта олади. Тадбиркорлик учун қулай муҳит — бу ягона иқтисодий майдоннинг, жумладан, ягона пул майдонининг мавжуд бўлишидир. Иқтисодий майдонда корхона эркин иш тутиши, иқтисодий битимлар тузা олиши шарт. Бу ерда товарлар, капиталлар ва иш кучи эркин ва чекланмаган ҳолда кўчиб юра олиши керак, яъни ишлаб чиқариш ресурслари ҳар томонга қараб эркин оқа олиши керак. Иқтисодий алоқалар пул ва бозор орқали амалга ошади, бартер эмас, ҳақиқий олди-сотди амал қиласиди. Олди-берди бўйича ҳисоб-китоблар ягона валюта билан қилиниб, у эркин мумомалада юрадиган (алмаштириладиган) бўлмоғи зарур. Ягона иқтисодий майдонда тадбиркорлик учун бир хил ишлаб чиқариш инфраструктураси хизматлари кўрасатилади. Бу ерда нарх ва тарифларнинг ташкил топиш қондалари ҳам бир хил бўлади. Ягона иқтисодий майдоннинг доираси ҳар хил бўлиши мумкин. Марказий Осиёнинг ягона иқтисодий майдони Ўзбекистон, Қозғистон, Қирғизистон, Тоҷикистон ва Туркманистонни ўз ичига олиши мумкин ва айтилган давлатлар иқтисоди интеграциялашиб, яхлит ҳолда келгач, бундай майдон шаклланади. МДҲ мамлакатларининг ягона иқтисодий

майдони, Европа, Осиё мамлакатлари ва ниҳоят, умумжашон иқтисодий майдонлари мавжуд. Тадбиркорлар ҳамма майдонала иш тутадилар. Тадбиркорлик учун ягона пул зоналари ҳам бўлиши керак. Бундай зоналарда умумий пул ҳисоб-китоб қуроли бўлади. Масалан, Европа иқтисодий итифоқи учун Экю пул бирлиги ягона ҳисоб-китоб воситаси бўлиб хизмат қиласди.

Тадбиркорлик билан миллионлаб кишилар банд бўлганидан уни ҳеч қачон бир марказдан бошқариб бўлмайди. Шуниси муҳимки, тадбиркорликни иқтисодий механизм тартибга солади. Унинг муҳим хусусияти **автономизм**, яъни ўзини-ўзи бошқариш ва муниципал-маҳаллий ҳокимият доирасида бошқаришдир. Бундай бошқариш усуллари иқтисодий **федерализм** дэб юритилади. Иқтисодий федерализм шароитида халқаро, миллий ёки ҳудудий миқёсда тадбиркорликнинг у ёки бу кўринишни устивор ривожланади. Очик иқтисодий зоналарда хорижий тадбиркорлик ва қўпшма-аралаш (хорижий ва миллий капиталнинг биргаликдаги иштирокида) тадбиркорлик, ички ҳудудларда ва йирик саноат марказларида миллий саноат тадбиркорлиги, қишлоқ ерларида агротадбиркорлик, дамолилиш ва туризм ҳудудларида сервис тадбиркорлиги (хизмат кўреатиши) ривож топади. Тадбиркорликнинг мулкий шакллари ҳам ҳар хил салмоқча эга бўлади. Саноат-савдо марказларида йирик бизнес, давлат тадбиркорлиги кенг ривожланади. Майда шаҳарларда кичик бизнес, қишлоқларда фермер хўжаликлари тарқалади, майда ҳудудий бўғинларда оиласвий-индивидуал ва маҳалла, жамоа тадбиркорлигига шароит қулай бўлади.

Тадбиркорлик ўз-ўзидан давлат иштирокисиз, унинг ёрдамишиз ривож топмайди. Давлат солиқлар, субсидиялар, экспорт имтиёзлари, ўзининг ахборот хизматлари орқали, шунингдек, ўз ҳисобидан бепул умумий таълим бериши орқали тадбиркорликни қўллаб-қувватлайди. Тадбиркорлик юридик жиҳатдан қайд этилади, унинг шартшароити, қонун-қоидалари, ҳақ-ҳуқуқини белгиловчи, давлат ва жамоатчилик томонидан ҳимоя қилинishi ва кафолатланишини таъминловчи қонунлар амал қиласди. «Ўзбекистон Республикасида тадбиркорлик тўғрисида»ти қонунда тадбиркорларга ўз мол-мулкидан фойдаланиш эркинлиги, маҳсулотларни тақсимлаш мустақиллиги, ҳуқуқий тэнглик, ихтиёрий ишга ёллаш, чекланмаган даромад олиш имкони кафолатланади. Одатда тадбиркорлар қонунлар ман этмаган ҳар қандай фаолият билан шуғулланишга ҳақли бўлади. Тадбиркорлик фаолияти мав-

хум бўлмай, аниқ, очиқ-ойдин ишда, яъни турли-туман фирмалар, компаниялар ва корхоналар ишида ўз ифодасини топади.

Тадбиркорликнинг ўз ахлоқий қоидалари бор, улардан ёнг муҳими ҳалоллик ва ҳаромдан ҳазар қилишдир. Бу қоида ислом таълимотида қўлланиши шарт деб билинади. Аллоҳ таоло Қуръони Каримда «ҳалол ва покиза нафақа енглар ва солих ишлар бажаринглар» деб буюрган.¹ Ҳадиси шарифлардан бирида пайғамбаримиз «ҳалол нафақа билан таъминлаш ҳар бир мусулмон учун фарздор»² — деганлар. Ислом таълимотига кўра меҳнатсиз қўлга киритилган луқма ҳаромдир. Тадбиркорлар ҳам ўз рисқу насибасини ҳалол меҳнат билан топишлари шарт, ҳалоллик — имижга эга бўлишни кафолатлади.

2. Фирма (корхона) турлари

Бозор иқтисодиётидаги корхона, у қандай бўлишидан ёзатъи назар, асосий товар ишлаб чиқарувчидир. Тадбиркорлик корхонадан бошланади. Корхона нима билан шугуулланмасин, қандай мулкка оид бўлмасин, барибир бозор учун ишлайди, унга товарлар ва хизматлар етказиб беради, унинг тирикчилиги бозор билан: бозорда ҳам сотувчи, ҳам харидор сифатида ёзатнашади. Корхона бозорга ўз товарини чиқаради, у ерда ишлаб чиқаришга керакли ресурсларни сотиб олади. Шу сабабли корхона бозор билан мунтазам алоқада бўлади, аммо бошқалардан алоҳидалашган хўжалик юритувчи субъект сифатида майдонга чиқади. Корхонанинг мана шу мақоми унинг иқтисодий эркин бўлиши, мустақил иш тутишини билдиради.

Корхонанинг иқтисодий эркинлигини таъминлайдиган бир қатор омиллар мавжуд:

1. Корхона меҳнат таҳсимотида ўз ўрнига эга ва маҳсус вазифаларни бажаради, ўзи танлаган алоҳида фаолият тури билан шугуулланади.

2. Корхона мулкчиликнинг муайян объекти бўлиб, унинг қўлидаги ресурслар ва яратилган маҳсулот бирор мулк шаклига тааллуқлидир, яъни корхонадаги бойлик унинг эгаси томонидан мустақил тасарруф этилади.

3. Корхона жамоасининг гуруҳий-корпоратив манфаатлари борки, унинг ишли-хизматчилари шу манфаат йўлида бирлашиб, мустақил иш билан шугуулланадилар.

¹ Собир Сайхон. «Тижорат ва бир луқма ҳалол ош». «Нур», Тошкент, 1992, 6-бет.

² Ўша ерда 6-бет.

Ҳар қандай иқтисодиёт каби бозор иқтисодиёти ҳам мураккаб тизим сифатида ички таркибга эга, ундаги турли бўғинларният ҳар бири маълум вазнфани бажаради. Корхона ҳар қандай ишлаб чиқаришнинг бирламчи, асосий бўғинидир. Барча корхоналар фаолиятининг мажмуй иқтисодиётни ташкил этади. Ишлаб чиқариш омиллари корхонада бирикӣ, бу ерда меҳнат жараёни юз беради, жамиятнинг талаб-эҳтиёжини қондирипгина қаратилган моддий маҳсулотлар ва ҳар хил хизматлар яратилади. Ийтимоий меҳнат тақсимоти тизимида корхона ўз ўрнига эга, маълум соҳада ихтисослашган бўлади ва шунга кўра корхонада муайян техника технология жамланади, шунга мослашга иш кучи фаолият олиб боради, яъни маълум касбий малака ва маҳоратга эга бўлган кишилар меҳнат жараёнига киришадилар. Бозордаги турли-туман товарлар, кўрсатиладиган ҳар хил хизматлар корхонадаги меҳнатнинг маҳсули ҳисобланади. Меҳнат тақсимоти айрим корхонага ёки турдоп корхоналар гуруҳига фақат уларга хос, яъни бошқалар бажармайдиган иш-вазифаларни биректириб қўяди. Корхона муайян ишлаб чиқаришга ихтинослашар экан, жамиятдаги меҳнат кооперациясида иштирок этади. Гап шундаки, корхонадаги индивидуал меҳнат жамиятдаги меҳнатнинг ажралмас қисми сифатида юзага чиқади. Шу сабабдан корхонадаги ишлаб чиқариш ўмумжамият доирасидаги ишлаб чиқаришнинг таркибий қисмидир. Бас шундай экан, корхона меҳнат кооперацияси орқали бошқалар билан боғланади, уларга хизмат қилиб қолмасдан, улар хизматидан ҳам баҳраманд бўлади. Бошқалар билан иқтисодий алоқа қилмайдиган корхона бўлмайди, чунки меҳнат тақсимотининг ўзи шуни талаб қиласди. Бозор иқтисодиёти шароитида ўз қобигига ўралган, ўзини ўзи таъминловчи — хўжалик автаркиясига асосланган корхона бўлмайди. Бундай корхона бозор иқтисодиётига қадар мавжуд бўлган.

Бозор иқтисодиёти меҳнат тақсимоти туғайли юзага келган бўлса-да, унинг ўзи фан-техника тараққиётини жадаллаштириб, бу жараённият янада чуқурлапувичи таъминлайди. Корхоналар ўта тор соҳада ихтисослашадилар, улар маҳсулотнинг айрим қисмларинигина яратадилар. Тугалланган тайёр маҳсулот, унинг мураккаблигига қараб юзлаб ва ҳатто минглаб бир ёки бир неча мамлакатлардаги корхоналар фаолияти маҳсулигига айланади. Масалан, Тошкент авиация ишлаб чиқариш бирлашмаси самолёт чиқариши учун МДХ мамлакатларидаги 1200 корхонадан турли деталлар, қисмлар, материаллар ва ашёлар

олади. Бир корхонадаги меҳнат ҳатто байналмилал миқёсдаги меҳнат билан унинг таркибий қисми сифатида боғланади.

Корхоналар фаолият соҳаси ва ихтисослашувига қараб саноат, транспорт, қурилиш, алоқа, қиплоқ хўжалиги, савдо-тижорат, маший хизмат, маданий хизмат, даволаш, ўқитиш ва бошқа корхоналарга бўлинади.

Бозор тизимида корхона — эркин қуш ҳисобланади. Мулк этаси бўлиш эркинлик гаровидир. Корхоналар мулкий муносабатлар доирасига тортилган бўлади. Тоталитар-режали иқтисодиёт шароитида корхоналар давлатлаштирилиб, уларнинг асосий қисми давлат ихтиёрида бўлади. Ҳатто жамоа мулки ҳам амалда давлатлаштирилади. Аксинча, бозор иқтисодиётида мулк эркинлиги бўлганидан турли мулкка қарашли корхоналар мавжуд бўлади. Бозор иқтисодиёти эркин иқтисодиёт, шу сабабли корхоналар фаолиятини сунъий равишда давлат йўли билан чеклашларга ўрин бўлмайди, улар бозорга қараб ишлайдилар.

Корхона хўжалик юритувчи субъект сифатида иқтисодий мустақиликка эга. Нимани, қанча, қандай усууллар билан ишлаб чиқариш, уни кимга, қаерда, қанчага сотишни, тушган пуслиқ қайси мақсад йўлида ишлатиш — бу масалаларни корхонанинг ўзи ҳал қиласди. Айтилган муаммоларни ечишда корхона бозорга қараб иш тутади. У бозордаги ресурслар нархи, ўзининг товарлари нархи, қилинган харажатлари-ю, оладиган фойдаси миқдорига қараб ишлайди. Нарх-наво ва харажатлар миқдорига корхонага эл қатори фойда олиш имконини бергандагиба у фаол ишлайди. Бозордаги рақобат корхонани иқтисодий шароитга тез мослашиб, доимо маневр қилишига — товарларни янгилаш, сифатини ошириш, ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш, инвестиция ва ѹнновация билан шуғулланиш, фаол реклама сиёсатини олиб борини кабиларга ундайди.

Тоталитар-режали иқтисодиётдан бозор иқтисодиётига ўтиш даврида корхонанинг эркинлиги чекланган бўлади. Корхоналар, гарчи давлатники бўлмаса-да, давлат назорати остида турадилар. Улар фаолият турини танлашда эркин бўлмайдилар, балки давлат белгилаган фаолият билан машгул бўладилар. Лекин, улар аста-секин бозор алоқаларига киришадилар. Корхонада ишлаб чиқариш икки ёқлама тус олади: биринчидан, корхона давлат буюртмаси-топшириги билан ишлайди, иккинчидан, буюртма ҳажми қисқартирилиб, маҳсулотнинг бир қисми бозорда

ўз билганича сотиши учун яратилади. Бу ҳолда корхона-нинг ҳам давлат бозори, ҳам эркин бозорга ишлапши мавжуд. Ўзбекистонда, масалан, 1993 йил режадаги пахтанинг 80% давлат буюртмасига кўра сотилди, 20% режадаги пахта ҳамда режадан ортиқча пахтанинг ҳаммаси эркин бозорга чиқарилди.

Ўтиш даврида эркинлик даражасига қараб уч тоифа корхона пайдо бўлади: давлат буюртмаси сақланган корхона; ҳам буюртма ва ҳам бозорга ишловчи корхона; фақат бозорга ишловчи корхона. Корхонанинг учинчи тури ҳақиқий мустақил ҳисобланади. Эркин иқтисодиётда корхона ресурслари бозор талабига биноан тақсимланади, аммо мустақил ҳаракат қилади.

Корхоналарнинг мулкий мақоми ва хўжалик юритиш услугби ҳар хил бўлади. Бу ерда турли фирмалар-корхоналар иш юритадилар. Уларнинг асосий турлари қуйидатicha: хусусий фирмалар, масъулияти чекланган жамоа (жамият) фирмалар, масъулияти чекланмаган фирмалар, яъни ширкатлар, давлат корхоналари — фирмалари, аралаш корхоналар, корхоналар бирлашмаси (консорциум ва концерн), фирмалар шохобчаси (бўлинмаси) ва ваколатхонаси. Фирмалар иш кўламига қараб кичик бизнес, ўрта бизнес ва йирик бизнесга ажратилади. Бунинг учун мезон қилиб фирмада ишловчилар сони ёки фирманинг ишлаб чиқариш ва савдо-сотиқ ҳажми қабул қилинган. АҚШда ишловчилар сони неча кипидан ошмаслиги та қараб корхоналар 5 тоифага бўлинади: 1) ўта кичик корхона (10 киши); 2) жуда кичик корхона (20 киши); 3) кичик корхона (99 киши); 4) ўрта корхона (500 киши); 5) йирик корхона (500 кипидан зиёд).

Хусусий фирма — айрим шахсларга ёки оиласларга қарашли корхона бўлиб, индивидуал хусусий мулк ҳисобланади. Бундай корхоналар асосан қишлоқ хўжалиги ва кичик бизнес доирасида кенг иш юритадилар. Йирик ва ўртача ишлаб чиқаришда ҳозир улар камдан-кам учрайдилар. Аммо ўтмишда, масалан, XIX асрда, улар корхоналарнинг асосий тури ҳисобланган.

Масъулияти чекланмаган фирма — одатда жамоа мулки бўлган корхона. Унинг мол-мулкига шерикчилик йўли билан эгалик қилинади. Унинг фаолияти учун барча эгалари жавобгар бўлади. Ҳозир кичик бизнес соҳасида кенг тарқалган.

Масъулияти чекланган фирма — жамоа корхонаси, лекин мол-мулки уни таъсис этувчиларнинг пай (хисса) маблағи асосида шаклланади. Ўз фаолияти учун жавоб-

тарлиги йигилган пайлар доираси билан чекланади. Да-ромад Устав капиталидаги ҳисса — пайга қараб тақсимланади, пай әгалари бу пайни сотиш-сотиб олиш йўли билан ўзгариши мумкин. Мазкур турдаги корхоналарнинг алоҳида шакллари борки, уларга аралаш фирмалар, акционер жамиятлар киради. Аралаш фирмалар **көймандит** фирмалари деб ҳам юритилади. Булар аҳоли қўлидаги кичик пул жамғармаларини йирик ишга жалб қилишга қаратилади. Уларнинг капитали пай тўплаш йўли билан ташкил топади. Ширкатга пул қўйганлар **коммандат** деб аталади.

Мажбурияти чекланган фирмаларнинг энг кенг тарқалган шакли **акционер жамиятлар** ёки **корпорациялардир**. Бу акциядорларнинг уюшмаси бўлиб, унинг аъзолари бизнес иши йўлида жамиятта бирлашадилар. Жамиятга қўйилган капиталга қараб маҳсус қимматбаҳо қоғоз — акция чиқарадилар. Акцияни сотиб олганлар ҳиссадорларга айланади ва фойдадан ўз ҳиссаси — дивиденд олишга ҳақли бўлади. Акционер жамиятларнинг ёпиқ ва очиқ турлари бўлади. Ёпиқ жамият акциялари фақат маълум гурӯҳ кишилари, масалан, корхона ишчи-хизматчилари ўртасида тарқатилади.

Очиқ жамият пайдо бўлганда унинг акцияси барча хоҳловчиларга сотилади.

Давлат корхоналари — давлат мулки бўлган ва унинг назорати остида ишловчи корхоналар. Бозор иқтисодиётида давлат тадбиркорлиги мавжуд бўлганидан давлат корхоналари ҳам мавжудdir. Бу корхоналар марказий ва маҳаллий ҳокимиyатга қарашли бўлади. Улар биргаликда ишлаб чиқаришдаги давлат секторини ташкил этадилар ва ижтимоий ишлаб чиқаришининг энг муҳим ва масъулиятли вазифаларини бажаради (мудофаа, алоқа, транспорт ва бошқалар).

Аралаш фирмалар — турли мулк шаклига тааллуқли фирмалар улар хусусий, давлат ва жамоа мулкининг аралаш маблағларига таянади. Шундай фирмалар қаторидан қўшма фирмалар (корхоналар) ҳам ўрип олади. Аралаш фирмалар миллий ва хорижий капиталга таянган корхоналардир. Улар капитали ҳиссадорлик қоидасига биноан ташкил топади, фойдаси шунга қараб тақсимланади.

Консорциум корхоналарнинг вақтинча ташкил этилган бирланмаси бўлиб, унинг иштирокчилари ўз мустақиллигини сақлаб қолади, аммо муайян мақсад йўлида бирлашадилар. Одатда консорциум молиявий ишлар юзасидан тузилиб, унга давлат, банклар, молия-инвестиция кампаниялари, йирик фирмалар, ҳар хил пул фонди таш-

килотлари уюшади. У катта пул талаб қиласидиган ишларни бажаради.

Кенинди корхоналарнинг шундай бирлашмасики, у ишлаб чиқариш, инвестиция, молия, техника ва ташқи иқтисодий алоқалар соҳасида биргаликда иш юритишни кўзлайди. Концерни бир тармоқ доирасида ёки тармоқлар аро (конгломерат) бирлашмалар шаклида бўлади.

Фирмалар шохобчаси (филиали) йирик фирмаларнинг таркибий қисми бўлиб, турли жойларда иш юритади. Мазкур корхона мустақил бўлмайди, бош фирманинг бир қисми ҳисобланади. Иш кўлами худудий жиҳатдан кенгайган шароитда фирма бўлинмалари ташкил этилади. Айниқса, бу халқаро фирмаларга хос бўлиб, улар турли мамлакатларда ўз бўлинмаларини очадиlar.

Бозор иқтисодиётiga ўтилаёттанди юқорида айтилган корхоналар приватизация асосида ташкил топади. Аммо улардан ташқари тоталитар тизимга хос корхоналар — давлат корхонаси, жамоа хўжалиги, давлат хўжалиги, томонрқа хўжалиги кабилар сақланади, бироқ улар ҳам бозор муносабатига тортилади.

Корхоналар қайси турга мансуб бўлмасинлар, мустақил иқтисодий субъект ҳисобланади, лекин улар бозор орқали бир-бири билан доимий алоқада бўлади.

Мулкий мақомидан қатъи назар корхонанинг корпоратив-гурухий манфаати мавжуд.

Корхона, мулк шаклидан мустасно ҳолда, ишлаб чиқарувчилар жамоаси, уюнмасини ташкил этиди. Бу жамоа аъзоларини бирлаштирувчи куч уларнинг иқтисодий манфаати бўлиб, манфаат фақат корхона доирасидагина, корхона нормал ишилганда юзага чиқади. Корхона жамоаси уч тоифа кишилардан ташкил топади — корхона эгалари, менежерлар (бошқарувчилар), ёлланиб ишловчилар. Улар турлича мулкий мавқега эга. Корхона эгалари мулкдорлар, корхонадаги моддий ресурслар, яратилган товарлар ва пул маблаглари уларга тегишли. Аммо корхона мақомига қараб, мулкдорлар таркиби турлича бўлади. Уларга корхона эгаси, тадбиркорлардан ташқари уларнинг шериклари бўлмиш менежерлар, оддий ишчи-хизматчилар ҳам киради. Улар корхона ишида мафақат капитали-маблаги, балки меҳнати ва тадбиркорлик истедоди, бошқариш маҳорати билан қатнашадилар. Корхона ишида капиталдан ташқари меҳнат ҳам қатнашар экан, олинган фойда ҳам эгасига, ҳам меҳнат аҳлига тегиши керак. Оддий ишчи-хизматчилар фойдада иштирок этидилар, аммо улар ёлланган ходимлар сифатида иш ҳақи ола-

дилар. Алоҳида олиб қараганда капитал эгаси, иш кучи эгаси, тадбиркорлик қобилияти эгаси манфаатлари индивидуал-хусусийдир. Аммо улар ўзаро бирлашиб, жамоанинг умумий корпоратив манфаатига айланмай туриб амалга ошмайди.

Иш ҳаки, фойда корхона фаолиятининг натижасига боғлиқ. Корхона ресурслари алоҳида мулк бўлиб, улар қўшилиб амал қўлганидан корпоратив манфаат пайдо бўлди. Бу корпоратив манфаатнинг омили корхонага тегадиган даромад ҳисобланади. Корхона яхши ишласа, фойда ошади, юқори иш ҳаки берилади. Агар у ёмон ишласа, зарар кўрилади, иш ҳаки ҳам пасайиб кетади. Ҳатто корхона ёнилиб, унинг ходимлари ишсиз қолишни турган гап.

Шубҳасиз, фойданинг солиқ ёки бошқа тўлов шаклида четириб олинган ва бошқаларга теккен қисми корхонанинг эмас, балки бошқаларнинг манфаатини ифодалайди. Корпоратив манфаат корхонанинг мақсадига айтаниб, уни яхши натижага эришишига ундайди. У юзага чиқсан корхоналарда социал ҳамжиҳатлик бўлиб, ҳамма маъсулиятни сезади, ўз ишини сифатли бажаради, умумий ишга жавоб беради. Мана шундай корхоналарда «фирма меники» деган ҳиссиёт пайдо бўлади. Бу ерда меҳнат интизомини бузиш, фирма мулкини ўғирлаш, фирма обрўсияни тўкиши ходимларнинг хаёлига ҳам келмайди. Чунки ҳар бир киши ўз мулкидан, бу капиталми ёки иш кучими, барибир баҳраманд бўлади.

3. Фирма фаолияти. Харажатлар ва фойда.

Фирма (корхона) товар ишлаб чиқарувчи сифатида ишни ўз шулига ресурслар сотиб олишдан бошлиайди, чунки уларсиз ишлаб чиқариш юз бермайди. Корхонадаги пул капитали билан реал капитал фарқланади. Пул капитали — бу ресурслар олиш учун ажратилган маблағ. Реал капитал — бу ишлаб чиқаришда товарлар ва хизматлар яратишда амалий қатиначадиган ва аниқ моддий шаклдаги воситалардир. «Реал капитал — асбоблар, машиналар ва бошқа ишлаб чиқариш ускуналари — бу иқтисодий ресурс. Пул ва молиявий капитал ҳали шундай ресурс эмас.

Корхона қўлидаги моддий ресурс пул билан ҳисобланганда «ишлаб чиқариш фондлари» деб ҳам юритилади. Ресурслар бозорда харид этилиб, ишлаб чиқаришга кириб келади. Бу ерда ресурслар ишлатилиб, товар ва

хизматлар яратилиб бозорга чиқарилади. Уларни сотишдан тушган пулга яна ресурслар олиниб, доиравий ҳаракат қайтадан бошланади. Корхонадаги ресурслар қийматининг ҳаракати капитал доиравий обороти шаклида юз беради.

Бу ҳаракат бозордан бошланиб, ишлаб чиқаришда давом этади ва, ниҳоят, бозор билан тугалланади. Шундай доирасимон ҳаракатнинг тұхтосыз давом этиши капитал обороти деб ном олған. Доиравий ҳаракатда ишлаб чиқариш асосией босқычdir, чунки бу ерда товарлар яратилиши билан қийматнинг ўсиши юз беради, ишлатилган ресурсларнинг бозор қийматидан күпроқ қиймат ҳосил бўлади. Қийматнинг ортиқча қисми фойда шаклига киради. Корхона ишлатган ресурслар 1 млн. доллар бўлса, яратилган товарлар қиймати 1,2 млн доллар бўлади. Товарлар яхши сотилса, корхонага 1,3 млн доллар пул тушади, товарлар яхши ўтмаса 1,1 млн. доллар пул тегади. Бу мисолда фойда 300 минг (1,3 млн.—1,0 млн.=0,3 млн.) доллар ёки 100 минг доллар (1,1 млн.—1,0 млн.=0,1 млн) ни ташкил этади. Корхона ўз маблагини ишга солиб бозорни товарлар ва хизматлар билан таъминлаган ва фойда кўргандагина унинг корпоратив манфаати юзага чиқади.

Ўз манфаати — мақсадига етиш учун фирма имкони борича кўп фойда берувчи, яъни фойданы максималлаштирувчи иш билан шуғулланиши керак бўлади. Фирма учун камроқ ресурс (капитал) сарфлаган ҳолда, кўпроқ фойда олиш ўта мухимдир. Кам ресурс ёки ишлаб чиқариш омилларини киритиб иш юритиш харажатларни минималлаштиришни билдиради. Фирманинг иқтисодий ресурслар учун қилган сарфи ишлаб чиқариш харажатлари деб юритилади.

Корхонанинг корпоратив манфаати кўпроқ фойда олишдан иборат бўлар экан, унинг шарти, товарни яратиб, уларни юқори нарх билан сотиш бўлса, иккинчидан, харажатларни пасайтиришдир. Харажатсиз ҳеч бир иқтисодий фаолият юз бўрмайди. Сарф-харажат фойда олишнинг шарти, чунки бусиз ишлаб чиқаришнинг ўзи бўлмайди. Аммо нарх-наво ўзгармаса, фойда харажатларга нисбатан тескари мутаносибликда ўзгаради. Агар харажатлар ўзгармай қолса, фойда нархга нисбатан тўғри мутаносибликда ўзгаради. Корхонанинг харажатлари — товарларни ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ бўлган сарфлар, яъни иқтисодий ресурсларни топиш, ҳарид этиш ва улардан самарали фойдаланиш сарфлариdir. Харажатлар табиатан моддийлашган ва жонли меҳнат

сарфини билдиради, улар товарлар корхонага қанчага тушганлигини кўрсатади.

Харажатлар икки нарсага боғлиқ:

1. Ресурсларнинг харид этиш нархига; нарх эса бу ресурслар учун сарфланган, аммо бозор тан олган меҳнатни билдиради.

2. Ресурсларни тежаб, нес-нобуд қилмай ишлатилишига, яъни кам ресурс сарфлаб, кўпроқ ва сифатлироқ маҳсулот олишга.

Харажатлар моддий ва меҳнат сарфидан иборат. Моддий сарфлар бозор нархида харид этилган машина-механизмлар, асбоб-ускуналар, бино-иншоотларнинг, шунингдек, энергия, хом ашё, ёқилги ва материаллар сарфидан иборат бўлиб, муайян нархларда ҳисоб-китоб қилинади.

Меҳнат сарфлари — иш ҳақи, мукофотлар, социал сугурута ажратмалари, тадбиркорни қониқтирадиган нормал фойдадан иборат. Харажатлар турли-туман. Улардан бири зиммасига тушган харажатлардир.

Зиммага тушган харажат ёки иқтисодий харажат ишлаб чиқариш учун танланган ресурсларни энг қулай ишлатган шароитдаги қийматидир, яъни фирма ресурсни ўзгалар ишлатилишига йўл бермай, ўзига жалб этиш учун эгасига тўланган пулдир.

Ресурсларни муқобили ишлатиш уларнинг чекланганлигидан келиб чиқади. Агар ресурслар чекланмаган бўлганда эди, уларни таплаб ишлатишга эҳтиёж бўлmas эди. Фирма бор имкониятлардан энг қулайини таплаб олади. У ўз пул маблагларини, ишлаб чиқаришга сарфламай банкка қўйиши, унга акция сотиб олиши, ўз қўлидаги бино, иншоот, станокларни сотиб юбориши ёки ижарага бериши мумкин. Қайси йўлни танлаш зиммага тушган харажатларни келтириб чиқаради. Бу ресурсларнинг бошқача ишлатилишига йўл бермай, улар фирма ишига жалб этилганлиги учун кетган сарфиидир. Зиммага тушган харажат ташқи ва ички харажатларга бўлинади. Ташқи харажат бу ташқаридан сотиб олинган ресурслар (масалан, иш кучи, хом ашё, транспорт, алоқа хизмати, энергия ҳақи кабилар) учун тўланган пул. Ички харажатлар фирманинг ўз ихтиёридаги ресурслар қийматининг пулдаги ифодаси, яъни бу ресурсларни ташқарида энг қулай ишлатилган шароитда уларга тўланиши мумкин бўлган пул суммасидир. Масалан, корхона биноси, ундаги ускуналар ижарага берилиши ва ижара ҳақи олиниши корхона эгаси бошқа ёрда ишлаб даромад олиши мумкин. Мана шулар харажатда ҳисобга олиниади. Ички харажатларга

тадбиркорлик қобилияти, истеъдоди учун бериладиган нормал фойда ҳам кириши керак. Агар бу фойда олинмаса, тадбиркор фирмани ташлаб, бошقا иш билан машгул бўлади. Хуллас, харажатларга муқобил (альтернатив) йўсинда ишлатилиши мумкин бўлган ресурсларни фирма фаолиятига жалб этини учун қилинган ташқи харажатлар ва нормал фойдани ўз ичига олган ички харажатлар киради (11-расм).

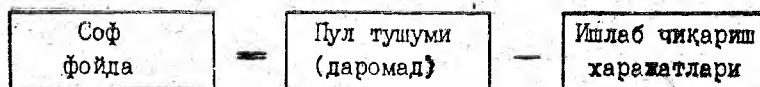
Харажат турлари

II-расм

Ишлаб чиқариш харажатлари									
Ташқи харажатлар					Ички харажатлар				
Иш кучи	Хом аёе	Енергия-энергия	Транспорт-элокат	Хизматлари	Банк-тихорат	Хизматлари	Вило-йибот	Машина-ускунча	Ижара хажи

Фирма яратган товарлар ва хизматларни сотишдан тушган пул унинг кирими бўлиб, кетган харажатларни қоплайди ва фойда олиши имконини беради. Жамиятдаги фойда табиатан яратилиган қўшимча маҳсулотнинг пул шаклидир. Фирма фойдаси қўшимча маҳсулотнинг унга пул шаклида теккан қисмидир. Фойданинг икки қўриниши бор. Биринчиши — нормал фойда бўлиб, у харажатлар таркибида бўлади ва тадбиркорлик қобилияти учун берилган ҳақдан иборат. Иккинчиши — иқтисодий фойда бўлиб, у харажатларга кирмайди. Бу нормал фойдадан ортиқча бўлиб, мазмунан соф фойдадир. Агар фирма олгац даромади (шул) дан харажатлар чегирилиб ташланса, қолган қисми иқтисодий (соф) фойдани ташкил этади (12-расм).

Соф фойда капитал ва ишбилармонлик қобилиятини ишга солиб, ақл-идрок билан иш юритиб, хатарли ишга таваккал деб қўл урганлиги учун тегадиган мукофотdir.

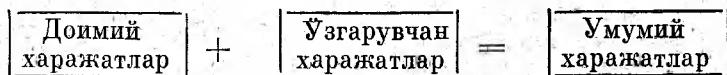

Фойда нарх ўзгармаган шароитларда харажаттарга боғлиқ. Аммо харажат унсурларининг фойдага таъсири бир хил эмас. Харажатларниг ўзи доимий ва ўзгарувчан харажатлардан иборат..

Доимий деб шундай харажатларга айтиладики, уларнинг миқдори ишлаб чиқариш ҳажмига қараб ўзгармайди. Улар ҳатто ишлаб чиқариш бўлмаганда ҳам қопланиши шарт. Улар жумласига қарз юзасидан мажбуриятлар, рента тўловлари, амортизация, ижара ҳақи, сугурта пули, бошқарув ходимлари ва мутахассисларга олдиндан белгиланган маошлар киради. Бу харажатлар доимий бўлганидан ишлаб чиқариш қанчалик ўзгармасин, улар илгари белгиланган миқдорда қолади.

Миқдори ишлаб чиқариш ҳажмига қараб ўзгириб борувчи харажатлар ўзгарувчан харажатлар дейилади. Уларга хом ашё, ёқилғи, энергия, материаллар, транспорт хизмати сарфлари, ишчи-хизматчилар иш ҳақиси киради. Бу харажатларниг ўзгариши нотекис боради. Ишлаб чиқариш ҳажми ортиши билан маълум чегарагача улар пасаяди, сўнгра бир ҳолатда сақланади ва ниҳоят ўса бошлайди. Бундай ҳодиса сарфлар қайтимишинг маълум четарада боришини билдиради. Шу чегарадан сўнг сарфлар тобора ўзини кам оқлайди, ва ниҳоят, оқламай қўяди. Ишлаб чиқариш маълум даражага етгач, меҳнат унумдорлиги пасая бошлайди, натижада қўшимча равишда маҳсулот олиш учун олдингидан кўпроқ харажат қилишга тўғри келади. Бундай аҳвол янги технология жорий этилгунга қадар давом этади. Шундан сўнг ресурслар тежалади, харажатлар пасаяди, чунки янги технология меҳнат унумдорлигини оширади.

Муайян ишлаб чиқариш ҳажми сақланган шароитда доимий ва ўзгарувчан харажатларниг ийғиндиси ишлаб чиқаришининг умумий харажатлари деб аталади (13-расм).

Умумий харажатлар муайян ишлаб чиқариш ҳажми доирасида кетган умумий сарфлар бўлиб, ҳамма маҳсулот қанчага тушганини билдиради. Корхона учун маҳсулот бирлигига кетган сарф мухимдирки, уни ўртacha харажат деб аташади. Ўртacha харажатни ($\bar{U}X$) миқдоран топиш учун умумий харажатлар (UX) маҳсулот миқдорига (MM) бўлинади $\bar{U}X = UX:MM$. Масалан, бир турдати маҳсулот, яъни қўзойнак чиқарувчи корхона бир ойда 5000 дона маҳсулот чиқариш учун 250 000 доллар харажат қилган бўлса, бунда бир қўзойнак учун кетган ўртacha харажат 50 доллар бўлади ($250\ 000:5\ 000=50$).

Белгиланган ресурслар доирасида ишлаб чиқариш имкони чекланган. Шунга боғлиқ ҳолда чегараланган-меъёри харажатлар деган тушунча ҳам бор. **Меъёри харажатлар (MX) қўшимча яратилган маҳсулот бирлигини олиш учун кетган қўшимча харажатдир.** У қўшимча харажатни қўшимча яратилган маҳсулотга нисбатидан иборат. Шунга кўра: $MX = \Delta UX : \Delta MM$.

Чегаралантан харажатлар меҳнат унумдорлигининг ўсицига қараб пасайиб боради, бироқ унумдорликни ошириш имкони тугаб, ўз чегарасига тақалиши билан харажатлар пасайиши ўрнига уларнинг ўсиши юзага келади. Буни бир мисолда кўрайлик. Корхонада 100 киши ишлаб, 15 минг дона маҳсулот чиқаради, бунинг учун эса 250 минг сўм иш ҳақи сарфланади. Ишчилар сони 200 кишига етиб, 500 минг сўм иш ҳақи берилади, 40 минг дона маҳсулот яратилади. Бунда маҳсулот ўсими 25 минг ($40\ \text{минг} - 15\ \text{минг} = 25\ \text{минг}$), иш ҳақи сарфининг ўсими эса 250 минг сўм ($500\ \text{минг} - 250\ \text{минг} = 250\ \text{минг}$). Бунда чегараланган харажат 10 минг сўм ($\Delta 250\ \text{минг} : \Delta 25\ \text{минг} = 10\ \text{минг}$) ишчилар сони 300 кишига етди, маҳсулот 63 минг дона бўлди, иш ҳақи сарфи 750 минг сўмни ташкил этди. Бинобарин, маҳсулот ўсими 23 минг дона ($63\ \text{минг} - 40\ \text{минг} = 23\ \text{минг}$) бўлгани ҳолда, иш ҳақи сарфининг ўсими 250 минг сўм. Бунда чегараланган харажат 10,8 минг сўм ($\Delta 250 : \Delta 23\ \text{минг} = 10,8\ \text{минг}$). Шу ҳисоб-китобни давом эттирасак, ишчилар сони 600 кишига ётганда чегараланганди харажат 50 минг сўмга тенг бўлади. Мисолдан хулоса қисқасак ишчилар 100 киши бўлиб, иш ҳақи сарфи 250 минг сўмга еткунча қадар харажат камайади, сўнгра эса у ошади. Унумдорликни ошиб бориши чекланганидан харажатларни камайиши ҳам маълум нуқтага бориб тўхтайди. Шу боисдан, фойдани максималлаштириш учун меҳнат унумдорлигини ошириб, харажатни қисқартириш керак.

Харажатлар корхонага боғлиқ бўлмаган омилларга қараб ўзгаради. Масалан, ресурс нархи, ҳар хил хизмат ҳақининг тебраниши корхона ҳоҳишидан қатъи назар харажатларни ўзгариради. Ташки таъсирнинг кучини кесиш учун корхонага боғлиқ омиллар харакатда бўлиши шарт. Корхонада ишлаб чиқариш кўлами кенгайса, ресурслар сарфи қисқаради, чунки улар камроқ истроф этилади. Ресурсларни тежовчи технология жорий этилганда харажатлар кескин қисқаради. Ўртacha харажатлар меҳнат унумига нисбатан тескари мутаносибликда ўзгаради. Меҳнат унумининг ортиши ҳам моддий, ҳам меҳнат сарфларини қисқартиради. **Бозордаги нарх, бинобарин, талаб барқарор шароитда меҳнат унумдорлиги/ харажатларни пасайтириш орқали фойдани кўпайтиради.**

Олинадиган фойда корхона корпоратив манфаатини ифодалаганидан корхона иқтисодий фаолиятининг умумлашган кўрсаткичи ҳисобланади. Фирма учун фойданинг икки жиҳати бор. Биринчиси, **фойда массаси**, яъни унинг умумий миқдори. Иккинчиси — **фойда нормаси**, яъни унинг нима эвазига олингани. Фойдани максималлаштириш унинг ҳам нормасини, ҳам массасини оширишdir. Аммо фирма учун фойда нормаси муҳимроқ, чунки бу фирма фаолиятининг самарадорлигини таъминлайди. Фойда нормаси жамики фойданинг (нормал фойда ва иқтисодий фойда) уни топиш учун қилинган умумий харажатларга бўлган ва процентларда ифодаланган нисбатидир:

$$\Phi H = \frac{\Phi}{UH} \times 100$$

Бундан ΦH — фойда нормаси, Φ — фойда миқдори, UH — умумий харажатлар. Уни ҳисоблаш учун харажатлардан нормал фойда чегириб олинади ва иқтисодий фойдага кўшилади ва қолган харажатларга бўлнади.

Масалан, фирма 105 минг доллар харажат қилиб, 10 минг доллар иқтисодий фойда кўрган. Харажатлар таркибига 5 минг долларлик нормал фойда кирган. Шунда

$$\Phi H = \frac{10+5}{105-5} = \frac{15}{100} \times 100 = 15\%$$

Фойда нормаси юқори бўлгани ҳолда унинг массаси кичик бўлиши ва аксинча у паст бўлгани ҳолда, массаси катта бўлиши ҳам мумкин. Бу фирма фаолиятининг кўламига боғлиқ. У катта капитал сарфлаб, ишлаб чиқаришга кўп ресурслар жалб этса ва товарларни кўплаб чиқарса,

Фойда нормаси паст бўлса-да, унинг массаси кўп бўлади. Масалан, бир фирма 10 минг доллар сарфлаб, бир мингта товар чиқаради ва 1,5 минг доллар фойда олади. Демак, фойда нормаси 15% ($1,5 \text{ минг} : 10 \text{ минг} \times 100$) бўлатуриб, атиги 1,5 минг доллар фойда кўрилган. Бошқа фирма 100 минг доллар сарфлаб, 100 минг дона товар чиқаради ва 12 минг доллар фойда кўради. Иккинчи фирмада фойда нормаси 12% га тенг ($12 \text{ минг} : 100 \text{ минг} \times 100$). Иккинчи фирмада фойда нормаси кам, чунки $12\% < 15\%$, аммо фойда массаси кўп, яъни $12 \text{ минг} > 1,5 \text{ минг}$.

Фойда нормаси фирманинг жорий сарф-харажатлари нақадар самарали натижга берганлигини кўрсатади. Бу норма қанчалик юқори бўлса, фирма ихтиёридаги ресурслар муқобил тарзда шунчалик яхши ишлатилган бўлади.

Олинган фойда аввал тақсимланиб, сўнгра ишлатилади. Кўпчиллик ҳолларда фойданинг бир қисми солиқ сифатида давлат бюджетига ўтказилади. Унинг яна бир қисми корхона эгалари ўртасида даромад сифатида, яна бир қисми ишчилар ўртасида уларнинг фойдадаги иштироки сифатида ва ҳар хил мукофотлар шаклида тақсимланади. Ниҳоят фойда инвестиция, ишлаб чиқаришни кенгайтириш учун кетади. Фойданинг шахсий даромад сифатида корхона эгалари ва ишчиларига теккан қисмини улар ўзи ихтиёри билан ишлатадилар.

Фирма корпоратив манфаатини амалга оширишининг муҳим омили — бу фирма ишини яхши бошқариш ҳисобланади. Фирма ички ва ташқи алоқаларга эга. Корхонанинг ички тузилиши унинг турли бўлинмалари ўртасидаги алоқалардан, ходимлари билан бошқарувчилар (менежерлар) ўртасидаги муносабатлардан иборат. Унинг ташқи алоқалари бозор билан юз беради. Бозорда корхона ўзига ресурслар (ишлаб чиқаришга керак товарлар) етказиб борувчилар ва ўз товарининг харидорлари билан алоқа боғлайди. Корхонанинг пул билан бўладиган алоқалари банклар, молиявий компаниялар, сугурта фирмалари орқали юз беради. Корхона бўлинмалари ишини бир-бирига мослатиш, корхона фаолиятини бошқалар фаолиятига, бозордаги вазиятга мувофиқлаштириш корхонани бошқарин дейилади. Бошқариш санъати ва маҳорати менежмент деб юритилади. Менежмент ўта мураккаб ва масъул иш бўлганидан, уни бажариш маҳсус билим, маҳорат ва тажрибани талаб қилувчи касбга айланди. Мана шу касб соҳиблари Ғарбда менежер дейилади. 1992 йили АҚШда 4 млн. менежер бор эди. Корхонани бошқариш мулк эгасининг вазифаси. Аммо бошқариш учун мулк эгаси бўлиш

шарт эмас. Шу хусусдан оркестрни бошқарувчи дирижер мусиқа асбобларининг этаси бўлмаса ҳам, ўз ишини қилаверишини эслаш ўринли. Бошқариш вазифасини корхона этасининг ўзи ёки ёлланган, аммо мулкдорлар номидан иш кўрувчи менежер бажаради. Иқтисодий алоқалар мураккаблашган сари менежер хизматига талаб ошади, ўз ишининг устаси фараанг бўлган маҳсус ижтимоий тоифа — менежерлар тоифаси пайдо бўладики, унинг алоҳида ижтимоий мақоми бор. Улар гоят мураккаб, ўта масъулиятли иш билан шуғулланиши, фирманинг ҳаёт-мамотига жавобгар бўлгани учун ёлланиб ишловчилар орасида энг катта хизмат ҳақи оладилар. 1991 йил АҚШ да ишчи ва хизматчининг бир йиллик ўртacha иш ҳақи 30 минг доллар бўлгани ҳолда, менежерларнинг ўртacha хизмат пули деярли 200 минг долларга етди. Менежерлар олий табақасининг йиллик даромади миллион доллардан иборат бўлади. Менежерлар алоҳида, нуфузли ижтимоий қатлам. Улар ҳозирги ривожланган мамлакатлардаги юқори мартабали кишилар, ўз даврининг оқсуякларидир.

Ҳозирги замон бошқариш назариясига биноан бошқаришнинг асосий обьекти ўз қобилиятини юзага чиқарувчи, инсон фаолияти бўлиши керак. Фирма эса, қадриятлари умумий бўлган кишилар жамоаси, фирма фаолияти доимо янгиланиб боради. Фирмани бошқаришдаги асосий муаммо — бу уни ўзгариб турувчи ташқи муҳит — бозор вазиятига мослаштириш бўлади. Фирманинг ички ишларини бошқариш шу вазифага хизмат қилади. Фирмаларни бошқаришда ягона ҳаммабоп модел бўлмайди. Фирманинг қуввати, нимани ва қанча ишлаб чиқариши, маҳсулотини қаерда ва кимларга сотиши, ресурларни қаердан олиши, қайси банклар билан алоқа қилишига қараб, бошқариш модэли таилаб олинади. Бошқариш шароитга мослашувчан бўлиб, тез-тез янгиланиб туради. Унинг самарадорлиги фирманинг рақобатга бардош бериши, яхши фойда кўриб ишланиши ва бизнес дунёсида обрў-эътиборга эга бўлиши ҳисобланади.

Менежмент фирма ишлаб чиқариш фаолиятини режалаштириш (фирма режаси бизнесплан деб юритилади), меҳнат жараёнини ташкил этиш, савдо-сотиқ ишларини юритиш, фирма келажатини белгилаб, унга етиб бориш чора-тадбирларини амалга ошириш (бу фирма стратегияси бўлади), фирманинг иқтисодий потенциали (салоҳияти) ни бошқариш кабиларни ўз ичита олади. Корхонанинг муваффақияти янги техника-технология ва иш кучи си-

Фатидан ташқари унинг яхши бошқарилишига ҳам бөглиқ. Шуни ҳисобга олиб йирик иқчисодчилардан бири А. Маршалл¹ бошқаришини ишлаб чиқаришининг муҳим омили деб атайди. Корхонанинг рақобат курашида жон сақлаши учун менежмент иши яхши бўлиши шарт. Маркетинг менежментнинг кўз ва қулогидир.

Маркетинг — бу фирма фаолиятини бозор талабига мослаштириши, яъни унинг бозор алоқаларини ташкил этишидир. Шу маънода уни фирмадаги **бозоршунослик** иши деса ҳам бўлади. Айни вақтда уни фирмани бошқаришининг **максус шакли**, алоҳида усули деб ҳам қараш мумкин. Маркетинг иккита вазифани бажаради. Биринчидан, у фирмадати ишлаб чиқаришни ҳозир мавжуд бўлган ва кетажакда пайдо бўладиган талаб-эҳтиёжга қаратади. Иккинчидан, фирма товарларига бозорда талаб чақириш ва фирма савдо-сотиқ ишларини рағбатлантириш, айнича, товарларни қўплаб ва яхши нархда сотилишини уюштиради. Фирмада максус маркетинг хизмати бўлиб, бу билан максус тайёргарлиги бор мутахассислар (маркетологлар) шуғулланадилар. Маркетинг иши бозор ҳолати ўзгаришларини ўрганиш, бозорга керакли товарлар ишлаб чиқаришни ташкил этиш, товарларни бозорга ўз вақтида бориб туришини таъминлаш ва ниҳоят товарларга нарх қўйишдан иборат бўлади. Юксак савияли маркетинг хизматига таянган фирмалар гуллаб-яшнайдилар. Бу иш умумиқтисодий аҳамиятга ҳам эга, чунки у қанчалик ривож топса, шунчалик ишлаб чиқариш жамиятдаги талаб-эҳтиёжни тўлароқ ҳисобга олади, иқтисодий ривожланиш тез боради.

МУСТАҚИЛ ФИКР-МУЛОҲАЗА ЎРИТИШ УЧУН ТОПШИРИҚЛАР ВА ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. X. Маҳмудовларнинг фәрмер хўжалиги картошка етиштириш учун ўзи уруғлик тайёрлади, минерал ўғит ишлатмади, хашаротларни йўқотиш учун хонаки дори тайёрлади. Етиштирилган картошканинг 10 фоизини рўзгори учун, 5 фоизини уруғлик учун ажратди, 85 фоизини «Ўзбексавдо» бирлашмаси бўлимига сотди. Тушган пул ҳисобидан ўз трактори учун эҳтиёт қисмлар олди, қолган пулини банкка қўйди.

П. Исҳоқовлар фермер хўжалиги сут етиштириш учун

¹ Альфред Маршалл — иқтисодий назарияда донги чиқкан АҚШ иқтисодчisi.

кунжара, омихта ем сотиб олди, ўз ерида беда етиштиришди, бунинг учун уруғлик, минерал ўғит сотиб олди. Соғилган сутнинг ярмини сут заводига сотди, қолган қисмини ўзи қайта ишлаб сариёг ва пишлоқ тайёрлаб, озиқ-овқат магазинига сотди. Тушган пулнинг 40% ни сарфлаб, Голландиядан яхши зотли бузоқ олди.

Ўйлаб кўрингчи, қайси хўжалик меҳнат кооперациясида фаол қатнашди?

2. «Истиқлол» маҳалласида З корхона бор деб фараз қиласиз: Карима холанинг новвойхонаси, Абдураҳмон аканинг чойхонаси ва кичик тикувчилик фабрикаси. Бир ой давомида новвойхона 20 минг сўм, чойхона 15 минг сўм даромад берди. Фабрикада эса ҳар ишчига 80 минг сўм иш ҳақи тегди, киши бошига 2 минг сўм фойда олиди. Хўш, қайси корхонада корпоратив манфаатга тўлароқ эришилди?

3. Икки корхона бор. Биринчи корхона бинони ижара олади. Янги ижара битимиға кўра ижара ҳақи оширилди. Корхона банқдан қарз олгани учун процент ҳам кўпайди. Лекин корхонада янги технология киритилиб, хом ашё ва ёқилғи тежалди. Бу омилларнинг қайси бири доимий харажаттага ёки ўзгарувчан харажаттага ва қандай йўналишда таъсир этди?

Иккинчи корхона ўз биносида ишлайди, лекин бозорда вазият ноқулай бўлиб, хом ашё ва ёқилғи қимматлашибди, айни вақтда менежернинг талабига биноан ушинг хизмат ҳақи оширилди. Шундай вазиятда корхонанинг умумий харажатлари қайси харажат (доимий ва ўзгарувчан) хисобидан ошди? Шунга жавоб топинг.

4. Бизнес билан тадбиркорликни фарқи нимада?
5. Тадбиркорлик принциплари қандай?
6. Тадбиркорликни қандай турлари бор?
7. Тадбиркорликни асосий ахлоқий талаби қандай?
8. Фирмани қандай белгилари бор? Шуларни алоҳида ёзиб олиб, эслаб қолишга урининг.
9. Фирманинг қанақа турлари бор?
10. Харажатлар фирмада ишида қандай аҳамиятга эга?
11. Харажатларни қандай турлари бўлади?
12. Нормал ва иқтисодий фойданни фарқи қандай?
13. Нима сабабдан харажатлар олдин камайиб; кейин ўсишга мойил бўлади? Буни ўзингиз эгри чизиқлар графигини чизиб тасвиirlанг.
14. Фойда массаси ва нормаси қандай аҳамиятга эга?
15. Менежмент ва маркетинг нима дегани?

XII БОБ

БОЗОР ВА УНИНГ ТУЗИЛИШИ

1. Бозорнинг моҳияти ва вазифалари

Бозор иқтисодий категория сифатида тақрор ишлаб чиқаришнинг айирбошлиш босқичига хосдир. Аммо у ҳар қандай айирбошлишни эмас, балки пул воситасидаги, олди-сотди шаклидаги айирбошлишни билдиради. Айирбошлишда пул иштирок этмасдан бир товар бошқасига тўғридан-тўғри алмашганда бозор муносабатлари пайдо бўлмайди, албатта. Бозорнинг энг муҳим шарти айирбошланганда шуннинг воситачи бўлишидир. Бозорда товар муомаласи юз бериб, у икки жараённинг биргаликда боришини билдиради. Бозорда товар пулга алмашади. (Т—П), яъни товарни сотиш юз беради, айни вақтда пул товарга алмашади (П—Т), яъни товарни харид этиш келиб чиқади. Олди-сотди бозордаги яхлит муомаланинг икки томони бўлганидан, унда сотувчи ва харидорни иштирок этиши муқаррардир.

Бозор — бу сотувчилар ва харидорларнинг товарларни пул воситасида айирбошлиш юзасидан келиб чиққан иқтисодий муносабатлари, уларнинг ўзаро алоқаларидир.

Сотувчилар ва харидорларнинг биргаликдаги саъй-харакатлари бозорни келтириб чиқаради, бозор эса уларни бирлаштирувчи механизм бўлади. Бозордаги олди-сотди муносабатларининг объекти хилма-хил товарлар бўлиб, улар таркибига истеъмол товарлари, ишлаб чиқариш воситалари бўлган товарлар, яъни моддий ресурслар, иш кучи, ер-сув, бино-иншоот, пул капитали, қимматбаҳо қоғозлар, ақлий меҳнат маҳсали бўлган товарлар, ҳар хил ишлаб чиқариш учун ва истеъмолчига кўрсатиладиган хизматлар киради. Ишлаб чиқариш қанчалик ривожланган бўлса, бозор объектлари шунчалик кўп ва хилма-хил бўлади. Ҳозирги ривожланган мамлакатларда бозор оборотига деярли 25 млн. хил товар ва хизматлар келиб туради.

Бозорнинг субъектлари-иштирокчилари ҳам бир хил эмас. Улар икки туругҳа бўлинади: сотувчилар ва харидорлар. Улар бозор муносабатларида турли вазифани баъжарадилар. Сотувчилар — бозордаги товар ва хизматларни таклиф этувчи фирма, корхона ёки айрим ишлаб чиқарувчи, иш кучи, ер-сув, машина-ускуна, бино-иншоот эгаси, пул капитали, қимматбаҳо қоғозлар ва валюта со-

ҳибларидан иборат бўлиб, улар ўз товарларини сотадилар ёки ижарага берадилар. Харидорлар кенг қатлам истеъмолчилардан иборат бўлиб, улар бозорга ўз талаб-эҳтиёжи ва пули билан чиқадилар. Харидорлар оддий истеъмолчи фуқаролар, ресурслар олувчи ва иш кучини ёлловчи тадбиркорлар, давлат идоралари, жамоат ташкилотларидан иборат бўлади.

Бозорда талаб ва таклиф учрашади. Агар талаб харидор томонидан бўлса, таклиф ишлаб чиқарувчи қўлида бўлади.

Бозор субъектлари ўз манфаатларини кўзлайди. Бозор улар хатти-ҳаракатларини мувофиқлаштиради, шу орқали улар манфаати амалга ошади. Бозордаги алоқалар нарх воситасида ўрнатилади. Олди-сотди маълум нархга биноан амалга ошади ва расмийлаштирилади. Бозорда тижорат фаолияти билан биржалар, савдо уйлари, тижорат фирмалари, аукционлар, якка савдогарлар, товар ишлаб чиқарувчиларнинг ўзлари шуғулланади. **Бевосита бозор** алоқаси юз берганда товар ишлаб чиқарувчи ёки унинг вакили истеъмолчи, яъни харидорнинг ўзи билан тўғридан-тўғри олди-сотди ишларини олиб боради. **Билвосита** муносабат пайдо бўлганда ишлаб чиқарувчи билан харидор ўртасида алоқаларни ўрнатишида воситачи тижорат аҳли иштирок этади. Ривожланган бозор муносабатига билвосита савдо-сотиқ алоқалари хос, чунки бозор ривожланган сарқи унинг сир-асрорларини билиш, олди-берди операцияларини ўтказиш маҳсус тайёргарлик ва маҳоратни талаб қиласди. Бу ишни ихтисослаштан тижорат фирмалари, савдо-сотиқ агентлари, брокер, маклеер ва дилерлар каби давлоплар ўз зиммасига олади. Воситачиларнинг бўлиши товар ишлаб чиқарувчилар мушкулини онсон қиласди, уларни бозор билан тез боғлайди, савдо-сотиқ харажатларини, муҳими — бунга кетадиган вақтни тежайди, бинобарин товарнинг ишлаб чиқаришдан истеъмолгача бўлган ҳаракатини тезлаштиради.

Ишлаб чиқарувчилар учун **бозор ҳажми** муҳим кўрсаткич, чунки у бозорда товарларнинг сотилиши миқдори бўлиб, товарлар ва ҳар бир товарнинг нархига боғлиқ бўлади. Бозор ҳажми нафақат ишлаб чиқариш миқёсига, балки унинг ихтисослашувига ҳам боғлиқ. Ихтисослашув қанчалик чуқурламса, маҳсулотларнинг товарлик дараҷаси шунчалик ошади, шунчалик кўп товарларни бозорда айирбошлиш зарурати кучаяди. 1988 йилда АҚШ ички бозорининг ҳажми 3,4 триллион долларлик товар муоммаси билан ифодаланди. Бозор ҳажми ялпи миллий маҳ-

сулот ҳажмига нисбатан тўғри пропорционал ўзгаради. Ривожланган бозор фақат ўзининг ҳажми билан эмас, балки хилма-хил турлари ва мукаммал инфраструктураси билан ажralиб туради.

Бозордаги товарлар муомаласи кенг ва тор доирада юз беради. Кенг маънода бозор барча товарлар ва хизматлар муомаласини билдиради, тор маънода у айрим ёки чекланган гуруҳдаги товарларнинг айирбошланиши демакдир. Кенг маънода бозор ҳудудий жиҳатдан маҳаллий, минтақа, миллий ва жаҳон бозорларидан иборат бўлади. Булар бозор алоқаларининг кўлами билан ажralиб туради. Албатта, миллий бозор маҳаллий бозордан, халқаро бозор эса миллий бозордан кенг бўлади. Улар фақат олди-сотди ҳажми жиҳатидангина эмас, балки субъектларнинг сони ва таркиби жиҳатидан ҳам фарқ қиласди.

Бозор ўз ривожида иккι босқичдан ўтади. Биринчиси, тартибсиз бозор босқичи, бу босқичда бозор алоқалари стихияли тарзда ўрнатилади, ишлаб чиқарувчи учун бозор номаълум бўлади. Бозор нархининг қаңдай бўлишини ҳеч ким илғаб олабилмайди. Бу бозорда стихияли кучлар бамисоли табиат кучлари каби сотувчilar ва харидорлар устидан ҳукмронлик қиласди. Стихияли бозорда белгиланган тартиб-қоида амал қилмайди. Бундай бозор маданийлашмаган, ёввойи бозор иқтисодиётига хос бўлиб, ўтмишда мавжуд бўлган. Аммо унинг айрим кўринишлари ҳозир мавжуд. Ҳозирги дәҳқон бозори ва чайқов бозорлари тартибсиз бозор намунасиdir.

Иккинчи босқич — бу тартибланинг бозор босқичидир. Бу шундай бозорки, унга хос бўлган қонунлар кўр-кўёна амал қилавермайди, бозор алоқалари шу қонунларга олдиндан мослаштириб борилади. Бу ерда номаълум бозорга ишлаб чиқариш юз бермайди. Бозор ва унинг сегментлари (кичик қисмлари) олдиндан таҳлил этилиб ўрганилади, ишлаб чиқариш маркетинг хизмати орқали бозор билан узвий боғланади. Мана шундай бозор ривожланган бозор иқтисодиётига хос, бундай бозор ҳозирги ривожланган мамлакатларда мавжуд.

Бозор бир қатор иқтисодий функцияларни бажаради.

Бозор айирбошлаш жараёни бўлганидан, у ишлаб чиқаришни истеъмол билан боғловчи восита вазифасини ўтайди. Маълумки, товар ҳаракати уни ишлаб чиқаришдан бошланиб истеъмол билан тугалланади. Шу ҳаракатнинг тез ёки секунд бориши бозорга боғлиқ. Маълумки, ҳар қандай ишлаб чиқаришдан пировард мақсад товарни истеъмол этиш. Эҳтиёж бозорга талаб шаклида чиқади

ва товарларни пулга айирбошлаш орқали қондирилади, чунки товар ишлаб чиқариш бор жойда маҳсулотлар бозордан ўтмай туриб, тўғридан-тўғри истеъмолга келиб тушмайди. Талаб-эҳтиёжни қондириши ва ғарновонликни ошириб бориша иштирок билан бозор иш кучини тақрор ҳосил этишида қатнашади. Иш кучи сарғини тиклаш ва иш қобилиятини ривожлантириш товарлар ва хизматлар истеъмолини талаб қиласди, уларни эса бозор етказиб беради.

Бозордаги ягона ва универсал харид воситаси пул ҳисобланади. Кишилар маҳсулотдаги ўз улушкини мана шу пул шаклида, яъни даромад тарзида оладилар. Улар пулга бозордан товарлар ва хизматлар сотиб олиб, тирикчилик қиласди. Фақат тўйинган бозорда ётарли миқдорда ва таркибда истеъмол буюллари тошилиши мумкин. Тақчил бозор бозор иқтисодиётiga бегона, у албатта, тўйинган бозорни тақозо этади.

Тўйинган бозорда товарлар талабга ётарли бўлади, уларни ташлаш имкони мавжуд. Тақчил — оч бозорда товарлар сурункали етишмайди, товарлар талабга жавоб бера олмайди, нархлар ортиб бориши билан ажралиб туради. Тақчил бозор иқтисодиётнинг носоғлом эканлигидан дарак беради. Тақчилликнинг ўзи ўткинчи ёки сурункали бўлиши мумкин. Масалан, ишлаб чиқаришдан янги нарса пайдо бўлди, дейлик. Табиийки, янги товар турига бўлган талабни бирданига қондириб бўлмайди. Маълум давр, айтайлик, 3—4 ой янги товар тақчил бўлиб туради. Лекин маълум вақтдан кейин шу товар турига бўлган талаб қондирилса, бозор тақчилликдан халос бўлади. Агар шу товар турига бўлган эҳтиёж узоқ вақт давомида қондирилмай қолаверса, сурункали тақчиллик юзага келади.

Тўйинган бозор барқарор иқтисодиётни англатади. Бу ерда товарлар мўл-кўл, пул тақчил бўлади. Кузатувларга қараганда АҚШдаги супермаркетларда (универсал озиқовқат магазинларда) 12 000 хил озиқ-овқат маҳсулотларининг турлари бўлган. Тўйинган бозорда талабга қараб товар турлари ва маркалари тез-тез алмашиб туради.

Тақчил бозорда айирбошлаш ўзининг эркин табиий ҳолатидан чиқиб, назорат остига олинади. Бу ерда олди-сотди ўзининг аҳамиятини йўқотади, айирбошлаш нормали тақсимлаш шаклига ўтади. Тўйинган бозорда эркин олди-сотди юз беради, бунда эркин нарх, пул асосий восита бўлади. Бозорнинг табиий ҳолати мана шундай бўлиши шарт.

Бозорният түйиниш даражасини бозорга чиққан талабнинг қондирилиши ифодалайди. Уни сотилган товарлар миқдорининг талабга нисбати билан аниqlаш мумкин. Бу нисбат түйиниш коэффициенти дейилади. Коэффициент 1 га тенг бўлса, бозор түйинган ҳисобланади. Бозордаги талаб 1 млн. доллар, сотилган товар суммаси 700 минг. доллар бўлса, бунда түйиниш коэффициенти 0,7 бўлади, чунки $700\ 000 : 1\ 000\ 000 = 0,7$.

Товарлар кўпайиб, уларнинг сотилиш миқдори талабга тенглашса, бозор түйинади. Айтайлик, талаб ўзгармай 1 млн. долларлигича қолди, аммо товар сотилиши 700 мингдан 1 млн. долларга етди. Бу ҳолда бозорният түйиниш коэффициенти 1 га тенг бўлади, чунки $1\ \text{млн.} : 1\ \text{млн.} = 1$. Бозорният түйиниши талабнинг ўзгаришини ҳам ҳисобга олади ва уни қондириш пайида бўлади. Тўйинган бозорда тақчил бозордан фарқлироқ товар кўп бўлиб, пул етишмайди, натижада товарларни ташлашга имконият найдо бўлади. Бу эса пул тошишга интилишни кучайтиради, ишлаб чиқаришни рагбатлантиради. Тақчил бозор шароитида эса талаб қондирилмагани сабабли товарларни миқдорий чегаралаб тақсимлаш келиб чиқади.

Бозорда қиймат шаклиният ўзгариши юз беради. Бозор қийматни товар шаклидан пул шаклига айлантиради. Бунинг учун бозорда ҳам товар, ҳам пул муҳайё бўлиши шарт. Дастреб бозорда индивидуал (якка) меҳнат сарфларини ижтимоий сарфлар даражасига келтириш, яъни бозор қиймати ҳосил этиш юз беради. Бунда индивидуал меҳнат сарфларини бозорда тан олиш ёки олмаслиқ юз беради. Бир хил меҳнат сарфини бозор эътироф этса, бошқасини тан олмайди. Бозор меҳнатни тан олиши унинг миқдори ва таркибининг керакли товарлар яратишга сарфланиши билан боғлиқ. Агар меҳнат товарга беҳуда сарфланган бўлса, бозор уни тан олмайди. Агар меҳнат талабга жавоб берадиган даражада сарфланган бўлса, эътироф этилади. Мана шу меҳнат бозорда ўз эквиваленти бўлган пулни топади.

Бозордаги товар муомаласи $T - P - T$ шаклида бўлиб, олді-сотдининг бир бўлишини англатади. Шу жараёнда қийматнинг пулга айланиси юз беради. Аммо товарга тенглаштирилган пул қийматдан ортиқ ёки кам бўлиши мумкин. Шу сабабли $T = P$ бўлиши шарт эмас. $T = P \pm P'$ бўлиши мумкин. Бунда P' қийматдан ортиқчалик ёки камликни билдиради. Миқдорий тенглик бўлиши ёки бўлмаслигидан қатъи назар бозорда қиймат, албатта, пул шаклига киради.

Ишлаб чиқаришнинг янгиланиб туришига кўмак бериш — бозорнинг муҳим функциясиdir. Ишлаб чиқариш тақрорланиши учун яратилган товарлар сотилиши ва керакли ресурслар харид этилиши шарт. Бу иш ҳам бозор орқали бажарилади. Товар сотишдан тушган цулга ишлаб чиқарувчилар ресурслар харид этиш ўйли билан биринчидан, сарфланган ишлаб чиқариш воситалари ўринини қопладилар, иккинчидан, инвестицияга мўлжалланган пулни моддийлаштирадилар, учинчидан, меҳнат бозоридан керакли иш кучини топадилар.

Маълумки, товарлар дунёси ғоят бой бўлади. Бозорга нафақат шахсий истеъмолни, балки ишлаб чиқаришдаги истеъмолни қондирувчи товарлар ҳам чиқади. Улар жумласига машина-ускуналар, бино-иншоотлар, ер-сув, хом ашё-ёқилги, энергия ва материаллар кирадики, улар моддий ресурсларни ташкил этади.

Бозорда ишлаб чиқариш воситаларининг эркин сотилиши моддий ресурслар ҳаракатини тезлаштиради, улар нарх воситасида турли соҳалар ва корхоналар ўртасида тадабни ҳисобга олиб тақсимланади. Бу эса ресурсларни керакли томонга йўналтириш имконини беради. Бозор ресурсларнинг эркин ҳаракатини билдиради, ресурслар билан кафолатни таъминланишга олиб келади, чунки уларни топиш енгиллашади. Пул бўлса бозорда ресурс ҳар доим топилади. Ресурслар бозори реал инвестиция қилишга шароит ҳозирлайди, чунки иқтисодий ўсиш учун жамғаришнинг пул шакли (номинал шакли) эмас, унинг моддий шакли зарур. Буни бозор таъминлайди, фақат бозорда пул шаклидаги инвестиция моддийлашиб, ишлаб чиқариш ресурсига айланади. Ресурсларнинг бозорда эркин танланиши техника ва технологияни янгилаш шарти ҳисобланади. Бозор ўз механизми орқали бажарган функцияни давлат бажара олмайди, албатта.

Бозорнинг иқтисодиётни тартиблашда иштирок этишида регуляторлик функцияси ҳам бор. Бу функцияни бозор нархлар воситасида бажаради (буни сўнгги бобларда кўрамиз). Бозор ўзида талаб ва таклифни жамлаб, уларни мувозанатлаштиради. Бозор нарх пасайган ердан ресурсларнинг чиқиб кетишини, аксинча, уларнинг нархи ююри ерга оқиб келишини таъминлайди. Бу билан бозор нимани, қанча миқдорда ва қайси вақтда ишлаб чиқариш кераклигини ациqlаб беради. Бозор регулятори иқтисодиётни тартибловчи куч ҳисобланади.

Бозор халқаро меҳнат тақсимоти тақозо этган иқтисодий алоқаларни ўрнатиш воситаси бўлиб хизмат қиласи.

Бозор муносабатлари халқаро иқтисодий ҳамкорликнинг етакчи соҳаси ҳисобланади. Халқаро савдо-сотиқ орқали турли мамлакатлар, миллат ва элатлар ўртасида мунтазам алоқалар ўрнатилади, давлатлар иқтисодий жиҳатидан бир-бирига боғланади. Бозор меҳнат тақсимотини чуқурлаштириб, ишлаб чиқаришнинг давлатлараро миқёсда аниқ ихтисослашувини, халқаро миқёсдаги талаб-эҳтиёжни мўлжалга олиб юритилишини тақозо этади. Хуллас, бозор халқаро интеграцион алоқаларни ўрнатиш ва уларни кенгайтириш воситаси ҳам бўлади.

Бозор функциялари хўйма-хил бўлгани ҳолда, улар бир-бири билан ўзаро боғлиқ ҳолда амалга ошади. Бозорнинг ички структураси (таркибий тузилиши) бу функцияларни адо этишни таъминлаб беради.

2. Бозорнинг тузилиши

Бозор муносабатлари иқтисодий муносабатлар доирасида мустақил, лекин бошқа муносабатларга алоқадор кичик бир тизимни ташкил этади, унинг ўзига хос турли унсурлари бор. Бозор унсурларининг ўзаро боғлиқ бўлиши ва бир-бирини тақозо этиши бозорнинг ички тузилишини ташкил этади.

Бозорнинг ички тузилиши изоҳланганда ҳар хил мезонлар жиҳатидан ёндошиш мумкин. Бу мезонлар рақобат, бозор субъектларининг аҳволи, бозор объективининг характеристи, бозор муомаласининг миқёси, бозор алоқаларининг қонунийлиги кабиладир. Уларнинг орасида рақобат ва субъектларнинг социал-иқтисодий мавқеи асосий ўринда туради, чунки уларга қараб, иқтисодий муносабатларни характерлаш мумкин. Иқтисодий алоқалар характеристига кўра, бозорни икки катта турга ажратиш мумкин: а) эркин, рақобатли бозор; б) монополлашган, рақобат чекланган ёки рақобат мутлақо бўлмаган бозор.

❖ Эркин бозорда сотувчилар ва харидорлар кўпчилик бўлиб, улардан ҳеч бири бозорда хукмрон мавқега эга бўлмайди, аксинча, улар доимо рақобатда бўлишади. Рақобат сотувчилар билан харидорлар ўртасида, шунингдек уларнинг ўзлари ичida бўлади. Бу ерда нарх-навони ҳеч ким назорат қилимайди, нарх бозорда эркин шаклланади. Ривожланган давлатларда қишлоқ хўжалиги ва кичик бизнес корхоналари маҳсулотларининг бозори эркин рақобатли бозорларга киради. Масалан, пахта ёки ғалла бозорида минглаб фермерлар сотувчи бўлса, минглаб фирмалар харидор бўлишади. Тўрли мамлакатларда эркин, лекин тартибсиз бозор ҳам амал қиласди. Бу ерда

майдаб ишлаб чиқарувчилар ва тижоратчилар бўлади, сотувчилар ҳам, харидорлар ҳам сон мингта, уларнинг алоқаси эркин олди-сотди муносабатига асосланади.

✓ **Монополашган бозор** — бу озчилик сотувчилар ва харидорлар ҳукмрон бўлган, рақобат чекланган ёки рақобат умуман йўқ бозор. Монополашган бозорнинг ўзи уч хил бўлади: монопол рақобатли бозор, олигополистик бозор, соғ монополия бозори.

✓ **Монопол рақобатли бозорда** нисбатан кўп бўлмаган фирмалар иштирок этади, уларнинг бозордаги ҳиссаси катта бўлмайди, улар бозорда ҳар хил, лекин бир-бiri-нинг ўринини боса оладиган товарлар (масалан, куртка, плашч, пальто) билан иштирок этадилар, улардан ҳар бири бошқаси билан рақобатлашади. Айтилган бозорга мисол тариқасида АҚШдаги кийим-кечак бозорини олиш мумкин. Бу ерда эркаклар ва ўғил болалар учун костюм ва пальто ётказиб беришда 32 фирма қатнашади, улардан 20 таси бозорга товарнинг 57% ини беради. Мазкур бозорда фирмалар рақобатлашади, аммо рақобат иштирокчилари миқдордан чекланган бўлади.

✓ **Олигополистик бозорда** саноқли, озчилик фирмалар ва компаниялар ҳукмрон бўлади, лекин улар ҳам ўзаро рақобатлашадилар, бу ерга бир хил ёки фарқланувчи товарлар чиқарилади. Рақобат кўп ҳолларда ишлаб чиқарувчилар билан харидорлар ўртасида юз беради. Олигополистик бозорга мисол қилиб Япония автомобиль бозорини олиш мумкин: бозорда товарларнинг ҳаммаси (100%) учта фирма — «Тойота», «Хонда», «Ниссан» фирмаларини. АҚШ автомобиль бозори эса «Форд», «Крайслер», «Джениерал-моторс» каби концернлар қўлида.

Соф монополия бозорида сотувчи сифатида бир фирма танҳо ҳукмрон бўлади, бутун бир тармоқ шу фирмадан иборат бўлиб, ундан бошқа товар берувчи бўлмайди, унинг товарини ўринини босадиган бошқа товар ҳам топилмайди. Бу ерда рақобат бўлмайди. Шундай бозорга мисол қилиб АҚШдаги компьютер бозорини олиш мумкин, бу ёрдаги товарларнинг 80—85% ини танҳо ИБМ корпорацияси ётказиб беради. Ўзбекистонда, умуман Марказий Осиёда пахта териш машиналари бозори ҳам соғ монополия бозори, чунки бу ерда сотиладиган товарларнинг 100% ини танҳо Ташкент қишлоқ хўжалиги машинасозлик заводи беради.

Бозор савдо-сотиқнинг шарт-шароитига қараб кўпгина бўғинларга ажратиладики ва улар бозор сегменти деб аталади. Сегмент бозорнинг бир кичик қисми бўлиб, бу

ерда харидорлар чекланган гурух бўлиб, уларга маълум турдаги товарлар сотилади. Бозорнинг сегментларга ажралишига икки нарса сабаб бўлади: а) меҳнат таҳсимиоти чуқурлашиб, ғоят хилма-хил товарлар ишлаб чиқилиши ва уларнинг маълум гурух истеъмолчиларга мўлжалла-ниши; б) истеъмолчиларнинг социал-иқтисодий жиҳатдан табақаланиши, улар талабининг ўзаро фарқланиши.

Бозорни сегментларга ажратиш мезонлари ғоят кўп. Сегментни ташкил этувчи устивор белгилар ҳам мавжуд. Бир сегмент учун аҳолининг харид қобилияти устивор бўлса, бошқа сегмент учун рақобатнинг бор ёки йўқлиги муҳим белги бўлади. Сегментлар ҳудудий ва социал-демографик мезонларга қараб ажратилади. Ҳудудий сегмент қўйидаги мезонларга эта: аҳолининг сони ва зичлиги, транспорт ва алоқа шохобчаларининг мавжудлиги ва ривожланиш даражаси, табиий-иқлим шароити, тижорат ишининг асосий йўналиши, унинг қайси тоифа кишиларга хизмат қилиши, иқтисодиётнинг умумий аҳволи, инфляция даражаси, бозор инфраструктурасининг мавжудлигини ва х.к. Бозорнинг социал-демографик сегментларга ажралиши ҳам бир қатор мезонларга қараб юз беради. Улар жумласига истеъмолчи-харидорларнинг ёши, жинси, уларнинг таркибида ишловчилар, ўқувчилар ва пенсионерларнинг ҳиссаси, уларнинг бўйим даражаси, пул даромадининг миқдори, касби-кори, ирқи ва миллати, оила ва унинг таркиби кабилар киради. Бозор сегментлари аҳолининг урғ-одати, расм-руsumи, турмуш тарзи ва товарларни афзал кўришига қараб ҳам ажралади. Сегментларга ажралиш муайян товарларга нисбатан ҳам юзага келади. Масалан, кийим-кечак бозори болалар кийими, эркаклар кийими, аёллар кийими, ёшлар кийими, қариялтар кийими бозорларига ажралади. Турли-туман сегментлар яхлит бозорни ташкил этади. Бозор ҳажми қанчалик катта бўлса, шунчалик сегментларга бой бўлади.

Бозорни олди-сотди қилинадиган обьектлар жиҳатидан қараганда истеъмол товарлари ва хизматлари бозори, ишлаб чиқариш воситалари (ресурслар) бозори, меҳнат (иш кучи) бозори, молия бозори, интеллектуал товар бозорига бўлиш мумкин.

Истеъмол товарлари ва хизматлар бозори истеъмолчилар бозори бўлиб, аҳоли учун зарур бўлган товарлар ва хизматларнинг олди-сотдисини билдиради. Истеъмол бозорида аҳоли ўз истеъмоли учун товарлар ва товар сифатидаги пулли хизматларни харид қиласди. Бу ерда сотувчилар билан харидорлар ўртасида олди-сотди муно-

сабатлари юз беради, пул эгаси товар олса, товар эгаси пул олади. Сотувчилар товар ишлаб чиқарувчилар ёки уларнинг ваколатини олган корхона, ташкилот ёки айрим фуқаролар бўлса, харидорлар кенг истеъмолчилар оммасидан иборат. Харидорлар фақат фуқаролардан иборат бўлмайди. Улар таркибига аҳолига бепул хизмат кўрсатувчи корхона ва ташкилотлар, масалан, касалхона, етимхона, болалар боғчаси, қарияялар уйи, ҳарбий ва милиция кисмлари, қамоқхоналар киради. Улар ҳам кенг истеъмол буюмларини сотиб оладилар. Истеъмол бозорида аҳолига ҳар хил, лекин маърифий, маданий, тиббий, техникавий ва бошқа хизматлар кўрсатилади.

Истеъмол товарлари бозорининг ички товар манбаи — бу турли мулкка оид корхоналар яратган товарлар. Ташқи манба — бу товарлар импорти. Истеъмол товарлари бозорида аҳолига кўрсатиладигай хизматлар ҳам айрбошлиш домига тортилади. Хизматлар — товарлашган ва товарлашмаган хизматларга бўлинади. Товарлашган хизматлар пулли бўлиб, бозор объектига киради, ҳар қандай товар сингари олди-сотди қилинади. Товарлашган хизматларнинг хусусияти шуки, уларни ишлаб чиқариш (кўрсатиш), айрбошлиш ва истеъмол этиш бир-биридан ажралмайди. Улар бир вақтда юз бериши мумкин. Кўрсатилган хизмат дарҳол истеъмол этилиб, ҳақи тўланиши мумкин. Бунда айрбошлиш алоҳидалашмайди. Истеъмол товарларини айрбошлиш эса алоҳидалашган бўлади. Масалан, плашч ишлаб чиқарилгандан сўнг вақт ўтиши билан пулга айрбошланади, харид юз бергандан сўнг уни эгаси истеъмол этади, яъни кияди. Сартарошининг хизмат кўрсатиши ва хизмат истеъмоли бир вақтда юз беради, уни пулга айрбошлиш ҳам айнан шу вақтда амалга ошади. Хизмат ёки товар ҳақини олдиндан тўлап ёки уларни насиояга сотиш ҳам мавжуд. Бу айрбошлиш ва истеъмол жараёнининг кетма-кетлигини ўзгартириб юборади, аммо бу ҳол мустасно равишда юз беради. Қонуний ҳолда истеъмол айрбошлишдан сўнг келади.

Агар пулли хизмат кўрсатиш бозор муносабати бўлса, бепул хизмат кўрсатиш — бозорга кирмайдиган муносабатларидир. Истеъмол буюмларини тақсимлашда бозор асосий жабҳа, аммо пул иштирок этмайдиган, бошқача тақсимлаш усуслари ҳам мавжуд, лекин улар буидан истисно тарзида бўладилар.

Ишлаб чиқариш ресурслари (воситалари) бозори ишлаб чиқаришни юритиш учун зарур бўлган ва товарга айланган меҳнат воситалари, ашё материалларининг тўғ-

ридан-тўгри ёки воситачилар орқали олди-сотди қилинши. Бу бозорда машина, ускуна, асбоблар, бино, ер, хом ашё, ёқилти ва материаллар олди-сотди қилинади. Йишлаб чиқариш воситалари улгуржи равишда ийрик партия (тўплар) да кўтарасига сотилади. Мазкур бозор субъектлари ҳам турли мулкчиликка оид корхона, фирма, якка тартибда ишловчилар, фермерлар, уй хўжалиги ва томорқа хўжалиги соҳибларидир. Бу ергаги товар айирбошлиш шахсий истеъмолга эмас, ишлаб чиқаришдаги истеъмолга хизмат қиласи, яъни ишлаб чиқариш талабини қондиради.

Ресурслар бозори ўзининг уч белгиси билан бошқа бозорлардан фарқ қиласи: биринчидан, бу ерда аслида меҳнат маҳсул бўлмаган, табиат иноми бўлатуриб мулкчилик туфайли товарга айланган восита — ер ҳам айирбошлилади; иккинчидан, олди-сотди этилган товарлар ўз эгасини ўзгартириши, яъни улар бир мулк объектидан бошқа мулк объектига айланниш шарт эмас. Улар ўз эгаси мулки бўлиб қолгани ҳолда сотиб олганлар томонидан қисман истеъмол этилади. Бунда воситани истеъмол этиш хуқуқи сотилади. Масалан, асбоб-ускуна лизинги (ижараси) юз берганда ижарага берилган нарса ўз эгаси мулки бўлатуриб, ишлатиш хуқуқини сотиб олганлар томонидан амалда фойдаланилади. Ижарап нафақат машина—ускуналарга, балки ер, бино ва иншоатларга ҳам тегишилайдир. Ижарада товар нафлигининг, яъни эҳтиёжни қондириш хусусиятининг бир қисми харид этилади. Учинчидан, мазкур бозордаги айирбошлиш муносабатлари одатда бевосита ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ўртасида юз беради. Улар ўртасида воситачилар кам ҳолларда иш юритадилар.

Товарлар бозори аниқ шаклларда ташкил топади. Бу шаклларга ярмаркалар, товар биржалари, савдо уйлари, улгуржи ва чакана савдо фирмалари, ҳар хил магазинлар, дўконлар, каталог савдосини уюштирувчи ташкилотлар, экспорт ва импорт ташкилотлари киради. Бу ергаги товар айирбошлиш фақат — шаклан эмас, балки мазмунан ҳам фарқланади. Савдо ярмаркалари маълум вақтда ўтказилидиган савдо-сотиқ йигини бўлиб, бу ерда товарлар улгуржи равишда олди-сотди қилинади. Товар муомаласи унинг эгаси билан савдо фирмаси ёки ташкилоти ўртасида юз беради. Ярмарка муомаласида бевосита истеъмолчи қатнашмайди. Биржа товар бозорининг ўзига хое бир кўриниш бўлиб, ривожланган бозор иқтисодиёт

тига хос. Биржа — бу маълум доирада улгуржи савдо-сотиқ ишларини ўтказувчи тижорат корхонасиdir.

Биржа операцияси иштирокчилари ўзгариб туради. Биржа операциясида унинг доимий иштирокчилари ёки янги янги иштирокчилар катнашади. Биржада товарларга талаб ва товарлар таклифи жамланади, бу ерда айирбошлилари иштирокчилари шу хусусда битим тузишади, лекин товарни етказиб бериш ва ҳақини тўлаш биржадан ташқарида юз беради. Биржа ишининг оддий савдо-сотиқдан фарқи яна шуки, бу ердаги айирбошлишада товарларнинг ўзи эмас, балки уларнинг намунаси ёки мавжудлигини тасдиқловчи ҳужжатлар қатнашади.

Оддий савдо-сотиқда товарнинг пакд бўлиши, харидор уни кўзи билан кўриши, қўли билан тутиб кўриши ва сифати ҳақида шахсан қаноат ҳосил этиши юз беради. Бу ерда харидор ва сотувчи юзма-юз туради.

Биржада ҳолат бошқача: операцияларда товар эгаси ва харидорнинг ўзи қатнашиши шарт эмас. Улар номидан ишни маҳсус шахслар — брокерлар (даллоллар) юритишади. Биржада савдо-сотиқ нақд турган товарлар билан қилинмайди. Товар биржадан жуда узоқ масофада, бошқа мамлакатда турган бўлиши мумкин. Масалан, Ўзбекистондаги пахта Ливернулдаги (Англия) биржада сотилади. Биржа савдо-сотигида товарларнинг нақд бўлмаслиги, ташиб-сақлаш харажатларини тежайди. Мисолга қайтсан, Ливерпулда сотилган пахта Тошкентдан тўғри Лионга (Франция) боради. Уни олдин Ливерпулга, сўнг Лионгача ташиб ўтириш керак бўлмайди. Биржанинг яна бир хусусияти шуки, бу ерда ҳали ишлаб чиқарилмаган, аммо тайёрланиши тайин товарлар ҳам барвақт сотилади, эгаси тасарруфига тушиб улгурмаган товарлар ҳам сотилаверади. Масалан, 1993 йил июль ойининг бошларида биржаларда келгуси йил ҳосили ҳисобидан пахта толаси тоннасига 1420 доллардан сотилди. Биржада сотилган товар учун пулни дарҳол тўлаш шарт эмас.

Биржа ишининг ҳажми унинг обороти билан ўлчаниди. Масалан, биржада 10 млрд. сўмлик савдо-сотиқ битимлари тузилган бўлса, бу унинг иш ҳажмидир. Оборот жиҳатидан бирон-бир савдо-сотиқ фирмаси биржага тенгглаша олмайди, чунки унда айрим ёки бир гурӯҳ товарлар талаби ва таклифи бутун бир мамлакат доираси ёки халқаро доирада жамланади. Масалан, Лондондаги нодир металлар биржасида олтинга талаб ва олтин таклифи дунё миқёсида тўпланади. Олтин савдоси бўйича ҳеч қандай фирма Лондон биржасига тенгглаша олмайди.

Биржанинг яна бир белгиси — бу унинг юксак даражада ташкил этилган ва уюшган бўлишидир. Бу ерда чайксов бозоридаги каби, тартибсиз кўр-кўронга, савдо-сотиқ бўлмайди. Биржалар операцияларни белгиланган тартиб юндида асосида ўтказадилар, келишиб белгиланган нарх амал қиласди.

Биржа тоҷирлар жамияти бўлтиб, ўз доирасидан ташқаридағи савдо-сотиқда ҳам товарлар баҳосини белгилашда қатнашади. Биржада товарларнинг катта қисми сотилганидан бу ердаги нарх бошқалар учун ҳам мўлжал бўла олади.

Биржалар универсал ва ихтисослашган бўлади. Универсал биржаларда ҳар хил товарлар, ихтисослашган биржаларда айрим турдаги ёки бир гуруҳ товарлар сотилади. Масалан, Лондон биржасида нодир металлар, Чикаго биржасида қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари, асосан, галла сотилади.

Бозор кенгайган сари сотиладиган товарлар ғоят кўпаяди, бу маҳсус ихтисослашган биржаларни талаб қиласди, чунки бозорнинг ўзи табақалашиб сегментларга ажралади.

Савдо фирмалари муайян бозор сегментида тижорат ишини юритувчи ва ихтисослашган савдо-сотиқ корхоналаридир. Улар товар ишлаб чиқарувчилар билан истеъмолчилар ўртасида воситачилик қиласди. Уларнинг асосий вазифаси товарни истеъмолчига етказиш. Фирмалар мустақил бўлади ёки йирик саноат корпорациялари таркибида иш юритилади. Фирмалар улгуржи савдо ва чакана савдо билан шугулланадиган турларга бўлинади. Аммо ҳар иккала иш билан шугулланувчи фирмалар ҳам бор. АҚШда 80-йиллар охирида улгуржи савдо билан шугулланувчи фирмалар, идоралар, ташкилотлар ва якка савдогарлар жами 420 мингта бўлиб, улар 2 трлн. долларлик савдо қилишган.

Ишлаб чиқарувчи корхоналарнинг бозорга чиқишида иккни ўйл бор: 1) ўз товарини ўзи бозорда таклиф этади. Бунда корхона ўз вакиллар-агентлари орқали бозорга киради ёки ўз таркибида тижорат ишлари бўлимига эга бўлади, маҳсус агентларни ташқаридан ишга ёллади. 1988 йили АҚШда товар ишлаб чиқарувчи фирмаларнинг 50 мингдан ортиқ савдо агентлари бўлган. 2) Товарлар маҳсус савдо фирмалари орқали бозорга чиқади. Фирмалар ишлаб чиқарувчилар товарини харид этиб, бошқаларга сотиш билан банд бўлади. 1988 йили АҚШда 420 минг фирмаси, дўкон ва айрим шахслар улгуржи савдо

билин шуғулланган. Савдо фирмалари товарларни харид этганда унинг мулқорига айланадилар ва шу сабабли уларниңг эгаси сифатида иш кўрадилар.

Бозорда фирмалардан ташқари агент (вакил) ва брокерлар (даллоллар) ҳам борки, улар ҳам харидор, ҳам сотувчи номидан иш юритадилар, лекин улар товарлар эгасига айланмайдилар, ўзганинг мулки бўлган товарларни айирбошлишига хизмат қиласадилар.

Ишлаб чиқарувчиларнинг ўзлари бозор билан алоқа ўрнатганда улгуржи савдо функциясини бажарадилар. Йирик фирмалар шундай қилишади. Масалан, АҚШдаги машҳур фирмалар бўлмиш «Дженерал-моторс», ИБМ, «Фрито Лей», «Проктер энд Гембл» ва «Континентал Бейнинг» нинг 50 мингта ўз савдо нуқталари бўлиб, улар орқали улгуржи савдонинг 40% ўтади.

Улгуржи иш юритувчи тижорат фирмалари товарни ўз мулкига олиб, сўнгра сотадилар ва бундан фойда кўрадилар. 1988 йили АҚШдаги тижорат фирмалари ҳиссасига улгуржи савдо-сотиқнинг 58% тўғри келди.

Агентлар ва брокерлар ўз зиммасига мулқдор мажбуриятини олмаган ҳолда товар эгаси билан шул эгасини бир-бирига боғлаб, воситачилик қиласадилар. Улар воситачи ҳақини комиссион тўлов шаклида оладилар (комиссион тўлов улгуржи сотилган товарлар суммасининг 5—10% атрофида бўлади). Бозордаги воситачилар ишлаб чиқарувчиларни истеъмолчилар билан боғлаб товар ҳаракатини таъминлайдилар. Бозор кенгайиб борган сари уларнинг воситачилик аҳамияти ортади.

Товар ҳаракатини чакана савдо фаолияти яқунлайди. Бу фаолият билан ҳам савдо фирмалари шуғулланади. Улар товарни бевосита истеъмолчига сотадилар. Чакана савдо қилувчилар кўнчилик бўлади. 1988 йили АҚШда чакана савдо билан 2 млн. ташкилот шуғулланган. Чакана савдода товарларни йигиб навларга ажратиш, товар ҳақида харидорларга ахборот бериш, товар бозорини ўрганиш, товарни сотишдек вазифалар бажарилади. Чакана савдода қатнашувчи субъектлар ниҳоят кўпчилик, улар миллион-миллион харидор ва сотувчилардан иборат.

Чакана савдо ҳар хил шаклда олиб борилади: мустақил дўкондорлар, маҳсус магазинлар, магазинсиз савдо автоматлари орқали бевосита ишлаб чиқарувчи корхонадан харид этиш каби савдо-сотиқ турларидан иборат. Хозир ривожланган мамлакатларда супер-маркет, яъни супермагазин орқали савдо қилиш ривожланган. Булар

харидорлар учун ҳамма нарса топиладиган ва аҳоли учун ҳар хил хизмат кўрсата оладиган корхонадир. Улар катта суммада савдо оборотига эга бўлади. АҚШда 1988 йили чакана савдо обороти 1,4 трлн. доллар бўлса, шундан 200 млрд. доллари сумермаркетлар ҳиссасига тўғри келган.

✓**Меҳнат бозори** — иш кучини олди-сотди қилиш муносабатини билдиради. Иш кучи инсонни меҳнат қилиш қобилияти сифатида товарга айланади, олди-сотди орқали ишлаб чиқаришнинг шахсий омили бўла олади. Потенциал меҳнат қобилияти бозордан ўтиб реал-амалда ишлайдиган меҳнат қобилиятига айланади: Меҳнат бозорининг бир томонида иш кучи эгаси турса, иккинчисида иш кучига муҳтож корхона, фирма туради. Улар ўртасида айирбошлиш муносабати юз беради, бу ишга ёлланиш ва ишга ёллаш шаклида юз беради ва товар бўлган иш кучини сотиш ва сотиб олишни билдиради. Меҳнат бозоридаги айирбошлиш оддий товарларни айирбошлишдан икки жиҳат билан фарқланади: оддий товарлар айирбошлишганда улар бир томоннинг мулкидан бошқа томон мулкига айланади, яъни товарнинг эгаси ўзгарамади. Иш кучи нулга айирбошлишганда иш кучи унинг эгаси мулки бўлиб қолаверади, лекин уни ишлатиш сотиб олувчи ихтиёрига ўтади. Бинобарин, иш кучини бозор орқали истеъмол этиш уни эгасидан ажратиб олишни бирдирмайди. Гап шундаки, меҳнат бозорида инсоннинг ўзи эмас, балки унинг меҳнат қилиш қобилияти маълум муддатга сотилади. Иш кучи қанчалик бозор муомаласига тушмасин, барибир, инсоннинг қобилияти сифатида ундан ажралмайди, яъни ҳар доим индивидуал мулк бўлиб қолаверади. Одатдаги товарлар бозорида товарни амалда истеъмол этиш, уни сотиб олишдан аввал товарнинг ҳақи тўланиши шарт. Меҳнат бозорида муносабат бопшача. Бу ерда олди-сотди битими тузилади, . холос. Иш кучини нулга айирбошлиш ундан кейин, яъни иш кучи истеъмол этилиши борасида амалга ошади. Демак, иш кучи аввал истеъмол этилиб, сўнгра унинг ҳақи тўланади. Иш кучи нархи — бу иш ҳақи, ишловчи ишга ёлланиб бўлиб, меҳнат жараёнинг киришганидан сўнг берилади. Ўзининг функцияси жиҳатидан меҳнат бозори ресурслар бозорига яқин туради. У шахсий талабни эмас, балки ишлаб чиқариш талабини, яъни ишлаб чиқариш омилига бўлган талабни қондиради. Бинобарин унинг функцияси ишлаб чиқаришни ўстириш билан боғлиқдир.

Меҳнат бозори аниқ шаклларда юз беради, улардан

әнг мұхими — мәҳнат биржасидир. Савдо биржаси сингары мәҳнат биржаси товарни — иш күчини пулға айрбошлашда воситачилик қиласы, иш күчи әгаси билан уни ёлловчи корхона ёки фирма ўртасыда турады. Биржада иш күчига талаб ва иш күчи таклифи бир-бiri билан босланады. Биржа бир вақтнинг ўзида ҳам иш күчини сотовучи, ҳам унинг харидори номидан иш күради. У иш күчига тушган талабга биноан рўйхатдан ўтган ишсизларни бўш иш жойини эгаллаш учун ҳар хил фирмa, ташкилот ва идораларга юборади. Мәҳнат биржалари иш күчи сотилишини уюштириш билан чекланмайдилар, иш күчини истеъмолбоп қилиш билан — кишиларни касбга йўллаш, қаёбни ўзгартириш, қайта тайёрлаш, малакасини ошириш ишлари билан ҳам шуғулланадилар. Мәҳнат биржаси бозор тизимининг унсури сифатида харажат қиласы, пул топади. Унинг пул тушумлари ҳам иш күчи соҳиблари, ҳам ишга ёлловчиларнинг воситачилик хизмати учун тўлайдиган ҳақларидан иборатдир.

Мәҳнат бозорида биржалардан ташқари ишга ёллаш билан шуғулланувчи хусусий фирмалар ҳам мавжуд. Улардан бири очиқдан-очиқ, расман иш юритса, бошқасыари яширин ишлайди. Фирмалар асосан ҳалқаро мәҳнат бозорида фаолият кўрсатади, иш күчи экспорти ва импорти билан шуғулланади. Иш күчини импорт этувчи мамлакатдаги фирмалар иш күчига бўлган талабни ҳисобга олишса, иш күчи ортиқча бўлиб, экспорт қилинадиган мамлакатлардаги фирмалар эса хориждаги талабга биноан иш күчини ёллаб, уни иш жойига етказиш билан шуғулланадилар. Улар ўз хизмати учун ҳар икки томондан ҳақ оладилар. Ҳалқаро мәҳнат бозорида гайриқонуний, яширин иш кўрувчи фирмалар ҳам бўлади. Улар арzon иш күчини қолоқ мамлакатларда ёллаб, ривожланган мамлакатларга етказиб беришади. Улар бу ишни миграция тўғрисидаги қонунларга зид равища, яширин бажарадилар. Бир қатор мамлакатларда тартибсиз ички мәҳнат бозори ҳам мавжуд. Бунга мисол қилиб айрим чет мамлакатларда кишиларни, айниқса, ёшларни яширин ишга ёллаб, бошқа мамлакатларга юборувчи фирмаларни кўрсатиш мумкин.

Мәҳнат биржалари ва ошкора иш юритувчи фирмалар мәҳнат бозорининг уюшган, маҳсус ташкил этилган шакллари бўлиб, улар фаолияти белгиланган тартибқоидаларга биноан юритилади. Мардикор бозори ва яширин ишловчи фирмалар тартибсиз, стихияли мәҳнат бозорини ташкил этади, уларнинг ишини тартиблаб турувчи

расмий қонун-қоидалар бўлмайди. Цивилизациялашган бозор иқтисодиётiga уюшган меҳнат бозори хосдир.

✓ **Молия бозори.** Бу бозор тизимининг тоят муҳим унсурни бўлиб, молия ресурслари (пул ва пулга тенглантирилган қоғозлар) бозоридир. Молия ресурсларининг бир қисми бозорни четлаб, иккинчи қисми бозор орқали ўтади, мана шу иккинчи қисм молия бозорининг объекти бўлади. Бозор муносабатлари мулкдорлар билан пулга муҳтоjжлар ўртасида юз беради. Шунинг бозорга чиқарилиши ва ишлатилиши, биринчидан, шахсий истеъмол эҳтиёжларини қондиурса, иккинчидан, нулдан пул чиқариб олиш эҳтиёжини қондиради. Шахсий жамгарма бўлган пулни шахсий эҳтиёжни қондириш учун молия бозоридан олиш бир нарса бўлса, уни жамгарилган қанитал бўла туриб, тадбиркорлик учун ишлатиши, албатта, тамомила бошқа нарса. Шу боисдан молия бозори иккига ажралади: истеъмолни қондирадиган пул бозори ва капитал бозори. Биринчи бозорга тушган пул ресурси қарзга олиниб, шахсий истеъмол йўлида, масалан, автомашина харид этиш, уй қуриш, саёҳат қилиши учун ишлатилади. Иккинчи бозордаги маблағлар қарзга олингапда ёки сотиб юборилганда капитал сифатида ишга солиниб, фойда келтиради. Шуни ҳисобга олиб капитал бозорини икки майда бўғинга ажратиш мумкин: ссуда капитали бозори ва қимматбаҳо қоғозлар бозори. Ссуда капитали бозори — пул шаклидаги капиталнинг ҳақ тўлаш (процент бериш) шарти билан қарзга берилишидир. Унинг асосий кўриниши тижорат банклари қарзга пул беришидир. Бу ерда сотиладиган товар бўш турган пул, унинг нархи эса процент ҳисобланади. Бу бозорда олди-сотди юз берганда пул эгаси мулкдан ажралмайди, лекин унинг пулни вақтинча ишлатиш ўзгалар қўлига ўтади.

Қимматбаҳо қоғозлар бозорида акция, облигация, вексель, чек, депозит, сертификатлар олди-сотди қилинади, ва бозор амалда фонд биржалари, аукционлар ва банклардан иборат бўлади. Бу бозорда ҳам сотувчилар ва харидорлар ўртасида брокерлар ва дилерлар (даллоллар) воситачилик қиласди. Қимматбаҳо қоғозлар келтирилган даромадига қараб ҳар хил нархда сотилади. Қимматбаҳо қоғозлар бозори миллий ва жаҳон бозорларидан иборат. Қимматбаҳо қоғозлар сотилганда улар сотувчи мулкидан харидор мулкига ўтади, демак мулк эгаси ўзгаради.

Молия бозорининг яна бир унсури **валюта бозоридир**. Бу ерда турли мамлакатлар валютаси олди-сотди қилинади, бозорда корхона, фирма, давлат идоралари ва фу-

қаролар қатнапади. Улардан бири валюта сотса, иккинчиsı уни сотиб олади. Валюта бозори амалиётда валюта билан савдо қилювчи банқлар ва валюта аукциони кўринишида бўлади. Ўзбекистонда валютани олди-сотди қилиш операциялари билан жумҳурият Марказий банки ва жумҳурият ташқи иқтисодий фаолият Миллий банки шуғулланади.

Молия бозори пулни ва қимматбаҳо қоғозларни турли соҳалар ўртасида керагича тақсимлаб, иқтисодиёт ўсишига фаол таъсир этади.

Интеллектуал товарлар бозори бозорнинг маҳсус тuri бўлиб ақлий меҳнат маҳсузли бўлмиш товарлар ва хизматларнинг айирбошлиланишини билдиради. У цивилизациялашган бозор иқтисодиётида кенг ривожланган бўлади. Бу ерда сотувчилар ва харидорлар маҳсус товар ҳисобланган илмий гоялар, техникавий янгиликлар, санъат ва адабиёт асарлари, хилма-хил ахборотларни олди-сотди этиш юзасидан муносабатда бўладилар. Бу товарлар эгалари ёки улардан ваколат олган фирмалар бозорда таклифни шакллантириадилар. Талабгорлар эса турли фирмалар, уюшмалар, давлат идоралари, ҳар хил ташкилотлар ва фуқаролар бўлади. Мазкур бозор ҳам кичик қисмлардан иборатки, улар илмий-техник ишламлар бозори, кино бозори, тасвирий санъат бозори, мусиқа бозори, антиквар буюмлар бозори кабилардан ташкил топади. Интеллектуал товарлар бозорида илмий-техникавий ишламалар олди-сотдиси катта ўрин тутади. У амалда патент, лицензия ва ноу-хау сотишдан иборатдир. Бу ерда илмий-техникавий янгиликлар ҳаридор мулкига айланиш шарти билан ёки ўз эгаси мулки бўлатуриб, вақтинча фойдаланиш шарти билан сотилади.

Янгиликлар бирорлар монополияси бўлмагандагина эркин бозорга чиқаолади. Янгиликлар бозоридаги рақобат уларни яратишни рагбатлантиради.

Бу бозор ишлаб чиқариш новациясига хизмат қилади, яъни у фан-техника ривожига таъсир этади, шу сабабли унинг аҳамияти нафақат умуммиллий, балки интернационал ҳамдир. Илмий-техник ишламаларга талаб ўтга ўзгарувчан, бу бозордаги муносабатлар кўпинча мамлакатлараро бўлади. Илмий-техник ишламалар маҳсулотнинг муҳим хусусиятларидан бири — унинг нафлик даражасини аниқлаш қийинлигидир. Кўп ҳолатларда унинг пировард натижаси умумий иқтисодий ва фан-техника потенциалини юксалтиришда ифодаланади.

Мазкур бозорда кўпинча инновация фирмалари иш

жоритадилар. Улар янгиликни топиш, уни бозорда сотиш, ишлаб чиқаришга жорий этиш юзасидан хизмат кўрсатадилар. Бу ишда инжиниринг ва консалтинг фирмалар ҳам қатнашади. Мазкур бозор фан-техника ривожига катта ҳисса кўшади, янгиликларни керакли жойда самарали қўлланишини таъминлайди. Ўз навбатида фан-техника тараққиёти бу бозорни кенгайтиради; унинг бозор оборотидаги ҳиссасини оширади. Оммавий санъат ривожланиши билан унинг таникли турлари бозори, масалан, кино бозори, шоу-бизнес бозори олдинги сафга чиқади. Интеллектуал товарлар бозори энг динамик бозордир, у тез кенгаяди; янги-янги сегментларга ажralади. Бунинг сабаби иқтисодиёста интеллектуал меҳнат мавқеининг кучайишидир. Ган шундаки, ҳозирги бозор иқтисодиёти илмталаб ишлаб чиқаришнинг ўсиши, турли хизматлар аҳамиятининг кучайиши билан ҳарактерланади. Булар ўз навбатида интеллектуал товарга талабни ошириб юборади.

Бозорнинг ўзи яхлит бўлганидек, унинг турлари ҳам бир-бири билан ўзаро боғлиқ ҳолда амал қиласади. Меҳнат таҳсисоти мавжуд экан, фаолият турлари, албатта, маълум нисбатда бўлиши шарт. Шу боисдан бозор турлари ҳам маълум мувозанатда ривожланади, уларни яхлитликда 14, 15-расмдан кўриш мумкин. Эркин бозорнинг ривожланиши монопол бозор йўлини тўсади, аксинча ҳол ҳам юз беради. Истеммол товарлар бозорига мос ҳолда ресурслар бозори ташкил топади. Ўз навбатида ресурслар бозоридаги ҳолатга қараб меҳнат бозори, илмий-техникавий янгиликлар бозори шакиланади. Бозор турларининг бир-бирига мослашуви иқтисодий ўшишнинг шарти ҳисобланади, чунки шу орқали иқтисодий мувозапат ташкил топади.

3. Тижорат сарф-харажатлари ва фойда

Тижорат тор маънода савдо-сотиқ билан шуғулланишидир. У азалдан мавжуд. Унга ислом таълимоти катта аҳамият беради. Пайғамбаримиз «ризқнинг ўндан тўққиз қисми тижоратдандир»¹ деб у билан шуғулланишга буюрганлар. Бозор иқтисодида тижорат ғоят ривож топади, унинг мукаммал шакллари пайдо бўлади.

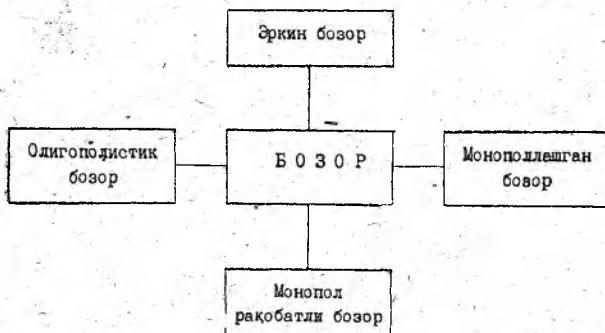
Тижорат ҳар қандай фаолият сингари, маълум харажатларни талаб қиласади. Савдо-сотиқда хизмат қиливчилар иш ҳақи оладилар, товарларни олди-сотди қилиш,

¹ Собир Сайхон, «Тижорат ва бир луқма ҳалол оп», 13-бет.

БОЗОР ТУРЛАРИ

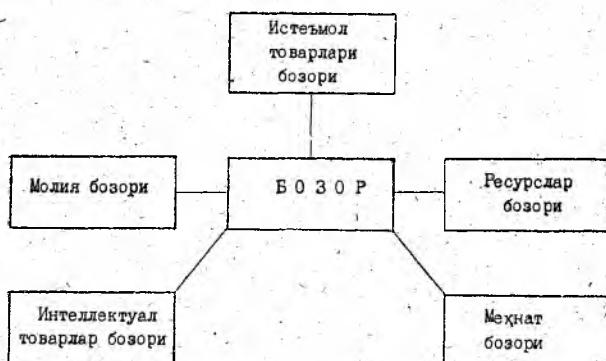
14-расм

1. Субъектлар мавқеи жиҳатдан

15-расм

2. Объектлар жиҳатдан

уларни ташиб келтириш, харидорга элтиб бериш, уларни истеъмол этишини қулайлаштиришда моддий ва меҳнат сарфлари бор. Товарларга кетадиган меҳнат сарфлари ишлаб-чиқариш додраси билан чекланмайди, чунки товарлар ҳаракати ишлаб чиқаришдан бошланиб, бозорда давом этади, товар истеъмол этилиши билан якунланади. Товарни ишлаб чиқаришдан истеъмолгача бўлган ҳаракати, мёҳнат сарфини, бинобарин, харажатларни келтириб чиқаради. Савдо-сотиқни воситачилар амалга оширганда турли мулкий муносабатлар келиб чиқади. Товарлар ишлаб чиқарувчи мулкидан тижорат фирмаси мулкига айланган ҳолда истеъмолчига сотилади ёки улар ишлаб чиқарувчи мулкида қола туриб, агентлар, бро-

керлар ёрдамида олди-сотди иши амалга ошади. Буларнинг барчаси харажатларга таъсир этмай қолмайди. Товар мулкдори ўзгарганда тижоратчи фирма товарларини улгуржи нарх билан ўз номига сотиб олиши учун пул ажратишни керак. Товар эгаси ўзгармаганда бу маблағга эҳгиёж бўлмайди, улар харажатга кирмайди. Тижоратчи фирмалар ишчи ва хизматчиларга иш ҳақи тўлайди, товарларни ташиб, жойлаштириш учун транспорт ва омборга харажатлар қиласидар. Улар товарларни харидор истеъмолига мослаштириш, унга элтиб бериш, товарни истеъмол этиш юзасидан, бу техникавий товарга тааллуқли) маслаҳат бериш каби ишлар сарф талаб қиласиди.

Харажатлар моддий ва меҳнат сарфидан иборат бўлади. Моддий сарфга бинолар ва ишлатиладиган машиналар, транспорт воситаси амортизацияси, ижара ҳақи, ҳар хил материаллар, ёқилғи ва энергия сарфлари кирадики, буларсиз савдо-сотиқни юритиб бўлмайди. Харажатларнинг катта қисмини реклама сарфлари ташкил этади. Реклама товар ҳақидаги, савдо хизмати, нарх-наво ҳақидаги холисона ахборотни харидорга етказишdir. Ахборотсиз товарларни танлаб бўлмайди. Савдо-сотиқ ҳажми кўп жиҳатдан рекламага боғлиқ бўлиб қолади. Шу сабабли тижоратчилар рекламага катта пул сарфлайдилар. АҚШда 1986 йили реклама учун 103 млрд. доллар сарфланди. 1980—1986 йилларда реклама сарфи 1,9 марта ошди. Тўйинган бозорда рекламанинг аҳамияти ортиб боради, унинг харажатлари ҳам кўпаяди. Масалан, АҚШ телевидениясида 1 минутлик реклама ёълони 150 минг доллар туради. 1984 йилда «Кока-кола» фирмаси реклама учун 342 млн. доллар сарфлаган, шундан 205 млн. доллар телевидение рекламаси учун кетган. Савдо кўргазмалари ҳам катта харажатлар талаб этади. АҚШда шу мақсад йўлида 1985 йили 85 млрд. доллар сарфланиши харажатда салмоқли ўрин тутади. Бозорда ўз сегментини топиш учун уни яхши билиш зарур. Шуни инобатга олиб тижоратчи фирмалар бозордаги талабни ўрганишга пул аямайдилар. Олди-сотди операцияларини савдо ходимлари юргазадилар, уларга иш ҳақи бериш учун пул кетади. Тижоратчилар ҳар хил солиқ тўлайдилар, бу ҳам харажатга қўшилади. Тижорат учун харажатларнинг умумий суммаси билан биргаликда товар оборотининг бирлигига кетган харажат ҳам аҳамиятли бўлади. Бунда ҳар 100 ёки 1000 долларлик савдо-сотиқ ҳажми учун қанча харажат бўлиши аниqlанади. Бу савдо-сотиқ ишини сер-харажат ёки кам харажатларини кўрсатиб беради ва ўз

навбатида фойда миқдорига таъсир этади. Савдо-сотикдаги харажатлар доимий ва ўзгарувчан харажатларга бўлинади. Доимий **харажатлар** тижоратчилар фаолиятидан қатъи назар олдиндан белгилаб қўйилган ва ўзгармай қоладиган харажатлардир. Буларга бинолар ижараси ҳақи, машина-ускуналарнинг лизинг (ижара) ҳақи, банкка тўланадиган процент, давлатга бериладиган солиқлар киради, уларнинг миқдори олдиндан белгиланган бўлиб, улар матълум давргача ўзгармайди. Масалан, тижорат фирмаси бинони 5 йилга ва ҳар йилига 10 000 доллардан ижара ҳақи тўлаб туриш шарти билан олган бўлса, шу ижара пули миқдори 5 йилгacha ўзгармаган ҳолда харажатларга киради. Фирма давлатга ҳар йили 20 000 долларлик солиқ тўлаган бўлса, бу ҳам ўзгармаган ҳолда харажатга қўшилади.

Ўзгарувчан харажатлар шундай сарфларки, уларнинг миқдори ҳар хил омиллар таъсири остида ва тижоратчилар хатти-ҳаракати натижасида ўзгариб туради. Ҳар хил омиллар орасида нарх асосий ҳисобланади. Харажатларни шакллантирувчи моддий сарфлар ресурсларнинг пархига боғлиқ бўлади. Бозорда ресурслар арzonлашса, харажатлар пасаяди, уларнинг нархи опса, аксиюз беради. Худди шундай қонуният иш ҳақи сарфиға ҳам хосдир. Иш ҳақи опса, харажат кўпайиши турган гап. Харажатлар моддий ва меҳнат ресурсларининг тежамли ишлатилишига ҳам боғлиқ, аммо уларнинг тежалиши савдо-сотик иши сифатига штурт етказиши ҳам мумкин, чунки рақобатли бозорда бу харидорларни бездириб, товар сотиш ҳажмини камайтириб юбориши мумкин. Тўйинган бозорда харидорни жалб этиш, унга қулавийлик яратиш, қўшимча хизматлар кўрсатиш талаб қилинади. Бу шубҳасиз харажатларни, бинобарин, нархни оширади, лекин товар сотиш ҳажмини кўпайтириш имконини беради, чунки харидорнинг харид қобилияти юқори бўлган чоғда унга нархдан кўра кўсатилган эътибор ва хизматлар афзал туради. Бунинг натижасида оширилган нархда товар сотилиши қўшимча харажатларни оқлади.

Савдо-сотикдаги харажатлар ҳар хил йўллар билан қопланади. Фақат олди-сотди ишларини бажаришга, яъни товарни пулга айирбошланишига хизмат қиладиган харажатлар — соғ тижорат сарфи бўлиб, унинг қонланиши товарни харид этиш ва сотиш нархи ўртасидаги фарқ ҳисобидан бўлади. Гап шундаки, ишлаб чиқарувчи ўз товарини сотиб бергани учун тижоратчига фойданинг бир қисмини кечиб беради, яъни товар тижоратчиларга

бозор нархидан арzonроқ сотилади. Товарнинг бозор нархи 100 доллар бўлса, ишлаб чиқарувчи уни тижоратчи фирмасига 95 доллардан сотилади. Натижада ўзи оладиган 20 доллар фойданинг (80 доллар харажат) 5 долларини кечиб беради. Шу 5 долларнинг 4 доллари харажатни қопласа, 1 доллари савдо фойдасига айланади. Демак, товарни сотиш харажатини қоплаш ишлаб чиқариш ҳисобидан бўлар экан, аммо бу товарларни ташиш, сақлаш, қадоқлаш, ўраш ёки уларни истеъмолчи дидига мослаб бериш харажатларига тааллуқли эмас. Бу харажатлар товар қийматини оширади, унинг нархига қўшимча бўлиб киради, бинобарин, бу харажатлар товар сотилгач қопланади. Демак, мазкур харажат ўзини-ўзи оқлади.

Савдо-сотиқ харажатларининг таркиби ўзгариб туради, чунки бозорнинг тўйиниш даражаси ошган сари харажатларнинг янги турлари келиб чиқади, савдода хизмат кўрсатиш маданияти ошади. Турли омиллар харажатларга ҳар хил таъсири этганидан уларнинг таркиби ўзгаради. Харид вақтини тежаш учун янги техникани (масалан, тез ишловчи касса аппаратлари, савдо автоматлари) қўллаш харажатлар таркибидаги маддий сарфлар ҳиссасини оширади, меҳнат сарфи ҳиссасини қисқартиради. Товарни харидор дидига мослаштириш ҳам меҳнат сарфини ошириб юборади.

Тўйингтан бозор шароитида бозорни ўрганиш, унинг сегментларига товарни етказиб туриш, харидорга маслаҳат бериш харажатлари тез ўсади. Муҳими, цивилизациялашган бозорда реклама сарфларининг ҳиссаси ортиб боради. Харажатлардаги миқдорий ва таркибий ўзгаришлар бозор ҳажмининг кенгайишига, харидорлар вақтини тежаш, улар учун товарлар нафлигини ошириш ва шунга таянган-ҳолда аҳолининг қўшимча пулини бозор гирдобига тортишга қаратилади. Бозорга тушган товарлар миқдори ортиши билан харажатларнинг умумий миқдори кўпаяди. Аммо бозор учун харажатларнинг товар сотилиши ҳажмига нисбатан бўлган миқдори бирламчидир. Харажатлар ўсгани ҳолда товарларнинг сотилиши бундан тезроқ ўсиши керак. Шунда товар бирлигига кетган харажатлар камайиб, савдо фойдаси кўпайишни билан ўзини оқлади. Харажатларнинг ўсиши ёки тежалишини уларнинг бозорни кенгайишига таъсири жиҳатидан қарашиб зарур.

Бозорда фойда-зарар деган ҳодиса бўлиб туради. Савдо (тижорат) фойдаси ҳам бошқа фойда, турлари каби қўшимча маҳсулот қийматининг пулда ифодаланган кў-

ринишидир, лекин у товар муомаласи соҳасига хос бўлади.

Савдо фойдаси ўзининг маъбай ва ҳосил бўлиш механизми билангида эмас, балки ўзлаштириш субъектлари жиҳатидан ҳам муайян хусусиятларга эга. Савдо фойдасини ишлаб чиқарувчи фирмаларнинг ўзлари ўзлаштириши мумкин. Бунда улар харидор билан бевосита алоқа ўрнатиб, олди-сотдининг ҳамма жиҳатларини (рекламадан тортиб то товарни элтиб беришгача) ўзлари кўтарадилар, шу боисдан савдо фойдасини ҳам ўзлари оладилар. Бу ерда савдо харажатлари ва фойдаси ўз мазмуни жиҳатидан алоҳида кўриништа эга бўлсада, ишлаб чиқариш ва савдо функцияси бир субъект қўлида бўлганидан ишлаб чиқарувчининг умумий харажатлари ва олган умумий фойдаси таркибига киради, ишлаб чиқарувчи ҳам савдо фойдасини, ҳам ишлаб чиқаришдан келган фойдани ўзлаштиради.

Савдо-сотиқ ишларида воситачилар иштирок этганда савдо фойдасини ўзлаштириш ишлаб чиқарувчилардан тижоратчиларга ўтади. Савдо-сотиқда ҳам эл қатори, яъни нормал фойда билан биргаликда ундан ортиқча ёки иқтисодий фойда ва омад фойдаси мавжуд (16-расм).

16-расм.

Фойда турлари

Тижорат (савдо) фойдаси		
Нормал фойда	Иқтисодий фойда	Омад фойдаси

Бозор учун нормал фойданинг бўлиши шарт, аммо капиталнинг савдо-сотиқдан чиқиб кетмаслигини таъминлаш учун иқтисодий фойда зарур ва бу фойда уни фаоллаштиради, бозорга қўшимча равишда ресурслар келишини таъминлайди. Шу сабабли бозорнинг муттасил ишлаб туриши учун нарх ҳеч бўлмаганда нормал фойда таъминлапиши керак. Сотувчи бундай фойдани олини учун нарх харажатларга teng бўлиши зарур. Гап шундаки, бозор амалиётида нормал фойда савдо-сотиқ харажатларига киритилиади. Бозор чакана пархи таркибига товарнинг улгуржи харид нархи, савдо-сотиқ харажати ва тижоратнинг нормал фойдаси кирган бўлади. Масалац, товарнинг чакана нархи 5000 сўм бўлса,

шундан 4500 сўм улгуржи нарх, 350 сўм харажатлар ва ниҳоят 150 сўм харажатга киритилган фойда бўлади. Мазкур нарх товарсинг бозордаги минимал нархи бўлади. Амалдаги нарх бундан ортиқ ҳам бўлиши мумкин. Шундай ҳодиса юз берганда иқтисодий фойда ҳосил бўладики, у товар сотишдан тушган пул, яъни кирим пули билан (уни даромад ҳам деб атапади) харажатлар ўтасидаги фарқиа тенг бўлади. Савдо пули таркибида ҳам нормал, ҳам иқтисодий фойда бўлганидан сотувчи нархни оширишга интилади, аммо буни бозор кўтарадимиш ўқми, бу — талабга боғлиқ.

Савдо-сотида фойда мавжуд экан, уни ишлаб чиқаришдаги фойдадан фарқи борми? — деган масала мавжуд. Савдо фойдасининг манбай товар ишлаб чиқаришда жойлашган. Ишлаб чиқаришда яратилган қўшимча маҳсулотнинг бир қисми савдо фойдасига айланади ва уни тижоратчи ўзлаштиради. Ишлаб чиқарувчи товарларини пуллаб бергани учун ўзи оладиган фойданинг бир қисмини тижоратчига кечиб беради. Мана шу қисм ҳисобидан тижоратчининг савдо-сотик харажатлари қопланади ва у савдо фойдасига эга бўлади. Фойданинг ишлаб чиқарувчи билан тижорат ўртасида тақсимланиши ишлаб чиқариш функциясидан товар муомаласи функцияси ажralиб чиқиб, мустақил аҳамият касб этиши билан изоҳланади. Ҳар бир функция фойда таркибида ўз улушкига эга бўлади. Бу функциялар ажралмагандан фойда яхлитлигича ишлаб чиқаришнинг ўзида қолади. Масалан, саноат фирмаси ўзи савдо-сотик билан шуғулланганда, ўз товарини ўзи сотганда фойданинг икки қисмга ажралishi юз бермайди, у бутунлигига фирманинг ўзига тегади. Бунда савдо-сотик ишлаб чиқарувчи ишининг давоми бўлиб кетаверади, аммо ўзининг мазмуни билан муомала фаолияти ҳисобланади.

Фойда ҳақида гап кетганда уни тижорат аҳли фақат ўзлаштиради, уни яратишда муомала соҳасининг ҳечқандай ҳиссаси ийқ деб ўйлаш нотўриди. Гап шундаки, муомала соҳасида ишлаб чиқариш жараёни давом этиб, қийматнинг ўсиши юз беради. Бу ерда қўшимча меҳнат бўлиб, у яратган қиймат фойда шаклига киради. Савдо-сотик соҳасидаги меҳнат функцияси фақат олди сотди ўтказишдан иборат эмас. Бу ердаги меҳнат янгидан товар яратмаса-да, мавжуд товарларни сақлани, ташниш, истеъмолчига элтиб бериш, товарни харидор дидига мослаш, унинг истеъмолини қулай қилиб, харидор вақтини тежаш каби вазифаларни бажаради. Бу меҳнат

товарни миқдораи кўпайтирмайди, лекин унинг истеъмол қийматини, наф келтириш даражасини оширади. Шундай экан, у қийматни оширади, унинг бир қисми эса фойдага айланади.

Истеъмолчига ишлаб чиқариш эмас, балки савдо-сотиқ яқин туради. Ўз-ўзидан маълумки, харидор товарни завод, фабрикадан эмас, балки магазиндан ёки дўкондан олади. Харидор талабининг икир-чикир томонлари тижоратда эътиборга олинади ва шу ерда уни қондириш мақсадида товар устида ишлаш давом этади. Қийматнинг савдо-сотиқда ўсган қисми, агар уни бозор тан олса, товар нархига киради, товар сотилгач, пул шаклини олади ва фойдага айланади. Қийматдаги ўсган қисмнинг ҳаммаси фойдага айланмайди, албатта, унинг бир қисми харажатларни қоплашга жетади.

Бозорга келиб тушган тикув машинасининг нархи 500 доллар, бу унинг қиймати деб фараз қилайлик. Муомала соҳасида шу машинани сақлаш, ташиб, созлаш, харидор талабига кўра унга айрим ўзгаришлар киритилиши туфайли қиймат 50 долларга ўсди. Шундан 40 доллар харажат бўлса, қолган 10 доллар шу ерда яратилган фойда бўлади. Албатта, қўшимча 50 доллар машинани сотилиши нархига киради. Аммо шуни ёддан чиқармаслик керакки олдинги 500 доллар таркибида ҳам ишлаб чиқарувчи кечиб берган қиймат бор, фараз этайлик у ҳам 50 доллар бўлиб, шундан 30 доллари сотиш харажатлари бўлса, 20 доллар фойданни ташкил этади. Бинобарин, жами фойда 30 доллар ($10+20$), лекин унинг манбалари ҳар хил: 10 доллар савдо-сотиқнинг ўзидан, 20 доллар ишлаб чиқаришдан.

Фойда манбаи ҳақида гап кетганда, уни фақат ишлаб чиқаришда яратилган фойда билан чеклаб бўлмайди, чунки **харидорнинг пули ҳам манба бўлиб хизмат қиласи**. Бу, айниқса, иқтисодий фойдага тааллуқлидир. Товарнинг бозори чақон бўлиб, нарх харажатлардан ортиб жетади. Ортиб келган нархдан харажатлар чегирилгач, қолган қисми иқтисодий фойданни ташкил этадики, унинг манбаи харидорнинг пул даромадидир. Бу даромад иш ҳақи, нафақа, пенсия, ижара ҳақи, қарз проценту, дивиденд кабилардан ҳосил бўлади. Демак, ахолининг одатдаги даромади ҳам савдо фойдаси манбаи бўлиши мумкин.

Савдо-сотиқдаги фойданинг миқдори уч омилга боғлиқ:
1) Бозордаги нарх даражасига. Нарх ортишга мойил бўлса, шунга биноан фойда ҳам ортади; 2) Савдо-сотиқ оборотининг тезлигига. Бозор чақон бўлса, товарлар тез

сотилади; сотиш ҳажми ортади, фойданинг умумий миқдори кўпаяди; 3) Савдо-сотиқ, яъни муомала харажатларининг миқдорига. Фойда миқдори харажатга нисбатан тескари ўзгаради, яъни харажат камайса, фойда ортади ва аксинча.

Ишлаб чиқарувчи фойданинг бир қисмини тижоратчига кечиб берар экан, бу қисм савдо харажатини қоплашга ҳам кетиши аён. Агар харажат кам бўлса, кечилган фойданинг ҳақиқий савдо фойдасига айланган қисми албатта кўп бўлади. Олдинги мисолга қайтамиз, 500 долларлик тикув машинасининг улгуржи нархида 50 доллар кечиб берилган қиймат эди, харажат 30 доллар бўлгандан, унинг фақат 20 доллари фойдага айланган эди. Агар харажат 40 долларга етса, фойда 40 долларга тушиб қолади, аксинча, харажат 25 долларга тушса, фойда 5 долларга ортиб, 25 долларга тенг бўлади.

Савдо-сотиқдаги фойда тижоратчиларнинг ақл-заковатига, тажрибасига, бозорда вазиятни илғаб ола билишига ҳам боғлиқ. Бозорнинг чақон ёки касод бўлишини кўра билиб, товарларни сотиб юбориш ёки сотмасдан вақт пойлаб кутиб туриш шубҳасиз фойдага таъсир этади. Товарни вақтида шулламасдан касод бозорга йўлиқтириш фойдани камайтиреа, уни вақтида сотиш фойдани оширади. Ўз навбатида бозор чақон бўлишини пайқаган ҳолда нарх ошишини пойлаб сотмай туриш, нарх чўққисида уни сотиш фойдани сезиларли даражада оширади. Албатта, бундай имкониятлардан фойдаланиш бозордаги рақобатга боғлиқ, нарх ошишини кутган тижоратчини рақиби доғда қолдириши ҳам мумкин, чунки у ўз товарини вақтида сотиб, талабни қондириш ва бозорни касод қилиши мумкин.

Бозордаги кутилмаган фойданни **омад** фойдаси деб атапади. Уни мўлжаллаш хатарли иш, чунки бундай фойда бирон-бир фаолиятга бевосита боғлиқ эмас, у нархнинг кутилмаганда ошиб кетиши ёки нархи савдо-сотиқ харажатига кирувчи товарлар ва хизматларнинг арzonлашуви орқали юз беради. Масалан, фирма фамлаб қўйган нефть нархи ошади ёки нефть сақланадиган идишлар арzonлашади. Бу фирмага кутилганидан ортиқча фойда беради. Бу фойда фирма хатти-ҳаракати натижаси эмас, балки унга боғлиқ бўлмаган омиллар таъсири натижасидир. Бундай фойда ҳаммага ҳам тегавермайди. Шу сабабли бозорда **тегини аниқ бўлган фойдага интилиш** кучли бўлади. Бу рақобат шароитида тижоратчининг фаолиятига боғлиқ ҳолда унга тегадиган

Фойдадир. Фойда тегишининг аниқлиги фойданинг кафолатланиши эмас, албатта. Бу маълум шарт-шароит бўлгандағина тижоратчининг фойдага эга бўлиш имкониятидир. Барibir рақобат бор экан фойда миқдорида ноаниқлик бўлади, бинобарин, бозор таваккалига иш тутиш ҳам мавжуд.

Савдо-сотиқда ҳам фойдани максималлаштиришга, энг кўп фойда олишга интилиш мавжуд.

Фойда миқдорини оширишга интилиш товар сотилишини кўпайтиришга олиб келади, бу эса харидорга яхши савдо хизмати кўрсатишни, керакли товар билан харидор кўнглини олишни талаб қилади. Бинобарин, савдо-сотиқда фойда топишнинг шарти савдо хизматига бўлган талабни қондириш ҳисобланади.

Тижоратчилар учун фойданинг умумий миқдори муҳим бўлса-да, фойда нормаси ҳам аҳамиятлидир. Мазкур норма (Φ_N) икки усул билан аниқланади. Биринчи усул — бу олинган жами фойда миқдорини (Φ_M) (уни нормал ва иқтисодий фойдага ажратмаган ҳолда) қилинган харажатларга (X) нисбати билан фойда нормаси аниқланади. Бунда:

$$\Phi_N = \frac{\Phi_M}{X} \times 100$$

Масалан, тижорат фирмаси бир йилда савдо-сотиқ ишини юритиш учун 10 млн. доллар жорий сарф қилинган, шунинг эвазига 1,2 млн. фойда кўрган. Бинобарин, фойда нормаси $\Phi_N = \frac{1,2}{10} \times 100 = 12\%$.

Иккинчи усулда олинган фойда савдо-сотиқ ишига қўйилган капиталга (K) нисбатан процент билан ҳисобланади:

$$\Phi_N = \frac{\Phi_M}{K} \times 100$$

Фирма 20 млн. доллар капитал сарфлади. 1,2 млн. доллар фойда олди. Фойда нормаси $\Phi_N = \frac{1,2}{20} \times 100 = 6\%$ га teng бўлади. Биринчи усулда жорий сарфларнинг фойдалиги, иккинчи усулда қўйилган капиталнинг фойда келтириши даражаси аниқланади.

Савдо-сотиқдан олинадиган фойда нормал рентабеллини (фойда олишни) таъминлаши даркор. Бу ерда сарфланган капитал бирлигига тегадиган фойда бошқа ергагидан кам бўлмаслиги шарт, акс ҳолда капитал, бинобарин, ресурслар бу ердан шошилинч чиқиб кетади, товар муома-

ласи қийинчиликка йўлиқади. Иқтисодиёт бир меъорда ривожланиши учун ресурсларнинг керакли қисми савдо-сотиқда сақланиши зарур, буни эса фақат нормал фойда таъминлайди. Агар саноат ёки транспортда рентабеллик, яъни сарфланган капиталга нисбатан фойда миқдори 9% бўлса (масалан, ҳар 1000 доллар капиталга 90 доллар фойда), савдо-сотиқда ҳам фойда олиши шу даражага яқин туриши керак. Аммо бу ерда гап нормал, эл қатори, яъни энг кам деганда олиниши зарур фойда устида кетаяпти. Албатта, ошиқча ёки иқтисодий фойда соҳаларда табақалашган бўлади. Шу сабабли фойданинг капиталга нисбатан умумий миқдори савдо-сотиқда бошқа соҳаларга нисбатан ортиқ ёки кам бўлиши турган гап.

Тижоратчилар фаолиятига қараб савдо фойдаси турлича тақсимланади. Савдо-сотиқ билан маҳсус фирмалар шуғулланганда фойда уларнинг ихтиёрита тушади, шу ерда тақсимланади. Бу ишни брокерлар, маклерлар бажарганда савдо фойдаси харидор ва сотувчиларнинг комисссион тўлови шаклида ундириладики, улар одатда савдо-сотиқ ҳажмининг 5—10% га тенг бўлади. Бу тўловнинг бир қисми брокерлар идорасига, қолгани уларни ўзларига тегади. Бунда фойда уларнинг шахсий даромадига айланади.

Савдо-сотиқдан тушган фойда савдо-сотиқнинг ғизвожи учун шу соҳаниниг ўзиға реинвестиция әтилиши (қайтадан солиниши), бошқа соҳаларда капиталга айланниши, банкка қўйилиши ёки эгаси томонидан истеъмол учун сарфланиши мумкин. Тижорат иши пул билан бўладиган иш. Шу боисдан шулни ҳам кўриб чиқиш зарур.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР ВА МУСТАҚИЛ ИШЛАШ ТОПШИРИҚЛАРИ

1. Бозор нима деганда савдо-сотиқ бўладиган жойни тушуниш илмий жиҳатдан тўғрими?
2. Ўзбекистон магазинларида 1993 й. аҳолига белгиланган рўйхатга биноан ва маълум нормада ва давлат белгилаган нархда энг зарур озиқ-овқат товарлари сотилади. Буни қандай бозор аломати десак бўлади?
3. Бозор қандай функцияларни бажаради?
4. Бозорнинг қандай турлари бор?
5. Бозор сегментларининг мезонлари нимадан иборат?

6. Ресурслар бозори истеъмол товарлари бозоридан нималар билан ғафарланади?

7. Пахта биржасининг брокери биржа омборидан ўз пулига 100 тонна пахта сотиб олиб қўйди, улгужи савдо фирмаси эса 5000 тонна пахтани сотиб олиб, омборга жойлади. Кимнинг тижорат иши қонуний бўлади, саволнинг қўйилишида қандай хато бор? Ўйлаб кўринг.

8. Меҳнат, молия ва интеллектуал товарлар бозорларининг қандай хусусиятлари бор?

9. Тижорат харажатларининг ишлаб чиқариш харажатларидан қандай фарқи бор?

10. Тижорат (савдо) фойдасининг қандай хусусиятлари бор?

11. Савдо фойдасини олишининг шартлари қандай?

12. Модали устки кийимлар магазинида мол яхши ўтмай қолди. Шундай шароитда магазин эгаси нима қилиши зарурлигини ўйлаб топинг: нархни тушуради, янги товарлар келтиради, ишловчилар малакасини оширади, реклама харажатини кўпайтиради, савдо хизматларини яхшилайди. Топган жавобингиз тўғрими, йўқми, шуни исботлаб кўринг.

XIII БОБ

ПУЛ ВА УНИНГ ИҚТИСОДИЁТ УЧУН АҲАМИЯТИ

1. Пулнинг функциялари

Бозор иқтисодиёти пул билан тирик. Пул бўлмаган жойда бозор иқтисодиёти йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Бозор иқтисоди товарлар ва товарлашган хизматларининг ишлаб чиқаришдан бошлиб, то истеъмолчига бўлган ҳаракатидан иборатки, бу ҳаракат пул воситасида амалга ошади. Ишлаб чиқариш ресурслари бозорда пулга харид қилиниб, товарлар яратилади, яратилган товарлар пул даромадларига айирбошланиб истеъмолга ўтади. Товарлар шахсий истеъмолгами ёки инвестиция (ишлаб чиқариш) учун сарф этиладими, барibir пул ёрдамида ҳаракатга келади.

Бозор учун ишлаб чиқариш бор жойда пул ўта муҳим иқтисодий восита бўлади. Ўишлаб чиқаришнинг такрорланишига хизмат қиласи, иқтисодий ўсишга кўмаклашади. Пул шаклидаги маблағлар бозор орқали ресурсга айланади, ресурслар иштироқида товарлар яратилади, товарлар сотилиб яна пул олинади. Шундай ҳаракатнинг

қайтарилиб туриши иқтисодий жараён юз берганини билдиради.

Хуллас пул такрор ишлаб чиқарипга хизмат қиласи. У доимо оборотда (ҳаракатда) бўлади. Жамиятдаги пул обороти моддий оборотни, яъни яратилган маҳсулотлар ва хизматлар ҳаракатини билдиради. Буни ПМ×ПО=Н×ММ деб ифодалаш мумкин.

ПМ — пул массаси (миқдори); ПО — пул обороти тезлиги; Н — нарх даражаси; ММ — яратилган маҳсулот миқдори. (Масалан, ПМ=10 млрд. сўм; ПО=5 марта (йилига); Н=2,5 сўм; ММ=20 млрд. дона 10 млрд. $\times$ 5 = 2,5 $\times$ 20 млрд. 50 млрд. сўм=50 млрд. сўм.

Пулнинг иқтисоддаги аҳамиятини у бажарадиган функциялар белгилаб беради К. Маркс пулнинг беш функцияси (вазифаси) борлигини кўрсатган: қиймат ўлчови, муомала воситаси, жамғариш воситаси тўлов воситаси, ва ниҳоят, жаҳон пуллари. Ҳозирги назарияларда уларнинг учтаси тан олинди.

Қиймат ўлчови — пул умумий эквивалент бўлминиш товар экан, ўзида меҳнатни мужассамлантиради ва шу сабабли товарлар қийматини ўлчай олади. Пулда ифодаланган қиймат — бу нарх. Товарнинг қанча туришини цул билан белгилаб, у 50 сўм, 10 доллар, 50 динор, 20 марка, 50 иен турари деб айтамиз. Буюмларнинг оғирлиги, эни ва бўйига қараб, килограмм ёки метр билан ўлчагандай, товарларнинг нархи пул булан ўлчанади. Ҳар бир мамлакатнинг ўз ўлчами бор — бу унинг миллий пулларидир **Ўлчов бирлиги нарх масштаби дейилади**. Бирлик қилиб АҚШда доллар, Англияда фунт стерлинг, Туркияда лира, Германияда марка, Саудия Арабистонида риёл қабул қилинган ва ҳ.к.

Миллий цул инфляцияга учраб тез қадрсизланганда, товар нархини бошиқа, қадри барқарор обрўли пулда, масалан, долларда ўлчайдилар.

Муомала воситаси. Пул олди-сотдида ишлатилади. Пул ёрдамида товарни харид этиш, пулга товар айрбошлиш ($P-T$) ёки товарни сотиш товарни пулга айрбошлиш ($T-P$) юз беради. Пул иштирок этганда товар айрбошлиш товар муомаласи шаклини олади. Бундан фарқлироқ, бартер — товарни товарга бевосита алмаштириш бўлиб, маълум келишилган нархни тақозо этсада, пул иштирокисиз юз беради. Бартерда товар олишини уни сотишдан ажратиб бўлмайди. Бартер пулсиз айрбошлиш бўлганидан бозор иқтисодиётига тўгри келмайди, шу сабабли пул қадрсизланган, товар топиш муш-

кул бўлган шароитда амалга оширилади. Пул ҳамма товарга айирбошланганидан, ҳамма ерда қабул қилинади. Агар пул бўлмаганда эди, керакли товар топиб олиш учун, ўз товарини бошқа товарга, бошқасини ва яна бошқасига алмаштириш кўп марта юз бериб, ниҳоят керакли товар учрагунча давом этар эди. Пул бундай мушкулликни осон қиласиди. У керакли товарни тез топиб, танлаб олиш имконини берганидан, айирбошлишга кетган вақтни, бинобарин, унинг харажатларини тежаб қолади, олди-сотди бевосита товар айирбошлишга нисбатан юқори самарага эга бўлади. Ўта тақчиллик юз бериб, бозор алоқалари бузилган шароитда айирбошлишда талонлар ва купонлар жорий этилади. Булар арzon нархда ва белгиланган миқдорда ҳамда кафолатланган ҳолда товарлар сотиб олиш ҳуқуки берувчи қоғозлар. Улар пул сифатида чиқарилмайди, лекин муомалада қатнашади. Шу сабабли уларни ҳам сотиш мумкин. Бу қоғозлар харид этишда пул билан фақат биргаликда товар айирбошлишга хизмат қиласиди. Ўзбекистонда ички бозорни ортиқча пулдан ҳимоя қилиш учун 1992 йилдан бошлаб купонлар чиқарилди. Натижада бозор икки қисмга ажратилди: 1. фақат пул қатнашувчи бозор; 2. ҳам пул, ҳам купон қатнашувчи бозор. Купонлар ва талонлар товар билан таъминланганидан улар пулга ҳам айланниши мумкин. Масалан, Украина 1991 йил чиқарган «карбованец» деб аталган талонлар пулга айланниб кетди.

Жамгарма воситаси. Бу пулнинг жамланган бойлик шаклига кириб, ўз эгаси учун керак бўлганда харид этиш воситаси бўлиб хизмат қила олишидир. Пул — қоғоз ёки танга бўлгани учун бойлик эмас, балки ўзида меҳнатни мужассамлаштиргани, унга ҳамма нарсани харид этиш ёки уни жамлаб сақлаш мумкин бўлгани учун бойлик ҳисобланади. Пул бойликтининг маҳсус шакли, унинг бир кўриниши, чунки ундан бошқа шакл, кўринишдаги бойликлар ҳам бор. Масалан, уй-жой, ер-сув, ўрмонлар, конлар, озиқ-овқат, кийим-кечак, машина-ускуна, акция, облигация ва ҳ. к. Пул бойлик жамгаришининг қулай усули, чунки пулда **ликвидлик** бор, яъни пулни тўлов учун ҳамма ерда унда белгиланган номиналга (ёзиб қўйилган миқдор, кўрсаткичи, масалан, 100 доллар деб ёзилган) қараб тўлов учун қабул қилинади. Пул бошқа ликвидлик воситаларига нисбатан, айтайлик, ер, бино, акция, облигация, сертификатларга нисбатан барқарор восита ҳисобланади, унинг қадри бир хил сақланади (инфляция бўлмаса), бошқа ликвидлар нархи-қадри ўзгариб туради.

Аммо шиддатли инфляция шароитида пулни жамғарип бемаънилик бўлади. Пулни олибок, бирдан сарфлаш қулагай бўлади. Шундай вазиятда жамғармани қадрли пулда бажарадилар.

Гап шундаки, инфляцияга учраган пулнинг харид қобилияти пасайиб боради ва унга ишонч йўқолади, ҳамма ундан қутулишга интилади, унга бошқа қадрли валютани сотиб ола бошлайдилар. Валюта бозорида чайкоччилик кучаяди. Қадрли валюта бу инфляцияга дучор бўлмаган ёки кам даражада унинг таъсирига берилган валютадир. Масалан, Германия маркаси йилига атиги 2% га қадрсизланади.

Жамғарила бориб харид қобилиятини сақловчи барча пул воситалари пул агрегати деб аталади. Бунга нақд шуллар, маълум муддатга ёки муддатсиз банкка қўйилган пуллар, сертификатлар ва бошқалар киради.

Ҳозирги пул назарияларида пулнинг тўлов функцияси муомала воситаси билан қўшиб юборилади, олтин қўймалар шаклидаги жаҳон пуллари, умуман олтин пуллар йўқолиб, жаҳон пули вазифаларини айрим қадрли валюталар бажарганидан, пулнинг сўнгиги тўлов воситаси ва жаҳон пуллари функциялари амалда йўқ деб қаралди. Пуллар турлича бўлади: танга пул, қоғоз пул, чек шаклидаги пул, электрон пул.

2. Пул қадр-қиймати. Пул талаб ва таклиф таъсирида

Пул товар экан, унинг жамият учун, инсон учун нафи, фойдалиги (истеъмол қиймати) бор, шунингдек, қийматга ҳам эга. Пулнинг фойдалиги, бинобарин, кераклиги шуки, у ўз функцияларини бажариб, иқтисодиёт мушкулини осон қиласди, иқтисодий алоқаларнинг воситаси бўлиб хизмат қиласди. Пулнинг қиймати ҳам маҳсус. У металл пулни зарб этиши ёки қоғоз пулни босиб чиқариш харажатларини билдирамайди. Бу харажатлар пул қиймати әмас, пулни муомалага киритиш сарфлари дидир. Пулнинг қиймати, аниқроғи унинг қадр-қиймати дегандан пул бирлигининг харид этиши қурби-қобилияти, яъни унга қанча товар ва хизматлар харид этиши мумкинлигини тушунилади.

Пул қадр-қиймати пархга, нарх эса ишлаб чиқариш харажатларига ва бозорга ташланган пул миқдорига боғлиқ. У харажатлар ва пул миқдорига тескари пропорционал (мутаносибликда) ўзгаради. Бу боғланиш нарх орқали юз беради. Шу сабабдан пул қадр-қиймати нарх

даражасига нисбатан тескари пропорционалдир: нарх пасайса шул қадри ошади, нарх ошса пасаяди. 1990 йил Ўзбекистонда 10 тийинга бир қути, 1993 йил бошлирида 2 сўмга бир қути гугурт олинган. Нарх ошгани туфайли пулнинг гугуртга нисбатан харид қобилияти 20 марта пасайди. Бу мувозанатнинг бузилиши, чунки гугуртни ишлаб чиқариш харажатлари 20 марта ошмади, балки пул массаси кўпайиб кетди. Пулнинг қадрсизлашиши унинг ролини сусайтиради, чунки пул ўз функцияларини тўла бажара олмай қолади. Гап шундаки, пул нархни ўлчай олмайди, пулга товар сотиш ўрнига бarter келади, пулни жамғариш иқтисодий бемаънилийка айланади. Шундай шароитда мавжуд пулдан воз кечиб, бошқа пулга ўтиш, яъни пул ислоҳоти қилиш заруратга айланади.

Пул товар экан, у талаб ва таклиф таъсирига берилади. Пул таклифи муомалага чиқарилган маълум турдаги пул миқдоридир. У талабдан ортиқ ёки кам бўлиши мумкин: кам бўлганда тўлов кризиси юзага чиқади. Масалан, 1992 йил МДХ мамлакатларида корхона-ташкимотлар бир-бирига пул тўлай олмай қолдилар, чунки нақд бўлмаган пуллар обороти секинлашиб, пул етишмай қолди. Демак, пул таклифи унинг муомалага чиққан миқдори билан ўлчанади, бу миқдор эса унинг оборот тезлигига қараб ҳар хил бўлади. **Пулга талаб хўжалик обороти учун керак пулга эҳтиёждир.** Пулга талабни корхоналар, ташкимотлар, аҳоли ва давлат билдиради, чунки улар хўжалик субъектлари, ишлаб чиқарувчи ёхуд истеъмолчилардир. Пулга талаб пул операцияларининг миқёси ва тезлиги билан ўлчанади. Пул билан муомалакилиш ишлари қанчалик кўп бўлса, шунчалик пул кўп керак бўлади.

Агар пул қанчалик тез айланаб турса (оборот қилса), пулга талаб шунчалик қисқаради.

Пулга талаб деганда пулнинг олди-сотди, тўлов ишларидагина эмас, балки жамғарма сифатида ишлатилиши эҳтиёжини ҳам назарда тутиш керак. Пул жамғарилса процент туғади. Процент ошса маблагни бошқа ердан олиб, банкка қўйиш маъқул. Бу ҳолда акция ва облигация олгандан кўра пулнинг ўзини ишлатиш маъқул. Пулни эгаллаб туриш қулай бўлганидан унга талаб ошади. Акс ҳолда бойликнинг бошқа тури қулай бўлиб қолади.

Пулга талабнинг миқдорий ўлчами бор. К. Маркс таълимитига кўра муомаладаги пул миқдори икки асосий

омилга боғлиқ: 1) товарлар нархининг суммаси (ТНС) — қанча товар бор, ҳар бир товар нархи қанча, яъни бозорга жами неча шуллик товар чиққан; 2) пул ҳаракати — нул обороти тезлигига (ПО), яъни пул неча марта олди-сотдига воситачилик қиласди. Бунда $\text{ПМ} = \frac{\text{ТНС}}{\text{ПО}}$.

Агар $\text{ТНС} = 1$ трлн. сўм, $\text{ПО} = 5$ бўлса, унда $\text{ПМ} = \frac{1 \text{ трлн.}}{5} = 200$ млрд. сўм.

Хўжалик оборотида пулнинг доимо ҳаракатда бўлиши, пул ўз функцияларини узлуксиз бажариб туриши пул мумомаласи дейилади.

К. Маркс иқтисодиётга зарур пул миқдорини пул мумомаласи қонунига биноан аниқланишини қайд этган. Бу қонун пул миқдорига таъсир этувчи омиллар ҳаракатини билдиради. Бу қонун таърифи қуйидагича: музайян даврда мумомалага зарур бўлган пул миқдори барча товарлар нархи суммасига (ийғиндинсига) тўғри пропорционал, пул обороти тезлигига тескари пропорционал ўзгаради.

Бозор иқтисодиёти ривожланган сари пул муносабатлари мураккаблашади, ўзаро боғлиқ пул оқими кучаяди. Товарлар, акция, облигация сотиб олиш, банкдан пул қарз олиш кучаяди. Бойлик шакллари кенгаяди, уни сақлашнинг алътериатив (муқобил) усуллари пайдо бўлади. Уни наҳд пул, банк счётидаги пул, олтин буюмлар, умуман қимматбаҳо буюмлар, акция ва облигациялар, ниҳоят, моддий шаклда сақлаш имкони пайдо бўлади. Бойликнинг қандай шаклда сақланипши ва қандай тарзда ишлатилиши пул миқдорига таъсир этади. Бундай боғланишни пулни миқдорий назарияси тарафдорлари ва кейнчилар¹ ҳисобга олишган. Миқдорий назариячилар пулга талабни уч нарсага боғлиқ деб қарашади: 1) нархларнинг мутлақ даражасига; нарх юқори бўлса, пул кўп талаб қилинади; 2) ишлаб чиқариш миқёсига, яъни ишлаб чиқариш кенгайса, аҳоли даромадлари кўпаяди; уларни тўлаш учун кўпроқ пул керак бўлади; 3) пул обороти тезлигига, яъни нул йилига неча марта даромад бўлиб қайтади ва неча марта олди-сотдига хизмат қиласди. Шуларга кўра $\text{ПТ} = \frac{\text{НД}}{\text{НМ}} : \text{ПО}$.

Бунда ПТ — пулга талаб; НД — нарх даражаси; ЯМ —

¹ М. Кейнс — инглиз иқтисодчиси ва унинг издошлари.

яратилган реал маҳсулот ёки реал даромад; ПО — пул обороти тезлиги.

Кейнсчилар, пул миқдорига таъсир этувчи омилларга қўшимча тарзда яна уч омилни кўрсатиб ўтадилар: тўлов учун пул зарурлиги; ҳар эҳтимолга қарши пулни вақтинча бўлса-да жамғарисб, керак бўлиб қолганда бирдан ишлатишга интилиши; бойликни зарар кўриш хатаридан асраш учун пул шаклида сақлаш. Кейнсчилар пул миқдорига бойлик эгаларининг субъектив хатти-ҳаракатлари, интилишларини ҳам таъсир этишини инобатга олганлар. Энг сўнгги назариётчилар, масалан, монетаристлар¹ пул миқдорига таъсир этувчи омилларга айтилганлардан ташқари банк проценти (реал) даражаси ва инфляция суръатларини киритадилар. Улар процент даражасини пул миқдорига икки хил таъсирини инобатта оладилар, биринчидан, процент нормаси пасайса, қарзга пул олиш қўпаяди, ишлаб чиқариш кенгайиб даромадлар ошиди. Албатта, бу ўз-ўзидан пул миқдорини оширади. Процент камайганда бойликни банкда пул шаклида эмас, балки, масалан, акция, облигация шаклида сақлаш қулай бўлади. Процент ошганда бойликни пул шаклида сақлаш кучаяди, пулга талаб кенгаяди, аммо пул ишлаб чиқаришга кам қўйилиб, даромад камаяди, пулга талаб қисқаради.

Инфляцияга келсак, у пул миқдорини тўғридан-тўғри оширади, чунки пул бирлигининг қадри тушиб, хўжалик обороти учун тобора кўпроқ пул талаб қилинади. Энг сўнгги пул назарияларида бойлик ортиши билан уни пул шаклида сақлаш иштиёқи ҳам кучаяди, иқтисодий конъюнктура яхши бўлса, пулга талаб ортади, конъюнктура ёмонлашса, акс ҳодиса юз бериши қайд этилади.

Кўриб чиқилган ҳамма назарияларда пул миқдори ишлаб чиқариш ҳолатига, нархга, пул обороти тезлигига боғлиқ эканлигига эътибор берилади. Пул миқдорининг ишлаб чиқаришга алоқаси пулнинг товар билан таъминлаш зарурлигини, пулнинг маҳсус товарлигини ва шу жиҳатдан бойлик бўлишини кўрсатади, унинг айланиси ишлаб чиқаришдаги өмиллар — ресурслар ва шунингдек, яратилган товар-хизматлар ҳаракатини билдиради.

¹ Уларнинг бош назариётчиси М. Фридмен (АҚШ).

3. Инфляция ва унинг бартараф этилини

Соғлом бозор иқтисодиёти пулга талаб ва пулга таклиф мувозанатда бўлишини билдиради. Аммо мувозанат бузилиб ҳам туради, бу пул миқдорига таъсир этувчи омилларнинг нэдан чиқиши натижасидир. Биз юқорида кўрганимиздек, ишлаб чиқариш ҳажми, пул миқдори ва шуннинг айланishi тезлиги ва, ниҳоят, нарх ўртасида узвий алоқа мавжуд. Ишлаб чиқариш ўсмаган ҳолда пул миқдори ўса, бунга жавобан нарх ошади. Агар ишлаб чиқариш ўсиб, пул кўпаймаса, нарх пасайди. Ишлаб чиқариш кўпайиб, нарх ошган ҳолда пул тез айланса, пул миқдори қисқаради. Керакли пул миқдори фақат нархга қараб эмас, балки иқтисодиёт аҳволига ва шул тезлигига қараб белгиланади. Иқтисодий юксалиш юз бергандা пул кўп бўлса, унинг товар билан таъминланиши ортади, пул қадри тушмайди. Аммо пул тез айланаб борса, унинг бир қисми ортиқча бўлиб қолади. Гарб иқтисодчилари-нинг ҳисобига кўра 1854—1982 йилларда дунёда 30 та иқтисодий цикл-тебраниш бўлиб, унинг доирасида 18 марта ишлаб чиқаришнинг қисқариши ва 33 марта юксалиши юз берди. Шу даврларда ишлаб чиқариш кенгайиб, қисқариб турди ва шунга қараб пул миқдори ўзгарди.

Нархнинг пул миқдорига таъсири қисқа даврда сезилмайди, узоқ даврда намоён бўлади. Агар пул миқдори иқтисодий ўсишга монанд равишда кўшайса, у қадрсизланмайди.

Ишлаб чиқариш ҳажми, пул миқдори ва пул обороти ўртасидаги мувозанат бузилса, инфляция юз беради.

Инфляция — муомалада керагидан ортиқча пул пайдо бўлиб, нарх-наво ўсиб, пул қадр-қиймати, яъни харид қобилиятининг пасайиши, пулнинг обрўсизланишидир. Инфляция нарх-наво индексининг ортишида, аниқроғи қимматчиликда ифода этилади. Инфляция унинг ҳар ойлик ёки ҳар йиллик суръатлари билан ўлчанади. Бунинг учун варх-наво индекси белгиланади, яъни маълум йилдаги нархлар 100 деб қабул қилинади ва кейинги йилдаги нархларнинг ўзгариши шунга нисбатан ўлчанади. Масалан, 1990 йилги нархларни 100 деб олсанк, 1991 йили у—134 га, 1992 йил—167 га, 1993 йил—198 га тенг бўлади. Шунга қараб инфляция даражаси (ИД) ёки суръати аниqlанади;

$$\text{ИД} = \frac{198 - 134}{134} \times 100 = 32,2\%$$

Инфляция сабаби нима? Сабаб иқтисодиётда, аниқроги ишлаб чиқаришнинг ўзида. Шунинг учун инфляцияни иқтисодий танглик билан бир вақтда юз бериши бежиз эмас. Ишлаб чиқариш сустлашиб, бозор талабидан орқада қолади, ишлаб чиқариш ҳамма ресурслардан фойдалансанда, товар таклифлари пулни тўйдира олмайди, товарга чанқоқ пуллар ўз ташналигини қондира олмайди. Бу пуллар шахсий истеъмол учун, ишлаб чиқариш истеъмоли (инвестиция) учун ва, ниҳоят, давлат истеъмоли учун ажратилади, шунингдек, пул ташқаридан кириб, экспорт талабини оширади. Товарлар ва хизматларнинг жами талабдан орқада қолиши нархни ошириб, пул бирлиги қадрини туширади. Бу одатда ортиқча талаб чақирган инфляция деб юритилади.

Бинобарин, пул миқдори асосан ишлаб чиқариш ҳолатига боғлиқ экан, уни сунъий равишда кўпайтириш, яъни экспансион пул сиёсатини юргизиш пул қадри тушиб кетишига асосий сабаб бўлади. Бу ишга давлат катта ҳисса қўшади. Давлат ўз харажатларини даромадлари билан қоплай олмайдиган шароитда бюджетда тақчиллик (дефицит) ҳосил бўлади. Буни давлат ортиқча эмиссия, яъни пул чиқариш ҳисобидан қоплайди. Пул кўпайиб, талаб ошади, натижада инфляция келиб чиқади. МДҲ мамлакатларида инфляцияга давлатнинг ортиқча пул эмиссияси катта ҳисса қўшди. Масалан, пул эмиссияси Россияда 1993 йил ой сайин қўйидагича ўси (фоиз — ҳисобида): февраль — 156,4, март — 75,2, апрел — 262,5, июнь — 160,1. 1992 йил июнь ойидан 1993 йил июн ойигача пул эмиссияси 13 марта кўпайди. Товарларга талаб ортиқча бўлмаса-да, умумий нарх даражаси ўсиб, инфляция юз бера олади. Бунда **таклиф инфляцияси** пайдо бўлади. Унинг сабаби ўртacha ишлаб чиқариш харажатларининг, яъни маҳсулот бирлигига кетган харажатларнинг ортишидир. Харажатлар ошганда муайян нархда товар сотиш фойдани қисқартиради, чунки улар тескари пропорционал ўзгаради.

Шундай шароитда ишлаб чиқаришни кўпайтириб, товар таклифини оширишга қизиқиши бўлмайди. Нарх оштандагина, шунга қараб, товарлар таклифи кўпайиши мумкин. Харажатларнинг ортиши иш ҳақини иш унуми ошмаган ҳолда ошириш туфайли кўпайишидан ҳам келиб чиқади. Шунингдек, бу ҳодиса хом ашё, ёқилги ва материаллар нархининг кутимаганда ошиб кетиши, хусусан сотовучи томонидан юқори нарх ўрнатилиши натижасида ҳам келиб чиқади. Масалан, 1993 йили Россияда

энергия омиллари (нефть, күмир) нархининг ортиши Ўзбекистонда ишлаб чиқариш харажатларининг ошиб кетишига олиб келди.

Инфляция асосан уч хил бўлади:

1. **Ўрмаловчи, эвіда бўладиган инфляция.** Бунда нарх-наво секин, ўрмалаган ҳолда орта бошлайди, иқтисодий ўсиш бўлиб туради, ишсизлик катта бўлмайди, инфляция суръатлари 2—3% атрофида бўлади.

2. **Сузиб юрувчи инфляция.** Бунда нарх-наво тезроқ ўса бошлайди, иқтисодий ўсиш суръатлари сусайди, ишсизлик кўпая боради. Инфляция йилига 8—12% атрофида бўлади.

3. **Ютурувчи инфляция ёки гиперинфляция.** Бу ҳаддан ташқари инфляция, нарх-навонинг шиддат билан ўсиши, пул қадрининг ғоят тез пасайиши, пул топишга интилишнинг минимал даражага келиши билан характерланади. Гиперинфляциянинг яна бир белгиси корхоналар, ташкилотлар ва аҳоли нима қилиб бўлса ҳам қадрли пул — валюта йиға бошлайди. Валюта қадрсизланган пулни муомаладан сиқиб чиқара бошлайди. Агар валюта етишмаса, пулсиз бир товар бошқасига тўғридан тўғри (бартер орқали) айрбошланади. Гиперинфляция шароитида нарх-навони мутлақо тартибида солиб бўлмайди. Нархлар ойига 40—50% атрофида ўсади. Гиперинфляция оқибатида мавжуд пул тизимининг тамомила барбод бўлиш хавфи туғилади, чунки пул ўз функцияларини бажармай қўяди. Ҳамма қадрсизланган пулдан қутилиш учун шошилинч равишда ҳозир кераксиз товарларни ҳам ола бошлайди. Нарх тез ўсади, шунга биноан аҳолининг пул даромади ҳам ўсади, натижада яна пул кўпаяди. Пул даромади ва нархлар бир-бирини етаклаб, юқорилашиб кетаверади. Бекарорлик туғайли пул, ишлаб чиқаришга қўйилмасдан қимматбаҳо буюмга айрбошланади, пулга ишонч йўқлигидан молия-кредит издан чиқади. Хуллас, гиперинфляция иқтисодий ҳалоатидар.

Инфляциянинг енгил турлари иқтисодий ўсиш шароитида юз берса, оғир турлари иқтисодий тургунлик ёки танглик шароитида содир бўлади. Инфляциянинг иқтисодий танглик билан биргаликда юз бериши **стагфляция** деб аталади. Инфляция иқтисодиётда турли оқибатлар қолдиради. Бу инфляциянинг қандай шароитда боришига боғлиқ. Агар инфляция бозор товарларга тўйинган вазиятда суст кечса, пул қадрининг пасайини талаб-эҳтиёжни қондириш учун кўпроқ пул топишга ундейди.

Пулга интилиш ишлаб чиқаришни олға суради. Ялпига тақчиллик, яъни товарлар оммавий тақчил вазиятда шиддатли инфляция юз берса, қиммат бўлса-да, пулга товар топилмаса, ишлаб чиқаришни олға тортувчи куч бўлмайди, чунки тархоналар, ташкилотлар ва айрим кишилар ортиқча пул топишга интилмайди, чунки барибир пулга товар етишимайди. Бундай ҳол иқтисодиёт учун ҳалокатлидир. Инфляцияни тез даф этмай туриб, иқтисодий стимуллар ҳаракатга келмайди. Собиқ СССР таркибига кирган, яъни МДҲ давлатлардаги 90-йиллар бошидаги инфляция иқтисодий ўсишни бўғувчи инфляциядир.

Инфляция аҳолининг турли қатламларига ҳар хил таъсир этади. Қатъий белгиланган даромад олувчилар — нафақа, пенсия, стипендия, ижара ҳақи, хайрия пули эгаларининг, шунингдек, давлат бюджети молиялаштирувчи ташкилотларда маош олувчиларга тегадиган пулга нисбатан нарх-наво тез ўсади. Агар уларнинг даромади нарх ўсишига қараб тўла индексациялантирилмаса, уларнинг турмуш даражаси пасайиб кетади. Айни пайтда ишлаб пул топувчилар турмуши пасаймасдан, ҳатто юксалиши ҳам мумкин. Айниқса, бу бизнесменларга хос. Нарх харажатга қараб ёки ундан тез ўсса, фойда бир меъёрда қолади ёки ортади. Янги талабгир товарлар чиқарувчи тархоналар ҳам ютқазмайди. Улар товарнинг пархи бошқаларнидан тезроқ ўсади. Шўнга қараб иш ҳақи ва фойда ҳам кўпаяди. Инфляция шароитида пул жамғармалари ҳам қадрсизланади, чунки уларнинг реал қиймати, яъни уларга олиш мумкин бўлган товар ва хизматлар миқдори камаяди. Пулга тенглаштирилган қофозлар сутурта полислари, акциялар, облигациялар, чеклар, сертификатлар реал қиймати ҳам пасаяди. Тўғри банкка жойлаштирилган пул ва қимматли қофозлар даромад келтиради, лекин уни инфляция ютиб юбориши мумкин. Шиддатли инфляция чоғида қадрсизланган жамғармани оз бўлса-да қоплаш учун у индексацияланади, яъни унинг суммаси оширилади. 1991 йил Ўзбекистонда банкдаги аҳоли жамғармалари 40% миқдорида оширилди. Инфляция шароитида қарз берганлар ютқазса, қарз олганлар ютади, бу ҳам цул қадрининг пасайишидан келиб чиқади. Бу кутилмаган инфляция шароитида юз беради. Агар инфляция бўлишидан ҳамма огоҳ бўлса, қарз берилганда унга тўланадиган процент миқдори инфляцияни ҳисобга олиб белгиланади. Айтайлик, агар инфляция бўлмаса, банк 7% эвазидан қарз

беради. Агар йилига 5% га тенг инфляция кутилса, шунун ҳисобга олиб, банк қарз учун унинг 12 (7+5)%ига тенг процент талаб қиласди. Қарз берувчилар ютқазмаслиги учун қарз қадрсизланадиган пулда эмас, қадри барқарор, ҳеч бўлмагандек сеъни қадрсизланадиган пулда берадилар, ва шу пулда қарзни қайтариб оладилар. Қадрқиймати барқарор, бинобарин, обрўли пул билан қарз берилганда, қарздордан ундириладиган қарз ҳаки ҳам юқори бўлади. Масалан, қадрсизланган 100 бирликка тенг пул қарз қилинса, у 120 бирликда қайтарилади, агар қадри барқарор 100 бирликка тенг пул олинса, у 130 бирликда қайтарилади. Пул қадрсизланганда давлат қарзи ҳам қадрсизланади.

Инфляция оқибатларини алътернатив тарзда «ютиш ёки ютқазиш» деб қараб бўлмайди. Кишиларнинг моддий ахволи икки ёқлама. Оиланинг ўзида бир киши қарз олса, иккинчиси қарз беради. Бир киши пулни ишлатиши ёки ишлатмаслиги мумкин, бирорвлар эса пул қадри пасаядиган ёки қадри ошиб борадиган соҳага жойлаштиради. Шу боисдан инфляция оқибати зиддий, ундан айни бир вақтда ҳам ютқазиш, ҳам ютиш мумкин. Инфляциядан фарқлироқ дефляция нарх-наво пасайишини, пул қадрининг ортишини билдиради. Шу сабабли инфляциядан ютқазганлар дефляциядан ютиб читқадилар.

Инфляция иккисодга путур етказгандан уни тугатиш ёки юмшатиш учун давлат антиинфляция сиёсати олиб боради. Бу сиёсат икки йўналишда боради: 1. **Ишлаб чиқариши жонлантириш**. Товарлар ва хизматлар кўп яратилса, ортиқча пулларнинг ташналиги қондирилиб нархнаво, бинобарин, пул қадри барқарорлашади. Шу сабабдан ишлаб чиқаришига рагбатлантириш чоралари кўрилади. Ишлаб чиқаришга солинган фойда солиқдан озод қилинади, ишлаб чиқаришга арzon кредит берилади, янги ишга қўл урган корхоналарга бюджетдан субсидия ажратилади фирмалардан олинадиган даромад солиқлари камайтирилади, экспорт-импорт бўйича имтиёзлар берилади. 2. **Пул массасининг ортишини чеклаш ёки тўхтатиб қолиш**, пулга талабни қисқартириш. Шу мақсадда пул даромадлари (иш ҳаки, нафақа, пенсия, хайрия тўловлари) назорат қилиниб, уларнинг ўсиши чекланади ёки тўхтатилади. Ортиқча пулни товар бозоридан чиқариб, қантариб қўйиш учун депозитлар (қўйилган шуллар) учун банк тўлайдиган процент оширилади. Пул банкда жамланаб, товарларга талабни қисқартириб туради, уни ишлаб чиқаришга юбориш имкони пайдо бўйади.

лади. Масалан, АҚШда 80-йиллар бошида банклар йилига депозитлар учун 15—18% тўлайдиган бўлдилар. Бу бозордаги пулярнинг кўп қисмини депозитга айлантириди. Муҳими дунёдаги пуллар АҚШ банкларига оқиб келди, улар ишлаб чиқаришга қўйилиб, иқтисодий жонжалини юз берди. Пул оқимини қисқартириш учун бюджет тақчиллиги ва унга боғлиқ пул эмиссияси жиддий чекланади ёки тўхтатилади. Буни **тақчилликсиз молиялаштириш** дейилади. Зиддиинфляция тадбирлари пулни даволаш йўли, соғлом пул — соғлом иқтисодиёт демакдир. Пул қадр-қийматининг барқарорлашуви уни тошишга интилишини кучайтиради, бу эса иқтисодий ўсишни юзага келтиради.

4. Валюта муносабати

Иқтисодий алоқалар давлатлараро доирага чиқиб, байналмилаллапиб боради, пулни халқаро иқтисодий муносабатлар воситасига айлантиради. Бу бир пулни иккинчи пулга айлантиришни тақозо этиб, ягона жаҳон пулини талаб қўлмайди. Масалан, АҚШ билан Германия ўзаро савдо қўлганида қандайдир янги пул керак эмас. Бунинг учун доллар маркага айирбошланса бўлгани. **Миллий доирада амал қиливчи, қадр-қиймати шу мамлакат бойлиги билан таъминланган** пул валюта дейилади. Валюталар бир-бирига айирбошлаганда валюта муносабати пайдо бўлади. Бу муносабат ҳукуматлар, фирма-корхоналар, таъкилотлар ва фуқаролар ўртасида юз беради. Пулнинг пулга сотилиш нархи валюта курси дейилади. Шу нархга кўра валюталар бирлиги ўртасидаги нисбат валюта паритети дейилади. Масалан, бир долларнинг 120 иенга сотилиши долларнинг валюта курси, улар ўртасидаги нисбатнинг 1:120 бўлиши валюта паритетидир.

Валюта курсини белгиловчи омил турли давлатлардаги нархлар нисбати, яъни ҳар бир валютанинг харид қурби, қадр-қиймати ҳисобланади. Бу ўз навбатида мамлакатнинг иқтисодий ривожланиш даражасига боғлиқ. Юксак ривожланган мамлакатлар валютасининг курси юқори бўлади. Масалан, сўнгги 30 йил давомида Германия ва Япония иқтисодиёти тез ривожланиб борганидан марка ва иенанинг харид қобилияти ортди ва шунга кўра уларнинг долларга нисбатан курси юқорилашиб борди. Пулга нимани ва қанча харид этиш имкони ёки мамлакат

ишида ва ташқарисидаги нархлар нисбати валюта курси учун объектив асосидир.

Аммо валюта бозоридаги реал курсга бундан ташқари муайян валютага бўлган талаб ва таклиф нисбати ҳам таъсир этади. Агар нархлар нисбатига қараб ташкил топган валюта курсини унинг дастлабки нархи десак, дастлаб-таклиф шакллантирган пировард бозор нархи ундан юқори ёки паст бўлади. МДҲ мамлакатларида бозорга ўтиш давридаги валюта бозорига хос нарса ҳар иккала нархнинг бир-биридан тез йироқлашувидир. Агар пулга нима беришини назарда тутиб, Россиядаги рублнинг долларга нисбатан валюта курсини 1992 йил декабрь ойига ҳисобланганда қуийдагилар келиб чиқади: озиқ-овқат нархига қараб, 1 доллар = 34,7 рубль, кийим-кечак нархига қараб, 1 доллар = 60 рубль, капитал қурилишидаги нархга қараб, 1 доллар = 52 рубль. Умуман ҳамма товарлар ва хизматлар эътиборга олинганда 1 доллар = 45 рубль бўлди. Амалда эса 1 доллар валюта бозорида 450 рубль бўлди. Доллар амалий нархининг дастлабки нархидан 10 баробар юқори бўлишига сабаб, унга ўта юқори талабнинг бўлиши ва бозорга чиқдан долларнинг камлигидир.

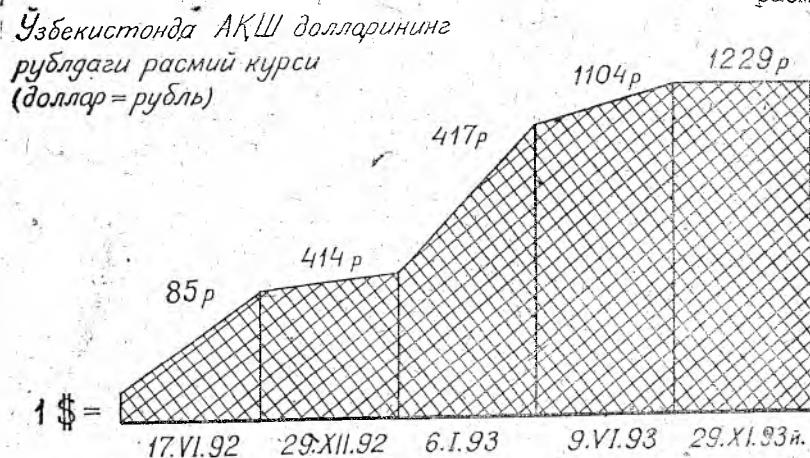
Иқтисодий сустлик ва қийинчилик вазиятида қимматчилик ва тақчиллик түфайли ортиқча пул ўзига жой топа олмай қолади. Иқтисодий беқарорликда пулни ишлаб чиқаришга қўйиш ўта хатарли бўлди, истеъмолчилар даромадларини жамлаш учун пул бўлса-да, товарлар етишмайди. Пул товар бозоридан чиқиб валюта бозорига келади. Бу ерга илгари экспортда юрган пуллар ҳам кириб келади. Олдин валютага қизиқмаганлар ҳам пулни сақлаб қолиш учун валюта бозорига чиқиб, уни шопшилинч сотиб олабошлийдилар. Чунки пулни ишончли асраршнинг бошқача йўли қолмайди. Биринчидан, пул масасининг ошиши, иккинчидан, валютанинг тезаврацион (бойлик тўплаш) воситасига айланиши унга талабни оширади, бинобарин, хориж валюта курси ошади, қадрсизланган пул курси янада насаяди.

Ўзга валютага талаб давлатлараро иқтисодий алоқаларнинг кенгайишидан ҳам келиб чиқади. Чет эл товарларини сотиб олиш, чет элдаги транспорт ва алоқа хизматларидан фойдаланиш, четга капитал ва иш кучини чиқариш, бошқа давлатлар ёки халқаро ташкилотлардан қарз олиш, хорижий туризм—буларнинг ҳаммаси бошқа валютага талаб чақиради. Шу сабабли валюта курси пул қадр-қийматига боғлиқ бўлса-да, ундан анчагина фарқ

қилади. Иқтисодий барқарор мамлакатлар пулиниң валюта курси ҳам барқарор бўлади, тез ўзгармайди. Масалан, 1993 йил февраль ойи бошида валюта бозорида 1 доллар курси 124,60 иен, 1,6410 марка, 0,6930 фунт стерлинг, 5,5515 француз франки, 1523,75 итальян лирасига тенг бўлди. Бу 1992 йил февраль ойидаги курсдан кўп фарқ қиласмайди. Аммо 1993 йилда рублнинг доллардаги курси 1992 йилга нисбатан бир неча баробар камайди (17-расм).

- 240 -

17-pacM

Валюта курсининг пасайиши товарлар экспортини, кўтарилиши эса импортини қулай қиласди. Товарни таш-қарига чиқарип, мамлакатдаги нархга нисбатан бир неча баробар арзон сотиш ҳам маъқул бўлади. Масалан, костюм ички бозорда 500 сўм туради дейлик, ташки бо-зорда шундай костюм нархи 60 доллар. Валюта курсига кўра 1 доллар = 60 сўм. Доллар ҳисобида костюмнинг ички бозордаги нархи $500:60=8,25$ доллар.

Шу костюм четда ички бозордагидан 6 марта арзон сотилганды ҳам ютиб чиқиш мүмкін ($60:10 - 8.25 = 1,75$ доллар).

Давлат валюта курсини ўзгаришидан миллий икти-
содиётни ҳимоя қилиш, унинг ривожига шароит ҳозир-
лаш учун фойдаланади. Давлат томонидан расмий ра-
випда валюта курсининг пасайтирилиши девальвация

дейилади. Масалан, 1 доллар = 120 иен бўлса, иен девальвация этилгач, унинг курси пасайтирилиб 1 доллар = 130 иен бўлиб қолади. Валюта курсининг расмий оширилиши ревальвация дейилади. Агар 1 доллар = 120 иен бўлса, иен ревальвациясидан сўнг 1 доллар = 105 иен бўлади.

Валюта курси икки турга бўлиниши мумкин: 1) қатъий ўзгармайдиган курс — валюталар нархи барқарор туради; 2) сузуб юрувчи курс — валюталар курси ўзгариб туради, аммо маълум чегарада юз беради, яъни курс чексиз ошибб ёки камайиб кетмайди.

Валюта курси таъсирида экспорт ёки импорт устиворлиги таъминланади, бозор ўзгариб, ресурслар оқими ҳам ўзгариади. Валюта курсининг ўзгаришлари бевосита иқтисодиётга таъсир этанидан уни ўзгартириш билан иқтисодиётга тартиб берилади.

Валюта курси пул қадрини ифодалайди. Халқаро миқёсдаги ўз қадрига ва обрў-эътиборига қараб, валюталар икки гурухга бўлинади:

1. Конвертиранган валюта — бошқа валюталарга эркин алмаша оладиган пул.

2. Конвертиранмаган валюта — бошқа валюталарга алмаштириш учун қабул этилмайдиган пул.

Валютанинг қайси гурухга кириши унинг барқарорлигига боғлиқ. Масалан, фанцуз франки конвертиранган бўлса, рубль конвертиранмаган пул. Франк ҳамма жойда бошқа шулга алмашади.

Рубль эса фақат МДХ мамлакатлари ички бозорида бошқа валютага алмашади, лекин бу ҳам чекланган. Валюта аввал мамлакатнинг ўзида алманилади. Бу ички конвертиранни. Сўнг у умуман конвертиранган пулга айланishi мумкин.

Конвертиранган валютанинг ўзи икки хил бўлади. Биринчиси — эркин конвертиранган валюта — бу чекланмаган миқдорда ва ҳамма пул операцияларини бажариш учун ҳамма валюталарга эркин алмашадиган пул. Бундай хусусият қадр-қиймати барқарор, ишончли равишда бойлик билан таъминланган пулларга хос. Улар жумласига АҚШ доллари, Англия фунт стерлинги, Германия маркаси, Япония иени, Швеция франки каби пуллар киради. Улар амалда жаҳон пуллари ҳисобланади. Иккинчиси — одатдати конвертиранган валюта — бу фақат маълум пул операцияларини ўтказиш учун, чекланган миқдорда бошқа валютага алмашадиган пул. Бу пул ўзидан жаҳон пули эмас, унинг амал доираси чекланган.

Масалан, Швецария франки эркин конвертиланган бўлса, француз франки бундай эмас, у чекланган тарзда конвертиланади.

Бозор иқтисодига ўтайдиган мамлакатларда, жумладан, Ўзбекистонда конвертиланган валютанинг бўлмаслиги, унинг жаҳон бозорига, хусусан, капитал бозорига чиқишига тўсқинлик қиласди. Конвертиланган валюта йўқ жойга хориж капитали ошиқмайди. Бозор иқтисодиётига ўтишнинг шарти энг аввал пулни ички конвертабеллигини таъминлаш — миллий пулни хорижий валютага мамлакат ички бозорида эркин айирбошлишни таъминлашдир. Сўнгра эса пулни ташки валюта бозорида конвертиланш зарур бўлади. Шундай валютанинг юзага келиши жаҳон иқтисодиётига қўшилишининг муҳим шарти ҳисобланади.

Конвертиланган валюта ишончли равишда экспорт-импорт операцияларини ўтказишни кафолатлайди, бу эса товарлар ва пул оқимини мослаштириб, бозорда мувозанат бўлишини таъминлайди.

ТАҚРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР ВА МУСТАҚИЛ ИШ

ТОПШИРИКЛАРИ

1. Нима сабабдан пул бозор иқтисодиётининг ғоят муҳим воситаси ҳисобланади?
2. Пулни бойликнинг бошқа турларидан афзаллиги нимадан иборат?
3. Турли назарияларда пулга талаб қандай белгиланади?
4. Пул қадр-қиймати нималарга боғлиқ?
5. Инфляция сабаби нима, унинг турлари қандай фарқланади?
6. Инфляцияни қандай йўллар билан бартараф этиш мумкин?
7. Конвертиланган валютанинг қанақа турлари бўлади?
8. Қуйидаги валюталарнинг қайси бири эркин конвертиланган валюта әканини аниқлаб кўринг: Канада доллари, Австралия доллари, Ирландия фунт стерлинги, Швейцария франки, Франция франки, Англия фунт стерлинги, Швеция кроны, Голландия гульдени, Туркия лираси, Саудия Арабистони риёли, Финляндия маркаси.
9. Япония ички бозорида «Тойота» автомашинаси 1,8

млн. иен туради. АҚШ да эса у 15 минг доллардан сотилади. Долларларнинг валюта курси: 1 доллар = 120 иен. Долларнинг валюта курси 25% камайди. Хисоблаб кўриб хулоса қилинг: валюта курсининг ўзгариши «Тойота» нинг экспортига қандай таъсир этди.

XIV БОБ

ТАЛАБ ВА ТАКЛИФ

1. Товарлар ва хизматларга талаб

Бозорда бир томондан товарлар ва хизматларни ишлаб чиқарувчилар, иккинчи томондан бу товарларни истеъмол қилувчилар ҳаракат қилади. Истеъмолчиларнинг бозордаги ҳаракати талаб шаклида намоён бўлади. Талаб — бу энг аввало бирон-бир товар ёки хизматларга бўйланган эҳтиёжининг бозорда намоён бўлишидир. Талабнинг асоси эҳтиёж бўлар экан, эҳтиёж бўлиб талаб бўйласлиги ҳам мумкин. Талаб реал (амалий) бўлиши учун товарни сотиб олишга етарли пул бўлмоғи керак, ҳақи тўланмайдиган эҳтиёжин бозор хисобга олмайди. Демак, талаб — бу шунчаки эҳтиёж эмас, балки тўловга қобил, пул билан таъминланган эҳтиёждир. Масалан, кимнингдир пальто сотиб олиш хоҳиши бўлса-ю, бироқ бу хоҳиши харид қилиш қобилияти билан мустаҳкамланмаса, яъни зарур миқдорда пули бўлмаса, хоҳиши рўёбга чиқмайди, унинг пальтога бўйланган эҳтиёжи бозорда юзага чиқмайди, яъни талабни ташкил этмайди.

Айрим харидор, қандайдир истеъмолчилар гуруҳи ёки бутун жамият харид қилиб олишни хоҳлаётган аниқ тайин товар ҳажми талаб қилинган товар миқдори дейилади. Истеъмолчилар сотиб олишни хоҳлаётган товарлар ҳажми билан харидорлар томонидан реал сотиб олинган товарлар миқдорини фарқлаш керак, чунки улар мос тушмаслиги ҳам мумкин. Кўп холатларда харидорлар реал харид қилиб олиши мумкин бўлганига қараганда, баъзи бир товарларни катта миқдорда хоҳлайдилар, бу хоҳиши эса уларнинг шу товарларни сотиб олиш учун зарур пулга эга эканлигини, яъни унинг хоҳини хаёл бўймасдан амалий бўлишини кўрсатади.

Талаб қилинган товарлар миқдорини бир қанча омиллар белгилайди: товар ёки хизматлар нархи, харидорлар

дили, таъби; истеъмолчилар даромади; ўринбосар товар ва хизматчиларнинг нархи; мавжуд товар ва хизматларни харид қилиб олувчиларнинг умумий сони; инфляция эҳтимоли ёки таҳмини.

Юқорида кўрсатилган омиллар таъсирида талабнинг ўзгариб туриши содир бўлади. Бу ўзгаришда асосий ма-сала, туб негиз талаб ва товар нархининг ўзаро боғлиқ-лиги ҳисобланади. Чунки санаб ўтилган омиллар орасида нарх ва харид қобилияти талабнинг тез ўзгаришига олиб келади. Талаб билан нархлар ўртасидаги ўзаро таъсирини ҳар қандай товар бозорида кузатиш мумкин: мисол учун мол гўштини олайлик. Бунда ҳамма сотовчилар сифати бир хил гўшт сотадилар ва ахолининг даромадлари, анъ-аналари, дидлари, айрим жойдаги яшовчиларнинг маъ-лум сони ўзгармай қолаверади деб фараз қиласайлик, ми-солимизда факат гўштнинг нархи ўзгаради. Дастлаб ай-рим истеъмолчи талабнинг ўзгаришини кўриб чиқамиз.

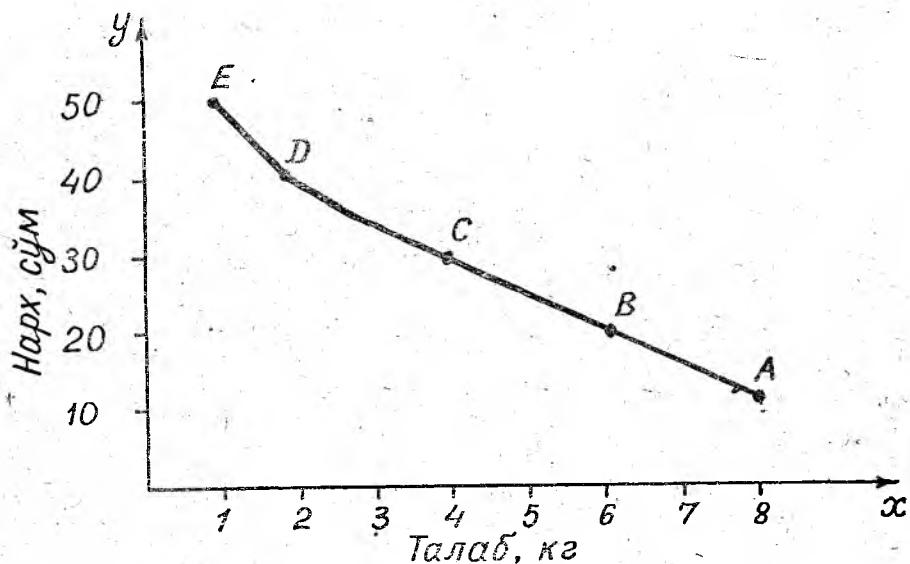
7-жадвал

Якка талабнинг нархга боғлиқлиги

1 кг гўшт нархи (сўм)	Талаб қилинган гўшт миқдори (кг)
50	1
40	2
30	4
20	6
10	8

Жадвалда кўринадики, истеъмолчи 1 кг гўшт нархи 50 сўм бўлса, 1 кг — 10 сўм бўлса 8 кг сотиб олади, яъни нарх қанча паст бўлса, эҳтиёж доирасида шунча кўп гўшт сотиб олинади. Албатта, бопшка ҳар қандай эҳтиёж-дек, гўштга бўлган эҳтиёж ҳам қониқишининг муайян жисмоний чегарасига эга. Агар у қондирилган бўлса, нархнинг ҳар қандай камайтирилиши кишини яна гўшт сотиб олишга ундан олмайди. Аммо нарх пасайган сайин шахсий талабнинг ортиб боришга мойиллиги аниқ.

7-жадвалда келтирилган маълумотларни графикка кў-чирамиз. Х ўқи бўйлаб талаб миқдорини, У ўқи бўйлаб нархни жойлаштирамиз А, В, С, Д; Е нуқталарини бир-лаштириб талабнинг эгри чизиги йўналишига эга бўла-миз (18-расм).

18-расм. Талаб ҳаракатининг чизма ифодаси.

Жадвал ва расмдан кўриниб турибдики, товарнинг (гўштнинг) нархи қанча юқори бўлса, унинг шунчакам миқдорига талаб қўйилар экан. Демак, маълум бир товарнинг нархи қанча ошса (талабнинг миқдорига таъсир этувчи бошқа омиллар ёки шароитлар ўзгармас бўлганда шу товарнинг камроқ ҳажмига талаб қўйилади; аксинча, товар нархий насанайса, унга талаб ортади. Қисқаси, нарх билан талаб миқдори ўртасида тескари боғлиқлик мавжуд. Ана шу акси алоқа талаб қонуни дейилади. Бу қоннинг асосида нималар ётишини қўйидаги ҳолатлар билан изоҳлаш мумкин:

1. Одатда, кишилар мавжуд товарни унинг нархи юқори бўлган шароитда ҳақиқатан ҳам камроқ харид қилиб оладилар. Истеъмолчилар учун нарх, харидни амалга оширишга халақит қилувчи тўсиқ бўлиб ҳисобланади. Бу тўсиқ қанчалик юқори ва мустаҳкам бўлса, харидорлар кам миқдорда маҳсулот харид қиласилар, нарх тўсиғи қанчалик кам бўлса, шунчалик кўп миқдорда маҳсулот харид қилинади.

Бошқача сўз билан ифодаланганда, юқори нарх истеъмолчиларда харид қилиш хоҳишини сўндиради, наст нарх эса бу хоҳишини жучайтиради.

2. Ҳамиша маҳсулот харид қилувчи, ҳар бир шахс маҳсулотнинг кейинги бирлигидан камроқ қонишиш, наф ёки лаззат олади. Масалан, харидорга оёқ кийими керак, унинг учун бир жуфт оёқ кийимнинг нағлиги ўта юқори, чунки у яланг оёқ юра олмайди. Иккинчи жуфт оёқ кийим, уни алмаштириб турйи имконяни беради, лекин унинг нағлиги пастроқ, чунки харидор яланг оёқ эмас, уни киядигани бор. Учинчи ва тўртинчи жуфт оёқ кийимининг нағлиги пасайиб бораверади, чунки эҳтиёж тўйдирилган сари товарнинг истеъмолчи учун нағлиги пасаяди.

Шу сабабли истеъмолчилар маҳсулотнинг қўшимча бирлигини нархи пасайиб борган шароитдагина харид қилиб олишади.

Умуман, индивидуал истеъмолчиларнинг ҳулқ-атвори улар эҳтиёжларининг қандай қондирилишига, у ёки бу товарнинг қандай наф келтиришига боғлиқ. Наф деб товар ва хизматни истеъмол қилишдан келадиган қониқишига айтилади. Умумий ва меъёрли наф (фойдалилик) ни фарқлаш керак. Умумий наф деб маълум товар ёки хизматлар бирлиги мажмуми тўпламини истеъмол қилишдан олинадиган қониқишига айтилади. Меъёрли ёки чегарали наф эса мавжуд товар ёки хизматнинг қўшимча бирлигини харид қилиш натижасида умумий нафга ўсим бўлиб қўшилган нафни билдиради.

Мисол учун, айтайлик, истеъмолчи жаҳон класиклари китобларини шахсий кутубхонага йигади. Бу ерда умумий наф кутубхонадаги класиклар китобларини ҳамма тўплами ҳисобланади, бу наф ҳар бир янги китобни сотиб олиш билан ошиб боради. Меъёрли наф—кейинги ҳар бир харид қилинадиган, айтайлик А. Навоий асарларининг навбатдаги тўплам ёки жилдларини харид қилишдан келадиган нафга айтилади. Агар истеъмолчи А. Навоий асарларини кейингиларини харид қилиб олмаган бўлса, унда маънавий неъмат бўлган китобнинг меъёрий нағлиги жуда юқори бўлиб қолаверади. Шахсий кутубхонани шакллантириш жараённида ўнинчи ва юзинчи китобнинг нағлиги бир хил бўладими? Шубҳасиз йўқ. Чунки кутубхонада китобларнинг тўпланиб бориши эҳтиёж ўткирлигини, чанқоқлигини пасайтириб боради Шунга мувофиқ юзинчи китобнинг меъёрий нағлиги ўнинчи китобга қараганда паст бўлади. Шундай қилиб бошқа товарларнинг истеъмоли ўзгармасдан қолган ҳолда бирон-бир товар ва хизматга эҳтиёж тўйиниб бориши билан бу неъматнинг кейинги бирлигини истеъмол қилишдан

кониқиши пасаяди. Бу барча товарларга хос бўлиб, меъерий нафликинг пасайиб бориши қонуни деб қаралади. Меъерий нафликинг пасайиб бориши мавжуд неъматнинг навбатдаги бирлигини харид қилиб тасарруғидаги товарларни кўпайтирадиган харидор учун улар қадрийинг пасайиши билан боғлиқ. Табиийки, ҳар бир истеъмолчи ўзига келадиган умумий нафлики оширишга интилади. Умумий нафлики орттириш принципи қўйида-гича: ҳар бир истеъмолчи товарлар тўпламини харид қилишда даромадини шундай тақсимлаши керакки, у ёки бу товарга сарғланган охирги пул бирлигидан (сўм, дол-лар, франк) оладиган наф бир хил бўлсин.

3. Маҳсулот нархининг пасайиши истеъмолчи пул даромадининг реал харид қобилиятини оширади. Шу туфайли у мавжуд маҳсулотни олдингига қараганда кўпроқ харид қилаолади. Юқорироқ нарх аксинча ҳолатга олиб келади. Юқори пархлар шароитида қиммат товар ўрнига анча паст нарҳдаги, аммо ўхшаш бўлган товарни сотиб олишга рағбат пайдо бўлади. Истеъмолчиларда қиммат маҳсулот ўринини арzon товарлар билан алмаштиришга мойиллик мавжуд. Масалан, мол гўшти нархининг пасайиши истеъмолчи даромади, харид қобилиятини оширади ва унга мол гўштини кўпроқ сотиб олиш имконини беради. Мол гўштининг нархи паст бўлганда уни қўй гўшти ўрнига ҳам, парранда гўшти ўрнига ҳам харид қилиб олади. Паст нарх шароитида истеъмолчидча юқори нарх шароитига нисбатан кўпроқ маҳсулот харид қилиб олиш хоҳиши бўлади. Ҷемак, товар нархи ошиши билан айрим харидорлар сотиб олишини умуман тўхтатади ва ўринбосар товарларни истеъмол қилишга ўтади, харидорларнинг бир қисми эса истеъмолини қисқартиради. Буларнинг барчаси талабнинг пасайишига олиб келади.

Ҳар бир истеъмолчининг шахсий талаби ўзига хос ўзтаради, улар шакл жиҳатдан бир-бирини тақрорламайди. Жами бозор талаби ёки муайян бозордаги умумий талаб эса барча истеъмолчилар талабининг йигинидисидир. Бинобарин, жами талабнинг эгри чизиги нархларнинг муайян даражасида барча истеъмолчилар сотиб оладиган товар миқдорининг ифодаси сифатида шаклланади (унинг график ифодаси 19-расмда берилган).

Гўшт мисолига қайтамиз: 1 кг 50 сўм нархидан барча истеъмолчилар 1, 40 сўм бўлса 2, 30 сўм бўлса 4, 20 сўм бўлса 6 тонна, бордию нархи 10 сўмга тушса 8 тонна гўшт сотиб оладилар. Шартли мисолимизда келтирилган маълумотларни жадвалда жамлаб, унинг асо-

Жами талабнинг нархга боғлиқлиги

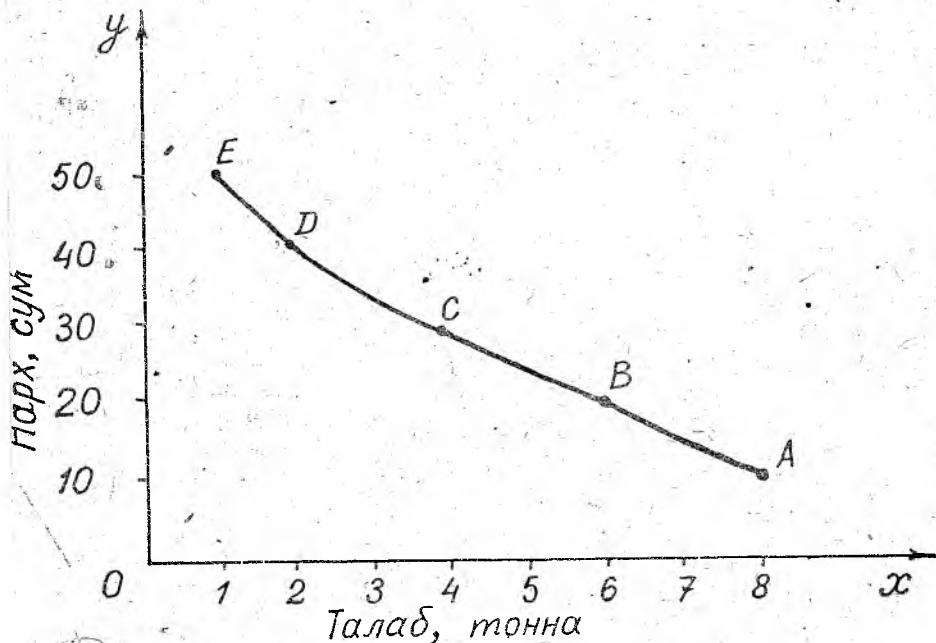
1 кг гўшт нархи, (сўм)	Жами талаб қўйилган гўшт миқдори, тонна
50	1
40	2
30	4
20	6
10	8

сида график тузиш мумкин (8-жадвал ва 19-расмга қаранг).

Талаб ўзгарувчанлиги. Нархнинг ўзгариши билан боғлиқ ҳолда талаб ўзгаришининг даражасини ҳам билиш муҳимдир. Нархга яраша талабнинг ўзгарувчанлиги (HT_b) унинг кўрсаткичи ҳисобланади:

$$HT_b = \frac{\Delta T}{T} : \frac{\Delta H}{H}$$

бунда T — нарх ўзгаришидан аввалги талаб; ΔT — нарх ўзгариши натижасида талаб ўзгариши; H — товарнинг

19-расм. Жами талаб ҳаракатининг чизма ифодаси.

ўзгаришидан аввалги нархи; ΔH — нарх ўзгариши. Маълумки, нарх ва талаб қарама-қарши йўналишда ўзгарди. Бу ерда эса бизни нарх ўзгарувчанлигининг мутлақ миқдоригина қизиқтиради. Агарда дастлабки нарх 1 деб қабул қилинадиган бўлса, унда учта вариант келиб чиқиши мумкин: 1) агар талаб нархга қараганда қўпроқ даражада ўзгарса, унда нарх ўзгариши $/H' > 1$; 2) талаб билан ҳарх бир хилда ўзгарса, унда $/H' = 1$; 3) агар талабнинг нисбий ўзгариши нархнинг ўзгаришига қараганда камроқ даражада содир бўлса, унда $/H' < 1$. Ўзгарувчанлик кўрсаткич нарх билан талабнинг мутлақ ўзгаришини әмас, нисбий ўзгаришини қиёслайди. Кўрсатилган учта ҳолдан биринчисида талаб ўзгарувчан бўлади, иккинчисида — талабнинг ўзгарувчанлиги бирга тенг, учунчисида — талаб ноўзгарувчан ёки қатъий бўлади.

Айрим олинган бир товарнинг ўзига истеъмолчиларнинг турли гурухи талаби ўзгарувчан ёки ўзгармас бўлиши мумкин. Лекин шундай товарлар борки, уларга бўлган талаб ҳамиша ва аҳолининг барча гуруҳлари учун амалда ўзгарувчан әмасдир. Биринчи галда ҳаёт учун бирламчи бўлган, хусусан, озиқ-овқат маҳсулотлари ана шу хил товарлар гуруҳига киради. Айтайлик, нон нархининг ошиши уни камроқ сотиб олишга келтирмайди, чунки у ҳаёт учун ғоят зарур озиқа. Одамлар нон истеъмол қилишни камайтираслик учун бошқа товарларни сотиб олишни қисқартирадилар. Иккинчи томондан, нонга бўлган эҳтиёжнинг жисмоний чегараси бор.

Масалан, бошқа овқатлар сероб шароитда нон истеъмоли жон бошига 1 йилда 100—120 кг бўлади. Демак, нон нархининг пасайиши уни ҳаддан зиёд кўп, масалан, 300 кг истеъмол қилишга олиб келмайди.

Муайян жой ёки социал гуруҳ учун анъанавий бўлган истеъмол буюмлари ҳам шундай товарлар жумласига кирадики, уларга бўлган талаб ҳам ўзгармасдир. Масалан, Ўзбекистонда гуручини шундай деса бўлади. Бу маҳсулот нархининг пасайиши ҳам, ошиши ҳам уни истеъмол қилишда, демак, унга бўлган талабда катта ўзгаришларга олиб келмайди.

Талабнинг ўзгарувчанлиги фақат товар нархигагина әмас, балки бошқа бир қатор омилларга ҳам боғлиқ:

1. Харидор диди. Мавжуд товар тури учун истеъмолчилар дидидаги ижобий ўзгариш ёки афзал қўриш шу товарга бўлган талабнинг ортишига сабаб бўлади. Бош-

қача сўз билан айтганда харидорнинг диди қандайдир товар фойдасига ўзгарса, унга бўлган талаб ортади. Аксинча, истеъмолчилар дидидаги салбий ўзгариш талабнинг пасайишини келтириб чиқаради.

2. Харидор даромади. Даромад ошса кўпгина товарларга талаб ортади, унинг ўсишига қараб истеъмолчилар нархи қиммат бўлса-да, кўпроқ сифатлироқ товарларни харид қиласилар. Аксинча бўлса, бундай товарларга талаб қисқаради. Даромаднинг ўзгариши билан талаб тўғри мутаносибликда ўзгарадиган товарлар олий тоифали товарлар ёки нормал товарлар бўлади. Кўп товарлар нормал товарлар қаторига кирса-да, бироқ бир нечта истиснолар мавжуд. Қачонки даромад маълум даражадан ошса, истеъмолчилар камроқ ион ёки картошка харид қилишлари мумкин, чунки ошган даромад уларга юқори оқсилли озиқ-овқат маҳсулотлари, масалан, тухум, гўштни сотиб олиш имконини беради. Шунингдек, даромадларнинг ортиши шакарга бўлган талабни қисқартиради ва кўпроқ бадавлат истеъмолчилар кўпроқ яхши конфетлар истеъмол қилишга ўтадилар. Даромадлар камайганда талаб ортадиган товарлар паст тоифадаги товарлар дейилади. Масалан, тадқиқотларга кўра даромад ўсиши билан крахмали кўп бўлган маҳсулотлар истеъмоли камайиб, хўл мева ва сабзавотларни истеъмол қилиш кўпаяди. Шунинг учун ҳам даромад ўсиб бориши билан талаб кенгайиши ва талаб қисқаришига олиб келадиган товарлар фарқ қилинади. Ривожланган мамлакатларда даромадлар ортиб боришига қараб, хизматларга бўлган эҳтиёж кўпайиб борса, ривожланётган мамлакатларда узоқ муддат фойдаланиладиган товарларга эҳтиёж юқори эканлиги ҳам маълумдир.

Талаб ўзгаришига даромад самараси ҳам таъсир этади. Агар товар нархи пасайса, унда шу маҳсулотни харид қилувчининг реал даромади ёки харид қобилияти ортади. Реал даромаднинг ортиши сотиб олинган товарлар миқдорининг ўсишида кўринади. Масалан, ҳафталик пул даромади доимий равишда 2 минг сўмни ташкил этсин, унда ҳар бири 2 минг сўмлик кўйлакдан бир дона харид қилиб олиш мумкин. Агар кўйлак нархи 1 минг сўмга қадар тушса, 1 дона кўйлак харид қилиб олгандан кейин яна 1 минг сўм пул қолади. Бунга бошқа товар олиш мумкин. Демак кўйлак нархининг пасайиши истеъмолчи реал даромадини оширади, яъни у кўпроқ миқдорда товар харид қилиш имконига эга бўлади. Бундай ҳол даромад самараси дейилади.

Шубҳасиз, даромад талабга таъсир этади, чунки у харид қилиш қобилиятини оширади. Бу боғлиқликни даромадга яраша талаб ўзгарувчанлиги (ДТб) кўрсаткичи ёрдамида аниқлаш мумкин. Бу кўрсаткич қўйидаги формула бўйича ҳисоблаб чиқилади:

$$\bar{DT}_b = \frac{\Delta T}{T} : \frac{\Delta D}{D}$$

бунда D — истеъмолчиларнинг дастлабки даромади; ΔD — даромаднинг ўзгариши. DT_b бирдан ортиқ ҳам, кам ҳам бўлиши мумкин, чунки даромад ўзгаради. Даромад билан талаб бир йўналишда ўзгариб борса, унда $DT_b > 1$, агар, қарама-қарши йўналишда ўзгарса, унда $DT_b < 1$. Даромаднинг ўзгариши талаб ўзгаришига асло таъсир қўймаслиги ҳам мумкин. Унда даромадга яраша талабнинг ўзгарувчанлиги бирга тенг бўлади. DT_b ҳажмининг мутлақ миқдори 1 дан кам, унга тенг ёки кўп бўлиши мумкин. Шунга боғлиқ ҳолда талаб тегишли равишда ўзгармас (бирга тенг) ёки ўзгарувчан бўлади.

3. Ўринбосар ҳамда бир-бирига боғлиқ товарлар нархи. Талабнинг ўзгаришига ўринбосар товарларнинг бўлиш ёки бўймаслиги муҳим таъсир кўрсатади. Агар товарнинг ўринбосарлари кўп бўлса, нарх бўйича унга бўлган талаб ўзгарувчан ва аксинча керакли ўринбосар товарларга эга бўлмаса, нарх бўйича талаб ноўзгарувчан бўлади. Агар ўринбосар товарлар нархи ошса, унда шу товарнинг ўзига бўлган талаб ортади. Масалан, сариёвва маргарин бир-бирининг ўрнини босадиган товарлар ҳисобланади. Сариёгининг нархи ошса истеъмолчилар уни кам миқдорда харид қилишади ва бу ўз навбатда маргаринга бўлган талабнинг ортишини келтириб чиқаради. Аксинча, сариёвва нархи тушса истеъмолчилар уни кўплаб харид қилишади. Бу эса маргаринга бўлган талабнинг қисқаришини келтириб чиқаради. Иккита маҳсулот бир-бирининг ўрнини босса, улардан бирининг нархи билан бошқасига талаб ўртасида тўғри алоқадорлик мавжуд.

Маҳсулотларнинг шундай йигиндилари борки, улар бир-бирини тўлдирувчи ҳисобланиб, «қадами» бир юради. Уларга талаб бир вақтда қўйилади, яъни улар боғланган талабга эга. Айтайлик, агар бензиннинг нархи паст бўлса, автомашинада кўп юрилади, кўп йўл ўз навбатида мотор мойига бўлган талабни кўпайтиради. Аксинча, бензин нархининг ошиши мотор мойига бўлган талабни камайтиради.

Демак, бензин ва мотор мойига бўлган талаб бир-бира
рига боғлиқ, улар бир-бира ни тўлдирувчи товарлардир.
Иккита товар бир-бира ни тўлдирувчи ҳисобланса, улар
дан бира ни нархи билан иккинчисига талаб ўртасида
тескари алоқадорлик мавжуд.

4. Харидорлар сони. Бозорда харидорлар сонининг кў-
пайишни талаб ортишига олиб келади. Улар қанчалик кўп
бўлса, талаб шунчалик юқори бўлади.

5. Кутидиган ўзгаришлар. Ҳозиргисига нисбатан то-
варларниң келгуси нархи, товарларниң нақд бўлиши
ва бўлгуси даромад истеъмолчилар талабини ўзгариради.
Нархниң ошиши эҳтимоли истеъмолчиларни ҳозирнинг
ўзида товарларни сотиб олишга ундаиди. Агар нархлар
ешади деган тахмилар бўлса, унда харидорлар даромад-
ларини келажакда йўқотмаслик учун талабни кўпайти-
радилар, улар товарларни кўпроқ сотиб оладилар, жорий
харажатларни қисқартирамай уларни оширишга мойил
бўладилар. Аксинча, нарх тушиши ва даромаднинг ка-
майиш эҳтимоли товарларга жорий талабни пасайишга
олиб келади.

Талабга мінтақавий, миллий, байнамилал омиллар
ҳам таъсир этади. Мінтақавий омилга иқлим шароити,
ишлаб чиқаришнинг тузилиши, маҳаллий урф-одатлар,
миллий омилга мамлакат доирасида эҳтиёжнинг юксалиш
даражаси, умуман истеъмол даражаси, миллий, диний
анъаналар ва кўникмалар; байнамилал омилга бирон
мамлакатдаги янги товар истеъмолининг бошқа мамла-
катлар аҳолисига етиб бориб, уларниң талабига таъсир
кўрсатиши, халқаро товар рекламаси ва ахборотларнинг
мавжуддиги ва бошқалар киради. Натижада бир мам-
лакатда яратилган товарларга талаб, шу товар йўқ, яъни
ишлаб чиқарилмайдиган мамлакатда ҳам талаб уйго-
тади.

Товарларга ва хизматларга талаб ўзининг характеристи-
ва ҳаракати жиҳатидан ўсаётган, барқарор қондирилган,
қондирилиши кечикирилган, нормал ва вахима талаб-
ларга бўлинади.

Ижтимоий-иқтисодий тараққиёт давомида эҳтиёжлар
ҳам юксалиб боради, талаб ҳам ўсади. Ривожланган бо-
зор иқтисодиёти амал қилаётган мамлакатларда ишлаб
чиқариш тўхтовсиз ўсаётганлиги туғайли у ерда товар-
ларга бўлган талаб барқарор қондирилган. МДҲ мам-
лакатларида кейинги пайтларда эса ишлаб чиқариш ҳаж-
мининг пасайиб кетганлиги сабабли ҳатто ҳаёт учун
бирламчи, энг зарур товарларга бўлган талаб ҳам етарли

даражада қондирилмай қолмоқда, уларни қондириш муддати орқага сурилиб, кечиктирилмоқда.

Кечиктирилган талаб носоғлом иқтисодиёт ва муовзанати бузилган бозорга хос. Кечиктирилган талаб ортиб бориши иқтисодий тангликини, инқизорзни янада чуқурлаштиради, инфляцияни кучайтиради, уни жиловлаб бўлмаслик хавфини туғдиради. Корхона, ташкилотлар ва аҳоли қўлида тўплланган пул товар бозорига тазиқ ўтказиб, нархни оширишга сабаб бўлади. Кечиктирилган талаб умуман талаб таркибини ўзгартиради. Бир товарга талаб қондирилмаса, у бошқа товарга, одатда, ўринбосар товарга ёки мутлақо бошқа товарларга кўчади. Сотилиши кўпайиб, сероб бўлган товарлар ҳам тақчил товарга айланади. Кечиктирилган талаб занжири акс таъсиirlар орқали умуман бозорда талабни издан чиқаради. Кечиктирилган талабни қондириш чораларини топиш иқтисодиётни согломлаштиришнинг шарт-шароити ҳисобланади.

Ваҳима талаб бозордаги шов-шув ва ваҳима таъсири остида сунъий пайдо бўладиган ва шиддат билан ортиб борадиган талабдир. Ваҳима талаб одатдаги нормал талабга нисбатан ортиқ талаб ҳисобланади. Бундай талаб бир томондан, аҳоли орасида миш-мishлар тарқатиш ва рёклама воситасида муайян товарга ўта юқори баҳо берриш орқали истеъмолчи руҳиятига таъсири этиш йўли билан, иккинчи томондан, товарларга бўлган ғоят катта қизиқиш, қимматчилик ва қаҳатчилик хавфи, пул алмашиш эҳтимоли, ҳар хил шов-шувлар таъсирида пулдан тезроқ қутулиш ва товар захирасини кўпайтиришга интилиш оқибатида юзага келади. Ваҳима талабни савдо аҳли ҳар хил миш-мishлар тарқатиш орқали ҳам юзага келтиради. Ваҳима талабнинг пайдо бўлиши бозор нархини кўтариб юборади, товарлар талашиб олиниди, товар талаби, тақчиллиги ғоят кучайиб кетади. Ваҳима талаб иқтисодда учраб турадиган ҳодиса. Лекин у ўткинчи характерга эга бўлиб, узоқ давом эта олмайди.

2. Товарлар ва хизматлар таклифи

Талабнинг қарши томонида таклиф туради. Таклиф ишлаб чиқарувчилар томонидан ишлаб чиқарилган ва муайян пайтда бозорга чиқарилган ёки келтириши мумкин бўлган жами товарлар ва хизматлар миқдоридир. Ишлаб чиқарувчилар бозорда сотишга мўлжалланган то-

вар ҳажми таклиф қилинган товарлар миқдори дейлади. Товарлар таклифининг ҳажми сотишга чиқарилган товарлар суммаси билан белгиланади.

Товарлар ва хизматлар таклифи ишлаб чиқариш миқёси ва унинг таркибиға боғлиқ. Бироқ товарлар таклифи яратилган маҳсулотлар миқдорига тенг бўлмаслиги мумкин, яъни товарларни таклиф қилиш ва неъматлар ишлаб чиқариш ҳажмлари бир хил бўлмаслиги мумкин. Яратилган маҳсулотнинг фақат бозорга чиқариладиган қисми товар маҳсулоти дейлади, унинг бозорга чиқарилмайдиган қисми таклифни юзага келтирмайди. Мисол учун давлат, жамоа ва деҳқон хўжаликларида картошканинг 10% ни уруғлик учун ўзида олиб қолади. Картошканинг бу қисми товар бўлмайди, таклифни ташкил этмайди. Картошканинг қолган 90% товар бўлиб сотилади, яъни таклифни юзага келтиради.

Товарлар таклифни маҳсулотнинг товарлик даражасига, шунингдек, бозорга етказиб беришга ҳам боғлиқ.

Таклиф қилинган товарлар миқдорига қатор омиллар, жумладаң, товар нархи, ресурслар нархи, ишлаб чиқариш технологияси, солиқлар ва субсидиялар, бошқа товарлар нархи, нарх ошиш эҳтимоли, товарни ишлаб чиқарувчиларнинг сони кабилар таъсир этади. Бу ўринда бизни товар таклифини нималар белгилапи қизиқтиради. Дастлаб таклифнинг нархга боғлиқлигини қараб чиқамиз. Бунда бошқа омиллар ўзгармас деб ва уларнинг таклифга таъсирини инобатга олмаймиз.

Гўшт мисолига қайтамиз. Худди талаблар каби таклифларни ҳам хусусий ва умумий таклифларга ажратиш мумкин. Дастлаб гўшт нархи ўзгарганда айрим сотувчи қандай иш тутишини кўриб чиқамиз.

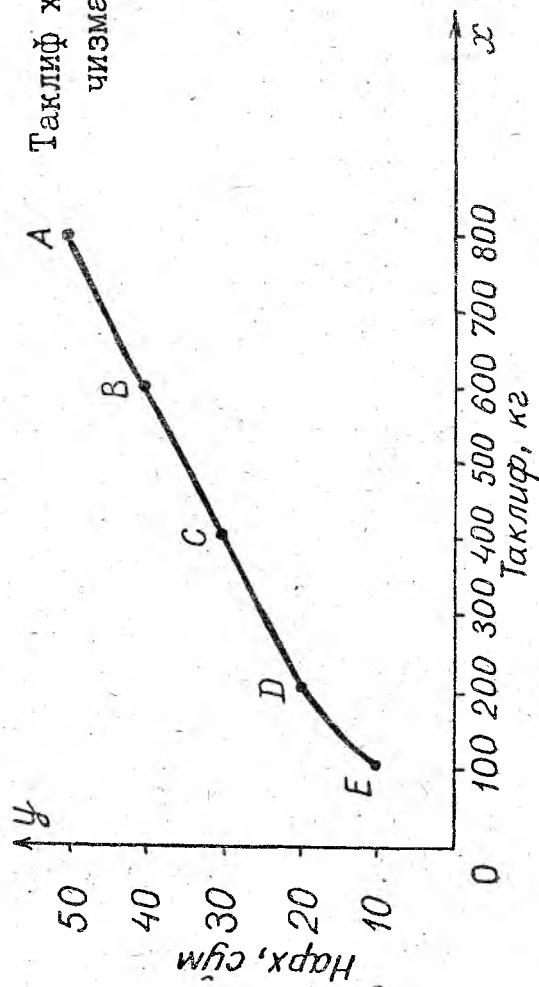
9-жадвал

Якка таклифнинг нархга боғлиқлиги

1 кг гўшт нархи (сўм)	Таклиф этилаётган гўшт миқдори (кг)
10	100
20	200
30	400
40	600
50	800

1 кг гўшт нархи 10 сўм бўлса, сотувчи 100 кг, 50 сўм бўлса, 800 кг таклиф қиласди дейлик. Бу шартли маълумотларни графикка ўтказамиз (20-расм).

20-расм
Таклиф ҳаракатининг
чиэма ифодаси

Е, Д, С, В, А нуқталарни бирлаштириб, таклиф эгри чизиги деб аталган чизикқа әга бўламиз. Бу эгри чизик тақлиф қилинган товар ва хизматлар (бизнинг мисолимизда гўшт) миқдори билан уларнинг нархи ўртасидаги боғланишини кўрсатади. Эгри чизиқнинг «юқорига йўналиши» тақлиф қонунини ифодалайди: товар учун нарх қанча юқори бўлса, бозорга ишлаб чиқарувчилар томонидан шу товарнинг кўплаб миқдори тақлиф қилинади, негаки товар сотувчи олаётган пули (тупшум) товарнинг нархи ошиши билан кўпайиб боради. Бу ҳолат уларни мавжуд товар ишлаб чиқариш ҳажмини ўстиришга ундейди. Бу ўз навбатида товар тақлифини ўстиради. Демак, нарх ошишига мувофиқ равишда тақлиф миқдори ҳам ортади, нарх пасайиши билан тақлиф ҳам қисқаради.

Бундай ўзига хос боғлиқлик тақлиф қонуни деб атлади.

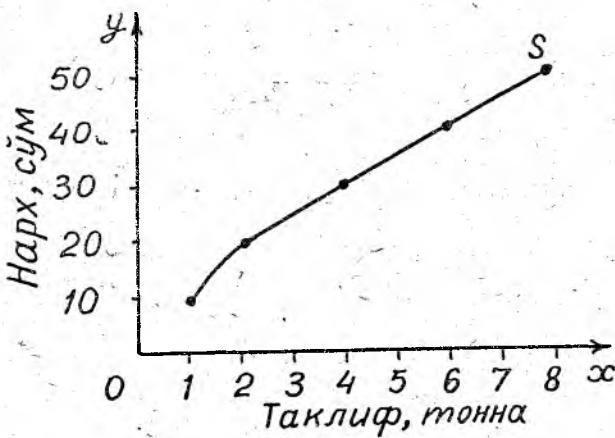
Албатта, тақлифни кенгайтириш харажатларни ҳам кўпайтиради. Агар қўшимча товарларни сотишдан туиган тупшум уларни ишлаб чиқариш ва бозорга келтириш харажатларини қопламайдиган бўлса, нарх ошишига қарамай, тақлиф кўпаймайди. Бошқа томондан, агар нарх пасайган ҳолда ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари янада кўпроқ камайса, унда товарни тақлиф қилиш кўпайиши мумкин. Айрим бир тадбиркор фаолиятига тўғри келадиган тақлиф қонуни жами бизнёсменлар фаолиятига нисбатан ҳам ўз кучини сақлаб қолади. Шу сабабли жами тақлиф асосан хусусий тақлифларга оид омилларнинг амал қилишига бўйсунади:

10-жадвал

Жами тақлифнинг нархга боғлиқлиги

1 кг гўшт нархи (сўм)	Жами тақлиф этилаётган гўшт миқдори (тонна)
10	1
20	2
30	4
40	6
50	8

Агар бир килограмм гўштнинг нархи 10 сўм бўлганда сотувчилар сотиш учун 1 тонна гўшт қўйсалар, нарх 50 сўм бўлганда 8 тонна қўядилар.

21-расм.
Таклиф ҳаракатининг чизма иғодаси.

Таклиф эгри чизиги (S) (21-расм) ботиқлигини шундай изоҳлаш мумкин: қачонки товар нархи оша бошлиса, уни ишлаб чиқаришга шунча кўп тадбиркорлар жалб бўлади. Натижада таклиф килинадиган товарларнинг миқдори анча кўпаяди. Агар нарх янада ошиб бораверса, пайти келиб «тўйиниш» бошланади, ишлаб чиқаришни кенгайтиришни зарурати тутайди ва ишлаб чиқарилган товар миқдори маълум даражада нархга боғлиқ бўлмаган равишда барқарорлашади.

Таклифнинг ўзгарувчанлиги. Товар нархига қараб, таклифнинг ўзгариш даражасини аниқлаш учун нархта мувофиқ таклиф ўзгарувчанлиги ($HT\Phi$) кўрсаткичи қўлланилади, у қуйидаги формула бўйича ҳисоблаб чиқлади:

$$HT\Phi = \frac{\Delta T}{T} : \frac{\Delta H}{H}$$

бунда T — нарх ўзгаришидан олдингӣ товар таклифи; ΔT — таклиф ўзгариши; H — товарнинг дастлабки нархи; ΔH — нарх ўзгариши.

Нархга яраша таклифнинг ўзгарувчанлиги таклиф билан нарх нисбий ўзгаришларининг бир қисмига тенгдир. Ушбу кўрсаткич кўнроқ $1 < NT\phi < +\infty$ интервалида бўлади, яъни $NT\phi$ одатда бирдан каттадир. Интервалнинг маъноси шуки нарх билан таклиф бир йўналишда ўзгаради. Аммо амалда баъзан нарх билан таклифнинг ўзгариши қарама-қарши йўналишда содир бўлади. Сотувчиларнинг мутлақ кўнчилиги бозорда товарларнинг ё бир, ёки бир неча лекин унча кўп бўлмаган турларини таклиф қиласди. Агар шу товарлар нархи пасайиб борса, тадбиркорнинг соғ даромади камаяди. Даромаднинг камайиши сотувчини товар таклиф қилишини кўпайтиришга ундаши мумкин. Бундай ҳолда $NT\phi > 1$.

Нархга яраша таклифнинг ўзгарувчанлиги мутлақ миқдор жиҳатидан 1 дан кўпроқ, унга тенг ёки ундан камроқ бўлиши мумкин. $NT\phi > 1$ бўлганда **таклиф ўзгарувчан** бўлади, агар $NT\phi = 1$ бўлса — **ноўзгарувчан** бўлади. $NT\phi < 1$ бўлганда — мутлақо **ноўзгарувчан** бўлади. Бу нархнинг ҳар қандай ўзгариши таклифда ҳеч қандай ўзгаришга олиб келмайди деган гап:

Бозорда таклиф қилинадиган товар ҳажмига нафақат унинг нархи, балки бошқа қатор омиллар ҳам таъсир этадики, уларни кўриб ўтамиш:

1. Ресурслар нархи. Ишлаб чиқариш харажатлари билан таклиф ўртасида яқин алоқа мавжуд. Таклиф ишлаб чиқариш харажатларига боелик. Ресурслар нархининг пасайиши харажатларни камайтириб, товар ишлаб чиқаришни кўпайтиради. Таклиф ортади. Мисол учун, уруғлик шоли ва ўғитнинг нархи пасайса, гуруч таклифи ортишини (албатта, об-ҳаво қулай-келганда) кутиш мумкин. Аксинча, ресурслар нархининг ошиши товар ишлаб чиқаришни қисқартиради, чунки харажатлар кўпаяди. Таклиф қисқаради. Масалан: темир рудаси ва кокс нархининг ортиши пўлат ишлаб чиқаришдаги харажатларни кўпайтириб, унинг таклифини қисқаришига олиб келади.

2. Ишлаб чиқариш технологияси. Такоми́ллаштирилган технологияни киритиш маҳсулот бирлигини кўпроқ ва самарали ишлаб чиқариш имконини беради. Чунки ресурслар сарф-харажати камаяди ва маҳсулот кўпроқ чиқарилади. Бу товар таклифини кўпайтиради.

3. Солиқлар ва субсидиялар. Солиқларнинг ортиши, айтайлик, даромадга ёки мол-мулжаларга солиқнинг ор-

тиши ишлаб чиқариш харажатларини кўпайтиради ва таклифни қисқартиради. Агарда давлат қандайдир товарни ишлаб чиқаришга субсидия берса, у хакиқатан харажатларнинг бир қисмини қоплаб, тадбиркор учун уларнинг умумий миқдорини пасайтиради ва товар таклифини кўпайтиради.

4. Бошқа товарлар нархи. Бошқа товарлар нархининг ўзгариши ҳам таклиф ўзгаришларига олиб келади. Бугдой нархининг пасайиши фермерни кўпроқ жўхори етишириш ва сотувга кўйишга ундаши ёки аксинча, бугдой нархининг ошиши фермерларнинг жўхори таклифини қисқартиришга маъжбур этиши мумкин.

5. Нархнинг ошиши эҳтимоли. Келажакда маҳсулот нархининг ўзгариши эҳтимоли ҳам ишлаб чиқарувчини бозорда ҳозирнинг ўзида маҳсулот тақдим қилиш хоҳишига таъсир этиши мумкин. Фермерлар жорий йил ҳосилини бозорга чиқаришни келгуси йилда нарх ошиши эҳтимолини кутган ҳолда тўхтатиб туриши мумкин. Бу жорий таклифнинг қисқарипини келтириб чиқаради. Айниқса, ишлама саноатнинг кўп тармоқларида нарх ошиши эҳтимоли фирмаларни ишлаб чиқариш қувватини оширишга ундейди ва бу таклиф кўпайшига сабаб бўлади.

6. Товар ишлаб чиқарувчилар сони. Товар ишлаб чиқарувчилар қангчалик кўп бўлса, таклиф қилинадиган товар миқдори шунчалик кўп бўлади. Тармоқдаги фирмалар сони ортиб бориши таклифи кўпайтиради, чунки товар ишлаб чиқариш кўпаяди.

Шунингдек, таклиф ўзгарувчанлигига товарнинг узоқ вақт сақланиши хусусияти, узоқ вақтга сақлаш имконияти ва сақлаш қиймати ҳам таъсир этади. Шу боисдан узоқ вақт сақлаб бўлмайдиган товарлар учун (мисол учун, ҳўл мева, сабзавот) таклиф камдан-кам ўзгарувчан бўлади.

Ишлаб чиқариш жараёнининг хусусияти ҳам таклифа таъсир этади. Агар ишлаб чиқарувчи нарх ошиши туфайли товар ишлаб чиқаришни кенгайтира, ёхуд унинг нархи пасайиши туфайли бошқа маҳсулотни ишлаб чиқаришга ўтса, бу товар таклифини ўзгартириб юборади.

Айтиш жоизки, таклифнинг ўзгарувчан бўлмаслиги товарлар ишлаб чиқаришни кўпайтиришда бирон-бир тўсиқнинг борлиги, энг аввало табиий ресурсларнинг етишмаслиги билан боғлиқдир. Масалан, борди-ю, дехқончилик қилишга яроқли ерлар миқдори чекланган бўлса,

ернинг нархи қанчалик ошмасин, уни таклиф қилишни ошириб бўлмайди.

Ноёб санъат асарлари ҳам таклифи ўзгармайдиган товарлар жумласига киради. Мисол учун, Ўрта аср Шарқининг машҳур мусаввири Беҳзоднинг яратган миниатюралари бошқа машҳур муаллифлар яратган барча асл расмлар, ҳайкаллар, асл нусха асарлар каби ягонадир. Ана шу тарихий буюмлар ҳар бирининг нархи қанчалик ўзгармасин, уларни таклиф қилиш кўпаймайди.

Ижодий қасб соҳиблари — шоирлар, ёзувчилар, расомлар, мусиқачилар ва бошқалар меҳнати маҳсулини таклиф қилиш ҳам ноўзгарувчан ҳисобланади. Улар меҳнатига бериладиган ҳақ қанчалик юқори ёки паст бўлмасин, барибир улар истеъоди, бинобарин, улар меҳнати маҳсули қобилият доирасида ўзгармайди.

Вақт омили ҳам таклифга таъсир этади. Ишлаб чиқарувчи нарх ўзгаришига дарҳол жавоб бера олмайди. Талаб қескин ўзгарганда бир лаҳзада таклифни анча кўпайтириш мумкин эмас. Бунинг учун қўшимча ходимлар ёллаш, жиҳозлар, хом ашё ва бошқаларни сотиб олиш керакки, бу фақат маълум вақтдан сўнг ишлаб чиқариши оширади. Бу ҳолат узоқроқ вақт мобайнида таклиф кўпроқ ўзгарувчан бўлишини кўрсатади.

Товарлар таклифи фақат мамлакат ёки регион доирасидаги ишлаб чиқаришга боғлиқ бўлмасдан, балки товарлар экспорти ва импортига ҳам боғлиқ. Экспорт ички бозорда товарлар таклифини қисқартирса, импорт уни кўпайтиради.

3. Иқтисодий ресурсларга талаб ва таклиф

Иқтисодий ресурсларга талаб ҳам товарларга бўлгани каби шаклланади. Бироқ, унинг ўзига хос хусусиятлари бор. Иқтисодий ресурсларга талаб биринчи навбатда шу ресурсларни қўллаган ҳолда ишлаб чиқариладиган товарларга бўлган талабга боғлиқ. Товарларга талаб ортиши ёки камайишига қараб шу ресурсларга талаб кенгаяди ёки қисқаради. Масалан, станок ишлаб чиқариш кенгайса, ресурс бўлмиш металлга талаб ортади.

Иқтисодий ресурсларга талабнинг ўзгарувчанлиги учомил билан белгиланади:

а) широрвард маҳсулотга талабнинг ўзгарувчанлиги. Мавжуд ресурсларни қўллаб (бошқа шарт-шароитлар ўз-

тармас бўлса), яратилган тайёр маҳсулотга талаб ўзгарувчанлиги қанча юқори бўлса, бу ресурсга талаб шунчалик ўзгарувчан бўлади. Товар нархининг ўсиши товарга бўлган талабни қанча пасайишга олиб келса, ўз навбатида бу товарни ишлаб чиқариш учун зарур ресурсларга талаб ҳам шунча камаяди ёки аксинча;

б) **ресурслар ўрнини алмаштириш** — бир ресурс нархи ошганда унинг ўрнини боса оладиган бошқа ресурс бўлса, биринчи ресурсга бўлган талаб ўзгарувчанлиги юқори бўлади. Ўйланилаётган ресурс ўрнига бошқа арzonроқ ресурсни тўғридан-тўғри ёки ишлаб чиқариш технологиясини такомиллаштириш орқали қўллаш уларни ўрин алмаштиришини билдиради. Мисол учун, бензинга бўлган талаб ўзгарувчанлиги двигателини газ ёки дизел ёқилгиси билан ишлатиш ёки камроқ бензин сарфлайдиган двигатель моделини ишлаб чиқишга унрайди;

в) **умумий сарф-харажатлардаги ресурслар ҳиссаси.** Ресурсга талаб ўзгарувчанлиги, тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш сарф-харажатларида унинг ҳиссаси қанча эканлигига боғлиқ. Ишлаб чиқаришнинг умумий харажатлари таркибидаги бир ресурсе бошқа ресурсларга нисбатан таққосланганида катта ҳисса эгалласа, айни шу ресурс нархининг ошиши харажатларни кўпайтирганидан унга талабни пасайишни келтириб чиқаради.

Мисол учун фирмада оёқ кийими ишлаб чиқаради. Айтаник, оёқ кийимини ишлаб чиқариш умумий сарф-харажатларида чарм харажати 50%, бўёқ харажати 10% ни ташкил этсин. Фараз қилайлик, чарм нархининг 10% кўтарилиши тайёр маҳсулот (оёқ кийими) нархини 5% ошишига олиб келади ($50\% \text{дан } 10\% = 5\%$). Ёки бўёқ нархининг айни шундай 10% ўсиши оёқ кийими нархини фақат 1% оширади ($10\% \text{дан } 10\% = 1\%$). Бошқача айтганда, ишлаб чиқариш умумий сарф-харажатида мавжуд ресурс ҳиссаси қанча катта бўлса (албатта, ўрнини алмаштириш имконияти йўқлигини ҳисобга олганда), бу ресурсга талабнинг ўзгарувчанлиги шунча юқори бўлади.

Иқтисодий ресурслар таклифи. Ресурсларнинг жамиятаклифи муайян бир даврда тамоман аниқ бўлади. Мисол учун, қандайдир бир йилда иш кучи «А» млн. кипшини, экилган майдон «Б» гектарни ташкил қилди, «В» млн. тонна нефть қазиб олинди ва ҳоказо. Албатта, ресурслар миқдори кескин бўлмаса-да, ўзгаришларга дучор бўлади. Шубҳасиз, кўплаб табиий ресурслар чеклан-

ган. Бироқ, бу билан улар қатъий ўзгармас деган маъно келиб чиқмайди. Янги конларни очиш, табиий ва сунъий ресурс ўринбосарларини ишлаб чиқариш имкониятлари мавжуд, бироқ чекланган бўлгани ҳолда ўзгариб туриш барча ишлаб чиқариш ресурсларига хос.

Капитал, яъни машиналар, жиҳозлар, ишлаб чиқариш бинолари таклифи қатъий чекланган эмас, чунки уларни ишлаб чиқариш мумкин.

Ишлаб чиқаришнинг омили сифатида ернинг таклифи ҳам қатъий эмас. Ер миқдори чекланган бўлса-да, бироқ унинг таклифини ирригация, мелиорация ва бошқа таддир билан кўпайтириш мумкин.

Меҳнат таклифини ахолининг меҳнатга лаёқатли қисми чеклайди, аммо у кўп омилларга, яъни иш ҳақи, иш куни ва иш ҳафтасининг узунлиги, меҳнат шароити ва бошқаларга боғлиқ. Демак, меҳнат таклифи ҳам маълум доирада чекланган бўлса-да, бироқ у ўзгариб ҳам туради.

4. Талаб ва таклиф мувозанати

Талаб ва таклиф бозорнинг икки томони сифатида ҳар хил омиллар таъсирида ўзгариб туради, уларнинг боғланиши нарх орқали бўлади. **Талаб ва таклифнинг мос келиши** бозор иқтисодиётининг энг муҳим талабидир, чунки фақат шундай шароитда иқтисодий ўсиш юз беради.

Ҳар бир харидор мӯайян пул суммаси әвазига кўпроқ ва сифатли товарлар олишга, яъни мумкин қадар арzon сотиб олишга интилади. Сотувчи эса бунга тескари мақсад қўяди: у ўз товарини мумкин қадар қимматга сотишга интилади. Шу сабабли бозорда сотувчи нархи ва харидор нархи мавжуд бўлади. Бироқ сотиб олиш ва сотишдан иборат ҳар қандай аниқ фаолият сотувчи билан харидор ўртасидаги битим натижаси бўлмиш битта нарх бўйича амалга оширилади.

Бозорда товар нархининг шаклланишига талаб ва таклиф қандай таъсири этади? Буни ойдинлаштириш учун шартли гўшт мисолига қайтамиз. 8-жадвалдаги (товар нархи ва талаб муносабати) ва 10-жадвалдаги (товар нархи ва таклиф муносабати) маълумотларни бир жадвалга келтирамиз.

Талаб ва таклифнинг нархга баглиқлиги

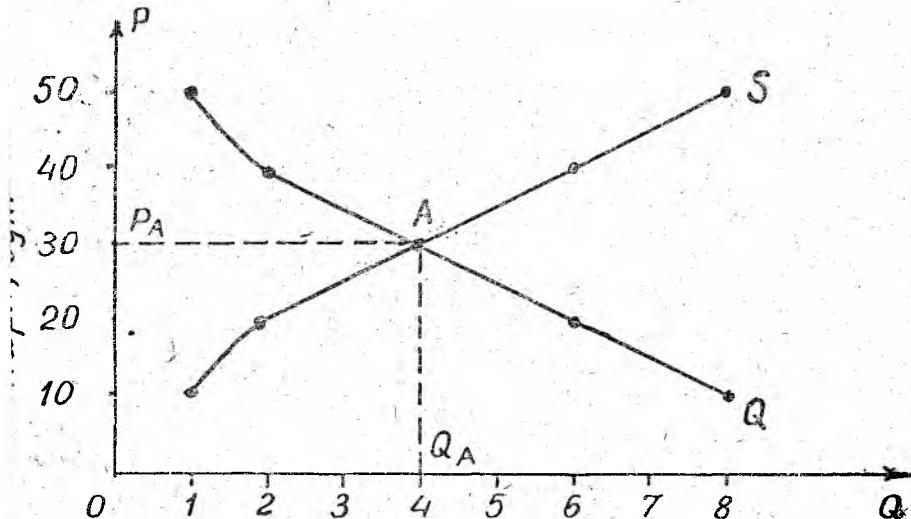
1 кг гўшт нархи (сўм)	Талаб қўйилган гўшт миқдори (тонна)	Таклиф қилинган гўшт миқдори (тонна)	Талабнинг (+) ва таклифнинг ошиб кетиши (-)
10	8	1	+7
20	6	2	+4
30	4	4	±0
40	2	6	-4
50	1	8	-7

Жадвалдан қўринадики, фақат 1 кг гўштнинг нархи 30 сўм тургандагина қўйилган талаб ва товар таклифи миқдори teng. 30 сўмдан кам бўлганда, мисол учун, 1 кг тўшт 10 сўм турса, товар (гўшт)нинг етишмаслиги қўриниб турибди (талаб=8 тонна, таклиф=1 тонна). Бундай ҳолатда талабнинг ортиқлиги (7 тоннага) юз беради. Аксинча, қачонки нарх 30 сўмдан юқори бўлса, айтайлик 40 сўм бўлса, бозорда ортиқча гўшт бўлади. Бундай ҳолатда талаб=2 тонна, таклиф=6 тонна. Демак, бу ерда таклифнинг ортиқлиги (4 тоннага) кузатилади. Бу нимага олиб келади? Айтайлик, таклиф талабдан ошиб тушсин, масалан, 1 кг гўшт 40 сўм турсин. Икки тонна гўшт истеъмолчилар томонидан сотиб олинганидан сўнг, ишлаб чиқарувчиларда 4 тонна гўшт сотилмасдан қолади. Қандайдир фавқулодда ҳодиса юз бериши ҳисобга олинмаса, одатий ҳолатда гўштни со-тубчи 1 кг тўшт нархи 30 сўмга келгунига қадар уни тушира боради, яъни бунда талаб ва таклиф тенглашади. Демак, таклифнинг ошиб кетиши товар нархининг пасайишини келтириб чиқаради («нархга юқоридан тазийқ қилинади»). Шунга ўхшаш талабнинг ошиб кетишида товар нархининг ўсиши содир бўлади («нархга қўйидан тазийқ қилинади»).

Агар 1 кг гўшт нархи 30 сўмга teng бўлса, таклиф қилинган гўшт миқдори харидорлар сотиб ола биладиган гўшт ҳажмига teng бўлади. Шунинг учун ҳам бу ҳолда нарх ўзгаришини келтириб чиқарадиган сабаблар йўқ. Бозорда таклиф қилинган товар миқдори билан талаб қилинган товар миқдори teng бўлган шароитдаги нарх мувозанат нархи дейилади. Шу нарх бўлгани ҳолда талаб қилинган товар ҳажми миқдорий мувозанатни билдиради.

Содда қилиб айтганда, агар зарур товарга бўлган талабни ифодаловчи шул суммасини товарнинг мавжуд миқдорига бўлсак, мувозанат нархи ҳосил бўлади, бунда бозорда товарнинг ортиқчалиги ҳам, етишмовчилик ҳам бўлмайди. Буни қўйидаги расмда тасвирилаш мумкин (22-расм).

Бозор мувозанати

22-расм. Талаб ва таклиф

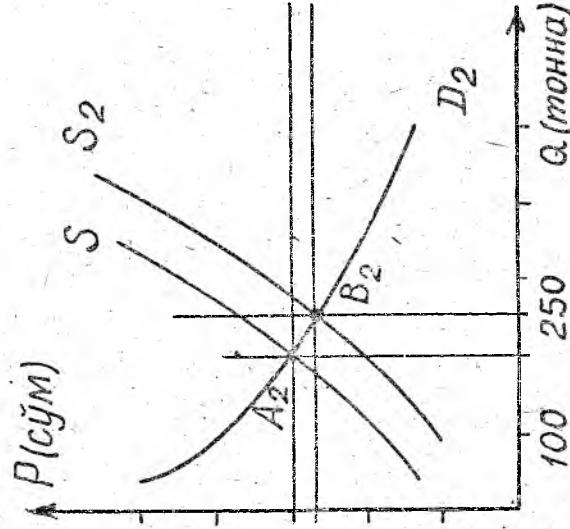
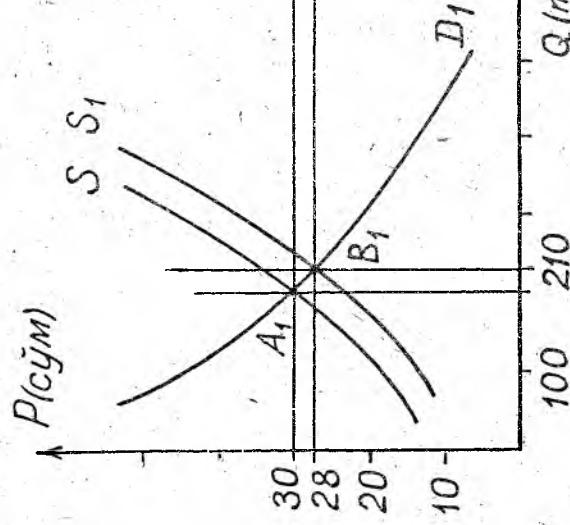
Расмдан кўриниб турибдики, нарх 30 сўм, тўшт миқдори 4 тонна бўлган шаройтда талаб ва таклиф А нуқтада тенглашади. Шундан сўнг тенглик бўлмайди, нарх ҳам номувозанат ҳолатига ўтади. Талаб ва таклифнинг мувозанатга тушиши ва ундан чиқиб кетиши нарх ва харид қобилиятидаги ўзгаришларга bogliq bўлади.

Нарх ўзгарувчанлигининг мувозанатга таъсирини қўйидаги мисолда кўриб чиқамиз. Айтайлик, бозорда бир ой давомида килограмми 3 сўмдан 200 тонна картошка сотилди. Картошка эгаларининг сотишга мўлжалланган картошкаси ҳали кўп. Деҳқон ўз даромадини кўпайтириш учун картошка таклифини кўпайтиради ва унинг нархини 1 кг учун 2,8 сўмга туширади. Нархни пасайтириш натижасида картошка сотиш кўпаяди ва кейинти ойда 210 тонна сотилади. Картошка етиштирган деҳқон тўғри қарор қабул қилдими? Бу саволга жавоб бериш учун картошка талаб ва таклифи эгри чизигига мурожаат этамиз (23 а-расм).

Мувозанат нархидаги ўзарипининг таклифга тасвири

23а-расм.

(23, б-расм).

* 23-а расмдаги вертикал рахамларни 4,0; 2,0; 2,8; 3,0 деб ўқинш керак.

Мувозанатлашган нархни 3 сўмдан 2,8 сўмга қадар пасайиши тақлиф кўпайишни билдиради (бизнинг мисолимизда талаб ўзгармасдан қолади) ва эгри чизиқ S ўнгга қараб сижийди, (S_1) A₁ ва B₁ нуқталарда мувозанатлашишга эришилар экан QD=QS тенг. Демак, бу нуқталарда QD ва QS сотилган картошкага миқдорига тенг.

Қабул қилинган қарор тўғрилигини баҳолаш учун картошкага етилтирган дехқон даромадини сотилиш нархларига қараб ҳам ҳисоблаб чиқамиз. Картошкага нархи 3,0 сўм бўлганда даромад (пул тушуми): 200 минг кг×3,0 сўм=600 минг сўм; нарх 2,8 сўм бўлганда даромад: 210 минг кг×2,8 сўм=588 минг. сўм. Демак, картошкани сотиш 10 тоннага кўпайишига қарамасдан нархнинг пасайиши натижасида дехқоннинг пул тушуми 12 минг сўмга қисқарди. Бу шунинг учун ҳам содир бўлдики, нарх ўзгариши талаб қўйилган картошканинг кўпайишига кам таъсир этди. Бундай ҳолат нарх бўйича талаб ноўзгарувчалигини билдириди.

Агар нархни худди шундай пасайтирган ҳолда, айтилик, 250 тонна картошкага сотилса, яъни сотиш 50 тоннага кўпайса, дехқоннинг даромади қандай ўзгарган бўлар эди (23б-расм). Олинган даромад: 250 минг кг×2,8 сўм=700 минг сўм. Бундай ҳолда товар (картошкага) ишлаб чиқарувчиларнинг нархни пасайтиришдаги қарорини тўғри деб айтиш мумкин, чунки улар даромадни 100 минг сўмга кўпайтириди. Мувозанатлашган нархнинг пасайиши талабнинг анча ортишига олиб келди. Бундай ҳолда нарх бўйича талаб ўзгарувчан ҳисобланади.

Талаб ва тақлиф ўзгаришининг тўрт қоидаси бор:

1. Талабнинг ортиши мувозанатлашган нарх ва мувозанатлашган товар миқдорининг ўсишига олиб келади.
2. Талабнинг жамайиши мувозанатлашган нарх ва мувозанатлашган товар миқдорининг пасайишига олиб келади.

3. Тақлифнинг кўпайиши мувозанатлашган нархнинг пасайишини ва мувозанатлашган товар миқдорининг ортишини келтириб чиқаради.

4. Тақлифнинг қисқариши мувозанатлашган нархнинг ортишини ва мувозанатлашган товар миқдорининг жамайишини келтириб чиқаради.

Бозор қатнашчилари ҳар бирининг мақсад-муддаоси ўз хусусий манфаатлари билан қувватланади ва умуман, иқтисодиётнинг бир бутун ҳолда муваффақиятли «ишлаб туришига» қаратилмайди. Бир-бирига боғлиқ бўлмаган ёки бир-биридан бехабар қабул қилинадиган барча қа-

рорларни ўзаро мувофиқлашувини бозорнинг юраги — бозор механизми амалга оширади. У алоҳида хўжалик юритувчи субъектларнинг хатти-ҳаракатларини бир-бирига етказиш ҳамда буларни мувофиқлаштиришни нархлар тизими ва рақобат кураш орқали таъминлайди.

Нарх истеъмолчилар учун ҳам, ишлаб чиқарувчилар учун ҳам бозордаги шароит ҳақида ахборот берувчи сигнал бўлиб хизмат қиласди. Нархлар хўжалик юритувчи субъектлар ўз хусусий манфаатини кўзлаб танлаган саъйи-ҳаракатларини солиштириб кўришида восита вазифасини ўтайди. Нархлар орқали сон-саноқсиз индивидуал иқтисодий саъийи-ҳаракатлар умумлашади ва мувозанатлашади.

Нарх юқори бўлганда талаб қисқариши, яъни таклиф талабдан анча ортиқча бўлиши ва нарх паст бўлганда талаб таклифдан кўп бўлиши бозор учун табиий бир ҳолдир. Талаб, таклиф нархнинг ва харид қобилиятиning ўзгаришига қараб тебраниб туради. Бу ҳаракат талаб билан таклиф тенглашгунча давом этаверади. Тенглашиши юз бергач, таклиф ва талаб миқдоран ва таркибан бир-бирига мос тушади. Бундай ҳолат бозор мувозанати деб аталади. Бирон бир товарга доир талаб ва таклиф ўртасидаги мувозанатга жузъий мувозанат деб аталади. Аммо товарлар дунёси юят бой бўлиб, товарлар бозори ўзаро боғлиқ қисмлардан иборат. Бир ерда мувозанат бор ёки йўқлиги турли хилдаги товарлар нархларининг нисбати ўзгариши ёки ўзгармаслиги билан белгиланади. Бугун 20 сўмга 1 кг гўшт, 10 литр бензин, 2 метр мато сотиб олиш мумкин деб, айтайлик. Агар маълум вақт ўтгандан кейин (айтайлик З ой ўтгач), 20 сўмга сотиб олиш мумкин бўлган ушбу товарлар миқдори яна ўша (1:10:2) нисбатни ташкил этса, бу нархлар нисбаги ўзгармаган бўлади. Бирмунча вақт давомида барча товарлар нархларининг нисбати ўзгармаса, бу ўша даврдати бозорлар тизимининг умумий мувозанати маъноси ни билдиради. Борди-ю, турли товарлар нархларининг нисбати ўзгарса, ўзаро боғлиқ бозорлар мувозанатсизлик ҳолатида бўлади.

Шундай қилиб, бозор мувозанати бозордаги талаб ва таклифнинг ҳам миқдор, ҳам таркиб жиҳатидан бир-бирига мувофиқ келишидир. Агар шундай мувофиқлик бўлмаса, бозор мувозанати издан чиқсан бўлади. Талаб ва таклиф узоқ вақт бир-биридан ажралиб қолса, бозор ўзининг меъёридаги ҳолатини, қиёфасини йўқотади.

Бозор мувозанати талаб ва таклифнинг мутлақ ва

абадий мослиги эмас. Бундай мослик умуман олганда барча товарларга нисбатан ва узоқ даврга хос бўлиши мумкин. Жузъий, яъни-айрим товарларга нисбатан мосликнинг бузилиши муқаррар. Чунки эҳтиёжнинг юксалиши оқибатида янги талаб пайдо бўлади ва у дарҳол қондирилмайди. Бозорнинг ишлаб туриши талаб, таклиф, нархлар ва бошқа миқдорий кўрсаткичларнинг ўзгариши орқали намоён бўлади.

ТАКРОРЛАШГА ОИД САВОЛЛАР ВА МУСТАҚИЛ ИШ УЧУН ТОПШИРИҚЛАР

1. Эҳтиёж билан талабнинг фарқи борми?
2. Талабга қандай омиллар таъсири этади?
3. Товарларнинг умумий ва меъёрий нафлигининг фарқи нимада?
4. Талабнинг ўзгарувчанлигини қандай тушуяиш керак?
5. Товарнинг ўринбосарлари кўп бўлиш ёки бўлмаслигига қараб, нарх бўйича талаб қачон ўзгарувчан ва қачон ноўзгарувчан бўлади?
6. Даромаднинг ортиши паст тоифадаги товарлар талабига қандай таъсири этади?
7. Даромаднинг камайиши нормал тоифадаги товарлар талабини қандай ўзгартиради?
8. Характери ва ҳаракати жиҳатидан талабнинг қандай турлари бор?
9. Таклифнинг ўзгариб туриши қандай омиллар таъсирида содир бўлади?
10. Йқтисодий ресурсларга талаб ва таклифнинг ўзиға хос хусусиятлари нимада?
11. Йқтисодий ресурсларга талабнинг ўзгарувчанилиги қандай омиллар юзага келтиради?
12. Бозордаги мувозанат нималар билан характерланади?
13. Айтайлик, бозорда картошкага бўлган жами талаб ва жами таклиф бир ойда қуйидагича маълумотлар билан тавсифланади:

Талаб, минг. кг	1 кг картошка нархи, (сўм)	Таклиф, минг кг	Талабнинг (—) ва таклифнинг (—) ошиб кетиши
600	4	50	—
500	5	100	—
400	6	200	—
300	7	300	—
200	8	400	—
100	9	500	—
50	10	600	—

а) бозор нархи ёки мувозанатлашган нарх қандай бўла-ди? Миқдор мувозанати (картошканини) қандай? 4-устун-ни тўлдиринг ва нима учун жавобингиз тўғрилигини асосланг;

б) келтирилган маълумотлардан фойдаланиб, картош-кага талаб ва таклифни графикда тасвиirlанг. Бу маъ-лумотларни график ўқларига аниқ қилиб жойлашти-ринг. Мувозанатлашган нархни «Р» ва миқдор муво-занатини Q ҳарфи билан белгиланг;

в) нима учун картошка 4 сўм бўлганда нарх муво-занатлашган ҳолатда бўймайди? 10 сўм бўлганда ни-мага у мувозанатлашмайди? «Ортиқчалик нархларни ўстиради етишмовчилик эса уларни пасайтиради». Сиз шу фикрга қўшиласизми?

XV БОБ

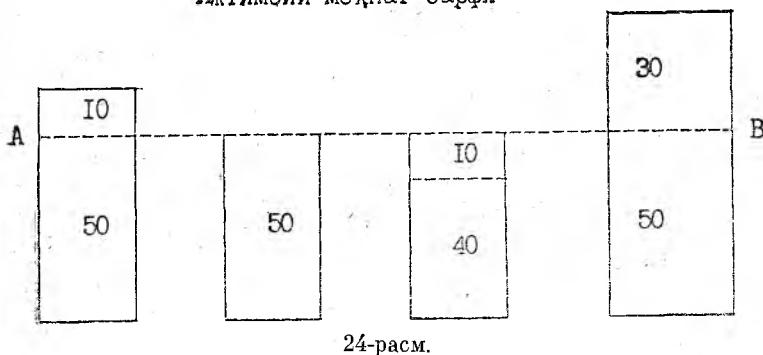
НАРХ-НАВО

1. Нарх ва унинг функциялари

Нарх бозор категорияси бўлиб, товарлар айирбош-ланганда юз берадиган муносабатларни англатади. Нарх назарий жиҳатдан олганда товар қийматининг пулдаги ифодаси, қийматнинг бозордаги кўринишси. Хўжалик юри-тиш амалиётида эса нарх муҳим иқтисодий восита, дас-так деб қаралади. Маълумки, қиймат ишлаб чиқариш категорияси бўлиб, ишлаб чиқаришнинг ўзидаги меҳнат сарфланиши билан боғлиқ муносабатларни ифода этади. Товарнинг яратилишида моддийлашган ва жонли меҳнат сарф этилади, уларнинг мажмуаси қиймат демакдир. Аммо қиймат ҳар қандай меҳнат сарфи әмас. Қиймат товарни яратишга кетган ижтимоий зарур меҳнат сарфи, аниқ-роғи эҳтиёжни қондира олгани сабабли бозорда тан олин-

тан меҳнат сарфидир, чунки меҳнатнинг бир қисмини, агар у керакли бўлмаса, бозор инкор этади ва шу қисм қийматни яратишда иштирок этмайди. Бозорда турли меҳнат сарфлари умумий, яъни ижтимоий зарур меҳнат сарфига келтирилади ва шу сарфининг пулда ифодаланини нархни ҳосил қиласди. Меҳнатнинг индивидуал сарфлари турлича бўлади. Бир индивидуал меҳнат тўла тан олинса, бошқаси қисман, учинчиси эса умуман тан олинмаслиги мумкин. Индивидуал меҳнат сарфлари нинг ягона сарфга келтирилишини қўйидаги мисолда кўриш мумкин (24-расм)

Ижтимоий меҳнат сарфи

24-расм.

24-расмдаги пункттир чизиги АВ орқали тан олинган сарфлар чегараси ўтади, яъни ҳамма ерда 50 га тент сарф тан олинган.

Устунлардан маълумки, биринчи ҳолда меҳнат сарфининг 10 бирлиги тан олинмади, иккинчисида ҳамма сарф тан олинди, учинчисида тан олинган сарф ўртачадан 10 бирликка кам бўлди, тўртинчисида меҳнат сарфининг 30 бирлигига тан олинмади.

Тан олинган 50 бирликка тент меҳнат сарфи нарх учун асос бўлади, бундан ортиқча сарфни бозор қабул қилмади ва у нархга қўшилмади. Меҳнатнинг тан олиш ёки олинмаслиги товарнинг барча меҳнат сарфини қоплайдиган пулга сотилиши ёки сотилмаслигидир. Бизнинг мисолда биринчи ҳолда товар 60 бирликка эмас, 50 бирликка сотилди, иккинчи ҳолда товар 50 бирликка тушса, шу нархда сотилди, учинчи ҳолда товар 40 бирликка тушган бўлса, ундан ортиғига — 50 бирликка сотилди, ниҳоят, тўртинчи ҳолда товар 80 бирликка тушган бўлса-да, 50 бирликка сотилди. Келтирилган мисолда биз

нархнинг асосини топдик ва у тан олинган меҳнат бў-
лишини кўрдик. Аммо бу бозордаги амалий нархлар тан
олинган меҳнатнинг ёки қийматнинг айнан ўзи деб қа-
раш нотўғри. Нарх биз юқорида кўрган асос атрофида
туради, бозор ҳолатига қараб, ундан юқори, паст ёки унга
тeng бўлиши мумкин, чунки унга меҳнат сарфидан бошқа
омиллар ҳам таъсир этади.

Нарх бамисоли барометр каби бозор ҳолатини кўр-
сатиб туради, нарх пасайиб кетса, товар бозори касод-
ликка йўлиқдан бўлади, товар нафсиз бўлиб, уни бошқа
товар билан алмаштириш ёки унинг сифатини тубдан
яхшилаш зарурлиги кун тартибига қўйилади. Нархнинг
иқтисодий мазмунини унинг функциялари (вазифалари)
яққол кўрсатиб беради. Нарх, нимага тегишли бўлиши-
дан қатъи назар (товар, хизмат, иш кучи, қарз пули
нархими, бунинг фарқи йўқ) беш асосий функцияни ба-
жаради:

Бозор мувозанатини таъминлаш функцияси. Бунда
нарх бозордаги талаб ва таклифнинг ҳажми ва таркиби-
га таъсир этиш орқали уларни мувозанат ҳолатига кел-
тиради. Бозор нархи — бу мувозанат нархи бўлиб, иккиси
нарсани таъминлайди.

Биринчидан, бозорда ўтмай қолган товарлар тўплан-
майди, улар сотилиб кетади. Иккинчидан, бозорда товар
тақчиллиги юзага келмайди. Фараз қилайлик, бозорда эр-
акклар костюмининг мувозанат нархи 140 долларга teng.
Бу дегани 140 доллар пули бор одам костюмни бозордан
топа олади, уни қидириб юрмайди. Айни вақтда 140 дол-
лардан сотиб фойда оладиган кишилар, бу костюмни
ишлаб чиқаришлари мумкин. Бу ёрда нарх ишлаб чиқа-
риш билан товар муомаласи ўртасида мувозанат ҳосил
этади.

Ҳисоб-китоб, ўлчов ғункцияси, Нарх қийматнинг пул-
даги ифодаси деб айтамиз, чунки қилинган сарф-харажат,
кўрилган фойда-зараф, бажарилган иш ҳажмининг ҳам-
маси маълум нархлар асосида ҳисоб-китоб қилинади. Иш-
лаб чиқариш ва унинг жатижаларининг натурал-моддий,
қиймат-пул ўлчови бор. Натурал-моддий кўрсаткичларни
таққослаш ёки умумий кўрсаткичга келтириб бўлмайди.
Масалан, 1 м² газлама, 1 жуфт оёқ қийим, 1 м³ газ, 1
кВт-соат электр энергияси, 1 тонна паҳта, 1 м² уй-
жой каби кўрсаткичларни жамлаб, умумий кўрсаткич
олиб бўлмайди. Уларнинг умумий ўлчови пул, унда ифо-
даланган нарх бўлиши мумкин. Харажатсиз ишлаб чи-
қариш, савдо-сотиқ ёки банк иши бўлиши мумкин бўл-

маганидек ишлаб чиқаришда маълум нархда сотиб олингани ресурслар сарф этилади. Машина-ускуна, хом ашё, ёқилғи, ҳар хил материал ва иш кучининг нархи бор. Уларнинг миқдорини ўз нархларига кўпайтирилса, харжат ҳажми келиб чиқади. Яратилган маҳсулот миқдорини унинг ҳар бири нархига кўпайтмаси ишлаб чиқариш ҳажмининг пулдаги ифодасини кўрсатади. Ҳисобкитоб учун жорий ва тақдосий нархлар қўлланади. Жорий нархлар амалдаги нархлар, улар билан йил давомидаги ишлар ҳисобланади, масалан, миллий маҳсулот, экспорт-импорт ҳажми ҳисобланади. Иқтисодий ўсиш динамикаси, миллий даромад, реал иш ҳақи ва реал фойда тақдосий ҳисобланади. Бунда маълум йил (бу база йили) асос қилиб олинади ва иқтисодий динамика шу йилдаги нарх билан ҳисобланади, чунки жорий нарх инфляция туфайли ўзгариши мумкин. Нарх инфляция таъсиридан ҳоли этилгандагина, у реал иқтисодий натижани кўрсата олади. Гап шундаки, иқтисодиёт пасайтан шароитда нархнинг тез ошиб бориши ишлаб чиқариш ҳажмининг пулдаги ифодасини сунъий равишда ошириб юборади. Масалан, ҳозир 100 минг тоинга буғдой олинди, ҳар тоинасининг нархи 7 минг сўм. Демак буғдой ишлаб чиқариш ҳажми 700 минг сўм ($100\ 000 \times 7$). Бундан 5 йил олдин 120 минг тоинга буғдой олинган бўлиб, ҳар тоинаси 4 минг сўм бўлган. Демак буғдой ишлаб чиқариш ҳажми 480 минг сўм ($120\ 000 \times 4$) бўлган.

Амалда буғдой ишлаб чиқариш 20 минг тоинага қисқарди, лекин унинг жорий нархда ҳисобланган ҳажми 220 минг сўмга ортиқ бўлди ($700 - 480 = 220$). Агар олдинги нархда ҳисобланса, буғдой қиймати амалда 700 минг эмас, балки 400 минг сўмга тенг бўлади.

Иқтисодий регулятор функцияси. Нарх бозор иқтисодиётининг асосий воситасидир. Товар ишлаб чиқариш бозор иқтисодиётининг мόддий асоси, унинг бозор билан алоқаси нарх-наво орқали юз беради. Нархдаги ўзгариш бозор ҳолатини (конъюнктурасини) билдиради, бу эса талаб-таклиф нисбатига боғлиқ. Талабнинг ортиши муайян товарни ишлаб чиқаришни кенгайтириш зарурлигини билдиради, аксинча товар тажкиғининг кўплиги унни ишлаб чиқариш ортиқча бўлиб, қисқатириш зарурлигини кўрсатади. Нарх товар ишлаб чиқарувчи фаолиятига ўзўзидан эмас, балки унинг даромади орқали таъсир этиди. Муайян ишлаб чиқариш харажатлари сақланган ҳолда нарх юқори бўлса, фойда ортади, нарх пасайса,

аксинча фойда камаяди, ҳатто зарар кўриш ҳам мумкин. Фойда ёки зарар кўриш ишлаб чиқарувчилар фаолиятига таъсир этади. Фойда кўрган корхона ривож топади, зарар кўргани эса синиб, ёпилиб жетади. Рақобатда омон қолиш учун корхона бозордаги нарх даражасига мослашувни керак. Нарх ошса, ишлаб чиқариши кенгайтирилади, капитал фойда яхши келган томонга қараб оқади. Товарлар кўпайиб, бозор тўйғандан сўнг нарх пасаяди, муайян товарни ишлаб чиқариши қулай бўлмай қолади, чунки фойда қисқара бошлайди. Капитални бошқа соҳага, яъни товарининг нархи юқори, бозори чаққон, соҳага кўчириш зарур бўлади. Нархдаги ўзгариш корхонани яхши ишлашга, харажатни пасайтирган ҳолда, янгиликни ўзлаштиришга, яъни новацияяга ундаиди. Масалан, тиқувчилик фирмаси бозорда аёллар кўйллаги нархи 60 доллар бўлганда, 1000 дона тикир эди. Шу нархда кўйлак сотилса, фирма унинг ҳар биридан 10 доллар, жами эса 10 000 доллар фойда олар эди. Бозорда талаб ошиб, кўйлак 65 доллардан сотилса, фойда 15 000 долларга етади, фирма кўйлак тикишни 1200 донага етказади, олган фойдаси яна 3 000 долларга ($200 \times 15 = 3\,000$) ортади. Демак, нархнинг ортиши ишлаб чиқаришни кенгайтиради. Фирма бозорга қўшимча равишда яна 100 та кўйлак чиқарди, унинг умумий миқдори 1 300 га етказилди. Аммо бозор тўйингани учун нарх пасая бошлайди ва ҳар бир кўйлак учун 55 долларни ташкил этди, дейлиқ, бир кўйлакдан фойда 15 доллар эмас, фақат 5 доллар, жами эса 6 500 долларга (1300×5) тушшиб қолди. Энди фирма нархни ҳисобга олган ҳолда яғи технология киритиб ёки ресурсларни арzonга топиб харажатларни камайтиради ва нарх пасайган шароитда ҳам яхши фойда кўради. Ёки фирма бошқача йўл тутади: кўйлак ўрнига жостюм чиқаради. Хуллас, нарх фирмаларни бозорбон товарлар чиқаришга мажбур қиласди. Бинобарин, нарх ишлаб чиқаришни тартиблаб, уни ўзгартириб туради, ривожини таъминлайди, нархнинг регуляторлик функцияси мана шунда.

Рақобат воситаси. Маълумки, бозор иқтисодиётiga хос нарса рақобат ҳисобланади. Рақобат турларидан энг муҳими нарх воситасида кураш. Фирмалар ўз рақибларини енгиш, уларни бозордан сиқиб чиқариш учун нархни ўзгартириб турадилар. Бир хил ёки ўринбосар товар чиқарувчи фирмалар харидорни юғдириб олиш учун нархни пасайтиради, зарар кўрмаслик учун товарларни ишлаб чиқариши, ташиш, сақлаш ва сотиш харажатларини ҳам

қисқартиради. Аммо вақти келгандა нарх харажат билан боғланмаган ҳолда ҳам пасайтирилади. Нарх муҳим иқтисодий дастак бўлганидан уни тез-тез ўзгартириб туришдек усул рақобатда кенг ишлатилади.

Социал ҳимоя функцияси. Нарх аҳолининг айрим тоифаси ёки ҳалқни қимматчиликдан сақлаш вазифасини ўтайди. Одатда аҳолининг ноҷор ва камбағал қатламларига товарлар арzonлаширилган нархда сотилади. Булар социал дотацияланган нархлар бўлиб, уларни молиявий жиҳатдан давлат бюджети ёки турлича хайрия маблаглари таъминлайди. Аҳолининг ноҷор қатламларига арzonлаширилган нархда озиқ-овқат, кийим-кечак сотилади. Масалан, Ғарб мамлакатларида аҳоли эски кийим-кечакни хайрия қилиб турли ташкилотларга беради, бу кийимлар ўта арzon нархда камбағалларга сотилади. Аммо бозор иқтисодиётида социал-хайрия нархлари асосий эмас, улар онда-сонда учраб туради, чунки социал ҳимояга муҳтоҷлар пул берип орқали таъминланади, бу пулга улар бозор нархида товарлар оладилар. Аммо бозор иқтисодиётига ўтиш босқичидаги айрим мамлакатларда социал ҳимоя вазифасини ўтовчи нархлар кенг қўлланади, улар давлатнинг ёрдамига таянади.

Дотацияланган нархларни давлат белгилайди. Бундан мақсад аҳолининг кенг қатламларини энг зарур исhteъмол моллари билан минимал даражада таъминлашибди. Масалан, Ўзбекистонда 1991 йилдан бошлаб ун, гуруч, қанд-шакар, гўшт, совун, ўсимлик мойи, чой, макарон каби товарлар дотацияланган арzon нархларда ва чекланган миқдорда сотила бошлади. 1992 йили Ўзбекистон Республикаси бюджети берган дотация қўйидагича бўлди: ноң нархига — 29,2 млрд. сўм, ун нархига — 37 млрд. сўм, шакар нархига — 31,8 млрд. сўм, гўшт нархига — 80 млрд. сўм. Дотацияланган нарх социал ҳимояни таъминласа-да, иқтисодий ўсишни рағбатлантируйди, чунки нарх ҳамма учун бир хил, шу нархда сотиладиган товар ҳам ҳамма учун тенг миқдорда бўлади. Аммо мазкур нархлар аҳолини ҳимоялаб туриш учун вақтинча зарур бўлади, сўнгра улар эркин бозор нархлари билан алмаштирилади, социал ҳимоя пул берип орқали амалга сиширилганда нархлар аҳолига моддий кўмак берип вазифасини бажармай қўяди. Хуяллас, нарх бозор иқтисодиётининг воситаси сифатида ўзаро боғланган муҳим вазифаларни бажаради.

2. Нарх-навонинг ташкил топниши

Бозор сотовучи билан харидор ўртасидаги иқтисодий муносабат бўлганидан нархнинг шаклланишида ҳар икки томон иштирок этади. Харидор — бу товар ва хизматларни истеъмол этувчилик — фуқаролар, ишлаб чиқаришни юргизиш учун ресурсларни сотиб оловчи фирмалар, ниҳоят давлат ташкилотлари. Сотовчилар — булар товар эгалари бўлмиш фирмалар, иш кучини сотовучи ишчи ва хизматчилик, капитал, иморат, иншоот ва ер эгаларидир. Айтилган субъектлар бир вақтнинг ўзида ҳам сотовучи, ҳам харидор мавқеида бўлади. Уларнинг нархни шакллантиришдаги иштироки бозорнинг турига боғлиқ. Эркин бозор — бу рақобатли бозордир. Бу ерда сотовчилар ҳам, харидорлар ҳам кўпчилик бўлиб, улардан ҳеч бири ўз билганича нархни ўрната олмайди. Нарх рақобат жараёнида ташкил топади. Масалан, бугдой, гуруч ёки пахта бозорида сотовчилар минглаб фермерлардан иборат, харидор фирмалар ҳам сон мингта бўлади. Эркин бозорда товар таклифи ишлаб чиқарувчи томонида бўлади, у сотовчи вазифасини ўтайди. У бозорда харидорга ўз нархини таклиф этади, харидор эса талаб қилиувчи сифатида товарни ўзига макул нархда харид эта олади. **Харидор-сотовучи алоқасидан бозор нархи шаклланади, бу мувозанат нархидир.**

Рақобатсиз бозор ҳам борки, у ерда маҳсулоти бозордаги талабни ўзгартиришга қодир бўлган айрим фирмалар фаолияти нарх-навога сезиларли таъсир этиши мумкин. Масалан, нефть бозорида нефть қазиб олишни ўз қўлида жамлаган фирмаларнинг бозорга нефть чиқариши нарх-навога дарров таъсир этади. Ироқ Қувайтни босиб олган пайтда (1991 йил) нефть конлари вайрон этилиб, Қувайт нефти бозорга ғоят кам чиқабошлади. Натижада 1 тонна нефть нархи 80 доллардан 120 долларгача етиб борди.

Эркин рақобат бор жойда товарнинг бозор нархи юзатга келади. Аммо бу нарх қотиб қолмайди, бозор ҳолатига қараб тез ўзгариб туради. Масалан, қимматбаҳо қоғозлар бозори бўлмиш фонд биржаларида сотовучи ва харидорлар ғоят кўпчилик бўлгани ҳолда нархлар кунига бир неча марта ўзгариади.

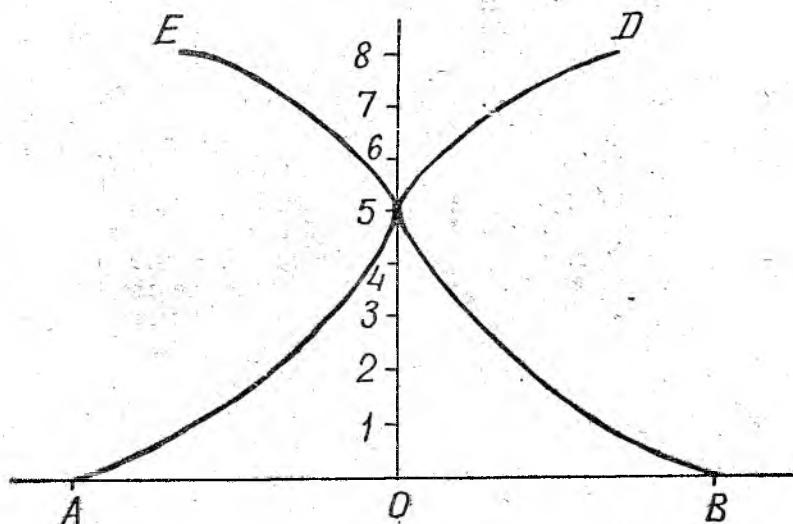
Иқтисодиётда шундай омиллар борки, улар бозорнинг турларидан, харидор ва сотовчиларнинг хоҳиш-иҳтиёридан қаттиш назар нарх учун объектив асос бўлади. Шундай омил товар қийматидир. Нархнинг шаклланишида

товарни ишлаб чиқариндан тортиб, истеъмолга еткунгача бўлган меҳнат сарфлари иштирок этади. Бунга ишлаб чиқариш ва тижорат ҳаражатлари киради. Жамики ҳаражатлар нарх таркибига киради. Товар қийматига қўшимча маҳсулот қиймати ҳам кирадики, у товар сотилгандан сўнг товар эгаларига ва уни сотишни уюштирган фирмаларга ғойда шаклида тегади. Нарх шундай даражада бўлиши керакки, товар сотилгач, өл қатори ишлабётган корхона ўз ҳаражатларини қоплаб, бундан ташқари нормал ғойда ҳам олиши керак.

Қиймат нархнинг объектив асоси бўлса-да, уни шакллантирувчи ягона омил эмас. Шу сабабли нарх бошқа юмиллар таъсирида қийматдан юқорига ёки пастга қараб ҳаракат қиласди.

Буни қуйидаги чизмада кўриш мумкин (25-расм):

Қиймат ва нархнинг ҳаракати

25-расм.

Графикда АЕ қиймат бўлса, ВД нарх ҳаракати чизигидир. Улар ўз ҳаракатида О нуқтада, яъни 5-нуқтада уринади. Шу ёрда қиймат ва нарх мос бўлади, 5-нуқтага қадар нарх қийматга яқинлашиб келади, ундан сўнг эса яна узоқлашади. АЕ ва ВД чизиқлари оралигидаги масо-

фа қиймат билан нарх узинасидаги фарқланишни иғода этади.

Нархни шакллантирувчи энг муҳим омил талааб ва таклиф нисбатидир. Унинг ўзгариши нархни ҳам ўзгаририб юборади. Талаб эҳтиёждан келиб чиқса-да, унинг айнан ўзи эмас. Талабга кўп нарсалар таъсир этади. Биринчидан, харидор ўз дидига кўра бир товарни бошқасидан ағзал қўради, унга устунлик беради, бинобарин, уни харид этишга мойиллик билдиради. Йккинчидан, харидорнинг мана шундай феъл-авторидан қатъи назар, харид этиш қобилиятини унинг даромади, аниқроғи ўз даромадидан харид этиш учун ажратади оладиган пули белгилайди; учинчидан, харидорнинг диди ва харид қобилияти жамланиб, унинг истеъмол танловини белгилайди, яъни у ўз эҳтиёжини қондириш учун қандай миқдорда ва қайси хилдаги товарларни олиши мумкинлиги аниқ бўлади. Харидорнинг ағзал кўриши маълум товарлар мажмуаси билан чекланади, аммо бу қайси эҳтиёжнинг бирламчи бўлишига боғлиқ. Масалан, овқатланиш эҳтиёжи кийиниш эҳтиёжидан олдинда боради, ўз навбатида кийиниш, саёҳат ёки томоша эҳтиёжидан устун туради. Агар айрим товарлар ёки товарлар гурӯҳи эҳтиёжни бир хил даражада қондириса, харидор уларга бефарқ қарайди, бинобарин, бу билан талаб ошиб, нарх кўтарилиб кетмайди. Товарлар кўп ва хилма-хил шароитда уларнинг истеъмоли ортган сари бефарқлик кучаяди. Шундай шароитда кўпгина товарлардан бирини танлаб олиб, уни ағзал кўриш юз беради. Бир товардан воз кечиб, унинг ўрнига бошқасини харид этиш юз беради, яъни товарларнинг ўринбосар бўлиши юзага келади. Аммо бу маълум чегарада юз беради, чунки бир эҳтиёжнинг қондирилиши бошқасини йўқ қилмайди. Бир турдаги эҳтиёжлар доирасида товарлар бир-бирининг ўринбосари бўла олади. Масалан, овқатланишида бир хил маҳсулот бошқасининг ўрнини босади, лекин у ҳеч қаҷон транспорт хизмати ёки жийим-кечак ўрнини боса олмайди. Фақат муайян эҳтиёжни қондириш доирасида ўринбосарлик содир бўлади. Транспортда трамвай, троллейбус, автобус ёки такси ўзаро ўринбосар бўладилар. Тўйинган бозор шароитида бир товарга нормал талаб бўлса, унга мумкин бўлган ортича талаб бошқасига кўчади. Бунда ҳар хил ўринбосарлик келиб чиқади масалан, кўйлак олиш ўрнига томошага борилади. Ўринбосарлик бор жойда, товар танлови индивидуаллашади, чунки кишиларнинг диди ва қўлидаги пули ҳар хил бўлади. Масалан, музлатгичнинг қайси би-

рини таълапи харидор учун унинг нимаси маъқуллигига боғлиқ. У музлатгичнинг ташки кўринишими, энергия сарфими, хизмат қилиш муддатими, ёки шовқинсиз ишлапшили, ихчам бўлишими — хуллас, нимасидир ёқади. Бу масаланинг бир томони, бошқа томони эса харидорнинг қурбига боғлиқ.

Шунга қараб, товар таълапи юз беради. Аммо унинг юзага чиқиши учун харидорнинг пули етарли бўлиши шарт. Кишининг қурби унинг истеъмолини чеклаб туради. У харид этиш қобилияти сифатида нархга таъсир этади. Қурби баланд харидор ўзи афзал кўрган молни юқори нархда ҳам ола билади, аксинча, харид қобилияти кучсиз харидор буни қила билмайди. Харидорнинг товар таъланашдан иборат иши унинг харид қобилияти доирасида энг нафли молларни топишга интилишини билдиради. Товарнинг наф келтириши хусусияти — истеъмол этиш жараёнида эгасида қониқиши ҳосил эта олиши, яъни харидорнинг индивидуал дидига қараб эҳтиёжини қондира олишидир. Товарнинг наф келтириши қанчалик юқори бўлса, шунчалик нарх қийматдан юқорига қараб интилади ва ҳатто унинг қийматдан узилиши ҳам юз беради. Аммо бундай ҳол кам учрайди, чунки товарлар тоят кўп бўлганидан айрим товар нафлиги ўта юқори бўлмайди, ўринбосар товарлардаги нафлик уни тутиб туради.

Нархнинг товар нафлигига монанд ошиб бориши чексиз эмас, албатта, чунки наф келтириши меъерининг ҳам энг охирги чегараси бўлади. Шу чегарадан ўтгач, товарнинг нафлиги пасая боради, бинобарин, нафликнинг энг юқори нуқтаси товар истеъмолидан энг юқори қониқиши билан аниқланади. Шундан сўнг қўшимча харид этилган ва истеъмол қилинган товар нафлиги пасаяди. Демак нафликнинг нархга таъсири маълум вақтгача бўлиб, унинг давомида нарх ошади, сўнг эса пасаяди, чунки нафлик камаяди. Масалан, муайян шахс учун кофенинг нафлиги кунига З стакан билан чекланади, шунга қадар унинг нархига харидор чидайди, тўйиниш ҳосил бўлгач, нафлик энг юқори нуқтага чиқади, сўнг у пасаяди, натижада кофе нархини харидор тан олмайди.

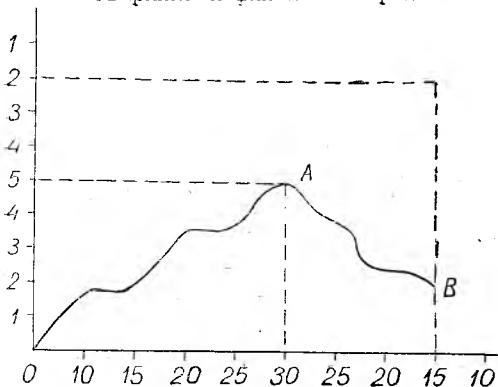
Шу нарса қонунийки, товарнинг нафлиги қанча юқори бўлса, унинг нархи ҳам шунча баланд бўлади. Масалан, янги кимёвий модда яратилди. Унинг қиймати 1 тонна ҳисобида 200 минг доллар. У хўжаликнинг кўп соҳаларида ишлатилиб, катта самара келтиради, у 5 млн. тонна ишлаб чиқарилганда энг юқори самарага эришилади. Шунга қадар янги модданинг қиймати 200 минг доллар

бўлгани ҳолда нархи 250, 300, 400, 500, 600 ва ҳатто 700 долларга етади. Моддани ишлаб чиқариш модда нафлигининг юқори нуқтасидан ўтгач, нарх пасаяди.

Харид қобилиятининг чекланганлиги туфайли харидор ўз қўлидаги пулига жамланганда юксак қониқини ҳосил этадиган товарларни олади, бу товарлар нафлигининг максимизацияси ёки нафликнинг энг юқори нуқтаси дейилади. Бунда нафлик ўз-ўзидан эмас, балки сарф қилинган пулга нисбатан қаралади, масалан, ҳар бир доллар сарфи қандай қониқини ҳосил этгани ҳисобга олинади. Шу 1 долларлик харид берадиган қониқини камайгач, нафлик пасайишга мойил бўлиб, нархни ҳам пасайтиради.

Товарнинг нафлиги билан унинг нархи ўртасидаги боғланишни қўйидаги чизмада кўриш мумкин (26-расм).

Товарнинг нафлиги ва нархи

26-расм.

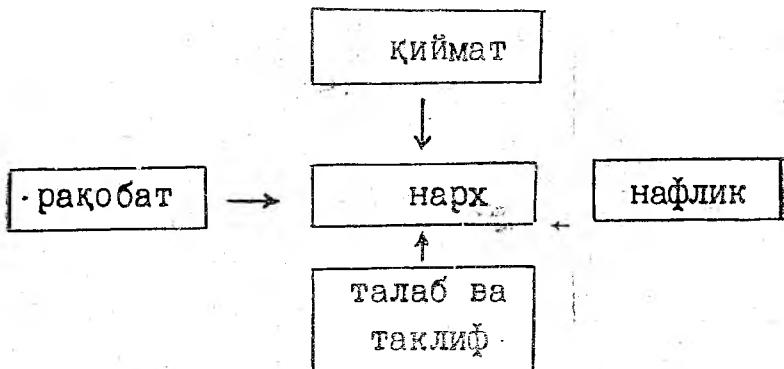
Графикдан маълумки, нафлик 1 дан 5 қадар ортиши билан нарх 10 дан 30 гача ортиб борди. Бунда нарх ҳаракати 0 нуқтадан А нуқта томон борди. Нафликнинг энг юқори чўққисига (5 нафлик) энг юқори нарх (30 нарх) ҳос бўлади. Шундан сўнг нафлик пасая боради, у қайтадан 1 тенглашса, нарх олдинги ҳолатига тушиб, 10 га тенг бўлади. Бунда нархнинг тескари, яъни пастга қараб ҳаракати, яъни АВ чизиги бўйича ҳаракат юз беради.

Нафлик товарнинг хоссаси билан чекланмай, уни истеъмол этиш вақти билан ҳам ўлчанади. Меҳнат унумдорлиги юқори бўлиб, вақт бирлигига бойлик қанчалик қўп яратилса, шунчалик вақтнинг қадри юқори бўлади. Бу истеъмол вақтига ҳам тааллуқли. Товарлар истеъмол учун қанчалик қулай бўлиб, вақтни тежаса, уларнинг нархи шунчалик юқори бўлади. Қулайлик ҳосил этиш учун кетган харажатга нисбатан нарх юқори бўлиши ҳам мумкин. Масалан, 1 кг суюксиз гўшт 6 доллар туради. Шу гўштни қиймалаб, керакли масаллиғ қўшиб, 10 дона бифштекс тайёрлашга кетган меҳнат сарфи 3 долларга тенг. 10 та бифштекс қиммати 9 доллар. Лекин у харидор учун бифштекс пишириш вақтини тежагани учун нархи 10 доллар бўлса ҳам сотилади. Вақтни тежаш товар нафлигининг муҳим белгиси. Харидор учун вақт қадри, масалан, менежер, врач, инженер, ишчи, уй бекаси, фаррош, пенсионер учун ҳар хил. Шу сабабли улар нарх даражасига турлича ёндошадилар. Масалан, менежер вақти тигиз, у бир кун Москвада бўлиб, ишини битказгач, эртаси куни Тошкентда бўлиши керак. Ишни вақтида бажарса 50 минг сўм топади. У самолёт билетига 10 минг тўлаб, Москвага боришни ва қайтишни афзал кўради, чунки бу нафли ($50 - (10 \times 2) = 30$ минг). Аммо пенсионер учун поездда Москвага бориш нафли, чунки билет 2 минг сўм туради. Пенсионернинг вақти бемалол, нул топилинг вақти тигиз, у бемор кўриб нул топади, уй бекасининг вақти бемалол, нул топадиган иши йўқ. Врач товарга телефон орқали буюртма бериб, қиммат бўлса-да, келтириб берганига рози бўлади. Уй бекаси бундай қилимайди. У арzon товарни қидириб топади. Бу ўринда бир хил товарнинг нархи ҳар хил бўлиши турган тақ. Вақтнинг қадри ортини билан истеъмол учун қулайлик берими харажатлари қўпайиб, улар товар нархини шакллантиришида фаол қатнашади. Нархни рақобат ҳам шакллантиради. Рақобатда ютиб чиқиши ёки ютиқазиш нарх белгилашга ҳам боғлиқ. Рақобатлашувчи харидорлар қўп бўлса, юқори нарх ташкил топади. Агар сотувчилар қўп бўлиб, улар рақобатлашса паст нархдар вужудга келади.

Рақобат қурашида харажатларни қопламайдиган, бинобарин, заарар келтирадиган ўта паст нархлар ҳам пайдо бўлади.

Нархнинг шаклланишида қатнашувчи омиилларни умумлашган ҳолда қуйидаги схемадан қўриш мумкин (27-расм).

Нарх омиллари

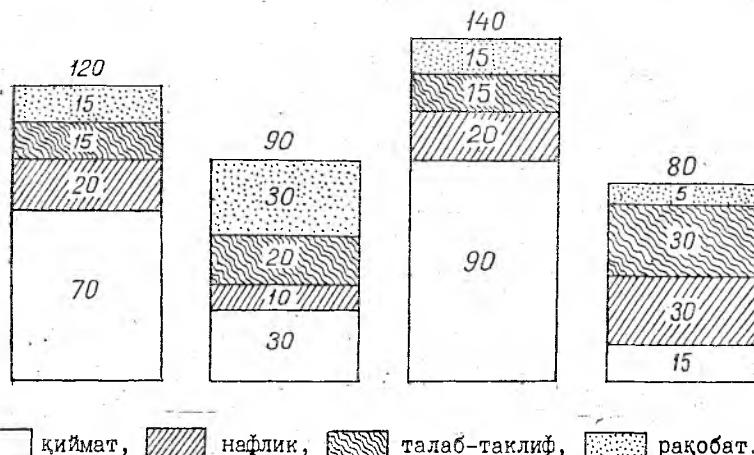

27-расм.

Нарх омилларининг ҳаракати бир йўналишда бормай, уларнинг нархга қарама-қарши таъсир этиши ҳам юз беради. Айтилган омиллардан бири нархни кўтарса, бошқаси пасайтиради. Бир омил таъсирини бошқаси нейтраллаштириб туради. Масалан, қийматнинг пасайиши нархни арzonлаштиради, талабнинг ортиши уни қимматлаштиради. Нафликнинг юқори бўлиши баланд нархни тақозо этса, **ракобат** кураши уни пасайтиради. Хуллас, нарх турли омилларнинг зиддий таъсири остида шаклланади. (28-расм).

Устунлардаги рақамлардан маълумки, нарх даражаси ҳар хил (120, 90, 140, 80), шу билан бирга уни шакллантирувчи омиллар ҳиссаси ҳам бир хил эмас. Бинобарин, улар нархни шаклланишига ҳар хил таъсири этадилар. Биринчи ва учинчи ҳолда қиймат таъсири қучли, иккинчи ва тўртинчи ҳолда эса қучсиз. Тўртинчи ҳолда нафлик нархга кучли, учинчи ҳолда эса қучсиз таъсири этган. Талаб ва таклиф нисбатига келсак, уни нархга таъсири иккинчи ва тўртинчи ҳолда сезиларни бўлган, бошқа ҳолларда унча катта эмас. Рақобат нархга иккинчи ҳолда энг кучли, тўртинчи ҳолда энг қучсиз таъсири этган. Нарх шаклланиши омиллари таъсири бир йўналишда бормаганидан уларни нархнинг ўзгаришидаги роли ҳам бир хил бўлмайди. Нархга таъсири этувчи омиллар бозор характеристига қараб ҳаракатга келади. Бозорнинг бир қисми эркин бўлса, бошқаси рақобатсиз, аксинча назо-

Турли омилларниг нархдаги ҳиссаси

28-расм.

ратли бўлади. Бозорда товар таклифи танҳо бир фирма ёки озчилик фирмалар қўлида тўпланса ва харидорлар кўпчилик бўлса—бу монопсонияни келтириб чиқаради. Агар товарларни таклиф этувчилар кўп бўлиб, харидор танҳо ёки озчилик бўлса, бу номополияни пайдо қиласади. Монополия ва монопсония бозор устидан ҳукмдорлик бўйлиб, рақобатни чеклайди. Эркин бозорда сотувчи ва харидор кўпчилик бўлганидан улардан ҳеч бири танҳо нархга таъсир эта олмайди. Аксинча, бозорда зўравонлик бўлса, сотувчи ёки харидор ўз измини ўтказиб нарх шаклниншига таъсир этади. Монополия шароитида ҳам нархни ошириш чегараси мавжуд бўладики, уни бозордаги талаб ўрнатади. Гап шундаки, бозор товарни маълум нархгача кўтаради, нарх ошиб кетса, бозор касод бўлади. Масалан енгил автомобильнинг «Форд-мустанг» маркасининг оммавий бозор кўтарадиган нархи 15–20 минг доллар. «Форд» компанияси монополист бўлса-да, бозор билан ҳисоблашишта маъжбур. Агар у нархни 25 минг долларга кўтарса, 200 минг ўрнига 100 минг автомобиль сота олади, натижада олган фойда миқдори қисқаради. Демак, «Форд» шу ишни қилмайди. Монополия нарх белгилаганда харажатларга нисбатан максимум фойда олишни кўз-

лайди. «Форд» ўзининг «Форд-мустанг» маркасини ишлаб чиқаришга 14 минг доллар сарғлаган дейлик. Нарх белгилаганда у мана шу 14 минг устига яна 4 минг доллар қўядики, шундан 500 доллар солиқ бўлса, қолган 3,5 минг доллар максимум фойда бўлади. Бозор кўтаришига қараб фойдани максимумлаштириш қоидаси нарх белгилашда қўлланади, лекин бари бир талаб билан хисоблашишга тўғри келади. Талаб эластик бўлганидан нарх ошиб кетса, у қисқаради, товар ҳам сотилади, фойда мисдори қисқарди, бинобарин, фойда максимумлашмай қолиши мумкин. Бунинг устига монополия мутлақ ҳоким эмас, чунки монополиянинг бошқа монополия тимсолида рақиби ҳам бор. Агар у нархни оширса, рақиб нархни пасайтириб, харидорни оғдириб олиши мумкин. Олдинги мисолга қайтсак, «Форд» автомобиль нархини айтганимиздек 25 минг долларга кўтарса, унинг қудратли рақиби» «Тойота», автомобиль нархини 20 минг доллардан 18 минг долларга тушириб «Форд»ни бозордан маҳрум этиши мумкин. Монополлашган бозорда ҳам рақобат (у чекланган бўлсада) нарх-навонинг шаклланишига таъсир этмай қолмайди. Монополлашган бозорда фирмалар қанчалик кўп бўлса, шунчалик рақобат нарх белгилашда кўчли таъсир этади, монопол зўравонлик оз бўлади. Аммо фирмаларнинг ўзаро тил бириткириши ҳам юз беради, бунда уларнинг биргалиқдаги ҳокимияти ўрнатилиади. Фирмалар келишган ҳолда юқори нарх белгилаб, ишлаб чиқаришини қисқартирган ҳолда ҳам юксак фойда кўра оладилар. Албатта, бу эркин бозор қоидаларига зид, аммо иқтисодигўда юз берадиган реал ҳодисалардир. Шу сабабли давлат антимоногол қонунлар орқали бозордаги зўравонликни чеклашга интилади.

Агар монополия шароитида нархни оширишга мойиллик бўлса, монопсония шароитида бунинг тескариси юз беради. Харидорлар озвилик бўлиб, бозорда уларнинг ҳўёми ўтади. Монопсония ҳокимиятини таъминловчи куч — бу товарлар таклифининг ўзгарувчан бўлмаслиги ёки бунинг кучсизлигидир. Бунда товар таклифи нархга жисбатан бефарқ бўлади ёки унинг ўзгаришига суст жавоб беради. Нарх ошишига жавобан товар таклифи қўпаймайди, нарх пасайса, қисқармайди ҳам. Бу монопсония мавқеидаги харидорларга қўл келади. Улар танҳо ёки чекланган харидор бўлганидан сотувчига ўз измини ўтказиб, нархни туширишга эришадилар. **Монополияда со-тuvchi нархи устун бўлса, монопсонияда харидор нархи устунлик қиласди.**

Бозорда мавқеи кучли фирмалар нархни ўзгартириш орқали харидорнинг ортиқча пулини олишга интиладилар, буни устама истеъмолни қўлга киритиш деб юритилади. АҚШда буни истеъмолчи доллари учун кураш дейдилар. Товарларни маълум миқдорда чиқариб эл қатори нархда сотиш нормал фойда келтиради. Аммо фойдани ошириш учун турли групҳо харидорларга уларнинг харид қобилиятини ҳисобга олиб, ҳар хил нархда товар таклиф этилади. Бир групҳо учун одатдаги нарх, иккинчиси учун арzonлаштирилган нарх, учинчиси учун оширилган нархдаги товар таклиф этилади. Харидорни инобатга олиб табақалаштирилган нархлар диверсификациялашган нархлар деб аталади. Бу нархлар энг аввал харидорнинг харид қобилиятига қараб фарқлантирилади. Масалан, ресторанда айнан бир таом нархи тушлик пайтида 50 марка бўлса, кечқурун 80 марка бўлади, чунки тушлик қилишга оддий одамлар, кечқурун эса пулни аямайдиганлар келади. Худди шу таомни ресторон камбағаллар яшайдиган мавзедаги ўз филиалида 45 маркага сотиши мумкин. Нархни мана шундай ўзгартириб туриш товар сотиш ҳажмини кучайтиради, фойдани оширади.

Нархлар истеъмол ҳажмига қараб ҳам табақалаштирилади. Истеъмол маълум даражагача самарали бўлади, чунки товар нафлигини энг юқори чегараси бор, шунга қадар нарх ошади. Шундай харидорлар борки, улар маълум миқдордаги товарларни маълум вақт мобайнида юқори нархда олишлари мумкин. Масалан, гул етиштирувчи иссиқхона эгаси иссиқхонани исситиш учун кеч куз вақиши мавсумида газни юқори нархда олишга тайёр бўлади ва у айтайлик биринчи 100 м^3 газни 50 долларга, кейинги 100 м^3 ни 100, учинчи 100 м^3 ни эса 150 долларга олишга тайёр. Шуни назарда тутиб газ берувчи фирма нархни ҳар хил қилиб белгилайди. Нарх товарлар турига қараб ҳам табақалаштирилади. Оммавий товарлар нархи паст бўлгани ҳолда, нуфузли, обрўталаб товарлар нархи юқори бўлади. Масалан, оммабоп костюм нархи 120 доллар бўлса, махсус буюртма билан ёки кам миқдорда пулдорлар учун махсус тикилган костюм 300 доллар туради. Иккинчи тоифа костюмнинг ҳар бири кўпроқ фойда келтиради. Нархни товарларга қараб табақалаштириш товарни кўпроқ сотиб, харидор пулини чақириб олиш, унинг бир қисмини фойдага айлантириш воситаси ҳисобланади. Нархлар талабнинг кучайшишига ва пасайшишига қараб ҳам фарқлантирилади. Талаб ўз чўққисига бортунча нарх юқори белгиланади, маълум вақтдан

сўнг пасайтирилади. Янги кинофильмга қизиқин ортгани сабабли жишло чиптаси биринчи ҳафта қиммат со-тилса, иккинчи ҳафтадан эътиборан арzonлаштирилиши мумкин. Дам олиш мавсуми желиб, таътилга чикиш кў-пайган пайтда авиакомпаниялар самолёт чиптаси нархи-ни оширадилар, мавсум ўтгач, нарх қайта ўз ҳолига келади.

Монополлашган бозордаги рафобат шароитида фирмалар жўзга ташлашмаган усулда нарх ҳақида бир битимга келадилар. Бир фирма биринчи бўлиб ўз нархини ўрна-тади. Буни нарх белгилашдаги пешқадамлик дейилади. Бошқалар пешқадам белгилаган нархни ҳисобга олиб, унга яқин қилиб нарх қўядилар. У ёки—харажатни ҳисоблаш усулини бир хил қилиш ҳам қўлланади, яъни ишлатилган хом ашёни арzon олинган даврдаги эски нархига биноан эмас, балки ҳозирги, оширилган нархда ҳисоблаб, харажатга қўшадилар. Бунда харажат ортади, бинобарин, нарх ҳам ошиши турган гап. Масалан, 1992 йи-ли компания пахта толасининг ҳар тоннасини 1200 дол-лардан олган, уни сақлаш учун 100 доллар сарғлаган. Шу пахта 1993 йили ишлатилганда фирма унинг қийма-тини шу йилги нархда ҳисоблайди, яъни 1 тонна пахта 1300 доллар, сақлаш харажати 100 доллар—жами 1400 долларни харажатга қўшади. Натижада харажат 100 дол-ларга ошади. Амалда бу харажат эмас, нарх ўзгариши-дан келган даромад. Аслида у харажатдан чегирилиши керак.

Монополия мавқеидаги корхоналар рақиб тазийқидан ҳоли бўлади. Улар ишлаб чиқаришни кўпайтирамай, яъни товар таклифини оширмай нархни кўтариш ҳисобидан фойда кўра оладилар. Лекин нархни ошириш истеъмол-чининг харид қобилиятига бориб тақалади. Шундай шароитда монополист фирма харажатни пасайтириб, нархни арzonлаштиришга ва шу ҳисобдан товарни кўпроқ сотиб, яхши фойда кўришга ҳаракат қиласди. Монополист учун фойданинг умумий миқдори ҳам муҳим. У бир товар бирлигига тўғри келадиган фойданни камайтирган ҳолда товарни кўпроқ сотиб, фойда миқдорини оширишдан ман-фаатдор бўлади. 1 дона магнитофон 100 долларга сотилса, 15 доллар фойда келади, монополист кунига 1000 сотилса, 15 доллар фойда келади, монополист кунига 1000 дона магнитофон ишлаб чиқарса, 15 000 доллар (1000×15) фойда кўради. Агар у магнитофон чиқаришни 900 тага тушириб, нархини 105 долларга кўтарса, ҳаммаси бўлиб, 18 000 доллар (900×20) фойда олади. Бир қараш-

да бу маъқул кўринади. Аслида бопқа йўл ҳам бор: магнитофон ишлаб чиқариш 2000 донага ётказилади, нарх эса 5 долларга арzonлашиб, 95 долларни ташкил этади. Бунда фойда миқдори 20 000 (200×10) долларга тенг бўлади. Демак, монопол мавқеи ҳар доим ҳам юқори нарх белгилашни тақозо этмайди, балки нархнинг фойда йўлида ўзгариб туришини англатади. У янги технологияни ўзлаштириб, харажатларни пасайтириш, бинобарин, нархни арzonлаштириш ва ишлаб чиқариш миқёсини кенгайтириш ҳисобидан катта фойда олиш имкониятини ҳам билдиради.

Бинобарин, монополияни ҳар доим ҳам нархни оширувчи омил деб қараб бўлмайди.

Давлат маълум мақсадни кўзлаган ҳолда нархни чегаралайди, яъни қонун йўли билан нархнинг қуи ва юқори чегарасини белгилайди, сотовчилар шу чегараларга риоя қилишга мажбур бўладилар. Бу билан давлат нархнинг иқтисодий ва социал соҳага кўрсатадиган таъсирини ўзgartириб ёборади. Нархнинг юқори чегараси одатда инфляцияни назорат қилиш, пул қадрини тутиб туриш учун қўлланади. Инфляцияни даф этиш мақсадида давлат ҳам нархни, ҳам иш ҳақини музлатиб қўяди. Нархнинг юқори чегарасини белгилаш социал ҳимоя вазифасини ҳам бажаради. Нархнинг ўсишини секинлаштириши ёки тўхтатиб қўйиш орқали пул қадри, бироз бўлса-да, таъминланиб туради. Бундан мақсад аҳолининг ёрдамга муҳтоҷ қатламини энг зарур истеъмол моллари билан таъминлашни кафолатлашдир.

Нархнинг қуи чегарадан пасайшини ман этиш, биринчидан, талабни жиловлади, чунки арzon товарлар керагидан кўп харид этилади. Гап шундаки, арzonчилик қўшимча талаб ҳосил этиб, товарларни камайтириб юбради. Бунинг устига у ишлаб чиқарувчиларга зараар келтириб, ресурсларнинг чиқиб кетипи, бинобарин, ишлаб чиқарининг қисқариб кетишига сабаб бўчади, кепажакда тақчиллик пайдо бўлиб, нарх ошишига олиб келади. Давлатнинг нархга аралашуви бозор мувозанатини бузади. Нархни сунъий тўхтатиб қўйиш пули оз бўлганларда ҳам талаб ҳосил қиласди, натижада товарни анча юқори нархда олишга қодир бўлган шулдорлар ҳам тақчилликка йўлиқади. Нарх воситасида товарларнинг пули кўп ва пули озлар ўртасида тақсимланиши бузилади. Натижада меъёрланган тақсимотга ўтилади, яъни товар фақат маълум миқдорда сотиладики, ундан кўп олиш мумкин бўлмайди, масалан, 1993 йили Ўзбекистонда ун сотиш

нормаси шаҳар аҳолиси учун ҳар ойда жон бошига 2 кг қилиб белгиланган.

Нархни ўз ҳолига қўймаслик ортиқча талаб ҳосил қилиб, товарни кўп вақт сарфлаб, навбат кутиб харид этишга олиб келади. 1975 йили АҚШ да табиий газ нархини давлат ўз назоратига олиб, нарх ўсишини чеклаган. Натижада газга талаб 1,5 марта ошган.

Қатъий нархлар товар ишлаб чиқаришни рағбатлантирумайди, чунки олинадиган фойда чекланган бўлади, ҳатто яхши ишлаган тақдирда ҳам фойдани қўпайтириб бўлмайди. Давлат чегаралаган нарх иқтисодий жиҳатдан монопол нархга яқин, у бозор таъсиридан холи бўлади, эркин иқтисодий фаолият талабига жавоб бермайди. Хулоса қилсак, эркин рақобатли бозор ва моноллашган ёки рақобат чекланган бозорда нархларнинг шаклланиши ҳар хил кечар экан. Аммо бундан қатъи назар нархни вужудга келтирувчи умумий омиллар мавжуд, лекин уларнинг нархга таъсири этиш меъёри бозор турига қараб ўзгаради. Нархни шакллантирувчи асосий омиллар бу товар қийматининг микдори, талаб ва тақлиф нисбати, товарнинг наф келтириш даражаси, рақобат ҳолати, давлатнинг нархга аралашувчи, фирмаларнинг нарх белгилаш стратегияси кабиладир.

3. Нарх турлари

Бозор иқтисодиётининг ўзига хос тизими борки, уни ўзаро боғланган, бир-бирини тақоэз этувчи, аммо ҳар хил мақсадларда қўлланувчи нархлар мажмуаси ташкил этади. Нархнинг шаклланиши жараёни мураккаб, унинг иштироқчилари тоят кўпчилик, нархлар ҳар хил вазифаларни бажаради, шу сабабли нархларнинг тури кўп (29-расм).

Нархнинг иқтисодиётдаги ўрни бекиб катта бўлганидан унинг ҳар бир туридан оқилона фойдаланиш тадбиркорлик учун муҳим аҳамиятга эга. Шу сабабли корхоналар ва фирмалар нарх белгилашга катта эътибор берадилар. Улар ўзларининг нарх стратегиясини ишлаб чиқишида уч мақсадни қўзлайдилар — товар сотишни қўпайтириш, фойдани кўпроқ олиш, ўзининг муайян мавқеини сақлаб қолиш.

Товар сотишни қўпайтиришдан уч натижа кутилади:
а) товар сотишни қўпайтириш орқали бозорда ўз хисса-

29-расм

сини ошириш, имкон бўлганда бозорни ўз назоратига олиш; б) ҳар бир товарни (товар бирлигини) сотишдан тушадиган фойдани камайишига рози бўлган ҳолда товарларни кўплаб сотиш орқали келадиган ялпи фойдани ошириш; в) товарни кўп сотиш натижасида унинг ҳажмига нисбатан савдо-сотиқ харажатларини қисқартириш.

Бозордан рақибларни суриб чиқариб, ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун фирмалар маҳсус нарх қўллайдилар, уни бозорга кириб олиш нархи ёки демпинг нарх деб аташади.

Бу нарх рақибни синдиришга қаратилганлигидан давлат ўни тақиқлайди, шу сабабли фирмалар уни яширин қўллайдилар ва бу иш расмий нархнинг бир қисмини кечиб юбориш шаклида бўлади. Нархларни пасайтириш янги бозорларни қўлга олишга хизмат қиласди. Нарх мукдимравишда мўлжалланган фойда миқдорини таъминлайдиган қилиб белгиланади. Маълумки, фойданинг нисбий ва абсолют (мутлақ) миқдорлари бор. Нисбий фойда бу бир товар сотилишидан келган фойда. Абсолют фойда фойданинг умумий миқдори бўлиб, фойданинг нисбий миқдорига ҳамда сотилган товарлар сонига боғлиқ. Фир-

ма нарх қўйганда товар сотилишини қисқартирган ҳолда юқори нарх ҳисобида кандо қўлмай фойда олишни мўлжаллайди. Бу мақсадга эришиш учун нуфузли нархлар жорий этилади. Аммо бу нархлар иш берини учун бозорда рақобат чекланган, энг яхшиси монопол бозор бўлиши шарт. Мазкур бозорда товар нархи эмас, балки унинг маркаси обрўли бўлиши ҳал қўлувчи омил бўлади. Бу ерда талаб нархга боғлиқ бўлмайди, шу сабабли нарх кўтарилиши товар сотилишини кескин камайтиргайди. Маълум бир гуруҳ истеъмолчи оладиган нуфузли товарлар борки, уларнинг эгаси бўлиш мартабага эришиш билан баробар туради.

Ривожланган мамлакатларда ўзига тўқ аҳоли учун дала ҳовлига эга бўлиш, машҳур курортларда дам олиш, танилган моделъерлар тайёрлаган кийимни кийиш, яхтага эга бўлиш, янги моделдаги автомашинада юриш — нуфузли ёки обрўталаб истеъмол ҳисобланади. Масалан, Финляндияда оила учун обрўталаб истеъмол, албатта, қуидагиларни ўз ичига олади: жон бошига алоҳида хонаси бўлган квартира, икки қаватли дала ҳовли, искита енгил автомашина, автоматик газ плитаси, икки камерали музлатгич, автоматик кир ювishi машинаси, электрон печка, икки дона телевизор, видеобашпаратура, магнитофон ва транзистор кабилар. Ўзбекистонда 80-йилларда мартабали, автомашина оқ рангли 2106 маркали «Жигули» ёки ГАЗ 24 — «Волга» автомашинаси бўлган. 90-йилларга келиб марка ўзгарди. Энди мартаба учун хорижий маркалар, яхшиси «Вольво», «Мерседес», «Тойота» ва ниҳоят «Форд скорпио» каби машиналар эгаси бўлиш керак. Мартабали истеъмол нуфузли нархларни юзага чиқаради. Улар одатдаги нархлардан юқори бўлади, чунки харидор учун нарх эмас, товарнинг эгаси бўлиш муҳим, шу сабабли айрим тоифа аҳоли нархнинг бетига қарамай, обрўталаб товарни ола билади. Бунда «пул кетса кетсин, обрў кетмасин» қабилида иш қилинади. Масалан, АҚШда Германиянинг «Мерседес-Бенц» фирмаси яратган автомобиль моделлари модага киргандга уларга нуфузли нархлар белгиланган. Мазкур фирма машиналарининг нархи моделига қараб 25—27 минг доллар бўлган, ваҳоланки, оддий оммабоп машиналар нархи ўртача 12—15 минг долларни ташкил этган. Нуфузли нархлар абадий эмас, у бозорга ўриашшиб, обрў ортириш учун керак, чунки нарх юқори бўлса, маҳсулот тоят сифатли деб қаралади. Бозор қўлга олингач, нархни тушириш

мумкин, чунки нуғузли нархларни оммавий истеъмолчи кўтара олмайди.

Фирмалар нархдан ўз мавқеини сақлаб қолиш, рақобатдан бутун чиқиш учун ҳам фойдаланадилар. Бунда шароитни ҳисобга олиб, рақиб хатти-харакатини назарда тутиб, нархни тез-тез ўзгартириб туришга тўғри келади, акс ҳолда товар сотиш ҳажмини ва фойдани бир меъерда тутиб қолиш қийин бўлади. Нархларни қўллашда товарни ишлаб чиқариш харажатлари ва рентабеллик дарражаси, бозордаги талаб, унинг ўзгариши ва, ниҳоят, бозорда нарх билан рақобатлашувнинг бориши ҳисобга олинади. Ҳаридор чўнтағидаги пулга қараб, маълум давр-гача ўзгармайдиган қатъий стандарт нархлар ёки ўзгарувчан нархлар қўлланади. Шундай товарлар борки, ҳаридорлар уларнинг нархи ўзгармаслигини афзал кўрадилар, масалан, коммунал хизмат, транспорт хизматининг нархи (тарифи). Шу сабабдан нарх қатъий қолган ҳолда харажатларнинг ўсган қисми тежамкорлик орқали қопланади, аниқроғи истеъмолга қулайлик яратиш билан боғлиқ харажатлар камайтирилади. Масалан, конфет нархи ўзгармагани ҳолда уни оддий қоғозга ўраш, арzon пакетга жойлаш, қадоқлашни содда қилиш йўли тутилади, автобусда юриш нархи (кира пули) ўзгармагани ҳолда автобусдаги қулайликлар камайтирилади, унинг қатнови қисқартирилади, қатновга катта автобуслар чиқарилади, автобусларга кўп йўловчи олинади, уларнинг тўхташ бекатлари камайтирилади.

Ўзгарувчан нарх белгиланганда, биринчидан, харажатларнинг, иккинчидан, бозордаги таалабнинг ўзгариши ҳисобга олинади. Нарх оптирилиб ёки пасайтириб турилади. Ҳамма учун бир хил бўлган умумий нархлар билан биргаликда, айрим тоифа ҳаридорга мўлжалланган махсус (масалан, нуғузли) нарх белгиланади. Нархлар ҳарид миқдорини ва ҳарид вақтини ҳам кўзда тутади, товарлар кўп сотиб олинса нарх тупширилади. Мавсум бошида нархлар ошиб борса, мавсум охирида улар камаяди. Масалан, ёз охирлаб қолганда ёзги мавсум товарлари арzonлаштирилади. Нархларни қўллашда истеъмолчининг руҳияти ҳам эътибордан четда қолмайди. Нарх сўм ва тийинларга қадар аниқликда қўйилганда ҳаридор уни аниқ ҳисбланган, адолатли нарх деб ўйлайди, у албаттa пул қайтими олишга кўнинкан бўлади. Шу сабабли нархни умумлаштирумай, майдалаб белгилаш ҳаридорга маъқул тушади. Масалан, ҳаридор 5000 сўмлик товарни олишга қодир, ҳатто 5200 сўм бўлса ҳам олиши

мумкин, лекин унга товар нархини 4986 сўм 70 тийин бўлгани маъқул тушади. Шундай нархга харидор жазман бўлади.

Харидор тасаввурида ҳар доим товар нархи унинг сифатига мос бўлади. Шу сабабли нарх сифатдан кескин йироқлаштиши мумкин эмас. Аммо нарх ва сифат алоқадорлигидан фойдаланиб нархни ошириш имкони бор. Бунда сифат ўзгармагани ҳолда нарх оширилади, сифат ёмонлашган ҳолда нарх сақланади, ва ниҳоят, нарх сифатининг яхшиланишига нисбатан кўпроқ оширилади. Учинчи усул пул тонишга қўл келади, чунки харидор сифат билан нарх ғарқини илгаб ола билмайди. Учинчи вазиятни мисол билан кўрайлик. Автошина 1000 сўм туради, унда 30 минг км. юриш мумкин. Сифат оширилиб, шиада 50 минг км юриш мумкин бўлади. Сифатни аниқ ҳисобга олганда янги нарх 1700 сўм бўлиши керак. Нарх эса 1800 сўм қилиб белгиланади. Харидорнинг ўзи ҳеч қачон нарх қанча бўлишини билмайди. У автошинанинг ҳақиқий сифатини, агар йилига 10 минг км дан юрса, 5 йилдан сўнг билиши мумкин. Нарх ва сифат мослигини бузиш рақобат шароитида хатарли иш ва бунга айрим ҳолда қўл урадилар. Бозорни кенгайтириб, товарларни кўпроқ сотиш мақсадида товарни кўп харид этгандарга нархнинг бир қисми кечилади, яъни нарх арzonлаштирилади.

Савдо-сотиқда прейскурант нархлар ҳам ишлатилади. Бу нархлар сотувчи учун мўлжал нарх, харидор учун билдиригич ёки маълумотнома нарх. У фирмалар прейскурантларида (нарх кўрсаткичларда) эълон қилинади ва товар нархининг қайси сумма атрофида бўлишини кўрсатади. Аммо ҳақиқий нарх прейскурант нархдан юқори ёки наст бўлиши мумкин. Бир хил ёки ҳар хил товарлар борки, уларнинг нархи тенг бўлиши мумкин эмас. Нархлар албатта фарқланади, чунки харажатлар, товарнинг нафлиги ва бозордаги талаб бир меъёра ҳам мумкин эмас. Нархлар фарқининг миқдорий ифодаси нарх диапазони дейлади. Диапазон нарх оралигининг пулдаги ўлчами (ифодаси) бўлади. Нархлар диапазони улар ўртасида сезиларли фарқ бўлишини талаб қиласи, чунки шундай бўлмаса, товарлар сифатидаги фарқни илгаш қийин, қўлдаги пулга қараб нархи маъқул товарни ташлаб бўлмайди, бинобарин, товарнинг сотилишини кўпайтириб бўлмайди. Диапазон нархлар ўртасидаги миқдорий нисбатни ҳам билдиради. Нарх диапазони қуий, ўртасида ва юқори нархларни ўз ичига олади. Диапазон қанчалик кенг бўлса,

товар мумаласи шунчалик тез кечади, чунки талаб билан нарх ўзаро боғланади. Диапазон доирасида нархнинг ўзгариб туриши, бир нархдан бошқасига ўтилиши харид ҳажмини ўзгартиради.

Товар ишлаб чиқаришдан истеъмолга етиб боргунча бир печа нархларга дуч келади. Дастрраб, улар улгуржи нархда сотилади. Улгуржи нарх ишлаб чиқарувчи томонидан катта миқдордаги товарларни бир йўла кўтарасига харид этувчига сотилган найтда қўлланадиган нархdir. Улгуржи нархлар ишлаб чиқарувчи учун харажатларни қоплаш ва маълум миқдорда фойда кўришни таъминлаши керак. У, албатта, қийматдан паст бўлиши зарур. Улгуржи нархлар товар биржаларида, савдо уйларида ёки сотувчи билан харидорнинг бевосита алоқасида қўлланади. Улар контракт нарх шаклида бўлади. Контракт нарх ҳар икки томоннинг розилиги билан белгиланган ва уларнинг шартномасида қайд этилган нархdir. Бу нарх контракт амал қўлган даврда, одатда, ўзгармайди, чунки у олдин келишибилган бўлади, унинг бузилиши икки томондан бирининг лабзисизлигини билдиради. Мазкур нархлар кўпинча мижоз фирмалар ўртасида, ҳам миллӣ, ҳам халқаро бозорда қўлланади. Айтайлик, Ўзбекистон АҚШ ёки Кашада буғдойини олганда контракт нарх билан кўтарасига харид этади. Бу нарх халқаро бозор нархига яқин туради.

Чакана нархлар билан истеъмол товарлари бевосита аҳолига сотилади. Чакана нархга улгуржи нарх, савдо қилувчи фирманинг харажатлари ва оладиган фойдаси киради. Чакана нарх савдо фирмасининг зарап кўрмай ишлапши, фойда кўриниши таъминлаши зарур, акс ҳолда, фирманинг фаолияти унинг ўзи учун нафсиз ишга айланади. Масалан, Тошкент марказий универмаги «Юлдуз» фирмаси тиккан эркаклар костюмининг ҳар донаси улгуржи нархда 250 сўмдан олади. Ҳар бир костюмни ташини, сақлаш ва сотиш учун универмаг 50 сўм харажат қиласиди. У эл қатори ишлаб туриш учун ҳар бир сотилган костюм ҳисобидан 25 сўм фойда кўриши зарур. Айтилганлар бўлиши учун костюмининг чакана нархи 325 сўм ($250+50+25$) бўлиши керак. Амалда чакана нарх талаб ва таклифга қараб юқори ёки паст бўлиши мумкин. Давлатнинг нархларга аралашишдек фаолияти лимитланган ёки чегараланган нархлар ва дотацийли нархларни пайдо қиласиди. Давлат нархларнинг юқори ва қўйи чегарасини белгилайди, улар шу доирада ўзгариши мумкин. Бундай нархлар ёрдамида давлат инфля-

цияни жиловлайди, нархларни назорат қиласади. Дотацияланган нарх бу давлат бюджет ҳисобидан маҳсус арzonлаштирган нархдир, уни бозор касод бўлганда фирмалар арzonлаштирадиган нархлар билан адаштираслик керак. Дотацияли нархлар даромади паст оиласалар, бева-бечоралар, ишсиз ва ногирон кабиларни минимал даражада таъминлаб туриш учун ишлатилади. Давлат товарларни арzon сотганларга бюджетдан дотация беради. Маҳсус арzonлаштирилган, аммо дотацияли бўлмаган нархлар ҳам борки, уларни белгилашда фирмалар, хайри-эҳсон ташкilotлари қатнашади. Мазкур ҳомийлар одатдаги нарх билан арzonлаштирилган нарх ўтасидаги фарқни ўз ҳисобидан қопладилар.

Бозор кўлами жиҳатидан олганда, миңтақа-ҳудудий, миллий ва ҳалқаро ёки байналминал нархлар мавжуд. Ҳудудий нарх унга таъсири этувчи омилларнинг маълум ҳудуд доирасидаги таъсиридан ҳосил бўлади. У фақат маълум ҳудудий бозорга хос бўлади. Масалан, Ўзбекистонда қувун-тарвузнинг муайян жойларга (Андижон, Марғилон, Тошкент, Жиззах ёки Термизга) хос нархи мавжуд. Миллий бозор нархи бир мамлакат доирасида амал қилувчи ва уларнинг хусусиятини акс эттирувчи нархдир. Масалан, лимон ёки анельсиннинг Греция, Италия, Куба, Марокашга хос нархлари бор. Миллий нарх мамлакат доирасидаги ижтимоий сарф-харажатларни, миллий бозордаги талаб ва таклифни, товар нафлигини, уни шу жойда нақадар қадрланишини ҳисобга олади. Жаҳон бозори нархи муайян товарга кетган интернационал сарф-харажатларни, товарни жаҳон стандарти талабига мос келиш даражасини ва, ниҳоят, талаб ва таклиф нисбатини ҳисобга олади. Жаҳон нархи, албатта, миллий нархдан фарқланади.

Нархлар турли-туман бўлсалар-да, улар ўзаро боғланган, чунки улар жамиятдаги моддий ва меҳнат ресурсларининг ишлатилиш самарасини, уларнинг эҳтиёжларга хизмат қилишини кўрсатади. Иқтисодиётда нархлар мувозанати ёки нисбати деган ҳодиса бор, уни нарх паритети деб ҳам юритилади. Иқтисодиёт ягона бўлганидан нархлар занжирили реакция каби бир-бирини юзага чиқаради. Масалан, руда нархи металл нархига, металл нархи машина нархига, машина нархи кийим нархига киради, чунки бу нархлар харажатларни шакллантиради. Бозорда ташкил топган нархлар нисбати товар айирбошлиганда ҳосил бўлган эквивалентликни — миқдорий тенглигни билдиради, яъни бир товарнинг қанчаси бош-

қа товарнинг қанчасига тенглаштирилганини билдиради. Масалан, бозорда 1 кг пахта нархи 4 кг буғдой нархига, битта автомашина нархи 100 та костюм нархига тенг бўлади. Биринчи ҳолда нарх нисбати 1:4, иккинчисида эса 1:100 га тенг бўлади. Бозорга шундай товарлар чиқариладики, улар кўлчилик ишлатадиган энг муҳим моддий ресурслар ҳисобланади. Уларнинг нархи, аксарият кўпчилик товарларнинг харажатини шакллантиришда қатнашади. Булар металл, нефть, кўмир, газ, ёғоч, буғдой, пахта каби товарлар бўлиб, улар ашё сифатида хўжаликнинг кўлгина соҳаларида ишлатилади. Улар нархининг ўзгариши бутун нархлар нисбатини ўзgartиради. Энергия омили бўлган ёқилғи товарлари нархининг ўзгариши қаредаки энергия истеъмол этилса, шу ердаги товар нархини ўзgartиради. Мольумки, индустрисал ишлаб чиқаришда энергия қўлламайдиган корхона йўқ. Шу сабабли энергия омиллари нархидаги силжишлар нархларни оммавий равишда ўзгартириб юборади.

Нархлар нисбати унга таъсир этувчи омилларнинг ҳархил амал қилишидан келиб чиқади. Айниқса, бу жаҳон бозори нархларида яққол кўринади. Бу ердаги ва миллий бозордаги нархлар нисбати ҳар хил бўлади. Масалан, Ўзбекистон миллий бозоридаги нархлар нисбатига олтинни оз ёки кўп ишлаб чиқариш таъсир этмайди, чунки уни ашё сифатидаги истеъмоли ғоят қичик. Аммо Ўзбекистон олтинни экспорт қилганда, жаҳон бозоридаги нарх нисбатига таъсир этмай қолмайди.

Бозордаги нархлар даражаси ва нисбати бозор ҳолатини баҳолайди.

Нархлар даражаси уларнинг ўлчамидир. Нарх даражаси икки турга бўлинади:

1) мутлақ даража — бу нархнинг умумий миқдори бўлиб, муайян товарнинг қанча туришини кўрсатади. У нарх омилларидан ташқари пул қадрига ҳам боғлиқ. Пул қанча қадрли бўлса, у шунча паст бўлади ёки аксинча. Масалан, муайян маркадаги автомашина 4000 динор, 15 000 доллар, 80 000 франк, 25 000 марка, 150000 сўм туради. Бу ўринда мутлақ миқдор ҳар хил, лекин бу ўз-ўзидан арzonчилик ёки қимматчиликни кўрсатмайди. Буни билиш учун мутлақ нархнинг олдинги ва охирги даражасини солиштириш зарур;

2) нисбий даража — бу нархнинг харид қобилиятига нисбати, аниқроғи унданда ҳиссасидир. У нарх харид пулнинг неча фойзини ташкил этишини билдиради. Нарх даражаси ўта табақалашади, чунки харидорларнинг харид

кобилияти бир-биридан катта фарқ қиласди. Дехқоннинг бир ойда тошган пули 200 сўм деб фараз қиласди, 1 кг гўшт нархи ўртача 20 сўм. Демак, гўшт нархининг бир ойлик даромаддаги ҳиссаси 10% бўлди, $20 \times 100 : 200$. Гўшт нархи шундай бўлган ҳолда тижоратчининг ойлик даромади 2000 сўм бўлса, энди шу нархининг бир ойлик даромаддаги ҳиссаси 1% га тенг бўлди ($20 \times 100 : 2000$). Дехқон учун гўштнинг нисбий нархи қиммат, тижоратчи учун эса арzon. Нархнинг харидор даромадига нисбатан арzon ёки қиммат бўлиши бозор учун муҳим, чунки бу харидорларни танлаш имконини беради. Нарх даражаси бозор ҳолатини белгилаб, савдо-сотиқ иштирокчилари учун қулай ёки нюқуладай бўлди. Нархларнинг юқори лашуви сотувчи учун маъқул бўлса, унинг пасайиши харидорга кўл келади. Вазиятга қараб нарх даражасининг ўзгариб туриши бозор иктисодиёти учун табиий бир ҳолdir.

БОШҚОТИРМА САВОЛЛАР ВА ТОПШИРИҚЛАР

1. Тижорат магазинига кириб кўйлак олмоқчисиз. Сиз кўйлакларни кўриб нархи билан танишаётганингиздә сиздан сотувчи неча сўмлик кўйлак олмоқчисиз деб сўрайди. Ўйлаб кўринг, бу савол билан у нима демоқчи?

2. Дехқон бозорида иккита картошка сотувчи билан савдолашдингиз. Улардан бири 3 сўм сотаётган картошкани 100 кг олишингиз учун 2,8 сўмдан беришга рози бўлди, иккичиси рози бўлмади. Бунинг сабаби ҳақида нима дейсиз?

3. Трактор ишлаб чиқариш учун кетадиган металл нархи 30% ошиди, бошқа сарфлар ўзгармади, аммо трактор нархи ҳам ўзгармади. Нега шундай бўлди?

4. Машҳур рок мусиқа ижрочилар турухининг йиллик даромади 50 млн. доллар, шундан 35 млн. доллари қўшиқларнинг матнитофон ёзуви ва пластинкаларини сотишдан тушган пул, 5 млн. доллар товарларни реклама қилишдан келади, 10 млн. доллар концертларга чипта сотишдан тушади. Чишта нархи 50 доллар, чайковчилар уни 100 доллардан сотишади. Шундай шароитда талабалар уюшмарининг илтимосига биноан чиптани талабаларга 30 доллардан сотишади. Нега шундай қилишади? Бир ўйлаб кўрингчи.

5. Нима сабабдан давлат рақибни синдириш ва бозор-

дан суреб чиқарипни кўзлаган ўта паст нархларда товар сотишни ман ётади?

6. Нима учун дўйондор яхши танийдиган кишисига 1 кг холва нархини 17 сўм деса, бошқа танимаган харидорга 20 сўм дейиши мумкин?

7. Нарх товар нафлигининг қайси нуқтасига қадар ортади, сўнгра пасайишга мойил бўлади?

8. Сизда XVII асрда тўқилган ноёб гилам бор. Уни 15 минг сўмга сотишни кўнглингизга тушиб кўйисангиз. Гиламингизга учта харидор чиқди. Улар мўлжалингизни билмаган ҳолда 12 минг, 16 минг, 17 минг сўм беришмоқчи. Гилам қайси нархда сотилади?

9. Фараз қилиб кўрайлик, қайсиdir мамлакатда биринчи йили нафақахўр ишчи ва хизматчилар даромадининг 58,3% овқатланишга сарғланади, кейинги йили унинг 62,5% шу мақсадда сарғланади. Нафақахўр дехқон даромадининг эса тегишли даврда шу мақсадда сарғланиши 59% ва 66% бўлди. Буни нархдаги қандай ўзгаришлар билан изоҳлаш мумкин?

XVI БОБ

РАҚОБАТ

1. Рақобатнинг моҳияти ва шакллари

Рақобат умумижтимоий қатегория бўлиб, ижтимоий жараёнлар қатнашчилари ўртасидаги яхшироқ яшаш шароити учун бўладиган қурашни англатади. У кишилик жамияти ҳаётининг ҳамма жабҳаларига хос бўлиб, одамлар ўртасидаги ўз имкониятларидан тўлароқ фойдаланиши, айrim соҳаларда ўз устунликларини намоён қилиш, фаровонроқ ҳаёт кечириш, жамоа ўртасида обрулироқ бўлиш учун бўлган қурашни акс эттиради. Кишиларнинг иқтисодий фаолияти бошқа фаолиятларининг асосини ташкил қилгани учун кишилик жамияти ҳаётида иқтисодий соҳадаги рақобат муҳим рол ўйнайди. Иқтисодий соҳадаги рақобат ишлаб чиқариш муносабатларининг субъектлари /ишлаб чиқарувчилар, истеъмолчилар, тадбиркорлар, ёлланма ишчилар ва ҳоказолар/ ўртасида қулайроқ ишлаб чиқарип шароитига /арzon ишлаб чиқарип ресурслари ва ишчи кучи/ эга бўлиш унумлироқ техноло-

тия, иш жойи, яхши бозорни қўлга олиш, умуман, юқори даромад олиш имконияти учун олиб бориладиган курашдан иборат.

Иқтисоддаги рақобат қўй қирралি ҳодиса бўлиб, яхши даромад кўриш, ўз қобилиятини тўлароқ ишга солиш, ўзи машғул ишни ривожлантириш, ўз соҳасида имижга эга бўлиш учун курашни билдиради.

Иқтисодий рақобатнинг асосини кишиларни мулк эгалиари сифатида алоҳидаланишни ташкил этади. Чунки ҳар бир мулк эгасининг ўз манфаати бор. Унинг барча фаолияти шу манфаатига бўйсундирилган бўлади. Бу маънода рақобат ишлаб чиқариш муносабатлари субъектлари манфаатларининг тўқнашувидан иборат. Рақобат энг аввал тадбиркорликка хос, шунинг учун К. Маркс уни капиталнинг ички табииати деб атаган.

Рақобатнинг бўлиши учун иқтисодиёт субъектларининг алоҳидалашган ва мустақил бўлиши қиғоя қилмайди. Бунинг учун товар-шул муносабатлари ҳам бўлиши керак. Шу сабабли натурал хўжаликда ишлаб чиқарувчилар алоҳида бўлсалар да, иқтисодий рақобат бўлмайди. Мазкур хўжалик ўзини-ўзи таъминловчи хўжалиқ бўлиб, бозор алоқаларига киришмайди, бу ерда яхши харидор тошини ёки ресурсларни қулай шарт билан сотиб олиш учун кураш бўлмайди. Бозор хўжалик субъектларининг беллашув майдони, чунки шу ерда алоҳидалашган манфаатларнинг тўқнашуви юз беради. Бозор иқтисодиётининг илк белгилари пайдо бўлиши билан унга хос рақобат ҳам юзага келади. Бу иқтисодиёт ривожига мос ҳолда рақобатчилик муносабатлари ҳам тажомиллашиб боради. Бозор рақобати тарихан 4 босқичдан ўтади. **Биринчи босқич** — бу натурал хўжаликдан бозор иқтисодиётининг дастлабки шаклларига ўтиш бўлиб, бу даврда рақобат майда товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида боради. Булар ўз меҳнатига таяниб ва тирикчилик ўтиказип мақсадида товар ишлаб чиқарувчилар ҳисобланади. Бу босқичда рақобат маҳаллий бозорлар доирасида боради, у бир турдаги товар ишлаб чиқарувчилар ўртасида бўлади. Рақобатда ғолиб чиқиши воситаси тажриба тўплаб меҳнат маҳоратини ошириш бўлади.

Иккинчи босқич — бу қаниталистик эркин рақобат босқичидир. Бу босқич товар хўжалигининг оммавий тус олиши билан, майда товар ишлаб чиқариш ўрнига йирик машиналар тизимига ва ёлланган меҳнаттага таянган товар ишлаб чиқаришнинг келиши билан характерланади. Рақо-

батни чеклашлар бўлмайди, у эркин курашга айланади, бу кураш маҳаллий бозорлар доирасидан чиқиб, милллий бозор миқёсида юз беради. Рақобат шиддатли боради, унинг иштироқчилари кўпчиликдан иборат бўлади. Рақобатда толиб чиқилинг шарти янги техникани жорий этиб, меҳнат унумдорлигини ўстириш, янги товарларни ишлаб чиқариш бўлади.

Учинчи босқич — бу монопол рақобат босқичи бўлиб, у яъжа ҳокимликка интилувчи йирик корхоналарнинг курашидир. Рақобат иқтисодни монополлашган ва монополлашмаган соҳаларида алоҳида боради, аммо бу соҳалар ўртасида ҳам кураш кетади. Рақобатда енгиш шартлари иккинчи босқичдагиdek бўлади, аммо ўзаро курашда бозорни эгаллаб олиш, сиёсий ҳокимиятдан фойдаланиш кабилар кенг қўлланади. Бу босқичда монопол рақобат етакчи бўлса-да, эркин рақобат йўқолиб кетмайди, у иккинчи қаторга сурилади. Иқтисодиётда монопол рақобат соҳаси ва эркин рақобат соҳаларига ажralиш бўлади.

Тўртиччи босқич — янтича эркин рақобат босқичи бўлиб, у аралаш иқтисодиётга хосдир. Бу босқичда рақобатчилар ғоят кўпчилик бўлиб, улар йирик корпорациялар, ўртача, майда ва ўта майда корхоналардан иборат бўлади. Рақобат доираси кенгайиб, у ишлаб чиқаришдан ташқари, хизмат кўрсатиш соҳасида ҳам фаоллашади, у молия бозорига шиддат билан кириб боради, ҳатто саёҳат бизнеси, шоу /томоша/ бизнес, спорт бизнеси, ҳарбий бизнес кабиларни ҳам ўз дамига тортади. Рақобатлашув байнамилаллашиб, халқаро бозор доирасида ҳам юз беради. Энг янги техника-технологияни қўллаш, бошқаримни компььютерлаптириш, товар таркибини зудлик билан янгилаш, энг малакали иш кучига эга бўлиш, информациядан фойдаланиш ва, ниҳоят, замонавий маркетинг хизматини ўюнтириш рақобатда енгиш шартига айланади.

Рақобатни унинг характерига қараб ҳам баҳолаш мумкин. Қайси босқичда юз беришидан қатъи назар рақобат 2 типда бўлади, яъни у тартибсиз ёввойи рақобатдан ва қонун-қонидалар билан тартибга солинувчи цивилизациялашган рақобатдан иборат бўлади. Турли босқичларда ҳар иккала рақобат типининг нисбати ҳар хил бўлади. Цивилизациялашган рақобат аралаш иқтисодиётга хос бўлади, аммо у бирдан эмас, балки секинаста рақобатнинг асосий типига айланади. Бу бозор муно-

сабатининг ривожланишидан келиб чиқади. Арадаш иқтисодиёт бозор ва муносабатининг яхлитлиги бўлганидан бу ерда рақобат билан биргаликда партнёрлик алоқалари ҳам амал қиласди.

Рақобат иштирокчиларининг социал-иқтисодий маҳоми бир хил эмас, шу сабабдан уларнинг бевосита мақсади ҳам фарқланади. Тадбиркорнинг мақсади кўпроқ фойда кўриш, ишчиники яхши иш ҳақи олиш, ер өгасиники ердан кўпроқ даромад олиш, пулдорники шулидан кўпроқ пул чиқариб олиш. Рақобат бу фақат индивидуал манфатни эмас, балки жамоатнинг биргаликдаги манфаатини ҳам кўзлади. Айрим кишининг манфаати бир томондан алоҳидалашган, ишқинчи томондан жамоа манфаатига бирлашган, шу орқали юзага чиқади. Ишловчилардан ҳар бири яхши иш жойи учун курашади, улар жамоа доирасида эса унинг манфаати йўлида ва биргаликда бошқа жамоалар билан рақобатлашади. Рақобат хўжаликнинг ҳамма соҳасида боради, унда иқтисодий фаол кишилар қатнашади.

Бозор хўжалигидаги рақобат ким бўлишидан қатъи назар яхши ишлаганларни ютиб чиқишини билдиради. Шу жиҳатдан у бозор иқтисодиётини **харакатлантирувчи куч** ҳисобланади, иқтисодий ресурсларни тежкамли ишлатишга, товар ва хизматларни кўплаб ва сифатли ишлаб чиқаришга ундейди. Унингraigbat кучи фақат ишлаб чиқаришнинг ўзини ўсишга ундаш эмас, балки иқтисодий муносабатларни ҳам тажомиллашувга мойил этишпdir. У хўжалик юритишининг энг самарали усувларини юзага келтиради, иқтисодий алоқаларнинг энг маъқулини тошишга мажбур қиласди.

Рақобат иқтисодий ўсишни таъминлайди, бу эса ўз навбатида рақобат доирасини кенгайтиради, янги рақобатчиларни юзага келтиради, чунки тадбиркорлар сафи кенгайиб боради. Рақобат бозорнинг ҳамма турларида амал қиласди. Тадбиркорлар товар бозорида сотувчи сифатида, ресурслар бозорида эса харидорлар сифатида рақобатда бўлишади. Ишчилар меҳнат бозорида яхши иш жойини эгаллап учун курашадилар. Рақобат ишлаб чиқарувчи билан истеъмолчи ўртасида ҳам боради, бу сотувчи ва харидор рақобатида кўринади. Сотувчи қимматроқ сотишга интилса, харидор арzonроқ сотиб олишини мўлжаллайди. Бу молия бозорида ҳам бўлади. Пулдорлар ўз шулини қарзга берганда қарз ҳақини /процентни/ оширишга интиладилар қарз олувчилар уни пасайтиришга

ҳаракат қиласидилар. Ер эгалари ерга ижара ҳақини оширишни мўлжаллайдилар, ижарачилар эса аксинча уни пасайтириш чораларини кўрадилар. Ҳуллас, рақобатлашув иқтисодий фаолиятнинг ҳамма турларига хос бўлади, у бозорнинг ўзйда ва бозордан ташқарида боради. Бозорда рақобат бевосита юз берса, бозордан ташқарида хусусан ишлаб чиқаришда унга ҳозирлик кўрилади, рақобатга ғонлиб чикиш чора-тадбирлар амалта оширилади. Бозорда нархни ўзгартириш, савдо reklamasini ташкил этиш орқали беллашув юз беради. Бозор рақобатни шарт-шароити қандайлиги ҳақида ахборот беради, унга асосланаб чора-тадбирлар ишлаб чиқилади. Бу ўринда маркетинг алоҳида рол ўйнайди. Маркетинг воситасида бозор сегментлари синчиклаб ўрганилади, у ерда узоқ муддатда бўладиган ўзгаришлар ҳисобга олинади, айниқса, товарлар ва хизматларга бўлган талаб миқдори ва таркиби чуқур таҳлил этилади, унга хое тебранишлар аниқланади, булардан ишлаб чиқаришда фойдаланилади. Рақобат курашида ўз мухолифининг бозордаги мавқеи, унинг ишлаб чиқариш имконларидан огоҳ бўлиш катта аҳамиятга өга. Шу сабабдан рақобатга тайёрланиш фирма стратегиясида муҳим ўрин тутади.

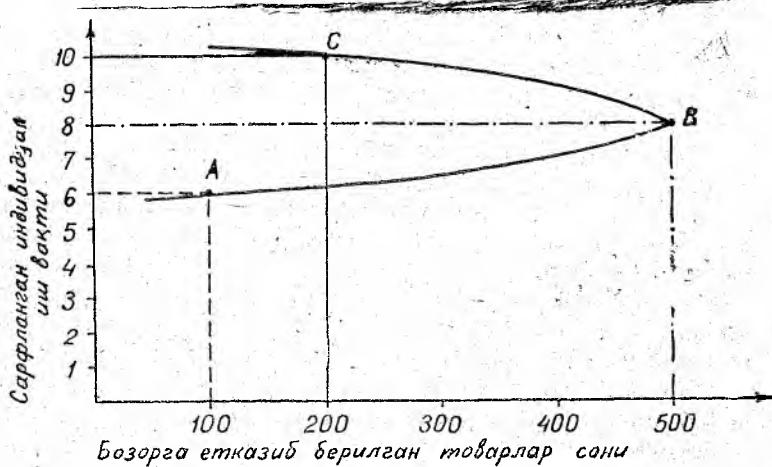
Ишлаб чиқаришни рақобатга ҳозирлаш, у ёрда бозорбоп, рақобатга қобил, ҳётий цикли узун товарлар ишлаб чиқаришни билдиради. Аralаш иқтисодиёт шароитидаги рақобат курашида ишлаб чиқаришдаги новация алоҳида аҳамиятта өга бўлади, бу эса ўз навбатида инвестицион фаолликни талаб қиласи. Новация биринчи навбатда янги товарларни яратиш, бор товарларни модернизациялашни, ишлаб чиқариш ва тижорат ҳаражатларини камайтиришни билдиради. Албатта, булар янги технологияни топиб, жорий этиш орқали юз беради. Шу боисдан рақобатда ютқазмасликнинг шарти новация учун пулни аямаслик ҳисобланади. Фирмалар сарф-харажатида фан-техника янгиликларини жорий этиш сарфлари салмоқли ўрин тутган шароитда ғалабага ишлониш мумкин. Шу боисдан илм-маърифат ва янги технология учун фирмалар катта шул сарфлайдилар. Йирик фирмалар рақобатни назарда тутиб илмий тадқиқот ва новация ишлари билан доимо шугуулланадилар. Рақобатда қўйл баланд келишининг яна бир шарти малакали ва ўта юксак малакали ишчилар ва мутахассисларга эга бўлишdir. Шу сабабдан фирмалар меҳнат бозорида харидор сифатида рақобат қилиш билан чекланмай ўз қўлидаги ходимлар малакасини оширишга,

уларни янги касбга ўргатишга ҳам маблағ сарфлайдилар. Бунда улар инсон капиталига қилинган сарф нулни энг қулаги жойлаштириш деб қарайдилар. Ҳозир рақобатлашувда инсоний омилга бирламчи аҳамият бериш оммавий тус олган, айниқса, буни Япония мисолида кўриш мумкин. Японияда фирма ходимларининг иш сифатини ошириш тўгараклари уюштирилганки, улар рақобатбоп товарлар ишлаб чиқаришни мўлжаллайди. Бу ерда фирма ходимлари ўртасидаги ҳамжихатликка катта эътибор берилиб, социал низоларга йўл берилмайди, менинг фирмам иккинчи уйим, оиласи деган қабилида иш кўрилади. Япония фирмалари ҳамма чоралар билан иш кучининг қўнимли бўлишига эришадилар. Инсон омилини тўла ишга солиш туфайли улар халқаро бозордаги рақобатда ҳам ютиб чиқадилар. Рақобатда бозор хўжалиигига хос иқтисодий танлов тамоили амал қиласди. Бу ерда беллашувчилардан бири ютиб чиқса, бошқаси ютказади. Шу сабабдан рақобат иқтисодиёт субъектларини қатъян табақалашувига олиб келади. Бу энг аввал фойда нормаси, инвестиция имконияти, капитал миқдори, қарзни тўлаш қобилияти ва, ниҳоят, иш ҳақини ҳар хил бўлишида кўринади. Рақобатда ютиб чиққанлар иқтисодий жиҳатдан кучайиб кетсалар, ютказтанилар заифлашади, ҳатто хонавайрон бўлиб банкрот ҳолига тушадилар. Банкрот бўлиш бу ўзининг мажбуриятлари ва тўловларини бажаришга қодир бўлмаслиkdir. Банкрот бўлган фирмалар ёпилади, сотиб юборилади ёки иқтисодий бақувват фирмаларга қўшилиб кетади. Иқтисодий табақаланишнинг икки зиддий оқибати бор. Биринчидан, ўз ишини уddyalай отмаган фирмаларнинг синиши энг иш билармонларни ташлаб олиб, иқтисодни уларнинг ишончли қўлига бериш бўлса; иккинчидан, бу зўрлари янада зўрайиб кетиши ва монополлашув тенденциясини юзага келтирадики, натижада эркин рақобат чекланиб қолади. Шу боисдан давлат ўзининг антимонопол тадбирлари билан синган фирмалар ўрнига янгиларини пайдо бўлишига қўмаклашади, чунки корхоналарда кўп жойда рақобат қизғин боради. Бинобарин, рақобат самара бериши учун рақобатчилар ўртасида мувозанатни таъминлаш зарурки, бу монополлашувнинг олдини олиши керак бўлади. Рақобатнинг кучи бозор хўжалиги ривожига қараб ортиб боради. Тарихий тажриба шуну қўрсатадики, қайси жамиятда рақобат муносаб ўрин әгалласа, шу ерда ишлаб чиқарувчи кучлар тез ривожланади, ишлаб чиқариш муносабатлари уларга мос ҳолда такомияллашиб боради ва жамият аъзоларининг турмуш даражаси юқори бўлади.

Товар хўжалиги эндигина ривожланаётган пайтда рақобатчилик иқтисодий ҳаётда муҳим рол ўйнамаган, чунки у жамиятда ноиқтисодий чеклашлар, рақобат учун ёниқ соҳалар бўлган эди. Монотизимнинг капиталистик кўриниши шаклланган шароитда рақобат оммавий тус олади, унинг доираси беқиёс кенгаяди. Эркин рақобат даврида рақиблар курашининг икки асосий шакли амал қилиди: тармоқ ичидаги ва тармоқлараро рақобат.

Тармоқ ичидаги рақобат деганда бир тармоқда кирадиган фирмалар ўртасида товарларни ишлаб чиқариш ва сотининг қулай шароитлари ва яхши фойда олиш учун курашини тушунилади. Ҳар бир тармоқда корхоналарнинг техника даражаси ва меҳнат унумдорлиги даражалари турлича бўлганлиги сабабли, улар чиқараётган товарларнинг индивидуал қиймати ҳам ҳар хил бўлади. Бироқ, бизга маълумки, товар хўжалигига қиймат қонунининг амал қилиши сабабли турли индивидуал қиймат ижтиёмий бозор қийматига келтирилади. Бунга сабаб тармоқ ичидаги рақобат курашидир. Фараз қиласилик, бозорга бир хил товар яратувчи уч гурӯҳ товар ишлаб чиқарувчилар бор: А, В, С /30-расм/. А гурӯҳидаги товар ишлаб чиқарувчилар техник имкониятлари ва юқори иш малакалари туфайли ўз товарлари индивидуал қийматини б бирликка тушаришга әришдилар ва бозорга шундай товарлардан 100 тасини олиб чиқдилар. В гурӯҳи индивидуал қиймати

Бозор қийматининг юзага келиши

30-расм

8 бирлик бўлган товарлардан 500 тасини, С гуруҳи эса индивидуал қиймати 10 бирлик бўлган 200 та товарни бозорга олиб чиқдилар.

Бу ҳолда шу турдаги товарнинг ижтимоий зарурий ёки бозор қиймати 8 бирлик бўлади. Бу дегани ўртача арифметик $(6+8+10)/3$ миқдор дегани эмас. Бу ерда бозорга олиб чиқилган товарларнинг асосий қисмининг ишлаб чиқариш шароитлари ҳисобга олинади: бизнинг мисолимизда товарларнинг 62,5% ичининг индивидуал қиймати 8 бирликка тенг. Агарда С гуруҳи олиб чиқсан товарлар рақобат қилаётган товарларнинг асосий қисмини ташкил этганда эди, унда товарларнинг бозор қиймати 10 бирликка тенг бўлар эди. Мисолимиздаги товарларнинг бозор қиймати бўйича сотилиши А, В, С гуруҳлардаги товар ишлаб чиқарувчилар учун турлича оқибатларга олиб келади: А гуруҳи 2 бирлик қўшимча фойда олиб, ишлаб чиқаришни янги техника билан қуроллаштириш йўли билан харажатларни камайтириш ҳамда ишлаб чиқаришни кенгайтириш имкониятига эга бўлади. В гуруҳи эса бундай имкониятларга эга бўлмайди. Оддий такрор ишлаб чиқаришни таъминлаш имкониятига эга бўлади. Уларнинг тақдирни кўп жиҳатдан бозор ҳолатига боғлиқ бўлиб қолади: у қўулай келса, уларнинг иши ўнгланиб, бойиб кетишлари, ноқулай келса синишлари мумкин. С гуруҳи эса 2 бирлик зиён қилиб, ўз харажатларини қоплай олмай синадилар. Кўриниб турибдики, тармоқ ичидағи рақобатда ғолиб чиқишнинг фақат биргина йўли, яъни фан-техника ютуқларини ишлаб чиқаришга жорий этиб, меҳнат унумдорлигини ошириши орқали харажатларни камайтириш йўли бор. Демак, тармоқ ичидағи рақобат фан-техника тараққиётини рагбатлантириш вазифасини бажаар әкан.

Тармоқлараро рақобат. Тармоқлараро рақобат деганда турли тармоқ фирмалари ўртасида энг юқори фойда олиш учун олиб бориладиган курашни тушунмаз. Капиталнинг хусусияти шуки, у доимо ҳаракатда бўлиб, ўз соҳибига фойда келтириб туриши керак. Қапитал соҳиблари эса уларни фойдалироқ соҳаларга жойлаштиришга ҳаракат қиласидилар. Улар учун нимани бозор кўтарсса, шуни ишлаб чиқариб кўпроқ фойда олиш муҳимdir.

Тармоқлараро рақобат кураши қапитални яхши фойда келтирадиган соҳаларга жойлаштириш учун боради. Қаерда фойда кўп бўлса, шу ерга ресурслар оқиб ўтади, чунки шу өрдаги товарга талаб кўп бўлиб, у қондирилса, яхши фойда кўриш мумкин. Юқори фойда учун кураш тадбиркорларни ўз капиталини фойда кам тармоқдан у кўп тар-

мөнқа кўчиришга мажбур қиласди. Фойда юқори тармоқда бошқа тармоқлардан капиталларнинг оқиб келиши натижасида бу тармоқда ишлаб чиқариш қенгаяди ва таклиф кўпаяди, бозор тўйинади, товарларнинг меъёрий нафлиги шасаяди. Олдин фойда жатта бўлса, сўнгра у қисқаради. Яна капиталнинг кўчиши учун фирма ўз ихтисосини ўзгартириши шарт эмас. У диверсификацияни амалга оширади, яъни ишлаб чиқариш таркибини ўзгартиради. У эски ишлаб чиқаришни қисқартириб, янги ишлаб чиқариш билан ҳам шуғулланади ёки ўз капиталининг бир қисмини бошқа фирмалар капиталига қўшиб юборади. Рақобатлашувчи фирмалар ўзига қеракли моддий ресурсларни ўзлари ишлаб чиқара бошлайдилар. Масалан, машинасозлик фирмаси ўзини металл, керак деталлар билан таъминлашга, автомобил фирмаси эса ўзини автошиналар, электр ассоблари билан таъминлашга қўл уради. Рақобат моддий ва меҳнат ресурсини тармоқлар ўртасида қайта тақсимлаб, уларни қеракли соҳаларга ўтишини таъминлайди. Бу билан ишлаб чиқариш таркиби янгиланади, иктиносидий ўсиш юз беради. Эркин рақобат шароитида товарларнинг, капитал ва ишчи кучининг эркин ҳаракати йўлидаги тўсиклар олиб ташланди ва ягона умуммиллий /кейинчалик эса жаҳон/ бозори ташаклланди. Эркин бозор шароитида рақобат хўжаликка рагбат берувчи бош дастакка айланди, иктиносидий ўсиш жадаллашди. Аммо рақобат қураши ва капиталнинг йириклишувни натижасида монополистик корхоналар пайдо бўлади. Монополистик корхона деганда, у ёки бу тармоқда, ёҳуд у ёки бу бозорда ўзининг иктиносидий қудрати туфайли пархлар ўрната олиш имкониятига əга бўлган корхоналар ёки уларнинг бирлашмаси тушунилади. Улар нархларни хоҳлатанича белгилап имкониятига эркин рақобатни чеклаб қўяди, техникини ўтиришига бўлган интилишни сўндиради, майдада корхоналар товарларини монопол паст баҳода сотиб олиб, уларга ўз товарларини монопол юқори баҳода сотиш йўли билан иктиносидий ташаббусни бўғадилар. Монополиялар рақобатни чекласаларда, уни йўқота олмайдилар, лекин унинг характеристикини тубдан ўзгартириб юборадилар. Тарқоқ ва майдада капиталларнинг эркин рақобати ўрнига тармоқлар миқёсида, миллий иктиносидёт ва жаҳон кўламида иш юритувчи йирик монополиялар ўртасидаги рақобат келади ва у ҳал қиливчи рол ўйнай бошлайди.

Иктиносидий бақувват, йирик монополиялар, ўтмишдати кичик корхоналарга қараганда, миллий ва халқаро меҳнат тақсимотида чуқурроқ ўрин əгалладилар. Монополияларни ташаббусни бўғадилар, монополияларни чекласаларда, уни йўқота олмайдилар, лекин унинг характеристикини тубдан ўзгартириб юборадилар. Тарқоқ ва майдада капиталларнинг эркин рақобати ўрнига тармоқлар миқёсида, миллий иктиносидёт ва жаҳон кўламида иш юритувчи йирик монополиялар ўртасидаги рақобат келади ва у ҳал қиливчи рол ўйнай бошлайди.

Полийялар көнг статистик маълумотлардан, тармоқ ва макроиндикий моделлардан фойдаланган ҳолда бозорларни, хом ашё манбаларини, ресурсларни, ҷалитал ва ишчи кучини, техник имкониятларни тахминий ҳисобга оладилар. Бундай ҳисоблар асосида ишлаб чиқариш, инвестициялар, илмий изланишлар ва тажриба конструкторлик ишлари, кадрлар тайёрлаш ва бошқа соҳалар аниқ таҳлил этилади. Бунга таяниб қисқа муддатли режалаштириш, истеъмолчилар билан келишувларга борилади. Лекин монополиялар ўзларининг бу фаолиятида муқарар равишда кескин рақобатга киришадилар. Монополиялар ҳукмрон шароиттада рақобатнинг қўйидаги турлари ажралиб туради:

- 1) Бир тармоқ монополиялари ўртасидаги рақобат.
  - 2) Турли тармоқ монополиялари ўртасидаги рақобат.
  - 3) Турли мамлакатлар монополиялари ўртасидаги рақобат.
  - 4) Монополиялар билан аутсайдерлар (монополлашмаган ўрта ва майдада корхоналар) ўртасидаги рақобат.
  - 5) Аутсайдерлар ўртасидаги рақобат.
- Рақобат, унинг турларидан қатъи назар, пировард натижада, юқорироқ фойда олиш учун олиб борилади. Рақобатнинг ҳамма турларида жураш кескин боради. Айниқса, жаҳон бозоридаги рақобат жуда шиддатли кечади. Масалан, Американинг автомобиль, электроника ва бошқа концернлари қанчалик зўр беришига қарамай, япон товарларининг ўз бозорларига киришига тўсқинлик қила олмадилар. Яна шуниси муҳимки, Япония ва Фарбий Европа компаниялари бевосита АҚШ ҳудудида ўз ишлаб чиқарини ташкил эта бошладилар. Ўз навбатида АҚШ компаниялари ҳам дунёнинг бошқа минтақаларида, биринчи навбатда ривожланган мамлакатларда ўз мавқеларини мустаҳкамлашга ҳаракат қўймоқдалар.

2. Рақобатнинг усуслари

Рақобатнинг икки усули бор: нарх воситасида рақобатлашув, нархдан фойдаланмай рақобатлашув. Эркин рақобат даврида рақобат қурапининг бош усули товарни рақибиникидан настроқ յархда сотиш бўлган. Бу усулни қўллаш учун корхона бошқаларникоидан кўра унумлироқ технологияни қиритиши, малакалироқ ишчиларни ёллаши ва меҳнатни яхшироқ ташкил этиши керак. Фақат шу ҳолда

тина, унинг товарини индивидуал қиймати бозор қиймасыдан паст бўлиб, бу нархни тупшириш имкониятини беради. Иқтисодиётнинг монополлашуви рақобат кураши усуларини ҳам ўзгартиради. Энди нарх воситасида амалга оширилувчи рақобат усуслари ўрнини нарх билан боғлиқ бўлмаган усуслар әгаллай бошлайди. Рақобат курашида маҳсулот сифати, маҳсулотни сотиш шарт-шароитларини яхшилаш ва реклама қилишнинг аҳамияти ортиб боради. Ҳозирги даврда бир турдаги маҳсулотларнинг кўпайиши уларни сотишини рағбатлантирувчи реклама ва бошқа ҳаракатларни келтириб чиқаради. Кўп фирмалар ўз маҳсулотининг рақобатчиларнидан яхшилигини ўзларининг товар белгилари ва фабрика муҳрлари орқали кўрсатишга ҳаракат қўймоқдалар. Фирром рақобатга хос усуслар ҳам учраб туради хусусал ўзга товар белгилари, ўзга обрўсидан фойдаланиб товар сотишлар ҳам бор. Бозорда қўшимча хизмат кўрсатиш орқали харидорни ўзига жалб этиш кең тарқалган.

Дунё автомобиль бозоридаги рақобат шунга олиб келдики, ҳозир автомобиль сотувчи фирмалар ҳар бир автомобилни мижоз дидига мослаш билан боғлиқ бўлган 1000 га яқин техник операцияни бепул бажариб беради. Бу билан товар сотишида харидорга қулайлик бериш орқали рақобатлашиш юз беради.

Йирик корпорациялар нархни тушуриш ёрдамида рақобатчисини бозордан ўзи виён кўрмаган ҳолда сиқиб чиқариши амримаҳол бўлганидан, у бозордаги вазиятни ўзгартириш учун ўзининг ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланишни камайтириб товар тақлиғини қисқартирадилар. Шу сабабли, ҳатто инқироз даврларида ҳам, нархлар барқарорлигича қолаверади.

Рақобатда маҳсулотнинг сифатини ошириш, истеъмолчиларга кафолатли ва қўшимча хизматлар кўрсатиш, кент реклама ва бошқаларнинг ролининг ошиши объектив равишда фан-техника тараққиёти билан боғлиқ, чунки истеъмолчиларнинг маҳсулот сифатига талаби кучайиб боради. Бу ҳол ҳозирги зомон концерниларида илмий-конструкторлик ишларини олиб боришни талаб қиласди. Шунинг учун уларда катта илмий потенциалга эга бўлган илмий лабораториялар, турли-туман қашфиётлар патентлари жамланади, бу уларнинг рақобат қобилиятларини оширувчи муҳим омилга айланаб қолади.

Нархсиз рақобат монополиялар бор жойда ҳам муҳим ўрин әгаллайди, чунки:

1) нархни пасайтириш товар сотишни кўпайтириш им-

конини бермайди, чунки рақиб ҳам нархни пасайтириши мумкин, бундан ҳеч ким ютмайди. Бас, шундай экан, товар сифатини ошириш, савдо хизматини яхшилаш йўлига ўтилади, бу билан товар сотишни кўпайтириш мумкин;

2) йирик фирмалар кучли бўлганилиги сабабли маҳсулотни янгилаш, уни модернизациялаш ва рекламага катта пул сарфлай оладилар.

Нарх билан боғлиқ бўлмаган рақобат усулларининг қўлланиси ўзаро курашда нархдан фойдаланимайди деган гап эмас. У кўпроқ яширин тус олмоқда, яъни товарлар эълон қилинган нархлардан арzonга сотилади, бундан бошқалар огоҳ этилмайди. Бу, айниқса, мавсумий товарлар сотишда қўлланади. Нарх воситасидаги рақобат жаҳон бозорига ҳам кириб борган. У ерда нарх билан рақобат қилиш нўлат, газлама, электронника, кимёвий ва қишлоқ хўжалик маҳсулотлари бозорларига хосдир.

Рақобатнинг айтилган усулларидан ташқари ғирром усувлари ҳам қўлланиб туради. Бу усулларга саноат жосуслиги (яъни рақибининг молия режалари, янгилик—«ноу-хау»лари ва бошқа сирларини ўтиращ); рақибини хом ашё базаларидан, транспортдан маҳрум қилиш; рақиб корхонасида диверсиялар уюстириш; оммавий ахборот воситаларидан рақиби маҳсулотларининг обрўсини тушуриш учун фойдаланиш ва ҳоказолар киради. Бу усуллар табиатан ёввойи бозор иқтисодиётига хос бўлади, аралаш иқтисодиёт шароитида уларни цивилизациялашган усуллар сикиб чиқаради. Бозор учун кураш белгиланган тартиб-қоидаларга ғиноан боради. Рақобатнинг ёввойи усуллари ман этилади, уни қўллаганлар имиджини йўқотади, уларни қонунчилик йўли билан жазоланади.

3. Муқаммал ва номуқаммал рақобат

Рақобат турли иқтисодий шароитда кечади. Бу шароит фирмалар сони, маҳсулотлар тури, нархлар устидан назорат, турли соҳаларни монополлашув даражаси, нархсиз рақобатнинг мавжудлиги ёки йўқлиги, ахборот олиш имкониятларининг хилма-хиллигини билдиради.

Бу реал ҳаётда бозор тизими ҳар хил бўлиб, у рақобатга таъсир этишини кўрсатади. Бозор тизимлари муқаммал ва номуқаммал деб аталадиган иккита турга бўлипади, шунга қараб рақобат ҳам фарқланади. Муқаммал рақобат деганда, шундай рақобатлашув вазияти тушуниладики, унда бир хил маҳсулот ишлаб чиқарадиган кўпилаб майда ва ўрта корхоналар мавжуд, улар кураш доираси

кенг, улар учун мавжуд тармоқда кириш ва ундан чиқиши ҳамда ахборот олиш эркинлиги кафолатланади. Муқаммал рақобатга мисол қилиб соғ рақобат тизимини олишимиз мумкин. Соғ рақобат тизимининг асосий хусусияти шундан иборатки, бозорда ўз маҳсулотини таклиф қилаётган, бир-биридан мутлақо мустақил иш кўраётган кўп сонли сотувчилар мавжуд бўлади.

Бу тизимнинг яна бир хусусияти рақобатчи фирмаларнинг бир турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришлариdir. Турли фирмалар маҳсулотларини бозорда харидорлар бир хил қабул қиласидилар. Товарлар бир хил экан, маҳсулот сифатини фарқлантириб, реклама ўтказиб, сотишдаги имтиёзларни қўллаб, нархсиз рақобат йўлидан бориб бўлмайди. Муқаммал рақобатли бозорда нарх талаб ва таклиф асосида шакланади ва бу билан ҳамма сотувчилар ҳисоблашибашга мажбурдирлар. Сотувчилардан ҳар бирининг бозорга чиқсан товардаги улуши кам бўлгани учун, улар бозор нархига таъсири кўрсата олмайдилар ва мавжуд нарх билан ҳисоблашишга мажбур бўладилар.

Муқаммал рақобат шароитида у ёки бу тармоқда янги фирмаларнинг эркин кириб келиши ва мавжуд фирмаларни эркин чиқиб кетиши мумкин, чунки бу йўлда хеч қандай юридик, технологик ва молиявий тўсиқлар бўлмайди. Бу шароит эркин рақобатни чеклашга имкон бермайди.

Номуқаммал рақобат деганда маълум даражада чекланган рақобат тушигулади. Унинг учта тури бор, монополистик рақобат, олигополия ва, инҳоят, соғ монополия рақобати. Буларни олдинги бобларда бозор турлари сифатида кўриб чиқсанмиз. Энди уларга рақобат кураши жиҳатидан баҳо берамиз.

Улар ўртасидаги асосий фарқлар 12-жадвалда берилган.

Монополистик рақобат деганда шундай бозор ҳолати тушигуладики, кўп сонли унча иирик бўлмаган ишлаб чиқарувчилар айнан бир хил бўлмаган, лекин ўхшаш товарларни харидорларга таклиф қиласидилар. Бу тизимнинг соғ рақобатдан сезиларли фарқи шуки, бу ерда ишлаб чиқарувчилар унча кўпчилик бўлмайди, лекин улар ўзаро тил биринтираолмайдилар. Ҳар бир фирма бозорнинг маълум-бир қисмини назорат қилгани учун унинг бозор нархига таъсири чекланган бўлади. Фирмалар ишлаб чиқариш ҳажмини камайтириш ва нархни сунъий равишда кўтариш тўғрисида маҳфий битимга келиши қийин бўлади. Улар бир-биридан мутлақо мустақил ҳаракат қилиши-

Рақобат жиҳозигандан бозор моделларининг хусусиятлари

Характеристики хусусиятлар		Бозор тизими /рақобат/ моделлари	
Фирмалар сони Маҳсулот тури	Соғ рақобат Жуда кўп Стандартланган	Монополистик рақобат Кўп Табаккалашган	Олигополия Бир неча Ихтиисослашган ёки табаккалашган
Нарх устидан назорат	Йўқ	Топ доирада бор	Ўзаро бир-бирларига боглиқлик туфайли чекланган, яширип кечалинуда сениларди
Тармоқка кирриш шароити	Йўқ	Нисбатан осон	Сезидарли тўсюклар мавжуд
Баҳосиз рақобат	Йўқ	Қўисман бор, асосан реклама, савдо бедиллари ва марказларни таянилади.	Бор. Айниқса, маҳсулот табаккалашганда бу тизимга хос. Бор. Асосан фирманинг жамоат ташкilotлари билин аллоқасини реклама қилиш орзали.
Маълумот олини пимонити	Маклумот олини учун тенг	Маклум чеклаштар мавжуд	Маклум чеклаштар мавжуд
Мисодлар	Гучилор ўйнадили	Чакана савдо, кийим-кечак, пой-асал, шиплаб чиқарипши	Пўлат, автомобиль, қишилоқ инвесторлари, магнит, электр асбобларни ишлаб чиқариш

1 Р. МАККОННЕЛЛ, Л. БЮ. «Экономикс», 2, 66-бет.

лари мумкин, чунки айрим рақибининг кўллаган тадбирлари бозор аҳволига унчалик таъсир қилимайди. Монополистик рақобат тизимиning яна бир хусусияти шундаки, фирмалар бозорга бир хил маҳсулотнинг турли кўришишларини олиб чиқадилар, яъни товарлар ўзининг сифати, сотилиши юзасидан кўрсатиладиган хизматлар, сотишшарт-шароитлари жиҳатидан табақалашади. Харидор сотувчини танланаш имкони бор. Шу сабабдан уни ўз товарига жалб этиш учун қураш кетади.

Нархни ўзгартириш билан бир қаторда маҳсулот сифати, реклама ва товарни сотиш билан боғлиқ хизматлар кўрсатишдан фойдаланилган ҳолда ҳам рақобат қилинади.

Монополистик рақобат бор тармоқларга янги ишлаб чиқарувчининг кириб бориши осон бўлади. Бунинг учун маблағ бўлса бас, чунки бошқа тўсиқлар бўлмайди.

Номукаммал рақобатнинг яна бир тури олигополия шароитидаги рақобатdir. Унинг энг муҳим хусусияти шундан иборатки, қурашда озвилик қатнашади. Товар ва хизматлар бозорида ҳам сонли фирмалар ҳукмронлик қиласа, бу ерда олигополия рақобати бўлади. Олигополия ҳукмрон тармоқларда ҳам стандартлашган, ҳам табақалашган маҳсулот ишлаб чиқарилади. Стандартлашган маҳсулотларга цўлат, рух, мис, алюминий, қалай, цемент, техник спирт каби моддий шакли аниқ маҳсулотлар киради. Табақалашган маҳсулотта ҳар турли истеъмол буюмлари (масалан, турли маркали автомобиллар, кирювиш машиналари, сигаретлар, маишпий электр асбоблари) кабилар киради.

Олигополия тармоқларида йирик уч-тўрт фирма маҳсулот ишлаб чиқаришнинг асосий қисмини назорат қилаади. Масалан, АҚШ автомобиль саноатида «жатта учлик»—«Дженерал моторз», «Форд» ва «Крайслер» ҳиссасига сотилган автомобилларнинг 90% тўёри келади. Худди шундай мавқега Япониянинг «Тойота», «Хонда», «Ниссан» каби автомобиль компаниялари эга. Олигополия тармоқларига янги фирмаларнинг кириб келиши қийин, чунки у ердаги фирмалар билан беллашув учун ғоят катта пул керак, у кўпчиликда бўлмайди. Бу тармоқка бир амаллаб кириб қолган қичикроқ фирма технологик устунликларга эга бўлган йирик фирмалар билан рақобат қилаолмай бу тармоқни тарқ этади. Зўр беллаша олгани учун олигополия бор жойга фақат кучли фирмалар келиши мумкин, чунки улар рақиб қўйган тўсиқлардан ўта олади. Бундай

лар эса кам бўлади. Хуллас олигополия шароитида чекланган рақобат бўлади.

Номукаммал рақобатнинг яна бир тури бу соф монополия шароитидаги рақобатдир. Соф монополия деганда маҳсулот ишлаб чиқарувчи тармоқда фақат битта фирманинг фаолият кўрсатишини тушунамиз. Бу ерда бутун бир тармоқ фақат битта фирмадан иборат бўлади. Фирма ишлаб чиқарадиган маҳсулот ўюят ноёб бўлиб, унинг яқин ўринбосарлари бўлмайди. Харидор олдида икки йўл бор — товарни монополист айтган нархда сотиб олиш, ёки сотиб олмаслик. Бу ерда соф монополист маҳсулот ёки хизмат турига қараб реклама билан шугулланишти ёки шугулланмаслиги ҳам мумкин. Агар у масалан, жавоҳиротлар ишлаб чиқарса, реклама билан шугулланади, агар коммунал хизмат билан шугулланса, рекламанинг кераги йўқ, аҳоли реклама бўлса ҳам, бўлмаса ҳам бу хизматлардан фойдаланишга мажбур. Соф монополия бор тармоқка бошқа фирмаларнинг кириш йўли тўсиб ташланган. Бу тўсиқларга ўюят катта капитални кераклиги, табиий ресурсларни эгаллаб олинганилиги /масалан, конни/ патент, лицензиялар /руҳсатлар/ олини мумкин бўлмаслити, фирром рақобат билан йўл бермаслик кабилалар киради. Соф монополия давлат мулки асосида ҳам бўлади. Буни Ўзбекистонда ҳам кўриш мумкин. Ҳаво транспорти фақат «Ўзбекистон ҳаво йўллари» компаниясидан, авиация саноати фақат «Тошкент авиация бирлашмасидан» иборат, паҳта териши машиналари ишлаб чиқариш танҳо Тошкент қишлоқ хўжалиги машинасозлиги заводи қўлида тўплланган. Соф монополия ўзи чиқарган товар бозорида рақобатни чеклаб қўяди. Аммо, у миллӣ бозорда харидор сифатида рақобатга киришади. Моддий ресурсларни қулай нархда харид этиш, малакали иш кучини жалб этиш, техник янгиликларни киритиш бораисида бошқалар билан рақобатда бўлади. Соф монополия мавқеида фирмалар миллӣ бозорда ва ҳалқаро бозорда ўзи каби кучли фирмалар рақобатига дуч келади. Масалан, АҚШнинг «Форд» автомобиль компаниясини Япониянинг «Тойота», Германиянинг «Мерседес бенц», Франциянинг «Пежо» фирмалари билан тўқиашмасдан ҳеч бир иложи йўқ.

Юқорида кўриб чиқилган бозор тизимлари ва рақобат турларини аниқ чегаралаш қийин. Айниқса, олигополия ва монополистик рақобат бор бозорлар туташиб кетадилар. Олигополиск тизимлар жумласига, масалан, АҚШда қайта шашлаш саноати тармоқлари, ҳусусан, алюминий ва

сигарет ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш соҳасида эса, телевидение ва узоқ масоғали телефон алоқаси киради. Монополистик рақобат эса, хизмат кўрсатиш соҳасининг кўптина тармоқларига хос.

Булар жумласига ресторонлар, техник хизмат кўрсатиш станциялари, аҳолига хизмат кўрсатадиган банк соҳалари киради.

Бир соҳанинг ўзида ҳар хил рақобат шакли мавжуд бўлади. Айниқса, бу олигополия ва соғ монополияга хос. Мисол учун АҚШда журнallарининг нашр этилиши монополистик рақобат тизимига кирса, ҳафталик газеталарнинг нашр этилиши олигополия тизимига киради, чунки бу ерда «Тайм» ва «Нью-сүик» нашрлари етакчи роль ўйнайди.

Мукаммал рақобат тизими мезонларига тўла жавоб берадиган бозорларни учратиш ҳам жуда қийин. Бироқ шундай бозорлар ҳам боржи, улар мукаммал рақобат талабларига бошқалардан кўра кўпроқ мос келади. Мисол учун, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва баъзи молия бозорларини олиши мумкин. Шу билан бир вақтда соғ монополия тизимида мос келадиган бозорни ҳам тошиш қийин. Ҳатто ўз бозорларида етакчи роль ўйнайдиган фирмаларнинг ҳам доимо бир-такки майда рақобатчиси бўлади. Соғ монополия ноёб маҳсулотга эга бўлиш билан боғлиқ. Аммо ноёбликни ўзи абадий эмас. Чунки ноёб маҳсулотнинг ўринбосари ва ундан ноёброри ҳам яратилиб турадики, бу билан монопол мавқе зил кетади. Масалан, АҚШда узоқ масоғали телефон алоқаси соғ монополия тизимида кирад әди, лекин «ЭмСиАй» ва бошқа фирмаларнинг бу тармоқка кириб келиши, экспресс-почтага сунъий йўлдоти алоқаларидан фойдаланиши бу бозорни олигополияга айлантириди.

Реал ва идеал бозор тизимларини назарияда фарқлантирилади. Бозор тизимида идеал рақобат турлари — мукаммал рақобат, олигополия ва соғ монополия шароитидаги рақобатdir. Реал ҳаётда эса, улар чирмашиб ва туташшиб кетган тарзда учрайди, бир соҳанинг ўзида улар ёнма-ён турадилар.

Реал ҳаётда ҳеч бир тизимга идеал мос тушадиган бозорлар бўлмаслиги ҳам мумкин. Назарияда рақобат турларини ажратиб олиб таҳлил этиш, уларни идеал белгиларини изоҳлаш, булар амалиётда соғ шаклда бўлади деган тап эмас, чунки иқтисодий вўқелик назариядан бой бўлади.

Олигополия ва монополистик рақобат, мукаммал рақобатни фарқлантириш реал бозорларнинг хусусиятини тасвирлаш имкониятини беради. Шу жиҳатидан бунинг амалий аҳамияти ҳам бор. Миллий ва жаҳон бозоридаги рақобатнинг мақсади ва усувлари бир хил бўлса-да, улар маълум жиҳатдан фарқланади ҳам. Биринчидан, миллий бозордаги рақобатда ҳамма фирмалар қатнашади. Жаҳон бозоридаги рақобат асосан қудратли халқаро фирмалар ўртасида боради. Ҳозирги жаҳон бозори трансмиллий, яъни халқаро корпорациялар рақобати билан ажралиб, туради. 1990 йили уларнинг дунёдаги савдо обороти 5,5 триллион долларни ташкил этиши бунинг далилидир. Иккинчидан, фирмалар миллий бозордаги рақобатда ўз кучига таянадилар, жаҳон бозорида улар бундан ташқари давлатнинг кўмагига, унинг сиёсий таъсирига ҳам таянадилар. Бу ердаги рақобатга ҳам социал барқарорлик таъсир этади. Масалан, АҚШда фирма ичида низо чиқармасликка катта эътибор берилади, бу ишга давлат ҳам арашади, чунки социал низолар халқаро бозордаги рақобатда ютиб чиқишга халақит беради деб қаралади.

4. Рақобатлашиш мұхитининг вужудга келиши ва уни сақлашда давлатнинг роли

Рақобат бозор иқтисодиётининг ғоят мұхим хусусияти. У амал қилиши учун маълум шарт-шароит мұхайё бўлиши талаб қилинади. Рақобат фақат бозор иқтисодиёти мұхитида бўлиши мүмкин, чунки шундагина у зарурат бўлади, шунингдек, унга йўл ҳам очилади. Бас, шундай экан бозор муносабатларининг юзага келиши айни бир вақтда рақобатчиликнинг шаклланишини билдиради. Бозор иқтисодиётининг шаклланишидаги классик йўл Фарб мамлакатларида бўлиб, у ерда рақобатчилик мұхити узоқ йиллар мобайнида, давлатнинг иштирокисиз, ўз-ўзидан, яъни стихияли юз берган. Шу йўсинда әркин рақобат пайдо бўлган. Иқтисодиётда монополлашув тенденциялари пайдо бўлиш муносабати билан әркин рақобат чекланади, шу сабабдан соғлом рақобатчилик мұхитини яратишда давлат ҳам қатнашади. Буни давлатнинг анти monopoly спесатида кўриш мумкип. Бу сиёсат әркин рақобат мұхитини янгидан яратишга эмас, балки уни сақлаб қолишишга, кези келганда кайтадан тиклашга, рақобатнинг маданийлашган усувларини қарор топтиришга қаратилиади.

Давлатнинг хусусий монополияларни жилювлашга

Қаратилған тадбири 1890 йилда АҚШда қабул қилинган «Шерман қонуни» бўлиб, у тарихда антитрест қонуни деб ном олган. Кейинчалик бу қонун бир неча марта монополияларга қўйилған талабларни жиддийлаштириш учун қайта кўриб чиқилган. Монополияларга қарши қонунчилик ва уни амалга ошириш учун зарур бўлган маъмурий чоралар бошқа мамлакатларда ҳам улар шароитлари тақозо этган шаклларда амал қиласди.

Антимонопол қонунчилик асосан қўйидаги уч йўналиш бўйича шаклланади, 1. Ишлаб чиқариш тизими (таркиби) ни бошқарувчи қонунлар ёки улар моддаларини аниқ белгилаш. Уларга кўра одатда ҳеч бир корпорация у ёки бу турдаги маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ярмидан ортигини назорат қилишга ҳаки бўлмайди. Бундан мақсад шуки, ҳеч бир корхонага юқоридаги мөърдан ортиқ товар ишлаб чиқаришга йўл берилмайди, маҳсулотнинг қолган қисмини, албатта, бошқа корхона ишлаб чиқаради, демак улар ўртасида рақобат таъминланади.

2. Барча йирик корпорацияларнинг иштирокчилари бошқа корпорацияларнинг акцияларини маълум чекланган миқдордан ортигига эга бўла олмасликлари керак. Айтайлик, А машинасозлик корпорацияси мавжуд. Унинг Президенти В металлургия комбинати акцияларига ҳиссадор. Агарда унинг ҳиссаси В корхонанинг фаолиятини назорат қилиш имконини берадиган даражага етиб қолса, бунда В корхона А корхонанинг таъсирига тушив қолади ва бошқа машинасозлик корхоналарига, яъни ўз рақобатларига хом ашё етказиб беришни ҳам ўз қўлига олиб, уларга ўз тазиёкни ўтказа бошлайди, натижада машинасозлик соҳасида рақобат бузилади, у монополлаша бошлайди.

3. Нархларни талаб ва таклиф мувозанати белгиланган даражада юқори ёки шаст тутиб туришни, нарх хусусида келишиб олишни ман қўйувчи антикартель қонунларни жорий этиши. Картель деганда монополиялар ўтасидаги бозорларни бўлиб олиш ва у ердаги нархларни келишиб олиш юзасидан тузилған қисқа муддатли иттифоқларни тушунилади. Айтайлик, бир тармоқда ҳукмрон бўлган 3—4 монополия бозорни таъсири доираларига бўлиб олиб, нарх-наво ҳақида келишиб оладиён. Нарх ҳамма ерда бир хил бўлиши керак. Агар келишувчилардан бирор таси битимни бузса, яъни ўз товарларини ўзининг таъсири доирасида бўлган бозорларда арzonроқ сота бошласа, уни бошқа ердаги ҳаридорлар ҳам келиб сотиб ола бошлайди. Арzonроқ бўлса ҳам кўпроқ товар сотилиши бу кор-

хоната кўпроқ фойда келтиради. Бошқа корхоналар эса, мўлжалидаги товарларни сота олмайди ва керакли фойдани ола билмайди. Бу ҳолда картель битимни бузган корхонага жарима солади ва унинг олган фойдасини зарар қўрганларга таъсислаб беради. Шу сабабли, картель қатнашчилари битимга қаттиқ риоя қиладилар. Бундай картель битимлардан фақат истеъмолчиларгина зарар кўрадилар.

Бозордаги вазият тез ўзгариб туради, ўни ҳисобга олиш қийин, шу боисдан антимонопол қонунлар ўзининг ноаниклиги билан ажралиб туради. Рақобатни чеклаш борасида конкрет аҳвол шундайки, бу қонунларни кенг талқин қилишга тўғри келади. Бу, айниқса, антикартель қонунларга тааллуқлидир. Бу ерда қонун ва давлат қарорларининг талаби картелларни тақиқлаб қўйишдан бошлиб, то маълум муддатга (бир йилгача) уларга рухсат беришгacha бўлган талабни ўз ичига олади.

Антимонопол қонунларни қабул қилиш ва ҳаётга татбиқ қилиш бозор муносабатларига ўтаётган ҳар бир мамлакат учун ҳаётий заруратдир, чунки эркин рақобатга йўл бермай туриб бозорни шакллантириб бўлмайди.

Антимонопол қонунларнинг роли уларнинг ўзларида эмас, балки уларни амалга оширишга қодир бўлган маҳсус маъмуриятнинг ишчанлигидадир, чунки у корхоналар таркиби ва акцияларини таъсисимлаш масалаларига аралашди ва баъзи ҳолларда бажарилиши мажбурий бўлган, баъзи ҳолларда бажарилиши мажбурий бўлмаган тавсиялар беради. Агар тавсиялар мажбурий бўлмаган ҳолда ҳам корхона әгалари улардан кўз юма олмайдилар. Антимонопол фаолият рақобатни раъбатлантириш орқали иқтисодий прогрессни таъминлайди.

Япониядаги антимонопол қонунларнинг амал қилиши бунинг яққол мисоли бўлиши мумкин. Бу ерда иккичи жаҳон урушидан кейин монополиялар ҳақидаги қонуннинг бажарилишини наворат қилувчи адолатли битимлар Кўмитаси тузилган бўлиб, у кенг ваколатга ва мустақилликка әгадир. Бу Кўмита томонидан қайд қилинган ва суд томонидан тасдиқланган қонунбузарчилик қаттиқ жазоланди, қонунбузар корпорациялар катта зиён кўриши мумкин.

Давлатнинг фаол антимонопол сиёсати, унинг айрим корпорациялар манфаатларидан юқори туришини билдиради. У миллий иқтисодиётда рақобат аллақачон шаклланниб бўлган мамлакатларда рақобатчиликни такомиллаштиришни таъминласа, бозор иқтисодиётига ўтаётган мам-

лакатларда (булар жумласига сабиқ социалистик мамлакатлар ҳам киради) рақобатчиликни янгидан шакллантириши керак бўлади. Тоталитар тизимдан чиқсан мамлакатларда социалистик мусобақа деб ном олган муносабат ўрнига соглом рақобатни келтириш зарур бўлади. Шу сабабли рақобатта шарт-шароит ҳозирлаш бу ердаги бозор ислоҳотларининг муҳим жиҳати ҳисобланади. Буни Ўзбекистон мисолида ҳам кўриш мумкин. Бу ерда иқтисодий субъектларни рақобатчиликка жалб этиш муаммоси бор. Албатта, рақобат давлатнинг фаолиятисиз ўз-ўзидан пайдо бўлмайди. Давлат рақобатнинг зарурлигини англаган ҳолда унга йўл бериш чора-тадбирларини ишлаб чиқиб, уларни амалиётга жорий этади. Ўзбекистонда бозор ислоҳотларига янгиликларнинг киритилиши бунинг далили бўлаолади. Республикада давлат мулки ҳисобидан нодавлат мулкларини шакллантириш жадаллаштирилди. Шу мақсадда корхоналарни акционерлаш, уларни очиқ акционер жамиятига айлантириб, улар акцияларини ҳаммага сотиш хусусий корхоналарга солиқ, экспорт-импорт, бож тўловлари, кредит лицензиялар юзасидан енгилликлар бериш, уларни маъмурий тазиёлардан ҳоли этиш, хусусий мулкчилик дахлсизлигини барча чоралар билан таъминлаш кабилар амалга оширилади. Рақобат усуулларининг нисбати бозор ҳолатига боғлиқ. Тўйинмагап, бинобарин, товарларни танлаб олиш имкони ва кишиларнинг харид қобилияти чеклантан шароитда нарх ёрдамида рақобатлашиш афзалликка эга бўлади, чунки нархнинг талабнинг ўзгарувчанлигига таъсири кучли бўлади, яъни нархни пасайтириб, товарни кўп сотиш ва нархни ўз вақтида пасайтиргаган рақибни бозордан сиқиб чиқариш мумкин.

Ҳар тарафлама тўйинган, товар турлари гоят кўп бозорда товарларни танлаб олиш имкони катта бўлади, харидорлар қўшчилигининг харид қобилияти юқори бўлади, улар таркибида пулдор кишилар ҳиссаси ортиб боради, нуғузли истеъмол учун нархини суриштирмай товар харид этиш юз беради. Шундай шароитда пархсиз рақобат устиворликка эга бўлади, лекин барибир бозор иқтисодиётiga ўтиш халқ хўжалигининг ҳамма соҳаларида соғлом рақобат учун муҳит яратилишини билдиради. Бу ўтиш жараёни ҳар хил кечади. Ўзбекистон бошқа МДҲ мамлакатлари каби тоталитар тизимдан әркин иқтисодиётга ўтиши муносабати билан бу ерда рақобатни тамомила янгидан вужудга келтириш зарурати келиб чиқади, чунки олдин мавжуд бўлган социалистик мусобақа деб аталган нарса бўлиб, унга хўжалик субъектларининг номигагина

беллашуви хос эди, чунки корхоналар давлат қаноти ос-тида кун кўришган. Корхоналар давлатлаштирилиб, мустақилликдан маҳрум этилган, бинобарин, рақобат учун шароит бўлмаган. Аммо рақобатнинг айрим аломатлари мавжуд бўлган, чунки иқтисодиётда унинг давлатлаштирилмаган сектори сақланган. Бунга томорқа хўжалиги, яширин тадбиркорлик билан шугулланувчилар кирганки, улар бозорга қараб ишлашган. Давлат режалаштирган товар айрбошлиш билан бир қаторда режалаштирилмаган тартибсиз бозор ҳам сақланган, унга дехқон бозори ва чайков бозорлари кирган. Бу бозор хўкмрон мавқега эга бўлмаган, бинобарин, рақобат иқтисодий муносабатларнинг хўкмрон унсури бўла олмаган. Бозордаги алоқалар ўрнига давлат режалаштирган алоқалар устунлик қилган. Ўзбекистонда хусусий монополиялар рақобати ҳам бўлмаган, шу сабабли бу ерда Farb мамлакатларида бўлгани каби, монополлашган рақобатдан эркин рақобатга ўтиш масаласи келиб чиқмайди, Ўзбекистонда рақобатни умуман инкор ётувчи давлат монополиясидан давлатлашмаган, турли хўжалик шаклларининг мувозанатига асосланган ва эркин рақобатни тақозо этувчи бозор тизимиға ўтиш юз беради. Бу ерда рақобатчилик муносабатларини аввал шакллантириш, сўнгра уни такомиллаштириш мумкин. Энг аввал рақобат қилувчилар, яъни мустақил товар ишлаб чиқарувчилар пайдо бўлиши керак, чунки рақобатнинг асосий шарти алоҳидалашган, ўз мағфатига эга, мулкий масъулияти бор ва тадбиркорлик хатарини зиммасига оловчи хўжалик субъектларининг мавжудлиги, уларнинг бозор орқали алоқа қилишидир. Рақобатчилик иқтисодиётдаги демократизм шароитида бўлиши мумкин. бу эса ўз шавбатида мулкни давлат тасаруфидан чиқариш, уни хусусийлаштиришни талаб қиласди, аммо бунинг ўзи етарли эмас, чунки жамиятда бозор мухити ҳам бўлиши керак. Ўзбекистон тажрибаси кўрсатганидек, рақобатга йўл очилиши учун хусусий ёки жамоа мулкини қонуний деб эълон қилиш кифоя қилмайди. Қонунларда мустақил ва тенг деб қайд ётилган мулк шаклларининг амалдаги реализацияси таъминланмагунча, рақобат бош хўжалик юзага чиқмайди. Бинобарин, рақобатчилик ўзи тақозо этадиган иқтисодий вазият пайдо бўлмагунча, у ҳаракатга келмайди, ишлаб чиқаришни ўстирувчи кучга айланса олмайди. Рақобатнинг асосий воситаси нарх бўлади, айниқса, бу нархсиз рақобат ривожланмаган пайтда дарҳол сезилади. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида нархсиз рақобатга шароит бўлмайди, шу боисдан нархларни

либераллаштириш, яъни уларни әркин қўйиб юбориш ва бозорда шакллантириш рақобатнинг асосий талаби ҳисобланади. Шуни назарда тутиб, Ўзбекистонда давлат назорати остидаги нархлардан келишилган нархларга, улардан әркин бозор нархларига ўтиш юз беради. Эркин нархлар әркин тасарруф этиладиган товарларга тааллуқли бўладилар. Бас, шундай нархни бўштабиб юбориш билан биргаликда давлат буюртмаларини қисқартириб, товарларни әркин бозорга чиқариш, уни ўз эгалари томонидан билганича сотишини уюштириш жерак бўлади. Шу муносабат билан Ўзбекистонда маҳсулотга давлат буюртмаларини қисқартириб, уни тобора кўп қисмини бозор орқали сотишга киришилади.

Бозор әркин иқтисодий фаолиятни талаб қилганидан, жамият рақобатчиларга бир хил имконият яратиб беради, хўжалик субъектларига ўзини синаб кўриши учун бир хил шароит ҳозирлайди, давлат рақобат қондаларига риоя этилишини ўз назоратига олади, айрим ёки бир гурӯҳ тадбиркорларнинг монопол мавқеда бўлишига йўл бермайди.

Ҳозирги босқичдаги бозор иқтисодиётига ўтишни жараёни, албатта, цивилизациялаштиган рақобатнинг вужудга келишини билдирадики, бу табиатан аралаш иқтисодиёт белгисидир. Бу жараён давлат иқтисодий монополизмини чеклаш, умуман, антимонопол йўл тутишни талаб қиласди, чунки бусиз рақобатлапшиш вазияти наайдо бўлмайди. Шуни назарда тутиб, Ўзбекистонда «Монополистик фаолиятни чеклаш тўғрисида»ги қонун қабул қилинган.

Қонунгага кўра атайлаб бозорда тақчиллик ҳосил этиш, нархларни монополлантириш, рақобатчиларнинг бозорга кириб боришига тўсқинлик қилиш, рақобатнинг ғирром усуулларини қўллаш ман этилади. Қонунни бузганлар рақибга етказган заарни қоплашлари, жарима тўлашлари шарт, улар ғирромлик билан олинган фойдадан маҳрум этилади. Бу қонун рақобатчилик тизимига хизмат қиласди.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР ВА ТОПШИРИҚЛАР:

1. Рақобатнинг моҳияти нима?
2. Рақобатнинг қандай босқичлари мавжуд?
3. Рақобатнинг асосий шакллари қандай?
4. Бозор тизими ва рақобат ўртасида қандай боғланишлар бор?
5. Муқаммал ва номуқаммал рақобат нима?

6. Соф рақобат ва соф монополиянинг умумий ва фарқли томонлари қандай?
7. Монополистик рақобат ва олигополиянинг ўхшалик ва фарқли томонлари қандай?
8. Мулк шакли рақобатни белгилайдими ёки рақобат мулк шаклиними?
9. Рақобатнинг социализмнинг ҳалокатига алоқаси борми?
10. Давлатнинг рақобатга муносабати қандай бўлиши керак?
11. Антимонопол фаолият деганда нимани тушунасиз?
12. Ўзбекистон халқ хўжалиги тармоқларида соф рақобат, монополистик рақобат, юлигополия ва соф монополия каби рақобат турларига мисол келтира оласизми?
13. Юқоридаги мисолларнинг қайси бири мукаммал ва номукаммал рақобат турларига киришини аниқланг.
14. Ўз мисолларингиздан реал ва идеал рақобат турларига намуна топинг.

XVII БОБ

АГРАР МУНОСАБАТЛАР

1. Аграр муносабатларнинг моҳияти

Бозор муносабатлари иқтисодиётнинг ҳамма жабҳаларини, жумладан, қишлоқ хўжалигини ҳам ўз ичига олади. Мазкур тизимда аграр муносабатлар алоҳида ўрин тутади. Ер билан боғлиқ бўлган иқтисодий муносабатлар аграр муносабатлар дейилади. Бу муносабатларнинг объекти ер бўлса, унинг субъектлари ер эгалари, ерда хўжалик юритувчилар, ниҳоят, ерга меҳнат тўкувчи киппилар ҳисобланади. Аграр муносабатлар ўта кўҳна, иқтисодий муносабатларнинг энг қадимий шакли, чунки инсоннинг иқтисодий фаолияти ерни ишлапдан бошланган.

Бозор тизими аграр муносабатларга янтича мазмун беради. Ернинг товарга айланиши, ерга хилма-хил мулкчиликнинг пайдо бўлиши, ернинг тадбиркорлик объекти бўлиши, ернинг гаровга қўйилиши, ниҳоят ер учун пул шаклида рента ундирилиши, агробизнеснинг маҳсус фао-

лият турига айланиши бозор тизими билан боғлиқ. Аграр муносабатларнинг объекти бўлмиш ер маҳсус ресуре бўлганидан унинг хусусида ҳам ўзигагина хос бўлган иқтисодий алоқалар келиб чиқади. Ер ҳар қандай ишлаб чиқаришнинг умумий шарти. Ердан ташқарида ишлаб чиқаришнинг бўлиши мумкин эмас. Инсоният ҳали коинот маконида ишлаб чиқаришни уюштирганича йўқ. Ерда қишлоқ хўжалиги юритилади, саноат, қурилиш корхоналари жойлашади, ер устидан ва остидан йўллар ўтади, ер қаърида қазилма бойликлар жойлашган, ерда ўрмон хўжалиги юритилади, турар-жой ва маданий-маиший бинолар қад кўтаради ва ҳоказо. Шу сабабли ҳар қандай иқтисодий фаолият маълум даражада ер билан боғланган деб айтамиз.

Қишлоқ хўжалиги учун ер асосий ишлаб чиқариш омили вазифасини ўтайди. Маълумки, қишлоқ хўжалиги даги ишлаб чиқариш иккни ёқлама характерга эга: биринчидан, иқтисодий жараён бўлса, яъни инсон меҳнати на-тижасида юз берса, иккинчидан табиий-биологик жараён бўлиб, маҳсулот етиштириш табиий омилларга, масалан, ўсимлик ёки ҳайвонларда кечадиган биологик ўзгаришларга, иқлим шароитига, об-ҳавонинг қандай келишига, тупроқнинг табиий хоссаларига боғлиқ. Қишлоқ хўжалиги инсоннинг табиатга бўлган муносабати билан қишиларнинг ўзаро муносабатлари яхлитликда боришини талаб қиласди ва иқтисодиётнинг аграр секторини ташкил этади. Бу соҳада асосий ресурс ер бўлиб, у ҳеч бир тенги йўқ, таниҳо ўзига хос хусусиятларга эга. Аммо ер энг чекланган ресурс, уни меҳнат билан яратиб бўлмайди. Кўпгина ресурслар бир-бираининг ўрнини боса олади. Масалан, меҳнат ресурсини машина билан алмаштириш мумкин. Ерининг ўрнини эса ҳеч бир ресурс боса олмайди, шу жиҳатдан у ўта ноёб ва асосий ресурс ҳисобланади. Унинг асосийлиги шундаки, ер бошқа ресурсларга қўшимча сифатида амал қилимайди. Масалан, саноатда становкларга қўшимча ресурс сифатида компьютер ва унинг программалари қўлланади. Ерни бошқа ресурс билан алмаштириб ҳам бўлмайди, аммо унинг муқобил ишлатиш усуллари юят кўп бўлади. Шу сабабли ерга талаб муттасил ошиб боради. Бу талаб ер билан боғлиқ бўлган ишлаб чиқаришнинг кенгайиши ва ернинг унумдорлигига қараб ўзгариши.

Ер чекланган, уни ишлаб чиқариб бўлмайди, аммо фойдаланиладиган ерларни уларга инвестиция сарфлаб қўпайтириш мумкин. Масалан, қўриқ ерларни сувориш

ва ботқоқ ҳамда зах ерларни қурутиш орқали экин майдони табиатан чекланган бўйса-да, шу доирадан чиқмаган ҳолда яроқсиз ерлар ҳисобидан қишлоқ хўжалигига яроқли ерларни кўпайтириш мумкин. Ер ресурси чекланганлигидан ернинг таклифи нозластик, яъни ўзгармайдиган бўлади. Бу билан ер бошқа ресурслардан жиддий фарқланади. Маълумки, агар талаб ошса, бунга жавобан таълиф ҳам кўшаяди, лекин ер бу ҳоидадан истисно этилади, чунки ер табиат меваси бўлганидан уни меҳнат билан кўпайтириб бўлмайди. Ер ҳаммабон ресурс. Унда дехқончилик қилиш, ундирма саноат юргизиш, қурилиш қилиш мумкин. Ундан ҳар хил мақсадда ва ҳар хил йўл билан фойдаланиш мумкин. Ер табиат маҳсули бўлганидан унинг сифати жиддий табақалашади, ер участкалари турли табиий иқлим минтақаларида жойлашади, тупроқнинг таркиби ҳар хил бўлади. Шу сабабдан ерларнинг табиий ҳосилдорлиги жескин фарқланади. Ўта яхши, яхши, ўртача, ёмон ва, ниҳоят ўта ёмон ерлар мавжуд. Қишлоқ хўжалигига ернинг сифати меҳнат унумдорлигининг муҳим омили ҳисобланади. Бу соҳадаги унумдорлик, бинобарин, ишлаб чиқариш самарадорлиги тупроқнинг таркиби, ернинг иқлим шароити ва, ниҳоят, ер участкаларининг жўғрофий жойлашувига боғлиқ. Ер қаъридаги қазилма бойликлар захираси, уларнинг геологик шароити, сифати ҳам бир-биридан фарқланади. Ер ўзи билан боғлиқ ишлаб чиқариш шароитини ўта фарқлантиради. Ер таңқислиги ресурсларнинг бошқа соҳалардан қишлоқ хўжалигига ёки ундумрма саноатта ўтишини чеклайди, кўшимча ресурсларнинг кириб келишига халақит беради. Ер унумдорлик қувватининг табиий шароитларга боғлиқлиги қишлоқ хўжалигидаги ишлаб чиқариш инкониятларини чегаралаб қўяди.

Назарияда тупроқ унумдорлигининг пасайиш қонуни деган қонун олға сурилади. Унга биноан ердаги ҳосилдорликнинг ўсиш меъёри мавжуд, ҳосилдорлик чексиз ўса олмайди. Агар ҳосилдорлик ўсиши чекланмаганда эди, бир гектар ерга узлуксиз ресурс сарғини ошириб борган ҳолда, олинган ҳосилга ер юзидағи ахолини боқиши мумкин бўлар эди. Аммо бундай имкон йўқ. Гап шундаки, ерни 100 марта ҳайдаш, керагидан 10 марта кўп ўғит бериш ёки 5 марта кўп уруғ экиш билан ҳосилдорлик ўсиб қолмайди. Айтилган ресурслар маълум меъёрда сарғланса, ҳосил маълум меъёрда ортиши мумкин. Ер ҳосилдорлигини ўстириш имкони чекланганлиги сабабли янги ерлар очилади, экин майдони кенгайтирилади. Ҳосилдор

ликни юшира бориши доирасида ернинг сифати яхшиланади, яъни ернинг табиий кучига куч қўшилади.

Ерга икки хил монополия мавжуд бўлади. Биринчидан, ер қадр-қиймати баланд ресурс сифатида мулк монополиясида туради, яъни эгаси йўқ ер бўлмайди. Ер чекланган миқдорда бўлганидан уни мулк сифатида кўпайтириб ҳам бўлмайди. Бундай ҳодиса ерга маблағ сарфлашни унинг эгасига боғлиқ қилиб қўяди. Ер эгасининг мулкдор сифатида манфаати бор, яъни у ўз еридан наф кўриши керак. Шу сабабли ер ишлатиш учун текинга берилмайди, эгасига ундан фойдаланиши ҳақини тўлаш зарур. Иккинчидан, ер **хўжалик юритиши объекти сифатида эгаллаб олинади**, яъни ерда турли хўжаликлар ташкил топади, яроқли ер бўш турмайди. Хуллас, яроқли ерлар доим банд бўлади. Ер ресурс сифатида эгалари кўлида бўлар экан, улар бошқа ресурс эгалари сингари уй хўжаликлари таркибига киради. Бинобарин, уй хўжаликлари ўртасида муносабат ер хусусида ҳам бўлади. Ер мулк бўлганидан мулкдорнинг розилигисиз уни ишлатиб бўлмайди. Ундан фойдаланиши учун унинг эгасига ҳақ тўлаш керак. Ер ўз эгасининг мулки бўлиб қолгани ҳолда вақтингча бошқа мулк соҳиби, хусусан тадбиркор томонидан ишлатилиши мумкин.

Ердан ҳақ тўлаши шарти билан маълум муддатда фойдаланиши юзасидан келиб чиқсан иктиносидий алоқалар ижара муносабатлари дейилади. Ер эгаси ижарага берувчи, ерни ишлатувчи эса ижарага олувчи бўлади. Уларнинг муносабати ижара битими билан қонунлаштирилади. Ижара мулк эгасини ўзгартирмайди, аммо ижарачи ернинг мулкдори бўлмаса-да, мутасқил хўжалик юрита олади, ижара муддати давомида ердан фойдаланиши унинг ихтиёрида бўлади. Ердан қандай фойдаланиш, нимани ва қанча етишириш, қимга сотиш, қимдан қарз олиш, ресурсларни қаердан топиш — булар ижарачининг ўз иши ҳисобланади. Унинг вазифаси ер эгаси билан алоқаси вақтида ижара ҳақини тўлаб туришдаи иборат бўлади. Ижарачи кўлидан келганича бойлиқ ортириши мумкин, тушган даромадни мустақил тақсимлайди ва ишлатади, бошига иктиносидий субъектлар билан алоқа қиласди. Ижарачи эркин хўжалик юритувчи бўлганидан иш юзасидан бўлган мажбуриятларни ўз зинмасига олади, ўрнатилган тартиб-қоидаларга риоя қиласди. Ижарачи ерга маблағ солади, ерда тадбиркорлик юритиб, фойда кўради, ўз манфаатига эришади. Ер эгаси ҳам ижара ҳақи олиб манфаатини юзага чиқаради, яъни мулки унга даромад келади.

тиради. Ердан фойдаланганлик учун унинг эгасига тўла-
надиган ҳақ рента дейилади. Рента моҳияттан қишилоқ
хўжалигидаги қўшимча маҳсулотнинг ер эгасига теккан
қисмидир. Ерда ишловчилар меҳнати ҳам қўшимча маҳсу-
лот яратади, унинг қиймати маҳсулотнинг бозор нархи-
га киради. Маҳсулот сотилганда харидорлар шу маҳсулот
эквивалентини (унга тенг пулни) тўлайдилар, бино-
барин, унинг қиймати пул шаклига киради ва шу ҳисоб-
дан рента тўланади.

Рента муносабатлари ерга бўлган мулкчилик билан
ерни ишлатиш бир-биридан ажралган шароитда пайдо
бўлади. Ер эгаси ерини ўзи ишлатмасдан тадбиркорларга
ижарага берганда улар орасида рента муносабати вужуд-
га келади. Ерни ўз эгаси ишлатган шароитда унга ердан
келадиган фойда тегади, чунки бунда қўшимча маҳсулот
сақланади, лекин у рента шаклига кирмайди. Бу маҳсулот
ерга ресурс сифатида эгаллик қилувчи ва тадбиркор мулк-
дорга тегадиган фойда бўлиб қолаверади. Бинобарин,
қўшимча маҳсулотнинг одатдаги фойда ва рентага ажра-
лиши ернинг ижарага берилиши билан боғлиқ.

Рента миқдори ернинг табиий ҳолатига бўғлиқ, чунки
бу харажатларга, бинобарин, ерни ишлапдан келадиган
фойдага таъсир этади. Ер участкалари сифат жиҳатидан
фарқланадилар. Шунга қараб, ерга сарфланган моддий ва
меҳнат ресурслари ҳар хил натижка беради. Нарх ўзгар-
маган ҳолда харажатларнинг турлича бўлиши ерга қў-
йилган ресурсга тегадиган фойдага ҳам таъсир қиласди.
Табиий унумдорлиги ва жойлашувига кўра ер участка-
лари ўта яхши, яхши, ўртача, ёмон ва ўта ёмон бўлади.
Ер етишмаганидан ёмон ва ўта ёмон ерлар ҳам экилади,
чунки яхши ва ўртача ерлардан олинган ҳосил бозор та-
лабини қондира олмайди. Айтилган ерлар экилиши учун
уларга капитал қўйган тадбиркорлар ҳеч бўлмагандан
нормал фойда олишлари жерак, бунинг устига рента ҳам
беришлари шарт. Акс ҳолда улар хўжалик фаолияти би-
лан шугулана олмайдилар. Бозорда талаб бўлганидан
ҳатто энг ёмон ерда етиширилган ва бозорга чиқарилган
маҳсулотлар ҳам сотилиб кетади, тушган пул ҳисобидан
рента тўлови ҳам қопланади.

Нарх рента тўлаш имконини берар экан, харажат тар-
кибига кирадиган ер рентасини харидорлар кўтарадилар.
Улар ер эгаларига ер мулки учун ҳақ тўлайдилар. Шу
маънода рента жамият зиммасига тушган юж ҳисобланади.
Ер таңқислигидан жамият рента тўлашдан иборат
сарфни ўз зиммасига олади.

Ерга талаб ҳар доим ортиб боради, ер таклифи эса ўзгармайди, натижада ердан фойдаланиш ҳақи бўлган рента ўсишга мойил бўлади. Бошқа ресурслар нархи рентадан фарқлироқ ҳам пасайиши, ҳам кўтарилиши мумкин. Бу уларниг таклифини ўзgartиради. Аммо рента қанчалик ошмасин, ер таклифи ҳеч бир кўшаймайди, чунки у табиати чекланган. Масалан, станок нархи 5 минг сўмдан 7 минг сўмга ошса, унинг таклифи ҳам ортади. Агар 1 га ер учун бериладиган рента 500 мингдан 1 млн. сўмга қадар ошса, барибир бу билан ер миқдори ўзгариб қолмайди. Рента юёб ресурс бўлган ер учун жамият унинг эгасига берадиган пул бўлар экан, у ҳамманинг зиммасига тушиди.

Рентанинг шаклланиши мураккаб ќечади. Буни англамоқ учун унинг турлари қандай пайдо бўлишини кўриб чиқамиз.

2. Рента турлари

Рента ерга бўлган муъжнинг иқтисодий реализацияси, яъни амалга ошишидир. Ер эгаси манфаати юзага чиқиши учун у ўз участкасини ишта солиб, пул топиши керак бўлади. У ўз ерида деҳқончилик қилади, корхона ёки ҳар хил хўжалик, туаржой биноларига куради, ерни ижара-га беради, уни сотади ёки гаровга қўйиб, пул олади ва шу шунни ишлатади. Ерни ишлатишнинг бир-биридан фарқ қиладиган муъобил усуллари кўп. Бу усуллардан қай бирини танлаш ер эгасининг иши. Албатта, мулкдор ўз манфаатидан келиб чиқсан ҳолда, ўзи учун энг қулай усулни танлайди. Бозор иқтисодиёти тизимида ерни ишлатишдаги женг таржалган усул уни ижарага бериб, рента олипидир.

Рента турлари кўп, жумладан, абсолют (мутлақ), дифференциал, монопол рента, қурулиш участкаларидан ва ундирма саноатда олинадиган рента кабилар унинг кўринишларидир. Уларниг ҳаммаси ерга капитал қўйилиб, меҳнат сарфланishi натижасида келадиган ва ер эгасига тегадиган даромаддир.

Абсолют рента ер участкаларининг сифатидан қатъи назар ер мулк бўлгани учун унинг эгалари оладиган рента. Мазкур рента ҳамма ерлардан олинади, лекин миқдоран ёмон ва ҳатто энг ёмон ерлардан олинган рентага тенг бўлади. Масалан, ҳар бирин ўн гектардан келадиган учта ер участкаси бор, уларни шартли равишда A, B, C участ-

калари бор деб белгилаймиз. Энг ёмони «С» участкаси бўлиб, у ердан 500 минг долларга рента олинади. «А» участкасидан эса 800 минг доллар рента олинади, шундан 300 минг доллар бу ернинг сифати учун, қолган 500 минги умуман ер учун. «В» участкасидан 700 минг доллар рента олинади. Шундан 200 минг доллар ер сифати учун, 500 минг доллар умуман ер учун. Ҳамма участкалардан 500 минг доллар миқдорида олинадиган рента абсолют рента ҳисобланади ва у ёмон ердан олинадиган жами рентага тенг бўлади. Сифатли ерлардан олинадиган абсолют рента умуман рента миқдоридан кам бўлади. Бизнинг мисолда «А» участкасидан олинадиган 500 минг доллар <800 минг доллардан, «В» участкасидан олинадиган 500 минг доллар эса <700 минг доллардан. Рентанинг қолган қисми, яъни 200 минг ва 300 минг доллар унинг бошқа турларига тегипши бўлади.

Ер таңқис бўлган шароитда унинг мулк бўлиши ва банд әтилиши, ердан олинадиган маҳсулотларга талабнинг ортиб бориши абсолют рента олиш имконини яратади. Талаб ошган шароитда ёмон ва ҳатто ўта ёмон ерлар ҳам экилади. Сифатсиз ерлар экилиши учун улардан олинган маҳсулот нархи қилинган харажатни қоплаши керакки, унинг таркибида тадбиркорнинг нормал фойдаси ва рента ҳам бўлади. Қимматга тушса-да, бозор шу маҳсулотни кўтариши, чунки у талабни қондиради.

Бу маҳсулотнинг одатдагидан юқори нархда сотилиши абсолют рентани ҳосил қиласди, ер эгаси эса уни ўзлаштиради.

Дифференциал (табақалашган) рента ернинг сифатига қараб олинадиган ва рентанинг абсолют рентадан ортиқча бўлган қисмидир. Ер сифатининг ҳар хил бўлиши, яъни тупроқнинг унумдорлигидаги фарқлар уни яратадиган омилдир. Тупроқ ҳосилдорлиги икки хил бўлади: табиий ва иқтисодий. **Табиий ҳосилдорлик** тупроқнинг химиявий ва физикавий хоссалари бўлиб, уни табиат инъом этган. Халқ тилида ориқ ер, семиз ер деган тушунча қўлланиши бежиз өмас, албатта. Ернинг ҳосилдорлиги табиатан ҳар хил бўлганидан, ерга сарфланган бир миқдордаги ресурслар турлича натижга беради. Ернинг сифатига қараб, муайян миқдордаги моддий ва меҳнат ресурслари сарфланган ҳолда, турлича ялпи ҳосил олинади. Масалан, 100 бирликка тенг ресурс сарфланган ҳолда «А» участкасидан ҳар гектарига 40 центнерлан, «В» участкасида 30 центнердан бўғдои олинади. Ҳосилдорликдаги фарқка қараб рента ҳам тафовутлашади.

Тупроқнинг иқтисодий ҳосилдорлиги ерга қўшимча ресурс сарфлаш, ишлов бериш орқали, унинг сифатини ошириш, унумдорлигини кўтаришини билдиради. Иқтисодий ҳосилдорликни табиат эмас, балки фан-техника ютуқлари ва меҳнат инъом этади. Иқтисодий ҳосилдорликни ошириб бориш чексиз эмас, албатта. Ерга сарфланган қўшимча ресурс ҳосилдорликни маълум чегарага қадар ошира олади.

Шу доирада рента ҳам фарқланади. Гап шундаки, қўшимча ресурс сарғига нисбатан ҳосилдорлик маълум даражада ўсади, кейинчалик у ўсмайди.

Дифференциал рентанинг (диф. рента) ўзи дифференциал рента I ва дифференциал рента II дан иборат бўлади. Дифференциал рента I тупроқнинг табиий ҳосилдорлигига ва ер участкасининг жойлашувига қараб олинадиган рентадир. Маълумки, ер участкалари табиий ҳосилдорлик жиҳатидан фарқланадилар. Айтганимиздек, сифати ўта яхши, яхши, ўртача, ёмон ва ўта ёмон ерлар бор. Ўта ёмон ёки ёмон ерлар эжилганда улардан олинадиган маҳсулотларга кетган ишлаб чиқариш харажатлари нарх учун асос бўлади, яъни бозор нархи орқали улар қопланади. Бундан ташқари нархга абсолют рента ҳам киради, чунки ёнг ёмон ер ҳам текинга берилмайди. Ўта ёмон ердан яхши ер сари борилганда индивидуал харажатларниг камайиши юз беради. Гап шундаки, ёмон ерларда сарғта нисбатан ҳосил кам олинса, яхши ерларда, аксинча, кўп олинади. Турли ерлардан олинган ялпи ҳосилдаги фарқ маҳсулот бирлигига кетган сарфларни ҳам фарқлантиради. Битобарин, ўртача ишлаб чиқариш харажатлари ҳар хил бўлади. Шундай шароитда ўта ёмон ёки ёмон ердаги харажатлар маҳсулотларниг бозор нархига киради, ўртача ва яхши ерлардаги харажатлар эса ундан пастроқ бўлади. Қишлоқ хўялиги маҳсулотларниг бозор нархи бир хил, аммо ўртата харажатлар эса ерга қараб, ҳар хил бўлганлиги сабабли, бозор нархига асос бўлган ёмон ердаги харажатлар билан бошқа сифатлироқ ердаги харажатлар ўртасидаги фарқ диф. рента I ни пайдо қиласди.

Бу мазмунан иқтисодий фойданинг бир тури, лекин у ер эгаларига теккани учун рентага айланади.

Саноат маҳсулотидан фарқлироқ қишлоқ хўялиги маҳсулоти харажатларига моддий ва меҳнат сарфи ҳамда нормал фойдадан ташқари рента ҳам киради. Маҳсулот шу харажатлар негизидаги нархларда сотилганида ўта ёмон ерларда диф. рента I бўлмагани ҳолда (чунки у

нархга асос бўлади), бошқа сифатли ерларда шундай рента вужудга келади (13-жадвалга қаранг).

Жадвалда ерлар миқдордан тенг, уларга тенг миқдорда ялпи сарғлар қилинган, нархни ўта ёмон ер харажати белгилайди, шу харажат таркибида абсолют рента мавжуд деб олдик. Жадвалдан кўринадики, ерларнинг табиий ҳосилдорлиги турлича бўлганидан ерга харажатлар тенг бўлса-да, турлича ҳосил олинган, шунга кўра ўртacha (1 центнер ҳосилга ҳисобланган) харажатлар ҳам турлича бўлган. Шундай шароитда ўта ёмон ерда диф. рента I ҳосил бўлмаган. Айни вақтда ернинг сифати ошган сари рента ҳам қўпайиб бориши юз беради. Бозорда талаб қисқариб, ўта ёмон өрни ишлатиш эҳтиёжи қолмаса, энди нархни ёмон ер шароити белгилай бошлиайди ва бундай ерда диф. рента I бўлмай қўяди. Агар ёмон ер ҳам экилмай қолса, ўртacha ер шароити нархни белгилайди, бу ердан ҳам диф. рента йўқолади. Диф. рента I мавжудлигидан ернинг сифатига қараб унинг ижара ҳаки ҳар хил бўлади. Диф. рента I бўлмаганда эди, ҳамма жойда ижара ҳаки бир хил бўлиши мумкин эди. Реал ҳаётда бундай нарса йўқ.

Диф. рента I ни фақат ернинг табиий унумдорлигига боғлаб бўлмайди, албатта. Уни юзага чиқарувчи яна бир омил — бу ер участкаларининг жойлашув ўрнидир. Улар бозорга ишсатаң ҳар хил масофада жойлашади, уларнинг транспорт билан боғланипши ҳам ҳар хил бўлади, яъни узоқ ёки яқин, улар арzon ёки қиммат транспортдан фойдаланишни тақово этади. Масалан, тупроқ сифати бир хил бўлган A, B, C участкалари бор, уларда пахта етиширилади. А участка автомобиль йўлининг ёқасида ва пахта цунктига 5 км масофада жойлашган, В участка катта йўлдан анча ичкарида ва пунктга ишсатан 15 км масофада жойлашган. С участкаси чўй биқинидаги янги ўзлаштирилган ерда, пунктга ишсатан 50 км масофада жойлашган. Ернинг жойлашган ўрни шароитига қараб айтилган участкалардан пахтани шундекга ташиб етказиш харажатлари ҳар хил бўлади. Бир тонная пахтани ташиш A участкасида 1 минг сўм бўлса, В участкада 3 минг сўм ва, ниҳоят, С участкада 10 минг сўм туради. Транспорт харажатлари умумий сарғга таъсир этиш орқали диф. рентани юзага келтиради. Бизнинг мисолимизда ернинг жойлашув ўрнига қараб диф. рента A ва B участкаларида пайдо бўлади.

Диф. рента II — тупроқнинг иқтисодий ҳосилдорлиги натижасидир. Ерга қўшимча маблағ сарғлаб, унга ишлов бериш орқали ҳосилдорликни оптириш натижасида олин-

Дифференциал рента II нинъ ҳосил бўлиши

Ер сифати	Ер микдори, га	Ялни ҳосил, ц	Жами хара- жатлар. минг сўм.	Ўргача ха- ражатлар 1 п.хисоби- дан, минг сўм	1 п. максу- лотнинг бозор нар- хи, минг сўм	1 п. учун хисоблан- ган диф. рента, минг сўм	1 га ер- га ҳисоб- ланган диф. рента, минг сўм
1. Ўта ёмон	1,0	45,0	120,0	8,0	8,0	0	0
2. Ёмон	1,0	48,0	120,0	6,67	8,0	1,33	23,94
3. Ўргача	1,0	20,0	120,0	6,0	8,0	2,0	40,0
4. Яхши	1,0	22,0	120,0	5,45	8,0	2,55	56,4
5. Ўта яхши	1,0	25,0	120,0	4,8	8,0	3,2	80,0

ган рента диф. рента II бўлади. Тупроқнинг табиий имкониятлари доирасида ерга маблағ сарфлаш ҳосилдорликни маълум меъёр даражасида оширади, ўртача харажатларни камайтиради. Маблағ сарфини самарали ишлатишига қараб, турли хўжаликларнинг индивидуал харажатлари табақалашади. Бозор нархи бир хил бўлиб, харажатларнинг ҳар хил бўлиши ерга яхши ишлов берган хўжаликларда диф. рента II ни ҳосил этади. Бунда тупроқнинг табиий эмас, балки иктиносидий ҳосилдорлигидаги тафовутлар рентани юзага келтиради.

Хўжалик юритиш амалмётида рента турлари биргаликда юради, уларни бир-биридан ажратиш қийин. Шу сабабли назарий жиҳатдан диф. рента II пинг ҳосил бўлиш механизмини кўриб чиқамиз. Бунда ер сифати бир хил, дастлабки маблағлар тенг, аммо ерга қўшимча сарфланган маблағ микдори турлича, бу маблағлар тўла ишлатишиб, харажатлар таркибига ўтади деб фараз қиласмиз ($14\text{-жадвалга қаранг}$).

Жадвалдан кўринадики, А участкасида диф. рента II юзага келмади, чунки ерга қўшимча маблағ сарфланмади. Аксинча В ва С участкаларига қўшимча маблағ сарфланганидан ҳосилдорлик юқори бўлди, ўртача харажатлар пасайди, натижада диф. рента II шайдо бўлди. Аммо С участкасида маблағлар самаралироқ ишлатилгани учун бу ерда диф. рента II кўп бўлди ($40,0 > 18,0$).

Диф. рента II моҳиятан қўшимча сарфлар келтирган қўшимча иктиносидий фойда, лекин у ер эгасига ўтгандагина рентага айланади. Ерга унинг эгаси ёки ижарагчи илгари қўйган капитал унинг сифатини яхшилади. Ерга сарфланган маблағ ерга синггади ва унинг унумдорлигини белгиланган меъёрда оширади. Сифати ошган ер қайтадан ижарага берилганда унинг эгаси диф. рента II ни ҳам ижара ҳақи таркибида олади.

Монопол рента алоҳида табиий-иклим шароитига эга бўлган, ўта иоёб маҳсулот етиштириладиган ер учун унинг эгасига тўланадиган рентадир. Фақат ана шундай ерларда камёб маҳсулотлар (масалан, чой, кофе, цитрус ўсимлеклари меваси, маҳсус ёғоч — қизил ёғоч) етиштирилади. Уларга талаб катта бўлгани ҳолда таклиф оз бўлади, чунки уларни ишлаб чиқариш маҳсус, кам учрайдиган ер иклим шароитини талаб қиласди. Мазкур товарлар таклифи ўзгарувчан (эластик) бўлмайди, чунки нархнинг ўзгариши уларни оз ёки кўп ишлаб чиқаришни таъминлай олмайди. Шу боисдан камёб маҳсулотлар монопол нархда сотиладики, бу нарх уларни ишлаб чиқаришга кетган харажат-

Дифференциал рента I нинг ҳосил бўлиши

Сифати бир хил ер участ- галари	Ерга килин- ган дастлаб- ки сарф- лар, минг сўм	Ерга килинган кўпчимча сафоари, минг сўм	Ҳосил- дорни, га/ц	Ялии ҳосил, ц	Жами ҳар- хатар, минг сўм	Бир и ҳосил хара- жате, минг сўм	Бир и махсу- лот нархи, минг сўм	Жами диф. рента I, минг сўм	Бир га учун хисоб- ланган диФ. рента, минг сўм
A	8,0	800,0	—	20,0	160,0	800,0	5,0	5,0	0
B	6,0	600,0	200,0	30,0	180,0	800,0	4,4	5,0	108,0
C	5,0	500,0	300,0	40,0	200,0	800,0	4,0	5,0	200,0

лардан анча юқори бўлади, натижада ер эгалари монопол рента олиш имкониятига эга бўладилар. Бундай рента шароити ноёб ерлар учун бошқаларга қараганда юқори ижара ҳағи белгиланишида ифода этилади. Мазкур рента йўқолиши ҳам мумкин, чунки фан-техника тарафди ётирилишига айрим ерлар йўзининг ноёб хусусиятини йўқотади, бундай ерларда этиштирилдиган маҳсулотларни бошқа ерларда ҳам этиштириш имконияти пайдо бўлади, бунга мос навлар яратилади, сунъий иқлим шароити яратилади ва ҳоказо.

Илгарилари лимон фақат маҳсус илиқ денгизлар қиргогидаги ерларда этиштирилган. Шу боисдан мазкур ерлар монопол рента берган. Фан-техника ривожи туғайли лимон Ўзбекистонда ҳам этиштирила бошлади, бинобарин, бу билан маҳсус денгиз бўйи өрларининг монопол ҳолати тутатилди. Аввал ҳурмо фақат Сурхондарёда этиштирилган эди.

Унинг бошқа ерларда ҳам ўсадиган навларининг пайдо бўлиши Сурхон воҳасининг шу соҳадаги монополиясини чеклаб қўйди.

Ер ундирма саноат учун ҳам энг муҳим ресурс ҳисобланади. Ер қаъридаги бойликлар унинг қадрини оширади, чунки ер ости бойликлари бўлмаса, ундирма саноат ишлай олмайди. Ернинг мулк бўлиши ва бойликка өгалиги ундирма саноатда ҳам рента бўлишини тақозо этади. Ерда бойлик бўлганидан ер эгаларига рента тўлашади, акс ҳолда бу бойлик ишланмайди. Қазилма бойликни ердан ажратиб бўлмайди, унинг устидаги ва остидаги бойлик ер билан биргаликда мулк бўлади. Мулк эгасига, ундан фойдаланганлик учун тадбиркорлар рента тўлайдилар. Ундирма саноатдаги рента тупроқ ҳосилдорлигига эмас, балки ер қаъридаги қазилма бойликларга, уларнинг сифатига, қазиб олиш харажатларига боғлиқ бўлади. Шубҳасиз, саёз жойлашган, таркиби бой, геологик шароити яхши, ташиб олиш осон бойликлар мавжуд ердан катта рента олинади, чунки бойликларни ундириб, қайта ишлаш кам харажат талаб этади.

Қурилиш участкалари учун ҳам рента тўланади. Биноиншоотлар муаллақ турмай, ер устида қад кўтарадилар. Қурилиш дехқончилик ва саноатга нисбатан ерни ишлатишнинг муқобил усулидир. Қурилиш учун тўланадиган рента ерни бошқа усулда ишлатишдан келадиган рентадан кўп бўлган тақдирдагина ер қурилиш учун ижарага берилади. Қурилиш участкасидан ундирилдиган рента миқдори фақат тупроқ сифатига эмас, балки ернинг жой-

лашув ўрнига ҳам боғлиқ. Агар, ер қанчалик шаҳар марказида, экологик шароити яхши бўлса, ёхуд у коммуникациялар (транспорт, алоқа воситалари, йўллар, сув ва иссиқлиқ қувурлари ва х. к.) билан яхши таъминланган бўлса, рента шунчалик юқори бўлади, чунки булар қурилиш харажатлари ва қурилган бино-иншоотларни ишлатиб туриш сарфини қисқартиради.

Рента ўз турларидан қатъий назар уни тўловчилик учун харажат бўлса, ер эгалари учун даромад бўлади. У бир жиҳатдан доимий харажатларни шакллантиrsa, иккинчи жиҳатдан қатъий белгиланган даромадни ташкил этади.

Бозор иқтисодиётига шул шаклида бериладиган рента хос. Аммо рентани, натура-маҳсулот тарзида тўлаш ҳам онда-сонда учраб туради. Бундай ҳолат ҳосилбай ижара қўлланганида юзага келади. Бунда ерни эқувчи тадбиркор унинг эгасига рентани пул билан эмас, балки ҳосилнинг ўзаро келишилган улуши билан тўлайди. Бундай усул нархлар ўзгаришини ҳисобга олади, ҳосилдорликни оширишга ундиайди. Тарихан мазкур усул XX асрнинг бошлирида Ўзбекистонда кеңт тарқалган, ўзбек деҳқонлари ерни ҳосилбай ижарага олишган, ижара шартига қараб, рентани ялпи ҳосилнинг тўртдан бири, учдан бири ёки тенг ярми миқдорида ер эгаларига тўлашган. Бундай деҳқонларни Фарғона водийсида чорикор, Хоразм воҳасида яrimча деб аташган. Ҳосилбай рента тўлаш Ўзбекистонда ҳозир ҳам қўлланиб келади, аммо бу бозор алоқаларининг ҳали заифлигини жўрсатади.

Хуллас, рента назарий тушунча сифатида мураккаб аграр муносабатларни ифода этади. Унинг турлари ва тўланиш шажллари кўп қиррали алоқаларни англатадики, булар ер эгалари билан ерни амалда ишлатувчи тадбиркорлар ўртасида юзага келади.

Рента тўлови, юқорида айтилганидек, ижара ҳақи шаклига киради, аммо миқдоран унга тенг эмас. Гап шундаки, ижара ҳақига рентада ташқари ерга унинг эгаси солган капиталга тегадиган процент ва амортизация ҳам киради. Бир гектар ерга белгиланган ижара ҳақи 1 мин. сўм деб фараз қисак, шундан 0,7 млн. сўм рента бўлса, қолган 0,2 млн. сўм ерга солинган 2 млн. сўмлик капиталга тегадиган процент бўлади (агар, у йилига 10% даражада бўлса) ва, ниҳоят, 0,1 млн. сўм амортизациядан иборат. Ернинг ижара ҳақига асбоб-ускуна, машина механизмларга белгиланган ижара ҳақига боғлиқ бўлмаган рента киради, рента миқдори эса ҳар хил.

Ерга талаб унинг тақлифидан ҳар доим кўп бўлади. Уни нафақат деҳқончилик, балки саноат, транспорт, уйжой, маданий-маший қурилиш ҳам юзага келтиради. Ерни қишлоқ хўжалиги юритишдан бошқача, муқобил ишлатиш доирасининг кенгайиши, унга бўлган талабни муттасил ошириб боради. Натижада бозор қонунлари таъсирида ерга ижара ҳақи тез ўсишга мойил бўлади. Бундан ташқари ер сифатини ошириш учун унга капитал сарфлаш кўпаяди, бу ҳам ижара ҳақини ошириади. Натижада ер мулки даромад топишнинг қулай воситасига айланади. Аммо, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши ҳиссанинг қисқариши, ерни ўз әгаси томонидан кўпроқ ишлатилиши, рента миқдори оғланлигига қарамай, унинг миллий даромаддаги улушини камайтиришга олиб келади.

Ер бозор муносабатлари гирдобига тортилади, у товар сифатида олди-сотди қилинади. Ер бошқа ресурслардан, масалан, иш кучи, машина-механизмлардан фарқлироқ ҳудудлар ёки давлатлараро силжиб, ҳаракат қилмайди. Аммо у муқобил усуllibарда ишлатилади. Бунинг учун у олди-сотди қилиниши ёки узоқ муддатли ижарага берилиши керак. Бозор муносабати ерни ҳам товарга айлантиради, аммо ер нархи бошқа товарлар нархидан фарқланади. Ер меҳнат маҳсулни эмас, башки табиат инъомидир. Уни инсон яратмаган, лекин уни ўзлаштиришга, сифатини оширишга меҳнат сарфлаган. Ерни меҳнат яратмаганидан унинг қиймати йўқ, лекин унинг нархи бор. Ер нархини шакллантиришда уни ўзлаштириш ва сифатини ошириш харажатлари иштироқ этади. Аммо уни юзага келтирувчи асосий омил унинг муқобил ишлатилишидир. Ер, асосан, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари етиштириш учун ишлатилади. Шу боисдан унинг нархига рента миқдори таъсир этади. Ер әгаси тадбиркорлик қилмай, ўз мулкidan келган даромад билан қаноатланади. Шуни ҳисобга олсак, ер әгаси уни шундай нархда сотадики, бундан тушган пул банкка қўйилганда, рентага тенг миқдорда процент келтириши керак. Бунда ер нархи рента миқдорига нисбатан тўтири мутаносибликда ўзгарса, процент даражасига нисбатан тескари мутаносибликда ўзгаради. Бундай боғлиқлик куйидаги формулада ифода әтилади:

$$E_n = \frac{P}{\Pi} \cdot 100$$

E_n — ер нархи, P — рента, Π — процент.

Масалан, бир гектар ер учун 12 минг доллар рента тўланади, айни вақтда банкка қўйилган пул йилига 10% тугади. Шу шартлар бўлса, ер нархи қўйидагича бўлади: Ен = 12 000:10 x100 = 120 000 доллар. Демак, ер эгаси уни 120 минг долларга сотганда, шу пулни мукобил ишлатиш (банкка қўйиш) орқали рентага тенг (12 000=12 000) пул топиши мумкин. Рента ва процент нисбати ер нархини белгилаш учун асос. Аммо ерга талаб ўзгаришни натижасида нарх шу асосдан юқори ёки паастга қараб йироқлашади. Бизнинг мисолда бир гектар ер амалда 150 000 доллар ёки 110 000 доллар туриши мумкин.

Ерни мукобил ишлатиш имкони ортиши билан ерга талаб кучаяди, натижада ер нархи ўзининг асосидан ажrala бошлайди, яъни ер нархи рента ва процент белгилайдиган миқдордан ортиб кетади. Айниқса, бундай ҳол ер, саноат ва транспорт, уй-жой ва маданий-маиший қурилиш учун ишлатилганда юз беради. Шу сабабли йирик шаҳарларда ер ўта қимматлашади, айниқса, бу жараён ер танқис мамлакатларда тез боради. Бунга мисол қилиб Токио шаҳрида ернинг гоят қиммат туришини кўрсатиш мумкин.

Ер нархи узлуксиз ўсиб боради, чунки юқорида айтганимиздек, ерга талаб ошган шароитда унинг таклифи ўзгармайди, ер миқдоран кўпайиб қолмайди.

Рента сингари ернинг нархи ҳам табақалашади, чунки унинг сифати ҳар хил. Шаҳарларда ер нархи учун унумдорликнинг аҳамияти йўқ, чунки ер деҳқончилик қилиш учун сотиб олинмайди. Шаҳарларда ер участкасининг жойлашуви, уларнинг коммуникация билан таъминланганлиги муҳим. Шу боисдан ҳар тарафлама қулай жойлашган ер участкалари қиммат туради. Одатда шаҳар марказида ер қиммат бўлса, унинг чеккасида ёки қишлоқ жойда нисбатан арzon туради. Хуллас, ноёб ресурс бўлган ер қадрининг ошиб бориши уни қимматлаштиради, шунингдек, ундан ўта оқилона фойдаланишни юзага келтиради.

3. Агробизнес ва унинг таркиби

Агробизнес деганда қишлоқ хўжалиги соҳасидаги бизнесс тушунилади ва у бозор тизимининг таркибий қисмларидан бирини ташкил этади. Кенг маънода, бунга қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ бўлган, бизнес турлари киради. Агробизнес ривожланган бозор иқтисодиётiga хос. Таркибан унга қишлоқ хўжалигининг ўзиради, шу соҳа

маҳсулотини қайта ишлал ва иштесмөлга етказиб бериш билан боғлиқ бўйган тадбиркорлик фаолиятлари киради. Агробизнеснинг мақсади бозорни керакли маҳсулотлар билан кандо қиммай ва тўла-тўкис таъминлаш орқали фойда кўришдан иборат. Агробизнес иштирокчилари — бу тадбиркор фермерлар, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ни қайта ишлал билан шугуулланувчи саноат тадбиркорлари ва, ниҳоят, шу маҳсулотни сотиш билан шугуулланувчи тижоратчилардир. Булардан ташқари агробизнес доирасига банклар, сутурта ва молия компаниялари ҳам тортилади. Агробизнес ишларидан қишлоқ хўжалиги билан чекланса, кейинчалик у агросаноат интеграцияси натижасида агросаноат комплексини қамраб олади. Агар дифференциация саноатнинг қишлоқ хўжалигидан ажралиши бўлса, интеграция уларни **бир-бирига чирманиб кетиши ёки уларнинг синтезидир**. Бундай ҳодиса қишлоқ хўжалиги ҳамда машиналашган ишлаб чиқариш асосига кўчган, қишлоқда ҳам техника революцияси қулоч ёзган шароитда юз беради.

Юксак машиналашган ишлаб чиқаринида вертикал интеграция юз беради, яъни қишлоқ хўжалиги ўзидан юқоридаги саноат тармоқлари билан бирика бошлайди. Қишлоқ хўжалиги ўзининг маҳсулотини қайта ишловчи ва сотовувчи соҳалар билан, шунингдек, ўзига керакли моддий ресурсларни етказиб берувчи соҳалар билан интеграциялашади. Айтилган соҳалар яхлитликда амал қила бошлайди, қишлоқ хўжалиги ҳам саноат асосига, яъни энг мукаммал технология замирига кўчирилади. Меҳнат унумдорлиги кескин ошиб, агробизнесдан фойда кўпаяди. Агробизнес фаолияти биринчидан, аҳолини етарли миқдорда сифатли озиқ-овқат билан, саноатни эса кафолатланган тарзда ҳом ашё билан таъминлайди. Мана шу шарт бажарилганда фойда кўрилади. Агробизнес гуллаб-янишни учун у амал қилувчи соҳаларга катта инвестиция сарфланади, фан-техника ютуқлари жорий этилади. Агробизнес МДҲ мамлакатлари каби Ўзбекистонда ҳам мавжуд, у агросаноат комплекси асосида ривож топади. 1990 йили шу комплексда Ўзбекистонда ишловчиларнинг 45% банд бўлди, асосий фондларнинг 40% ишлатилди, ялини маҳсулотнинг 50%, миллий даромаднинг эса 35% яратилди.

Агробизнеснинг бирламчи бўгини **фермер (дехқон) хўжалиги** ҳисобланади, чунки у қишлоқ хўжалиги маҳсулотини яратади. Бу хўжалик ўз ерида ёки ижарага олинган ўзга ерида юритилади, аммо ерга фермер мулки кенг ривожланган бўлади. Бу хўжаликда мулк соҳиби ва

ишилаб чиқарувчи айнан бир шахс ҳисобланади, мулк меҳнатдан ажралмай, у билан бевосита боғланади. Кўп ҳолларда фермер хўжалиги фермернинг ўзи ва оила аъзолари меҳнатини ёлланма меҳнат билан биргаликда қўлланишига асосланади. Фермер хўжалиги **кичик** бизнес намояндасидир. Ривожланган бозор иқтисодиёти шароитида **оиласий** фермер хўжаликлари кенг тарақкий этади. Улар юксак даражада иқтисослашган ва замонавий фантехника ютуқларига таянган хўжалик ҳисобланади, улар юксак меҳнат унуми ва сифатли маҳсулотни таъминлашга қодир бўлади. Фермер хўжалигининг яшовчанлиги унинг афзаллигидадир. Бу хўжаликнинг самарадорлиги, бинобарин, афзаллиги кўйидагилар билан изоҳланади:

1. Фермер хўжалигига меҳнат ва мулк бевосита қўшилади, фермер ўз мулкида ўз мәҳнати билан ишлайди. Ёлланма меҳнат қўшимча аҳамиятга эга. Фермер ўзи учун ишлайди.

2. Фермер хўжалиги мутлақо мустақил, бирон бир тарзда монополлашмаган хўжалик, унинг фаолиятни бозор қонунлари бошқаради.

3. Фермер хўжалигига тадбиркорлик ва меҳнат функцияси узвий қўшилади. Бу ерда ишбилиармонлик ва меҳнатсеварлик биргаликда амал қилганидан иқтисодий манфаат ва масъулият ягона фаолиятнинг икки томонини ташкил этади.

4. Фермер хўжалиги соҳиб-дехқон хўжалиги бўлганидан, бу ерда кам фойда билан ҳам қаноатланиш мумкин, чунки у давлатнинг ёрдамига таянади.

5. Фермер учун унинг хўжалиги фақат даромад манбаи эмас, балки унинг уйи, оиласи истиқомат қиладиган жой, унинг ишонган таянчи. У ўз хўжалигини ўта қадрлайди, шу сабабли унинг ривожи учун ўз меҳнатини аямайди.

Айтилган афзалликлар туфайли фермернинг ўз меҳнати ёлланма меҳнатга тисбатан юқори самара беради. Шу сабабли иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда фермер меҳнати устизор аҳамиятга эга. Масалан, АҚШда 1987 йили фермер хўжаликлирида ҳаммаси бўлиб 2 млн. 636 минг киши ишлаган, шундан фақат 888 минг киши ёки 33,5% ёлланма ишчилар, қолган 66,5% фермерларнинг ўзи ва оила аъзолари бўлган.

Фермер хўжалигини шакллантириш бозор иқтисодиётiga ўтишнинг шарти ҳисобланади. Шу боисдан қишлоқ хўжалигини фермерлаштириш бозор ислоҳотининг таркибий қисми ҳисобланади. Ўзбекистонда фермерлаштириш

тоталитар тузумдан мерос қолган ва ючор аҳволга тушган давлат хўжаликларини фермерлар уюпимасига айлантириш ва улар таркибида фермер хўжаликларини ташкил этиш, шунингдек, ишлаб турган давлат ва жамоа хўжалигидаги ресурсларнинг бир қисми ҳисобидан фермер хўжалигини уюшириш тарзида боради. Ўзбекистонда 1991 йили 1968 та фермер хўжалиги бор эди, 1992 йил келиб, улар сони 5942 тага етди. Ўзбекистонда фермерлаштиришнинг хусусияти шундаки, фермер хўжалиги хусусий ерда эмас, балки давлат мулки бўйиган ерда вужудга келади. Ўзбекистон республикасининг «Деҳқон хўжалиги тўғрисидаги қонун»ида деҳқон хўжалиги мустақил хўжалик субъекти, тадбиркорлик шаклларидан биридир¹ деб қайд этилади. Унга биноан деҳқон хўжалиги бошқа мулк шаклига тегишли корхоналар билан тенг ҳуқуқли ишлаб чиқарувчи ҳисобланади, уни юритиш учун ижарага ер ажратиб бериш, уни қўллаб-кувватлаб туриш зарурлиги қайд этилган. Қонунга кўра деҳқон хўжалиги мулкида турар-жой, хўжалик бинолари, асбоб-анжомлар, техника ва транспорт воситалари, жамланган пул маблаглари туради. Бу мулк давлат ҳимоясида бўлади. Мазкур қонун деҳқон (фермер) хўжалигини ташкил этиш ва ривожлантиришини тартиблаб туради. У қишлоқни фермерлаштиришга кенг йўл очади.

Фермер хўжалиги қишлоқдаги асосий товар ишлаб чиқарувчи, у агросаноат интеграциясида иштироқ этади.

Фермер хўжалигидан ташқари агробизнес турлари ҳам бор. Улардан бири **агрофирмадир**. АгроФирма муайян турдаги қишлоқ хўжалиги маҳсулотини етишириш ва уни саноат усулида қайта ишлапни қўшиб олиб берадиган корхонадир. Бу корхона истеъмолга тайёр бўлган маҳсулот яратади. Масалан, чорвачиликда сутни етишириши, уни қайта ишлаб, истеъмолга тайёр ҳолга келтириш билан шугулланади. АгроФирмаларда инвестиция ҳам қишлоқ хўжалиги, ҳам саноатга тааллуқли бўлади, ҳар икки соҳага хос ресурслар ишлатилади, ходимлар малакаси кенг бўлиб, улар саноат меҳнати билан ҳам шугуллана оладилар. АгроФирмалар кичик оиласидан хўжалик асосида ҳам ташкил топади. Бу ерда кичик хўжалик кичик завод билан бирикади.

Агробизнеснинг йирикләшган тури — бу агросаноат бирлапималариdir. Бундай бирлашма бир неча хўжалик

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг ахборотномаси, 1992, № 10, 55-бет.

ва корхоналар фаолиятини интеграциялаштиради. Бу ерда ишлаб чиқаришнинг бир неча ўзаро боғланган турлари, уларга хизмат кўрсатувчи ва тижорат иши билан шуғулланувчи корхоналар бирлашади. Масалан, мевачилик ва сабзавотчилик билан шуғулланувчи хўжаликлар, улар маҳсулотини қайта ишловчи заводлар, цехлар, тайёр маҳсулотни сотувчи магазинлар, уларнинг ҳаммасига ресурс етказиб турувчи бўлинмалар бирлашмани ташкил этадилар. Фермер хўжалигидан ғарқлироқ бирлашмалар танҳо индивидуал хусусий мулкка асосланмайдилар. Бирлашма иштирокчиларининг мустақил индивидуал мулки билан биргаликда умумий жамоа-корпоратив мулки ҳам бўлади.

Агробизнес ишига фермерлар **ассоциацияси** (уюшмаси) ва **иттифоқлари** ҳам хизмат қиласди. Улар кўнгилли ва пайчилик маблагига асосланган уюшма бўлиб, ўз аъзоларига хизмат кўрсатади, уларнинг маффаатини ҳимоя қиласди.

Агробизнес турлари муайян мамлакатнинг шароитига қараб, ҳар хил дараражада ривожланади, тадбиркорликнинг нуғузли турига айланади. Агробизнес юқори меҳнат унумдорлигига асосланади. Шу сабабли, фермерлар сони қисқарган ҳолда, улар етиштирган маҳсулот кўпаяди. АҚШда 1910 йилда жами ишловчиларнинг 35% қишлоқ хўжалигида банд бўлса, 1987 йилга келиб, фақат 2% банд бўлди. Ишловчилар ҳиссаси 17,5 марта камайган ҳолда, маҳсулот етиштириш жиддий кўпаяди. Айтилган 2% ишловчилар мамлакатни маҳсулот билан тўла таъминлаган ҳолда, уни экспортга ҳам етказиб беришади, АҚШ иқтисодчиларининг ҳисоб-китобларига кўра, 1820 йили АҚШ қишлоқ хўжалигидағи биттә ишловчи 4 кишини боқа олган, 1987 келиб, у 96 кишини боқа оладиган маҳсулот яратган¹. Аммо агробизнес даромадларида фермерлар улушининг камайиши юз беради. АҚШда бир ишловчига тўғри келадиган фермер даромади бошқа иши билан шуғулланувчилар даромадига нисбатан қуйидагича бўлди: 1960 йили — 75%, 1975 йили — 101,3%, 1981 йили — 80%, 1987 йили — 85,2%. Фермерлар даромадининг кўп ҳолларда паст юриши фермерлар маҳсулоти билан улар сотиб оладиган ресурслар нархи паритетининг (нисбатининг) бузилишидир. Бунинг асосий сабаби қишлоқ хўжалиги маҳсулотларига талабнинг аҳоли даромадига нисбатан эластик бўлмаслигидир. АҚШда 80-йилларда аҳоли даромади 10%

¹ Кембелл Р. Макконелл, Стенли Л. Брю. «Экономикс», стр. 242.

ортгани ҳолда, қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари истеъмоли фақат 2% ортган. Аҳоли истеъмол учун ҷилган сарфларда озиқ-овқат харидининг ҳиссаси пасайиб кетиши мумкин. Масалан, 1992 йили АҚШ даги оила харажатларида озиқ-овқат сарфи атиги 12% ни ташкил этди.

Агросаноат комплекси юксак даражага чиққанида аҳолини тўла-тўқис қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари билан таъминлайди. Шундай шароитда уларга талабнинг ортиши фақат аҳоли сонининг ўсишига қараб юз беради. Жон бошига маҳсулотлар хариди ўスマГанидан талабнинг ортиши аҳоли сонининг ўсишига мос келади. Албатта, бундай қонуният ривожланган мамлакатларга хос, кам ривожланган мамлакатларда озиқ-овқатга талаб тез ўсади, чунки аҳолининг тўқлиги ҳали таъминланган эмас. Шу сабабдан аҳоли истеъмолида озиқ-овқат сарфининг ҳиссаси Японияда 16,1%, Германияда 19,8%, Швецияда 17,4% бўлгани ҳолда, Туркманистонда 31,9%, Қирғизистонда 24,8%, Ҳиндистонда эса 44,4%ни ташкил этади (1990 й.).

Маҳсулотга талабнинг эластиклиги гоят кучсиз бўлиши ривожланган бозор иқтисодиётига хос бўлганидан фермер маҳсулотининг нархи сёкин ўсади, аммо бунга нисбатан фермер сотиб оладиган товарлар нархи тез ўсади, чунки уларга талабнинг эластиклиги анча кучли бўлади. Яхши ҳосил қўтариш тудайли маҳсулотларнинг кўпайиши улар нархининг пасайишга олиб келади. Бу ўз навбатини фермерлар даромадини жамайтиради, чунки уларнинг харажати қисқармайди. Мазкур харажатлар таркибида доимий (ўзгармайдиган) харажатлар ҳиссаси катта бўлгани ҳолда ўзгарувчан харажатлар ҳиссаси кичик бўлади. Натижада ресурслар нархининг ўзгариши фермер харажатларига кучли таъсир этмайди, чунки доимий харажатлар илтаригидек қолаверади. Бундан ташқари фермерлар ўз маҳсулотини рақобатли, яъни нарх эркин шаклланадиган бозорда сотади, керажли ресурсларни эса рақобат чекланган бозордан олади, шу бозорда нархни биргурух фирмалар назорат қиласи, шу сабабли ресурслар (масалан, ўғитлар, гербицидлар, ёқилиги, техника, қурилиш моялари) нархи нисбатан юқори туради. Масалан, АҚШ да 1910—1914 йилларда фермер маҳсулоти билан у харид этадиган товарлар нархининг паритети тенг бўлган (1:1), 1987 йилга келиб, паритет бузилган (0,54:1), яъни фермер маҳсулоти паритети деярли 2 марта қисқарган. Паритетнинг бузилиши фермерлик қилишдан олинадиган даромадни қисқартиради, шу сабабли фермерлар

асосий ишдан тапқари бошқа иш билан шуғулланиб, қўшимча даромад топадилар. АҚШ да 1987 йили фермер хўжалигининг даромади 43 037 доллар бўлган, шундан фақат 21 545 доллари (49,7%) қишлоқ хўжалигидан келган. Фермерлар фаолиятининг ўзлари учун кам нафли ишга айланиши шундан дарак беради, бозор иқтисодиёти қонунлари таъсири остида талабнинг чекланиб қолиши, унумдорликни ошириш, маҳсулотни кўп ишлаб чиқарувчига зарар келтириши мумкин. Бу бозор муносабати зиддийлигини билдиради. Бу зиддият давлат иштироқида ҳал этилади. Ривожланган мамлакатларда давлатнинг қишлоқ хўжалигини қўллаб-қувватлаш дастурларида фермерларга қўмаклашпиш чора-тадбирлари белтиланади. АҚШда булар қўйидагилардан иборат:

1. Давлат фермерлар маҳсулоти ўта арzonлашиб кетиб, улар хонавайрон бўлмаслиги учун мазкур маҳсулот нархининг энг қўйи чегарасини белтирайдик, улардан паст нархда уни сотиш мумкин бўлмайди. Буни фермерларни қўллаб-қўлтиқлаш нархи деб аталади.

2. Давлат ортиқча қишлоқ хўжалиги маҳсулотини сотиб олиб, унинг ғамламасини уюптиради. Давлат хариҷ этган миқдорда маҳсулот таклифи қисқаради, бу қишлоқ хўжалиги маҳсулоти нархларини барқарорликда тутиб туриш имконини беради.

3. Давлат ортиқча маҳсулотни бозорга чиқармай турган фермерларга уни сақлаш сарфини қоплаш учун субсидия беради. Шунингдек, субсидия экин майдонини давлат тавсиясига биноан қисқартирган фермерларга ҳам берилади.

4. Давлат қишлоқ хўжалиги маҳсулоти экспортини субсидия бериш, солиқларни қисқартириш орқали рағбатлантиради, айни вақтда импорт учун бож пулини кўпайтириш, импорт миқдорини чеклаш орқали миллий қилилоқ хўжалиги товарлари бозорини ҳимоя қиласди.

5. Давлат қишлоқ хўжалиги учун зарур бўлган фантехника муаммолари сарфини ўз зиммасига олади, бу билан фермерларни бир қатор сарфлардан ҳоли қиласди. Бу эса фермер хўжаликлари харажатларининг тежалишига ёрдам беради.

Хулас, давлатнинг чора тадбирлари қишлоқ хўжалиги маҳсулотлари бозорида талаб-таклиф мувозанатини таъминлашга ва фермер харажатларини қисқартиришга қаратилади. Бу ривожланган бозор иқтисодиётидаги аграр муносабатларда давлат ўзининг иқтисодиётини тартиблаш чоралари билан фаол қатнашишидан дарак беради.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР ВА МУСТАҚИЛ ИШ ТОПШИРИҚЛАРИ

1. Бозор муносабатлари аграр тизимга нималарни киритади?
2. Ернинг бошқа ресурслардан қандай ғарки бор?
3. Рента муносабати деганда нимани тушуниш керак?
4. Абсолют рента дифференциал рентадан нима билан ғарқланади?
5. Дифференциал рентанинг ҳосил бўлиш механизми қандай?
6. Тупроқ ҳосилдорлигининг меъёри нимадан иборат?
7. Нима сабабдан монопол рента йўқолиб кетиши мумкин?
8. Ижара ҳақининг таркиби қандай?
9. Ер рентаси 15 % ортди, банк тўлайдиган процент 1,5 марта ошиди, йиллик инфляция 15 % ни ташкил этди. Шундай шароитда ернинг нархи қандай ўзгаришини ҳисоблаб кўринг.
10. Дифференциал рента II ни ифодаловчи жадвалга тақлид этган ҳолда ўзингиз эркин рақамлар танлаб, мустақил равишда жадвал тузинг. Шу асосда диф. рента II ни ҳисоблаб чиқаринг.
11. Фермер (дехқон) хўялиги нима учун юксак меҳнат унумдорлигига эришган ҳолда маҳсулотларнинг тўкинлигини таъминлай олади?
12. Бозор муносабатининг фермер хўялигига зиддий таъсири нимадан иборат?

XVIII БОБ МОЛИЯ ВА КРЕДИТ

1. Молия ва унинг функциялари. Молия бозори

Молия-кредит муносабатлари шул маблағлари билань болглиқ муносабатлардир. Бозор иқтисодиёти асосини товар-шул муносабатлари ташкил этади. **Молия категория сифатида** ҳалқ хўялигига пул ресурсларини ҳосил этиш, уларни тақсимлаш ва ишлатиш борасидаги иқтисодий муносабатларни билдиради.

Ҳар қандай иқтисодий фаолият маблағ, шул талаб қиласди. Ишлаб чиқариш қаерда бўлмасин, барибир молияни юзага келтиради. Гаш шундаки, маҳсулотлар ва хизматлар фақат тақсимлангандан сўнг истеъмол этилиши мумкин.

кин. Улар қиймат шаклида тақсимланганда дастлаб турли мақсадларни мўлжаллаган пул ресурслари ҳосил бўлади, улар товарларга айирбошланиб, шундан сўнг истеъмол қондирилади. Масалан, қиймат шаклидаги маҳсулот тақсимланганда уни яратиш учун сарфланган меҳнат қуроллари қийматини ифодаловчи қисми амортизация фонди шаклига киради. Бу эса молиявий ресурсга айланади, йигилиб боради ва унга янги машиналар олиниб, эскирганлари ўрнига тикланади. Маълумки, умумжамият эҳтиёжлари давлат йўли билан қондирилади. Булар жумласига атроф-муҳитни ҳимоя қилиш, мудофаа, ижтимоий тартибни сақлаш, бир қатор номоддий соҳаларни пул билан таъминлаш, аҳолининг ноҷор қатламларини боқиш ва бошқалар киради. Мазкур эҳтиёжларнинг қондирилиши давлатнинг молиявий фаолияти билан боғлиқ. Аммо бундан молиянинг зарурлиги давлатнинг мавжудлигидан келиб чиқади, молиявий муносабатларни фақат давлат яратади деб ўлаш нотўғри. Давлат молияни яратувчи эмас, балки унинг иштироқчисидир. Агар молияни яратувчиси давлат бўлганда эди, подавлат молия бўлмас эди. Аслида бундай эмас, давлат ишларидан ташқарида ҳам масалан, тадбиркорликда, оила доирасида ҳам молия алоқалари мавжуд. Шубҳасиз, молия иштироқчилари ҳар хил, лекин молияни молия қиласидиган умумий асос бор. Бу маҳсулот қийматининг тақсимланишидир. **Маҳсулот ишлатиш учун тақсимланганда пул шаклидаги молиявий фондлар ҳосил бўлади, улар табиатан молиявий ресурс ҳисобланади.**

Молиявий ресурсларни ташкил этишда ва ишлатишда иштироқ этувчилар молиявий муносабатларнинг **субъекти** ҳисобланади. Молия иштироқчилари бўлмиш корхона, ташкилот, фуқаро ёки давлат маҳсулот тақсимланганда олган ҳиссаларига тенг миқдорда пул фондларини ўшитиради, бу маълум мақсадни кўзлайди, яъни ишлаб чиқарипни ўстириш, аҳолини социал ҳимоя қилиш, давлатни бошқариш, мудофаани мустаҳкамлаш, резервлар ҳосил этиш кабиларни мўлжаллайди. Молиявий муносабатлар улар субъектларнинг моддий ишлаб чиқариш ёки номоддий соҳада фаолият кўрсатишига қараб, ҳар хил бўлади. Албатта, улар энг аввал, ишлаб чиқарипни ўзида яъни корхонада, сўнгра ишлаб чиқарип билан бошқа турли-туман соҳалар ўртасида, ниҳоят, оилада пайдо бўлади. Молия муносабатларининг объекти пул ресурслари ҳисобланади, лекин улар, албатта, моддий маҳсулотнинг маълум қисмини ўзида ифода этади.

Молия муносабатларига хос бўлган белгилар ва хусусиятлар молиянинг функцияси — вазифасида ифодаланаади. Молиянинг функцияси — бу молия **моҳиятини**нинг хўжалик фаолиятидаги аниқ кўришини, унинг ифодасидир. Юқорида айтганимиздек, молия маҳсулот қийматини тақсимлаш орқали пул фонdlариги ҳосил этиш ва уларни шиплатишни билдирад әкан, шунга кўра у тақсимлаш, рағбатлантириш, социал ҳимоя, иқтисодий инфомация функцияларини адо этади.

Тақсимлаш функцияси — молия воситасида жамиятда яратилган ялши миллий маҳсулот ва унинг асосий қисми бўлмиш миллий даромад хўжалик субъектлари ўртасида тақсимланиб, пул фонdlарига айлантирилади. Ишлаб чиқаришнинг ўзида юз берадиган тақсимлаш **бирламчи тақсимлаш** деб аталади, унинг натижасида бирламчи даромадлар юзага келади: фойда, иш ҳақи фонди, социал суғурта учун ажратмалар, амортизация пули ташкил топади. Масалан, ишлаб чиқаришда 100 млр. сўмлик маҳсулот яратилса, унинг қиймати тақсимланиб, 60 млр. сўм амортизация фондига 20 млр. сўм иш ҳақига, 15 млр. сўм фойдага, 5 млр. сўм социал суғуртага ажратилади. Амортизация фонди ишлаб чиқаришни қайта тиклашга кетади, ҳеч қачон у иш ҳақи сифатида берилмайди ёки суғурта учун сарфланмайди. Шунингдек, амортизация вазифасини иш ҳақи фонди бажара олмайди. Бирламчидан сўнг иккиламчи тақсимлаш ёки қайта тақсимлаш юз беради, бир марта тақсимланган маҳсулот қиймати молия воситаларида, масалан, солиқлар ва ҳар хил тўловлар ёрдамида қайта тақсимланади. Бунда молиянинг ўзаги бўлмиш бюджет асосий ролни ўйнайди. Олдинги мисолга қайtsак, тақсимлаш туфайли ҳосил бўлган 20 млр. сўмлик иш ҳақи фондининг 5 млр. сўмга тенг қисми даромад солиги шаклида, олинган 15 млр. сўмлик фойданинг эса 8 млр. сўмга тенг қисми тўловлар шаклида давлатга тегади. Давлат ўзига теккан 13 млр. сўмни қайта тақсимлайди, хусусан ундан 2 млр. сўмни ишлизик нафақасига, 5 млр. сўмни мудофаага, 5 млр. сўмни бошқариш ишига ажратади ва ҳ. к. Даромад қайта тақсимланганда молиявий алоқалар қайтадан ишлаб чиқариш ва бошқа соҳа, турли корхона, тармоқлар ўртасида, корхона билан давлат, корхона билан аҳоли ўртасида юз беради.

Рағбатлантириш функцияси молия воситалари орқали хўжалик субъектларини иқтисодий фаолликка ундашдан иборат. Иқтисодий рағбатлантириш воситаси тақсимотидир. Аммо бундан тақсимлаш ва рағбатлантириш функцияларини адо этади.

цилси айнан бир нарса деб хулоса қилиб бўлмайди. Гап шундаки, тақсимлаш ҳар доим ҳам рағбатлантириши мўлжалламайди. Масалан, молиядан пул ажратиб, кишиларни бепул ўқитиш, даволаш, ногиронларга, кўп болалиларга нафақа тўлаш ишлаб чиқариши рағбатлантирмайди, албатта. Аммо, молияда рағбатлантирувчи жиҳат ҳам мавжуд. Бу молия тизимида ишлатиладиган солиқлар, тўловлар, субсидиялар ва субвенциялардир. Солиқдан имтиёз берилиши жорхона ва ташкилотларда ишлаб чиқариши кеңтайтириш учун кетадиган инвестицияни кўпайтиради, ишловчиларга кўпроқ мукофот беришни таъминлаб, уларни яхши ишлашга ундайди. Бож пулини камайтириш орқали экспорт рағбатлантирилади, импорт қисқартирилади. Керак бўлганда заарни қоплаш учун субсидия бериш корхонани молиявий согломлаштириш воситаси бўлади.

Социал ҳимоя функцияси — жамият аъзолари маълум қатламларининг минимал тириклик юритишини молиявий жиҳатдан таъминлаб туриш, яъни молиявий кафолатланшдан иборат.

Жамиятда шундай ючор ижтимоий қатламлар борки, улар объектив сабабларга кўра, ўзини-ўзи тўла таъминлай олмайди (ногиронлар, кўп болали камбагал оиласлар, ишсиз қолганлар). Уларнинг тириклиги маҳсус ташкил этилган пул маблағлари ҳисобидан, масалан, ишсизлик нафақалари, болалар учун нафақалар, ногиронлик пенсиялари ҳисобидан таъминланади. Бу маблағларни нафакат давлат, балки жорхона, ташкилотлар, жамоат бирлашмалари ўз маблағи ҳисобидан уюнтирадилар. Молия воситасида аҳолининг маълум қатламларини фаол ҳимоя этиш билан бирга ҳаммага тегишли бўлган, оммавий социал кафолатлар ҳам бор. Аҳоли соғлиғини таъминлаш, умумий ўрта таълим бериш, атроф-муҳитни соғломлаштириш кафи сарфлар борки, улар ҳаммани назарда тутиб молиялаштирилади. Бозор иқтисодиётига ўтиш даврида нарх кўтарилиши муносабати билан аҳоли қўрган зарар қисман компенсацияланади (қопланади), яъни аҳоли цул даромадлари оширилади. Давлат бюджети дотациялайдиган нархлар ва тарифлар амал қиласди. Баъзи товар ва хизматларнинг аҳолига сотилиши нархи унинг ҳақиқий нархидан анча наст бўлади, орадаги фарқ давлат бюджети ҳисобидан қопланади. Масалан, Ўзбекистонда 1993 йил июнь ойида 1 кг буғдойнинг харид нархи 80 сўм-купон бўлгани ҳолда, 1 кг ун аҳолига 30 сўмдан сотилди.

Молиянинг социал ҳимоя функцияси бозор иқтисоди-

ётиниг инсоний бўлишини, унинг аниқ социал мўлжалга қаратилишини билдиради.

Иқтисодий ахборот берини функцияси хўжалик субъектлари ва, умуман, жамият иқтисодий фаолиятининг молиявий якунлари хусусида маълумот ва хабарлар бериб туришдан иборат бўлиб, иқтисодиётни бошқаришда қўл келади. Иқтисодий холат молияда ўзининг миқдорий инфодасини топади. Молиявий кўрсаткичлар орқали ишлаб чиқаришнинг қандай боришини кузатиш мумкин. Молиявий фондлар ҳаракатига қараб, ишлаб чиқариш, тақсимот ва истеъмол бир-бирига нақадар монандлигини билиш мумкин. Корхона ва ташкилотларнинг молиявий аҳволига қараб, уларнинг хўжалик фаолияти яхши ёки ёмон эканлиги хусусида хуносага келиш мумкин. Молиявий ахборотга қараб, тадбиркорлар ўз ишининг бориши, ўз шерилари нинг аҳволи, рақобатчилар имконидан огоҳ бўладилар. Тадбиркорлик учун холис молиявий ахборот керак бўлади ва уни аудиторлик хизмати таъминлаб туради.

Аудиторлик хизмати — бу корхоналар, фирмалар, компаниялар хўжалик-молиявий фаолиятини таҳлил этиб, ҳисоботлар экспертизасини ўтказиши, уларнинг молиявий аҳволи тўғрисида холисона ахборот етказиб туриш ва хуносалар чиқаришдир. Молиявий ахборот молия менежменти (молияни бошқариш) га хизмат қиласади.

Молия функцияларининг юзага чиқиши иқтисодий ўсиш шартидир. Молия орқали ҳосил бўлган пул фондлари самарали ишлатилиши керак — бу деган сўз моддий ва меҳнат ресурсларини керақли йўналишда сарфламоқ демакадир. Мазкур фондлар орқали молия социал-иктисодий тараққиётига таъсир этади. Чунончи: тақрор ишлаб чиқаришни, иқтисодий ўсишни пул маблаги билан таъминлайди; иқтисодий ва социал ўзгаришларни тартиблайди; самарали хўжалик фаолиятини рањбатлантиради.

Молия ўз функцияларини аниқ молиявий воситалар орқали бажаради, харажатлар, амортизация, фойда, акция курси, дивиденд, солиқлар, тўловлар, бож ҳақи, сурурта ҳақи, субсидия, дотация, компенсация кабилар шулар жумласига киради. Улар айни вақтда молия ресурсларини ташкил этадилар. Улар орқали хўжалик-молия фаолиятига таъсир этиши мумкин. Масалан, дивиденд миқдорининг ошиб бориши акция чиқарган компания молиявий аҳволининг яхшилигидан дарак беради, натижада акция курси ошади, компанияга ташқаридан пул оқиб келиши ва унинг зўрайиб кетиши таъминланади.

Молия ресурслари ишлаб чиқаришни кентайтириш

учун пул манбай бўлиб хизмат қиласи. Амортизация фонди ва фойдадан ажратилган пул маблағлари инвестиция учун хизмат қиласи, уларни ортириш ишлаб чиқариш қувватларини кўпайтириш демакдир. Масалан, инвестициянинг 1% ортиши иқтисодий ўсиш суръатларини 0,4% оширади деб фараз қиласак, инвестиция ресурсининг 5% ортиши, 2% ўсиш беради, 7% ортиши 2,8% ўсиш беради ва ҳ. к. Агар инвестиция 3% камайса, шунга жўра ишлаб чиқариш ҳажми 1,2% қисқаради. Молия маблағларининг этишмаслиги ўсишни сусайтиради, чунки техника-технологияни киритишга пул етмайди.

Молиявий ресурслар орасида фойда асосий ўрин тутади, чунки фойда соғ даромад сифатида иқтисодий ўсиш манбай ҳисобланади. Унинг ҳисобида нафқат соғ инвестиция фонди, балки, ҳар хил резвр ва суғурта фондлари, шунингдек, социал фондлар уютирилади. Молия ресурсларини ҳосил этишда тўплланган миллий бойлик ҳам қатнашади. Соғ олтин, олтин буюмлар, жавоҳирот, умуман, ноёб буюмларни четга сотиш ёки уларни гаровга қўйиб, пул олиш, ер, ўрмонларни, портларни, йўлларни ижарага бериш орқали тўплланган пуллар молия ресурси бўлиб хизмат қиласи. Муайян мамлакат ўзининг миллий бойлиги бўлган олтин ём билари, олтин буюмлари, тарихий қимматга эга антиквар буюмларини банкларга қўяди, унинг эвазига қарзга пул олиб ишлатади. Қимматбаҳо буюмларни, одатда, Швейцария банки қабул қиласи, чунки улар ўз қадрини сақловчи бойлик ҳисобланади.

Молия ресурслари иқтисодиётни кутилмаган ходисалардан, масалан, табиий оғатлар, фалокатлардан ёки дунё бозори нархининг пасайиб кетишидан ҳимоя қиласи. Молиявий ресурслар пул шаклида бўлиб, бу пуллар иқтисодиётда амалий таъсир этиши учун, албатта, моддий жиҳатдан таъминланиши керак, яъни тўплланган пул ортида керакли моддий маҳсулотлар бўлиши шарт. Акс ҳолда, улар пуллигича (қоғозлигича) қолиб, ишлаб чиқаришга наф келтира ѡлмайдилар.

Молиявий ресурслар иккى турда бўлади: биринчиси — **микроресурслар** ёки марказлашмаган ресурслар. Улар корхона, фирма, компания, концерн, ташкилот, жамоат ўюнмалари доирасида бўлиб, хўжалик субъектларининг ўзига тегишли ёки улар қарзга олган пул маблағларидан иборат. Иккинчиси — **макроресурслар**, улар умумдавлат миқёсида ташкил топади. Улар бюджет ҳисобидан ёки бюджетдан ташкири фонdlар ҳисобидан пайдо бўлади, давлат ихтиёрида туради. Микроресурслар корхона, таш-

килот фаолиятига хизмат қиласа, макроресурслар умумиқтисодий, умумдавлат эҳтималарига қаратилади. Бозор иқтиносидиётидаги микроресурслар бирламчи, улар устиворликка эга бўлади, чунки иқтисодий эркинлик шароитида хўжаликнинг дастлабки бўгини — корхона, фирма, компания ва хўжаликлар молияси иқтисодий ўсиш таянчи ҳисобланади. Аммо макроресурслар иқтисодиётни тартиблашда асосий роль ўйнайди, улар давлатнинг иқтисодий вазифасини амалга оширишга хизмат қилади.

Иқтисодий фаолиятни молиялаштириш, молиявий ресурсларнинг турли даражада ташкил тошиши ва ишлатилиши ҳар хил бўлиши сабабли уч усул билан амалга ошиади. Биринчидан, иқтисодий субъектлар ўзини ўзи молиялаштиради. Улар ўз сарф-харажатларини ўзларининг пули билан қоплади. Иккинчидан, иқтисодий субъектлар ўз маблағи етишмаса, қилинган сарфларни банк кредити ҳисобидан қоплади. Учинчидан, субъектлар фаолияти учун пул маблағлари зарур бўлган чоғларда давлат ҳисобидан ҳам ажратилади. Давлат бюджетдаги ёки бюджетда ташқари ҳосил этилган пул фондларини қайтариб олмаслик шарти билан корхона, ташкилот ва муассасаларга ажратиб бериб, уларни молиялаштиради. Аммо бу бозор иқтисодиётидаги иккиминчада ишлатилиши ҳисобланади.

Молиявий ресурслар тоталитар тизимда давлат монополиясида бўлиб, унинг қаттиқ назорати остида ишлатилади. Улар давлат корхоналари ва ташкилотлари қўлида ва асосан давлат бюджетидаги тўпланади ва тақсимланади. Бундай ҳолат молиявий алоқаларни чеклаб, уни давлат қолинига солиб қўяди. Барқарор иқтисодий тараққиёт учун молия маблағларининг эркин ҳаракати талаб қилинади. Бунга молия бозори орқали эришилади. **Молия бозори миллий ва ҳалқаро хўжалик доирасида пул маблағлари эркин ҳаракатининг маҳсус шакли**dir. У таркибан қимматбаҳо қоғозлар бозори ва қарзга бериладиган пул бозоридан иборат бўлади. Қарз пули табиатан бир хил эмас. У биринчидан, пулни ишлатиб, даромад тошини кўзлайди, бунда пул капитал шаклини олади, иккинчидан эса, пул шахсий эҳтиёжни қондириш учун ишлатилади ва оддий тўлов ёки харид воситаси вазифасини ўтайди.

Молия бозорида иккича турухдан иборат субъектлар пул билан муносабат қиладилар. Биринчиси — пул эгалари ёки уни сақлаб турувчилар. Бунга ахоли, фирма, компания ва давлат муассасалари киради. Иккинчиси — пулга

муҳтоҷ бўлган субъектлардир. Булар ҳам таркибан пул эгалари каби бўлади. Ҳар иккала субъектлар орасидаги эркин пул муомаласи, яъни ўнинг олди-берди этилиши молиявий бозорни билдиради. Бу бозордаги субъектлар ўртасидаги муносабатлар ҳар икки томон учун манфаатли бўлғандагина юзага келади. Мана шу муносабатларнинг объекти пул маблағларидир. Улар ўз эгалари қўлида вақтинча бўш тургани ҳолда, улар бошқалар учун зарур бўлади. Бу табиий ҳол, чунки жамиятдаги пул оқимлари, яъни пулнинг келиб тушиби ва сарфланиши бир вақтда юз бермайди. Масалан, фуқаронинг келажакда, қарилик чогида ишлатиш учун тўплаган 10 минг доллар шули бор, пул банкда сақланади. Айни вақтда фермер хўжалигига 10 минг доллар пул зарур. Вақтинча бўш пул фермер учун молия ресурсини ташкил этади, унга эга бўлиш учун у молия бозорида қатнашиши зарур.

Молия бозори иштирокилари мўлк эгаси сифатида ўз бойлигини билганича тасарруф эта оладилар, шу сабабли улар пул юзасидан эркин битимга келадилар. Молия бозорида пулга қимматбаҳо қоғозлар-облигация ва акциялар сотиб олинади. Молия бозорида вексель ва сертификат каби ҳужжатлар ҳам пул сингари муомалада бўлади. Улар ҳам олди-сотди қилинади. Молия бозори амалиётда тижорат банклари, сугурта, инвестиция, молия компаниялари, фонд биржалари, аукционлар орқали фаолият кўрсатади. Молия бозоридаги операциялар маҳсус воситачилар, ўзига хос даллоллар бўлмиш дилерлар ва брокерлар фирмалари орқали амалга оширилиб, ҳужжатлаштирилади. Молия бозори муассасалари орқасида фонд биржалари асосий ўринда туради. Қимматбаҳо қоғозлар асосан фонд биржалари орқали сотилади. Масалан, Японияда 8 та фонд биржаси бўлиб, бу ерда 1985 йилда сотилган акциялар миқдори 146,3 млрд. иенни ташкил этса, 1989 йилга келиб, 256,3 млрд. иенга тенг бўлди. 1988 йили Япония фонд биржаларида жами облигацияларнинг 95,6% сотилган бўлса, биржалардан ташқарида фақат 4,4% сотилди, холос.

Молия бозори бўйи пул маблағларини сафарбар этиб, уларни молиявий ресурсларга айлантиради. У капиталга айланаштирилган пулни хўжаликнинг турли соҳалари ўртасида эркин кўчиб юришини, молия, ресурсларидан эркин ва оқилона фойдаланишини таъминлайди. Айниқса, бу новацийда ишлаб чиқаришнинг таркибини қайта қуришда қўл келади. Муҳими шуки, у ахоли қўлидаги ўлиқ, ҳаракатеиз пулни жонли, даромад келтирувчи пулга айлантиради.

Молия бозори орқали молиявий муносабатлар демократиялашади, хўжаликни молиялаштиришда ҳалқнинг пули қатнашади, ҳалқ ўз пулидан даромад кўради. Пулнинг капитал сифатида ишлаб чиқаришга сафарбар этилиши иқтисодий потенциални кучайтиради, фан-техника тараққиётини жадаллаштиради ва шу асосда ҳалқ фаровонлигини оширишга хизмат қилади. Молия бозори молия ресурсларини ишлаб чиқаришнинг талабига қараб, турли корхоналар, соҳалар ва тармоқлар ўртасида таҳсим қиласди, улар керакли жойга оқиб бориб, иқтисодий ўсишни таъминлайди. Масалан, электроника маҳсулотларига талаб ошса, улар яхши сотилиб фойда кўп олинади, электроника корхоналари акциялари эгалари бошқаларга қарагандага кўпроқ дивиденд олади. Натижада улар акциясининг бозори чаққон бўлади, акциялар кўплаб сотилади, тушиган пул капитал сифатида шу соҳага қўйилади. Провардида электроника жадал ўсиб, иқтисодиётда силжиш юз беради. Бунда корхона, фирма ёки компания молияси ҳам мустаҳкамлади.

Давлат ўз қўлидаги молия ресурсларидан фойдаланиб, бюджетдан молиялаштириш, дотация бериш, солиқлардан озод қилиш, солиқларни енгиллаштириш орқали иқтисодий тараққиётга таъсири кўрсатади.

Молиянинг иқтисодиётга таъсири бир ҳатор воситалар ёрдамида, борадики, улар биргаликда молия механизмини ташкил этади. **Молия механизми молиявий муносабатларни амалда уюштиришнинг шакли, услубидир.** Мана шу механизм орқали молияни бошқариш — молия менежменти амалга оширилади. Бу механизм молиянинг микрёки макродаражада бўлишига қараб, ҳар хил амал қиласди. Масалан, дотация ёки субсидия макромолия механизми воситаси бўлса, амортизация фонди, мукофотлаш фонди микромолияда қўлланилди. Аммо, қандай даражада бўлишидан қатъи назар молия механизми иқтисодий ва социал тараққиётга хизмат қилиши зарур.

2. Молия тизими ва унинг унсурлари

Молия муносабатлари унсурларининг бир-бирини таъқозо этиши, ўзаро боғланиши ва яхлитлиги молия тизимини юзага келтиради. Бу тизим бозор иқтисодиётининг таркибий қисми ҳисобланади. **Жамиятдаги молия муносабатларининг мажмуси молия тизими деб аталади.** Молия тизимига ҳар хил ёндашиб мумкин. Назарий жиҳатидан

қараганда у таркибаш объектив, лекин ҳар хил даражада-ти молиявий муносабатлар, уларни иғодаловчи молия ме-ханизмлари, молия воситаларидан ва молия сиёсатидан ташкил топади. Агар молия тизимига такрор ишлаб чи-қариш жиҳатидан қарасак, у **микромолия** ва **макромолия**-дан иборатлигини кўрамиз. Маълумки, микромолия айrim хўжалик субъектлари — корхона, фирма, компания, шу-нингдек, оила доирасидаги молия алоқаларири. Бундай тузилиш бозор муносабатлари иштирокчиларининг иқти-садий мавқеидан келиб чиқади. Иштирокчилар мулж со-ҳиблари, корхоналар, фирмалар ва истеъмолчилардан иборат, улар пул топадилар, уни тақсимлаб ишлатадилар. Шу йўсида кичик (микро) доирадаги молиявий муноса-батлар пайдо бўлади. Бозор иқтисодиёти учун микромолия бирламчи ҳисобланади. Микромолия муносабатлари икки йўналишда боради: биринчиси — ички молиявий алоқа-лар, бунда ҳосил бўлган молия (пул) ресурслари жамоа доирасида тақсимланиб ишлатилиди. Иккинчиси — ташқи молиявий алоқалар. Бунда пул маблағи хусусидаги муно-сабатлар бошқалар билан, яъни банклар, биржалар, ма-ҳаллий ҳокимиёт, марказий давлат ҳокимиёти, аниқроғи уларнинг молиявий идоралари билан юз беради.

Корхона ва фирма молияси етакчи, чунки у моддий ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш билан, эҳтиёжни қон-дириш билан боғлиқ. Корхона, фирмалар бирламчи ишлаб чиқариш бўгини, улар миллий бойлик яратадилар, улар-нинг фаолияти жамиятнинг иқтисодий аҳволини шакл-лантиради. Улар хўжалик субъекти сифатида ўз ихтиёри-даги пул маблағларини, ўз фаолиятини молиялаштириш ва ташқи молия мажбуриятларини бажариш учун ишла-тадилар. Мазкур молия ресурслари қўйидаги манбалар-дан юзага келади: амортизация ажратмаси, олингаш фой-да, ишчи хизматчилар берадиган улуш пули (агар корхона сотиб олинса), корхона акцияси ва облигациясини сотиш-дан келган ва қарзга олингандан пул маблағлари, кўрилган зарарни қоплаш учун олиниадиган сутурта тўлови, корхона ўзгалардан сотиб олган акция, облигациялардан тегади-ган даромад, давлат молиявий ёрдам сифатида берадиган субсидиялар ва ҳоказолар. Корхона яхши ишлаб қўй фой-да кўрса, унинг молия ресурслари тез ортиб боради, унинг ўз маблағлари ҳиссаси катта бўлади, чунки ўзи ишлаб топган ресурслар ҳисобидан ўз ишини молиялаштира ола-ди. Корхона ёмон ишлаб оз фойда олган ёки зарар кўрган тақдирда, унинг ўз молия манбалари тораяди ва қарз олиш ҳисобидан ресурс ҳосил этишга мажбур бўлади. Бу ҳолда

унинг молиявий қарамлиги кучаяди. Корхона ўзининг молия ресурслари ҳисобидан бошқалар олдидаги мажбуриятларини ҳам бажаради: банкка олган қарзини қайтади, қарз учун процент тўлайди, солиқлар ва бошқа тўловларни беради, сугурта пулини тўлайди. Корхона ўз қўйидаги маблағнинг бир қисмини ишлаб чиқаришга қайтадан солади (бу реинвестиция дейилади), яъни асосий капитал (фонд) ни янгилашига, янги техника-технологияни қўллашга ишлатади, оборот капитал (фонд) ни ўстиришга сарфлайди. Корхона ўз ресурсини бошқа ишлаб чиқаришга жойлаштиради, даромад тошиш учун бошқаларнинг акция ва облигацияларини сотиб олади. У ўз пули ҳисобидан ишчи-хизматчиларни мукофотлаш, уларнинг турли социал эҳтиёжларини қондириш учун фондлар уюштиради. Ниҳоят, корхона ресурси хайрия ишлари учун сарфланади, корхона бошқаларга ҳомийлик қилиш учун ҳам пул ажратади.

Бозор иқтисадиёти шароитида корхонага ташқаридан ресурслар жалб этишда қимматбаҳо қоғозлар — акция ва облигациялар чиқариб, уларни бошқаларга сотиш қўйилади. Аксарият фирмалар акционер жамиятлар шаклида бўлади. Улар шериқчиликка асосланади, чунки уларнинг фаолиятида нафақат ўзининг, балки ўзгаларнинг ҳам пул маблағлари қатнашади. Акция ва облигация чиқарувчи корхона, фирма эмитент деб аталади. **Акция — корхонага қўйилган капиталда уни сотиб олганларнинг ҳиссаси борлигини тасдиқловчи ва фойданинг бир қисмини шу ҳиссага қараб дивиденд шаклида олиш ҳуқуқини берувчи қимматбаҳо қоғоздир.** Бинобарин, у ҳам капиталда, ҳам фойдада ҳиссадорлик борлигини билдиради. Акциядан фарқлироқ облигация фақат қарздорликни билдирувчи қоғоздир. Облигацияни сотиб олувиш уни чиқарган эмитентта қарз берган ҳисобланади. Демак, облигация эмитентнинг қарздорлигини ва қарз учун процент тўлаши зарурлитини билдирувчи қоғоздир.

Акциялар икки хил бўлади: оддий ва имтиёзли. Оддий акция шундай акцияки, унга тегадиган дивиденд фойдага қараб ҳар хил бўлади, унинг миқдори қатъий кафолатланмайди, аммо у эгасига акционер жамият йигинида овоз бериб, унинг ишини ҳал этишда иштирок қилиш ҳуқуқини беради. Оддий акцияда дивидендни олмай қолиш хавфхатари ҳам мавжуд бўлади. Имтиёзли акция шундай акцияки, унга тегадиган даромад қатъий процент шаклида олдиндан бедғиланади, ва албатта берилади, жорий йилда тегмай қолган даромадни келажакда олишни кафолатлай-

ди, аммо ўз эгасига акционерлар йигинида овоз бериш ҳукукини таъминламайди.

Молия бозорида имтиёзли акциялар харидоргир бўлади. Акциялар ва облигациялар чиқарилганда уларнинг номинал (акцияда кўрсатилган, масалан, 100 доллар, 500 доллар, 1000 доллар ва ҳ. к.) қиймати бўлади, лекин улар бозор нархида сотиладики, нарх номинал қийматдан юқори ёки паст бўлади. Бозордаги талаб ва таклифга қараб акция ва облигацияларнинг бозор нархи шаклланади, уни **бозор курси** деб атайдилар. Бозор курси ёки нархнинг белгиланиши қимматбаҳо қоғоз котировкаси дейилади ва у фонд биржасида амалга оширилади. Қимматбаҳо қоғозларнинг бозорда яхши сотилиши кўрхона, фирма учун ўзгалар шулини молиявий ресурсга ва сўнгра капиталга айлантириб, ўзининг молиявий мавқеини мустаҳкамлаб, яхши фойда олиб ишлаш имконини беради. Акция курсига таъсир этувчи омиллар турли тумандир. Германия мутахассислари фикрига кўра унга иқтисодий, сиёсий ва руҳият омиллари таъсир этади (30-расм).

Фирма эмитент сифатида қимматли қоғоз сотса, харидор сифатида уни бозордан сотиб ҳам олади. Одатда, фирма ўзи билан яқин иқтисодий алоқада бўлган фирмалар, банклар, сугурта ва инвестиция компаниилари акцииларини ва давлат облигацияларини ёки кўпроқ ўз маҳсулотини сотиб олувчи ёки унга керакли ресурсларни сотувчи корхоналар акциясини сотиб олади, чунки улар бир-бирларининг яхши молиявий аҳволидан ўзаро манфаатдор бўладилар.

Бозор муносабати шароитида хўжалик субъектлари молия жиҳатидан ҳам ўз аравасини ўзи тортиши керак, аммо улар фойда кўриб рентабел ишлаши, фойда ҳисобидан ўз молия ресурсларини орттириб боришлари ҳам шарт, бусиз улар рақобатга бардош бера олмайдилар. Демак, **молиявий бақувват бўлиши рақобатга чидамли бўлиши демакдир.**

Бозор иқтисодиётида пул муносабатлари ҳукмронлидир, лекин нобозор сектори ҳам мавжуд бўлиб, у бозор қонунларига бўйсунмайди. Нобозор секторга аҳолига таомомила бепул ёки қисман пулли, яъни имтиёзли хизмат кўрсатувчи нотижорат корхоналар, ташкилотлар ва муасасалар кирадики, улар давлат ёки хайрия ташкилоти пули ҳисобидан молиялаштирилади ва бу инсонийликдан келиб чиқади.

Нотижорат йўли билан ишловчи корхона, ташкилотларни молиялаштириш орқали айтилган хизматлар кўрса-

тилади. Нотижорат ишларни молиялаштириш, бозор муносабатидан ташқаридаги, яъни нобозор алоқалари воситасида ташкил топади. Уларнинг фаолияти бешул ёки қисман пулли хизмат кўрсатиш бўлганидан бу ишни ўзлари тўла молиялаштира олмайдилар. Шу сабабли уларга керакли молия ресурслари уч манбадан олинади. Биринчиси — маҳаллий ва марказий бюджет ажратган маблағлар; иккинчиси — хайрия йўлида аҳолидан йиғилган пул. Бу пуллар етишмаганда давлатдан дотация олиб турилади; учинчиси — ҳар хил **хомийлар берган пул**, нотижорат корхона ва ташкилотлар ўзлари тонган пул. Бу пул битимга кўра уни тўлаган ташкилотга хизмат кўрсатиш шарти билан берилади. Масалан, университет, коледж, лицей ёки бошқа ўқув юрти корхона, фирма, давлат идораларидан уларнинг ходимларини ўқитиб бериш учун шартномага биноан пул олади. Шундай йўсинда соғлиқни сақлаш, маданият ташкилотлари ҳам бошқалардан пул олади. Нотижорат ташкилотлари ва корхоналари молия ресурслари ўз манбайдан қатъи назар хизмат кўрсатиш билан боғлиқ харажатларни қоллашга кетади. Нотижорат секторига тегишли корхона ва ташкилотлар молиявий фаолияти асосан пул сарфлаш билан боғлиқ, лекин у фойда олишни назарда тутмайди.

Молия муносабатларини фақат айрим субъект әмас, балки кўпчилик субъектларнинг биргалиндаги алоқасини ҳам билдиради.

Жамиятдаги молиявий муносабатларда фақат иқтисадий фаолият юритувчилар әмас, балки ижтимоий-сиёсий, маърифат ишлари билан шугууланувчилар ҳам қатнашадилар. Гап шундаки, ноиқтисодий фаолиятлар ҳам маблағ талаб қиласди, чунки уларнинг ҳам ўз сарф-харажатлари бор.

Жамиятда касаба уюшмалари, сиёсий партиялар, ёшлар, хотин-қизлар, фахрийлар ташкилотлари, ижодий уюшмалар, спорт жамиятлари, илмий-маърифий жамиятлар каби ижтимоий ташкилотларнинг ўзига хос молияси бор. Ижтимоий ташкилотлар молияси пул маблағини тўплаш за уни сарфлаш юзасидан бўлиб, бу молия уларнинг фаолиятини таъминлаб туради. Унинг манбай ташкилот аъзоларининг ташкилотга кириш пули ва бадал пулидан, тижорат фаолиятидан келган даромад, шунингдек, ҳомийлар ажратган ёки хайрия қилинган маблағлардан иборат бўлади. Бу ерда бюджетдан молиялаштириш мутлақо бўлмайди, унинг ўрнида ўзини молиялаштириш ва ҳомийлик молиялаштириши мавжуд

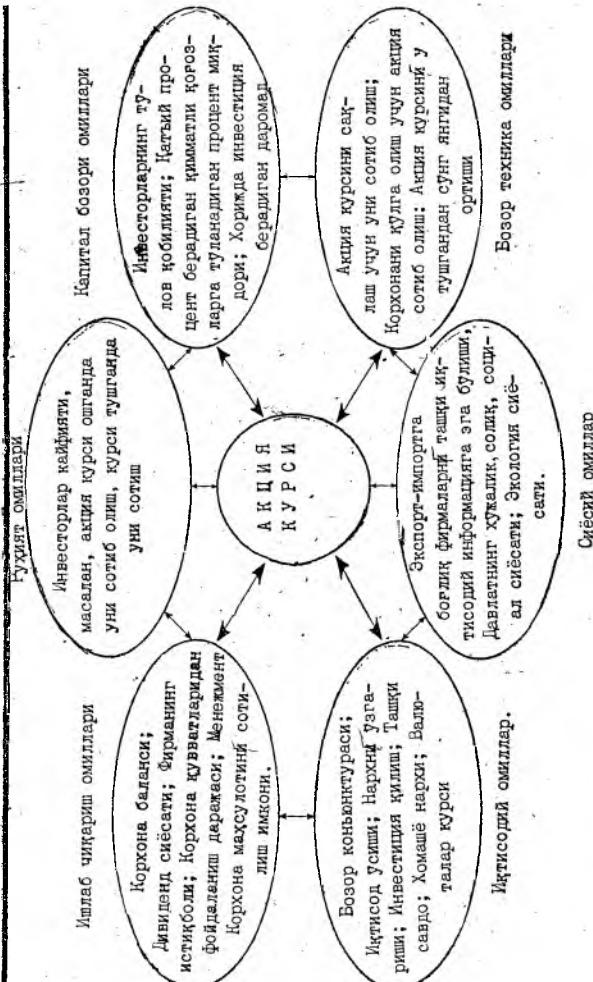
бўлади. Ижтимоий ташкилотлар молия ресурсларининг айрим аъзоларига қарашли эмас, балки уларнинг умумий низомида кўзда тутилган фаолиятни амалга оширишга хизмат қиласди.

Молия тизимиning яна бир унсури махсус фондлар ва **хайрия фондлари**dir. Махсус мақсадли фондлар молияси турли хўжалик субъектлари ва фуқароларнинг пул маблагини аниқ бир мақсад йўлида бирлаштириш ва ишлатишни билдиради. Уларнинг маблағи корхона, фирмаси, ташкилот, давлат идоралари, айрим фуқароларнинг ҳомийлиги орқали ташкил топади. Мазкур маблағлар фойда топиш учун ишлатилмайди, улар аниқ бир мақсадга эришиш учун сарфланади (масалан, «Орол фонд»ning мақсади Орол дengизини қутқариш, Оролбўйи аҳолисини ҳимоя қилиш, «Улугбек» фондининг мақсади иқтидорли ёшлиарни қўллаб-қувватлашдан иборат). Махсус фондлар халқаро миқёсда ҳам уюштирилади, улар молияси турли мамлакатлар ва халқаро ташкилотлардан тушган пул маблагларидан иборат (масалан, инсониятнинг омон юлиши ва ривожланиши фондидан).

Хайрия фондлари молия тизимиning махсус унсуридир. Хайрия учун уюштирилган молия фондлари икки белгиси билан ажратиб туради. Биринчидан, бу фондлар фақат кўнгилли равишда ажратилган ва миқдори қонун йўли билан ҳеч бир чекланмаган маблағдан иборат, у маблағ эгасини ҳоли-қудратига қараб берилади. Иккинчидан, бу фондлар фақат хайрия-савоб ишлари учун сарфланади. Иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда хайрия молияси кенг тарқалган. Масалан, АГШда 1990 йили 50 мингга яқин ҳар хил хайр-эҳсон фондлари бўлган. Улардан энг машҳурлари — «Форд», «Рокфеллер», «Карнеги», «Франклин» фондлари. Ислом мамлакатларида вақф фонди мавжуд. Бу ислом дини ривожини кўзлаган фонд бўлиб, унинг маблағлари мусулмонларни кўнгилдан чиқариб, ихтиёрий равишида хайрия этган пул маблағлари ва моддий шаклдаги буюмлардан иборат бўлади. Вақф фондига ер, иморат, китоблар, антиквар буюмлар, жавоҳир буюмлар, пул ва бошқа бойликлар киради. У махсус мулк — вақф мулки обьекти ҳисобланади. Вақф фондига банклар хизмат қиласди. Масалан, Туркияда махсус «Вақф банки» мавжуд. Ўзбекистонда ҳам мулк тўгрисидаги қонунга биноан мол-мулкни турли хайрия ишларига ажратишга рухсат берилган. Бу ерда махсус «Маҳалла», «Наврўз», «Орол» ва «Улугбек» фондлари ташкил этилган.

АКЦИЯ КУРСИГА ТАЙСИР ЭТУВЧИ ОМИЛЛАР

- 345 -

30-расм.

Суғурталаш молия миносабатининг маҳсус тuri ҳи-
собланади. Суғурта фонди ғоят кўпчиликдан иборат су-
ғурта иштирокчиларининг шул маблағидан ташкил то-
пади. Иштирокчilar икки гуруҳга бўлинади: суғурталаш-
га эҳтиёжмандлар ва суғурталашни амалга оширувчилар.
Маҳсулотнинг бир қисми ўзининг қиймат шаклида су-
ғурталаш учун ажратилиб, пул фондига айланади, яъни
суғурта фондини ташкил этади. Мана шу фондни таш-
кил этиш, тақсимлаш ва ишлатиш юзасидан бўлган му-
носабатлар суғурталашнинг моҳиятини ташкил этади. Бу
фонд эҳтиомли бор зарарни қоплаш учун ажратилади. У
суғурталашга муҳтоҷлар қўлидан суғурта пули сифатида
зарарни қоплаш кафолатини зиммасига олган суғурта
 фирмаси қўлига ўтади. Масалан, «Хулкар» фирмаси юбор-
ган юкини суғурталаш учун 10 млн. сўм ажратган. Су-
ғурталовчи «Умид» компанияси шу пулни суғурта ҳақи
сифатида олади. Агар юк йўлда йўқолса, кўрилган зарар-
ни «Умид» ўз ҳисобидан қоплайди. Бу ерда суғурта учу-
ажратилган пул қайта тақсимланади.

Суғурталаш обьекти бир хил әмас, албатта. Унга мод-
дий шаклдаги мол-мулк (бино, асбоб-ускуна тайёр маҳ-
сулот, санъат асарлари), тадбиркорлик ишига қўйилган
пул, оиласиий даромад ва ҳатто инсоннинг ҳаёти киради.
Агар моддий бойликлар мол-мулк суғуртаси орқали ҳи-
моя қилинса, инсон, унинг турмуш хотиржамлиги социал
суғурта орқали ҳимоя қилинади. Суғурта тармоқларига
мол-мулк, социал, шахсий жавобгарлик суғуртаси, тад-
биркорлик хавф-хатари кабиларни суғурталаш киради.
Тадбиркорлик суғуртасида инвестицияга, яъни бирор иш-
га қўйилган пулни суғурталаш муҳим. Бунда пулнинг
ўзини сақлаш, ундан зарар кўриш ёки фойданинг кам чи-
қиши суғурталанади.

Жамият аъзоларининг меҳнатга яроқсиз ва ўзини-ўзи
боқа олмайдиган тоифаларини таъминлаш учун миллий
маҳсулотнинг бир қисми ажратилади. У пул шаклини олиб,
социал суғурта фондига айланади. Шу фондни яратиб
тақсимлаш ва ишлатиш юзасидан пайдо бўлган молия
муносабатлари социал суғуртанинг мазмунини ташкил
қиласди. Социал суғурта фонди уч манбадан — давлат,
корхона ва ташкилот маблағлари, шахсий маблағлардан
ташкил топади.

Инсонни молия воситасида ҳимоя қилишда **тиббий**
суғурта ҳам қатнашади. Суғуртанинг бу тури қишилар-
нинг соглигини сақлаш билан боғлиқ ҳаражатларни қоп-
лашга хизмат қиласди. Тиббий суғурта маблағи бюджет

пулдан, корхона, фирма ва компаниялар мажбурий равишда ажратилган пулдан, фуқаролар кўнгилли равишда ўз шахсий даромадидан берадиган маблағлардан ташкил этилади. Мазкур молиявий фонд ҳаммага минимал тиббий ёрдам бериш, сугурталанган кишиларнинг сиҳат-саломатлигини таъминлаш билан боғлиқ харажатларни қоплашга қаратилади.

Миллий бойликни сақлаш ва кўпайтириш мақсадида мол-мулк сугуртаси учун маблағ ажратилади, у мол-мулк эгаси қўлида бўлади ва сугурталаш юз бергач сугурталовчи субъектлар ихтиёрига ўтади. Мол-мулк сугуртасида фуқаролар ҳам қатнашади, бунда улар шахсий даромадининг бир қисми сугурта пули бўлиб ишлатилади. Мазкур молиявий манба ҳисобидан фуқаролар шахсий мол-мулки сугурталанади.

Бозор иқтисодиёти шароитида тадбиркорлик фаолиятини сугурталаш ҳам мавжуд. Сугурта компанияси ёки фирмаси ишбилиармонлар фаолиятини ҳам сугурталайдилар. Бунда фойдани кам олиш, уни умуман олмасдан, зарар кўришдан, битимларнинг амалга ошмай қолишидан, келадиган пулнинг вақтида тушмаслитидан, савдо-сотиқнинг узилиб қолишидан сугурталаш юз беради. Сугурталаш тадбиркорлик ишини маълум даражада кафолатлаганидан унинг ривожига далда беради.

Сугурта хизматлари ҳам товар бўлади, шу сифатида улар айирбошлини учун молия бозорига чиқади. Мазкур бозорнинг бир қисми — бу сугурта бозоридир. Унинг обьекти сугурта хизмати бўлса, уни амалга ошириш юзасидан субъектлар ўртасида алоқа келиб чиқади.

Сугурта пули тўпланиб, катта капитал ҳосил қиласди ва бу капитал ишлаб чиқариш томон йўл олади. Оммавий сугурталаш орқали аҳолининг пули молиявий фондларга айланади, бинобарин, молия муносабатларида кенг халқ оммаси иштирокини таъминлайди, молияга демократик тус беради.

Давлат молияси. Давлат бир қатор социал-иқтисодий ва сиёсий вазифаларни бажариши учун унинг ихтиёрида пул маблағлари бўлиши шарт ва унга давлат молияси орқали эришилади.

Давлат молияси миллий даромад ва миллий бойлик қийматининг бир қисмини давлат, унга қарашли корхона, ташкилларнинг пул фондига айлантириб, уларнинг иқтисодий ўсишини таъминлаш, жамият аъзолари умумий эҳтиёжини қондириш, мамлакатни идора этиш учун тақсимлаш ва ишлатиш борасидаги муносабатлардир. Дав-

лат молияси таркибан давлат бюджети, бюджетдан ташқари улоширилган пул фондлари, давлат кредити ва давлат корхоналари молиясидан иборат. Бу ерда макро ва микромолия муносабатлари чатишиб кетади. Агар давлатга тегишли корхона молияси амалда микромолия бўлса, айтилган бошқа унсурлар макромолияни ташкил этади.

Давлат молияси даромадлар ва харажатларнинг яхлитлигидан иборат. Давлат даромадлари — бу миллӣ даромадни ва бойликни тақсимлап ва қайта тақсимлаш жараёнида унинг давлатга теккан қисмидир. У бевосита давлат ихтиёридаги ва давлат корхоналари қўлидаги даромаддан иборат бўлади. Давлат даромадлари ички ва ташқи манбалардан тушади, аммо асосийси ички манбадир. Ички манбанинг уч шакли мавжуд: солиқлар, заёmlар ва эмиссия.

Солиқлар — миллӣ даромадни тақсимлаш ва қайта тақсимлаш жараёнида унинг бир қисмини давлат ихтиёрига олиш шаклидир. Солиқ бюджет ва бюджетдан ташқари пул фондларини ташкил этишининг асосий воситаси ҳисобланади. Солиқлар уч хил функцияни бажаради: **фискалъ**, яъни давлат бюджетига муқим равишда пул тушириб туриш; хўжалик фаолиятини рагбатлантириш; аҳоли айrim тоифаларини социал ҳимоя қилиш. Солиқлар молия таркибида кичик бир тизимни ташкил этади. Солиқ бу иқтисодий субъектлар ўртасидаги, аниқроғи солиқ ундирувчи ва солиқ тўловчилар ўртасидаги муносабатдир. Амалда бу **субъектлар** солиқ инспекцияси, корхона, фирма, компания ташкилот ва айrim фуқаролардан иборат. Уларнинг алоқаси даромаднинг бир қисмини давлат ихтиёрига олиш хусусида юз беради. **Солиқ объекти** солиқ солинадиган даромад, мол-мулк ёки иқтисодий фаолият бўлади. Унга фойда, экспорт суммаси, иш ҳақи, қўшилган қиймат, ер, иморат, транспорт воситаси кабилар киради. Ундирилган солиқ суммасининг солиқ объектига нисбатан ҳажми **солиқ нормаси** деб юритилади. Солиқ нормаси даромад суммаси, мол-мулк қиймати ёки унинг моддий миқдорига қараб белгиланади. Масалан, даромад солири унинг маълум улушкига тенг бўлади (5%, 10%, 15% ва ҳ.к.). Солиқ нормаси олдиндан қатъий, яъни ўзгармас миқдорда ёки прогрессив, яъни солиқ объекти миқдорига қараб ортиб борувчи шаклларда белгиланади.

Молия **солиқ имтиёзларини** ҳам ўз ичига олади, унга солиқдан озод этиш, солиқ миқдорини камайтириш, солиқ тўлаш шартини енгиллаштириш кабилар киради. Солиқ

имтиёзлари унинг рафбатлантириш функциясини кучайтиришга қаратилади. Солиқ тўлаш хўжалик субъекти билан давлат ўртасидаги иқтисодий асосий шакли, даромаднинг хўжалик субъекти билан давлат ўртасида тақсимлаш воситаси ҳисобланади. Солиқлар молия ресурслари миқдорига таъсир этади. Агар давлатнинг молия ресурсларини оширишга зарурати бўлса, солиқлар қўпайтирилади ва аксинча, корхона, ташкилотларнинг фаоллигини ошириш керак бўлса, солиқ имтиёзлари берилади. Шу сабабдан, солиқларнинг миллй даромаддаги ҳиссаси ўзгариб туради. Солиқлар хилма-хил бўлади. Масалан, Узбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида қуидаги асосий солиқлар киритилган: қўшилган қийматдан олинадиган солиқ, акция солиги, экспорт ва импорт солиги, республика ҳудудидан олиб чиқиб кетилаёттан хом ашё ресурслари ва маҳсулотларга солинадиган солиқ, жамоа хўжалиги аъзоларининг меҳнат хақи фондидан олинадиган солиқ, корхонанинг мол-мулкига солинадиган солиқ, аҳолидан олинадиган даромад солиги, ер солиги ва ҳ.к.

Давлат заёмлари давлатнинг аҳоли, корхона, фирма ва ташкилотлардан қарз олиши ҳисобига ўз молия ресурсларни ҳосил этиш воситасидир. Давлат харажати даромаддан ошиб кетган шароитда орадаги камомад заём билан тўлдирилади. Давлат марказий ва маҳаллий заёмлар чиқариб, уларни сотади ва заём ҳисобидан процент, яъни қарз ҳақи тўлашни зиммасига олади. Заёмлар муддати келгач, давлат уни қайта сотиб олади ёки янги заёмларга алмаштиради.

Эмиссия давлат томонидан қўшимча ҳозор пулларни чиқариш ва қўшимча кредитни уюширишdir. Шу сабабли пул ва кредит эмиссияси мавжуд бўлади. Давлат солиқлар ва заёмлар ҳисобидан ўз харажатларини қоплай олмаган шароитда эмиссияга қўл уради. Заёмларни сотиб туриш қуляй усул, аммо заёмлар ўтмай қолиб, молиявий аҳвол тағлашиши мумкин. Шунда эмиссия најжот йўли деб қаралади, аммо у инфляцияни чуқурлаштирувчи омил ҳисобланади.

Юқорида айтилган уч турдаги тушумлардан ташқари давлат сотиб олган акциядан келган дивиденд, давлат пулини банкка қўйишидан тушган процент, давлат мол-мулкидан келган ижара ҳақи, давлат мол-мулкини сотишидан келган пул кабилар ҳам молия ресурсига киради.

Даромадлар давлат харажатларини қоплаш манбаи ҳисобланади.

Давлатнинг харажатлари давлат ихтиёридаги молия ресурсларини давлат фаолияти билан боғлиқ эҳтиёжларни қондириш учун сарфланишини билдиради.

Давлат ўз вазифаларини бажариши учун харажатлар қилиши зарур. Булар таркибида давлатнинг инвестиция учун ажратган, социал вазифаларни бажаришга қаратилган, давлатни бошқариб туриш, мудофаа учун кетадиган харажатлар асосий ўринда туради. Умумдавлат харажатлари аниқ мақсадларга қаратилади ва режалаштирилади, сўнгра улар сарфланиб кетади.

Умумдавлат харажатлари бюджет орқали молиялаштирилади. Давлат бюджети, бу умумжамият миқёсида марказлашган ва давлат иштирокида ҳосил бўлувчи ва сарфланувчи молиявий ресурсларни англатади. У даромад ва харажат қисмларидан иборат бўлади. Бюджетнинг даромад қисмини шакллантиришда, мулк шаклидан қатъи назар, ҳамма иқтисодий субъектлар иштирок этадилар, уларнинг иштироки солиқлар тўлаш шаклида юз беради. Бюджетнинг харажатлари умумдавлат молия фондини ташкил этган тушумларнинг тақсимланиб, маълум мақсад йўлида ишлатилишидир.

Бюджет харажатлари ишлатилишига қараб, тўрт хил бўлади: а) ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун кетадиган сарфлар, хусусан, инвестиция сарфлари; б) социал-маданий сарфлар, яъни давлатга қарашли социал-маданий хизмат соҳаларини, чунонча соглиқни сақлаш, социал таъминлаш, маориф ва маданиятни шул маблаглари билан таъминлаб туриш сарфлари; в) давлат бошқариш харажатлари ёки ҳар хил тоифадаги давлат идоралари харажатлари; г) мамлакатни мудофаа қилиш ёки ҳарбий харажатлар. Бюджет даромадлари ўнинг харажатларини қоплаши шарт. Ўзбекистон бюджети даромади ва харажатларини 15-жадвалдан кўриш мумкин.

Агар бюджет даромадлари харажатларни қоплай олмай, камомад ҳосил бўлса, бюджет тақчиллиги юзага келади. Аммо ҳар қандай тақчилликни хатарли деб бўлмайди. Агар тақчиллик ҳажми яратилган миллий маҳсулот қийматининг 2—5% га teng бўлиб, ундан ошиб кетмаса, бу иқтисодиёт учун нормал ҳол ҳисобланади. Даромад ва харажатни мувофиқлаштириш орқали тақчиллик бартараф этилади, даромад кўпайтирилади ёки харажат камайтирилади. Аммо асосий йўл — бу иқтисодиётни ўстириш орқали бюджет даромадларини оширган ҳолда камомадни нормал ҳолга келтиришдан иборат.

Бюджетдан ташқари молия фондлари ҳам макромо-

**Ўзбекистон Республикаси давлат бюджети
(1992 йил)**

	млн. руб. ҳисобида	% ҳисобида
1	2	3
I. ДАРОМАДЛАР жумладан:	145458,3	100,0
1. Қўшилган қийматдан олинадиган солиқ	38437,3	26,9
2. Республика ҳудудидан ташқарига олиб чиқиб кетилаётган хом ашё ресурслари ва маҳсулотларга солинадиган солиқ	33658,6	23,6
3. Акциялар	9485,3	6,6
4. Оборот солиги	1037,9	0,7
5. Даромадга (фойдага) солинадиган солиқ	22524,4	15,8
6. Кооператив ва ижтимоий ташкилотлар даромадига солинадиган солиқ	1893,5	1,3
7. Ахолига сотиладиган давлат замълари	6234,4	4,4
8. Ахолига солинадиган давлат солиқлари	10776,1	7,6
II. ХАРАЖАТЛАР жумладан:	193890,2	100,0
1. Халқ хўжалиги	68729,1	36,4
2. Социал-маданий тадбирлар:	77982,5	41,0
а) маориф ва фан	48285,2	25,3
б) соглиқни сақлаш ва жисмоний тарбия	21448,4	11,3
в) социал таъминот	1572,8	0,8
г) кўп болали яккабош оналарга бериладиган давлат пафақалари	96,4	0,1
д) аҳоли фаровонлигини таъминлаш	6579,7	3,5
3. Давлат ҳокимияти ва бопквариш органларини таъминлаш	2820,6	1,5

лия таркибиға киради. Иқтисодий ва социал тараққиёт ўта марказлашмаган ва давлат томонидан қатъий чегараланмаган шароитда қайта тақсимланиши осон бўлган, аммо макродаражада (умумжамият ёки ҳудудий даражада) ишлатилувчи молия фонdlари талаб қилинади. Бу бюджетдан ташқари фонdlар бўлиб, улар маълум мақсад

учун, лекин мустақил ишлатилади. МДҲ мамлакатла-рида бу фондга социал сугурталаш фонди, пенсия фонди, давлатниң аҳолини иш билан таъминлаш фондлари киради. Бонгқа мамлакатларда йўл қурилиш фонди, табиатни муҳофаза қилиш фонди, тарихий ёдгорликларни сақлаш фонди, фермерларга ўқумак бериш фонди, корхоналарга молиявий ёрдам (санация) фонди, новация фонди ва бошқалар мавжуд. Бу фондлар айrim дастурларни амалга ошириш учун маҳсус ташкил этилади.

3. Кредит ва қарз проценти. Кредитлаш турлари

Агар молия барча хўжалик субъектларининг ўзиға тегишли пул маблағлари хусусидаги алоқаларини англатса, кредит, бундан фарқлироқ, ўзга мулки бўлган пулни қарзга олиб, ишлатиш борасидаги муносабатларни билдиради ва бозор муносабатларининг бир унсури ҳисобланади. Молия билан кредитнинг умумийлиги шуки, уларнинг ҳар иккаласи ҳам пул маблағлари юзасидан бўлган муносабатларни англатади, уларнинг фарқи эса пул маблағларини жамлаши ва ишлатиш усулининг ҳар хил бўлишидан келиб чиқади. Молияда ўз мулки бўлган пул ресурсларини хоҳлаган вақтда, ҳеч бир харажатсиз ишлатиши мумкин. Кредит эса ўзгалар пул маблағини ҳақ тўллаган ҳолда вақтинча ишлатиб туриш ва муддати келганди қайтариб беришни англатади. Кредит товар-пул муносабатларига хос бўлган ва пул ҳаракатини билдирувчи категориядир.

Кредит деганда вақтинча ўз әгалари қўлида бўш турган пул маблағларини бошқалар томонидан маълум муддатга ҳақ тўлаш шарти билан қарзга олиш ва қайтариб бериш юзасидан келиб чиқсан муносабатларни тушуниш керак. Кредит муносабати икки субъект ўртасида юзага келади: бири пул эгаси, яъни қарз берувчи; иккинчиси пулга муҳтоҷ, яъни қарз оловчи.

Қарз берувчи қарздорга айланishi ва бунинг акси ҳам юз беради. Айни бир субъект бир вақтнинг ўзида ҳам қарз берувчи, ҳам бошқалардан қарз оловчи бўлиши мумкин. Масалан, банк аслида шул эгаси билан қарз оловчи ўртасида воситачи, айни вақтда унинг ўзи бўш пулни қарзга олади, сўнгра уни бошқаларга қарзга беради.

Кредит субъектлари ҳар хил, буларга корхона, фирма, ташкилот, давлат ва турли тоифа аҳоли киради.

Кредитнинг объекти ҳар қандай пул эмас, балки фаяқт вақтинча бўш турган, эгаси томонидан ишлатилмай

ва қарзга берилishi мумкин бўлган пулдир. Бўш пул учхил бўлади: а) тадбиркорлар ёки катта пулдорлар қўлидаги пул, яъни пул капитали; б) аҳоли қўлидаги пул — эртами-кеч өҳтиёжни қондириш учун тўпланган пул, эгаси қўлида капитал эмас, балки истеъмолни қондириш воситаси; в) давлат ихтиёридаги пул. Бу ҳам пул капитали (давлат корхонаси учун), ҳам умумий истеъмол пулидир. Айтилган турдаги бўш пуллар сусда фондини (қарз фондини) ташкил этади ва унинг юзага келиши объектив тарзда муқаррардир. Маълумки, бозор иқтисодиётига хос нарса — бир томонда алоҳидалашган ва рақобатлашувчи кўплаб ишлаб чиқарувчиларнинг борлиги ва ишқинчи томонда талаби ҳар хил истеъмолчиларнинг туришидир. Уларнинг фаолияти олдиндан келишишмайди, уларни бозор боғлаб туради, яъни бозор мувофиқлаштируви орқали хўжалик субъектлари алоқаси юзага келади. Талаб ўзгарувчан бўлганидан, ишлаб чиқариш фаолияти ҳам ўзгарувчандир. Айрим корхоналар ва тармоқлар доирасидаги капитал ҳаракати алоҳидалашади, бозордаги ҳолатга қараб капитал турли шаклга киради, турли ҳаракат босқичида туради. Айни бир вақтнинг ўзида у пул шаклида, ресурслар шаклида ва товарлар шаклида бўлади. Бир ерда у кўпроқ пул шаклида бўлса, бошқа ерда товарлар шаклида бўлиши мумкин. Капиталнинг пул шаклига кириб, ундан бошқа шаклга ўтиб туриши турли соҳаларда бир-бирига мос тушмайди ва турли вақтда юз беради. Масалан, бир ерда товар шаклидаги капитал пулга айланса, бошқа ерда у нулдан ресурсга айланайтган бўлади. Капитал ҳаракатининг алоҳидалашуви туфайли бир ерда пул бўш бўлса, бошқа ерда у етишмай қолади. Бўш пуллар қўйидаги манбалардан келиб чиқади: 1) амортизация пулининг унинг муддати тутагунча тўпланиб бориши. Амортизация пули ҳар йили ажратилади, у кўп йилдан кейин ишлатилиши сабабли, маълум давр бўш туради. Масалан, станок амортизация пули йилига 2000 доллар, станок 5 йилда тўзиб бўлгандан сўнг янгиси олинади. Шунга қадар 4 йилда тушган 8000 доллар пул бўш туради; 2) ишлаб чиқаришни ўстуриши учун фойдадан инвестиция пули муқим ажратиб борилади, лекин бу пул маълум миқдорда йигилгандан сўнг инвестиция қилиш мумкин. Масалан, корхона янги цех қуриши учун 100 млн. сўм зарур, ҳар йили фойдадан 20 млн. сўм ажратилади. 5 йилга қадар ажратилган пулни ишлатиб бўлмайди, чунки у ҳали камлик қиласи. Шу сабабли ҳар йилги ажратмадан йигилган пул бўш туради.

ди; 3) хом ашё, ёқилғи ва материаллар учун олдин сарфланган пул товар сотилиши билан эгасига қайтиб келади, лекин уларни янгидан сотиб олиш шу вақтнинг ўзида юз бермайди. Масалан, тўқимачилик комбинати газламани сотиши туғайли пахта толаси учун сарфланган пули ҳар ойда 50 млн. сўм миқдорида қайтиб келади. Аммо уни ишлатиш пахтани териб, толаси ажратиб олинганидан сўнг юз беради. Бинобарин, мавсум келгунча хом ашё пули бўш туради; 4) фойдадан ажратилган социал фондлар шулининг келиб тушиш вақти билан ишлатилиш вақти ҳам тўғри келмайди, натижада пул бўш қолади. Масалан, «Мицибуси» компанияси пенсияга кетиши пайтида бир йўла тақдирлаш учун ҳар бир ишчига 5 млн. иен пул ажратиши керак. Бу пул пенсияга чиққунга қадар йил сайин йиғилиб боради ва бўш туради; 5) иш ҳақи шулини келиб тушиш ва сарфланиши бир вақтда юз бермайди. Мальумки, товар сотилгач, пул тушиб тураверади, иш ҳақи ҳар куни эмас, ҳар 15 кундан сўнг берилади. Натижада иш ҳақи фондининг пули ҳам бўш туриши мумкин; 6) фуқароларнинг истеъмолчи сифатида қариликни таъминлаш, қимматбаҳо товар олиш, уй қуриш, саёҳат қилиш ёки катта маросим ўтказиши учун жамланган пули бўлади, у етарлӣ миқдорга боргунча ёки ишлатилиш фурсати келгунча бўш туради. Масалан, ишчи 40 ёшидан бошлиб, қариликни ўйлаб, ҳар йили ўз даромадидан 1500 доллар ажратиб боради. Шу пул 20 йил жамланиб, 30 000 долларни ташкил этгандан сўнг пенсияга чиққан эгаси томонидан ишлатилиши мумкин. Шунга қадар у бўш туради. Бошقا мисол, хизматчи «Форд» маркали автомашина олмоқчи, у 25 000 доллар туради. Хизматчи ўз маошидан ҳар йили 5000 доллар ажрата олади. Бу пулга машина келмайди. У ҳар йили пул жамгаради. Пул 25 000 долларга етгунча ишлатилмай туради; 7) давлат бюджетига пул даромадларининг келиб туриши ва уларнинг сарфланиши ҳам бир вақтда юз бермайди. Йил бошида бюджетга тушган 50 млрд. франк пул. Йилнинг охирларида ишлатилади. Шу сабабли, у ҳам бўш туради; 8) турли-туман хайр-эҳсон ва суғурта пулларининг ҳосил бўлиши ва ишлатилиши ҳам турли вақтда юз берганидан, унинг бир қисми сарфланмай, бўш туриб қолади.

Хуллас, жамиятдаги пул ресурслари ҳаракатининг хотекис бўлиши, бир қисм пулнинг бўш қолиб, қарз фондига айланиши учун имкон беради. Албатта, бу ҳодиса бўш пулнинг таклифи билдиради. Аммо кредит пайдо бўлиши учун пулга талаб ҳам бўлиши керак. Бу талаб-

ни иқтисодиётнинг ўзи юзага чиқаради. Бир ерда пул бўш қолгани холда бошқа ерда инвестиция, айланма капитални ошириш, резерв ҳосил қилиш ёки тасодифий харажатларни қоплаш учун пул зарур бўлади. Масалан, «Локхид» компаниясининг 1 млрд. доллтар пули ҳозирчалик бўш турса, «Форд» компаниясида шу суммадаги пул зарур бўлади.

Пул бор эълан, уни қарзга олиш ёки қарзга бериш табиий бир ҳол. Ҳозирги бозор иқтисодиётида қарзга пул олиш одатдаги иқтисодий воғеага айланган. Фирмалар ускуна, машина, хом ашё, ёқилғи сотиб олиш, иш ҳақи тўлаш учун, фермерлар уруғлик, ўғит ва техника сотиб олиш учун, давлат ўз сарфини қоплаш учун, хизматчи саёҳат қилиш учун, талаба ўқишга пул тўлаш учун қарзолади. Демак, пулга талаб бор.

Бўш пуллар ҳисобидан ссуда фонди ҳосил бўлиб, унга талаб юзага келгач, кредит муносабатлари пайдо бўлади. Кредит тўрт хил вазифани адо этади. **Биринчи**си — пулга тенглаштирилган тўлов воситаларини (масалан, вексель, чек, сертификат ва ҳ. к.) юзага чиқариб, уларни хўжалик оборотига жорий этиш (вексель — қарзнинг мажбуриятномаси, чек — банкдаги пулни беришни талаб қилувчи ҳужжат, сертификат — пул тўланганлиги, қарз берилганлигини тасдиқловчи ҳужжат). **Иккинчиси** — бўш пул маблағларини ҳаракатдаги, ишдаги капиталга айлантириб, пулни пул топади деган қоидани амалга ошириш. **Учинчиси** — қарз бериш орқали пул маблағларини турли тармоқлар ўртасида қайта тақсимлаш билан ишлаб чиқариш ресурсларининг кўчиб туришини таъминлаш. **Тўртинчиси** — қарз бериш, қарзни ундириш воситалари орқали иқтисодий ўсишини рағбатлантириш.

Бозор иқтисодиётидаги кредит муносабатлари табиатан фарқланувчи иккى турдаги муносабатларнинг яхлитлигини билдиради. Гап шундаки, қарзга олинган пул, биринчидан, капитал сифатида ишлатилади, бунда фойда олиш, пулни кўпайтириши назарда тутилади. Шу сабабли ссуда (қарз) капитални борасидаги муносабатлар пайдо бўлади. Бунда пулнинг мулк сифатидаги ҳолати унинг ўзгалар қўлида капитал бўлиш ҳолатидан ажралади, ўзга мулки ўзга қўлида капиталга айланади. Иккинчидан, қарзга олинган пул шахсий ёки умумий эҳтиёжларни қондиришга хизмат қиласиди. Бунда пул оддий харид воситаси вазифасини бажаради, пул пулни топади деган қоида амал қилмайди. Пул эгаси учун қарз олувчи пулни қандай ишлатишнинг ҳеч бир аҳамияти йўқ, у қарз

ҳақини олса бўлди. Аммо кредит икки томонлама муносабат бўлганидан, қарзни ким олиши ва қандай ишлатиши муҳим, чунки бу кредитниң функциясини билдиради, пулни қайтариш муддатига ва шартига таъсир этади.

Кредит пул бозори маҳсули, бу ерда пул маблағини олди-сотди қилиш юз беради, холос. Пул бозори кенг маънода молия бозоридирки, унинг таркибида капитал бозори ҳам бор. Капитал бозори фақат капитал сифатида амал қилувчи пул бозоридир, унинг таркибига одатдаги функцияни бажарувчи пул бозори, масалан, истеъмолни қондириш учун қарз олиш кирмайди. Капитал бозори қимматбаҳо қоғозлар бозори ва қарз капитали бозорини қамрайди. Қарзга бериладиган пул ссуда дейилади. Агар қарзга берилган пул ишта солиниб, янгидан пул топиш, даромад олиш учун ишлатилса, у ссуда (**қарз**) капитали шаклини олади. Агар қарз шахсий истеъмолни қондиришга хизмат қиласа, одатдаги пул қарзи бўлади холос, чунки унда капитал белгиси бўлмайди.

Кредитниң асосий шарти — бу қарз учун ҳақ тўлаш. Бу ҳақ қарз қилинган суммага нисбатан процент ҳисобида олинганидан уни **қарз проценти** деб юритилади. Қарз проценти пул бозорида амал қиласи. Бозорга чиқарилган пулнинг нархи процент бўлади. Бошқа товарлардан фарқлироқ қарз пулнинг нархи — бу унинг маълум тўлов эҳтиёжини қондиришдек хоссасидан фойдаланганлик учун бериладиган ҳақ бўлади. Қарз пули капитали сифатида ёки одатдаги тўлов, ёки харид воситаси сифатида ишлатилади.

Мана шунинг учун ҳам қарздор пул эгасига процент тўлайди.

Қарз капитали учун бериладиган процент моҳиятан уни ишлатиш туфайли яратилган **қўшимча маҳсулотнинг**, аниқроғи қарз олувчи уни ишлатиб топган даромаднинг бир қисмиdir. Пул эгаси шу қисмни мулкдор сифатида ўз шулидан бошқалар фойдаланганлиги учун талаб қиласи. Қарз пули истеъмол учун ишлатилганда процент даромаднинг бир қисми бўлмайди (чунки даромаднинг ўзи бўлмайди), балки истеъмол харажати шаклини олади ва қарздорни келажакда истеъмол учун ажраттган маблаги ҳисобидан қопланади. Масалан, тадбиркор 10 000 доллар қарз олса, унинг 500 долларга тенг процентини топган фойдаси ҳисобидан беради. Агар шунча пулни ишчи олиб автомобиль харид этса, 500 доллардан иборат процентни ўз иш ҳақидан тўлайди.

Процент миқдори ёки даражаси олдиндан белгиланади. Процент даражаси (ПД) қарз процентининг (КП) берилган қарз миқдорига (КМ) бўлган, процентларда ифодаланган нисбатидир:

$$ПД = \frac{КП}{КМ} \times 100$$

Агар 120 млн. долларга тенг қарага 6 млн. доллар процент тўланса, қўйидагича бўлади; $ПД = \frac{6 \text{ млн.}}{120 \text{ млн.}}$

$$\times 100 = 5\%.$$

Процент даражаси унга таъсир этувчи омиллар ҳаракати туфайли ўзгариб туради.

Улардан асосийси қўйидагилар:

1. Пул бозоридаги талаб ва тақлифнинг нисбати, яъни бозорда қандай миқдорда қара пулига талаб бор ва унга нисбатан қандай миқдорда қарзга бериладиган пул чиқарилган. Талаб ошса, процент ортади, тақлиф ошса, у камаяди.

2. Қарзга олинадиган пулни ишлатишдан кутиладиган наф, аниқроғи шу цуннинг истеъмол қиймати. Қарз пули тадбиркор учун кўп фойда келтирса ёки истеъмолчи эҳтиёжини тўлароқ қондирса, процент юқори бўлади, акс ҳолда у насайиб кетади. Бунда пулни ҳозир ишлатишдан ва келажакда ишлатишдан тегадиган наф таққосланади. Агар ҳозир пулни 8% ҳисобидан қарз олиб, келажакда ундан 20% ҳисобидан фойда кўрилса, қарз олувчига шу процент маъқул бўлади. Агар кутилаган фойда 7 ёки 10% бўлса, процент мутлақо маъқул бўлмайди.

3. Қарзни тўлаш муддати ва шарти. Агар қарз узоқ муддатга бериллиб, уни секин-аста кичик-кичик қисмларга бўлиб, бемалол қайташиб мумкин бўлса, қарздор юқори процентга рози бўлади. Агар қарз қисқа вақтга берилса ва уни бир йўла тўлаш шарт бўлса, қарздор паст процентни маъқул кўради. Гап шундаки, қарз қанчалик узоқ муддатга берилса, шунчалик уни ишлатиб даромад кўриш мумкин ва шу ҳисобдан процент тўлаш ёнгил бўлади.

4. Қарзнинг қандай пул билан берилиши. Агар қарз эркин конвертиланган валютада берилса, процент юқори белгиланади, агар у оддий валютада берилса, процент нисбатан паст ўрнатилади. Конвертиланган пул обрў-

эътиборли бўлганидан уни ишлатиш осон, ундан тезда яхши даромад кўриш мумкин.

5. **Инфляция даражаси.** Инфляция юз берса, қарзга берилган пул эгасига қайтиб келгунча ўз қадрини қисман йўқотади. Бундай пул эгаси ютқазади. Шу сабабли процент инфляцияни ҳисобга олиб ўрнатилади. Агар одатда процент 8% қилиб белгиланса, инфляцияни ҳисобга олиб, банклар уни 15% белгилайдилар. Бунда орадаги 7% инфляция берадиган зарарни қоплаши керак. Процент инфляция шиддатига нисбатан тўғри мутаносиблика ўзгарида.

6. Пулни қарз беришдан кўра бошқа йўсида ишлатишдан тушадиган даромад. Бунда пул эгасининг афзал кўриш принципи амал қиласди. Агар акция дивиденди юқори бўлса, процент насаяди ва аксинча. Агар акцияяга 15% дивиденд берилса, процент ундан юқори бўлиши шарт. Акс ҳолда пул эгаси уни қарзга бермай, акция сотиб олишни афзал кўради.

7. Қарз бериш хатари даражаси. Агар қарзнинг қайтиб келиши кафолатланса, процент паст, агар бу хатарли бўлиб, қарз қайтиши шубҳали бўлса, процент юқори бўлади. Одатда молиявий бақувват ва нуфузли фирмалар учун процент паст белгиланади ва аксинча, молиявий аҳволи бекарор мижозлар учун юқори процент тайинланади.

Юқори ва паст процент ўртасидаги фарқ пул эгалари учун маълум даражада қарз бериш хатарини камайтиради, чунки бир ерда процентнинг камлиги, бошқа ерда унинг ортиқ бўлиши билан қоиланади.

Кредит алоқалари пул эгаси билан қарз олувчи ўртасида бевосита ва билвосита бўлиши мумкин. Биринчи ҳолда улар тўғридан-тўғри муомалага киришади. Йккинчи ҳолда улар алоқаси воситачилар орқали юз беради. Шунга қараб кредитнинг икки шакли келиб чиқади. Биринчиси, тижорат кредити. Бунда товарларни насияга сотиш орқали улар эгаси харидорга қарз берган бўлади. Товарлар маълум муддатда пулинни тўлаш шарти билан насияга берилади. Товарни насияга олувчи унинг эгасига вексель беради. Насияга сотилип орқали берилган қарз суммаси товарнинг эл қатори нархи ва миқдорига боғлиқ бўлади. Масалан, 100 минг дона товар насияга ҳар бири 10 доллардан берилади. Бунда товар эгасининг харидорга берган қарзи 1 000 000 долларни ($100\ 000 \times 10$) ташкил этади. Тижорат кредитида процент насияга сотилган товар нархига устама шаклини олади, шу сабабли, товар

насияга әл қатори нархдан юқори нархда берилади. Масалан, товар нақд пулга ҳар бири 10 доллардан сотилса, насияга 11 доллардан берилади. Мана шу 1 доллар устама процент бўлади. Бизнинг мисолда 100 минг товар устамаси 100 минг долларни ташкил этади ($100\ 000 \times 11 = 1\ 100\ 000$; $1\ 100\ 000 - 1\ 000\ 000 = 100\ 000$).

Бевосита кредитнинг оммавий кўринишларидан бир қимматбаҳо товарларни (автомашина, уй, телевизор, компьютер, яхта, видеомагнитофон ва ҳ.к.) **аҳолига насиясига** сотишдир. Бундай кредит товарларни бўлгуси даромад ҳисобига сотиш учун қўлланади. У тўйинган, товарлар етарли, бипобарин, тақчиллик йўқ бозорда қўлланади.

Билвосита кредит пул эгалари маблағларини кредит ташкилотларининг воситачилигида қарз олувчиларга берилшидир. Кредит ташкилотларининг бош бўғини **банклардир**. Узбекистон Республикасининг «Банклар ва банк фаолияти» тўғрисидаги қонунида «Пул маблағларини жалб қилиш ҳамда уларни қайтаришлик, тўлашлик ва муддатлилик шартлари асосида ўз номидан жойлаштириш учун тузилган муассаса банкдир»¹ — деб қайд этилган. Банклар ва бошқа кредит ташкилотлари пулни унинг соҳибларига процент тўлаш шарти билан ўз қўлида жамлайдилар ва ўз номидан қарзга берилб, процент оладилар. Бунда уч субъект (пул эгаси, кредит ташкилоти ва қарз олувчи) нинг кредит алоқаси пайдо бўлади. Воситачилар орасида **тижорат банклари** марказий бўғин ҳисобланади. Узбекистон жумҳуриятининг «Банклар ва банк фаолияти» тўғрисидаги қонунга кўра, тижорат банклари акцияли, пай асосида ташкил топган ва хусусий банклар бўладики, улар «кредит-ҳисоб-китоб ва ўзга хил банк хизматини кўрсатадилар»². Тижорат банклари бозор иқтисодиётининг таянчидир. Банклар ҳатто кичик-кичик пул маблағларини ҳам процент тўлаш орқали ўзига жалб этади. Қатра-қатра йигилиб дарё бўлур деганиларидек, майда пул суммаси банкда жамланниб катта пулга айланади ва ундан қарз берилади. Банклар қарзни ишончли, пулни, самарали ишлатишга қодир хўжалик субъектларига қарз берадилар. Улар ўз навбатида бу пулни инвестиция учун сарфлаб, иқтисодиётни ўстиришга эришадилар. Банк ишончли мижозларни танлаган ҳолда, қарз-

¹ Узбекистон Республикаси. Қонунлар ва фармонлар. Томпкент, «Ўзбекистон», 1992, 78-бет.

² Уша ерда, 94-бет.

ни уларнинг мол-мулки ёхуд бошқа бойлиги гаровга қўйилган шароитда беради. Масалан, банк фермерга 1 млн. доллар қарз берса, унинг гаровга қўйилган ери қиймати шу суммадан кам бўлмайди. Банкдан қарз олиш учун давлат ёки бошқа ишончли фирма кафил туриши ҳам мумкин.

Банкдан қарз олиш учун олтин ём билари, жавоҳирот, антиквар (нодир), бинобарин, қимматбаҳо буюмлар, акция ва облигациялар ҳам гаровга қўйилади. Масалан, Ўзбекистон ўз олтинини чет эл банкига гаровга қўйиб, валюта шаклида қарз олиши мумкин. Тижорат банклари тадбиркорлик учун фирмаларга қарз берса, истеъмолчи-ларга товар сотиб олиш учун қарз беради. Иккинчи ҳолда истеъмолчи кредити пайдо бўлади. Масалан, АҚШда банклар истеъмолчиларга кредит карточкалари беради, уларга нархи 2500 долларга қадар товарлар харид этилади, харид нулини банклар магазинлар берган сўтга қараб тўлайдилар. Бундай кредит foят имтиёзли бўлади, унинг проценти бошқача қарз процентаидан кам бўлади, ҳатто процентсиз ҳам бўлиши мумкин.

Талабаларга ўқиш ҳақини тўлашлари учун маҳсус қарз берилади. Бу қарз учун энг кўп бўлганда 8% белгиланади. Қарз йилига 2500 доллар, охири курсда эса 5000 доллар миқдорида берилади. Бундай қарзни талаба ўқишини тугатиб, ишлаб пул тоғгач узади.

Банклар давлатга ҳам қарз беради, ҳам ундан қарз олади. Бунда давлат кредити пайдо бўлади. Қарз ва унинг проценти бюджет ҳисобидан қайтарилади. Давлат кредити шароитида қарз берувчилар камдан-кам ҳолларда банклар бўлади. Кўпинча бу вазифани аҳоли, фирма, корхона ва ташкилотлар ўтайди. Давлат қарзни турли шаклда, энг аввал давлат заёмлари (заём — русча қарз демакдир) шаклида олади. Заём давлатнинг қарздорлик гувоҳномаси бўлиб, у қарзни вақти келганда қайтариб олиш ва процент тўлашни кафолатлайди. Заёмларни марказий ва маҳаллий ҳокимииятлар чиқаради. Заёмлар қарз ҳақи тўлаш жиҳатидан процент тўланадиган, ютуқ чиқадиган, ҳам ютуқ, ҳам процент бериладиган ва баъзан процентсиз ҳам бўлади. Заёмларнинг кўнгилли обуна бўладиган ва мажбурий тарқатиладиган турлари ҳам бўлади. Заёмларнинг бир қисми қимматли қоғоз бўлмиш заём облигацияси чиқариб сотиш орқали юз берса, бошқа қисми облигациясиз бўлади, яъни қарз олди-бердиси маҳсус битим билан тасдиқланади. Облигациясиз заёмлар давлатлараро амалиётда учрайди.

Хазина мажбуриятлари давлатнинг қарздорлигини тасдиқловчи маҳсус қоғоз бўлиб, давлат томонидан фақат аҳолига сотилади. Хазина мажбуриятлари бўйича йигилган қарз пули давлат бюджетига тушади. Улар юзасидан фақат процент тўланади.

Аҳоди омонатларини давлат қарзига айлантириш ҳам бор. Бунда банклар (омонат кассалари) да йигилган аҳоли пули тўғридан-тўғри давлат бюджетига қарз сифатида ўтказиб берилади, пул әгалари розилиги олинмайди. Бу пулга қарз мажбуриятини билдирувчи қоғозлар тарқатилади.

Кредит муносабатлафида давлат фақат қарздор вазифасини ўтамай, қарз берувчи ролини ҳам бажаради. Давлат ўз маблаглари ҳисобига банкда қарз фондини ташкил этади, хазинадан қарз ҳам беради. Ҳазина қарзи давлат бюджетидан корхона, фирма ва ташкилотларга уларнинг молиявий санацияси (соғломлаштирилиши) учун сарфланади. Мазкур қарз ҳам маълум муддатга, қайта-риб бериш ва процент тўлаш шартни билан берилади. Аммо процент ғоят имтиёзли бўлади ва даромад олишни кўзламайди. Давлат ўз қарзидан воз кечиши ҳам мумкин.

Давлат харажатларини қоплаш учун қарз олавериб, йирик қарздорга айланади. Давлат қарзи ҳар хил йўл билан тартибланади. Эски заём қарзларини янги қарз билан, янги чиқарилган заём билан қосланади. Муддати келган заёmlарни давлат қайтадан сотиб олади. Давлат қарзини тўлаш имкони бўймаса, заёmlарни қайта сотиб олиш муддати чўзилади. Ички қарздан фарқлироқ давлат ташки қарзидан бош торта олмайди, аммо уни тўлаш муддатлари, процент олиш шартлари қайта кўрилиши мумкин. Халқаро кредит бор экан, ташки қарз бўлиши табиий. Аммо ҳамма гап унинг миқдори билан мамлакатнинг валюта тушумларида. Валюта тушуми яхши бўлса, катта қарздан ҳам қутулиш мумкин. Қарз кам бўлса, лекин валюта топишнинг тайини бўймаса, мамлакат ташки қарзни уза олмайди. Ўта қолоқ ва камбағал мамлакатлар борки, уларнинг ташки қарзи кечиб юборилади ва бу уларга ёрдам бўлади.

Тижорат банклари ягона кредит ташкилоти эмас, албатта, улардан бошқа яна қарз-омонат уюшмалари, сугурта компаниялари, молия компаниялари, инвестиция компаниилари, кредитлаш иттифоқлари, ўзаро қарз бериш фондлари, давлат ва хусусий пенсия фондлари каби молия воситачилари ҳам иш кўради. Булар банклардан таш-

қарида кредит фаолияти билан шугууланувчи ташкилотлари ҳисобланади. Улар банклар билан рақобатда бўладилар.

Кредит муносабатлари молия-кредит ташкилотлари ўртасида ҳам бор. Улар фақат ўз мижозларига эмас, балки бир-бирига ҳам қарз берадилар. Кредит алоқалари ғоят мураккаб ва турли-туман, уларда миллионлаб кишилар иштирок этадилар, уларга турли восита чилар хизмат қиласди. Юқорида кўрсатганимиздек, кредит восита чилари, биринчидан, банклардан иборат бўлса, иккинчидан, банкдан ташқарида иш кўрувчи уюшма, компания ва иттифоқлардан иборат. Уларнинг барчаси фаолиятини банклар банки бўлмиш марказий банк тартиблайди, одатда у давлатга қарашли бўлади. Ўзбекистон жумҳуриятининг «Банклар ва банк фаолияти» тўғрисидаги қонунига биноан Марказий банк «Республиканинг давлат, эмиссион ва захира банки ҳисобланади».¹ Бу банкка пул муоммаси, кредит бериш, ҳисоб-китоб қилиш ва валюта муносабатлари соҳасидаги сиёсатни амалга ошириш вазифаси юқлатилган.

Банкларда катта миқдордаги пул тўпланади ва кредит орқали таъсимиланади. АҚШда 1985 йили 22 та тижорат банки бўлиб, уларнинг ҳар бирида 22 млрд. доллар маблағ бўлган. Улардан энг улкани бўлмиш «Ситикорп оғ Нью-Йорк»нинг маблағи 170 млрд. долларни ташкил этган. Шуниси диккатга сазоворки, барча тижорат банклари маблағи 2275,8 млрд. доллар бўлса, бошқа молия восита чилари маблағи 3159 млрд. долларга тенг эди (1987 й.).

Кредит ташкилотлари пул ва капитал бозорининг фаол иштироқчиси бўлиб бозор иқтисодиётида мустақил роль ўйнайди. Улар ўз мижозларига хизмат кўрсатгани учун даромад оладилар. Банк фойдаси банк тўлаган процент билан у олган процент ўртасидаги фарқдан, унинг харажатлари чегирилгандан сўнг қолган суммага тенг бўлади. Банк даромадининг асосий манбаи процент ҳисобланади. Банк берадиган ва оладиган процент ўртасидаги фарқ маржа деб юритилади. Банклар процентни сиёсатини ишлаб чиқадилар, процентни ўзгартириш орқали пул оқимига таъсир этадилар. Кредит сиёсатини ишлаб чиқиша марказий банклар етакчилик қиласди. Кре-

¹ Ўзбекистон Республикаси. Қонунлар ва фармонлар. Тошкент, «Ўзбекистон» 1992, 81-бет.

дит ташкилотлари ҳам рақобатда, ҳам ўзаро алоқада бўйладилар, фаолиятларини мувофиқлаштирадилар. Кредит ташкилотлари бозор инфраструктурасининг муҳим унсурни сифатида пул бозори иштирокчиларига турли-туман хизматлар кўрсатадилар.

МУСТАҚИЛ ИШ УЧУН ТОПШИРИҚЛАР ВА ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Жамиятда 125 млрд. долларга тенг миллий маҳсулот яратилиб, шундан 60 млрд. доллари миллий даромадга айланди, қолгани қоплаш фондини ташкил этди, унинг 40 млрд. доллари амортизация ажратмаси эди. Давлатнинг бюджет харажати 36 млрд. доллар бўлгани ҳолда даромади 32 млрд. долларни ташкил этди. Орадан 10 йил ўтгач, миллий маҳсулот 220 млрд. долларга етди, шундан 117 млрд. миллий даромад, қолгани қоплаш фондиди бўлиб, унинг 70 млрд. доллари амортизация эди. Шундай вазиятда давлат бюджетининг даромади 67 млрд. доллар, харажати 80 млрд. долларга етди. Ҳисоб-китоб қилиб аниқланг, бюджет қаҷон соглом бўлган? Дастрлабми ёки 10 йилдан кейинми?

2. Электростанция асосий фондлари қиймати 10 млрд. сўм, унинг ҳар йилги амортизация ажратмалари 200 млн. сўмга тенг. Тўқимачилик комбинати асосий фондлари 2 млрд. сўм, ҳар йилги амортизация ажратмалари 200 млн. сўмдан иборат; заргарлик фабрикаси асосий фондлари 3 млрд. сўмни ташкил этади, ҳар йилги амортизация ажратмалари 100 млн. сўмга тенг. Ҳисоблаб кўриб, хулоса чиқаринг ва жавоб топинг: қайси корхона амортизация пули неча йил қарз фонди бўлиб хизмат қила олади, бунинг сабаби нимада?

3. Мижозлар банкка 100 млн. доллар пулни 17 % ҳисобидан қўйдилар. Шу пулни банк 25 % ҳисобидан 3 йилга қарзга берди. Ўртача йиллик инфляция 3 % ни ташкил этди. Пулни қарзга олиш ва қарзга бериш сарфлари 2 млн. долларни ташкил этди. Ҳисоблаб кўрингчи, инфляцияни назарда тутсак, банк олган маржа ва фойда реал қанча долларни ташкил этди?

4. Қўйидаги саволларга жавоб топинг:

а) Нима сабабдан молиянинг турли функциялари бор, улар ўзаро қандай боғланади?

б) Молия бозори, пул бозори, қимматбахо қоғозлар бозори, қарз капитали бозори, умуман, капитал бозори

деган тушунчаларнинг қандай умумийлик ва фарқли то-
монлари бор?

в) Махсус мақсадли фондлар билан хайрия фондла-
рининг қандай фарқи бор?

г) Молия тизимининг қандай унсурлари бўлади?

д) Молиявий муносабатлар билан кредит муносабат-
ларининг фарқи борми?

е) Молия ресурси нима, унинг манбалари қандай?

ж) Солиқ тизими нималардан иборат?

з) Сугурта бозори нима, унинг объекти ва субъекти
қандай?

5. Қуидаги тест саволларига берилган тўғри жавоб-
ларни ташлаб олинг:

а) Қайси корхона, ташкилот капитал бозорига хизмат
қилади: тижорат банки, фонд биржаси, товар биржаси,
савдо уйли, меҳнат биржаси, сугурта компанияси, ўзаро
ёрдам кассаси, истеъмолчига кредитга мол берувчи мага-
зин, валюта аукциони.

б) Ҳаридорлар қайси қимматбаҳо қоғозни афзал қў-
радилар: оддий акция, имтиёзли акция, компания заёми
облигацияси, давлат заёми облигацияси, чет эл заёми
облигацияси, чек, вексель, хазина мажбуриятлари.

Топшириқларнинг тўғри бажарилишини дарслик
ёрдамида ўзингиз текшириб кўринг.

XIX БОБ

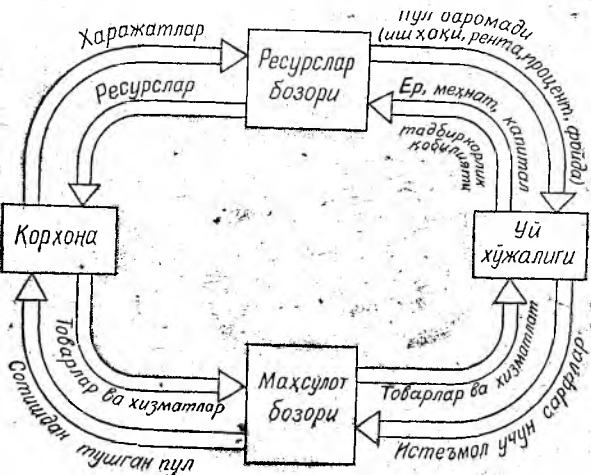
УМУМИҚТИСОДИЙ МУВОЗАНАТ. ИҚТИСОДИЁТНИНГ ТАРТИБЛАНИШИ

1. Макроиқтисодиётдаги доиравий ҳаракат

Ҳар қандай иқтисодиёт доимо янгиланиб, доиравий
ҳаракатда бўлади. Бу ресурслар ва яратилган товарлар
ҳамда хизматларнинг ҳаракати тарзида юз беради. Илга-
ри айтиб ўтганимиздек иқтисодиёт фирмалар (корхона-
лар) ва уй хўжаликлари фаолиятидан иборат бўлган
иккι таркибий қисмдан ташкил топади. Маълумки, фир-
малар—корхоналар (завод, фабрика, фермер хўжалиги,
жамоа хўжалиги, ва бошқалар) товарлар ва хизматлар
яратадилар, бунинг учун ресурсларни сарфлайдилар. Шу
ерда ишлаб чиқариш омилларининг ҳаракати бошланади.
Иқтисодиётнинг бошқа томонида уй хўжаликлари
туради, улар оиласаларга бирлашган истеъмолчилардан
ташкил топади. Яратилган товарлар ва хизматлар оила-

да истъемол этилгац, уларнинг ҳаракати тугалланиб яна янгида бошланади. Истъемол этиш учун эса товар ва хизматлар уй хўжаликларининг пул даромадларига айирбош этилади. Уй хўжалигида яшайдиганлар ишлайдиган ва ишламайдиган кишилардан иборат. Ишлайдиганлар фирмаларда ишлаб чиқарувчи бўлсалар, уй хўжалигида истъемолчи вазифасини ўтайдилар.

Истъемол яратилган турли-туман товарлар ва хизматларнинг кишилар томонидан ўз эҳтиёжларини қондириш учун ишлатилишини билдиради. Иқтисодиёт бу маҳсулот ва хизматларнинг фирмалар ва уй хўжаликлири ўртасидаги ҳаракати демакдир, чунки улар шу жарапёнда ишлаб чиқаришдан истъемол сари боради. Шу икки нуқта оралиғида тақсимлаш ва айирбошлаш жараёнлари туради. Уй хўжаликларининг икки жиҳати бор. Биринчидан, улар истъемолчи сифатида товарлар ва хизматлар сотиб олсалар, иккинчидан, фирмаларга ресурслар етказиб берадилар. Маҳсулот ва ресурсларнинг фирмалар билан уй хўжаликлари ўртасидаги ҳаракати узлуксиз боради, уни тўхтатиш мумкин эмас, чунки бу истъемолни тўхтатиб туриш билан баробардир, инсон эса истъемолсиз яшай олмайди. Мазкур ҳаракат жамият хаётининг энг муҳим шарти, уни умумиқтисодий доиравий оборот ёки макроиктисодий оборот (ҳаракат) деб аташади, чунки бу ҳаракат доирасига барча иқтисодий субъектлар тортилади ва у бутун жамият миқёсида юз беради. Уни қўйидагича тасвирлаш мумкин (31-расм).

31-расм. Иқтисодий оборот.

Расмда бир-бирига йўналган икки оқим тасвирангандан. Улардан бири ресурслар, яъни ишлаб чиқариш омиллари оқими бўлиб, соат стрелкасига акс ҳаракатда кўрсатилиган. Иккинчиси эса, товар ва хизматлар оқими бўлиб, унинг ҳаракати соат стрелкаси ҳаракати тарзида юз беради. Ресурслар уй хўжаликларидан ишлаб чиқариш (фирмалар) томон ҳаракат қиласиди, бу ҳаракат ресурслар бозори орқали юз беради. Уй хўжаликлари ўз ресурсларини мулкдорлар сифатида бозорга чиқарадилар. Ресурслар шу ерда фирмаларга сотилади. Фирмаларнинг ресурсе учун сарфлаган пули улар учун ишлаб чиқариш ҳаражати бўлса, уй хўжаликлари учун даромад (пул тушум) бўлади. Ресурс учун тўланган пул унинг эгалари га ҳар хил шаклда (иш ҳақи, фойда, процент, рента шаклида) тегади. Бу ресурсларнинг турига боғлиқ. Ресурс иш кучи бўлса иш ҳақи, капитал бўлса фойда, ер бўлса рента тегади. Ресурс учун унинг эгалари олган пулнинг бир қисми ўз истеъмолини қондирин учун кетади, яъни истеъмол товарлари ва хизматларни харид этиш учун сарфланади, бинобарин, бу пул истеъмол бозорига чиқади, товарларга бўлган талабни билдиради. Мазкур пулга товарлар ва хизматлар сотиб олингач, у фирмаларнинг пул тушумига (даромадига) айланади. Ишлаб чиқариши янгилаш зарурати шу пулга ресурс олишни талаб қиласиди, бинобарин, у қайтадан ресурс бозорига чиқади. Бу ердаги рақобат ва ресурсларнинг нафлиги таъсири остида уларнинг нархи шаклланади, улар қайтадан сотиб олинади, уларнинг ҳаракати янгидан бошланади. Макроиқтисодий доиравий оборотда истеъмол янгидан бошланади. Макроиқтисодий доиравий оборотда истеъмол янгидан ресурслар ҳосил этади, яъни иш кучи, капиталнинг тикланиши ва ўсиши юз беради. Хуллас, ресурслар ва маҳсулотлар бозор орқали узлуксиз доиравий ҳаракатда бўладилар. Аммо айтилган икки оқим бир-бирига мос келгандагина иқтисодиёт равон ривожланади. Бундай мослих бўлиши учун оқимлардаги турли унсурлар муайян мувозанатда бўлиши керак. Икки оқимли ҳаракат доирасида иқтисодий субъектлар ўз манбаатини кўзлаб иш юритадилар, улар керакли товарлар ва ресурсларни бозордан ўз билганича танлаб оладилар, лекин улар ўз хатти-ҳаракатларини олдиндан келишиб олмайдилар, балки бозорга биноан иш кўрадилар, бозор уларни бир-бирига боғлайди. Иқтисодий алоқалар макроиқтисодиётда унинг турли томонлари ўртасида мувозанат бўлишини талаб қиласиди. Макроиқтисодий жараён гоят мураккаб, у

миллионлаб товарлар ва хизматлар яратилишини, уларни миллионлаб эҳтиёжи ҳар хил кишилар истеъмол этишини билдиради. Иқтисодий оборотга экспорт ва импорт таъсир этади, даромадлар дарҳол ишлатилмай, уларнинг бир қисми жамгарилади ва инвестицияга хизмат қўлади, бойлик тўплаш юз беради.

Маҳсулотларни шартли равишда ишлаб чиқариш **воситаларига ва истеъмол буюмларига ажратиш мумкин**. Биринчи турдаги маҳсулотни яратган соҳалар ишлаб чиқаришнинг **биринчи** (I) бўлинмаси, яъни ишлаб чиқариш **воситаларини ишлаб чиқариш** деб аталади. Истеъмол маҳсулотларини яратувчи соҳаларни **иккичи** (II) бўлинма, яъни истеъмол буюмларини ишлаб чиқариш деб юритилади. Бундай бўлиниш назарий таҳлилда қўлланади. Ҳар иккала бўлинмада ресурслар ишлатилади, аммо яратилган маҳсулотларнинг иқтисодий аҳамияти бир хил әмас. I **бўлинмада** ресурслар яратилади, ўз-ўзидан маълумки, улар ресурслар бозорига тушади, шу ерда тақсимланиб яна қайтадан ишлаб чиқаришга оқиб келади. II **бўлинма** маҳсулоти товарлар ва хизматлар бозорига келиб тушади, шу ерда тақсимланиб, кишиларнинг истеъмолига, яъни уй хўжаликлари ихтиёрига келади. Бу ерда улар меҳнат ресурсларини тақроран яратишга хизмат қиласидилар. Ўз навлатида ресурслар ҳам ишлаб чиқаришга йўл олади. Иқтисодиёт бир маромда, мутта-сил ривожланиб бориши учун I **бўлинма маҳсулоти ресурсларидаги талабга**, II **бўлинма маҳсулоти товар бозоридаги талабга** мос бўлиши керак. Ҳар иккала бўлинма биргаликда жами ижтимоий ишлаб чиқариш бўлганидан, уларнинг ялпи маҳсулоти (жами маҳсулот) ҳамма бозорлардаги **умумий талабга мувофиқ** бўлиши керак. Мана шундай умумий мувозанат бўлиши учун хусусий мувозанатлар таъминланиши шарт. Бу тақрор ишлаб чиқаришда юз беради.

2. Тақрор ишлаб чиқаришнинг асосий пропорциялари

Иқтисодий пропорциялар ишлаб чиқаришнинг турли томонлари ўртасидаги **нисбатлар бўлиб**, уларни таъминлаш иқтисодий ўсишнинг талаби ҳисобланади.

Маълумки, миллий маҳсулот таркибан турли қисмлардан иборат бўлиб, улардан ҳар бирининг ўз вазифаси бор

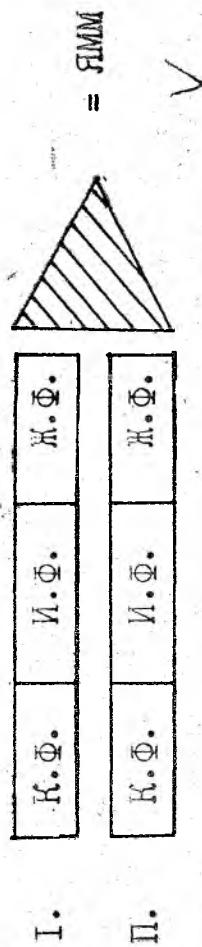
ва улар маълум мақсад йўлида ишлатилади. Миллий маҳсулот қиймат (пул) жиҳатидан амортизация ажратмаси, иш ҳақи ва фойдадан иборат. Ишлаб чиқариш соҳасида мана шу қисмларга монанд келадиган маҳсулотлар яратилади. Амортизацияни ифодаловчи маҳсулот сарфланган ишлаб чиқариш воситаларининг ўрнини қоплашга ишлатилади, иш ҳақи ифодаси бўлган маҳсулот иш кучини тиклашга, уни кўпайтиришга сарфланади. Фойданни билдирувчи маҳсулот асосан ишлаб чиқаришни ўтириш учун қўшимча ресурсларга айланади, қисман эса истеъмолга кетади. Ҳар иккала бўлинмада ҳам маҳсулот мана шундай таркибга эга бўлади Яратилган маҳсулот таркибида ишлаб чиқариш воситаси ҳамда истеъмол буюми бўла оладиган товарлар ва хизматлар мавжуд. Шу боисдан уларнинг истеъмол этилиши натижасида ишлаб чиқариш омиллари тикланибгина қолмай, уларнинг ўсиши ҳам юз беради. Маҳсулот унинг қайси мақсадлар учун ишлатилишига қараб қоплаш фонди, истеъмол фонди, жамғариш фонди каби турли фондларга тақсимланади. Қоплаш фонди моддий жиҳатдан илгари сарфланаб кетган воситалар ўрнини қоплашга ярайдиган товарлар ва хизматлардан иборат. Масалац, маҳсулот таркибига кирувчи машина ишлатиш туфайли эскириб тамом бўлган машина ўрнини қоплай олади, янги бино эскисининг ўрнида тикланади. Истеъмол фондини ташкил этувчи маҳсулотлар кишиларнинг тирикчилик эҳтиёжини қондира олади, чунки улар биринчи навбатда шу мақсадда яратилгац, шу сабабдан ҳам ишлаб чиқариш воситаси бўла олмайди. Масалан, истеъмол фондига кирувчи озиқовқат моллари кишиларнинг овқатланиши эҳтиёжини қондиради. Жамғариш фондига кирувчи маҳсулотлар ишлаб чиқариш воситаларидан-ресурслардан иборат. Уларни қўшимча ресурс сифатида ишлаб чиқаришни ўтириш учун ишлатиш мумкин.

Айтилган фондларни ташкил этувчи маҳсулотлар ресурслар ва товарлар бозорида пул маблағларига айирбошлилангандан сўнг ишлаб чиқариш йўлида ёки шахсий эҳтиёжларни қондириш учун ишлатилади.

Маҳсулотнинг турли фондларга ажralиши ҳар иккала бўлинмага хос (31а-расм).

К. Ф. — қоплаш фонди, И. Ф. — истеъмол фонди, Ж. Ф.— жамғариш фонди, ЯММ — ялпи миллий маҳсулот. Бу маҳсулотнинг натурал—буюм сифатидаги таркибий қисмларидирки, уларга пул шаклида ҳисобланган маҳсулотнинг турли қисмлари мос келиши зарур. **Маҳсулотнинг**

Махсулот таркиби

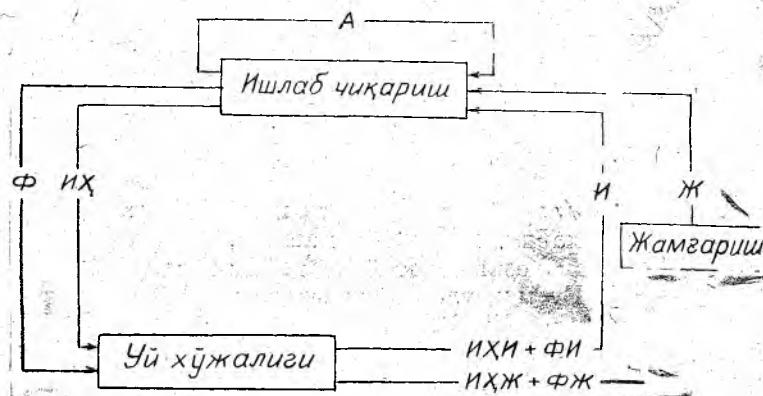

34 а -расм.

турли қисмлари биргаликда ресурслар ва товарлар бозорига чиқарилган товарлар таклифини билдиради. Энди бу бозордаги талаб қандай эканини билиш учун нутек шаклидаги турли даромадларни кўриб чиқамиз. Бунинг учун оддий бир тасвирни чизамиз (32-расм).

Киймат шаклидаги маҳсулот турли қисмларининг ҳаракати

Киймат шаклидаги маҳсулот турли қисмларининг ҳаракати

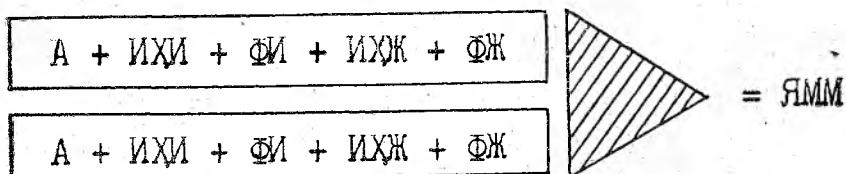

32-расм.

Бу тасвирда Φ — фойда, $I\chi$ — иш ҳақи, $I\chi I$ — иш ҳақининг истеъмол этилган қисми, ΦI — фойданинг истеъмол учун кетган қисми, $I\chi \mathcal{J}$ — иш ҳақининг жамгарилган қисми, $\Phi \mathcal{J}$ — фойданинг жамгарилган қисми, А — амортизация ажратмаси.

Шу тасвир асосида пропорцияларни тушуниш учун шартли равишда амортизация фақат бир йил юз беради, унинг ажратмаси банкка ўтмай корхона қўлида қолади деб олайлик, иккинчидан, иш ҳақи ва фойданинг жамгарилган қисми тўла-тўқис инвестицияга айланади деб фарз қиласиз; учинчидан, такрор ишлаб чиқаришда давлат қатнашмайди деб ҳисоблаймиз.

Мазкур шартлар асосида иккала бўлинмадаги маҳсулотнинг пул шаклидаги таркибини қуидагича ифодалаймиз (33-расм).

33-расм.

Кўрсатилган пул шаклидаги маҳсулотнинг ортида муайян моддий шаклидаги маҳсулотлар туради. Маълумки, I бўлинманинг маҳсулоти ишлаб чиқариш воситаларидан, чунончи машина-механизм, асбоб-ускуна, ашё-материал, ёқилғи-энергия ва ҳар хил ишлаб чиқариш хизматларидан иборат.

Булар ишлаб чиқариш истеъмоли учун мўлжалланган, шу сабабли улар ҳар иккала бўлинмада сарфланган воситалар ўрнини қоплаб, жамгаришни моддий жиҳатдан таъминлай олади, бинобарин, мазмунан **инвестицион товар** бўлади. Улар кишиларнинг шахсий истеъмолни қондира олмайди. Масалан, машина, металл ёхуд нефть ҳеч қачон озиқ-овқат ёки кийим-кечак ўрнини боса олмайди. Бу маҳсулотларни фақат ишлаб чиқаришда кўллаш мумкин. Шундай экан, I бўлинмада ишловчилар ўзлари яратган маҳсулотни ўзлари истеъмол этса олмайдилар. Шу маҳсулотнинг иш ҳақи ва фойдани ташкил этадиган ва шахсий истеъмолга кетадиган қисми бозорда II бўлинма бозорга чиқарадиган истеъмол буюмларига алмаштириши, айирбошланиши керак. Акс ҳолда I бўлинмада ишловчилар ва улар оиласининг тирикчилик эҳтиёжи қондирилмайди.

II бўлинмага келсак, унинг маҳсулоти истеъмол буюмларидан иборат бўлганидан, у шахсий эҳтиёжларни қондира олади, лекин ишлаб чиқариш фаолиятини таъминлаш учун ярамайди. Масалан, оёқ кийими, ёғ, шакар ёки гиламни ҳеч қачон ишлаб чиқаришда трактор, станок, тепловоз, кўмир ёки мазут ўрнига ишлатиб бўлмайди. Маҳсулотнинг қоплаш фонди ва жамгариш учун кетадиган қисми, албатта, бозорга чиқарилиб, у ерда I бўлинманинг истеъмолга кетадиган даромадни ифодаловчи маҳсулотига айирбошланиши лозим, акс ҳолда I бўлин-

мада ишловчилар тирикчилик қила олмайды, II бўлинма корхоналарида эса инвестиция юз бермайды, яъни сарфланган воситалар ўрнини қоплаш ва реал жамгаришни амалга ошириб бўлмайды. Шу сабабли ҳар иккала бўлинма бир-бирининг маҳсулотига талаб билдиради ва бир-бирига товарлар таклиф этади. I бўлинма талаби истеъмол фондига, II бўлинма талаби эса қоплаш ва жамгариш фондига тенг бўлади. Бу қўйидаги тенглик шаклига эга:

$$ИФ = II КФ + II ЖФ$$

бу тенгликда бўлинмаларниң талаби, айни бир вақтда уларниң таклифини ҳам билдиради. II бўлинманинг инвестиция товарларига талаби ($КФ + II ЖФ$), айни вақтда уни I бўлинмага билдирган таклифи бўлади. Худди шу нарса I бўлинмага ҳам хос. У ҳам ўзининг истеъмол буюмларига талабини II бўлинмага ўзи таклиф этган инвестиция товарларини алмаштириш орқали қондира олади.

Юқоридаги нисбатни маҳсулотнинг қиймат жиҳатидан тузилишига қараб, қўйидагича тенглик шаклида ёзиш мумкин:

$$\begin{aligned} ИФ &= ИХИ + ФИ \text{ ва } ЖФ = ИХЖ + ФЖ \text{ бўлганидан} \\ &I (ИХИ + ФИ) = II A + II (ИХЖ + ФЖ). \end{aligned}$$

Бу тенглик шуни кўрсатадики, I ва II бўлинма маҳсулотлари алмасилганда қиймат ва пул жиҳатидан ҳам уларниң турли қисми бир-бирига тенг бўлиши керак, яъни I бўлинмадаги иш ҳақи ва фойданинг истеъмолга ажратилган қисми, II бўлинмадаги амортизация ва иш ҳақи билан фойданинг жамгарилган қисмларига тенглигининг таъминланиши зарур.

Ишлаб чиқаришда яна бир пропорция борки, у I бўлинманинг жамики маҳсулоти ҳар иккала бўлинмалардаги қоплаш фонди ва жамгариш фондининг йигиндисига тенг бўлиши керак. Буни қўйидаги тенгликда ифодалаш мумкин:

$$I (КФ + ИФ + ЖФ) = I (КФ + ЖФ) + II (КФ + ЖФ).$$

Бу нисбат шундан дарак берадики, I бўлинманинг маҳсулоти миқдорин ва таркибат иқтисодиётнинг инвестицияга бўлган талабини қондира олиши керак, акс ҳолда иш-

лаб чиқаришнинг моддий асоси тикланмайди ва англанмайди, бусиз эса иқтисодий ўсиш юз бермайди. Айтилган нисбатни маҳсулотнинг ишлатилиши ва қиймат шаклидағи ифодасини инобатта олиб, қуйидаги тенгликка айлантириш мумкин:

$$I(A+IX_1+\Phi) = I(A+IX_1\bar{J}+\Phi\bar{J}) + II(A+IX_1\bar{J}+\Phi\bar{J})$$

Бу дегани I бўлинмадаги амортизация, иш ҳақи ва фойдани ифодаловчи маҳсулот иккала бўлинмадаги амортизация, иш ҳақи ва фойданинг жамғарилган қисмини ифодаловчи маҳсулотга тенг бўлиши зарур. Бу тенглик ишлаб чиқаришни янгилаш учун зарур бўлган инвестиция муаммосининг ҳал этилишини билдиради. Тенглик таъминлангандага бозордаги инвестиция товарларининг таклифи ишлаб чиқариш учун зарур маҳсулот ва хизматлар талабига мос тушади. Талаб ва таклиф мувозанатта келади, ишлаб чиқариш равон ўсади.

II бўлинмага келсак, унинг маҳсулоти ҳам маълум пропорцияларни таъминлади. Унинг жамики маҳсулоти ҳар икки бўлинмадаги истеъмол фондига тенг бўлиши шарт. Шундагина икки бўлинмада ишловчиларнинг тирикчилик талаби қондирилади, иш кучи тақороран яратилиб, ишлаб чиқаришнинг янгилиниши юз беради. Бу тенгликни қуйидагича ёзиш мумкин: $II(K\bar{F}+I\bar{F}+\bar{J}\bar{F}) = I\bar{F}+II\bar{F}$. Бу тенгликни ЯММ таркиби жиҳатидан қуйидагича ўзгартириш мумкин: $II(A+IX_1+\Phi) = I(IX_1+\Phi\bar{I})+II(IX_1+\Phi\bar{I})$. Бу тенглик ҳар икки бўлинмада ишловчилар ва тадбиркорлик қилувчиларнинг пул даромади керакли истеъмол буюмларига алмашиб, улар талаби қондирилганлигини англагади.

Кўриб чиқилган тенгликлар мазмунан жамиятдаги ялпи талаб ва таклиф мувозанатини билдиради. Бу ўзиға хос умумий, яъни макроиқтисодий ҳамда назарий мувозанатдир. Аммо бундан ташқари хусусий мувозаналар ҳам бор. Мувозанат микроиқтисодий даражада ҳам бўлади ва мувозанат турлари бир-бираини тақозо этади.

3. Мувозанат турлари

Мувозанатлашган иқтисодиёт бир меъёрда ривожланиши ва фаровоиликни таъминлай олади. Мувозанатни таъминлашнинг тарихан икки усули усули бўлган: бозор усу-

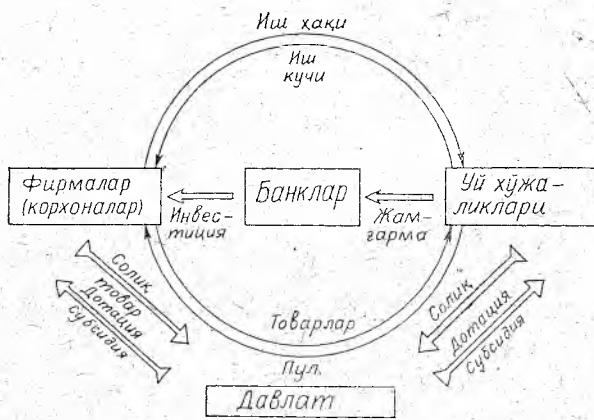
ли ва режали усул. Биринчи усул бозор иқтисодиёғига, иккинчиси эса тоталитар-социалистик иқтисодиётга хос бўлган. Соғ равишда ҳар иқжало усул ҳам тўла мувозанатни таъминлай олмайди. Гарихий тажриба шунни кўрсатдики, бозор механизми билан давлат механизми биргаликда амал қилган, бир-бирини тўлдирган ҳолдагина мувозанатларни оздири-кўпdir бир меъёрда таъминлаб, муттасил иқтисодий ўсишга эришиш мумкин. Мана шундай аралаш усулда мувозанатлаштириши кўпчилик мамлакатларда ўзини оқлади.

Иқтисодиётдаги мувозанатлар тенглик пропорциялари (нисбати) нинг ташқи ифодасидир. Мувозаватни нинг кўриниши, тури кўп, чунки иқтисодиётнинг ўзини турли жиҳатлари ўртасидаги мураккаб алоқа-богланишлар гоят беҳисоб. Улардан энг муҳими ижтимоий талаб билан таклиф ўртасидаги мувозанатдир.

Талаб жамики пул билан таъминланган эҳтиёжни билдириб, муайян, вақтда жамиятни ҳаёт кечириши учун қанча ва қандай таркибдаги товарлар ва хизматлар сотиб олиш зарурлигини билдиради. Шунга мос равишда бозорда керакли маҳсулот ва хизматлар таклиф этилиши керак. Талаб билан таклиф мувозанат ҳолатига келгандага товарлар сотилиб, эҳтиёж қондирилади, ресурслар тўла тикланиб, ишлаб чиқариши тақрорланади. Талаб билан таклиф мувозанати истеъмол билан ишлаб чиқариш ўртасидаги алоқа-богланишларни билдиради, унга бозордаги нарх-наво механизми орқали эришилади. Нархнинг ҳамма турлари ўзгариб туради, бу эса талаб-таклифда равонлик ҳосил этади, яъни улар нархга жавобан ўзгарадилар, шу йўсинда мувозанатлашувга мойил бўладилар. Бу ишлаб чиқариш билан истеъмол ўртасидаги мувозанатнинг бозордаги кўринишидир. Ҳар доим ишлаб чиқариш бирламчи, истеъмол эса ундан ҳосила бўлади. Ишлаб чиқариш керакли товарлар ва хизматларни яратиб, истеъмолнинг даражаси ва таркибини белгилайди. Ўз навбатида истеъмол борасида эҳтиёж шаклланади ва ўсади, бу эса ишлаб чиқаришда ўзгаришларга туртки беради. Истеъмол жараённада эски товарларнинг ишлатилиши камаяди, бу уларни янги товарлар билан алмаштириш талабини қўяди. Айтилган мувозанат ресурсларнинг турли соҳалар ўртасида қайта тақсимланиши орқали юз беради, чунки истеъмол учун аҳамияти қисқарган ёки аҳамияти тамомила қолмаган товарларни яратишда иштирок этувчи ресурслар, янги товарлар яратиш томон йўналтирилади.

Иқтисодиётдаги силжишлар пул даромади ва харажатида ҳам кўринади. Шу боисдан бозор иқтисодиёти учун уй хўжаликлари даромади билан уларнинг харажатлар ўртасидаги мувозанат ҳам аҳамиятлидир. Киншилар ЯММ дан ўз ҳиссасини дастгаб пул шаклида оладилар, сўнгра бу пулни бозорда товарларга айирбоштаб тирикчилик қиласидилар. Иқтисодий ўсиши юз берини учун барча даромадлар маҳсулот, яъни товар харид этиш учун сарфланниши керак, аks ҳолда маҳсулотнинг барқисми ортиб қолади. Амалиётда шундай бўлиб ҳам турди, даромадларнинг бир қисми истеъмолдан чиқарилиб, жамғарилади. Шу қисм қайтадан ресурсларга айланмайди, натижада ишлаб чиқариш қувватларининг бир қисми бекор турди, ишловчиларнинг бир қисми ишез қолади. Шу сабабли ҳар хил йўллар билан товар сотилиши кўпайтирилиб, жамғарилган даромадлар ресурслар ҳаракатига жалб этилади ва аҳоли пул жамғармаларини молия бозори орқали капиталга айлантирилади, яъни улар ишлаб чиқаришга капитал сифатида жойлаштирилади. Демак, мувозанатни таъминлаш учун **жамғарилган даромадни инвестицияга айлантириши** керак бўлади.

Бозор иқтисодиётида ЯММ пинг ҳаракати пул оқими ҳаракати воситасида юз беради. Шу сабабли пул **массаси** билан товарлар ва хизматлар массаси ўртасида мувозанат талаб қилинади. Пул ҳаракати, маҳсулот ва хизматлар ҳаракати икки иқтисодий оқим бўлар экан, улар бир-бирига мувофиқ бўлмаса, иқтисодиёт издан чиқади. Пул массаси ҳар доим товарлар массаси билан таъминланиши керак. Агар пул массаси ортиб кетса, айтилган мувозанат бузилади, чунки пул ҳаракати билан маҳсулот ҳаракатида **номутаносиблик** келиб чиқади. Натижада ишлаб чиқаришдаги бошқа пропорциялар ҳам бузила бошлияди. Мувозанаттага эришин гоят мураккаб муаммога айланади, чунки бундай шароитда халқ хўжалигининг турли қисмлари ўртасидаги узвий ботлиқликни таъминлаб бўлмайди. Фақат бозор механизми орқали мувозанатларни таъминлаш қийин бўлади, натижада бу ишга давлатнинг аралашуви зарур бўлиб қолади. Давлат йирик иқтисодий субъектга айланади, миллый даромаднинг катта қисми давлат қўлидан ўтади, давлат шу қисмни таксимлайди ва ишлатади. Давлат инвестиция билан шугуулланади ва йирик истеъмолчига айланади. Шу боисдан макроиктисодий оборотда давлатнинг роли кучаяди. Буни қўйидаги расмда кўриш мумкин (34-расм). Расмда шунун кўриш мумкинки, давлат иқтисодий субъ-

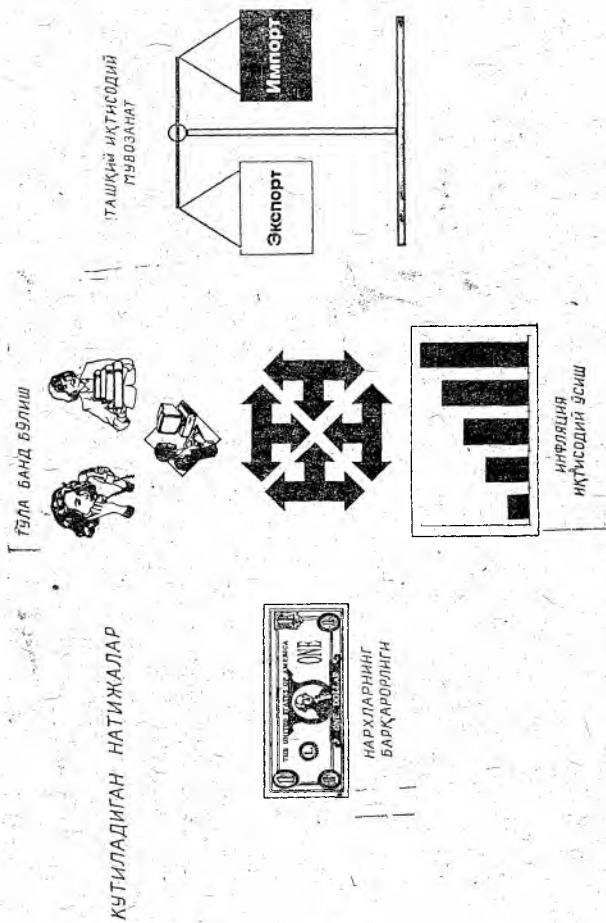

34-расм. Давлатнинг иқтисодга таъсири.

ект сифатида бошқа субъектлар билан доимий алоқада бўлади. У фирмалар ва уй хўжаликларидан солиқлар олади, айни вақтда уларга товарлар ва ҳар хил хизматлар кўрсатади. Давлат пул билан ресурслар ва товарлар бозорига чиқади, у ердан керакли буюмлар ва хизматларни сотиб олади, чунки улар давлат корхоналари ва идораларининг истеъмолини қондиради. Давлат қўлида катта пул маблағлари тўпланади. XX аср бошларида давлат бюджетига тушган маблағлар ЯММ нинг 5—10% га тенг бўлса, ҳозир у ривожланган мамлакатларда ЯММ нинг 40—50% га етиб қолган. Бу маблағ иқтисодий оборотга киритилади. Давлат ЯММ яратишда ва уни таҳсиллаб, истеъмол этишида қатнашиб, иқтисодий мувозанатни таъминлашда иштирок этади. Давлат ўз сиёсати билан ҳам ишлаб чиқариши ўстиришга, унинг таркибини ўзгартиришга, бинобарин, мувозанатларга таъсир этади.

Иқтисодиётнинг мувозанатлашувидан қўйидаги идеал натижалар кутилади (35-расм).

1. Тўла иш билан бандлик. Ишга талабгорларни иш жойи билан таъминлаб, уларнинг самарали меҳнат қилишига эришишни, шу билан биргалликда келажакда иқтисодиётнинг ўслиши учун минимал меҳнат резерви қолипини билдиради. Иқтисодий ривожланган малакатларда тўла бандлик ишга талабгорларнинг 96—98% ишла-

35-расм. Ихтиносиди тартиблари.

* Инфляциянан деб ўқилсиз.

тани ҳолда уларнинг 2—4% меҳнат резервида туришини билдиради. Тўла банд бўлиш — бу унумли иш билан банд бўлиш, яъни юксак меҳнат унумдорлигини таъминланган ҳолда, барча меҳнат ресурсларидан иқтисодий ўсип йўлида фойдаланишини билдиради.

2. Инфляциясиз иқтисодий ўсипшига эришиш умумиқтисодий барқарорликни билдиради. Иқтисодиёт бир маромда ўсиб боради, шунга мувофиқ равишда пул масаси ортади. Иқтисодий ўсип фаровонликни таъминлаш учун етарли бўлади ва етарли даражада инвестиция билан таъминланади.

3. Нарх-наво барқарорлигига эришиш нархларнинг қотиб қолини эмас, балки уларнинг ишлаб чиқариш ҳолати ва пул массасига мос равишда ўзгаришини билдиради. Нархларнинг мутлақ даражаси эмас, балки уларнинг нисбий даражаси барқарорлашуви керак, улар инфляция таъсиридан ҳоли бўлиши талаб қилинади.

4. Ташқи иқтисодий алоқаларнинг ифодаси бўлган тўлов балансида тенглик бўлиши керак. Экспорт ва ташқарида келадиган бошқа тўловлар суммасига, импорт ва ташқарига кетадиган бошқа тўловлар суммасига мувофиқ бўлиши зарур. Мамлакатнинг хориждаги харажати ўша ердаги даромадига тенглиги талаб қилинади. Ташқи иқтисодий алоқалар мамлакатни агадий қарздор ва қарам қиласлиги шарт. Ташқи қарз уни тўлай олиш даражасида бўлиши керак.

Айтилган натижалар уларга интилиш бўлишини билдиради, аммо уларга эришиш муқаррарлигини билдирайди, чунки мувозанатларнинг ўзи агадул-абад бузилмай турмайди. Тараққиёт мувозанатларнинг бузилиши ва тикланиши, яна бузилиб ва қайтадан ҳосил бўлиш жараёнининг узлуксиз давом этишини билдиради. Шу сабабли иқтисодий ўсип нотекис боради.

Мувозанатлашув иқтисодиётнинг тартибига туширилишини билдирадиги, у ҳар хил йўллар билан амалга ошади.

4. Иқтисодиётни тартиблашининг бозор механизми

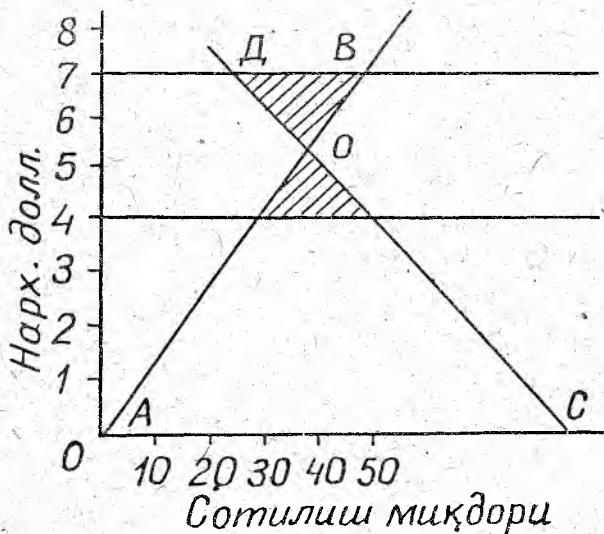
Тарихан тартибсиз, ўзи бўларчиликка асосланган, ёввойи иқтисодиётдан, тартибланиб турувчи, цивилизациялашган бозор иқтисодиётита ўтиш юз беради. Иқтисодиётни тартиблаш — бу ундаги турли бўғинлар фаолиятининг бир-бирига бояганиши ва мос ҳолда ривожланиб боришидир. Иқтисодиётни тартиблаш икки усулда юз

беради. Бирин режали тартиблаш. Бунда хўжалик фаолияти ишидан-игнасида бир марказдан туриб режалаштирилади. Нимани, қанча ишлаб чиқариш, уни кимга бериш, ташқаридан нимани олиш — буларнинг ҳаммаси давлат режасида белгиланади. Бу режалар корхона, тармоқ ва соҳалар учун мажбурий, улардан четта чиқиш мумкин бўлмайди. Режали иқтисодиётда эҳтиёж, ишлаб чиқариш ва ресурсларни боғлашга интилиш бўлса-да, бу кутилган самара бермайди. Гап шундаки, режалаштириш орқали корхона фаолиятини жамият талаб-эҳтиёжи билан боғлаш мушкул. Тартиблашнинг режали усули то-талитар иқтисодий тизимга хос бўлади. Иқтисодиётни тартиблашнинг бозор механизми, бозор усули ҳам мавжуд. Бу механизм бозор регулятори (тартиблаш воситаси) таъсирига асосланади. Регулятор орасида нарх етакчиллик қиласди. Нарх ўзгаришларига хўжалик фаолиятининг мослашиб бориши иқтисодиётни тартиблаб туради. Тартибланиш ресурсларни жойлаштириш ва ишлатишнинг талаб-эҳтиёжга монанд юз беришидир.

Бозор механизми талаб ва таклиф ўйинига, уларнинг мос бўлиш ёки бўлмаслигига асосланади ва нархда ўзини намоён қиласди. Нарх иқтисодий хатти-ҳаракатларни ўзаро боғлаб, иқтисодиётда координация (мувофиқлаштириш) вазифасини бажаради. Нархнинг ошиши талаб ўсишини билдиради. Уни қондириш учун ишлаб чиқаришни кўпайтириш зарур, бунинг учун ўз навбатида янги ресурсларни ишга солиш, қўшимча маҳсулот олиш, уни сақлаш, ташиб ва истеъмолга етказиш керак бўлади. Бу ишни турли соҳалар ва корхоналар бажаради. Нарх ошиши қўшимча товар ишлаб чиқаришни манфаатли қиласди, сабаби шуки, унда қатнашувчилар фойдани кўпроқ олабошлийдилар. Туғли етишмай қолиб, унинг нархи З мингдан 40 минг иенгача ошиди, деб фараз қиласдик. Бунга жавобан туфли ишлаб чиқаришни кўпайтириш зарур. Бу ўз навбатида туфли яратиш учун керак барча машина, асбоб-анжом, хом ашё, материалларга талабни ошириб, уларнинг нархини ҳам кўтаради, натижада уларни ишлаб чиқаришдан манфаатдорлик пайдо бўлади. Транспорт, омбор хўжалиги ва савдо-сотиқ ишлари ҳам кенгайтирилади. Қарабисзки, турли соҳалар ва корхоналар ҳаракатта тушиб, туфли сотишни кўпайтириш мақсадида ўз фаолиятини бозор орқали боғлайдилар, шу йўсинда координация юз беради, бозор воситасида ўзаро ҳамкорлик келиб чиқади. Талаб камайиб, нарх тушиб кетса, маълум маҳсулотни ишлаб чиқариш-408.

ни қисқартириш, унинг ўрнига бошқасини ишлаб чиқариш ҳаракати бошланади ва шу хусусда ҳам турли корхоналар ва тармоқлар фаолиятини координациялаш юз беради. **Нарх регулятор сифатида инстеъмолни ҳам координация** этади. Нарх ошганда харидорлар ҳаракати ҳам ўзгариши, улар товарларни кам оладилар, уларни бошқаларга ҳам қолдирадилар. Нарх пасайтганда харидорлар товар нафлиги камайди деб ҳисоблайдилар ва уни бошқа товар билан алмаштирадилар. Натижада шу бошқа товарни ишлаб чиқаришга асосланган, бу товар ишлаб чиқариш эса ўз навбатида меҳнат рақсимотига таянадики, бу ишлаб чиқаришни чуқур ихтисослашувга олиб келади. **Ихтисослашув бозорга мослашини учун турли корхоналар фаолиятининг координациясини талаб қиласиди.** Ана шу координациялаш ишини нарх бажаради. Агар давлат нархга аралашиб, уни музлатса, яъни уни маълум миқдордан ортиқ бўлишини чеклаб қўйса, бозор мувозанати бузилиб, тақчиллик пайдо бўлиши турган гап. Буни қуйидаги чизмада кўриш мумкин (36-расм).

Нархнинг товар тақчиллиги ва кўпайишига таъсири

36-расм.

Эгри чизиқдан кўринадики, агар нарх 4 долларда музлатилиб, уни ошириш тақиқлансан, 0 нуқтадан пастдаги учбурчак тақчилликни билдиради. Агар нарх қўйиб юборилса ва 7 долларга чиқса, маҳсулот чиқаришда ўсиш юз беради ва бу 0 нуқтадан юқоридаги учбурчакда ифода этилади. Нарх музлатилганда, уни ошириш орқали талаб ва таклиғни мувозанатлаб, тақчилликни бартараф этиб, ўз навбатида бу нарх шароитида ишлаб чиқаришни ўстириб бўлмайди, чунки ишлаб чиқарувчи нарх пастлигидан заар кўриши мумкин. Нарх ўсишини тўхтатиш истеъмолчиларнинг товар тошиш учун кетадиган вақтни кўпайтиради, товар сотиш учун кетадиган вақтни эса қисқартиради, ишлаб чиқариш билан истеъмол ўртасидағи координация бузилади. Бунга сабаб тақчиллик бўлади.

Эркин бозорда товарлар нарх ёрдамида тақсимланади, яъни товар пулдорлар ва пули камларга ҳар хил, пулига қараб тегади, натижада пул топишга иятилиш шайдо бўлади, лекин бу социал тенгсизликни келтириб чиқаради, бойлар товарнинг яхшисини ва кўпини олса, камбағаллар бунга эриша олмайдилар. Бозор нархга қараб капитал ва меҳнат ресурсларни керакли йўналишда қайта тақсимланишини таъминлайди.

Бозорда товарларнинг ортиқча бўлиши ҳам нарх билан боғлиқ. Нарх маъқул бўлмаганидан товарлар сотилмай, ортиқча ҳолига келади. Аммо ишлаб чиқариш миқёсини нарх билан тартибланганда, нарх пасайиши ишлаб чиқаришнинг қисқаршиига ёки бошқа товар ишлаб чиқаришига ўтишга олиб келади, бунга ресурслар сафарбар этилади.

Иқтисодий фаолиятнинг бозор механизми таъсири остида тартибланиши асосан микроиктисодий миқёсда юз беради.

Бу имп иқтисодиётнинг бирламчи бўғини бўлган корхона ва фирмадан бошланади. Яхлит иқтисодиёт мавҳум нарса эмас, балки корхоналар фаолиятининг бир-бири билан боғланиши туфайли вужудга келадиган ягона жараённинг боришидир. Маълумки, корхона, фирмалар фаолиятининг бозор орқали мослашиши **бозор координацияси** деб аталади. Корхона мустакил хўжалик юритувчи бўлса, меҳнат тақсимоти орқали бошқа корхоналар билан чамбарчас боғланган, аммо унинг алоқалари бозор орқали ўрнатилади, алоқалар бозор талабига қараб ҳамоҳанг боради. Бозор иқтисодиёти учун **микроиктисодий тартибланиш бирламчи**дир, унинг туб белгиси эса иқтисодий фаолиятнинг эркин бўлиши, унинг фақат талаб

доирасида чегараланишида кўринади. Корхонада товарнинг сотилиш ёки сотилмаслигини олдиндан билмай, кўркўона иш бошлиш ёввойи иқтисодиёт белгиси ҳисобланади. Цивилизациялашган бозор иқтисодиётида корхона аниқ мақсадни кўзлаб, харажат-фойдани, кирим-чиқимни ҳисоб-кибот қилган ҳолда бозор учун ишлапни бошлади. Корхона универсал ишлаб чиқарувчи эмас, албатта. У бир ёки бир неча товар ишлаб чиқаришга ихтисослашган. Шу боисдан у ўз товарига бўлган бозор талабини ҳисобга олади. Мазкур талаб корхона иш юритадиган бозор сегментида жойлашади ва шу ерда намоён бўлади. Мана шуни назарда тутиб, корхона энг аввал нимани ва қанча ишлаб чиқариш зарурлигини аниқлаб, уни ресурслар билан таъминлайди. Бунда маҳсулотнинг капитал, меҳнат ва материал сиғими ишлаб чиқаришдаги технология даражасига қараб аниqlанади. Технологияга қараб, корхона сермеҳнат ёки серкапитал ишлаб чиқаришни режалаштиради.

Бозор талабига қараб, имкони борича, кўпроқ товар ишлаб чиқарилади, яъни ишлаб чиқариш миқёси кенгайтириллади. Бу билан корхона ўз фаолияти туфайли кўпроқ даромад кўришини мўлжаллайди, бунинг учун ишлаб чиқариш омилларидан фойдаланиш йўли танланади, яъни бунга капитал ёки меҳнат ҳисобидан ёки иккала омил ҳисобидан эришиш режалаштириллади. Корхона фаолиятида ишлаб чиқариш самараси муҳим, аммо унинг ортиб борипи мавжуд технология шароитида чекланган бўлиши ҳисобга олинади. Ишлаб чиқариш омиллари маълум нуқтагача яхши натижга беради, шундан сўнг натижга пасая боради. Шуни инобатга өлиб, корхоналар айтилган омилларга самара энг юқори бўлгунга қадар пул сарфлайдилар.

Корхона бозорга ишлагандан, албатта, уни товарга тўйдиришни ўзининг бевосита мақсади деб қарамайди. Унинг мақсади фойда кўриш, лекин бунинг шарти талабни қондириш. Аммо бунинг ўзи кифоя қилмайди. Фойда миқдорини имкони борича кўнайтириш учун харажатлар ошиб кетмаслиги шарт.

Шу сабабдан корхона ишлаб чиқариш ҳажмини ўз товарининг бозордаги нархига ва харажатларига қараб белгилайди, ишлаб чиқариш омилларини эса харажатларни энг кам даражага келтиришни мўлжаллаб танлайди.

Бунда харажатлар маҳсулот ҳажмига нисбатан режалаштирилади, негаки бозор учун маҳсулот бирлигининг

сарф-харажати муҳим. Корхонанинг ўз сарф-харажатлари-ни қисқартириши унинг фойда топишдан иборат корпора-тив маңбаатига мос тушибгинга қолмай, балки жамият-даги меҳнат тежамига ҳам кўмаклашади. Бу билан кор-хона иқтисодиётни тартиблашга ҳисса қўшади, яъни меҳнат сарфини эҳтиёж даражасига мослаширади. Фир-ма рақобатдан бутун чиқиши учун эҳтиёжга керакли товарларни кам меҳнат сарфлаб ишлаб чиқариши керак. Мана шу заруратни бозор механизми тақозо этади. **Бо-зор талабига риоя қилишининг ўзи микройқтисодни тар-тиблайди.** Бозор механизми айирбошлиш орқали ишлаб чиқаришни истеъмол билан уйгунлаширади. Фирма ёки корхонанинг иш режаси нафақат қисқа, балки узоқ давра-га ҳам мослашган бўлиб, унда товарларни бозорга етка-зиш ва нархларни белгилаш ҳам назарда тутилади.

Энг аввал маҳсулот ишлаб чиқариш режага солина-ди, бунда истеъмолчани қониқтира оладиган, бозордаги рақобатга чидамли, бинобарин, ҳаётий цикли узун бўл-ган товарлар яратиш мўлжалланади. Товарни истеъмол этилиши усули ҳам аниқ белгиланади, чунки у харидор томонидан бутунлай сотиб олинниши ёки ижарага олиб, вақтинча ишлатилиши мумкин. Ишлаб чиқариш восита-лари яратиш мўлжалланганда ҳам уларни кимлар олиши, қандай усулда ишлатилиши, уларни хизмат қилиш муд-дати, гамлаб қўйиш зарурати кабилар ҳисобга оли-нади.

Корхона бозор талабига тўла риоя этиши учун нима-ни ишлаб чиқаришни ҳал этишнинг ўзи кифоя қилмайди. Бунда муайян товар ёки товарлар тур-хили, товарнинг аниқ модели, маркаси ва катта-кичиклиги масаласи ҳам ҳал этилади. Корхона товарлар тур-хилини кенгайтириши-га интилади, чунки улар қанчалик хилма-хил бўлса, шунчалик кўп харидор топиш мумкин. Бозорда мустаҳ-кам ўрин олиш учун корхона ўз товарлари диверсифи-кациясини, яъни аниқ табақалашувини таъминлайди, чунки истеъмолчининг ўзи талаб ва харид қобилияти жиҳатидан табақалашган бўлади. Хуллас, корхона товар тур-хилини кенгайтириб бормаса, иши яхши юришмайди. Бозордаги рақобат корхонани сифатли ва хилма-хил то-вар чиқаришга ундайди, товарлар нархини эса турлича белгилашни талаб қиласди. Рақобат талаби остида кор-хона шундай маҳсулот таклиф этиши керакки, уни ис-теъмолчи рақиб корхона товарларидан афзалроқ кўрсан. Афзал кўриш эса товарнинг эҳтиёжга мослигини билди-ради. Товардаги эҳтиёжни қондира билиш хусусияти

унинг ҳайтий циклининг узун ёки қисқалигида кўринади. Бу цикл қанчалик узун бўлса, шунчалик товарни ижтимоий наф келтириши кўп бўлади, шунчалик корхона шуҳрати, бинобарин, оладиган фойдаси юқори бўлади. Шу боисдан корхона товар сифатига катта эътибор беришга мажбур. Бозор корхонанинг илгари чиқарган товарларини модификациялашга, янги товарлар яратишга мойил қиласи, бинобарин, корхона доимий развишда новация билан машғул бўлади. Махсулотни модификациялаш қисман ёки кенг миқёсли бўлади. Мазкур товарлар бозор талабини қондира олмаса, мутлақо янги товар яратишга ўтилади. АҚШ олимларининг маълумотига кўра, бу мамлакатдаги фирмалар 1980 йилда чиқарган маҳсулотларнинг 70% модификациядаги, 20% қисман янгилашган, ниҳоят 10% тамомила янги маҳсулот бўлган.

Янгилик янгича талабни ҳосил этади, эҳтиёжни ривожлантиради, фирманинг мавқеини мустаҳкамлайди. Янги маҳсулотни яратиш эса фирма учун янги бозорни яратади. Фирмалар ўз мавқеини бой бермаслик учун кўпгина янгиликлар орасидан энг маъқулини танлаб олади, янги товар намуналарининг бозорда сотилишини синаб кўрган ҳолда уни оммавий ишлаб чиқаришга жорий этади. Бозор корхона фаолиятини ўзгараётган талаб-эҳтиёж томон бурини орқали унинг ишини тартибга туширади. Корхона шундай шароитда тусмоллаб, кўр-кўруна иш тутмайди, балки бозорга керакли маҳсулотлар ишлаб чиқаришни талабга қараб кўпайтириб, зарур бўлмагандага қисқартириб бориши ресурсларнинг сармарали ишлатилишини, яъни ресурс сарфига нисбатая талабнинг тўлароқ қондирилишини билдиради.

Бозор механизми маҳсулотни қандай меҳнат сарф қилгани ҳолда ишлаб чиқариш зарурлигини ҳам белгилайди. Бу ҳам тартиблашнинг бир усулидир. Бозорда нархянинг ўзгариб туриши корхона харажатларини нацаадар ўринли эканини кўрсатади. Товар корхона мўлжаллаган нархда сотилмаса, у кутилган фойдани ола билмаса, бу корхонада сарфлаган меҳнатнинг бир қисми зое кетганини билдиради. Бозор корхонани ўз сарфларини керакли даражага келтиришга ундейди, натижада у меҳнатни тежаш йўлларини қидириб топади. Бинобарин, корхонадаги меҳнат сарфини зарур миқдорга келтириш ҳам ишлаб чиқаришни тартибланишини билдиради. Корхона ўз товар нархини ўзгартириш орқали бозор шароит

тига мослашади, шу мақсадда ўзининг нарх сиёсатини қўллайди. Нархни талабга қараб ўзгартириш товарларнинг туриб қолишини, бинобарин, сарфланган маблагларнинг ҳаракатисиз бўлишига йўл қўймайди. Бозорга қараб ишлап, фирмалараро алоқаларнинг мунтазам бўлиши ишлаб чиқариш учун зарур бўлган моддий ва пул гамламаларини минимал миқдорга келтиради, натижада ресурсларнинг айланма ҳаракати тезлашади. Бу нафакат фирма, балки жамият учун ҳам фойдали. Бозор мунисабатлари корхонадаги тайёр маҳсулот, хом ашё, ёқилти, асбоб-ускуна гамламаларини минимумлашувини, уларни керагича ишлаб чиқариш зарурлигини билдиради. Дарҳақиқат, бозор керакли молнинг ҳамма вақт тоғилишига кафолат беради. Бу ҳам корхонани бир меъёрда ишлашга ундейди. Бозор корхона олдида қаттиқ талаб қўядики, у ўз маҳсулотини истеъмолчига айтилган вақтда кандо қўлмай етказиб бериши керак. Акс ҳолда у тутириқсиз ҳисобланиб, обрўсини йўқотади, ишончсиз бўлаб қолади. Бу корхона учун ҳалокат ҳисобланади. Шу боисдан бозор иқтисодиётидаги мажбуриятларни бажариш юзасидан қаттиқ интизом ўрнатилади. Фирмалар савдо-сотик ишига ўта масъулият билан қарайдилар, товарни истеъмолчига етказиб беришни ҳам олдиндан режалашибадилар. Бунда товарни бозорнинг қайси сегментига етиб бориши, сотилиш нархи, қайси усулда сотилиши белгилаб олинади. Фирмалар ўз товарини бевосита ўзлари ҳам истеъмолчига етказиб берадилар. Одатда бу усул ишлаб чиқариш воситаси бўлган товарларга нисбатан қўлланади. Товарни истеъмолга етказиш йўллари ҳар хил. Фирмалар товар ҳаракатини теззалиш учун бир вақтнинг ўзида бир неча йўлдан фойдаланишади.

Бозор бу йўлнинг камхарж бўлишини ва молни истеъмолчига қисқа вақтда етказишини талаб қиласди, фирма ўзининг савдо-сотик фаолиятини шуни ҳисобга олиб уюштиради. Товар ҳаракати уюштирилганда истеъмолчига яхши хизмат кўрсатиб, уни рози қилишга катта эътибор берилади, рақобатда шундай қилинмаса, харидор пулини ўз товарига қаратиш мушкул. Бозордаги товар ҳаракатида истеъмолчига максимум қулайлик яратиш, товарни хариҷ этиш ва истеъмол қилиш вақтини тежаш мақсадлари кўзланади. Истеъмолчидаги қониқини ҳосил этиши фойда олишнинг бирламчи шарти ҳисобланади. Бас, шундай экан бунга эришини учун товар ҳаракатида қатнапшувчи бўғинлар (корхона, ултуржик ва чакана савдо ташкилотлари) ўз фаолиятини бир-бири

билинг уйғулыштириши шарт, акс ҳолда бозорда мақсадга эришиб бўлмайди.

Ишлаб чиқаришнинг бозор орқали истеъмол билан уйғулапчуви ҳам иқтисодни тартиблашга хизмат қиласади.

Иқтисодиётниң тартибланиши индивидуал талаб ва таклифларниң ўзаро таъсири билан чекланиб қолмайди. Фаолият турларининг мослашуви макроиқтисодий даражада ҳам юз беради.

Ижтимоий талаб ва таклиф ҳам маълум мувозанатда бўлиши шарт, бу жамият эҳтиёжлари иқтисодий ўсили орқали қондирилишни билдиради. Тартибланишининг макроиқтисодий жиҳатлари икки йўл билан амалга ошаади: биринчиси, бозор механизми воситасида тартибланиш; иккинчиси, давлат иштирокида тартибланиш. Бозор регулятори ижтимоий ишлаб чиқаришни ижтимоий талабга мувофиқлантириши орқали иқтисодиётни тартиблайди. Индивидуал талаб-эҳтиёжлар ўзаро туташиб, ижтимоий талабни ҳосил этса, индивидуал ишлаб чиқаришлар ҳам биргаликда ижтимоий ишлаб чиқаришни вужудга келтиради. Ижтимоий талаб бозорда турли-туман талабларниң яхлитлашувидир, уларни биргаликда қондириш учун алоҳидалашган ишлаб чиқариш бўғинлари ва соҳалари уйғунликда бўлиши керак. Унга жами иқтисодий фаолият турлари бозор талабини қондириш ўйлида уюшиб, ягона жараёнга айланishi орқали эришилади. Иқтисодий регуляторлар микроиқтисодиётни тартиблашда яхши натижা беради, аммо ижтимоий, яъни макроиқтисодий даражада тўла-тўқис тартибланишини таъминлай олмайди. Бозор иқтисодиётда миллионлаб ишлаб чиқарувчilar ва истеъмолчилар қатнашади, улар индивидуаллашган. Улар олдиндан келипшилмаган хатти-ҳаракатлари билан бозорда иштирок этади. Бозор механизми уларни ўзаро боғласа-да, тўла мувофиқлантира олмайди. Шу сабабли макроиқтисодий даражада номуово-фиқлик ҳам бўлиб туради. Фаолият турлари мувофиқлангандаги барқарор иқтисодий ўсиш ўзаро мослашув издан чиқса, иқтисодий танглик юз беради. Макроиқтисодиётни тўла тартиблаб бўлмаганидан иқтисодий тангликлар вақт-вақти билан бўлиб туради.

Бозор механизми тўла тартибланиши таъминлай олмагани сабабли иқтисодиётга давлат аралашади, тартибланинг давлат механизми ишга тушади.

5. Давлат томонидан иқтисодиётнинг тартибга солиниши

Цивилизациялашган бозор иқтисодиёти мазмунан аралаш иқтисодиёт бўлар экан, бу ерда бозор регулятори ва давлат регуляторлари қўшилган ҳолда ва биргаликда амал қиласди. Давлат мулк соҳиби, лекин унинг иқтисодиётда туттан ўрнини унинг мулқдаги ҳиссаси билан ўлчаб бўлмайди. Давлат мулқдор бўлгани учунгина эмас, балки ҳамма субъектлар манфаатини яқинлаштирувчи куч бўлгани учун ҳам унинг иқтисодиётни бошқаришдаги аҳамияти мулқдаги ҳиссасига қараганда анча каттароқ. **Давлатнинг иқтисодиётга фаол аралашуви унинг муҳим функциясига айланади.** Бу бежиз эмас, унинг илдизи ишлаб чиқаришнинг ижтимоий тус олиши билан боғлиқ. Иқтисодиёт кўпчилик субъектларнинг ўзаро боғланган фаолияти натижасидир. Ихтисослашув натижасида кўпгина меҳнат, бинобарин, ишлаб чиқариш функцияларининг алоҳидалашуви юзага келади, уларни, оддинги бўлимда айтганимиздек, бир-бирига боғлаш, яъна мувофиқлаштириш зарур. Бу ишда бозор механизми тўла-тўқис бажараолмаган вазифаларни давлат ўз зими масига олади.

Ишлаб чиқаришнинг ижтимоийлашуви муқаррар бўлганидан макроиктисодий миқёсдаги алоқа ва боғланнишларни уюнтириш ишини давлат ҳам ўз қўлига олади. Гап шундаки, фирмалар ва ташкилотларнинг корпоратив эгоизми, ўз манфаати борлиги сабабли уларнинг манфаати ҳамиша ҳам умумижтимоий манфаатларга мос тушавермайди. Тадбиркорлик хатари бор экан, фирмалар давлат кўммагига муҳтоҷ бўладилар. Давлат тадбиркорлак эркинлигини, бозор қоидаларига амал қилишини назорат остига олади. У иқтисодиётни тартибга солишда фаол қатнашади. **Иқтисодиётни давлат томонидан тартибланиш деганда давлатнинг ўз чора-тадбирлари, ўзининг иқтисодий сиёсати орқали такror ишлаб чиқаришга таъсир этишин тушунилади.** Бу таъсир муттасил иқтисодий ўсиш ва оммавий фаровонликни оширишга қаратилади. Аммо унинг кучи ва қўлланиш миқёси турлича. Агар Франция, Швеция ва Австрияда давлатнинг иқтисодиётта аралашуви кучли бўлса, Германия ва АҚШ да бу аралашув писбатан кучсиз.

Давлат иқтисодиётни тартиблар экан, микроиктисодий фаолиятни рағбатлантириш орқали ишлаб чиқаришнинг барқарорлашуви ва ўсишини таъминлаш, умумиқ-

тиқисодий мувозанатга эришиб, миллий иқтисодиёт келажаги учун йўл очиш, даромадларни қайта тақсимлаш воситасида социал мувозанатга эришиш кабиларни мўлжаллайди.

Иқтисодиётни тартиблаш асосан тўрт шаклда юз беради: қонун чиқариш, солиқ солини, кредитга таъсир этиш, субсидиялар бериш. Бу ишлар билан давлатнинг маҳсус маҳкамалари, қонун чиқарувчи органлар шуғулланади. Давлат мулкчиликка, тадбиркорликка, тижорат ишларига, молия-кредит фаолияти ва бошқаларга оид қонунларни ишлаб чиқади ва жорий этади. Бозор муносабатларининг ривожланиши қонун йўли билан кафолатланади, турли мулк шаклларининг даҳлсизлиги таъминланади, монополияларга йўл берилмайди, эркин ракобатта шароит яратилади. Қонунбузарларга катта жарима солинади, уларнинг корхоналари ёпиб қўйилади, ҳатто улар жиноий жавобгарликка тортилади. Ўзбекистонда ҳам мулк, тадбиркорлик, ташқи иқтисодий фаолият, валюта тартиби, кредит-банк тизими, ер, фермер хўжалиги ҳақида ва бошқа қонунлар қабул қилинганини, улар иқтисодиётни тартиблашнинг юридик қоидаларини белгилайди.

Бозор иқтисодиёти шароитида давлат мулк соҳиби ва тадбикор сифатида ҳам майдонга чиқади. Иқтисодий эркинлик давлат мулки монополиясини, иқтисодиётта нисбатан давлатнинг зўравонлик сиёсатини инкор этади, иқтисодиёт ўзига хос объектив қонунларга биноан ривожланади, аммо бу давлатнинг мулкдан тамомила ажратиб қолипини билдирамайди. Давлат мулки маълум меъёрда қолади, давлатни ўзига тегишили корхоналар ва ташкилотлар иқтисодий ҳаётда фаол қатнашадилар (16-жадвал). Иқтисодиётда шундай соҳалар борки, уларнинг умуммиллий, ҳатто ҳалқаро аҳамияти катта бўлса-да, бу соҳага пул сарфлаш тадбиркорлар учун қулай бўлмайди, чуники ундан катта фойда олиб бўлмайди, сарф ўзини тезда оқламайди ёки бу соҳаларга ғоят катта миқдорда пул талаб қилинади ва бу иш ўта хатарли ҳисобланади. Шундай шароитда катта пул сарфи хатарини давлат ўз зиммасига олади. Бу билан давлат ҳалқ қўлидаги даромадни олиб, хатарли бўлса-да, умумжамият миқёсида зарур бўлган соҳаларга сарфлашга йўналтиради. Бу соҳаларга ғоят серкапитал ва кам фойда келтирувчи ёқилғи саноати, энергетика, темир йўл транспорти, алоқа, металлургия, космик саноат кабилар киради. Буларнинг фаолиятизиз умумиқтисодий ўсипни таъминлаб бўлмайди. Умум-

Турли мамлакатларда давлат тадбиркорлигининг маҳсулот ва хизматлардаги ҳиссаси (1987 йил, % ҳисобида)

Мамлакат	Почта	Алюминий	Электро-энергетика	Газ саноати	Нефть карабин олини	Күмүр саноати	Темир йўл транспорти	Пўлжойлилар саноати
Буюк Британия	75	75	75	25	75	75	75	75
Франция	75	75	75	—	75	75	75	75
Германия	75	75	75	25	50	50	75	25
Япония	75	75	25	—	25	25	75	25
Швеция	75	75	50	—	—	—	75	75
АҚШ	75	75	25	25	25	25	25	25

иқтисодий, умуммиллий манфаат билан корпоратив мамлаатларнинг чиқиши олмаслиги давлат тадбиркорлигини зарур килиб қўяди. Давлат корхоналари ўз маҳсулотини арzon нархда ва куладай шарт билан корхоналарга сотиб, уларга кўмаклашади. Масалан, Франциядаги «Газ де Франс» давлат компанияси газни истеъмолчиларга арzon нархда сотиш орқали саноатни кам чиқим газ технологиясига ўтказишга кўмаклашган.

Давлат корхоналари атом ёқилинини арzon нархда сотиб, атом энергетикаси ривожига ҳисса қўшадилар, улар атроф-муҳитни муҳофаза қилувчи технология харражатларини ўз зиммасига оладилар, ҳалқ хўжалиги истиқболи учун зарур космик саноат харажатларини қўтарадилар. Айтилган сарф-харажатларни давлат солиқ ундириб олиш орқали қоплайди. Давлат тадбиркорлиги чекезиз эмас, у маълум доирада амал қиласиди, яъни муайян технология шароитида хусусий капитал учун қуладай бўлмаган корхоналар доираси билан чекланади. Технология ривожланиб, серчиқим соҳалар ҳам яхши фойда бераборшлагач, улар давлат тасарруғидан чиқиб, хусусий тадбиркорлик объектига айлантирилади.

Давлат тадбиркорлиги зиддиятли тусга эга. Бир томондан, у маълум шароитда иқтисодий ўсип учун зарур; иккинчи томондан, давлат тадбиркорлиги вақт ўтиши билан самарасиз ҳам бўлади, чунки давлат молияслар билан таъминланганидан корхоналар зарарсиз ишлашга

интилмайди, ракобат уларни шунга ундумайди. Шундай вазият содир бўлганда давлат тартиблашидан бозор механизми орқали тартиблашга ўтилади.

Давлат йўли билан тартиблаш иши серхаражат, масалан, АҚШ да бу иш йилига 100 млрд. доллар давлат сарғини талаб қиласди. Сарф ўзини оқламай қолиши хам мумкин, шу сабабли иқтисодиётнинг давлат сектори қисқариб, унинг ўрнига хусусий сектор ривожланади. Ривожланган давлатларда 60—70-йилларда давлат сектори ўсиб борса, 80-йиллар ўртасидан бошлаб давлат тадбиркорлиги қисқарди, давлат мулкини приватизациялаш авжига чиқди.

Иқтисодиёт жабҳасида давлат истеъмолчи сифатида хам бозорга чиқади. Давлат буюртма бериб, керакли молларни қатъий баҳода сотиб олади, бу билан бозор ҳажмига таъсир этади. Давлат буюртмасини бажарини фирмалар учун қулай ишга айланади, чунки товарлар сотилиши, бинобарин, фойда олиниши кафолатланади, тадбиркорлик хатари кам бўлади. Бу бозорни кенгайтиради, чунки қўшимча пул харид воситаси сифатида бозорга ташланади. Масалан, давлат 50 млрд. долларлик буюртма берса, бунга зарур пулни солиқ орқали ундиради. Бу пул ўз эталари қўлида жамғарилиши эҳтимолдан йироқ эмас, лекин у эгаси қўлидан давлатга ўтгач, харид воситасига айланади, бинобарин, 50 млрд. доллар бозор муомаласига тушиб, уни кенгайтиради.

Бозор тизимида тоталитар тизимдан фарқлироқ, давлат сиёсий зўрлаш орқали эмас, балки иқтисодий воситаларни қўллаш орқали хам ишлаб чиқаришга, хам истеъмолга таъсир этади. Давлат қўлида солиқлар ва бюджет каби иқтисодий воситалар бўлади. Солиқлар давлат хазинаси (бюджети) ни тўлдириш билан чекланмай, ишлаб чиқаришнинг ўсишини ёки қисқариппини таъминлайди. Истиқболли, экологик тоза технологияни жорий этиш учун давлат уни ишлаб чиқарувчи ва қўлловчи корхоналарни солиқлардан озод қиласди ёки улардан оз солиқ ундириш билан қаноатланади. Бу тадбиркорлар иختиёрида қоладиган фойдани, бинобарин, унинг реинвестиция этиладиган қисмини кўпайтиради. Инвестициянинг 1% ортиши 0,7% иқтисодий ўсишини таъминлайди деб фараз қиласлик. Фирма солиқдан озод этилса, унинг инвестицияси 15% га ортади, бу фирмага 10,5% ($15 \times 0,7 = 10,5$) миқдорида иқтисодий ўсишини таъминлайди. Давлатнинг солиқ сиёсати ишлаб чиқариш структураси (таркиби)ни ўзгартиришни хам рағбатлантиради.

Иқтисодий ўсишни таъминловчи янги тармоқлар ва корхоналарга, айниҳса, илмталаб соҳаларга давлат солиқдан енгиллик беради, айни бир вақтда эски анъанавий соҳаларни қисқартириш учун уларга солиқлар кўпроқ белгиланади. Масалан, электроника саноатига солиқ имтиёзи берилса, кўмир саноати ёки тўқимачилик саноатига имтиёз берилмайди, аксинча солиқ кўпайтирилади. Керакли ва истиқболли соҳаларни ўстириш учун бу соҳаларнинг даромадидан қатъи назар, уларга енгил солиқ қўйилади. Давлат солиқлари прогрессив характерга эга, яъни улар даромаднинг миқдорига қараб турлича ундирилади. Бу ҳам ишлаб чиқарувчиларни рагбатлантиришта хизмат қиласи. Солиқлар миқдори иқтисодий вазиятга қараб ўзгартириб турилади. Иқтисодий танглик юз берса, солиқ камайтирилади, натижада корхоналарнинг инвестициялаш имкони кенгаяди, бу эса иқтисодиётни жонлантиради. Барқарор иқтисодий ўсиш шароитида солиқлар миқдори оширилади, бу ишлаб чиқариш ривожига халақит бермайди, чунки фойда кўп бўлиб, унинг солиқдан ортиб қолган қисми ҳам катта бўлади, бинобарин, инвестиция имкони чекланмайди.

Давлат иқтисодиётни тартиблашда бюджет маблагларидан фойдаланади. Бу субсидия бериш орқали амалга оширилади. Субсидия давлат бюджетидан тадбиркорларга аниқ мақсад йўлида ишлатиш учун бериладиган маблагдир. Иқтисодий ўсиш учун зарур, аммо фирмалар учун қулай бўлмаган тадбирларни ўтказиш, масалан, янги технологияни жорий этиш, экологик мувозапатни таъминлаш, узоқ даврда ўзини оқловчи ишларга нул сарфлаш, фундаментал-назарий тадқиқот ишларини ўтказиш учун давлат субсидиялар ажратади. Субсидия давлатнинг молиявий ёрдами бўлиб, бюджетга қайтариб берилмайди. Субсидия орқали давлат фирмаларга мадад беради, у айниҳса, **молиявий санация** (соғломлаштириш) воситаси сифатида муҳим роль ўйнайди. Субсидия ёрдамида давлат бозордаги таклифга ҳам таъсир этади. Корхоналар маҳсулотни бозорга чиқармай ғамлаб турганлари учун ҳам субсидия оладилар. Шу йўл билан улар товарларни муддатидан ортиқча сақлаш харажатларини қошлийдилар. Жаҳон бозорида миллый мағфаатни ҳимоя қилиш учун ҳам субсидия қўлланилади. Дупё бозорида нарх пасайган шароитда товар экспортини тўхтатиб турган фирмалар ҳам давлатдан субсидия оладилар. Масалан, кофе, пахта ёки дон экспортини тўхтатгандар ёки қисқартиргандарга давлат субсидия беради.

(бу айниқса, АҚШ қишлоқ хўжалигида кўп қўлланилади).

Давлат зарур иш билан шугулланувчи, лекин янги, ҳали молиявий заиф фирмаларни ҳам субсидия орқали қўллайди. Субсидиялар давлат дастурлари ва тавсияларига биноан иш тутган фирмаларга ҳам берилади. Масалан, кам ривожланган ҳудудларга давлат дастурини ба жарип учун капитал солган фирмалар субсидиялар билан сийланади. Хуллас, субсидия иқтисодиётни тартиблашга хизмат қиливчи молиявий воситадир.

Давлат бож пули ва экспорт лицензиялари орқали ҳам иқтисодиётта таъсири кўрсатади. Импорт учун бож пулини ошириш мамлакат ички бозорига хорижий го варлар кириб келишини чеклаб, уларнинг рақобати хавфидан миллий бозорни ҳимоя қиласди. Масалан, АҚШ ҳукумати ўз автомобиль саноатини ҳимоя қилиш учун Япония автомашиналари импортига катта бож ҳақи белгилаган. Экспорт лицензиялари бозорнинг кенгайишини билдиради. Экспорт ўсса, мамлакатга келадиган валюта тушуми кўпайиб, бу валюта иқтисодиётни мустаҳкамлашга хизмат қиласди.

Давлат хорижий капитал соҳибларига мамлакат бойликларини ишлаш юзасидан концессия лицензиялари беради. Бу иқтисодий ўсишта чет эл капитали қўшадиган хиссани оширади.

Давлат иқтисодиётга кредит тизими орқали фаол таъсири этади. Бунда сусдага бериладиган пул миқдорини ўзгартириш учун процент воситасидан фойдаланади. Маълумки, кредит муносабатида марказий банклар марказий резерв тизими вазифасини ўтайди, улар давлат таъсирида бўлади. Давлат кредитга бўлган талаб ва таклифи марказий резерв тизими орқали ўзгартиради. Бу иш учёйл билан амалга ошади.

Биринчи йўл. Давлат марказий резерв тизими орқали банклар маблагининг қарзга бериладиган ва резервда турадиган қисмлари улушини ўзгартиради. Резерв оширилса, кредитга ажратилган маблағ қисқаради ва аксинча, резерв камайтирилса, мазкур маблағ кўпаяди. Натижада қарзга бериладигани пул миқдори ўзгаради, яъни пул кўпайса, унинг таклифи ошади, бинобарин, процент камаяди, аксинча, у қисқарса, таклиф камаяди, демак процент ошади. Процентнинг камайишни кредитни арzonлаштиради, унга интилишни кучайтиради, олинган қарз эса инвестицияга жойлаштирилиб, иқтисодий ўсишни таъминлайди. Процентнинг ортигини кредитни қиммат

лаштириб, унга камроқ ундаиди, бинобарин, инвестиция қискаради, иқтисодий ўсиш сустлашади.

Иккинчи йўл. Марказий резерв тизими ўзи бошқа банклардан оладиган процентни ўзгартиради. У бошқа банкларга паст процент ҳисобидан қарз бераб, уларга молиявий ёрдам кўрсатади. Имтиёзли қарз олиш банкларга қувват берганидан улар кредитлаш ишида фаол қатнашиб, иқтисодий ўсишга таъсир эта оладилар. Аммо айтилган йўл иқтисодиётга кучли таъсир кўрсата олмайди, чунки банклар олган имтиёзли қарз жамики қарз пулининг кичик бир қисмини ташкил этади, холос. Шу сабабдан бошқа таъсирчан йўлга ўтилади.

Учинчи йўл. Давлат марказий резерв тизими орқали ҳазина векселларини (мажбуриятларини) тарқатади, ўз заёмларини сотади ёки қимматбаҳо қоғозларни сотиб олади. Давлат векселларни банкларга ёки бошқа молия ташкилотларига сотиш орқали уларнинг маблагини ўз ихтиёрига олиб, қарзга бериладиган пул миқдорини қисқартиради. Векселларни харид этиш орқали эса, давлат уларнинг қарз пули миқдорини оширади. Худди шундай ҳодиса давлат заёмлари облигациясини сотиш ва сотиб олишда ҳам юз беради. Натижада қарзга таклиф этилган пул миқдори ўзгариб, бу процентга таъсир этади, бинобарин, қарзга олиниб ишлаб чиқаришта солинадиган пул суммасининг кўпайиб ёки камайиб туриши иқтисодиётта таъсир этмасдан қолмайди. Давлатнинг пулга бўлган талаб-таклифни ўзгартириш борасидаги сиёсати монетар сиёсат деб юритилади.

Шу сиёсатни ўтказиш орқали давлат иқтисодиётни тартиблайди.

Давлат антиинфляцион тадбирлар билан ҳам иқтисодиётта аралашади: инфляцияни юмшатиш учун иш ҳақи ва нархларни тутиб туриш, «музлатиш» йўлидан боради. Уларни ошириш қонун йўли билан тақиқланади ёки маълум доира билан чекланади, масалан, ойига иш ҳақи кўп деганда 10% ошиши мумкин деб белгиланади. Инфляция сустлашуви инвестицияга рағбат беради. Гап шундаки, шиддатли инфляция шароитида пулни ишлаб чиқаришга инвестициялаш ўта хавфли, қўйилган пул натижада бераб улгурмасдан ўз қадрини йўқотиши мумкин. Шу сабабли инвестицион фаолликни чақириш учун инфляция шиддатини пасайтириш зарур. Инфляция суръати инвестицийланадиган пулга катта хавф солмайдиган даражада бўлини зарур. Шуни ҳисобга олиб давлат антиинфляцион тадбирларни амалга оширади.

Иқтисодиётни тартибловчи воситалардан яна биро давлат томонидан иқтисодиёт келажагини солдиндан таҳминлаш (прогнозлаш) ва уни ривожлантириши дастурини ишлаб чиқиб, ҳаётга тадбиқ этиш ҳисобланади. Давлат буюртмасига биноан иқтисодиётнинг узоқ ва қисқа муддатларга мўлжаллаган илмий прогнозлари тузилади. Прогнозларда ресурслар, технология, ички бозор ҳажми ва таркиби, экспорт ва импорт, давлат ҳаражатлари, ишлаб чиқариш структураси (таркиби) ўзгаришлари математик моделлар асосида ҳисоб-китоб қилинади, иқтисодиётнинг қайси йўналишда ривожланиши аниқланади. Прогнозлар 10—25 йилни, ҳатто 40 йиллик истиқболий ўз ичига олиши мумкин. Масалан, «Келажакда АҚШ ресурслари» деган прогноз тузиленган бўлиб, унда 1960—2000 йиллар мобайнида АҚШ иқтисодиётининг истиқболлари белгиланган эди. Прогнозлар билан боғлиқ ҳолда давлатнинг иқтисодий дастурлари ҳам ишлаб чиқилади, улар умумий ёки хусусий характерда бўлади. Дастурларда аниқ бир иқтисодий вазифани ҳал этиш кўзда тутилади (масалан, техника тараққиёти, экологик мувозанати сақлаш, қолоқ минтақалар иқтисодини ўстириши, инвестициялар масалалари бўлиши мумкин). Булардан ташқари умумиқтисодий дастурлар ҳам яратилади. 80-йилларда АҚШ иқтисодиёти президент Р. Рейган номи билан боғлиқ дастур асосида рағбатлантирилган. Бу дастурда давлатнинг социал ҳаражатларини қисқартириш, тадбиркорлардан олинадиган солиқни камайтириб, инвестицияни жонлантириш, экспортни кучайтириш кабилалар мўлжалланган. АҚШ нинг 90-йиллардаги ривожи Президент Б. Клинтон иқтисодий дастури билан боғланмоқда.

Дастурлар иқтисодий соҳада фирмалар фаолиятига оид тавсиялардан иборат бўлади, улар мажбурий эмас, аммо дастурий тадбирларни қабул этиб, уларга биноан иш тутиш давлат томонидан рағбатлантирилади. Давлат тавсияларига риоя этганлар давлатдан қулай буюртма оладилар, уларга субсидия ва лицензиялар берилади, улар солиқдан сийлов олишади ва ҳ. к. Бинобарин, дастурларнинг бажарилини иқтисодий воситалар билан таъминланади.

Давлат иқтисодиётта ўзининг социал сиёсати билан ҳам таъсир этади. Бу асосан икки йўл билан амалга оширилади. Биринчидан, давлат ўз маблаги билан малакали иш кучини тайёрлашда қатнашади. Давлат ҳисобидан ҳамма учун бепул умумий таълим берилади, маълум

тоиға бепул олий таълим олади, бепул тиббий хизматлардан фойдаланади, имтиёзли уй-жойга эга бўлади. Давлат ҳисобидан аҳолини янги касбларга ўргатиш жорий этилади. Шу сабабли ҳалқ таълими харажатлари, давлатнинг харажатларида салмоқли ўрин тутади. Масалан, 1986 йили АҚШ да маҳаллий ҳокимиятларнинг ҳалқ таълимита сарғи 168 млрд. долларни, яъни жами сарфларнинг 43% ни ташкил этади. Булардан ташқари марказий ҳокимият таълим, соғлиқни сақлаш учун 62 млрд. доллар сарғ қилган. АҚШ ҳукуматининг таълим ва соғлиқни сақлаш учун қилган жами сарфлари мамлакат миллий даромадининг деярли 8% ни ташкил этган.

Иккинчидан, давлат ўз бюджети доирасида шахсий даромадларни қайта тақсимлаб, бой тоиға ҳисобидан камбағалларни таъминлаб туради. Бу билан синфий кураш бартараф этилади, социал тотувлик ва муроса қарор топади. Бу эса иқтисодий ўсишга қулай шароит яратади.

Давлат ишсизликни қисқартириш чораларини кўриб, аҳолини социал ҳимоя қиласди. Давлат маблағи ҳисобига турли жамоат ишлари, масалан, ободончилик, шаҳарларни тозалаш ишлари ўтказилади, давлат иш жойини кўпайтирган, бир жойда иккى кишини олиб, қисқартирилган иш кунида ишлатиб, иш ҳақи тўлаган фирмаларга солиқ имтиёзи беради. Пенсияга чиқиш ёшини қисқартириш йўли билан иш жойлари бўшатилиб, уларга ишсизлар қабул қилинади. Давлат ҳисобидан ишсизларга нафақа берилади, моддий муҳтоҷлиқда яшовчиларга ёрдам кўрсатилади. Давлатнинг социал дастурларига катта миқдорда нул ажратилади. 1990 йилда ривожланган мамлакатларда давлатнинг социал сарғ-харажатларининг ялни миллий маҳсулотдаги ҳиссаси қуйидагича бўлади: АҚШ да — 11,5%, Японияда — 11,2%, Германияда — 19,3%, Францияда — 23,5%, Буюк Британияда — 19,7%. Иқтисодиётни тартиблиашнинг бозор механизми ва давлат механизми маълум нисбатда бўлгандагина иқтисодиёт барқарор ривожланиб, социал тўқнашувларга ўрин қолмайди. Бу нисбатнинг миқдорий ўлчамлари йўқ, албатта. Бир мамлакатда давлат иқтисодиётга фаол аралашса, бошқа мамлакатда аксинча, бозор механизми таъсирчан бўлади. Тартиблиашнинг иккى жиҳати назарияда ҳар хил талқин этилади. Бир гуруҳ иқтисодчилар иқтисодиётни давлат томонидан фаол тартибланиши тарафдори бўлсалар, бошқа гуруҳ давлат бозор механизмига ўйл бериб, ўзи иқтисодиётга кам аралашсин деб тавсия

берадилар. Аммо барча назариётчилар иқтисодиёт тартибланиши зарурлигини қайд этадилар. Кўнчилик назариётчилар иқтисодиётнинг тартибланиши унга хос мувозанатни ҳосил этиб, иқтисодий барқарорлик келтиришини асослаб берадилар.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Умумиқтисодий оборот дегани нима ва унда кимлар қатнашади?
2. Иқтисодиётда қандай мувозанатлар бор?
3. Мувозанатларга қандай усуллар билан эришилади?
4. Мувозанатлашувдан қандай идеал натижা кутилади?
5. Бозор координациясини қандай тушунасиз? Унинг амал қилишини мисоллар ва ҳисоб-китоб билан изоҳлаб беринг.
6. Нима сабабдан нарх иқтисодиётдаги асосий регулятор бўла олади?
7. Микроиқтисодиётнинг тартибланиши нималарда кўриниши мумкин?
8. Корхона, фирма ўз фаолиятини нимага қараб режалаштиради? Режада нималарга асосий эътибор берилади?
9. Нима сабабдан фирмалар ўз фаолиятини мувофиқлаштиришга интиладилар?
10. Бозор координациясининг ағзаллиги нимада, нуқсонлари қандай?
11. Бозор механизмининг тартибловчи функциясини микроиқтисодиёт доираси билан чеклаш мумкини?
12. Нима сабабдан давлат иқтисодиётни тартиблашда қатнашади?
13. Давлат иқтисодиётни тартиблашда қандай воситаларни қўллайди?

ХХ БОБ

АҲОЛИ ДАРОМАДЛАРИ ВА ТУРМУШ ДАРАЖАСИ

1. Аҳоли даромади ва унинг таркиби

Хозирги ривожланган мамлакатлардаги цивилизацияларшган бозор иқтисодиёти ёввойи бозор иқтисодиётидан ўзининг социал йўналиши билан фарқ қиласди. Бу йўна-

лиш, мўлжал оммавий фаровонликни таъминлап бўлиб, аралаш иқтисодиётният бош қонунидан келиб чиқади. Бу қонунга кўра, аралаш иқтисодиёт шароитида иқтисодий ўсиш ҳамманинг турмуш фаровонлитини оширишга қодир бўлади ва шунга қаратилади, аммо бунга бозор механизмига хос бўлган воситалар орқали эришилади.

Ҳар қандай ишлаб чиқариш каби, товар ишлаб чиқариш (бу бозор иқтисодиёти асоси) ҳам широрвард натижада жамият аъзоларининг тириктилик эҳтиёжини қондиришга қаратилади. Аммо бунга ўз-ўзидан эмас, балки ишлаб чиқарувчиларнинг цул тоши ёки имиж (обрў, шуҳрат, нуфуз) га эга бўлишдек манфаатларини юзага чиқариш орқали эришилади. Бозор механизми товарлар тўкинчилигини ҳосил этади. Юксак ривожланган ишлаб чиқариш цивилизациялапган бозор иқтисодиётига хос, унинг етуклигини билдиради. Техника-технология ва иш кучи сифати, менежмент иши шундай даражага чиқадики, у тўкинчиликни таъминлайдиган меҳнат унумдорлигини бера олади. Меҳнат унумдорлиги моддий соҳада ишловчилар сони қисқаргани ҳолда кўплаб ва хилма-хил товарлар ва хизматлар яратиш имконини беради, улар микдоран ва тарқиби жиҳатидан энг зарур ҳаётий эҳтиёжнингина эмас, балки юксалиб, янтиланиб бораётган эҳтиёжларни қондиришга қодир бўлади. Юксак ишлаб чиқариш иқтисодиётда инсонпарварлик принциплари амал қилиши учун моддий замин ҳозирлайди. Аммо фаровонликни таъминлашдек инсонийлик қоидаси амал қилиши учун жамиятнинг иқтисодий тизимда ҳам сифат ўзгаришлари бўлиши шарт. Маълумки, бозор иқтисодиётининг бир қатор принциплари азалдан ривожланниб келтган, улар ёввойи иқтисодий босқичида ҳам мавжуд бўлган, лекин улар иқтисодиётдаги моноструктура туфайли инсонийликни юзага келтираолмаган. Моноструктурага хос бўлган бир мулк хукмронлиги ишлаб чиқаришин мулк эгаси манфаатига боғлаб қўйган. Мулкнинг демократиялашуви мулкдорлар доирасини кенгайтиради, хилма-хил мулклар пайдо бўлиб, улар мувозанат сақлапшга хизмат қиласи. Муҳими — мулкесизларнинг мулкдорларга айланишидир. Ёввойи иқтисодиётда мулк озчилик қўлида тўплангани ҳолда, кўпчилик меҳнат аҳлининг ўз иш кучидан бошқа мулки бўлмайди. Маърифатли бозор иқтисодиётида кўпчиликда бўлган мулк — иш кучининг аҳамияти бециёс ошиб кетади, малакали иш кучи ишлаб чиқарипда ҳал қилувчи ўрин тутади. Иш кучи соҳиби-

нинг юксак эҳтиёжини қондирмасдан туриб, ишлаб чиқариш ўса олмайди. Иш кучи инсон омили демакдир, уни ривожлантиришга маблағ қўйиш маблагларни жойлаштиришнинг энг қулав усулига айланади. Бундан ташқари иш кучи соҳиблари бошқа мулкнинг эгаларига ҳам айланади. Ишлаб чиқариш ўсиши билан меҳнатчиларнинг даромади уларнинг жорий истеъмоли сарфларидан ортиб қолади, шу ортиқча қисм ҳисобидан акции ва облигация сотиб олиш орқали улар корхоналардаги мулкнинг шеригига айланадилар. Хиссадорлик мулк оммавий тус олиб, аҳолининг тобора кенг қатламлари мулқдорларга айланадилар. Тўғри, мулқдаги ҳисса ҳамма учун бир хил бўлмайди, бинобарин, мулкий тенгсизлик мавжуд, лекин барибир кўпилик ҳар хил даражада бўлса-да, мулк соҳибига айланади. Корхоналар айrim мулқдор қўлидан чиқиб, ишчи-хизматчиларнинг ёки улар оммавий талиқилотининг, масалан, касаба уюшмасининг мулкига айланади. Меҳнат ва мулк функциясининг оддий фуқаро қўлида жамланиши иқтисодиётни инсонийлик принципларига бўйсундиради. Хуллас, ривожланган бозор иқтисодиёти шароитидаги моддий ва мулкий ўзгаришларнинг юз бериши ишлаб чиқаришга фаровонликини оширишдек аниқ социал йўналиш беради. Мазкур мўлжал икки йўл билан таъминланади: биринчидан, мулк соҳибларининг иқтисодий фаоллиги орқали. Мулк эгаси мулк нимадан иборатлигидан қатъи назар (иш кучи, ер, пул, машина, иморат -- бунинг фарқи йўқ) ўз мулкининг самарали ишлатилишини таъминлаб, фаровонлигини ошириб боради, иккинчидан, давлат даромадларни қайта тақсимлаб, ўзига тўқлар даромадининг бир қисмини олиб аҳолининг ноҷор табақаларига беради. Натижада оммавий фаровонлик ошади. Бозор иқтисодиёти қоидларидан бири бозордаги талабга ишлани, уни қондиришда яйборат. Шундагина пул тошиш, бойлик орттириш мумкин. Талаб-эҳтиёжни қондиришдек йўналишда ишлани тадбиркорликнинг муҳим шарти, хусусий манбаатни юзага чиқариш, обрў-эътиборли бўлиш воситаси ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти ривожланган жамиятда нуфузли иқтисодий фаолият қонуни келиб чиқади. Бу қонунга кўра, иқтисодий фаоллик негизида пул тошиб, бой бўлиш эмас, балки жамиятда нуфузли, обрў-эътиборли бўлиш, ўз нуфузи билан ном чиқариш ва шу йўсинда ижтимоий ҳаётда ўз ўрнини топа билишга интилиш мақсади ётади. Аммо шундай принцип амал қилиши учун иқтисодиёттога ривожланган бўлиши, маълум тоифа аҳоли қўлида

катта бойлик тўпланиб, уни оширишга интилиш мол-мумкин кўйшайтиргандан кўра, уни умуминсоний манфаат йўлида савобли иш учун сарфлаш, хайр-эхсон учун ажратиш, саҳий ва хотамтой инсон бўлиш афзал бўлади. Нуфузли иқтисодиёт қоидалари қанчалик кенг амал қиласа, шунчалик оммавий фаровонлик юз беради. Ривожланган мамлакатлар бой бўлганидан, у ерда оч қолиш деган гап умуман йўқ. Жамиятдаги ижтимоий муносабатлар инсоннинг оч қолишига йўл қўймайди, чунки унинг олдини олиш учун жамият бойлиги етарли бўлади. Қайсики, жамият ғуқароси тўқ, бой бўлса, шу жамият бой ва истиқболли жамият ҳисобланади. Фаровонликни моддий жиҳатдан ишлаб чиқаришни тъминлайди, унга эришиш тақсимот орқали амалга оширилади.

Кипилар яратилган маҳсулотдан ўзига тегадиган қисмини пул шаклида, яъни пул даромади шаклида оладилар. Бу даромадга ноз-неъматлар бозордан харид этилади ва шу йўл билан эҳтиёж қондирилади. Ишлаб чиқариш чуқур ихтисослашганидан, кипилар бир-бирларига керакли маҳсулот яратиб, уни айирбошлийдилар. Шундай маҳсулотлар борки, уларни бўлиб-бўлаклаб истеъмол этиш мумкин эмас, улардан фақат биргаликда баҳраманд бўлиш мумкин. Масалан, самолёт, трамвай, автобус ёки сунъий кўл, канални олайлик, уларни якка истеъмол этилиши мумкин эмас, улар хизматидан биргаликда фойдаланиш мумкин. Айрим киши ўзи яратган маҳсулотни кўн ҳолларда ўзи истеъмол эта олмаслиги ҳам шу маҳсулотдаги ҳиссасини пул шаклида олишини ва унга керакли буюмлар харид этилишини тақозоэтади.

Ҳар бир киши истеъмол этадиган буюмларнинг эквиваленти бўлган пул даромади — тақсимот категориясидир. Бозор хўжалигига тақсимотнинг ўз принциплари борки, улар ресурсларнинг маҳсулот ва хизматлар яратишдаги ҳиссасини ҳисобга олади. Капитал, тадбиркорлик қобилияти, иш кучи ва ердан иборат ресурслар эгалари ўз ресурсларининг ишлаб чиқариш омили сифатида иқтисодиётга кўшган ҳиссасига қараб даромад оладилар. Даромад олиш учун ресурсларнинг фақат моддий соҳада амал қилиши шарт эмас, улар номоддий ишлаб чиқаришда, турли хизматлар яратишда иштирок этсалар ҳам уларнинг эгалари даромад олишга ҳақлидир, чунки бу билан ҳам жамият эҳтиёжи қондирилади. Бозор иқтисодиётига хос тақсимот қонунига кўра моддий неъмаглар ва хизматлар ресурслар берган пировард натижасига қа-

раб, уларнинг эгалари ўртасида тақсимланади. Айтилган тақсимот қонунини бозор иқтисодиёти учун ижтимоий адолат принциплари белгилайди. Улар даромадни чеклашни инкор этадилар. Уларга биноан даромадлар ҳар бир ишлаб чиқариш омили самарасига қараб, чексиз ўсиб бориши мумкин. Тақсимот қонунига биноан иш кучи соҳиби иш ҳақи олади, капитал эгаси фойда, пул эгаси процент ва дивидент олади, ер эгаси рента олади, менежер ҳам фойда, ҳам иш ҳақи олади, ўтмишдаги меҳнат ва хизматлар учун пенсия тўланади. Тақсимотнинг бозор принциплари ҳуқмрон бўлса-да, жамиятда унинг нобозор қоидалари ҳам амал қиласди. Ногиронлар, камбағаллар, бошпанасизларга ёрдам кўрсатиш тақсимотдаги ижтимоий хайр-эҳсон принципи бўлиб, унинг бозор қонунларига алоқаси йўқ, балки жамиятдаги инсонийлик муносабатларининг маҳсули ҳисобланади. Бозор тақсимотига эквивалентлик, яъни омиллар берган натижага монанд равишда даромад ажратиш хос, аммо ноэквивалент тақсимот ҳам мавжуд. Давлат даромаднинг бир қисмини ўз ихтиёрига олганда тақсимлаш муносабати юз беради, аммо эквивалентлик бўлмайди, чунки давлат даромаддаги ўз ҳиссасини иқтисодий ўсишдаги хизматларига тенг миқдорда эмас, балки умумдавлат талаб-эҳтиёжини қондириш зарурлиги учун олади.

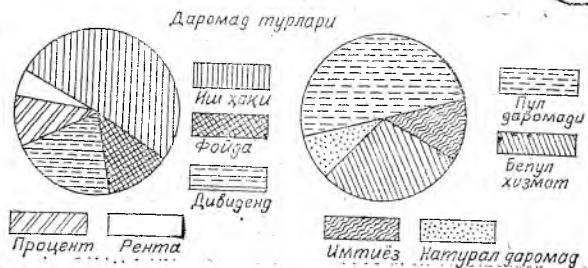
Ресурс эгаларининг даромади уларнинг ишлатилиш самарадорлигига боғлиқ ва унинг мезонини бозор аниқлайди. Самарадорлик мезони эса бозор талабининг қондирилишидир. Ресурслар ёрдамида талабгир товар қанчалик кўп яратилса, шунчалик пул кўп топилади, шунга биноан даромадлар ҳам кўпаяди. Ресурслар бозор нуқтai назаридан самарали ишлатилмаса, табиийки, даромад келмайди. Ернинг ҳосилдор ёки қазилмага бой бўлиши ҳали ўз-ўзидан ер эгасига катта даромад бермайди. Даромад ердан олинган ҳосил ёки қазилмага бўлган талабга боғлиқ, уларга талаб бўлмаса, ер қанчалик унумли ва қанча бой бўлмасин, барибир, даромад олинмайди. Масалан, Қувайт нефть конлари дастлаб топилганда бозорда шу нефтга талаб бўлмаганидан, даромад келтирмаган. 70-йилларда нефтга талабнинг тез ошиб кетини Қувайтга катта даромад келтириб, уни бой мамлакатга айлантиради. Ишчи қанчалик унумли ишламасин, у яратган товар бозорда ўтмай қолса, яхши даромад кўра олмайди. Хуллас, даромад бозорнинг ресурслар сарфиини нақадар тан олишига боғлиқ.

Даромадлар манба жиҳатидан фарқ қиласди. Иш ҳа-

қининг манбай зарур маҳсулот бўлса, фойда, рента, процент ва дивидендинг манбай қўшимча маҳсулотдир. Бир субъект ҳар хил манбадан даромад кўриши мумкин. Масалан, ишчи ишлагани учун иш ҳақи, акция этаси бўлгани учун дивиденд олади. Ер эгасига мулкдор сифатида рента цули тегади, уни банкка қўйтиб процент ҳам олади. Менежер ҳам иш ҳақи, ҳам корхона кўрган фойдадан улуш олади, чунки у тадбиркорлик қобилияти учун ҳам даромад кўради.

Даромадлар ўз эгаси ихтиёрига келиб тушиши шакли жиҳатдан ҳам турлича бўлади. Пул даромадидан ташқари натура даромади ва имтиёз шаклидаги даромад ҳам мавжуд. Деҳқон (фермер) хўжалитида маҳсулотнинг бир қисми бозорга тушмаган ҳолда, шу ернинг ўзида истеъмол этилади. Бу натуранал даромад, айниқса, томорқа хўжалигига хос. Масалан, томорқа соҳиби асосий ишлатан жойидан пул шаклида йилига 12 минг сўм даромад олса, ўз хўжалигидан ҳам 3 минг сўмлик пул даромади олади. Шунингдек, моддий (натура) шаклида 1500 кг ҳар хил маҳсулотни ҳам истеъмол этади, уни пулга чақсан 2 минг сўм бўлади.

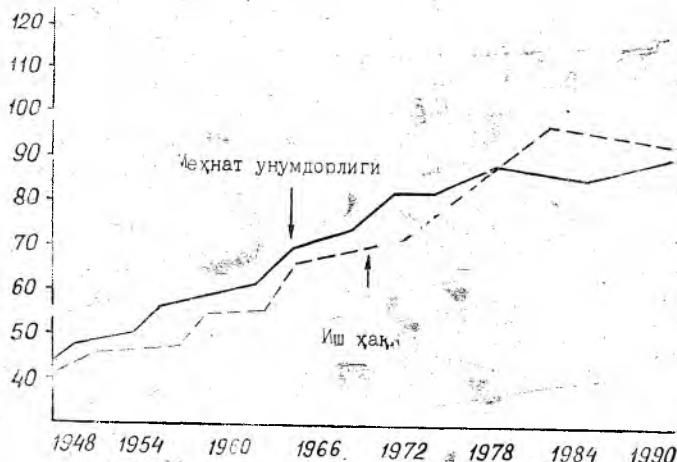
Бепул медицина хизматидан баҳраманд бўлиш, бепул билим олиш ёки қасб ўрганиш ҳам натура-хизмат шаклидаги даромад. Маълум тоифа аҳоли квартира ҳақи, коммунал хизмат ва транспорт ҳақи бўйича имтиёзга эга. Булар ҳам даромад. Айтилган хизматларнинг ҳақиқий нархи билан имтиёзли нархи ўртасидаги фарқни муайян аҳоли гуруҳлари нақд пул шаклида олмайди, лекин арzonлаштирилган хизматлардан фойдаланиб даромад кўради. Аҳоли талон билан арzonлаштирилган нархда товар олганда ҳам даромад кўради. Даромаднинг хилма-хил бўлишини қўйидаги расмдан кўриш мумкин,

37-расм.

Даромад унсурларининг ўзаро муносабати ва уларнинг маълум нисбатда бўлиши даромаднинг таркибий тузилишини ташкил этади. Бу тузилиш турли даромадлар шаклиниң ҳиссаси турлича бўлиши билан характерланади. Даромадлар тизимида иш ҳақи асосий ҳисобланади, чунки аҳоли даромадининг катта қисми (АКШ да деярли 75%) унинг улушкига тўғри келади. Иш ҳақи иш кучи эгасининг ўз меҳнати натижаси учун оладиган ҳақи бўлиб, иш кучи соҳибининг тирикчилик воситалари нархини ифодалайди. Иш кучи соҳибининг ўзи ва оиласининг тирикчилиги учун зарур бўлган истеъмол буюмлари ва хизматларнинг нархи иш ҳақи учун асос бўлади. Аммо яхши наф келтирувчи иш кучига талаб юқори, бинобарин, иш ҳақи ҳам юқори туради. Меҳнат қанчалик юқори унум берса ва у яратган товарлар бозори чақон бўлиб, нархи юқори бўлса, иш ҳақи ҳам шунчалик катта бўлади. Меҳнат натижаси ҳар хил бўлганидан иш ҳақи ҳам табақалашади. Одатда, малакаси юқори, билимдон ва тажрибали киши меҳнати қадрланади ва унга юқори ҳақ берилади. Айни вактда малакасиз ёки малакаси паст кишининг меҳнатига кам ҳақ берилади, чунки у кам наф келтиради. Ишлаб чиқаришда иш ҳақи меҳнат унумдорлигига тўғри мутаносибликда ўзгаради, яъни

АКШ да меҳнат унумдорлиги ва иш ҳакининг ўсиш
(1977 ийл индексий = 100^T)

38-расм.

унумдорлик ўсишга мойил, шу боисдан иш ҳақи ҳам ортиб боради (38-расм).

Графикдан кўринадики, унумдорлик билан иш ҳақи эгри чизиги деярли бир хил ўзгариб борган. Фақат 1984 йилдан сўнг иш ҳақи унумдорликка нисбатан суст ўсиб, уларнинг динамикасида фарқ кузатилади. Иш ҳақи билан унумдорлик бир-бирига тенг ҳолда ўзгариб бормайди, албатта, чунки иш ҳақига бошқа омиллар, масалан, ишсизлик таъсир этади. Ишсизлик ишчилар ўртасидаги иш ўрни учун рақобатни кучайтириб, иш ҳақининг иш натижаларига нисбатан секин ўзгаришига сабаб бўлади. Айтайлик, меҳнат унумдорлиги йилига 5 % ошгани ҳолда, иш ҳақи 2% ошади, холос.

Ишсизлик бўлмагандага фирмалар эркин меҳнат бозорида иш қучини ўзига жалб этиш учун рақобатда бўладилар, бу эса иш ҳақини оширади. Агар меҳнат бозорида монопсония ҳолати бўлса, яъни иш қучини ёллаш-харид этиш айрим ёки бир гурӯҳ озчилик фирмалар қўлида бўлса, иш ҳақи паст белгиланади.

Иш ҳақи унумдорликдан ташқари ишлап ва яшаш шароити, меҳнатнинг оғир-енгиллиги, нуфузли ёки нуфузсиз бўлишига ҳам боғлиқ. Иш қучига талаб ва таклиф унинг кўчувчанлигига, яъни ходимларни бир иш жойидан бошқасига кўчиб ўтиш қобилиятига ҳам боғлиқ. Шу орқали иш ҳақининг ҳар хиллиги келиб чиқади. Иш қучи етарли ва ҳатто ортиқча жойдан, у етишмаган жойга кўчиб ўтиш ёки ўтмаслик иш ҳақини ҳудудий ва корхоналар бўйича табақалаштиради. Иш қучи етарли ва ортиқ ерда иш ҳақи паст бўлгани ҳолда, етишмаган жойда юқори бўлади.

Мураккаб меҳнат малакали иш қучини, билимдон ходими талаб қиласди. Шу сабабли иш ҳақи кипининг билим даражасига қараб ўзгарида. Farb олимлари иш ҳақи ишчига инвестиция этилган капитал миқдорига боғлиқ деб қарайдилар. Инвестиция инсонга билим, касб бериш, касбий малакани, меҳнат маҳоратини оширишга ўйналтирилади ва иш қучи сифатини оширгани учун юқори иш ҳақини таъминлайди.

Агар 40 ёшли ва 7 йил ўқиган ишчи йилига 10 000 доллар олса, 50 ёшли ва 16 йил ўқиган шахс 40 000 доллар олиши мумкин.

Ривожланган мамлакатларда даромаднинг билимдонлика, савияга боғлиқ бўлиши аҳолининг ўз билими ва малакасини оширишга катта сарф-харажат қилишга унайди. Бу ерда ота-она болаларини ўқитишга, уларга

яхши касоб беришга пулни аямайди. Билимнинг меҳнат малакасига таъсири кишиларнинг қобилияти орқали амалга ошгани сабабли ҳар доим ҳам билим даражаси ўз-ўзидан иш ҳақини ошармайди. Даромадлар тизимида ер эгаси мулқдор сифатида рентани ўзлаштиради, аммо ер таклиф ўзгаришларига таъсирчан эмас, чунки у чекланган. Шу сабабли турли мамлакатларда рентанинг даромад сифатидаги аҳамияти ҳам ҳар хил бўлади.

Агар ер эгалари рента олишса, пул маблаги эгалари пулни қарзга олиб, ишлатувчилардан процент олиб, даромад кўрадилар. Процент рентадан фарқлироқ тез ўзгариб турадиган даромад ҳисобланади, чунки у қарзга берилган пул миқдори ва унинг учун олинадиган ҳақга боғлиқ.

Бозор иқтисодиёти шароитида фойда алоҳида мақомга эга бўлган даромад ҳисобланади, чунки у тадбиркорлик натижаси. Фойда олиш орқали тадбиркорлик қобилияти иқтисодий жиҳатдан юзага чиқади. Олдинги боблардан маълумки, тадбиркор нормал ёки эл қатори фойда кўради, бу унинг ишбилармонлиги учун тегадиган даромад, аммо тадбиркор яхши иш юритса, ортиқча фойда олиши мумкин, буни иқтисодий фойда деб атаган эдик. Бу фойданни у таваккал қилиб, хатарли ишга қўл ургани учун олади. Тадбиркор ортиқча фойданни монопол мавқега эга бўлганида ҳам олади. Биз биламизки, эркин бозорда ракобат туфайли қўл урилган ишнинг қандай натижашини олдиндан билиш қийин. Тўғри, тадбиркор бозор ҳолати ўзгаришларини ҳисобга олишга интилади, маркетингга ёътибор беради, лекин бари бир бозорда муайян ноаниқлик мавжуд бўлади. Талаб ва харажатлар ўзгариши мумкин, натижада кутилмаган вазият келиб чиқади, чунки у тадбиркор хоҳиш-иродасидан ташқари ўзгариб кетиши мумкин.

Тадбиркорлик кўп ҳолларда ўзга меҳнатидан фойдаланишга асосланган, шу боисдан у оладиган фойданинг бир қисми ишбилармонлик қобилияти учун олинган мукофот бўлса, бошқа қисми бирор меҳнати яратган, лекин тадбиркор ўзлаштирадиган даромад деб қараш мумкин. Тадбиркорлик даромадининг ҳосил бўлиши эксплуатация муносабатидан ҳоли эмас, бозор иқтисодиёти капиталистик шаклда ҳам амал қилиши мумкин.

Кўриб чиқилган даромад турлари шартли равишда чегараланади, чунки уларни аниқ ажратиш мушкул иш. Реал ҳётда иш ҳақи билан фойда чатишиб кетади ёки рента билан фойда ва ҳатто иш ҳақи бириккан бўлади.

Деҳқончиликни олсак, бу ерда фермер ўз ерида ўз вобситалари билан ўзи ишлайди. У олган даромадни рента, фойда ва иш ҳақига ажратиш қийин, албатта. Агар фермер бирорнинг ерини ижарага олиб, унга ўз капиталини солса, ўзи мутлако ишламай, ўзгаларни ёллаб ишлатса, иш ҳақи, фойда ва рентани табақалаштириш мумкин. Шунда ҳам иоаниқлик бўлади, чунки ижара ҳақининг қайси қисми рента-ю, қайси қисми ер эгасининг ерга солған капиталига тегадиган фойда әканини ажратиб бўлмайди. Даромаднинг бир тури бошқа тури таркибида бўлиши мумкин. Буни АҚШдаги даромадлар таркибида кўриш мумкин.

17-жадвал

**АҚШ миллый даромадида турли даромаднинг салмоғи
(% ҳисобида, 1900—1988 йиллар¹)**

Ун йилликлар	Иш ҳақи ва маони	Мустакил иш билан маонигули бўлганинг даромади	Корпорациялағ фойдаси	Суда проценти	Рента	Жами
1900—1909	55,0	23,7	6,8	5,5	9,0	100,0
1910—1919	53,6	23,8	9,1	5,4	8,1	100,0
1920—1929	60,8	17,5	7,8	6,2	7,7	100,0
1930—1939	67,5	14,8	4,0	8,7	5,0	100,0
1939—1948	64,6	17,1	11,9	3,4	3,3	100,0
1949—1958	67,3	13,9	12,5	2,9	3,4	100,0
1954—1963	69,9	11,9	11,2	4,0	3,0	100,0
1963—1970	71,7	9,6	12,1	3,5	3,2	100,0
1971—1981	75,9	7,1	8,4	6,4	2,2	100,0
1982—1988	73,8	6,8	8,6	9,8	1,1	100,0

Жадвалдан кўринадики, даромадлар нисбатининг ўзгариши даромадлар миқдорининг турли тезлик билан ортиб боришидан келиб чиқсан. Бу ўз навбатида иқтисодиётдаги ўзгаришлар билан изоҳланади. Иш ҳақи ҳиссасининг ортиши меҳнатдан келган даромаднинг кўпайишигина эмас, балки кўпчиликнинг ёлланиб ишлатши, иш ҳақига фойданинг ҳам қўшилиб кетиши (бу менежерларга хос) билан bogлиқ. Рента салмоғининг камайishi

¹ Экономикс. М., 1992, стр. 185

ернинг камроқ ижарага берилиши ва ўз эгаси томонидан ишланишидан келиб чиқади. Суда проценти салмоғининг ортиши пулдорларниң кўпайиши ва процент даржасининг ўсиши билан боғлиқдир. Ҳар ҳолда даромад турлари маълум мувозанатда бўлади. Улар ўз манбай, шаклланиш усулларига эга. Даромад турларининг нисбати даромаднинг таркибий тузилишини кўрсатади. Ўсим жараёнида даромад таркибининг ўзгариб бориши, даромад турларининг ўзаро чатишиб кетиши даромадларга хос қонуният ҳисобланади.

2. Даромадларнинг табақаланиши

Бозор иқтисодиётининг муҳим иринцили иқтисодий танлов бўлиб, бунга кўра энг тадбиркор, энг ишбилиармон, яхши ишлаб чиқарувчи ва яхши хизмат кўрсатувчи рақо-батда ютиб чиқади. Иқтисодий танловнинг ўзи иш нати-жасига қараб, олинган даромадларнинг турлича бўлиши-ни белгилайди. Тоталитар иқтисодий тизимда танлов бўл-маганидан даромадлар бир текисда тақсимланиб, киши-ларни иқтисодий жиҳатдан бараварлаштиришга интилиш етакчи ўринда туради, бой бўлиш тақиқланади, даромад-лар маълум миқдор билан чекланади. Натижада яширин тарзда, гайриқонуний йўл билан даромад тошишга инти-лиш пайдо бўлади. Ишлаб чиқаришни ўстирувчи кучли рагбат ва воситалар йўқлигидан тўкинчилик ҳосил бўл-майди, истеъмол неъматлари халқни тўла-тўкис таъмин-лаш учун етишмай қолади, натижада неъматларни бир текисда тақсимлаб, ҳаммани чекланган миқдорда тирик-чилик воситалари билан таъминлаб турилади. Бунинг оқибатида даромадларнинг табақаланиши унчалик билин-майди. Энг ююри ва энг наст даромад ўртасидаги тафо-вутни давлат назорат этиб туради, унинг катталашиб ке-тишига йўл қўйилмайди. Бунга эришиш учун тақсимот меъёрини давлат бир марказдан туриб белгилайди, нати-жада хўжалик субъектларининг даромад белгилашдаги иштироки минималлаштирилади. Корхона, хўжалик ва ташкилотлар доирасида ҳам даромад белгилаш давлат ўрнатган меъёрдан чиқиб кетмайди ва буларнинг барчаси ижтимоий адолат деб эълон қилинади. Кишиларнинг ми-нимал даражада, лекин бир текисда таъминланиб турили-ши уларни иқтисодий фаолликка, бинобарин, даромад тошишга ундамайди, жатта даромадли бўлиш, бойлик ор-тиришга ҳавас ҳам, рағбат ҳам бузилади. Бозор иқтисо-

диётида эса тақсимот муносабати тенгликини эмас, балки тенгсизликни келтириб чиқаради ва бу иқтисодиёт ўсишига катта стимул беради.

Бозор иқтисодиётидаги даромадлар тенгсизлигининг икки зиддий жиҳати мавжуд. Тенгсизлик, биринчидан, адолатли, иккинчидан, эса, адолатсиз ҳисобланади. Даромадларнинг иш қобилияти, билим, малака, маҳорат ва умуман салоҳиятга қараб тақсимланишидан келиб чиққан тенгсизлик табиатан адолатли ҳисобланади. Яхши ишлатан ишчи ёки хизматчининг кўп даромад топиши табиий, чумки у ҳаётий неъматларни кўп ва сифатли яратгани учун уларни кўпроқ ўзлаштириши керак.

Тадбиркорлик даромади бўлган фойданинг миқдори ҳам ишбилармонлик қобилиятига, у берган натижага боғлиқ бўлади. Ишнинг кўзини билган, билимдон, тажрибаси катта тадбиркор ўз фаолиятини устомонлик билан олиб бориб, яхши натижага эришади, катта фойда кўради. Катта даромад яхши иш натижаси бўлганидан бу ҳам умуминсоний қоидалар жиҳатидан адолатли даромад ҳисобланади. Мулқдан келадиган рента, процент ва дивиденд каби меҳнатдан топилган даромад ҳисобига жамланган мулк келтирадиган даромадлар ҳам умуминсоний жиҳатдан адолатли ҳисобланади. Ишчи-хизматчи иш ҳақи, тадбиркор фойдаси ҳисобидан сотиб олинган акция ёки облигация келтирадиган даромад (дивиденд ёки процент) ҳам адолатли ва ҳоказо.

Бозор иқтисодиётида адолатсиз даромадлар ҳам бор. Товар ёки фонд биржаларида биржа чайқовчилиги юз берганда брокер ёки дилер бир неча минут давомида акция курсининг тушиши ёки кўтарилишидан миллионлар билан ҳисобланадиган даромад топади. Лондон биржасида олтин нархи бир унцияга 340 доллар бўлганда, у тонналаб сотиб олинади ва нарх 345 долларга чиқиши билан шу заҳоти сотиб юборилади. Бу ҳам мўмай даромад беради.

Бозор иқтисодиётида катта пулдорлар ҳам йўқ эмас, улар ўз пулинини банкка қўйиб, ўзлари умуман меҳнат қилмай мўмай даромад топишади. Буни ҳам адолатли даромад деб бўлмайди. Бозор иқтисодиёти ривожланиб, цивилизациялашган сари ҳалол, бинобарин, адолатли даромадлар салмоги ортиб боради.

Адолатли даромадлар аҳамиятининг ортиб бориши иқтисодиётнинг инсонийлашувини билдиради. Даромадларнинг тенгсизлиги, уларга таъсир этувчи омиллар кучининг ҳар хиллиги билан изоҳланади. Тенгсизликнинг биологик ва социал жиҳатлари бор. Биологик жиҳатдан

олганда табиат кишиларга турлича қобилият, куч-қувват, ақл-идроқ, салоҳият-заковат ато этган.

Кишиларнинг туғма қобилиятидаги тафовутлар уларга турлича даромад топиш имконини беради. Ҳар ким ўзининг рисқу насибасини териб ейди деган гапнинг маъноси шунда бўлса керак. Жисмонан бақувват ва ақл-заковатли инсон унумли ишлаши, аксинча, шу жиҳатлардан заиф киши кам унум бериши турган гап.

Даромад топиш имкониятларининг турли-туман бўлиши тадбиркорлик даромадида ҳам кўринади. Туғма қобилият инсонга наф ва даромад келтириши учун киши яшайдиган ижтимоий муҳит унинг салоҳиятини юзага чиқаришга имкон бериши лозим. Жамиятда билим олиш, касб эгалланш, малака оширишга шароит бўлса ва иш топилса, даромад топиш имконияти яратилади. Бинобарин, даромадларнинг табақаланиши кишилар туғма қобилиятининг ишга солиниш имкониятларига ҳам боғлиқ. Даромадларнинг табақаланиши иш билан банд бўлишга ҳам боғлиқ. Ипсиз ва ишли кишилар даромадининг фарқланиши турган гап. Оиласда қанчалик кўп одам иш билан банд бўлса, ҳар бир ишловчи қанчалик кўп пул топса, оила даромади шунчалик кўп бўлади ёки аксинча. Даромаддаги тафовутларни оила таркиби ҳам келтириб чиқаради. Оиласда пултонармонлар кўп бўлса, унинг даромади ҳам юқори, боқимандалар кўп бўлса, унинг даромади кам бўлиши аён гап. Албатта, айтилган омиллар тошилган даромад миқдори жиҳатидан табақалашувни келтириб чиқаради. Масалан, беш кишидан иборат икки оиласи олайлик. Биринчи оиласда бир киши ишлайди, у яхши менежер бўлганидан йилига 200 минг доллар топади, демак, жон бошига 40 минг доллардан тўғри келади. Иккинчи оиласда З киши оддий хизматчи бўлиб ишлайди, улар топган жами даромад 100 минг доллар. Иккинчи оила жон бошига 20 минг доллар даромад кўради, яъни унинг даромади биринчи оиласинига нисбатан 2 баробар кам.

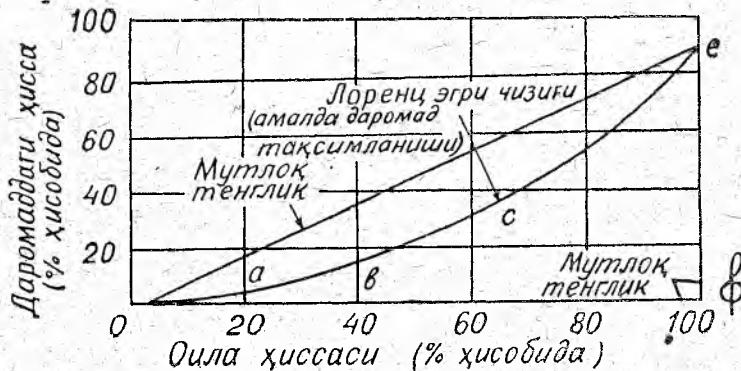
Бозор иқтисодиётида тасодифлар ҳам оз эмас, улар жумласига тадбиркорлик хатари ва тадбиркорлик омади киради. Тадбиркорликда кутилмаган ҳодиса (хатар) ларга, нархнинг бирдан ўзгариб кетиши, бозорнинг қасодга учраши, экспортнинг чекланиб қолиши, солиқларнинг ошиб кетиши, сиёсий вазиятнинг ўзгариши кабилар киради. Вазиятнинг ўзгариши бозор қонунларидан келиб чиқади. Бу қонунларни тадбиркор бекор қила олмайди, уларга фақат мослашиши ёки мослаша олмаслиги мумкин. Энг

уқувли тадбиркор ҳам хатардан ҳоли эмас. Хатар дара-
жасига қараб фойда камайиши ва ҳатто белни синдиради-
ган зарар кўрилиши ҳам мумкин. Бозор иқтисодиётида
тадбиркорлик омади берадиган даромад ҳам бўлади. Омад
чопгандা, иш юришиб кетиб, даромад тез кўпайиши мум-
кин. Ҳарбий, сиёсий вазият ҳам хатарга ёки омадга таъ-
сири кўрсатади. Масалан, Ироқ—Қувайт уруши даврида
(1991 й.) бу уруш чўзилади, деб катта миқдорда дори-
даромонни сотишни мўлжаллаган фирмалар хатарга йў-
лиқди, чунки уруш тез тамом бўлиб, дори оз сотилди,
фирмалар дориларнинг муддати ўтиб кетишидан қўрқиб,
арzon-гаров сотишга, бепул ҳадя қилишга мажбур бў-
лишди. Айни вақтда вайронагарчилик юз бериб, бу қу-
рилиш материали сотувчи фирмаларга қўй келди, улар-
нинг нархи тез кўтарилиб, омад фойдасини олиши.

Барча турдаги даромадлар ўсган вазиятда даромад эга-
ларининг табақаланиши юз беради. Даромадларининг тенг-
сизлиги оиласаларнинг жами даромади миқдорини ўрта-
сидаги тағовутлашувда ҳам ифода этилади. Тағовутлар
энг кам даромад билан энг кўп даромад оралиғида бўлади.
Даромадлар тенгсизлигининг иккι томони бор. Биринчиси
— бозор механизмига хос тақсимот орқали қўйла теккан
даромад тенгсизлиги. Бу ерда саҳийлик-хотамтойлик
принципи йўқ, аксинча бозор тан олган иш натижасига
қараб тақсимлаш мавжуд бўлиб, у қўйла теккан даромад
билан ўлчанади. Иккинчиси — тақсимотнинг нобозор
усуллари туғайли ҳосил бўлган бепул овқатланиш, дам
олиш, бепул ёки имтиёзли тарзда хизматлардан баҳра-
мандлик ҳар хил даражада бўлади. Аммо тақсимлашнинг
нобозор усули муайян даражада тенгликни келтириб чи-
қаради. Масалан, ўқиши, дам олиш, даволаниш ёки имти-
ёзли квартира ҳақи белгилаш истеъмолчиларнинг ҳамма-
си учун бир хил тарзда бепул бўлганидан, улар тақсимот-
да тенгликни ҳосил этади.

Тақсимлашнинг бозор усули юзага келтирган даромад-
лардаги тенгсизликни. Фарб иқтисодчилари Лоренц эгри
чизиги деб атапшади. Бу эгри чизик даромаддаги ҳисса
оиласалар ҳиссасига мос бўлиши ёки бўлмаслигини бил-
диради. Лоренц эгри чизигини қўйидаги расмдан кўрини
мумкин (39-расм).

Амалда даромадлар фарқланганидан унинг ҳаракати
эгри ёйсимон йўналишида A, B, C, E нуқталари орқали
ўтади. Бу нуқталарда даромад ҳиссаси оиласалар миқдо-
ридаги ҳиссадан жиддий фарқланади. Бу бозор иқтисоди-
ёти учун табиий. Агар даромадлар бир текис тақсимлан-

39-расм. Даромадларнинг нотекис тақсимланиши.

ганда эди, унинг ҳаракати О нуқтадан Е нуқтага қадар бўлган тўғри чизиқ, биссектрисадан ўтган, оилалар сонидаги улуш билан даромаддаги улуш тенг бўлар эди, яъни 20% оила даромадининг 20% ига, бинобарин, 60% оила эса даромаднинг 60% ига эга бўлар эди. Аммо бозор иқтисодиёти буни мустасно этади, чунки у тенгсизликка асосланади. Шунингдек, у даромадларнинг ҳаммасини муайян оилалар қўлида жамланишини ҳам инкор этади. Агар 1% оила даромадни 100% ўзлаштира, мутлақ тенгсизлик юз беради, чунки 99% оила даромадсиз қолиб, очидан ўлиши мумкин. Бундай ҳолниг умумай юз бериши мумкин эмас, аммо даромадлар тенгсизлиги реал ҳодиса. Масалан, 1986 йили АҚШда 12% оила (камбағаллар) жами даромадларнинг 2% ни олди. Уларниң даромаддаги ҳиссаси оилалар миқдоридаги ҳиссадан 6 марта кам бўлди (12:2). Бу оилаларнинг йиллик даромади 10 минг доллардан оз эди. Айни биро вақтда бой оилалар 7% бўла туриб, даромадларнинг 21% ни ўзлаштирган. Уларниң даромаддаги ҳиссаси оила сони ҳиссасидан 3 марта кўп бўлган (21:7). Бу оилалар йилига 75 минг доллар ва ундан ортиқ даромад олишган. Демак, камбағаллар ва бойлар даромади тафовути 7,5 марта бўлган (75 000:10 000). Даромаддаги фарқ бой бўлиш учун интилишни яратиб, иқтисодий фаолликка олиб боради. Аммо аҳолининг шундай қатламлари борки, улар қанчалик фаоллик қилмасинлар даромадини ошира олмайдилар. Булар қаторига ногиронлар, ишсизлар, кўп болаликларни киритиш мумкин. Улар амалда камбағал бўлишади, уларни қўллаб-

кувватлаш учун тақсимотнинг нобозор усули қўлланади: минимал шафака тўланади, бепул овқатланиш уюширилади, текинга кийим-кечак берилади, имтиёзли харид хукуқини берувчи талонлар тарқатилади, арzon квартира ва коммунал хизматлар ажратилади.

Тақсимотнинг нобозор усули келтирадиган даромад умумий тенгсизликни камайтиришга қаратилади. У арааш иқтисодиёт шароитида инсонийлик қоидалари мавжудлигидан келиб чиқади.

Даромадлардаги тенглик ва тенгсизлик — иқтисодиётдаги зиддият. Тенглик хамманинг таълаб-эҳтиёжини бир хил қондириш шарти, бу адолатдек туюлади, аммо боқимандаликни майдонга келтиради, фаолликни сусайтиради. Фараз қиласайлик, икки киши 6000 фунт стерлинг даромад олади: биринчиси 4000, иккинчиси 2000 фунг стерлинг. Агар улар даромади тенгланширилиб, ҳар биринга 3000 фунт стерлинг берилса, биринчи кишининг ҳафсаласи совийди, чунки унинг даромади камаяди, иккинчисининг эса пул топишта иштиёқи камаяди, чунки ҳеч нарса қилмаса-да, қўшимча даромад олган бўлади. Даромадлардаги тағовут иш натижасидан келиб чиқади. Уларнинг мавжудлиги иқтисодий самарадорликни оширишга ундайди.

Даромадларни четдан туриб тенгланширишга иентилиш иқтисодий ўсишга салбий таъсир этади. Шу сабабли жамият тенгсизликни тан олади.

Тенгсизлик бор жойда камбагаллик муаммоси ҳамиша мавжуд. Бозор иқтисодиётига, умуман, тўқчилик хос бўлса-да, аммо аҳолининг маълум қатламлари камбагал ҳисобланади. Агар кимнингки даромади унинг энг зарур минимум тириклик талаб-эҳтиёжини қондириш учун етмаса, шу камбагал ҳисобланади. Масалан, АҚШда 1987 йили 4 кишилик оиласининг тириклик минимуми 11 611 доллар бўлган. Шундан кам даромад олган оила камбагал ҳисобланган. Албатта, камбагаллик мезони мамлакатдаги турмуш даражасига боғлиқ. Бир ерда камбагал оила бошқа ерда бой ҳисобланishi мумкин. Агар АҚШда 6 кишилик оила даромади 1987 йилда 15 509 доллар бўлса, у камбагал ҳисобланган, худди шундай даромад олган оила Того республикасида бой оила ҳисобланади.

Камбагалларга давлат ва ҳар хил хайри-эҳсон фондлари ҳисобидаи ёрдам берилади. Бозор иқтисодиётига хос умумий яна бир қоида камбагаллар сони ва салмоғининг

Қисқариб боришига майиллигидир, чунки ишлаб чиқариш ўсиши билан кам даромадли оила ўртача ва кўп даромадлилар қаторидан ўрин олади. Муҳими меҳнатдан тошилган даромаднинг ўсиши ҳисобланади. Иш кучи сифати, бинобарин, меҳнат унумдорлиги ошиб борипши билан юқори даромад таъминланади.

3. Турмуш даражаси ва сифати

Ишлаб чиқаришнинг социал самараси кишилар фаровонлигига, яъни турмуш даражаси ва сифатида намоён бўлади. Кипилар ҳаётий эҳтиёжларининг қондирилиш меъёри турмуш даражаси дейилади. Унинг муҳим жиҳати нози-неъматлар истеъмоли ҳисобланади. Фақат яратилган товарлар ва хизматларни истеъмол этиш мумкин. Шу сабабли истеъмол миқдори ва таркибининг ишлаб чиқариш ҳажмига мос ўзгариб боради деган маънони билдирамайди. Ишлаб чиқариш даражаси юқори бўлгани ҳолда унга нисбатан истеъмол миқдори кам бўлиши мумкин. Жамғариш ва истеъмол тескари мутаносибликада ўзгаради, яъни жамғариш кўпайса, истеъмол қисқаради ва аксинча. Маълумки, турмуш фаровонлиги миллий даромаднинг ҳажми ва унинг тақсимланишига боғлиқ. Фараз қиласайлик, жамиятда яратилган жами маҳсулот 320 млрд. долларга тенг, шундан 150 млрд. доллар миллий даромадни ташкил этади. Даромаднинг 120 млрд. доллари истеъмолга кетса, 30 млрд. доллари жамғаришга кетади. Шундай шароитда жамғаришга 40 млрд. доллар ажратилса, истеъмолга 110 млрд. доллар қолади. Миллий даромад ўсиб, у 170 млрд. долларни ташкил этса-ю, унинг 70 млрд. доллари жамғарилса, истеъмолга 100 млрд. доллар қолади, яъни истеъмол олдингидан қисқаради ($100 < 120$). Агар жамғариш 40 млрд. долларга етса-да (олдин 30 млрд. доллар эди), барibir истеъмолга 130 млрд. доллар қолади ва бу олдингидан кўп бўлади ($130 > 120$). Жамғариш миқдори ўсгани ҳолда истеъмол ҳажмининг ортиши миллий даромад катта миқдорда ошганлиги натижасидир. Хунос қиласак, истеъмол ҳажми миллий даромаднинг миқдори ва унинг турли қисмларга тақсимланишига боғлиқ. Шу икки омилнинг турмуш даражасига таъсири турлича бўлади.

Буни рақамларда кўрамиз.

Турли мамлакатларда аҳоли жои бошига товарлар ва хизматлар истеъмоли (1990 й., АҚШ доллари ҳисобида).

АҚШ	—	16 175	Россия	—	3 735
Швеция	—	13 250	Грузия	—	3 575
Франция	—	12 400	Туркия	—	3 530
Германия	—	12 000	Белорус	—	3 520
Япония	—	10 725	Украина	—	3 470
Англия	—	10 150	Молдова	—	3 151
			Эрон	—	2 950
			Қозогистон	—	2 900
			Ўзбекистон	—	2 200
			Тоҷикистон	—	1 800
			Покистон	—	1 625
			Ҳиндистон	—	1 125

Истеъмол миқдори турмуш даражасининг муҳим жиҳати, унинг давлатлараро фарқланиши мамлакатларниң иқтисодий даражаси ва уларда истеъмол ва жамғаришга кетадиган маҳсулот нисбатига боғлиқ. Масалан, Япония иқтисодиёт жиҳатидан Швеция, Франция ва Германиядан устун туради, лекин истеъмол жиҳатидан улардан орқада юради, чунки бу ёрда бошқаларга нисбатан инвестиция-нинг маҳсулотдаги ҳиссаси юқори туради, бинобарин, истеъмол ҳиссаси камроқ бўлади.

Ривожланган бозор иқтисодиётига хос қоидалардан бири — миллий даромадда истеъмол ҳиссасининг ортиб боришидир, яъни миллий даромаднинг тобора кўпроқ қисмининг фаровонликка қаратилишидир. Буни қўйидагилар билан изоҳлаш мумкин. Биринчидан, миллий даромаднинг камроқ қисмини жамғарган ҳолда (масалан, 10—15%) барқарор иқтисодий ўсишни таъминлаш мумкин, чунки инвестициялар илғор техника ва технологияда моддийлашиб, меҳнат унумиши ошириб боради, бинобарин, жамғариш самарадорлигининг ортиши истеъмолни кенгайтиришга хизмат қиласди. Иккинчидан, иқтисодий ўсишда инсон омилиниң аҳамияти бекёёс ортади, бу истеъмолни кенгайтириш орқали иш кучи малакасини ошириши олиб келади, чунки юксак технология сифатли иш кучини талаб қиласди. Миллий даромаднинг кўпроқ қисми истеъмолга мўлжалланмаса, барқарор иқтисодий ўсиш юз бермайди. Учинчидан, иқтисодиёт ривожланган сари аҳолининг, бинобарин, истеъмолчилар сонининг кўпайиши сустлашади, бу эса жои бошига яратилган даромадни кўпайтириш омилларидан бири ҳисобланади. Албатта,

даромаднинг ортиши энг аввал ишлаб чиқаришга боғлиқ, лекин бунга аҳолининг ўсиши ҳам таъсир этади. Тўртингидан, энг муҳими, бозор иқтисодиёти аралаш иқтисодиёт шаклини олган шароитда аҳолининг талаб-эҳтиёжини қондириб, унинг фаровонлигини оширишдан иборат инсонпарварлик тамойили кучайиб боради, бу эса истеъмолни кенгтайтиришни тақозо этади.

Айтилган сабабларга кўра ривожланган мамлакатларда, сўнгти 30 йил ичида миллий даромадда жамғарип ҳиссаси 2 марта қисқаради, натижада истеъмол ҳиссаси ортиб, эндиликда миллий даромаднинг деярли 80—85% ни ташкил этади. Бу турмуш даражаси ўғсанлигидан далолат беради. Аммо турмуш даражаси учун истеъмол ўз-ўзидан эмас, балки эҳтиёжни қондира олиши жиҳатидан муҳим. Истеъмолнинг миқдори ва таркиби оқилона бўлиб, кишиларнинг соғлом ва узоқ умр кўриши, уларнинг шахс сифатида камол топишини таъминлагандагина мақсадга мувофиқ ҳисобланади. У ёки бу товарнинг ҳаддан ташқари кўп истеъмол этилиши юқори турмуш даражасини билдирамайди, чунки **истеъмолнинг сифати** деган ҳодиса ҳам бор. Бу сифат истеъмолнинг миқдори ва таркиби ўртасида маълум меъёрда ниесбат бўлишини тақозо этади. Масалан, овқатланишининг сифат белгиси—бу унинг **балансланган бўлишидир**. Озиқ-овқат истеъмоли шундай миқдорда ва таркибда бўлиши зарурки, у киши организмини барча керакли озуқалар, хусусан, оқсили, мой ва витаминалар билан таъминлаши, инсоннинг соғлом, бақувват, тетик бўлишини, ҳаётда фаоллик кўрсатишини таъминлаши керак. Кўп миқдордаги лекин балансланмаган озиқ-овқат истеъмоли фойда ўрнига зарар келтиради. Мутахассислар фикрига кўра, гўшт ва ундан олинган маҳсулотларнинг оптималь истеъмоли жон бошига йилига ўртacha 80 кг бўлиши зарур. АҚШда гўшт 1990 йили жон бошига 120 кг истеъмол этилди, яъни керагидан 1,5 марта юқори бўлди, буни мутахассислар ҳаддан ортиқ зарарли истеъмол деб баҳолайдилар. Ўзбекистонда аҳоли жон бошига 190—200 кг нон ва ун маҳсулотлари истеъмол этилади. Бу ҳам керагидан ортиқча ҳисобланади. Бошқа маҳсулотлар (масалан, гўшт, сут, тухум, мева, сабзавот) кам истеъмол этилгандан уларнинг ўрни нон билан қопланади. Бу ҳам балансланмаган овқатланиши натижасидир.

Истеъмолга шундай қонуният хоски, дастлаб унда миқдорий, сўнгра эса сифат ўзгаришлари юз беради. Аввал, умуман, товарлар ва хизматлар истеъмоли ўғсанни

ҳолда, сўнгра уларнинг сифатлisisини ташлаб истеъмол этишга киришилади. Бу бозорнинг тўйинишига боғлиқ. Ишлаб чиқариш қанчалик юқори бўлса, шунчалик сифатли истеъмол катта ўрин олади. Турмуш даражаси фаровонликини истеъмол ва унинг натижаси жиҳатидан характерлайди. Унинг икки гуруҳдан иборат ўзаро боғланган кўрсаткичлари мавжуд. Биринчи қиймат-пул кўрсаткичлари. Булар жумласига иш ҳақи, нафака, пенсия, стипендия миқдори, оиласинг ялни ва жон бошига ҳисобланган барча пул даромадлари, кишиларнинг истеъмолни қондириш учун пул харжалари, жон бошига ҳисобланган миллий даромад ва ундаги истеъмол фонди, аҳолининг реал даромади кираиди. Булар орасида **аҳолининг** реал даромади **асосийдир**, чунки у истеъмолнинг ҳамма жиҳатларини ўзида мужассам этувчи умумлашган, синтетик кўрсаткичдир. Турмуш даражаси ҳақида пул даромадининг ўзи якка гувоҳ бўла олмайди, чунки шунинг реал қадри истеъмол товарлари нархига ҳам боғлиқ. Шу сабабли реал даромад, биринчидан, пул даромадининг миқдорига, иккинчидан, даромаддан чегириладиган ҳар хил солиқлар ва тўловларга, яъни пул даромадининг эгаси қўлига тегадиган қисмига, учинчидан, нарх-наво даражасига боғлиқ. Реал даромад пул даромадига тўғри мутаносибликада ва нарх-навога тескари мутаносибликада ўзгаради. Нарх-наво қатъий бўлиб, пул даромади кўпайса, реал даромад ҳам ортади. Пул даромади ўзгармаган ҳолда нарх тушса, реал даромад ортади, агар нарх ошса, у пасаяди. Шунга кўра реал даромаддаги ўзгаришлар пул даромади индексининг нарх-наво индексига бўлган нисбати билан ўлчанади:

$$РДи = \frac{ПДи}{Ни}$$

Бунда РДи — реал даромад индекси, ПДи — пул даромади индекси, Ни — нарх индекси. Масалан, 1983—1993 йилларда пул даромади 1,8 марта, нарх-наво 1,4 марта ўсган бўлса, бунда $РДи = 1,8 : 1,4 = 1,21$. Демак, реал даромад 1,21 марта ёки 21%га ўсган бўлади.

Турмуш даражасининг **моддий-натурал** кўрсаткичлари ҳам мавжуд. Булар жумласига жон бошига натурал ўлчамда озиқ-овқат, кийим-кечак истеъмоли, бир кишига тўғри келадиган уй-жой сатхи, рўзгорда ишлатилган энергия миқдори, оиласинг узоқ муддат хизмат қилувчи техникавий товарлар билан таъминланиши кабилар ки-

ради. Аҳоли жон бошига неча кг гүшт, сут, понӣ, ўн, гурӯч, қанд-шакар, мева, сабзавот, полиз маҳсулоти, сариёғ; ўсимлик мойи, неча литр лиртли ёки спиртсиз ичимлик истеъмол этилиши, ҳар кишига неча жуфт пойафзал, неча метр газлама ва газлама ҳисобида тайёр кийим сотиб олиниши, бир оила ҳисобида нечта автомашина, телевизор, магнитофон, видеоаппаратура, музлатгич тӯғри келишини билдирувчи кўрсаткичлар турмуш даражасини ифодалайди. Аммо бу кўрсаткичлар турили хизматлар (ўқиши, даволаниш, маишӣ хизмат, саёҳат, малака ошириш ва ҳ. к.) лар истеъмолини, муҳими истеъмол сифатини ифодалай олмайди. Истеъмол товарлари хилма-хил бўлганидан уларнинг сифатини миқдор орқали ифодалаш қийин. Масалан, оиласда 2 телевизор, бир магнитофон ва автомашина бўлса, уларнинг сифати ҳар хил бўлиши турган гап. Рангли ва оддий телевизорнинг, «Жигули» ва «Вольво» автомашинасининг сифати ҳар хил. Уларни тенгластириш қийин. Шунингдек, уй-жойни ҳам унинг ҳажмига қараб, сифат жиҳатидан баҳолаб бўлмайди. Масалан, Ўзбекистон қишлоқларида уй-жой сатҳи жон бошига шаҳарга нисбатан кўп. Қишлоқлардаги уйларнинг сифати бирмунча паст, уларнинг қулайликлари ҳам у қадар юқори эмас. Аксинча, шаҳардаги уйлар мустаҳкам, пишиқ қурилган, барча коммунал қулайликлари бор, аммо уларнинг табиий шароитлари қишлоқдагидан яхши эмас. Турмуш даражасини тӯла тавсиф этиш учун истеъмолни солиширма нархларда (масалан, 1985 й. нархида) ҳисобланган товарлар ва хизматлар қиймати билан ифодалаш тӯғри бўлади. Бу қийматга маълум йилдаги нархнаво асосида ва жон бошига ҳисобланган, аммо солиқлар чегирилган реал даромадга яқин туради. Шундай реал даромад АҚШда 1982 йил нархлари билан ҳисобланганда қуйидагича бўлган: 1929 йилда — 498,5 доллар; 1959 йилда — 1067,2 доллар; 1988 йилда — 3476,0 доллар.

Демак, биринчи 30 йилда АҚШда турмуш даражаси таҳминан 2 марта, иккинчи 30 йилда эса 3,5 марта ўсган. Бу ривожланган бозор иқтисодиётига хос тенденция исботи бўлиб хизмат қиласди.

Даромадлар каби турмуш даражаси ҳам изчил табакалашади, бундай табақа-қатламланиш дифференциация дейилади. Табақалашув айrim кишилар, оиласлар, жамоатлар, ҳудудлар ва мамлакатлараро юз беради. Табақалашув турмуш даражаси кўрсаткичларининг фарқланишидан иборат бўлиб, эҳтиёжларнинг ўзи, ишлаб чиқариш ҳолати, унинг таркиби турлича бўлишидан келиб чиқади.

Эҳтиёжларнинг табақаланиши ҳам турган гап, буни І бобда кўриб ўтган эдик. Турли эҳтиёж турлича истеъмолни пайдо қиласи. Ишлаб чиқариш ҳолатидаги фарқлар эҳтиёжни қондириш имкониятини ҳар хил қиласи. Гап бу ерда даромадларнинг ҳар хил бўлишида эмас, балки уларни бозор орқали реал истеъмол буюмига айлантиришда ҳам. Ишлаб чиқариш юқори пул даромади бергани билан пулни ноз-неъматларга айлантириш неъматларнинг борйўқлиги, яратилиши ёки яратилмаслигига ҳам боғлиқ. Масалан, нефть ёки газни катта миқдорда қазиб олиш катта пул даромади беради, аммо бу пул юқори турмушни таъминлаши учун керакли товарлар ишлаб чиқарилипни ёки четдан келтирилиши шарт. Бинобарин, турмуш даражаси бозорнинг товар ва хизматларга тўйинишига ҳам боғлиқ. Етишмайдиган товарларни четдан көлтиришиш уларни қимматлаштиради ва уларни истеъмол этишнинг ўсишига ҳалақит беради.

Истеъмол товарларини кўплаб ишлаб чиқариш турмуш даражасини ошириш шарти. Товарлар кўп ишлаб чиқарилган жойда уларнинг истеъмоли ҳам юқори бўлади. Масалан, ишлаб чиқариш кўп бўлганидан АҚШ ва Голландияда гўшт ва сут маҳсулотлари кўп истеъмол этилади, Кипр Марокаш ва Грецияда эса цитрус маҳсулотлари сероб, улар оммавий истеъмол этилади.

Бозор тизимишининг энг муҳим хусусиятларидан бири турмуш даражасидаги тафовутнинг бўлишидир. Бу даромаддаги фарқлар билан изоҳланади, чунки нархлар бирхил, бозор эса тўйинган бўлса, пулга товар топиш муаммоси бўлмайди. Бозор тизимида товар топиш эмас, балки пул топиш муаммоси мавжуд бўлади.

Даромаднинг турлича бўлиши натижасида бир оила ҳисобига ва жон бошига тўғри келадиган истеъмол фарқланади. Аммо бу фарқлар умумий турмуш даражаси юқори бўлиб, озиқ-овқат муаммоси ҳал этилган шароитда юзага чиқади. Ривожланган иқтисодиёт шароитларида тафовутлар оммабоп товар истеъмоли жиҳатидан эмас, балки замонавий янги, обрўталаб товарлар истеъмоли жиҳатидан пайдо бўлади. Кипилар турар-жой шароити, техникавий товарлар истеъмоли, экологик тоза озиқ-овқат харид эта олиш, энг модали кийимларни харид этиш, сифатли хизматлардан баҳраманд бўлиш, пул жамгармаларига эга бўлиш жиҳатидан бир-бирларидан фарқ қиласидилар. Оммавий моллар ва хизматлар истеъмоли ҳамма учун етарли бўлганидан бу жабҳада тафовутлар сезилмайди. Бинобарин, аралаш иқтисодиётга айлананаётган

бозор тизимида кишилар ғаровонлигидаги тағовутлар янгила тус олади. Эҳтиёжлардаги фарқлар сақланар экан, уни қондириш имкони бир хил бўлмас экан, табақалашув муқаррар. Гап шундаки, биринчидан табиий эҳтиёжларнинг ўзи ҳар хил, кишилар жисмонан фарқланади, иккинчидан, эҳтиёжлар юксалиб турганидан, уларнинг янгисининг қондирилиш даражаси ҳам турлича бўлади. Турмуш даражаси ҳам турлича бўлади. Турмуш даражасидаги фарқларни бозор тизими учун табиий ҳол деб қараш зарур.

Аҳолининг турмуш даражаси унинг харажатларига ҳам таъсир этади. Уни Энгелс қонуни билан изоҳлаш мумкин. Энгелс қонунига кўра, турмуш даражаси ошган сари аҳоли пул харажатларининг тобора кўпроқ қисми саноат молларини (ноозик-овқат моллари) харид этиб, истеъмол қилишга сарфланади, шунга кўра, унинг тобора кам қисми озиқ-овқатга кетади. Бу қонунда ифодаланган силжишлар аҳолининг айрим тоифалари, ҳудудлар ва мамлакатлар доирасидаги пул харажатларига хос бўлади. Бой, ўзига тўқ кишилар пул даромади кўп бўлганидан унинг камроқ қисмини сарфлаган ҳолда овқатланиш эҳтиёжини қондира оладилар. Мисолга 2 оиласи олайлик. Биринчи оиласининг ойлик харажати 1500 доллар, иккинчи-синики 4000 доллар. Ҳар иккала оила 5 кишидан иборат. Уларнинг ҳар бири бир ойда 25 кг гўшт маҳсулоти истеъмол қилади. 1 кг маҳсулот 12 доллар туради. Бинобарин, 25 кг маҳсулотга 300 доллар сарфланади. Бу биринчи оила сарғининг 20% ($300 \times 100 : 1500$) ни, иккинчи оила сарғининг эса 7,5% ($300 \times 100 : 4000$) ни ташкил этади. Мамлакат қанчалик бой бўлса, ҳалқи ғаровонликда яшаса, аҳолининг озиқ-овқат сарфи ҳиссаси шунчалик кам бўлади. 1990 йили АҚШдаги оила бюджетининг маълумотига кўра, аҳоли даромадининг фақат 12% озиқ-овқатга сарфланган. Хиндистонда эса 1991 йили бу кўрсаткич 44,4%дан иборат бўлди. Эфиопия ва Афғонистон каби қашшоқ мамлакатларда овқатланиш сарфи 70—80% га етади. Турмуш даражаси юксалишининг яна бир аломати бу оила сарғ харажатларида турли-туман хизматлар ҳиссасининг ортиб боришидир, чунки пул даромади энг зарур товарлар харидидан ортиб қолади. Оила камбағал бўлса, замонавий хизматларни сотиб олишга қурби етмайди, имкон борича ўзига-ўзи хизмат кўрсатади. Масалан, тайёр модадаги кийим олишга пули етмаган оила ўзига-ўзи кийим тикади. Оила бой бўлса, у кўпроқ пулли хизматлардан фойдаланади.

Ғаровонликнинг ўсишини аҳоли қўлидаги мол-мулк-

нинг миқдорига қараб ҳам билиш мумкин. Кипилярнинг пул даромадлари кундалик тирикчилик харажатларидан ортиб қолиб, жамғарма ҳосил бўлиши, уни капитал сифатида ишлатилиши ҳам турмуш даражасини қўрсатади. Турмуш даражаси юқори бўлган шароитда аҳоли қўлида даромад келтирувчи қоғозлар — акция, облигация, сертификатлар суммаси ўсиб боради.

ТАҚРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР ВА МУСТАҚИЛ ИШ ТОПШИРИҚЛАРИ

1. Нима сабабдан аралаш иқтисод фаровонликни описиришга қаратилади?
2. Даромадларнинг таркибий тузилиши қандай бўлади?
3. Даромадлар қандай иқтисодий қонун таъсирида ҳосил бўлади, уларнинг қандай турлари бор?
4. Даромадлардаги тенгсизлик ва тенгликни қандай англаш керак, уларнинг зиддийлиги нимада?
5. Нима сабабдан иқтисодий тараққиёт ва турмуш даражаси мос бўлмаслиги мумкин?
6. Турмуш даражаси ва турмуш сифатининг умумийлиги ва фарқи нимада?
7. 30 йил ичida бир мамлакатда аҳоли жон бошига ҳисобланган пул даромадлари 4,5 марта, нарх-наво 2,3 марта ўёди, бошқа мамлакатда пул даромадлари 3,7 марта, нарх-наво 4,1 марта ўёди. Реал даромад, бино-барин, турмуш даражаси ҳар иккала мамлакатда қандай ўзгарганини ҳисоблаб чиқиб, хулоса қилинг.
8. АҚШ Аляска штатидан келган ёшлар билими етарли бўлмаганидан университетларда ўқиб кета олмаганлар. Буни чорасини кўриш учун даромадлар ўзгартирилган. Кимни ва қандай шаклдаги даромади, қайси йўналишда ўзгартирилганки, бу Аляскалик ёшларни билимдон бўлишига олиб келган? Шуни ўйлаб топишга уриниб кўринг.
9. 1990 йил аҳолининг умумий истъемоли таркибида озиқ-овқат ҳиссаси турли мамлакатларда қўйидагича бўлди: АҚШ 16,1%, Япония 16,1%, Германия 19,8%, Швеция 17,9%, Ўзбекистон 25%, Туркманистон 31,9%, Эрон 25,4%, Хиндистон 44,4%. Шу маълумотлар қандай қонунни тасдиқлайди, улар асосида аҳоли турмуш даражаси қандай эканини шарҳлаб кўринг.
10. Ҳар бирининг жамғарилган пул даромади 100.000 долларга тенг 5 та оила мавжуд. Ҳар бир оиласида 2 та

бала бор. Биринчи оила пулни банкка қўйди, иккинчиси пулга акция сотиб олди, учинчиси пулни жавоҳирот буюмлари сотиб олишга сарфлади, тўртингчи болаларни колледжда ўқитишга сарфлади, ниҳоят бешинчиси болаларни университетда ўқитишга сарфлади. Қайси оила пул даромадини энг оқилона равишда жойлантириди ва буни қандай исботлаш мумкин?

XXI БОБ

ИҚТИСОДИЁТНИНГ ХАЛҚАРО ЖИҲАТЛАРИ

1. Жаҳон хўжалиги ва унинг асосий белгилари

Бозор иқтисодиёти табиатан байналмидал ва шу сабабдан ҳам миллий доирадан ташқари чиқиб халқаро миқёсга тарқалади. Аммо, бу жараён узоқ давом этиб, тобора янги ва янги мамлакатларни, фаолият турларини, фирма ва компанияларни ўз дамига тортади, гоят мураккаб иқтисодий алоқаларни юзага келтиради. Бозор иқтисодиётининг кўп асрлик тараққиёти натижасида XIX ва XX асрлар бўсагасида капиталистик хўжалик кўринишида бўлган жаҳон хўжалиги вужудга келди. Бир аср давомиди у ривожланиб боради.

Жаҳон хўжалиги халқаро иқтисодий муносабатлар тизими ва уларнинг амалга ошиб бориши воситаларининг бир бутун яхлитлигидан иборат. Халқаро меҳнат тақсимоти бу хўжаликнинг моддий асосини ташкил этади.

Жаҳон хўжалиги ишлаб чиқарувчи кучларнинг асрлар давомидаги ривожланиши, миллий, регионал ва умумжаҳон миқёсида меҳнат тақсимотининг узлуксиз чуқурлашиб бориши, турли мамлакатлар миллий ишлаб чиқаришининг яқкаланган ҳолатдан чиқиши ва уларнинг астасекин давлатлараро хўжалик тизимига кириб боришининг натижасидир. Меҳнат тақсимоти товар ишлаб чиқаришнинг умумий асоси сифатида бозор муносабатларига олиб келади, уларнинг ривожи эса миллий доирадаги хўжаликларни ва алоҳидалашган ишлаб чиқарувчиларни дастлаб ягона ички бозорга, кейинчалик эса умумжаҳон бозори доирасига тортади.

Халқаро меҳнат тақсимотининг чуқурлашиб бориши мамлакатлар ўртасидаги фан-техника, ишлаб чиқариш, савдо-иқтисодий алоқаларнинг объектив асоси ҳисобланади ва шу туфайли ишлаб чиқаришининг байналмидалашуви умумжаҳон жараёнига айланади. **Хуллас, халқаро**

мехнат тақсимоти — бутун жаҳон хўжалигининг ташкил топиниши ва ривожланинининг ҳал қилиувчи омилидир.

Жаҳон хўжалигининг ташкил топиши, турли мамлакатлар ва қитъалар ўртасида мунтазам алоқаларнинг ўрнатилиши тарихан иқтисодиётнинг миллий алоҳидалашувини жиддий чеклади. Бутун Ер куррасида машиналашган ишлаб чиқариш, энг аввал йирик саноат, алоҳида мамлакатлар хўжалигини бир-бирига боғлаб қўяди. «Йирик саноат,—деб ёзади Карл Маркс,—Ер юзидағи барча ҳалқларни бир-бирлари билан боғлади, барча маҳаллий майдага бозорларни жаҳон бозорига бирлаштириди, цивилизация ва тараққиёт учун замин тайёрлади ва шунга олиб келдики, цивилизациялашган мамлакатларда содир бўлган нарсаларнинг ҳаммаси барча бошқа мамлакатларга таъсири кўрсатиши муққаррар».¹

Хўжалик фаолиятининг байналмилашуви жаҳоншумул иқтисодий муносабатларини бутун башарият цивилизациясининг яхлит таянчига айлантиради. Жаҳон хўжалиги гоят мураккаб иқтисодий алоқаларни англатади, бу алоқалар ҳалқаро миқёсдаги аралаш иқтисодиётга хос алоқалар бўлиб, мазмунан бир тоифадаги муносабатлар эмас. У икки гуруҳ муносабатларнинг синтезидан иборат. **Биринчиси** — соф бозор муносабатлари. Бу бозорда ташкил топган нарх-наво асосида эквивалент айропашлаш, ўзаро рақобат, пул билан муомала қилиш, фойда топишга интилиши ва бошқалар. Шундай муносабатлар давлатлараро алоқаларга, фирмаларнинг ҳалқаро фаолиятига ҳам хос. Бу муносабатлар иқтисодий алоқалар тизимида етакчилик қиласи, аммо улар танҳо эмас.

Иккинчиси — мунтазам ҳамкорлик ва ўзаро ёрдам берини муносабатлари бўлиб, улар эквивалентлик ёки фойда топиш тамоилига асосланмайди. Бу ерда рақобат ўрнига ҳамкорлик, доимий шериклик алоқалари ҳукмронлик қиласи ва табиатан ижтимоий, яъни **нобозор** алоқалари ҳисобланади. Ҳалқаро муносабатларда улар иккиламчи, ҳали етакчи мавқега эга бўлмайди.

Ҳалқаро муносабатларнинг табиатини унда иштирок этувчи мамлакатлар миллий доирасидаги муносабатлар белгилайди. Шу боисдан ҳозирги бозор иқтисодиёти аралаш иқтисодиёт бўлар экан, унга хос бўлган икки ёқлама муносабат ҳалқаро доирага ҳам тарқалади.

Жаҳон хўжалиги муносабат тарзида ўз объекти ва субъектига эга. Ҳалқаро миқёсда ресурсларнинг тақсим-

¹ К. Маркс. Ф. Энгельс. Асарлар, 4-том, 175-бет.

ланиши ва самарали ишлатилиши, ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви, унинг кооперацияси, иқтисодий интеграция, савдо-сотиқ, илмий-техникавий ҳамкорлик, қолоқлик ва қашноқликка чек қўйиш, экологияга путур етказмайдиган иқтисодий фаолият юритиш кабилар умумжаҳон муносабатларининг объекти бўлса, турли давлатлар, ҳалқаро ва миллӣ фирмалар, байналмилал ташкилотлар уларнинг субъекти ҳисобланади.

Жаҳон хўжалиги тараққиётининг ўзига хос бир қатор белгилари уларда маълум қонуниятлар борлигидан дарак беради. Жаҳон хўжалигининг ўзи меҳнат тақсимоти маҳсули, лекин бу хўжалик уни тоборо чуқурлантириб ишлаб чиқаришдаги байналмилалликни кучайтиради. Бу эса ихтисослашув асосида ҳаражатларни пасайтириш ва маҳсулотлар, хизматлар сифатини ошириш имконини яратади.

Жаҳон хўжалигига иқтисодий алоқалар шакллари ўзгариб, унинг кўринишлари кўпайиб боради, иштирокчилар доираси янги мамлакатлар ҳисобидан кенгаяди. Кейинги йилларда бу доирага марказий Осиёнинг ёш давлатлари, жумладан, Ўзбекистон республикаси ҳам кириб келди.

Алоқаларнинг чуқурлашуви ҳалқаро иқтисодий интеграциини юзага чиқаради ва интеграция уларнинг энг олий шаклига айланади. Мамлакатлараро, минтақалараро интеграцион алоқалар пировард ҳатижада умумжаҳон интеграцииси билан якунланади.

Жаҳон хўжалиги тараққиётида иқтисодий ва поинқтисодий зўровонлик, тенгсизлик ва эксплуатацияга асосланган адолатсиз алоқаларни цивилизациялашган, яъни тенгликка, барчанинг манфаатини ҳисобга олувчи адолатли алоқаларга айланиши юз беради. Агар ёввойи бозор иқтисодиёти шароитида биринчи гуруҳ ҳалқаро алоқалар ҳукмронлик қўлган бўлса, цивилизациялашган бозор иқтисодиёти босқичида иккинчи гуруҳ алоқалари етакчи мавқеда туради.

Жаҳон хўжалиги капиталистик шаклда ривожланган кезларда унга мустамлакачилик муносабатлари хос бўлган. Бундаги иқтисодий алоқаларнинг муҳим жиҳатларидан бири мустамлакаларнинг капиталистик мамлакатлар (метрополиялар) томонидан эксплуатация қилиниши ҳисобланган. Мустамлакачилик тутатилиши билан жаҳон хўжалигига тенглик ва ўзаро манфаатдорлик қоидаларига асосланган алоқалар пайдо бўлади. Жаҳон хўжалигининг субъекти бўлган турли мамлакатларнинг иқтисодий та-

раққиёт даражаси жиҳатидан **бир-бирига яқинлашуви** бу хўжаликка хос муҳим ҳисобланади. Аммо бу жаҳон миқёсидаги давлатларо рақобат доирасида боради, кам ривожланган мамлакатларнинг иқтисодиёти юксак тараққий этган мамлакатларга айланиши юз беради. 19-аср охирида Англия саноати энг ривожланган мамлакат бўлса, 20-асрнинг 70-йилларига келиб АҚШ, Япония, Франция, Германия, Канада ва Италия ҳам ривожланган мамлакатларни ташкил этди. 80-йилларнинг ўрталарига келиб уларнинг сафига Осиёдаги янги индустрисал мамлакатлар деб аталмиш Жанубий Корея, Тайвань, Гонконг, Сингапур, Малайзия ва Таиланд келиб қўшилди. Илгари деярли ҳаммаси мустамлака бўлган бу мамлакатлар иқтисодиёти структурасида яқиндагина ривожланаётган мамлакатлар учун хос бўлган қишлоқ хўжалиги ва ундирма саноат устунлик қилар, жон бошига тўғри келадиган даромадлар жуда паст, ички бозор ривожланмаган эди.

80-йилларнинг охирига келиб, вазият кескин ўзгарди. Осиё мамлакатлари жаҳондаги тараққий этган мамлакатларни ривожланиш суръати жиҳатидан қувиб ўта бошлади. 1990 йили ЯММнинг ўртача йиллик ўсиш суръати Жанубий Кореяда 12,2% ни, Сингапур ва Таиландда 11% ни, Малайзияда 8,1% ни ташкил этди. Жон бошига тўғри келадиган даромадлар даражаси бўйича Сингапур, Гонконг, Тайвань жаҳондаги бой давлатлар қаторига қўшилди.

Бу мамлакатларнинг ташқи савдоси ҳам юқори суръатлар билан ривожланмоқда. 1990 йили уларнинг жами экспорти фақат АҚШ, Германия ва Япония экспорти суммасидан кам бўлган.

Турли мамлакатлар иқтисодий даражасининг яқинлашуви ва тенгланшуви цивилизациялашган муносабатлар меваси ҳисобланади. Ишлаб чиқаришнинг байнаминаллашуви мамлакатлар иқтисодиётини бир-бирига боғлаб қўяди. Шундай вазиятда тенг ҳуқуқли ва ўзаро манфаатли алоқалар ривожланган мамлакатларнинг кам ривожланган мамлакатларга таъсирини кучайтириб, уларнинг ривожига қўмаклашади. Аммо цивилизациялашган муносабатлар мамлакатлар ўртасидаги тафовутни бирдан бартараф эта олмайди, чунки ўтмишдаги нотекис тараққиёт натижасида бу тафовутларнинг илдизи чуқур бўлади. Шу сабабли цивилизациялашган муносабатларга ўтиш юз берса-да, халқаро иқтисодиёт тизимида катта фарқ бўлади (18-жадвал):

**Жаҳон ишлаб чиқаришида айрим мамлакатларнинг тутган ўрини
(1982 йил)**

ЯММ	Маҳсулот, млрд доллар хисобида	Жаҳон хўжалиги ишлаб чиқариши даги ҳиссаси, (% хисобида)		Аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯММ	
		Саноат маҳсулоти	ИММ	Саноат маҳсулоти	Минг доллар
Жаҳон бўйи-ча	26200	6500	100,0	100,0	4,8
АҚШ	5900	1300	22,5	20,0	23,1
Япония	2450	850	9,3	13,0	19,5
Германия	1350	570	5,2	8,8	16,85
Франция	975	225	3,7	3,5	16,85
Англия	910	225	3,5	3,5	15,3
Канада	560	130	2,1	2,0	20,5
Россия	775	275	3,0	4,2	5,25
Хитой	2870	570	11,0	8,8	2,45
Хиндустон	1100	200	4,2	3,1	1,25

Жаҳон хўжалигининг яна бир белгиси унинг **миллий иқтисодиётга тасириининг шиддатли бўлшини ва кучайиб боришиди**р. Миллий иқтисодиёт жаҳон иқтисодиётининг таркибий қисмига айланади. Чуқурлашган меҳнат тақсимоти ишлаб чиқаришни халқаро миқёсда ихтисослаштиради, натижада ҳатто улкан ва иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар ҳам бошқалар билан алоқа килмай туриб, ўз эҳтиёжини қондиролмай қолади, ёки бу иш серхаражат бўлиб боради. Ташқи иқтисодий алоқалар миллий иқтисодиёт равнақининг шартига айланади. Иқтисодиётниг байналмилаллануви муқаррар ҳодиса бўлиб, жаҳон хўжалигига хилма-хил алоқаларни юзага келтиради.

2. Халқаро иқтисодий алоқаларниг асосий шакллари

Халқаро иқтисодий муносабатларда **савдо-сотиқ** етакчи ўринда туради ва бу жаҳон бозорида ўз ифодасини топади.

Жаҳон бозори — халқаро мөхнат тақсимоти орқали бир-бирларига бөлганинг турли мамлакатлар ўртасидаги барқарор олди-сотди муносабатларидир. Жаҳон бозори товар-пул муносабатларининг халқаро маҳсулни, бу муносабатларнинг ўзи эса умуминсоний воқелик. Шунга кўра жаҳон бозори ўз яхлитлитини сақлайди. Умуминсоний алоқаларнинг мавжудлиги жаҳон бозорига барқарорлик бахш этади.

Жаҳон бозори товарлар, хизматлар, молия, илмий ишламалар, мөхнат бозорларидан иборат. Мөхнат тақсимоти қанчалик чуқурлашса, турли мамлакатлардаги ишлаб чиқариш кўлами қанчалик ошса, жаҳон бозори шунчалик кенгаяди, у ерда сотиладиган товарлар ва хизматлар кўпаяди, бозор иштирокчиларининг сони ортади. Жаҳон бозори унга хос инфраструктура орқали амал қиласди. Бу инфраструктура халқаро товар биржалари, фонд биржалари, банклар, аукционлар, молия-суҳурта, савдо-саноат компаниялари, ишга ёлловчи фирмалар фанолиятида ифода этилади. Жаҳон бозори миллий бозордан фарқ қилган ҳолда ишлаб чиқаришнинг мамлакатлараро ихтинослашувига ва шунга кўра уларнинг бир-бираiga товар етказиб бериш зарурлигига асосланади. Бу ерда турли мамлакатлар ишлаб чиқарадиган товарларининг ҳаммаси эмас, балки мамлакатлараро айирбошланиши зарур бўлган турларигина сотилади. Бинобарин, жаҳон бозорининг товар ассортименти чекланган бўлади. Уларга асосан асбоб-ускуна, нефть, кўмир, газ, металл, пахта, дон, чой, кофе, жун, ёғоч каби товарлар киради. Миллий бозордаги кўпгина товарлар жаҳон бозорида бўлмайди.

Жаҳон бозоридаги савдо-сотиқ турли мамлакатлардаги товар ишлаб чиқариш харажатлари ўртасидаги фарқقا асосланади, бу фарқ экспорт ёки импортнинг қулийлигини таъминлайди. Агар товарни мамлакат ичида ишлаб чиқариш харажатлари унинг жаҳон бозоридаги нархидан паст бўлса, экспорт қулий бўлади. Агар бу харажат юқори бўлса, импорт юз беради. Ҳар бир мамлакат ўзи камроқ харажат билан ишлаб чиқарадиган товарларни бошқа мамлакатларга сотилга ва аксинча, жаҳон бозоридан ўзида ишлаб чиқариш учун кўпроқ харажат керак бўладиган товарларни сотиб олишга интилади. Жаҳон бозорида маҳсус нархлар — контракт нархлари бор, бу нархлар **байналмилал харажатларни**, халқаро миқёсдаги талаб-таклиф нисбатини ва рақобат шароитини акс эттиради. Бу ердаги талаб ҳам ўзгаришларга мойил, яъни унинг ўзгариши нархларта таъсир этиш орқали товар таклифи-

да ўзгариш ясайди. Аммо товарлар таклифи уларни ишлаб чиқаришнинг табиий шароити билан чекланиши мумкин. Масалан, қишлоқ хўжалиги товарлари, нефть, газ ёки кўмир таклифи уларни ишлаб чиқариш имкони доирасидагина бўлади. Уларни таклиф этувчилар монополия мавқеда бўлганидан жаҳон бозоридаги рақобат чекланади. Масалан, жаҳон пахта бозоридаги рақобат АҚШ, Хитой, Ўзбекистон ва Миср ўртасида бўлиши мумкин, чунки улар пахтанинг асосий қисмини етказиб берадилар. Нефть бозорида Яқин Шарқ мамлакатлари монополияси мавжуд.

Дунё бозоридаги нархлар ўзгаришида талаб асосий бўлиб, уларга таклифнинг таъсири кучсиз, шу боисдан жаҳон нархлари ўсишга мойил бўлади. Жаҳон нархлари байнаминал сарфлар ва халқаро даражадаги талаб-таклифга асосланганидан у ёки бу маҳсулотни ишлаб чиқаришта нисбатањ кўп меҳнат сарф қилган ёки товар сифатини жаҳон талабларига етказа олмаган мамлакатлар жаҳон бозорида рақобатлашишига лаёқатсиз бўладилар. Сарфлари ўртача байнаминал даражада кам бўлган ва товари бозорбоп ишлаб чиқарувчилар эса ўз товарларини экспорт қилишдан кўпроқ фойда оладилар.

Жаҳон бозоридаги савдо операцияларидан кўриладиган фойда миқдори экспорт ва импорт қилинаётган товарларнинг миллий ва интернационал харажатлари ўртасидаги фарққа боғлиқ бўлади. Унинг самарадорлигини оширишнинг асосий йўллари меҳнат унумдорлигини ўстириш, ишлаб чиқариш ва муомаланинг ижтимоий харажатларини камайтириш, маҳсулотнинг сифатини ошириш, ташки савдо хизматларини яхшилаш, шунингдек, жаҳон бозоридаги ҳолат ўзгаришларидан усталик билан фойдаланиш ҳисобланади.

Жаҳон бозори миллий иқтисодиёт ривожига кучли таъсир этади. Ҳатто энг тараққий этган мамлакатлар ҳам кўп жиҳатдан жаҳон бозорига боғлиқ бўлади. Масалан, 1991 й. АҚШ ялпи маҳсулотининг 10,7 % бошқа мамлакатларга чиқарилса, 12,6 % четдан келтирилди. Америка иқтисодиёти какао, кофе, ипак, нефть, никель, қалай, табиий каучук, олмос каби маҳсулотлар импортига тўла боғлиқ.

Турли мамлакатларнинг жаҳон бозорида тутган ўрни, биринчидан, уларнинг иқтисодий қувватига, иккинчидан, улардаги ишлаб чиқаришнинг чуқур ихтисослашувига, яъни нақадар экспортбоп бўлишига боғлиқ. Шу боисдан турли мамлакатларнинг жаҳон ишлаб чиқаришидаги мав-

кей билан уларнинг жаҳон савдо-сотиқ оборотидаги ҳиссаси фарқланади (19-жадвал).

19-жадвал

Айрим мамлакатлар экспорти (1989 й.)

Мамлакатлар	Экспорт	
	Умумий хажми (млрд. доллар)	ЯММ ҳиссаси (% ҳисобида)
Голландия	79	45
Канада	90	28
Германия	243	27
Буюк Британия	107	23
Янги Зеландия	6	22
Италия	98	16
Франция	125	17
Япония	214	11

Жадвалдан шуни кўриш мумкинки, Япония Голландиядан 12 баробар кўп маҳсулот яраттани ҳолда, экспортининг маҳсулотдаги ҳиссаси Голландияницидан 4 баробар кам. Демак, Голландия жаҳон бозорида Япониядан анча фаол иштирок этади, чунки унинг иқтисоди экспортга тоят боғланган.

Жаҳон бозори орқали пул капитали, иш қуви ва технология мамлакатлар ўртасида тақсимланади. Аммо бозор муносабатлари яккаю-ягона эмас, чунки ўзаро ёрдам ва ҳамкорликдан иборат нобозор алоқалари ҳам мавжуд. Булар орасида илм-маърифат-техника ҳамкорлиги катта аҳамиятга эга. Шу сабабли турли мамлакатлар улар учун долзарб бўлган фан-техника муаммоларини ҳамкорликда ишлаб чиқиш, бир-бирига кадрлар тайёrlаб бериш, уларнинг малакасини оширишга катта эътибор берилади. Ривожланган мамлакатларда давлат бюджети ва йирик компаниялар ҳисобидан ҳар хил пул фондлар ташкил этилади, бу фондлардан турли ёрдамлар кўрсатилади. Масалан, Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишда кўмаклашув учун Европа тиклаш ва тараққиёт банки, Жаҳон банки, Европа иттифоқи ҳисобидан кадрларни бепул ўқитиши, хорижда уларнинг малакасини ошириш уюштирилди, турли анжуманлар ўтказилди, давлатлараро битимларга биноан талабалар ва аспирантлар бепул ўқитишлиди, Германиянинг К. Аденеуэр, А. Гумболт, АҚШнинг Б. Франклин, Г. Сорас фондлари ҳисоб-

бидан стипендиялар берилади (Г. Сорас¹ фондидан 1993 й. Ўзбекистондаги ҳар бир энг иқтидорли ёш олимга бир йўла 500 доллардан, жами 100 минг доллар стипендия ажратилди). Халқаро муносабатларда технология янгиликларини баҳам кўриш, имтиёзли шартлар билан уларни айирбошлиш, бир-бирига арzon кредит бериш, иқтисодий алоқајар учун қулайлик яратиш каби ҳамкорлик алоқалари ҳам бўлиб турадики, булар ҳам нобозор алоқаларни ташкил этади.

Дунё алоқаларида давлатлараро капиталини тақсимлаш иқтисодий ўсишнинг фаол омили бўлиб хизмат қиласади. Иқтисод байналмилаллашган сари капитал фаолияти миллий доирадан чиқиб халқаро мазмун касб этади. Мамлакатлараро капитал экспорти юз беради. Жаҳон хўжалиги ривожининг дастлабки пайтларида капитал саноати ривожланган мамлакатлардан чиқиб, қолоқ мамлакатлар томон йўлланган. Дунё алоқалари цивилизацияллашган сари капитал ҳаракати умумжаҳон доирасида юз бериб, унинг оқими ҳар тарафлама бўлади. Ривожланган мамлакатлар ўртасида ҳам капитал экспорти пайдо бўлади. Ҳатто капитал кам ривожланган давлатлардан илғор мамлакатларга ҳам оқиб ўтади. Пул жамғармаларининг инвестицияларга айланиши капиталнинг халқаро миқёсда кўчиб юришини билдиради. Буни қўйидаги рақамлардан кўриш мумкин (20-жадвал).

20-жадвал

Жаҳон хўжалигига пул жамғармалари ва инвестициялар таркиби.

	Жаҳон ЯММдаги ҳиссаси, % ҳисобида		
	1981—1985	1986—1988	1989—1993
Миллий жамғарма:	22,1	22,3	22,4
Ривожланган мамлакатлар	15,8	17,3	17,5
Ривожланётган мамлакатлар	6,3	5,0	4,6
Миллий инвестиция:	21,1	21,1	22,0
Ривожланган мамлакатлар	15,5	17, 0	18,0
Ривожланётган мамлакатлар	5,6	4,5	4,0

¹ Г. Сорас — АҚШдаги йирик молия капитали соҳиби.

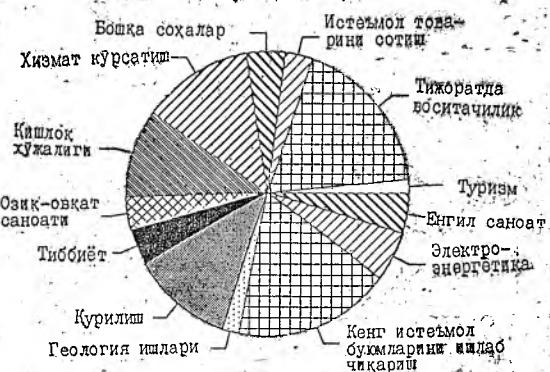
Байналмилал ишлаб чиқаришнинг ўзи капитал ҳаракатини умумжаҳон миқёсида ва чекланмаган бўлишини талаб қиласди. Шундай зарурат трансемиллий корпорацияларни (ТМК) юзага келтирадики, улар капитални жаҳон узра тақсимланишини таъминлайдилар, халқаро иқтисодий тараққиётнинг муҳим омилига айланадилар. ТМК биринчидан, ўз капиталининг келиб чиқиши жиҳатидан, иккинчидан, фаолият доираси жиҳатидан халқаро характерга эга бўлади. ТМК бир неча мамлакат миллий капиталининг биринчидан ташкил топади ёки у бир мамлакат капиталига таянган ҳолда халқаро миқёсда иш юритади. ТМК қўлида ғоят катта миқдорда капитал тўпланади. ТМКлар жаҳон миқёсида иқтисодиётнинг хусусий секторига қўйилган капиталнинг $\frac{1}{3}$ қисмини назорат қиласди ва 2 триллион долларга қадар капитални инвестиция эта оладилар. Уларнинг фаолияти туфайли дунё миқёсида инвестициялар шиддат билан ўсмокда. 1971—1990 йилларда дунёдаги инвестициялар ҳар йили ўртacha 13% ошган бўлса, 1986—1990 йиллар эса 28% кўпайган эди.

ТМКлар айниқса ёш давлатларга катта инвестицияни жойлаштирадилар, улар иқтисодиётни хусусийлаштиришда қатиашиб, бозор иқтисодиёти ривожига кўмаклашадилар. Капиталининг ТМКлар воситасида бутун дунё бўйича тақсимланиши, уни самарали жойлаштириш, барқарор иқтисодий ўсишли таъминлайди. Шу боисдан 1992 йили уларнинг товар обороти 5,5 триллион долларга тенг бўлди.

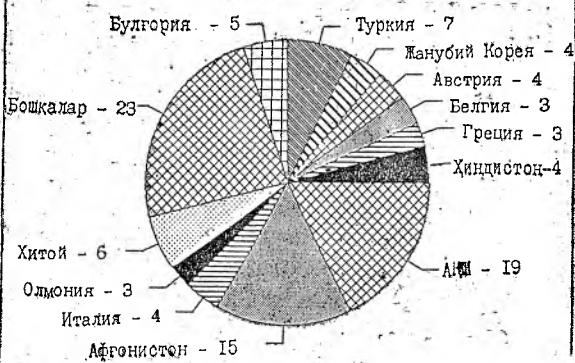
ТМКлар фаолияти бош (асосий) компаниилар, иккичамчи компаниялар, компания бўлинмалари ва шаҳобчалари ишидан иборат. Бирлашган Миллатлар Ташкилоти маълумотига кўра 1991 йили жаҳонда 37 мингта ТМК бўлиб, улар ҳар хил мавқега эга бўлган. Улардан 20 таси энг йириклари ҳисобланади, уларнинг биринчи сафида Роялл Даҷ Шелл, Форд, Женерал Моторс, Эксон ва АВМ лар туради. Энг йирик ТМКлар ривожланган давлатлар капиталига асосланган. ТМКлар инвестицияси ёш мустақил давлатлар тараққиётида катта аҳамиятга эга. Ўзбекистонга хорижий капитални жалб этиш қўшма корхоналар ташкил этиш, чет элдан кредит олиш шаклида юз беради. Қўшма корхоналар тузиш портфель инвестицияларига ўхшаб кетади. Ўзбекистонда 1992 й. ишлаб турган 126 та қўшма корхона мавжуд эди. Бу корхоналарга турли мамлакатлардан чиқсан капитал қўйилиб, улар хўжаликнинг турли соҳасида иш юритганлар (40,

40-расм

Ўзбекистондаги күшма корхоналарнинг
фаолият соҳалари (1992 й.)

Ўзбекистон кўшма корхоналарига кўйилган
хорижийлар маблагида турли мамлакатлар-
хиссаси
(1992 й., фоиз хисобида)

41-расм). ТМКлар капитал қўйинш шаклини ўзгарирадилар, натижада турли компанияларнинг биргаликда қўйган капитали (портфель инвестицияси) аҳамияти ортиб боргани ҳолда капитал ҳаракатида якка тартибда қўйилган маблаг (бевосита инвестиция), хусусий банклар берган қарз (банк кредити), давлат берган қарз (расмий кредит) ҳиссаси қисқаради. Бундай ўзгариш хўжалик фаолиятини хусусийлаштиради, бу эса эркин бозор талабига мос келади (21-жадвал).

21-жадвал

**Ривожланган мамлакатларда капитал экспорти шакллари
саъмогининг ўзгариши (%) ҳисобида)**

Капитал чиқариш шакли	70-йиллар	80-йиллар	90-йиллар
Бевосита инвестициялар	45	35	20
Портфель инвестициялари	19	53	70
Банклар кредити	21	6	6
Расмий кредит	15	6	4
Жами	100	100	100

Дунё иқтисодиётидаги эркин иқтисодий зоналар алоҳида ўрин тутади. Бу зоналар бозор иқтисодиётининг очиқ иқтисод бўлишидан келиб чиқади. Улар халқаро хўжалик алоқаларида алоҳида мақомга эга.

Эркин иқтисодий зоналар турли мамлакатлардаги хорижий ва миллий тадбиркорлар фаолияти учун имтиёзли иқтисодий шарт-шароитлар юратилиган ҳудудлар бўлиб, улар иқтисодий ўсишини таъминлаш, социал ва экологик муаммоларни ечиш учун ажратилади. Эркин иқтисодий зоналар ўзининг фаолияти йўналишига қараб турлича бўлиши мумкин. **Эркин савдо зоналарида** божекор қилинади ёки унинг миқдори арзимас бўлади, экспорт-импорт устидан назорат бўлмайди. 1985 йили АҚШда 130 та ана шундай зона мавжуд бўлган. Экспортга мўлжалланган саонат зоналарида хорижий капиталга солиқ имтиёзи берилади, божекор пулни камайтирилади. Бундай имтиёз миллий капиталга ҳам берилади. Бундай мақсад маълум ерда чет эл капитали фаолиятини кучайтириб, хорижий технологияни жорий этиш, экспортни кўшайтириб валюта топиш ёки импорт қилинадиган товарлар ўрнини босиш учун товар ишлаб чиқариш бўлади.

Банк ва сугурта зоналари ҳам эркин иқтисодий зона туркумига киради, бундай зоналарда банк операциялари ва сугурта ишлари учун имтиёз бўлади ва капиталнинг кириб келишига қулай шароит яратилади. Эркин иқтисодий зоналарнинг махсус тури технологик зоналар ҳисобланади. Бу ерда янги техника ва технологияни яратиш учун имтиёзлар мавжуд бўлиб, улардан нафақат хорижий, балки миллӣ корхоналар ва ҳам хил ташкилотлар ҳам фойдаланади. Ниҳоят комплекс характердаги алоҳида иқтисодий зоналарда ҳам савдо, ҳам саноат, ҳам технология ишлари учун қулагилклар яратилади. Бундай зоналар алоҳида, ҳамма учун очиқ ҳудудлар деб юритилади.

Эркин зоналарнинг кўпайиши жаҳон миқёсидағи ресурслар доиравий ҳаракатини тезлаштириб, иқтисодий самараадорликни умумжаҳон миқёсида оширишга ҳисса кўшади.

Халқаро кредит умумжаҳон иқтисодий муносабатларининг махсус шаклини ташкил этади. У дунё миқёсидағи қарз бериш ва уни олиш муносабати бўлиб, унда турли давлатлар, ТМКлар ва халқаро ташкилотлар қатнашади. Халқаро ссуда фонди вақтинча бўш пул маблаглари сифатида йирик банклар ва ТМКлар қўлида, молия компаниялари ихтиёрида тўпланади. Бу фонд харажатларни қоплаш ва капитал қўйиш учун кредит сифатида ажратилади. Жаҳон бозорининг кенгайиб борини, капитал экспорти ва импортиниң кучайиши, давлатлараро ишлаб чиқариш, кооперация ва интеграцион алоқалар халқаро кредитга талабни оширади, унга умумжаҳон тус бахш этади. Умумжаҳон кредити икки йўналишда боради. Биринчиси **одатдаги кредит** бўлиб, у халқаро пул бозоридаги талаб-таклиф таъсири остида бўлади ва бозорда ташкил топган процент асосида берилади. Бундай кредитни банклар, ТМКлар ва молия корпорациялари беради. Иккинчиси **имтиёзли ва текин кредит** бўлиб, унга мутлақо процент тўланмайди ёки ўта паст процент берилади. Бундай кредитни бой давлатлар, ўта йирик компаниялар ва халқаро ташкилотлар махсус халқаро дастурларни амалга ошириш учун беради. Бундай кредитлар жумласига собиқ социалистик мамлакатларни бозор иқтисодиётiga ўтказиш учун халқаро банклар ва Европа банки берадиган кредитлар киради. Масалан, 1993 йили Европа реконструкция ва тараққиёт банки Ўзбекистонда кичик бизнесни қўллаб туриш учун 60 мли. доллар кредит очди.

Имтиёзли кредитниң икки томони бор. Биринчидан, у шул бозорининг маҳсали, бозор муносабатига алоқаси бор. Иккинчидан, бенул ёки имтиёзли бўлганидан унда нобозор муносабати ҳам мавжуд, уни беришдан мақсад пулдан шул чиқарип олиш әмас. У бозор механизми орқали юз берса-да, маълум даражада инсонийлик ва ёрдам муносабатини билдиради.

Халқаро кредит қарздор муаммосини келтириб чиқарили. Қарздорлик табиий ҳодиса, унинг иқтисодий оқибатини қарз миқдорининг ўзи әмас, балки уни узиш имкони белгилайди. Ривожланган мамлакатлар ҳам қарздор бўлиб қолади, лекин уларниң иқтисодиёти учун бу хатарли әмас. Уларниң олган қарзидан кўра берган қарзи кўп бўлади. Масалан, 1985 йили ривожланган мамлакатлар (АҚШ, Япония, Буюк Британия, Франция, Италия ва Канада)ning қарзи 2,2 триллион долларга тенг эди, лекин буни тўлап имкони ҳам етарли бўлган. Агар Японияни олсак, унинг 1985 йили берган қарзи олган қарзидан 132 млрд. доллар, Буюк Британияни — 114 млрд. доллар, ГФР ники 48 млрд. доллар зиёд бўлган. Қарзни тўлай олмаслик иқтисодиёти заиф ривожланастган давлатларга хос бўлади. Уларни қўллаш учун қарзининг бир қисмини ёки бутун қарз суммаси кечиб юборилиши ҳам мумкин, бу ҳам нобозор муносабатга хос ҳодисадир.

Халқаро кредит миллий иқтисодиётни жаҳон хўжалиги билан боғлаш воситаси ҳам ҳисобланади ва умумжаҳон миқёсидағи иқтисодий фаолиятнинг яхлитлигини таъминлайди. Жаҳон хўжалигида валюта муносабатлари ҳам бор. Жаҳон миқёсида ягона тўлов воситаси бўлмаса хўжалик алоқаларини юритиб бўлмайди. Бу вазифани жаҳон пули бажаради. Ҳозир шундай пул тарзида АҚШ доллари қабул қилинган. Миллий валюталар курси бирбирига ва АҚШ долларига қиёсланиб уларниң қиймат нисбати аниқланганда валюта муносабати пайдо бўлади. Давлатлараро ҳисоб-китоб ягона валютада юритилиши учун аниқ белгиланган валюта курси талаб қилинади. Валюта курси озdir-кўндири барқарор бўлиши зарур. Шу боисдан халқаро алоқаларда сузаб юрувчи (тебранувчи) валюта курси маъқул топилган.

Бу маълум чегара доирасидагина ўзгариб турадиган валюта курси бўлиб, уни меъерий деб аташ мумкин. Мазкур курс унинг қуий ва юқори чегараси доирасида ўзгариб туради. У кескин ўзгармаганидан ҳисоб-китоб ишларини ўтказишга хизмат қиласи. Барча валюталар курси АҚШ доллари орқали белгиланади. АҚШ доллари ягона

тўлов воситаси бўлганидан ҳамма валюталарнинг курси долларда ифодаланади. Уларнинг ўзаро курси ҳам доллар орқали аниқланади. Фарбий Европа мамлакатларида умумий ҳисоб-китоб бирлиги сифатида Экю пул бирлиги қабул қилинган. Экю доллардан фарқлироқ аниқ ҳамма муомалада юрадиган пул эмас, балки ўзаро ҳисоб-китоб учун қўлланадиган пул бирлигидир. Аммо у доллар каби Европа мамлакатлари учун умумий ҳисоб-китоб воситаси бўлганидан бу ердаги миллий валюталар курсини белгилашга хизмат қиласди. Масалан, 1993 йил 26 ноябрь куни Европа мамлакатлари ҳамжамияти расмий равишда I Экюни қўйидаги миқдордаги валюталарга тенг деб эълон қиласган эди: 40,73 Бельгия франкига, 1,92 немис маркасига, 0,75 фунт стерлингга, 2,15 гулденга, 7,61 Дания кронасига, 192,56 Италия лирасига, 1,12 АҚШ долларига, 122,09 Япония иенасига, 15320,90 Туркия лирасига.

Халқаро иқтисодий алоқаларнинг олий шакли бу жаҳон хўжалигидаги интеграция алоқалариdir. Иқтисодий интеграция ғоят мураккаб жараён бўлганидан унга хос ходисаларни ҳисобга олган ҳолда уни баҳолаш мумкин.

Жаҳон хўжалигидаги иқтисодий интеграция — миллий бозорлар ва мамлакатлар миллий хўжаликлари ўртасидаги узвий бөглиқлик, ҳамжиҳат ривожланишини таъминлани, турли мамлакатлар доирасида ресурсларнинг эркин ҳаракат қилишини, ягина умумий бозор ташкил қилиши мақсадларида бирлашувидир. Дунёдаги иқтисодий алоқалар азалдан бор, лекин улар ҳамиша ҳам интеграцияни билдирамайди. Ғоят юксак погонага чиқдан алоқалар интеграциини заруратга айлантиради. Халқаро интеграция учун учта шарт талаб этилади. Биринчидан, машиналашган ишлаб чиқариш чуқур ихтисослариди ва ташкил алоқаларсиз ривожлана олмай қолади. Иккинчидан, турли мамлакатлар иқтисодий даражасида ғоят катта тағовут бўлмайди, уларнинг даражаси бир-бирига яқин туради. Учинчидан, турли мамлакатлар ҳудудий умумликка эга бўлиб, уларнинг тарихан ривожланган алоқалари мавжуд бўлади. Мана шу шартлар борлигидан Фарбий Европадаги иқтисодий интеграция амалда 60-йилларда бошланниб, ҳозир ҳам давом этмоқда. Шимолий Америкада ҳудудий умумийлик бўлган бир шароитда мамлакатлар иқтисодий даражаси кескин фарқланганидан интеграция кечикиб бошланган. АҚШ, Канада ва Мексика интеграцияси 90-йилларга тўғри келади. Айтилган учта шарт бўйласка интеграция ривожланмайди. Шу боисдан Япония

ривожланган бўлса-да, Еарбий Европа давлатлари ва АҚШ билан интеграциялашмаган.

Интеграцияни бозор иқтисодиётининг фан-техника прогресси шароитидаги ривожланиши келтириб чиқарди, чунки у чуқур ихтисослашув ва иқтисодий тенглашувни таъминлади. Фан-техника революцияси шароитида самарали иқтисодий ўсишли ҳамжиҳатлик билан таъминлаш мумкин бўлади. Замонавий саноат комплексларини, айниқса, технологик мураккаб ва илм талаб ишлаб чиқаришини ўз кучига таяниб ривожлантириш иқтисодий жиҳатдан қулай бўлмайди, чунки бу серкапитал иш бўлиб катта маблағ ва вақти талаб қиласди. Бунинг учун турли мамлакатлар иқтисодий потенциалини сафарбар қилиш, улар маҳсулотини сотиш учун умумий бозор яратиш керак бўлади. Шунинг учун турли мамлакатлар бир-бирлари билан интеграция алоқаларини ўрнатиб, ўзларининг молиявий, моддий ва меҳнат ресурсларини бирлаштириб, янги замонавий корхоналарни қуришга йўналтириш фойдали ишга айланади.

Иқтисодий интеграция ишлаб чиқариш, фан-техника нинг етакчи тармоқларида чуқур ва барқарор кооперация алоқаларини шакллантириш, иқтисодий ҳамкорликнинг турли шаклларини ривожлантиришни билдиради. У мамлакатлар ўртасидаги алоқаларни ривожлантириб, ҳамкорликни янада юқори босқичга кўтаради, унга янгича хусусият баҳш этади.

Интеграция ресурсларнинг энг самарали, бинобария, техника жиҳатидан илғор ишлаб чиқариш соҳаларида тўпланишига ёрдам бериб, бир-бирини ўзаро тўлдирадиган миллӣ хўжаликларни яратадики, уларнинг яхлитлиги ягона ишлаб чиқариш комплексини шакллантиради. Натижада ҳалқаро ишлаб чиқариш инфраструктураси ва бозор инфраструктураси юзага келади, илмий-техникавий, ишлаб чиқариш, савдо, молия соҳасидаги ҳамкорлик мунтазам ва доимий тус олади.

Ҳалқаро меҳнат тақсимоти қанча чуқур бўлса ва ишлаб чиқаришдаги кооперация алоқалари қанчалик мустаҳкам бўлса, иқтисодий интеграция шунчалик муваффақиятли ва турли шаклларда ривожланади. Унинг эрг мумкаммал шакли Европа Иттифоқидирки, уига 1958 йили асос солинган, 1993 йилга келиб Еарбий Европадаги 12 мамлакатни бирлаштириди.

Бу уюшманинг асосий вазифаси иштирокчи мамлакатлар доирасида ресурслар, товарлар ва хизматлар ҳаракатини миёллий чегарадан ҳоли равишда эркин кўчиб

юришни таъминлаш, умумий бозорни вужудга келтириш, бозор воситасида товарларни давлатлараро тақсимлаб, аҳоли талаб-эҳтиёжини қондиришдир. Ишлаб чиқаришнинг барқарор ўсиши асосида турли мамлакатлардаги турмуш даражаси тенглашади. (Агар уни 1990 йили Германияда 100 деб олсак, Англияда 87,0, Францияда 100,4 га тенг бўлган). Демак, интеграциялашган мамлакатларда турмуш даражаси бир-бирига яқин туради.

Европадаги интеграциянинг яна бир шакли **Европа Эркин Савдо үюшмаси** бўлиб, унга б мамлакат бирлашган, унинг асосий вазифаси давлатлараро эркин савдони юритишдан иборат. Аммо бу «Европа Иттифоқи»дан фарқлироқ интеграциянинг қуий шакли, чунки у мунтазам коопериациян алоқаларни билдирамайди. Ривожланган мамлакатлар доирасидаги янги интеграцион иттифоқ — **Шимолий Америка үюшмаси** бўлиб, АҚШ, Канада ва Мексикани бирлаштиради.

Интеграция самарали жараён, шу боисдан Фарбий Европа мамлакатларининг кейинги 30 йилда шаҳдам ривожланишида интеграциянинг ҳиссаси катта бўлган. Европада 18 та интеграциялашган мамлакат бор, у ерда 377 млн. аҳоли, яъни ер курраси аҳолисининг атиги 7% яшайди. Аммо 1992 йилда умумжаҳов ишлаб чиқаришининг 30%, савдосининг 43% улар ҳиссасига тўғри келди.

Шарқ мамлакатлари ўртасидаги иқтисодий интеграция шаклларидан бири — **Иқтисодий ҳамкорлик** ташкилоти ҳисобланади. Бу иттифоқ 1964 йили Эрон, Туркия, Покистон иштирокида тузилган. Техника — иқтисодий ва маданий ҳамкорлик қилиш мазкур интеграциянинг асосий мақсади ҳисобланади.

Иқтисодий ҳамкорлик ташкилотига 1992—1993 йилларда Марказий Осиё давлатлари ва Озарбойжон қўшилган. Иқтисодий ҳамкорлик мамлакатларида 300 млн. киши яшайди. Уларнинг ҳали ишлатилмаган табиий бойлик ва меҳнат ресурслари кўп.

Жаҳонда ривожланаётган ёш мамлакатларга хос, лекин барқарор бўлмаган бошقا интеграция үюшмалари ҳам бор. Уларнинг иштирокчилари ўтмишдаги мустамлака бўлиб, иқтисодиёти бир ёқлама, яъни хом ашё етказишга ихтисослашган, шу сабабли бир-бирини тўлдириб, ягона комплексни ташкил эта олмайди. Интеграцион алоқаларнинг пайдо бўлиши жаҳон хўжалигига хос воқеелик, лекин улар умумий тус олиши учун ҳамма мамлакатларда шароит муҳайё бўлиши керак.

3. Янги халқаро иқтисодий тартиб

Жаҳон хўжалигидаги муносабатлар эволюцияси уларнинг цивилизациялашган муносабатлар сари бориши бўйлиб, бу жараён янги иқтисодий тартиб сифатида шаклланади. Халқаро муносабатларда тенгликка асосланган, барча мамлакатларнинг манфаатларини назарда тутувчи ва адолат қоидаларига асосланган алоқалар янги иқтисодий тартибининг мазмунини ташкил этади. Янги тартиб уч қоидага таянади. Биринчидан, жаҳон хўжалигидаги алоқалар тартибланиб туриши зарур ва бу ишни турли давлатлар биргаликда сиёсий йўл билан бажарадилар. Иккинчидан, жаҳон хўжалигига яратилган маҳсулотлар давлатлараро тақсимланганда ривожланаётган ёш мамлакатлар манфаати ҳам ҳисобга олинини шарт ва шуни таъминлайдиган воситалар яратилиши керак; учинчидан, халқаро иқтисодий муносабатлар тизимининг барча бўғинлари демократиялашиши керак, ҳар бир давлат ўзининг тузумидан қатъи назар, шу муносабатларда иштирок этишга ҳақли бўлади. Бу қоидалар илгари мустамлакачилик даврида ташкил топган ва кейинчалик ҳам сақланиб келган тенгсизлик муносабатларига чек қўйиши керак, чунки бундай муносабатлар ҳануз ривожланган ва қолоқ мамлакатлар ўртасида юз беради.

Жаҳон хўжалигига турли мамлакатлар тараққиёт дарражасининг яқинлашувига мойиллик бўлса-да, ривожланган ва кам тараққий этган давлатлар иқтисодиёти ўртасидаги фарқ сақланиб қолади ва вақти келганда чуқуралишиб ҳам боради. Бундай аҳволни бартараф этиш учун мамлакатлараро муносабатлар бир томонга фойда бериб, бошқасига зарар келтирмаслиги шарт бўлади. Янги тартибга биноан ишлаб чиқариш, савдо-сотик, кредит, инвестиция, сугурта каби соҳаларни тартибга солувчи халқаро ташкилотлар ишида ёш давлатлар ҳам фаол қатнашишлари керак. Улар ҳам халқаро савдо, инфраструктура, инвестицияни ўюнтириш ва изорат қилишда иштирок этадилар. Шу борадаги дастурлар ва қонун-қоидалар адолатли бўлиши, ҳаммага маъқул тушиши талаб қилинади.

Янги тартиб бир гуруҳ мамлакатларга афзаллик бериб, бошқаларга сунъий равишда қийинчилик туғдираётган иқтисодий тўсиқларни бартараф этишга қаратилиди, чунончи, ташки савдо йўлига қўйилган божхона тўсиқлари, масалан, юқори бож тўлови, импорт-квотаси (меъёрини) белгилаш кабилар ёш давлатларнинг жаҳон бозорига

фаол кириб боришига йўл бермайди, шу сабабдан уларга чек қўйилиши керак бўлади. Жаҳон бозоридаги тартиб ёш мамлакатларнинг ҳам эркин рақобат қилишини, бозорда монополия бўлмаслигини таъминлаши шарт.

Янги иқтисодий тартиб ёш мамлакатларни иқтисодий асосат ва қарамликдан ҳоли этишга қаратилади. Гап шундаки, жаҳон иқтисодиёти хусусий секторини ўз қўлига олган трансмиллий корпорацияларнинг ривожланётган мамлакатлардаги фаолияти фақат уларнинг корпоратив манфаатини ҳисобга олади, ёш миллий иқтисодиётнинг ривожига кутилган ҳиссани қўшмайди. Бундай фаолият камбағал мамлакатлар табиий ресурсларидан катта бойлик ундириб олиб, уларни ўз бойлигининг талайгина қисмидан маҳрум этади. Хорижий капитал ўзи учун қулай соҳаларга капитал жойлаштириб, миллий жиҳатдан истиқболли соҳаларни сиқиб қўяди. Натижада ёш мамлакатлар ўз иқтисодиётини диверсификациялашда қийналадилар. Шуни ҳисобга олиб, янги иқтисодий тартиб хорижий капитали фаолиятини миллий иқтисодиёт тараққиёти билан боғлаш зарурлигини олға суради.

Ёш давлатлар жаҳон бозорига кўпгина ўта муҳим хом ашё товарларини (боксит, қалай, мис, марганец, урая рудаси, кофе, каучук, чой, пахта кабиларни) етказиб берадилар. Айни вақтда мазкур товарлар нархи кескин ўзгариб туради, бинобарин, улар экспортидан келадиган валюта тушумлари барқарор эмас ва бу молиявий қийинчиликлар ҳосил қиласди. Бунинг устига бозордаги нархлар паритети ёш давлатлар фойдасига эмас, аксинча, уларнинг зарарига юради. Улар сотадиган товарлар нархи, улар харид этадиган тайёр маҳсулотлар нархига нисбатан пасайиб боради. Экспорт-импорт нархларидағи номутаносиблик муайян миқдордаги импорт товарларини олиш учун тобора кўпроқ экспорт товарлари сотишни талаб қиласди. Бундай ноқулайликни бартараф этиш учун янги тартиб нархларни барқарорлаштирувчи маҳсус халқаро пул фонди уюштиришни ва шу ҳисобидан нарх паритетини бирдай тутиб туришни талаб қиласди. Бундан ташқари экспорт товарлари нархларини индексациялаш ғояси олға сурилади ва унга кўра экспорт нархи импорт нархининг ўзгаришига қараб белгиланиши зарур, шунда нархлар мувозанати таъминланади, нарх мувозанатисиз экспортчи мамлакатлар манфаатини ҳимоя қилиб бўлмайди.

Ҳозирги дунёда икки гурух, яъни бой ва камбағал давлатлар бор. Иқтисодий даражаларнинг тенглашув қонунига кўра, қолоқ мамлакатлар илгорлар сафига чиқи-

ши учун улар таъсирида бўлиши, улардан ёрдам олиши талаб қилинади. Аммо амалиётда бойлар камбагалларга етарли даражада ёрдам бермайди. 80-йиллардаги маълумотларга кўра, бу ёрдам ривожланган мамлакатлар ЯММ нинг атиги 0,3%га teng холос. Бундан ташқари шу ёрдам эвазига уни берган мамлакатларнинг товарини сотиб олиш талаб қилинади, натижада ёрдамни мустақил ишлатиш чекланади, ундан фойдаланиш самарааси пасаяди. Бунинг устига берилган ёрдам инфляциядан ҳимоя этилмайди, унинг талайгина қисми олдинги қарзларни узишга ва улар юзасидан процент тўлашга сарғланади. Натижада ташқи ёрдамнинг самарааси анча пасаяди. Янги тартиб бу ёрдамни кўпайтиришни, БМТ таклиф этганидек, унинг ЯММдаги ҳиссасини ҳеч бўлмагандан 0,7% етказишни назарда тутади. Ёрдам миқдори оширилган тақдирдагина қолоқ мамлакатлар иқтисодий ўсишига кўмаклашуви мумкин. Янги тартиб жаҳон хўжалигидаги ички, ривожланган ва кам тараққий этган мамлакатлар ўртасидаги зиддиятни ҳал этишга қаратилган. Ривожланганлар мамлакатларнинг озчилигини ташкил этади, лекин улар қўлида жаҳон иқтисодий потенциалининг асосий қисми тўплланган, шу сабабдан улар жаҳон хўжалигига ўз тазиийини ўтказа олади. Аммо кам ривожланган мамлакатлар кўпчилик бўлиб, Осиё, Африка ва Лотин Америкаси мамлакатларидан иборат, улар қўлида ер юзидағи табиий бойликлар ва меҳнат ресурсларининг катта қисми бор. Янги иқтисодий тартиб шу ресурсларни ишга солиб, ёш мамлалакатлар иқтисодиётини жадал ўстириш ва бу билан умумжаҳон иқтисодий равнақига янги ҳисса кўшишга қаратилган. Ер юзида оралиқ мавқеидаги, яъни тараққиёти ўртача мамлакатлар ҳам бор. Бундай мамлакатлар ҳамма қитъаларда мавжуд, уларнинг иқтисодиёти ҳам умумжаҳон хўжалигининг ажралмас қисми ҳисобланади. Турли мамлакатлар миллий иқтисодиёти ҳар хил даражада бўлса-да, жаҳон хўжалиги орқали ўзаро боғланган ва бир-бирига таъсир этади, тенглашиб боради. Ўта қолоқ мамлакатлар кам ривожланган мамлакатларга, улар эса ўртача ривожланган мамлакатларга айланадилар. Мамлакатларнинг иқтисодий ўсиши қўйи гуруҳдан юқори турухларга ўтиб бориши муқаррар, лекин бу жараён узоқ давом этади ва икки омил таъсирида юз беради. Биринчидан, мамлакатлардаги ички иқтисодий муносабатлар бозор муносабатлари изига кўчиб, ундан ўсиб чиқадиган аралаш иқтисодиёт иқтисодий ўсишга кучли рагбат беради.

Иккинчидан, ҳалқаро иқтисодий муносабатлар цивилизациялашган муносабатларга айланиб, ҳам миллий, ҳам умумжаҳон иқтисодиётининг ўсишига шароит яратади. Ҳалқаро муносабатларни янги иқтисодий тартиб асосида қайта қуриш жаҳон хўжалиги ривожидаги янги саҳифа ҳисобланади, чунки у тенглик, ҳамма учун манфаатдорлик, камситишларга йўл қўймаслик, миллий биққилик, худбинлик ва хунрезлиқдан воз кечиш, бир-бирига маддакор бўлиш каби умумисоний орзуларнинг қарор тошишини билдиради. Янгича муносабатлар бир қатор умумисоний муаммоларни ҳал этиши керакки, бундан ҳар бир ва ҳамма мамлакатлар манфаатдор бўлади. Энг аввал инсоннинг индустрлашган (машиналашган) ишлаб чиқариш фаолиятини атроф-муҳитга, яшаш шароитига салбий таъсирини бартараф этиш керак. Бу атроф муҳитни ҳимоя қилиш чора тадбирларини биргаликда ўтказишни, табиятга ва инсонга зарар келтирмайдиган технологияни ҳамкорликда яратиб, ҳамма ерда жорий этишини талаб қилади. Инсоннинг иқтисодий фаолияти байналмилал бўлганидан, инсоният ягона ер куррасида яшаганидан ҳаётий шароитни биргаликда соғломлаштириш зарур бўлади. Умумисоний муаммолардан яна бири—ер юзида иқтисодий қолоқлик ва Қашноқликини ҳамжиҳатлик билан тутатинидир. Дунёда ҳамон иқтисоди қолоқ ва ҳалқи қашноқ мамлакатлар бўлиб, булар озодликка чиқсан собиқ мустамлакалардир. Жаҳон аҳолисининг 10% очликка йўлиқиб туради, ҳанузгача саводсизлик, кўпгина касалликларга чалиниш, замонавий маданиятдан йироқда бўлиш каби қолоқлик ҳаломатлари тутатилмаган. Умумжаҳон жамияти бу масалани ҳам мамлакатларнинг биргаликдаги ҳаракати билан ечиши мумкин.

Саноати ривожланган мамлакатлар олдида ҳарбий ишлаб чиқарипни конверсия қилиш, яъни ҳарбий маҳсулот яратишдан тинч ҳаёт учун зарур маҳсулот ишлаб чиқаришга ўтиш масаласи туради. Буни ҳал этиш катта сарф, маълум вақт, тажриба ва технологияни талаб қиласди. Шу боисдан у ҳарбий саноати бор мамлакатларнинг ҳамкорлигисиз юз бермайди. Хуллас, ҳозирги дунёда бир қатор муаммолар келиб чиқсанки, уларни ҳал этиш барча мамлакатларнинг саъй-ҳаракатларини бирлаштириш зарурлигини тақозо этади. Мамлакатларнинг ўзаро ва умумжаҳон миқёсидаги алоқаларининг чуқурлашуви, улар шаклларини янгиланиб бориши инсониятнинг иқтисодий умумийлигини кучайтиради, жаҳон хўжалигини янги босқичига олиб чиқади.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР ВА МУСТАҚИЛ ИШЛАШ ТОПШИРИҚЛАРИ.

1. Нима сабабдан жаҳон хўжалиги пайдо бўлади?
2. Жаҳон хўжалигининг миллий иқтисодга таъсири қандай?
3. Шу бобда келтирилган 11-жадвалдаги рақамларни синчиликаб ўрганинг ва улар нимани тасдиқлашини мустақил равишда шархлаб кўринг?
4. Нима учун ҳалқаро иқтисодий муносабатлар турли шаклга эга бўлади?
5. Жаҳон бозори нима билан миллий бозордан фарқланади?
6. Нима сабабдан дунёда кредитга нисбатан портфель инвестициялари устивор ўсади?
7. Трансмиллий корпорациялар фаолиятига тегишли адабиётни мустақил ўрганган ҳолда, улар таркибига Ўзбекистон фирмаларининг кириши қандай иқтисодий натижা беришини пухта билиб олинг.
8. Жаҳон хўжалигидаги иқтисодий интеграциянинг аҳамияти қандайлиги ва унда Ўзбекистон иштирок этиши имкониятларини аниқлаб кўринг.
9. Очиқ иқтисодий зоналар бир-биридан қандай фарқланади?
10. Янги иқтисодий тартиб нималарни талаб қиласди?

III БЎЛИМ

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯЛАРИ

XXII БОБ

ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯЛАРИДАГИ АСОСИЙ ЙУНАЛИШЛАР

Иқтисодиёт илмининг ривожини акс эттирадиган иқтисодий тафаккур тарихи тоят бой. Инсоният тарихи давомида иқтисодиётта оид қўптина тоялар олға сурилган, улар жамланиб, ҳар хил назарияларни ташкил этган. Шарқ ва Фарб алломалари иқтисодий ҳодисаларни на-

зарий жиҳатдан таҳлил этиб, иқтисодиёт соҳасида ҳам турли категория ва қонунлар борлигини асослашга урунганилар. Улар моддий ва меҳнат ресурсларининг ишлатилиши, савдо-сотиқ, нарх-наво, ижара, солиқ ундириш, хазина тўплаш ва пул муомаласига оид жуда кўп фикрмуюҳазалар баён этганлар. Марказий Осиёда Абу Наср Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий каби мутафаккирлар, Низомул-Мулик ва Амир Темур сингари давлат арбоблари ҳам иқтисодиётга оид кўпгина фикрлар айтганлар. Иқтисодий фаолиятга оид ислом қонун-қоидалари дастлаб Қуръонда жамланган ҳолда битилган. Иқтисодиётга оид айрим фикрлар ва қоидаларни бир-бири билан узвий боғлаб, музайян назария ҳолатига келтириш, назариялардан яхлит таълимот яратиш XVIII асрнинг 2-ярми ва XIX асрнинг биринчи ярмига тўғри келадики, бу давр бозор иқтисодиёти капиталистик шаклининг пайдо бўлиши билан характерланади. Уша пайтда бозор иқтисодиётининг шиддат билан ривожланиши унинг сир-асрорларини англаш, қонун-қоидаларини ўрганиш ва аниқлашга бўлган эҳтиёжни пайдо қилган. Бу эҳтиёж Farbda кучли бўлган. Шу боисдан бу ерда яшаган йирик назариячи олимлар классиклари деб тан олинган. Улар жумласига В. Петти, А. Смит, Д. Рикардо каби иқтисодчи олимлар киради. XIX асрнинг II ярмидаги иқтисодий тафаккур тарихи марксизм таълимотининг пайдо бўлиши ва ривожи билан ажralиб туради. Бу таълимот ўз даврининг буюқ иқтисодчиси деб этироф этилган К. Маркс таълимоти бўлиб, пролетар сиёсий иқтисоди деб ном чиқарган. XX аср ҳам иқтисодиёт назарияси соҳасида ўз донишмандларини яратди, улар жумласига Ж. М. Кейнс, А. Маршалл, М. Фридмен, Б. Ойкен, П. Самуэльсон кабилар киради. Уларнинг гоялари ҳозирги замон иқтисодий назарияларининг асосини ташкил этади.

Иқтисодиёт назариясида бир-биридан фарқланувчи жуда кўп оқимлар ва мактаблар майдонга келди. Уларни шартли равишда уч гуруҳга — кейинчилар, монитористлар ва социал-либерал назария тарафдорларига ажратиш мумкин. Айтилган гуруҳларнинг олға сурган гоялари назарияда асосий ўрин эгаллайди ва амалиётда қўлланади. Айтилган гояларнинг ҳар бири алоҳида эмас, балки қориши мақлида ҳаётта тадбиқ этилади. Биз олдинги бобларда турли назарияларда олға сурилган фикр-муоҳазаларни иқтисодиётнинг турли жиҳатларига яисбатан кўриб чиқдик. Бу бобда умумий тасаввур бериш мақсадида

уларни яхлит ҳолда, ягона ғоялар тизими сифатида кўриб чиқамиз.

1. Кейнсчилар таълимоти

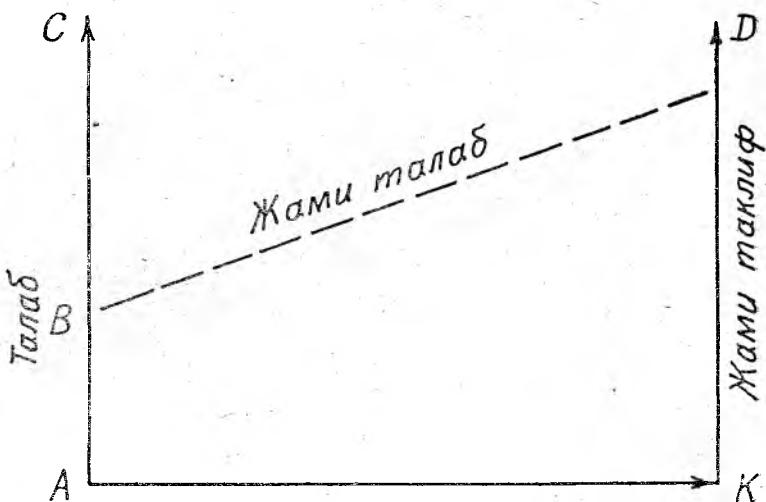
Кейнсчилар таълимоти иқтисодиёт назариясида алоҳида ўрин тутади ва нуфузли ҳисобланади, улар олга сурган ғоялар ва тавсиялар Фарб мамлакатларида амалий жиҳатдан кўпланиб ҳам келган. Кейнсчилар таълимоти деганда Жон Мейнорд Кейнс (1883—1946) ва унинг издошлари ғояларининг мажмуи тушунилади. Унинг асосчиси XX асрнинг буюк иқтисодчи инглиз олими Жон Мейнорд Кейнсdir. Ж. М. Кейнснинг асосий асари «Иш билан банд бўлиш, процент ва пулнинг умумий назарияси» (1936 й.) деб номланган. Ж. М. Кейнс назариясининг эътиборли жиҳати шундан иборатки, у **макроиктисодий масалаларга багишланган**.

Дастлаб макроиктисодий таҳлил намунасини қишлоқ хўжалиги ва саноат мисолида ва XVIII асрдаги Франция иқтисодиётига тадбиқан француз иқтисодчи Ф. Кенэ (1694—1774) яратган. Ундан сўнг бутун ижтимоий ишлаб чиқаришнинг капитализмга нисбатан чуқур назарий таҳлилини К. Маркс (1818—1883) ўзининг «Капитал» асарида берган. К. Марксдан сўнгги иқтисодчилар асосан **микроиктисодий муаммолар** билан машғул бўлишган, улар айрим фирмалар даражасида иқтисодни ўрганиб, харажатларни пасайтириш, фойдани опириш, инвестицияларни жойлаштириш масалаларига асосий эътибор беришган, аммо умумиқтисодий масалаларни четлаб ўтганлар, умумиқтисодий масалаларнинг фирмалар иқтисодиётига таъсирини назардан қочиришган. Улардан фарқлироқ Кейнс иқтисодий тадқиқотда янги йўналиши яратди, яъни у **макроиктисодий жараёнларни тартиблани назариясини асослаб берди**. У фирмалар корпоратив манфаати жамият манфаатлари билан ҳар доим ҳам уйғунлашавермаслигини, уларнинг фаолиятига умумиқтисодий вазият таъсир этишини ҳисобга олади. У ўз эътиборини **макроиктисодий таҳлилга** кўчиради, аҳоли даромадининг жамгарилиши, инвестициялар, истеъмол, муомаладаги пул миқдори, парх-наво, иш ҳақи, фойда ва процент ўртасидаги алоқа-богланишларни очиб беради. Кейнсдан олдинги иқтисодчилар миқдорий таҳлилни **микроиктисодий** даражада ўтказган бўлсалар, Кейнс уни бутун иқтисодиётига тадбиқ этади. У талаб **ва таклиф нисбатига ҳам бошқача ёндашади**. Унинг фикрига кўра, иқтисодий муам-

молар ечимини ресурслар таклифидан әмас, балки уларга талабдан қидирип керак. Ҳолбуки Кейнинг қадар кўпчилик олимлар Ж. Б. Сэйнинг (Сэй—француз иқтисодчи олими 1767—1832) товар таклифи ўз-ўзидан товарга талаб яратади деган қоидасига амал қилишган.

Кейнс бу қоидага танқидий ёндошиб, «аесий психологияк қонун» мавжуд деган фикрни олға сурган. Бу қонунга биноан аҳоли даромади ўсиши билан одамларда кўпроқ истеъмолга әмас, балки жамгаришга мойиллик пайдо бўлади, яъни топилган даромадда ишлатилмай жамланган қисмининг ҳиссаси ортиб боради. Шунга кўра жами талаб ўз-ўзидан жами таклифга мос тушавермайди. Кейнс қонунини қуидагича тасвирлаш мумкин (42-расм).

Талаб ва таклифнинг номувофиқлиги

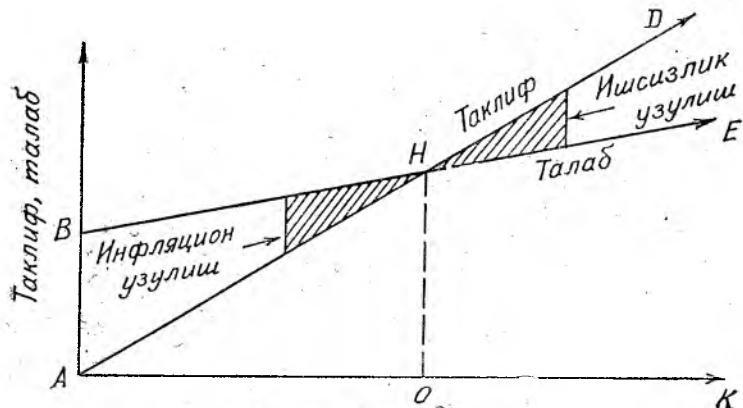
42-расм.

Графикдан шуни кўриш мумкинки, агар таклиф автоматик равишда талабни юзага келтирганда эди $AC=KD$ бўлиши зарур эди. Жамгаришга мойиллик айтилган тенглигни бузади, натижада $AB=KE$ келиб чиқади, бинобарин, талаб-таклиф нисбати ўзгаради. Кейнс фикрига

Расмдаги пунктир чизиқнинг охири Е нуқтадир.

кўра, макроиктисодий даражада жами талаб ва таклифнинг ўзаро монанд келмаслиги туфайли, уларнинг узилиши юз берадики, уни инфляция ва ишсизлик узилиши деб айтиш мумкин. (43-расм).

Инфляция ва ишсизлик узилиши

43-расм. Миллий даромад.

Графикдан талаб ва таклиф бир йўналишда бормаганигини кўрамиз. Талаб ҳаракати ВЕ чизигидан, таклиф ҳаракати эса АД чизигидан ўтади. Улар Н нуқтасида кесишади. Улар мос келмаганидан иқтисодиётда узилиш ҳосил бўлиб, уни Кейнс инфляция ва ишсизлик узилиши деб атайди. Агар жами таклиф жами талабдан ортиб кетса, ресурслар, энг аввал иш кучи тўла ишлатилмайди. Буни Н нуқтадан юқори томон бошланган пунктирли учбurchакда кўриш мумкин. Агар жами талаб таклифдан ортиб кетса, инфляция пайдо бўлади, яъни инфляцион узилиш келиб чиқадики, уни Н нуқтадан паст томондаги пунктирли учбurchак ифодалайди. Шубҳасиз айтилган узилишлар иқтисодий ўсишнинг бир маромда боришига йўл бермайди. Иқтисодий ўсиш АК ўрнига АО чизиги билан чекланадики, $AO < AK$ келиб чиқади.

Кейнс психологик майиллик натижасида талабдаги ўзгаришга асосланиб, иқтисодиётнинг нормал ривожланиб туриши учун унинг бозор механизми орқали тартибланиши кифоя қилмайди, чунки жами талаб ва таклиф мос келавермайди деган холосага келади. Шу боисдан унинг фикрича давлат иқтисодиётта аралашishi зарур, чунки у талабга таъсир этиши билан унинг самарасини ошири-

ши мумкин. Бунда Кейнс талаб самараси деб, давлатнинг чора-тадбирлари туфайли талабнинг кэнгайишини назарда тутади.

Кейнс назариясида иқтисодий жараёнларни юзага чиқарувчи омиллар таҳлили катта ўрин тутади: У мазкур омилларни доимий ва ўзгарувчи омилларга ажратади ва ўзгарувчи омилларга давлат таъсирини кучайтиришни ёқлади. У қуидагиларни ёзган эди: «Бизнинг пировард мақсадимиз биз яшаб турган хўжалик тизими доирасида марказий ҳокимият томонидан онгли назорат қилиш ва бошқариш мумкин бўлган ўйлга ўзгарувчан омилларни ташлаб олишдан иборат»¹. Бу билан Кейнс иқтисодиёт ҳукумат томонидан тартибланиши зарурлигини таъкидлайди.

Кейнс таълимотида иш билан таъминлаш ёки ишсизликни бартараф этиш иқтисодий ўсиш учун бош масала ҳисобланади. Унинг ёзишича иш билан банд бўлиш тақлиф самараси билан, тақлифнинг ўзи эса, аҳолининг ва инвестиция сарфлари билан белгиланади. Юқорида зикр этилган асосий психологик қонун таъсирида истеъмол ҳиссаси қисқаришга мойил бўлади. Бундай боғлицликни истеъмол ўсими (ΔI)нинг даромад ўсими (ΔD)га нисбат билан ифодалаш мумкин. Бу нисбат ҳар доим 1 дан кичик бўлади.

$$\frac{\Delta I}{\Delta D} < 1$$

Масалан, $\Delta I = 5$, $\Delta D = 7$. Бунда $5:7 = 0,7$ яъни $0,7 < 1,0$.

Кейнс истеъмолнинг ҳажмини, бириинчидан, миллий даромад миқдоридан келтириб чиқарса, иккинчидан, уни истеъмолни қисқартиришга халқ мойиллиги билан боғлайди. Шунга таянган ҳолда, у барқарор иқтисодий ўсиш бўлиши, яъни миллий даромаднинг бир меъёрда ортиб бориши учун иш билан бандликни ошириш керак, бунинг учун янги иш жойларини яратишга инвестиция қилиш керак, бинобарин, аҳоли ўз истеъмолидан ортириб қолган жамғармани инвестицияларга айлантириш зарур бўлади. Кейнсчилар давлат миллий даромаднинг инвестициялашган қисмини ўзгартиришга бевосита таъсир эта олмайди деб ҳисоблайдилар. Улар назарияга иқтисодий ўсишни таъминловчи мультиплікатор деган тушунчани киритишади. Уларнинг талқинига кўра, мультиплікацион жараён қуидагилардан иборат: инвестициялар, уларнинг

¹ Кейнс Дж. М. Общая теория занятности и денег. М., 1978, с.428

эгаси ким бўлишидан қатъи назар ресурсларни, яъни иш кучи ва меҳнат воситаларини ҳарақатга солиб, ишлаб чиқариш фоалиятини кенгайтиради, бинобарин, янгидаи даромадлар яратилади, улар қайтадан инвестициялашиб, яна ишлаб чиқариш орқали даромад ҳосил этади. Шундай тарзда даромаднинг инвестициялашуви ишлаб чиқаришнинг узлуксизлигини таъминлайди. Мультиликатор кўрсатгичи сифатида унинг **коэффициенти** асосланади, у даромад ўсими (ΔD) ва инвестиция ўсими (ΔI) ўртасидаги боғланишни ифодалайди. Шунга кўра, мультиликатор коэффициенти (K) аниқланади. Бунда $K = \frac{\Delta D}{\Delta I}$. Мультиликатор коэффициенти инвестиция даромадни қай даражада оширганини кўрсатади. Кейин яшаган даврда $K=2,5$ бўлган, яъни 1 доллар инвестиция 2,5 доллар даромад ҳосил этган.

Мультиликатор фақат иқтисодий ўсишни эмас, балки унинг пасайишини ҳам изоҳлади. У инвестиция қисқарган шароитда даромадлар қанчага камайишини ҳам кўрсата олади. Мультиликатор ғояси давлат ўз сиёсати билан инвестицисон вазиятни ўзгартириб, иқтисодиётга таъсири эта олишини билдиради. Кейнсчилар фикрига кўра, давлат, биринчидан, фирмалар, компаниялар ва айрим кишиларнинг инвестицион фооллиги учун шароит ҳозирлаши мумкин, аммо унга бевосита аралашмайди, иккинчидан, эса, у бюджет маблағларини инвестицияга йўналтириб, иқтисодий ўсишга ҳисса кўша олади. Кейнсчилар инвестицион фооллик нафақат даромадлар миқдорига, балки инвестиция самарасининг чегарасига ҳам боғлиқлигига эътибор берадилар. Инвестицион фооллик ундан келадиган даромад энг кўп бўлгунга қадар давом этади, даромад пасая бошлагач, фооллик ҳам сўна боради.

Кейнсчилар процент миқдорини инвестицион даромаднинг чегараси тарзида қабул қиласидилар. **Инвестиция берадиган даромад банк процентидан кам бўлмаслиги керак**, акс ҳолда пулни инвестиция қилгандан кўра, уни банкда жамғариш қулай бўлади. Масалан, инвестицияга қўйилган 100 фунт стерлинг пулдан кутилган фойда 10 фунт стерлинг бўлса-ю, банк проценти 8 фунт стерлингни ташкил этса, инвестиция юз беради, агар кутилган фойда 7 фунт стерлингга тушса, аксинча пул инвестициядан чиқиб, банкда жамғарилади. Демак, процент миқдорининг ортиши жамғаришга мойиллик пайдо қиласиди, унинг пасайиши эса инвестицияга мойилликни юзага келтиради.

Кейнсчилар процентнинг ўзини ҳам таҳлил этадилар. Улар процент миқдорини пул бозоридаги талаб ва таклиф билан изоҳлайдилар, талабнинг тез ўсиши процентни оғиргани сабабли, бу ҳол кўнгилсиз воқеа деб баҳланади, чунки бу инвестицион фаолликни сусайтиради. Шу сабабли улар **процентни пасайтириш тарафдори** бўлганлар, пул-кредит сиёсати процентни ўзгартира олгандагина давлат иқтисодий ўсишга таъсир этади деган хуносага келадилар. Кейнсчилар процентга таъсир этиш қийин бўлган вазиятда хусусий инвестициялар камайиб кетишими инобатга олиб, давлат бюджетидан бериладиган инвестицияларни кўпайтиришни маъқул топадилар.

Кейнсчиларнинг иқтисодиётни тартиблища давлагнинг ўрни ҳақидаги ғояларини амалиётда тадбиқ этиш ўз даврида яхши натижа берган. Масалан, 1929—1933 йилги энг даҳшатли кризис даврида Кейнс тавсиялари иқтисодиётни барқарорлаштиришда қўл келган. Давр ўтиши билан Кейнс таълимотига янгиликлар киритилди. Такомиллаштирилган Кейнс таълимоти **неокейнечилик**, яъни янгиланган кейнсчилик назарияси номини олди.

Кейнс издошлари (А. Хансен, М. Кларк, Р. Харрод, С. Харрис) унинг назарий меросидан икки муҳим хуносага таяшадилар: 1) иқтисодиётда мувозанатни таъминлаш учун уни давлат тартиблиши зарур; 2) макроиктисодий таҳлилни қўллаш изидан бормоқ керак. Янги кейнсчилар Кейнснинг мультиплікатор ғоясини кетма-кет қайта кўриб, акселератор ғоясига айлантиришган. Маълумки, мультиплікатор ғоясига кўра инвестициянинг қандай ишлатилиши жуда муҳим аҳамиятга эга эмас, у иш билан бандликни таъминлаб, даромадни оширса шунинг ўзи кифоя. Янги кейнсчилар инвестициянинг қандай ишлатилишига катта эътибор бериб, **индуцирлашган инвестиция** тушунчасини муомалага киритганлар, яъни инвестициялар инновацион фаолият (янгиликни жорий этиш) билан боғлиқ бўлиши ҳамда ишлаб чиқаринг диверсификациясини (таркибининг ўзгаришини) таъминласа, иш билан бандлик ва даромадларда ғоят кескин ўзгаришлар ясадилар. Акселератор (A) инвестиция ўсимининг (ΔI) даромад ўсими, яъни инвестициядан кейинги (D_2) ва ундан олдинги даромаддаги (D_1) фарқقا ($D_2 - D_1$) алоқасини билдиради:

$$A = \frac{\Delta I}{D_2 - D_1}$$

Кейнсчилар назарияси илмий жиҳатдан мукаммал

асосланган назария ҳисобланади. Унинг асосий хулослари қўйидагича: иқтисодиётдаги мувозанатларнинг бузилиши хўжаликни издан чиқаради, давлат ўзининг иқтисодиётни аралашишдан иборат фаолияти орқали мувозанатларни тиклашда қатнашади, бу билан иқтисодиётни тартиблаш, унинг ўсишига имкон беради. Кейинчилар бозор механизми давлат иштирокисиз иқтисодиётни тартибга сола олмаслигини атрофлича асослаб берганлар. Улар бозор механизми нуқсонларини давлат бартараф эта олади деб ҳисоблашган.

Кейинчилардан фарқлироқ, режали хўжалик назариячилари мувозанатни марказлаштирилган режалаш тизими таъминлайди деб, бошқа усулларни мутлақо инкор этгандар. Уларнинг фикрига кўра, мувозанатсиз иқтисодий ўсиш бўлмайди, аммо унга эришишнинг энг самарали усули иқтисодиётнинг ҳамма бўғинларини бир марказдан туриб давлат томонидан режалаштиришдир. Кейинчилар давлат режалаштиришни эмас, балки иқтисодиётни тартиблаш тарафдорлари ҳисобланадилар. Уларнинг тавсиялари асосида иқтисодиётни тартиблаш хўжаликдаги мувозанатни таъминлашта кўмак берди, иқтисодиётни барқарорлаштиришга эришилди. Мақсад — барқарорлаштириш қўлга киритилгач, бозор механизми равон йўлга чиқиб олганидан кейин давлатнинг чора-тадбирларига эҳтиёж камайди. Бу ҳолат кейинчилар таълимотига диққат-эътиборни сусайтириб, фақат бозор механизмини олқишилаган назарияларни олдинги сафга чиқарди. Шундай назариялардан бири монетаризмдир.

2. Ҳозирги замон монетаризми

Монетаризм иқтисодий назария соҳасида кенг тарқалган машҳур ва нуфузли оқимдир. Бу оқимнинг кўзга кўринган намоёндаси М. Фридмен ҳисобланади, у Чикаго университетининг (АҚШ) профессори, иқтисод соҳасида Нобель мукофоти соҳиби. Ҳозирги замон монетаризмига бир гуруҳ иқтисодчилар қаламига мансуб «Пулнинг миқдорий назариясига оид тадқиқотлар» (1956 йил) деб номланган асар билан асос солингган. Монетаризм кейинчилар таълимотига муҳобил назария сифатида юзага келган ва соғ бозор иқтисодиёти назарияси ҳисобланади. Унинг бош гояси — иқтисодий ўсишини бозор механизми таъминлайди, бу мэханизмнинг асосий воситаси пул деган хулосадан иборат. Монетаризм пулни олқишиловчи назариядир. Монетаристлар иқтисодий ўсишнинг энг му-

ҳим шарти инфляцияни дағ этиш ва пулни соғломлаштириш, пулни хўжалик муомаласи воситасига айлантириш деб қарайдилар. Уларнинг фикрича, давлатнинг иқтисодиётга аралашishi инфляцияning кучайиб кетишига сабаб бўлади, шу боисдан унинг иқтисодий фаолияти пул муомаласини тартибга солиш билан чекланиши керак. Кейинсчилар ва монетаристлар иқтисодни тартиблашга ёндашиб бўйича бир-биридан фарқланадилар. Кейинсчилар барқарорликка бозор механизми орқали эришиб бўлмайди, унга давлатнинг аралашуви зарур деб қарасалар, монетаристлар эса аксинча, бу вазифа бозор механизмининг иши, чунки бозор иқтисодиётта ички барқарорлик бера олади деб ҳисоблайдилар.

Монетаристлар назарияда илгаридан маълум бўлган пулнинг миқдорий назариясига бориб туташадиган «барқарор пул» назариясini олға сурадилар. Улар пулнинг барқарорлиги ва иқтисодий фаоллик ўртасида узвий боғланиш борлигини қайд этган ҳолда, иқтисодий кризисларнинг сабабини пул муомаласидаги бузилишлардан ахтарадилар: пулнинг етишмай қолиши иқтисодий ўсишни сусайтира бориб, турғунлик ҳолатини келтириб чиқаради, бу эса аввал юзароқ танглилка, сўнгра эса чуқур иқтисодий кризиста олиб келади. Бинобарин, иқтисодий цикл пул миқдорига боғлиқ, бу ўз навбатида пул эмитенти бўлган марказий банк фаолиятига боғлиқ. Пул-кредит сиёсатини ўзгартириб тангликтан чиқиш ва иқтисодий ўсиш йўлига тушиб олиш мумкин. Монетаристлар иқтисодий оборотдаги бош масала ишлаб чиқариш ва пул масасининг тенглиги бўлиб, шу орқали макроиқтисодий мувозанат ҳосил этиш мумкин деб ҳисоблайдилар.

Улар бундай алоқани айирбошлиш тенгламаси билан ифода этадилар:

Нд × Их = Пм × Пт, бунда Нд — нарх даражаси, Их — ишлаб чиқариш ҳажми, Пм — пул массаси, Пт — пул бирлигининг оборот тезлиги.

Бу тенглик бозор иқтисодиётидаги энг муҳим мувозанат, унинг бузилиши иқтисодий тангликни ҳосил қилади, деб қайд этилади.

Монетаристлар кейинсчилардан фарқлироқ тўла иш билан банд бўлиш иқтисодий ўсишга кучли таъсир этмайди, чунки унинг самараси катта бўлмайди деб ҳисоблайдилар. Айни вақтда улар пул обороти тезлиги уни ишлатиш (сарфлаш ва жамғариш) усусларини дарҳол ўзгартирмайди, чунки кишилар иқтисодий саъй-ҳаракатлари руҳий жиҳатдан барқарор бўлишини таъкидлайди-

лар. Монетаризм ривожланган жамиятда истеъмол юқори даражада бўлиб, кишиларнинг эҳтиёжи ва улардаги мойиллик ҳам тез ўзгармайди дэган қоидага асосланиб, инсонларнинг пул сарф-харажатлари ҳам олдиндан ҳисобкитоб қилиниб, нимага ва қанча сарфланиши олдиндан белгилаб қўйилади деб қарайди. Шунга асосланган монетаристлар пул ҳаракати тезлиги ва ишлаб чиқариш ҳажми оз ва секин ўзгаради деган хуносага келадилар. Бас шундай экан, пул миқдорининг ўзгариши нархларнинг умумий даражасидаги силжишларни келтириб чиқаради. Бу хуносалардан монетаристлар қуидаги боғланиш борлигини асослашга интиладилар: нарх пул миқдорига боғлиқ, нарх эса талаб ва таклифни мувофиқлаштириш орқали иқтисодиётни ўз-ўзидан тартиблайди, талаб-таклиф мувозанати бошқа мувозанатларни таъминлайди, демак, иқтисодиётни тартиблаш учун мумомаладаги пул миқдорини ўзгarterиб, уни нормал ҳолга келтириш зарур, бу ишни эса марказий банк амалга ошириши керак.

Фақат монетаризм эмас, балки бошқа назариялар, жумладан, марксизм ҳам пул массаси билан ишлаб чиқариш ҳажми ўртасида боғланиш мавжудлигини таш олади. Фарқ шундаки, монетаризм буни бош мувозанат деб қарайди. Унинг намояндалари пул массасига таъсир этувчи чора-тадбирлар давлат инвестицияларидан фарқлироқ дарҳол иқтисодий вазиятга таъсир этади деб қарайдилар. Улар пулга таъсир этишни самарали тадбир деб ҳисоблайдилар, чунки бу реал иқтисодий вазиятга мос бўлади, инвестициялар ишга тушгунча эса шароит ўзгариб, улар яхши натижга бермаслиги ҳам мумкин. Демак, пул массасини ўзгarterиш хатари кам тадбир бўлади.

Монетаристлар иқтисодиётга амалий жиҳатдан ёндошиб, пул массасини йилига 3—5% оширишни тавсия этишади, аммо бу иқтисодий аҳволдан мустасно равишда юз бериши керак. Пул массасини бундай кўпайтириб туриш кўш йиллик эмиссия тажрибасига таяниб ҳисоблаб чиқилган.

Аммо монетаристлар кейинги пайтларда иқтисодиётда юз берган ўзгаришларни, чунончи иқтисодий ўсиш барқарорлашганлиги, уни таъминлашда интенсив омиллар роли ошганлиги, пул обороти тезлашганлиги кабиларни инобатга олиб, пул массасини доимий равишда ва маълум меъёрда ошириб боришини маъкул деб биладилар. Бу меъёр шундайки, пул миқдорининг ўсиши меҳнат унумдорлигининг ўсиши суръатига нисбатан 1—2% юқори бўлиши керак. Пулнинг бир меъёрда ўсиб бориши иқтисо-

диётни барқарорлаштириши ва цикли тебранишларни чекланы имконини беради. Шу сабабли давлат ва унинг назоратидаги марказий банк пул муомаласи борасида қаттиқ сиёсат ўтказиши керак бўлади. Агар 30-йиллардан бошлиб, Фарб мамлакатлари кейнчилар тавсиясига эътибор бериб келган бўлсалар, 80-йиллардан бошлаб, монетаристлар тоғасини амалга ошира бордилар. Буни АҚШдаги «рейганомика» сиёсатида, шунингдек, М. Фридмен Буюк Британиянинг М. Тетчер ҳукуматига маслаҳатчи бўлганидан кўриш мумкин. Монетаристлар тавсияларига биноан, бир қатор мамлакатларда қонун йўли билан пул масасининг ўсип миқдори аниқ кўрсатилиди ёки унинг энг куйи ва юқори чегаралари белгиланади. Монетаризм учун боши масала антиинфляцион сиёсатни асослашидир. Монетаризм тавсиясига амал қиласан бир қатор мамлакатларда цул миқдори устидан қаттиқ назорат ўрнатиш инфляция дамини кесиб, унинг шиддатини заифлаштиради, бу эса иқтисодий ўсипга ижобий таъсир кўрсатди.

Кейнчилар ва монетаристлар назарияларнинг ижобий ва салбий жиҳатлари бор, албатта. Кейнчилар назариясига амал қилиш туфайли, Фарб мамлакатларидан ишсизлар сонини қисқартириб, уларнинг ҳиссасини 3—6% га келтиришга мувофиқ бўлинди, аммо инфляцияни жиловлаб бўлмади. Айни вақтда, монетаристлар назариясига биноан, иш тутиш билан инфляция суръатларини сўндиришга эришилди, у нормал ҳолга келиб, иқтисодий фаолликни оширишга ёрдам берди, аммо ишсизлик ортиб бориб, ўткир социал муаммога айланди, меҳнат ресурсларидан фойдаланиш самараси пасайди. 1955—1985 йилларда АҚШ даги ишсизлик 5,5% дан 9,5% гача кўтарилиди, бу кўрсаткич Фарбий Европада 3,5% дан 10,5% гача етди.

Биз юқорида таҳлил этган иккى назария тавсиялари бир вазиятда қўйл келса, бошқа вазиятда иш бермай қўяди. Бу назарияларда ҳар хил шароитлар ўз аксини топган. Агар кейнчилар назарияси иқтисодий тушкунликдан чиқиб кетишида қўйл келса, монетаристларнинг қарашлари иқтисодиёт ўнгланган шароитда уни ўстиришга кўмак берувчи тавсияларни асослайди. Ҳар иккала назарий оқим иқтисодиётни тартиблаш заруратидан келиб чиқади. Аммо кейнчилар асосий эътиборни давлатнинг иқтисодиётни тартиблаш кучига қаратган бўлсалар, монетаристлар эса иқтисодиётнинг ўз-ўзини тартибловчи кучи бўлмиш бозор воситалари бор, давлат эса уларга йўл бериб, иқтисодиётга тоғат кам аралашиши маъқул дейдилар. Айтилган иккى оқим энг машҳур ва кенг тарқалгани

бўлиб, уларнинг ғоялари амалий аҳамиятга эга. Кейнешчилар ва монетаристлар иқтисодий ўсиш омилларини бирбиридан ажратган ҳолда, алоҳида олиб таҳлил этганлар. Аммо иқтисодиётни унга турли ижтимоий муносабатлар, хусусан, социал муносабатлар таъсирини ҳисобга олиб, таҳлил этадиган назарий оқимлар ҳам мавжуд. Улар жумласига институционализм ва либерализм киради.

3. Институционализм ва либерализм

Институционализм ижтимоий ҳодисаларнинг иқтисодиётга таъсири бирламчи аҳамиятга эга деб ҳисоблайдиган назариётчиларни бирлаштирувчи оқимдир. У АҚШда пайдо бўлган. Унинг йирик намояндалари Т. Веблен, Ж. Т. Коммонс, У. Митчелл, Ж. К. Гелбрейт, Р. Хейлбронер, Ж. Робинсон ва бошқалар. Институционализм вакиллари ижтимоий ҳаётни ҳаракатлантирувчи куч институт (муассаса)лар деб ҳисоблашади ва уларни оила, монополия, касаба уюшмалари, истеъмолчилар жамияти, хайрия фондлари, турли клублар ташкил этишини қайд этадилар. Уларнинг фасолиятида турли гурӯҳ кишиларининг одатлари, анъанаалари, ахлоқи, умуман феъл-автори намоён бўлади деб қарайдилар. Улар иқтисодий катерорияларни, хусусан, фойда, процент, рента, дивиденд, пул, кредит, иш ҳақи, нафака, савдо-сотиқ кабиларни ижтимоий психология кўриниши тарзида талқин қилиб, иқтисодий ҳаётнинг бирламчи белгиловчи ўринда туришини рад қиласидилар. Улар иқтисодий воқелик кўринишларини инсон психологиси, ҳуқуқий муносабатлар, демографияга боғлиқ деб қарайдилар. Кейинги институционализм (неоинституционализм) вакиллари фан-техника революциясига эътибор бериб, унинг ўзи мўл-кўлчиликни юзага келтиради, натижада аҳоли социал гурӯхлари ўртасидаги зиддиятлар барҳам топади, жамият социал тотувлик босқичига киради деб ҳисоблайдилар. Уларнинг таъкидлашча, келажак бу «социал оптимал — энг маъқбул дараҷага келган жамият», бу жамиятни олимлар ва технократия (техник мутахассислар) бошқара олади. Бу билан улар иқтисодий тараққиётда ҳам технократияга устунлик берадилар.

Институционализм вакиллари социал-психологик омилларга афзаллик берсалар-да, иқтисодий ҳодисаларни четлаб ўта олмайдилар. Улар макроиқтисодий таҳлил тарафдори, уларнинг фикрига кўра, ижтимоий тараққиёт-

ни фақат умумиқтисодий таҳлил асосида англап мумкин, чунки микроиқтисодий ёндашув ижтимоий муносабатларни ҳам умумжамият миқёсида қараб чиқиб, жамиятнинг барча социал гуруҳлари ўртасида гармония (бир-бирига уйтунлик) бўлгандагина ижтимоий тотувлик вужудга келади, бу эса иқтисодий ўсишга қўмаклашади деб қарайдилар. Институционализм вакиллари ҳам кейинчилар каби давлат фаолиятига катта эътибор беришади. Аммо улар давлат бозор ҳўжалиги алоқаларига аралашмасдан ўзининг сиёсий-ҳуқуқий фаолияти орқали бозор муносабатларининг эркин боришини таъминлаши, иқтисодиётда тирам рақобат ва монополияга йўл қўймаслиги керак деб ҳисоблайдилар. Хуллас, улар давлат ёрдамида бозор иқтисодиёти самарадорлигини ошириш тарафдори. Шу нуқтаи назардан улар иқтисодий циклларни тадқиқ этадилар, уларга хос белгиларни ўрганадилар, циклларни бозор иқтисодиётининг табиий ҳолати деб баҳолайдилар, иқтисодиётдаги зиддиятларни давлат ёрдамида ҳал этиш учун макроиқтисодий таҳлил билан шуғулланадилар. Институционализм вакилларининг жамиятдаги социал мувозанатни таъминлаш, давлат иштирокида иқтисодиётни тартиблаш гоялари Фарбда аралаш иқтисодиётни, демократик ижтимоий тузум ва ҳуқуқий давлатни шаклантиришга муайян ҳисса қўшади.

Назариядаги либерализм оқими Фарбий Европа мамлакатларида кенг тарқалган. Либерализм асримизнинг 20—30-йилларида шаклланган, ҳозир ҳам нуғузли назария ҳисобланади. Унинг энг йирик вакиллари Л. Мизес, Ф. Хайек, В. Рёнке, В. Ойкен, Л. Эрхард кабилардир. Булар иқтисодий назариядаги Австрия-Германия мактабининг намоёндаларидир. Либерализм эркинлик тарафдори бўлишни билдиради. У назарий оқим сифатида бозор иқтисодиётига хос эркин фаолият юритиш қоидаларига йўл очиб бериш зарурлитини, иқтисодиётда бозор регулятори орқали мувозанатга эришиш мумкинлигини тан олуви назариядир. Шу жиҳатдан у монетаризмга яқин туради. Мазкур назария кейинчиларининг давлатни иқтисодиётга фаол аралашуви ҳақидаги гояларни иқтисодий тоталитаризм деб қарайди ва унга қарши чиқади, лекин давлатнинг социал мувозанатни таъминлашдек вазифасини маъқул деб биладилар.

Ҳозирги замон либерализмининг **неолиберализм**, яъни янги либерализм қўришилари мавжуд. Неолиберализмнинг Германияга хос йўналиши **ордолиберализм** номи билан юритилади («ордо» деб номланган йилнома ва ли-

берал сўзларидан). Бу йўналишни социал-бозор хўжалиги назарияси деб ҳам аташади.

Неолибераллар давлатнинг иқтисодиётга фаол аралашувини иқтисодий тоталитаризмга, аниқроғи — марказлашган режали иқтисодиётга олиб келадики, бу бозор иқтисодиётига хос ташаббусни йўқ қилиб, иқтисодий тургунлик яратади, деб ҳисоблайдилар. Шу боисдан улар эркин бозор хўжалигини сақлаш ва такомиллаштириш тарафдори. Улар чекланган ресурслардан самарали фойдаланиш иқтисодиётнинг бош масаласи эканлигини қайд қилиб, унга режали иқтисодий тизим орқали эришиб бўл-маслигини ва бунинг бирдан-бир воситаси бозор муносабатлари эканини асослайдилар.

Неолибераллар ҳар қандай иқтисодиётнинг пировард натижада товар ишлаб чиқариш ва бозор алоқаларига асосланган иқтисодиётга айланишини умуминсоний ходиса деб қарайдилар. Уларнинг таъкидлашига кўра, иқтисодиётда чекланган ресурслардан оқилона фойдаланиш механизми талаб қилинади ва бу механизм бозор механизм бўлиши мумкин. Неолибераллар вакилларининг асарларида бозор механизмининг иқтисодий ўсипни таъминлаш мақсадида ресурсларни турли соҳалар ва фаолият турлари ўртасида тақсимлашта қодир эканлиги асослаб берилади. Улар бозор механизми деганда бозорда талаб-таклиф таъсирида шаклланадиган **объектив нархларни** гушунадилар. Бозор нархи объектив мезон бўлар экан, у йўқ жойда ресурсларни самарали ишлатиб бўлмайди. Шу жиҳатдан улар режали иқтисодий тизимни тан олмай, жамият учун најот йўли бозор хўжалиги бўлишини уқтирадилар. Неолибераллар иқтисодиётни бир марказдан туриб тартиблаш бозор кучларини чеклагани сабабли иқтисодий ўсипга халақит беради, тартиблашнинг ўзи эса бозорсиз амалга ошмайди, чунки бунинг учун зарур бўлган объектив восита нарх бўлиб, уни фақат бозор яратади деган ғояни олға сурадилар. Улар бир марказдан режалаштиришни рад этиш учун қуйидаги далилни келтирадилар: иқтисодиёт талабнинг ўзгарувчанлиги ва технологиядаги янгиликларга боғлиқ, улар эса бир йўналишда бормайди, шу боисдан уларни режалаштириш билан ҳисобга олиш мумкин эмас. Шунга асосланган ҳолда неолибераллар иқтисодиётни бир марказдан туриб режалаштиришни бемаънилик деб баҳолайдилар.

Неолиберализм таълимотида самарали хўжалик фаолиятини **моддий рағбатлантириш** катта ўрин тутади. Иқтисодий рағбатларни истеъмолчининг товар ва хизмат-

ларни афзал кўриши асосида уларни танлаб олиш имкони юзага чиқаради деб қаралади. Шу сабабли танлашга имкон берувчи вазиятни сақлаш иқтисодий ўсицда боп масала деб билинади. Неолибераллар барча умидни бозор механизмига боғлаб, давлатнинг ролини умуман инкор этмайдилар, албатта. Улар давлат фаолиятини унинг қонунчилик иши билан боғлайдилар, давлатга эркин бозор муносабатларини таъминловчи қонун ва тартибларни жорий этиш, уларга риоя этилиш устидан назорат қилиш тавсия қилинади. Неолиберализм тарафдорлари давлат иқтисодиётда ҳамма учун тенг шароит ҳозирлаши керак, эркин рақобатда ютиб чиқиш эса истеъмолчилар танловига жавоб бера билишга боғлиқ деб қарайдилар, давлатнинг қонунчилик ишлари бозор субъектларининг ўзгариб турувчи шароитда мослапиб олишлари учун зарур, аks ҳолда бозор иқтисодиёти издан чиқипи мумкин, чунки унинг субъектлари нима қилишини билмай гангиг қолишлари мумкин. Неолиберализмнинг бозор механизмига устунлик бериш тояларини кўпчилик назариячилар қўллаб-қувватлайдилар. Аммо ҳозирги иқтисодиёт бу классик бозор иқтисодиёти эмас, у аралаш иқтисодиёт бўлиб, унда турли-туман мулк соҳиблари қатнашади, бу бозор хўжалигини юритиш шаклларининг ҳар хил бўлиши билан ажралиб туради. Аралаш иқтисодиётда давлат мулки ва надавлат мулки, бозор муносабатлари ва нобозор муносабатлари, рақобат ва режали иш юритиш, тарқоқлик ва юшган шерикчилик каби муносабатлар мужассамлашган. Шундай шароитда давлатнинг социал-иқтисодий фаолиятидан кўз юмб «ва юз ўтириб бўлмайди. Буни неолиберализм назариячилари ҳам ҳисобга оладилар, аммо улар бу масалага алоҳида талқин бёришади. Буни ордениберализмга хос социал-бозор хўжалиги назариясида кўриш мумкин. Социал бозор хўжалиги ёки социал-бозор иқтисодиёти назарияси иқтисодий тараққиётнинг «учинчи» йўлини асослайди. Биринчи йўл соф бозор механизми бўлса, иккинчи йўл иқтисодиётни тартиблаш ва режалаштириш йўли, ниҳоят учинчи йўл уларнинг ўзаро омихтасидан иборат. Социал бозор хўжалиги концепцияси (унинг таникли вакиллари А. Мюллэр-Армак ва Л. Эрхард) иқтисодий тизимларни иккига бўлади: а) соф рақобат тизими; б) марказдан бошқариладиган хўжалик тизими. Уларнинг ҳар иккаласидаги ижобий томонларини бириткириб «учинчи» йўл ҳосил этилади. Социал бозор хўжалиги концепцияси бозор қонунларига устиворлик бергани ҳолда давлатнинг иқтисодиётни тартиблашдан

иборат ишига қўйидагича талқин беради: давлатнинг иқтисодий жараёнларга бевосита аралашishi рад этилади, аммо давлатнинг қонунчилик фаолияти орқали бозор муносабатларига йўл очиб бериши зарурлиги тан олинади, давлат иқтисодий ва социал тартибни сақловчи бош посбон, давлат посбон сифатида ҳаммани назорат қилади, лекин бозорнинг нарх-наво орқали бошқарилиб турувчи жараёнларига аралашмаслиги лозим. Бинобарин, бозор хўжалиги ва унинг қонунлари инкор этилмайди, лекин улар белгиланган доира чегарасида ривожланиши шарт бўлади.

Мазкур назариянинг социал жиҳати ҳам муҳим. Бу шундан иборатки, самарали хўжалик тизимиға соғи иқтисодий усуллар билан ўтиб бўлмайди, бунинг учун социал қадриятлар ва омиллар ҳаракатга келиши талаб қилинади. Шу муносабат билан биз кўраётган концепцияда **иқтисодий тараққиётнинг социаллиги (инсонийлити)** деган тушунча бор, у ривожланишининг умумлашган ёки синтетик жиҳати деб қаралади, иқтисодиётга баҳо берилни мезони ҳисобланади. Социаллик даражаси **«доиравий шароит»** деган ҳодиса чегарасида аниқланади. «Доиравий шароит» деганда барча социал қадриятлар англанади, яъни уларнинг таркибиға фақат ҳозирги эмас, балки ўтмишдан қолган қадриятлар ҳам киради. Қадриятлар туркумida **инсоннинг ўз фаровонлигини ошириш ҳуқуқи** алоҳида ўрин тутади, бу ҳуқуқ белгиланган тартиб-қондалар амал қилгани шароитда ҳар бир кишининг ўз келажаги учун саъй-ҳаракатини билдиради. Аммо бунинг ўз чегаралари бўлади. Инсоннинг фаровонлик сари интилиши унинг субъектив манфаатларидан келиб чиқади, аммо бу интилиш жамият манфаатига зид келмай, у белгилаган тартиб-қонда доирасида юз бериши керак. Бинобарин, жамиятдаги **социал тартиб** ҳар бир кишининг ўз жавобгарлигини ҳис этган ҳолда иш кўришини тақозо этади. Шуни ҳисобга олиб, давлатнинг иқтисодий сиёсати, биринчидан, эркин рақобатда шароит яратиш керак, токи бу инсоннинг ўз фаровонлигини таъминлаш ҳуқуқини юзага чиқарсин, иккинчидан, узоқ вақт давомида ягона социал тартиб ўрнатиши керак, бу бутун жамиятни ривожлантиришга олиб келсин. Биринчи йўл «рақобат сиёсати» деб, иккинчиси эса «тартибни сақлаш сиёсати» деб аталади. Айтилганлардан хulosса қилиш мумкинки, социал бозор хўжалиги назариясида ҳам институционализм, ҳам либерализм ғоялари жамланади. Мазкур назария социал тартибот доирасида инсон манфаатини иқтисодий ўсиш билан бөглайди. Унинг тарафдорлари социал тартибот

доирасидаги инсон хатти-ҳаракатлари ҳар бир мамлакат, миллат ва элатнинг хусусиятлари таъсирида бўлишини ҳисобга оладилар, белгиланган «социал доира»нинг ҳар хил бўлиши мумкинлигини эътироф этадилар.

Социал бозор хўжалиги концепциясининг машҳурлиги унинг тавсиялари Германия мисолида синааб кўрилганлигига ҳам деса бўлади. Иккинчи жаҳон урушида енгилган ва харобага айланган Германиянинг тез ривожланиб, иқтисодиёт ва турмуш даражаси жиҳатидан илхорлар сафидан ўрин эгаллаши «немис мўъжизаси» деб баҳоланишининг ўзиёқ ушбу назария тавсияларининг ҳаётийлигини исботлади. Социал тартиб ғояси фирмаларда шундай муносабат яратганини, бу ерда ҳар бир ходим ўзини масъул ҳис этади ва фирма ишини бошқаришда иштирок этади. Корхоналардаги тадбиркорлар ҳам мулкий жавобгарликка эгалар. Ҳар иккала томонда мажбуриятнинг бўлиши корхонада социал **уйғунликни** пайдо этади. Демак, социал бозор хўжалиги қоидалари микроиктисодиётдан бошланади. Германияда ҳар бир иқтисодий субъектнинг ҳаракати умумий манфаатга мос бўлишига ва иқтисодий хавфсизликка катта эътибор берилган, давлатнинг сиёсати эса иқтисодиётдаги кўтарилиш ва пасайишни назарда тутиб, унга жавобан корхоналарнинг тайёр туришини ҳисобга олади.

Социал бозор хўжалиги концепциясида давлат иштирокида даромадларни қайта тақсимлаш орқали турмуш даражасидаги тағовутларни қисқартиришга ҳам эътибор берилган. Бунда шу нарса ҳисобга олинадики, фаровонлик учун шахсий масъулиятнинг бўлиши турмуш даражасида кескин фарқларга олиб келади, аммо давлат даромад солиги ундириш, муҳтоҷ оиласаларга субсидия бериш; уларга болаларни тарбиялаш, турар-жойни ижарага олишда кўмаклашув орқали айтилган фарқларни сусайтиради. Назариячилар тавсиясидан келиб чиққан ҳолда давлат кичик ва ўрта бизнесни қўллайди, кооперативлар ривожига йўл очади, аҳолини социал суғурталашни уюштиради. Булардан ташқари давлат шаҳарлар қурилишни ва обondonчилигига, минимал иш ҳақи чегарасини белгилашга алоҳида эътибор беради. Бинобарин, социал бозор хўжалиги концепциясида иқтисодий ўсишнинг социал омилларига катта ўрин берилади ва давлатнинг фаол социал сиёсат ўтказиши зарурлиги асосланади.

Биз юқорида кўриб чиққан назариялар ҳозирги босқичдаги иқтисодиёт илмида салмоқли ўрин тутган ва

машҳур назариялар бўлиб, улардан келиб чиқадиган амалий тавсиялар турли мамлакатларда ва ҳар хил дараҷада қўлланиб келади. Мазкур назариялар тоталитар тизимдан бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатларда ислоҳотларни ўтказиш дастурларига илмий асос бўлиб хизмат қиласди. Бу ерда кейнсчилар, монетаристлар ва неолибераллар назариясининг баъзи-бир қоида ва хуласалири бозор иқтисодиётига ўтишда қўлланилмоқда. Кўпчилик ҳолларда асосий эътибор монетаризм концепциясига қаратилмоқда, чунки бу назария либерализм каби бозор механизмини асослаб беради. Аммо ислоҳот дастурларида бошқа назариялар тавсиялари ҳам ўрин олган. Россия ва Польшадаги ислоҳотлар асосан монетаризм гоялари ва тавсияларига асосланади. Булардан фарқлироқ Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш концепцияси ҳар учала назарий оқимдаги илмий хуроса ва қоидаларни мамлакатимиз шароитига мос келадиган томонларини ташлаб олиб, улардан ижодий фойдаланишга асосланади. Аммо бу концепция мавжуд назарияларниң кўчирмаси эмас, балки уларни янги шароитларда қайта ишлаш ва ривожлантириш маҳсулидир. Ўзбекистоннинг концепциясида монетаризм инкор этилмагани ҳолда социал бозор хўжалиги назариясини қўллаш, шунингдек, кейнсчиларниң иқтисодиётда давлатнинг ролини кучайтиришдан иборат гояларига амал қилинади. Хуллас, Ўзбекистон концепциясини биронта назарий оқимга боғлаб бўлмайди, унинг ўзига хос хусусиятлари мавжудлигини сўнгти бобдан кўришимиз мумин.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Кейнсчилар назариясида ипсизлик ва инфляция узулишига қандай талқин берилган?
2. Кейнсчилар назариясидаги мультипликатор ва акслератор гоялари нимадан иборат?
3. Нима сабабдан кейнсчилар давлатнинг иқтисодиётга аралашувига алоҳида эътибор беришади?
4. Монетаризм назариясида пулга қандай аҳамият берилади?
5. Монетаристлар эрқин бозор иқтисодиётини қандай қилиб ёқладилар?
6. Монетаризм назариясида давлатга қандай ўрин берилади?
7. Институционализм бошқа назарий оқимлардан қандай фарқланади?

8. Социал бозор хўжалиги назариясида иқтисодиётниң социаллиги қандай изоҳланади?

9. Бозор хўжалиги назариясида тақсимот масаласига қандай қаралади?

10. Ҳозирги замон иқтисод назарияларининг амалий аҳамияти нимадан иборат?

XXIII БОБ

ЎЗБЕКИСТОННИНГ БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА ЎТИШ КОНЦЕПЦИЯСИ

1. Бозор иқтисодиёти сари бёришда Ўзбекистоннинг ўзи ўли

Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш концепциясini ҳозирги замон иқтисодий назарияларига алоқаси бор. Бу концепция тоталитар иқтисодий тизимдан бозор иқтисодиётига ўтишнинг қонун-қоидалари ва унинг Ўзбекистондаги хусусиятларига оид илмий қарашлар мажмуидан иборат. Бу концепциянинг пайдо бўлиши Ўзбекистон Республикасининг сиёсий мустақилликни кўлга киритилиши билан бөғлиқ. Мустақиллик шароитида Ўзбекистон ўз истиқолол йўлини таңлаш, унинг концепциясini яратиш имконига эга бўлди. Мазкур концепция Ўзбекистон Республикаси президенти Ислом Каримов рисолалари, мақолалари ва нутқларида, мамлакат Олий Мажлиси қабул этган қарорлар ва қонунларда, Ўзбекистонлик олимлар ва мутахассисларнинг асарларида атрофича ишлаб чиқилди. Бу концепция умумлашган ҳолда Ислом Каримовнинг «Ўзбекистон: бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли», «Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг устивор йўналишлари» рисолаларида баён этилган ва мамлакатимиз иқтисодий тафаккур тарихида ўзига хос саҳифа бўлиб, шубҳасиз эркин илмий изланишлар мөвасидир. Бу концепцияни **миллий мустақиллик назарияси**-нинг ажралмас қисми деб қараш зарур, чунки иқтисодиётни ривожлантирмай туриб миллий мустақилликни таъминлаш мумкин эмас. Ўзбекистон учун бош йўл ва мақсад иқтисодиёти ривожланган, халқи фаровон яшайдиган, инсон ҳақ-ҳуқуқлари тўла тантана қилган, чинакам демократик жамият барпо этишдан иборат. Шундай жамият сари боришининг шарти бозор иқтисодиётига ўтиш ҳисобланади. Бозор иқтисодиёти ишлаб чиқаришни барқарор ва шаҳдам ўстириш воситаларини юзага келтириши билан ўтишни таъминлашади.

лан истиқболли ҳисобланади. Гап шундаки, Ўзбекистон, биринчидан, социалистик иқтисодий тизим шароитида, иккинчидан, эса Совет империяси таркибида ривожланди. Бу эса уни қолоқликка маҳқум этди. Ўзбекистон ресурсларга бой мамлакат бўла туриб, иқтисодий тараққиётда кўпгина Шарқ мамлакатларидан орқада қолиб кетди, 1990 йили аҳоли жон бошига ишлаб чиқариш бўйича дунёда 75—80-йринни эгаллади, ишлаб чиқаришнинг ўсиш суръати, унинг структураси, таркибининг янгилаши, яъни диверсификацияси жиҳатидан дунё талабларидан анча орқада қолди.

Мустақил Ўзбекистон иқтисодий янгилашига муҳтотж, бунинг учун эса бозор муносабатларини яратиш керак бўлади. Бутун дунё тажрибаси кўрсатганидек, иқтисодий юксалиш учун бозор муносабатига ўтишдан бошқа најжот йўли йўқ. «Жаҳон цивилизацияси ижтимоий тараққиётнинг сифат жиҳатидан янги йўлларици ишлаб чиқди, тартибга солинган бозор иқтисодиёти мана шу йўлга асос қилиб олинган».¹ Аммо бу йўлнинг ҳамма ерда ўзига хос хусусиятлари бор. Ўзбекистон концепцияси мана шундан келиб чиқади ва бозор иқтисодиётига ўтишда ўз йўли борлигига асосланади. Бу йўл бозор иқтисодиётини Ўзбекистоннинг ўзига хос шароитларини ҳисобга олган ҳолда изчилик билан шакллантириб боришини, унга секин-аста, босқичма-босқич, халқни ҳимоя қила бориб, ижтимоий барқарорликни таъминлаш орқали ўтиши билдиради. Аммо бу бозор иқтисодиётига хос бўлган қандайдир янги миллий қонуниятлар бор ва улар фақат Ўзбекистонга хос деган сўз эмас. Бозор иқтисодиёти умуминсоний истиқбол йўли, инсоният учун умумий қадрият ҳисобланади, унинг ривожланиш қонун-қоидалари ҳам умумий, лекин бу умумийлик хусусийликни инкор этмайди, аксинча, уни тақозо қиласди. Бозор иқтисодиёти мавҳумлик эмас, аниқ кўринишинг эга ва бу ҳар бир мамлакатнинг ўзига хос шароитида ифода этилади. Шу сабабли муайян мамлакатнинг миллий шарт-шаронтини четлаб, уни менсимаган ҳолда бозор иқтисодиётига ўтиш кутилган натижани бермайди. Ўз йўли деганда Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтиш ва мустақилликни таъминлаш муаммоларининг биргаликда ҳал этилишини тушуниш зарур. Бу йўл Ўзбекистонни келажакда иқтисодиёти ривожланган, демократия ривож топган,

¹ И. А. Каримов. «Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли», Тошкент, 1993, 22-бет.

социал барқарорлик ҳукм сурган давлатта айлантиришни мўлжаллайди, Ўзбекистон келажаги буюк давлат деган илмий хуносага асосланади. «Республиканинг бозор муносабатларига ўтишида ўз йўлидан изчиллик билан бориши демократик ўзгаришлар, республикани ривожланган мамлакатлар қаторига олиб чиқиш, уни ҳалқаро обрў эътиборини мустаҳкамлаш учун пухта моддий негиз яратади».¹

Ўзбекистон ўз йўлидан бора туриб, бир қатор муаммоларни ҳал эта олади, чунончи: муттасил ривожланувчи иқти-содиётни яратиб, мамлакат миллий бойлигини ошириб бориш; қудратли иқтисодий салоҳиятга таянган ҳолда ҳалқниң ҳамма қатламларига фаровонлик, келажакка ишонч бериш; ишбилармонликни ривожлантириш, тадбиркорликка кенг йўл очиш, ҳамма мулк шаклларининг тенглигини таъминлаш; иқтисодий эркинликни таъминлаб, иқтисодий монополизмга йўл бермаган ҳолда рақо-батга кенг йўл очиш; ишлаб чиқаришнинг замонавий миллий манбаатга мос бўлган структурасини яратиши; ҳалқаро иқтисодий муносабатларда фаол иштирок этиш, мамлакат иқтисодиётининг жаҳон хўжалиги билан интеграциялашувига эришиш.

Бозор иқтисодиётига ўтиш концепцияси шу иқтисодиётининг туб белгиларини илмий изоҳлаган ҳолда, уларни шакллантиришни йўлларини ёритиб беради. Бозор иқти-содиёти кенг маънода эркин, монополлашмаган, юксак ривожланган ва аниқ социал мўлжалга эга бўлган иқ-тисодиёт деб қаралади, унга иқтисодий фаолият эркинлиги, мулк шаклларининг тенглиги; иқтисодиёт субъектларининг рақобатлашуви, хўжалик юритиш шаклларининг турли-туманлиги, иқтисодиётни тартиблаш зарурлиги, ижтимоий ҳаётда социал ҳамкорлик муносабати бўлиши қайд этилади.

Ўзбекистон бозор иқтисодиётига собиқ социалистик давлатлар сингари ҳаммадан кейин ўтаётганлигини ҳисобга олиб, бозор иқтисодиётининг илк шаклларига эмас, аксинча, уларни четлаган ҳолда ҳозирги даврга хос ци-вилизацияланган бозор иқтисодиётига ўтади. Ўзбекистон, ўтмишда (масалан, XVIII—XIX асрда) мавжуд бўлган ёввойи бозор иқтисодиёти сари бормайди, албатта, чунки бу орқага қайтиш бўлади. У тўпланган иқтисодий потенциал ва ҳалқаро тажрибага таянган ҳолда цивили-

¹ Ўша асар, 8-бет.

зациялашган тизимиға ўта олади ва шу йўлда ўзининг мустақиллик муаммоларини ҳал этади.

Ўзбекистоннинг ўз йўли — бу социал-иқтисодий тараққиёт йўди, янги иқтисодий тизим замирида инсон манфаатини юзага чиқариш, унинг меҳнатини қадрлаш, ахолининг noctor қатламларини социал ҳимоялаш мақсадлари ётади. Тарихан тасдиқланган тажрибага кўра, бозор механизми ижтимоий янгиланишининг энг самарали воситаси ҳисобланади, чунки у халқнинг ижодий ва меҳнат потенциалини тўла ишга туширади, боқимандалик ва текинхўрлик кайфиятига чек қўяди, иқтисодий ташаббус ва ишбидармонликни ривожлантиради, ҳар бир кишининг миллий бойликни орттиришдаги масъулиятини оширади, ҳар бир кишини бой қилиши орқали жамиятни ҳам бойитиб боради. Бозор муносабатлари ишлаб чиқаришни истеъмолчининг талаб-эҳтиёжига бўйсундиради, янгиликка, тежамли хўжалик юритишга, касбий маҳорат ва ташаббусни қадрлашга ундаиди.

Ўзбекистон концепцияси бозор иқтисодиётини илоҳий-лаптиришдан йироқ, унинг ўз муаммолари борлигини эътироф этади, унга ўтиш узоқ давом этишини, иқтисодий бекарорлик, ишлаб чиқариш муносабатларида бузилишлар бўлиши сингари ноҳуш воқеалар бўлиб туришини назардан қочирмайди ҳамда давлат иштирокида уларнинг олдини олиш ва ёйлишига йўл қўймаслик чоратдабирларини кўради. Унга кўра бозор иқтисодиёти инқилобий сакрашлар, социал тўқнашувлар орқали эмас, балки тинчлик вазиятида, кетма-кет эволюцион ўзгаришларни ўtkазиши орқали шакилланади. Назарий жиҳатдан олганда Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтишида собиқ социалистик мамлакатлар ва мустамлакачилиқдан озодлик йўлига чиқсан Осиё ва Африка мамлакатларига хос бир қатор белгилар Ўзбекистоннинг фақат ўзига хос хусусиятлари билан синтезланади. Дарҳақиқат, Ўзбекистон Совет империяси асоратидан кутулган ёш мустақил мамлакат, лекин унинг иқтисодиёти қўптина ёш ривожланаётган давлатлар иқтисодиёти сингари заиф, бир ёқлама ривожланган, лекин бу иқтисодиёт тоталитаризм қучоғидан мустақил бозор замирида ривожланишга ўтаётган иқтисодиётдир. Мана шу иккى ёқлама хусусият Ўзбекистондаги бозор ислоҳотларига таъсир этмасдан қолмайди.

Ўзбекистоннинг ўз йўлини танлаши реал социал-иқтисодий шароитидан келиб чиқади, у бирорвларнинг хоҳишлордаси эмас, балки объектив заруратдир.

«Етилган ижтимоий-иқтисодий муаммоларнинг жиҳдийлиги, уларнинг ўзига хос хусусияти шу муаммоларни ҳал этишга алоҳида-алоҳида ёндашувларни белгилаб олиш заруратини тақозо этади».¹

Мустақил Ўзбекистонга тоталитар Совет империясидан қолоқ ва қарам иқтисодиёт мерос бўлиб қолди. Ўзбекистон ишлаб чиқариш даражаси жиҳатидан кам ривожланган мамлакатлар қаторидан ўрин олади. Унинг ишлаб чиқариши кўп жиҳатдан аграр-хом ашё характеристига эга. Саноати яхши ривожланмаган. Сўнгги 30 йил ичидаги саноатнинг миллий даромадни яратишдаги ҳиссаси ўзгармади. 1992 йили қишлоқ хўжалигига миллий даромаднинг 45 фоизи яратилди, шу соҳа экспорт потенциалининг 80% ни беради. Хом ашё экспорти жами экспортнинг талайгина қисмини ташкил этади. Ишлаб чиқариш структурасида унинг кам унумли тармоқлари салмоқли ўрин тутганидан Ўзбекистонда иқтисодий ўсишнинг миқдорий-экстенсив усуллари устиворликка эга. Ёқилғи-энергетика, ашё-материаллар, техника-технология жиҳатидангина эмас, балки ҳалқ истеъмолини қондиришда ҳам Ўзбекистон қарам аҳволда қолиб келган. Ўзбекистондаги ишлаб чиқаришнинг 40% дан кўпроғи ташқаридан ресурслар келтиришга боғлиқ. Республикада истеъмол этиладиган товарларнинг 60% ташқаридан келтирилади. Ҳозирги шароитда ўтмишдаги қарамлик туфайли Ўзбекистон азалдан ташкил топган иқтисодий алоқалардан воз кечча олмайди.

Ўзбекистонда ўзига хос социал-демографик вазият мавжуд. Бу ерда аҳоли сони тез ўсади, унинг таркибида ёшлилар ва кўп болали аёллар қатлами катта, аҳолининг анчагина қисми бўқиманда, унинг 60% қишлоқ жойларда истиқомат қиласди, кам унумли меҳнат билан шуғулланади. Агар бир қатор МДҲ мамлакатларида иқтисодий тушкунлик шароитида аҳолининг ўсиши пасайиб кетган ёки ўсиш ўрнига аҳоли сони қисқараётган ҳолда, Ўзбекистонда аҳоли барқарор юксак суръатлар билан ўсиб бормоқда. Меҳнатга лаёқатли аҳолининг тез ўсиши, унинг саводини ошиши иқтисодий салоҳиятни кучайтиради.

Ўзбекистон аҳолисида ўтроқ яшаш одатлари, сақланган, иш кучининг силжиши тоят суст, аҳолининг бир соҳадан бошқасига ўтиб ишлапни секин кечади, бу эса бозор иқтисодиёти талабига мос келадиган меҳнат ресурслари характератчанлигини юзага келтирмайди. Аҳолининг ўз ери-

¹ И. А. Каримов «Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли», Т., 1993, 26-бет.

га мәхри кучли, унинг орасида миллий урғ-одатлар, анъ-аналар кучли томир отган. Қишиларда жамоа бўлиб меҳнат қилиш, ўзаро ёрдам муносабатлари ҳашар шаклига кирган ва аҳоли турмуш тарзининг ажралмас қисмига айланган. Аҳолининг кўпчилиги мусулмон бўлиб, ислом ақидаларига риоя қиласди. Ислом дин сифатида аҳоли маълум қатлами турмуш тарзига таъсир этади.

Тоталитар иқтисодиёт даврида ўз қадриятларига эга бўлган ижтимоий онг шаклланган бўлиб, унинг муҳим унсурлари социал тенгликка интилиш, кафолатланган меҳнат ва даромадни қадрлаш, бир текис тақсимот кўникмалари ва боқимандалик кайфиятлари кабилардан иборатdir. Шундай вазиятда бозор иқтисодиётига мос келадиган руҳиятни, янгича иқтисодий фикрларни шакллантириш зарурати пайдо бўлади. Ўзбекистоннинг энг муҳим хусусияти, бу ерда осиёча ишлаб чиқариш усули анъаналарининг сақланиб қолганлигидир. Бу—ерни ҳосилбай ижарага олиб, унга ишлов бериш, дехқончиликни сермеҳнат бўлиши ва сугорма ерда олиб борилиши, майда ишлаб чиқарини ва майда савдо-сотиққа мойиллик, майда дехқон хўжалигининг юксак даражада товар хўжалиги бўлиши, кўргина ишларни жамоа билан бажариш (ҳашар), жамоа бўлиб яшаш, маҳалла каби ўз-ўзини бошқариш тизимининг сақланиши, оила ва маҳалла мулкининг мавжудлиги кабиларда ёрқин намоён бўлади.

Ўзбекистон табиий ресурсларга бой мамлакат, унинг иқтисодиётида пахтачилик қатта ўрин тутади. Катта ресурсларнинг мавжудлиги Ўзбекистонни инвестиция учун қулагай мамлакатга айлантиради. Айтилган хусусиятлар Ўзбекистоннинг ўз йўли бўлинини холисона талаб қиласди. Ўзбекистон концепциясига кўра, бу йўл бошқа мамлакатлардаги бозор иқтисодиётига ўтиши моделларини сунъий равишда Ўзбекистонга кўчирип, улардан андаза олиб иш юритиш, бөшқалар дастурини кўр-кўронча қўллаб, уларга амал қилиш эмас, балки мамлакатнинг миллий манбаатларини кўзлаган, реал шароитни ҳисобга олган ҳолда ўз дастурига биноан тоталитар иқтисодий тизимдан бозор тизимиға ўтишдан иборат.

2. Ўзбекистонда бозор иқтисодиётига ўтишдаги ўзига хос хусусиятларнинг назарий талқини

Юқорида таъкидланганидек, Ўзбекистоннинг ўзига хос йўли бозор иқтисодиётига ўтишдаги мавжуд моделларнинг кўчирмаси эмас. Бу мазмунан Ўзбекистоннинг

ўзига хос янги моделдир. Унда, биринчидан, мамлакатнинг хусусиятлари ҳисобга олинса, иккинчидан, бозор муносабатларига ўтиши борасида тўпланган тарихий тажрибани бизнинг шароитимизга ижодий қўллаш зарурлиги назарда тутилади. «Бизнинг қатъий нуқтаи назаримиз — деб ёзди И. А. Каримов, — жаҳон тажрибаси ва ўз амалиётимиздан олинган жамики ғойдали тажрибаларни рад этмаган ҳолда, ўзимизнинг ижтимоий-иқтисодий тараққиёт йўлимизни танлаб олишдан иборатдир».¹ Ўзбекистон модели Президент И. А. Каримов бозор ислоҳати юзасидан олға сурган беш қоидага асосланади: иқтисод сиёсатга нисбатан устивор бўлиши зарур; давлат асосий ислоҳотчи бўлмоғи керак; қонунилар ва уларга риоя қилини устиворлиги; фаол социал сиёсат юритиш; бозор иқтисодиётiga секин-аста, босқичма-босқич ўтиб борилими шарт.

Иқтисодиётнинг устиворлиги. Бу қоида иқтисодий фаолият ижтимоий ҳаётнинг бирламчи асоси эканлигидан келиб чиқади. Йқтисодиёт қандай бўлса, ижтимоий ҳаётнинг бошқа томонлари ҳам шунга қараб бўлишини тарих тасдиқлаган. Бу ҳозирги даврдаги тажрибадан ҳам кўриниб туради. Ривожланган, цивилизациялашган жамият юksак иқтисодиётга асосланади. Ҳозирги босқичда давлатларнинг юксак ривожланган, ўртача ривожланган, кам ривожланган ёки ўта кам ривожланган давлатларга ажратилиши иқтисодий белтиларга қараб бўлиши бежиз эмас, албатта. Ривожланиш даражасини аҳоли жон бошига маҳсулот ишлаб чиқариш, олинган даромад, истеъмол ҳажми ифодалайди. Ҳалқ фаровон яшаши учун ривожланган иқтисодиёт зарурлиги аксиомадир. Аммо иқтисодий ўсиш экологияга путур етказиб, ҳаётнинг табиий шароитини оғир қылса, фаровонлик ошиди деб бўлмайди. Ишлаб чиқаришнинг ўсиши маълум нуқтагача табиат билан ҳамоҳанг боради, сўнгра у билан тўқнашади. Шунда фаровонликни ошириш экология муҳофазасини юзага келтиради.

Мустақиллик энг аввал миллий иқтисодиётни барпо этишни, уни ривожлантиришни, иқтисодий нуғузга эга бўлишини, ҳалқаро иқтисодий муносабатларда фаол қатнашишни билдиради. Сиёсий мустақиллик иқтисодий жиҳатдан таъминланмас экан, тўлақонли мустақиллик, ҳуррият бўлиши мумкин эмас. Қолоқ иқтисодиёт, паст

¹ И. А. Каримов. «Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли». Т., 1993, 25-бет.

турмуш даражаси сиёсий мустақилликка таянч бўла олмайди. Ҳақиқий мустақиллик муттасил ривожланиб борувчи ва моддий тўкинчиликни таъминлашга қодир бўлган иқтисодиётни талаб қиласди. Шундай иқтисодиёт обрў-эътибор келтиради, чунки иқтисоди заиф давлат умумжаҳон иқтисодий тизимда нуфузли ўрин тутмайди. Аввал иқтисод, сўнгра сиёсат деган гап бежиз эмас, албатта. Ўзбекистон келажаги буюк давлат дэймиз. Буюк келажакнинг мустаҳкам пойдеворини яратиш учун олдин иқтисодиётни барқарорлаштириш, сўнгра уни муттасил ўстириб, юкори даражага чиқариш керак бўлади. Иқтисодиётнинг бирламчилиги умумий қоида, Ўзбекистон ҳам бундан мустасно бўла олмайди. Ҳалқнинг эҳтиёжини қондирувчи, унинг келажагини ишончли қилувчи восита бу иқтисодий фаолиятдир. Иқтисодий ўсиш социал аҳиллик ва Сиёсий барқарорликни талаб қиласди. Буни замонамизнинг иқтисодий наҳлавонлари — АҚШ, Япония, Германия тажрибаси яққол тасдиқлади. Сиёсий мухолифлик, қонли тўқнашувлар ҳеч қачон наф келтирмаган, аксинча, улар иқтисодиётни ҳолдан тойдиради, уни фалаж қиласди. Масалан, Тожикистондаги фуқаролар уруши мамлакатга 300 млрд. рубллик зарар келтириди. Миллий аҳиллик бор жойда иқтисодиёт равнақ топади. Аммо бунинг ўзи кифоя қилмайди, албатта, иқтисодий ўсиш учун унга рағбат берувчи куч керак. Бундай кучни иқтисодий муносабатлар яратади. Ҳар қандай иқтисодий тизимнинг равнақи ёки ҳалокати шу кучнинг бўлиши ёки бўлмаслигига боғлиқ. Социалистик деб аталган тоталитар иқтисодий тизимнинг ҳамма ерда вайрон бўлишига асосий сабаб шуки, у ишлаб чиқаришнинг муттасил ўсиб боришига рағбат бера олмайди, тўкинчиликни яратади. Аксинча, Фарбдаги бозор иқтисодиёти деб аталган тузум шароитида рағбатлар бўлганидан ишлаб чиқариш юксак даражага чиқди ва халққа оммавий фаровонлик келтириди. Бу шуни исбослайдики, бозор иқтисодиётига ўтмай туриб, келажаги буюк давлатга айланип мумкин эмас.

Иқтисодиётнинг устиворлиги нафақат мустақилликнинг келажаги, балки ҳозирги вазият талаблари билан ҳам изоҳланади. Тоталитар тизимнинг вайрон бўлиши иқтисодий тушкунлик билан бирга борди. Иқтисодиёт ва халқ турмушининг пасайиши мустақиллик натижаси эмас, балки тоталитар тизимнинг мевасидир. Бу тизим кризиси шароитида ишлаб чиқариш ўсишининг сустлапиши юз бериб, кейинчалик бу иқтисодий тургунликка ва, ниҳоят, иқтисодий тушкунликка айланди. 1990 йилдан бошлаб

бошқа МДХ мамлакатларида бўлгани каби Ўзбекистонда ҳам иқтисодиётнинг сезиларли даражада пасайини юз берди. Масалан, 1992 йилда миллий даромад Ўзбекистонда — 12,9%, Қозоғистонда — 14,2%, Қирғизистонда — 23,6%, Тоҷикистонда — 31 %га қисқарди. Вужудга келган вазият аввал иқтисодиётни барқарорлаштиришини, сўнгра уни ўстириб боришни талаб қиласиди. Шу сабабли давлат сиёсатида, умуман жамият фаолиятида иқтисодиётга устиворлик берилиши шарт.

Давлат асосий ислоҳотчи. Бу бозор иқтисодиётига ўтиш учун зарур бўлган ислоҳатлар кенг жамоатчилик иштирокида давлат ишлаб чиқсан дастурлар асосида, унинг бевосита иштироки ва раҳбарлыгида амалга оширилишини билдиради. Бозор ислоҳотлари умумиқтисодий, умуммиллий ўзгаришлар бўлганидан, уларни айрим жамоатлар, сиёсий партиялар ёки жамоат тапкилотлари амалга ошира олмайди, чунки уларнинг тор корпоратив, партиявий ёки гуруҳий манфаатлари умуммиллий манфаатлардан устун туради.

Ўзбекистон концепцияси миллий иқтисодиётни шакллантириш, мустақилликни иқтисодий жиҳатдан таъминлаш, миллий иқтисодиётни ҳимоя қилиш, унинг жаҳон хўжалиги билан интеграциясига эришиш, ҳалқнинг кенг қатламлари манфаатини юзага чиқариш фақат давлатнинг қўлидан келади деган хуносага асосланади. Бозор иқтисодиётини шакллантиришда давлатнинг алоҳида роли унга ўтишнинг хусусиятларидан келиб чиқади. Ҳозирги босқичда тоталитар тизимдан бозор тизимиға ўтиш юз бермоқда, ўта давлатлаштирилган иқтисодиётдан эркин бозор хўжалиги сари бориш амалга оширилмоқда. Мамлакатимизда 70 йилдан зиёд ўта давлатлаштирилган иқтисодиёт ривожланиб келдики, унга хос белги давлат сектори мавқеининг кучли бўлишидир. Ислоҳотларга қадар Ўзбекистонда давлат сектори ва амалда давлатлаштирилган кооператив сектори миллий даромаднинг 90% ини яратган. Иқтисодиётда давлат монополияси мавжуд эди. Давлатлаштирилган иқтисодиётнинг ўзига хос амал қилиш механизми бўлган, бу механизм йиллар давомида шаклланган ва унга таяниб ҳалқ хўжалиги бошқарилган. Давлат ихтиёридаги иқтисодий механизм дарҳол йўқолиб, унинг ўрнига бирданига бозор механизми пайдо бўлмайди. Давлат механизмини суриштирмай-нетмай, даб-дурустдан ишдан чиқариб кўйиш иқтисодиётга катта цутур етказади. Шу боисдан давлат иқтисодиёт тизгинини бирдан бўш қўйиб юбормаслиги шарт. Бу ишни бозор механиз-

мининг кучайишига қараб амалга ошириш мақсадга му-
вофиқ. Тоталитар тизимни бозор иқтисодиётига алмашти-
риш масаланинг фақат бир томони. Унинг бошқа томони
— қандай бозор иқтисодиётини юзага келтиришдан иборат.
Ўзбекистон фақат ва фақат цивилизациялашган бозор
иқтисодиётига ўтиши мумкинки, унга кўр-кўронан хўжалик
юритиш эмас, балки маданийлашган хўжалик юри-
тиш хос. Бу ерда барқарор иқтисодий ўсишнинг шарти
иқтисодиётнинг давлат томонидан тартибланишидир. Ма-
на шундай иқтисодиёт давлат иштирокисиз вужудга
келмайди. Ҳатто қарор тоғган бозор муносабатлари ша-
роитида ҳам давлат иқтисодиётдан четлантирилмайди.
У ўзининг сиёсати билан иқтисодиётга таъсир этиб ту-
ради. Юқорида таъкидланганидек, Ўзбекистонда асрлар
давомида осиёча иқтисодиёт ривожланиб келган. Бундай
иқтисодиёт, айниқса, мулкчиликда давлат мавқеининг
кучли бўлиши билан ажralиб турган. Давлат хомийли-
гида иш юритиш, давлат билан иқтисодий алоқада бўлиш,
давлат фармонларини итоаткорона ва сўзсиз бажариш
(амри подшоҳ војиб тарзида) каби анъанаалар кучли
бўлган. Давлат раҳбарлигида иш тутишга мойиллик каби
хислат ҳозир ҳам сақланган. Ундан **тоталитар** тизим
иқтисодиётни давлатлаштириш учун фойдаланган. Энди-
ликда бу анъана раҳномалигида **иқтисодиётни ислоҳ**
этишда қўл келади. Бозор ислоҳоти приватизациялизиз юз
бермайди, чунки давлат мулки **монополиясидан** хилма-
хил мулкчиликка, яъни мулкчиликдаги демократизмга
ўтиш керак. Мулкнинг асосий қисми давлатники бўлар
экан, бу мулк қонунчиликка мувофиқ равишда бошқа
соҳибларга берилиши лозим бўлади. **Бу** давлатдан мул-
кий ислоҳотларни фаол ўтказишини **талаоб** қиласди. Ўзбе-
кистон бозор иқтисодиётига тоталитар тизимдан, яъни
хусусий мулк ва тадбиркорлик ман этилган тизимдан
ўтади. Шу сабабли бу ерда ўз қўлида **капта** капитални
жамлаган ва иқтисодий хатарли ишга киришиб, унга
маблағ сарфлашга шай бўлган тадбиркорлар йўқ. Миллий
иқтисодиёт учун зарур, аммо ўзини тез оқламайдиган
ишга пул сарфлаш давлат зиммасига тушади. Тадбиркор-
лар маблағи кам хатарли, тездан фойда келтирувчи ти-
жорат ишларига сарфланади. Шундай шароитда ишлаб
чиқарини инвестициялашда давлат ҳам **иштирок** қилас-
ди. Бозор муносабатлари иқтисодиётда давлатнинг танҳо
хўкмронлигини инкор этади, аммо давлат иқтисодиётидан
тамомила четлатилимайди, балки маълум доирада **иқти-
садий** фаолият юритади. Бир қатор умуммиллий аҳамият-

га эга соҳалар борки, улар хусусий ёки жамоа тадбиркорлиги асосида ривож топа олмайдилар. Булар жумласига ёқилири-энергетика комплекси, сув хўжалиги, темир йўл транспорти, мудофаа саноати, экспортта ишловчи корхоналар ва бошқалар киради. Улар давлат ихтиёрида қолади. Ҳуллас, бозор иқтисодиёти учун давлат тадбиркорлиги зарур экан, шунинг ўзи ҳам давлатнинг ислоҳотчи бўлишини тақозо қиласди. Аммо бу иқтисодиётни юқоридан туриб бошқаришни билдирумайди. Давлат тадбиркорлик тартиб-қоидаларини жорий этган ҳолда, иқтисодиёт субъектларининг қоидаларга қатъий риоя этишларини таъминлайди. Давлатнинг бевосита фаолияти унинг қўлида қоладиган мулк доираси билан чекланади. Давлат иқтисодий мустақилликни таъминлаш учун хўжалик ишларига бевосита аралашмайди. Давлат иқтисодиётни ўз қўлидан секин-аста, тадбиркорлар синфи шаклланишига қараб, уларнинг қўлига ўтказади. Давлат бозор иқтисодиётига ўтиш даврида иқтисодий бўхронларга йўл қўймаслик учун халқ хўжалигининг муҳим соҳаларини қўллаб туриши, нарх-наво, солик, субсидия ва дотациялар орқали ишлаб чиқаришнинг етакчи тармоқлари ва корхоналарини бир меъёрда ишлапнини таъминлаши зарур бўлади. Ислоҳотларга таяниб иқтисодиётни янгилаш енгиз кечмайди ва узоқ давом этади. Шу давр ичida халқ хўжалигининг нормал ишлаб туриш маъсулитини нафакат тадбиркорлар, балки давлат ҳам ўз зиммасига олади. Давлат аҳолининг ислоҳот ишига, янгича фикрлаш ва ишлапта ўргатиши шарт, муҳими ислоҳотнинг зарурлиги, унда фаол қатнашиш кераклигини халқ англашига давлат кўмаклапади.

Бусиз ислоҳотларнинг муваффақияти тўлиқ бўлмаслиги мумкин.

Қонунлар ва уларга риоя этишнинг устивор бўлиши. Бу принцип қонунлар олдида барчанинг бараварлиги, қонунларга риоя этиш ҳамма учун ҳам фарз, ҳам қарз бўлишини билдиради. Бозор иқтисодиёти қонунчиликка таяниши, унга хос бўлған фаолият қоидалари, иқтисодий муносабатлар қабул қилинган ҳуқуқий қонунларда қайд этилиши зарурлиги Ўзбекистон концепциясида ҳисобга олинади. Улар таркибида бозор муносабатларини тартибловчи, уларнинг маълум йўналишда бўлишини таъминловчи ва иқтисодиётга оид қонунлар алоҳида ўрин тутади. Булар: мулкчилик, тадбиркорлик, молия-кредит тизими, рақобат, антимонопол фаолият, ташқи иқтисодий фаолият, ижара, ерга эталик қилиш, концессия, соликлар,

миллий иқтисодиётни ҳимоя қилиш, капитал бозори, сувурта, гаров ва бошқалар тўғрисидаги қонунлардир. Бозор муносабати цивилизациялашган муносабат бўлганидан, у қонун рухсат берган доирада амал қилиши шарт. Ҳар қандай фаолият қонунчилик доирасида бўлиши керак.

Яхлит бозор тизими вужудга келиши учун унинг турли томонларига оид барча қонунлар ўзаро мувофиқлашган бўлиши шарт, қонунлардаги зиддий ва иномувофиқларга йўл қўйиб бўлмайди. Қонунлар ҳамма фаолият турларининг узвий боғланишига хизмат қилганда ҳақиқий бозор муносабати келиб чиқади. Шу муносабат билан қонунларни амалга ошириш, уларни таъсирчан қилиш учун зарур бўлган барча дастак ва воситалар яратилиши лозим. Булариз бозор иқтисодиёти амал қила олмайди. Хуллас, «ижтимоий йўналтирилган маданий-маърифий бозор хўжалигини тегишли равишда ҳуқуқий жиҳатдан таъминланмасдан туриб, бундай хўжаликни шакллантиришни тасаввур қилиб бўлмайди»¹.

Бозор муносабати эркин муносабат бўлганидан, унга демократик тузум ва ҳуқуқий давлат мос келади. Унга хос қонунчиликни яратмай туриб, янгича иқтисодиёт пайдо бўлмайди. Аммо қонунчиликни бу билан чекламай, балки уни ҳуқуқий давлатни вужудга келтириш шарти деб ҳам қараш тўғрироқ бўлади. Муҳими, қонунга риоя этиш, уни иқтисодий ҳаёт меъёрини белгиловчи куч сифатида ҳамма иқтисодий субъектлар ҳурмат қилиши шарт. Қонунни ҳурмат қилиш, уни оғизда тан олиш эмас, балки унга изчиллик билан амал қилиш, унга сўзсиз итоат этиш, унинг талабларини бажо келтиришдир. Қонунга бўйсунишни бозор муносабатларининг муҳим таомили деб қараш керак. Қонунчилик назар-писаёд қилинмаган, қонуллар бузилган жойда тартиблашган бозор иқтисодиёти бўлмайди, аксинча, иқтисодий тартибсизлик, фаолият турларининг бир-биридан ажralиши, иқтисодий парокандалик келиб чиқади. Бозор иқтисодиёти қонунчиликка таянган ҳолдагина цивилизациялашган ва келажаги бор иқтисодиётга айланиши мумкин. Аммо қонунчиликнинг ўзи бир ерда туриб қолмайди, янги қонунлар қабул этилади, эскиларига тузатишлар киритилади.

Фаол социал сиёsat юргизини. Ўзбекистон концепциясида аҳолининг кенг қатламларини, энг аввал унинг но-

¹ И. А. Каримов. «Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишининг ўзига хос йўли», Т., 1993, 67-бет.

чор гуруҳларининг социал ҳимоясини таъминлаш чоратадбириларини кўриш, зарур деб қаралади. Социал сиёsat пассив эмас, балки фаол бўлиши керак, яъни у иқтисодий ахволдан келиб чиқиши билан биргаликда иқтисодий ўсишли рағбатлантириши орқали унга кучли таъсир ўтказиши лозим. Бундай сиёsat ҳозирги реал вазият ва келажакдаги ўзгаришларни ҳисобга олади. Биринчидан, мустақил Ўзбекистонга ўтмишдан оғир социал мерос қолган, яъни аҳолининг катта қисми камбағалликда яшайди ва ҳимояга муҳтож. Бу тоифани давлат, фирмалар ва жамоатчилик қўллаб-қувватлаши керак. Йиккинчидан, Ўзбекистон аралаш иқтисодиётга айлананаётган замонавий бозор иқтисодиёти сари борар экан, унга фаровонликни таъминлашдек социал мўлжал хос бўлади, учинчидан, бозор иқтисодиётига ўтишининг ўзи дастлаб қатъий социал табақаланишни вужудга келтиради, ҳимояга муҳтож аҳоли қатламлари кенгаяди. Бозор иқтисодиётига ўтиш жараёни иқтисодий тушкунлик шароитида борганидан камбағаллик муаммоси сақланади. 1990 йилги маълумотларга кўра, Ўзбекистонда аҳоли 70% нинг жами даромади тириклик ўтказиш учун энг зарур бўлган қўйи даражадан кам бўлган. Бас, шундай экан, корхона ва ташкилотлар маблағи ҳисобидан ўз ходимлари ҳимоясини уюшириш, маълум гуруҳ аҳолига жамоат ташкилотларининг хайрия пули ҳисобидан ёрдам бериш, ҳар бир меҳнатга лаётқатли кишига ишлаб пул топиш эвазига ўзини ва ўз оиласини социал хотиржамлигини таъминлаш каби тадбиirlар ҳам социал ҳимоя тизимиға киради.

Социал сиёsat ҳар бир жамиятнинг ўзига хос социал ҳимоя механизми бўлишига асосланган ҳолда ҳозирги давр социал муносабатлар соҳасида ҳам ўтиш даври эканлигини ҳисобга олади. Бу даврда тоталитар тизим яратган муносабатлар билан биргаликда туғилаётган бозор тизимиға мувофиқ социал муносабатлар қоришмаси пайдо, бўлади. Шу сабабли социал ҳимоянинг ўткинчи механизми амал қиласи — бунда давлат ва подавлат механизmlари бирикади, яъни барча аҳолининг ва уни танланган гуруҳининг ҳимояси биргаликда амалга ошади, ҳимоя ҳам бюджет, ҳам бюджетдан ташқари молиявий маинбалар ҳисобидан уюширилади.

Ҳимоялаш дастурлари аҳолининг рухияти ва кўникмаларини эътиборга олиши зарур. Аҳоли орасида бир текис тақсимлаш орқали ҳамманинг тенг бўлишини маъқул кўриш, социал табақаланишни ёқтираслиқ, бой қатламларга ғаразлиқ билан қараш, давлат ҳеч қачон

халқни ташлаб қўймайди деган тасаввур билан келажакни ўйламай хотиржам бўлиш, ўз тириқчилиги учун жавобгарликни сезмаслик каби ҳиссиёт ва қайғиятлар мавжуд.

Утиш даврида миллӣ бойликнинг бир қисми давлат қўлида бўлиши, давлатнинг бутун халқ манбаатини ифодаловчи куч ҳисобланиши ундан ўз қўлидаги маблағлар ҳисобидан аҳолини социал ҳимоялашни талаб қиласди. Тадбиркорлар гуруҳи ҳали заиф бўлганидан улар қўлида катта маблағ бўлмайди, улар ўз маблагини аҳоли социал ҳимоясига эмас, кўпроқ инвестицияларга сарфлашни мўлжаллайдилар. Аҳоли ҳали бой бўлмаганидан хайрия фондлари ҳам ривожланмаган бўлади, улар ҳисобида вақти-вақти билан аҳолининг ғоят кам қисмини ҳимоя қилиш мумкин. Айтилганлар давлатдан социал ҳимоядек масъулитни ўз зиммасига Олишни талаб қиласди, лекин бозор муносабатлари ривожланган сари иқтисодиётнинг нодавлат сектори мустаҳкамланиб боради ва унинг ҳисобидан социал ҳимоя тадбирларини ўтказиши мумкин бўлади. Бундан ташқари мазкур секторнинг малакали иш кучига талаби ошади, бу уни социал масалага эътибор беришга ундейди. Давлат сиёсати социал ҳимоя имкониятларини ҳисобга олиб, унинг аҳолини давлат бюджети ҳисобидан ҳимоялаш ўналишида боришини белгилайди. Шаклланган социал сиёсат буни ҳисобга олмаслиги мумкин эмас. Айни вақтда бозор муносабатлари шаклланниши давомида аҳоли табақалашиб, янги социал гуруҳлар, яъни ўзига тўқ, социал ҳимояга мутлақо зор бўлмаганлар ҳам юзага чиқади, аҳоли орасида пул топиб, ўз тириқчилигини янги усулини, яъни инфляция чақирган қимматчиликдан аҳоли харид қобилиятини ҳимоя қилиши ҳам қўзда тутади. Шу мақсадда нарх ошишидан аҳоли кўрадиган зарарни аҳоли даромадини (иш ҳақи, пенсия, нафоқа, стипендия ва ҳ. к.) ошириш орқали қисман қоплаш, яъни ўрнини тўлдириш амалга оширилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўзбекистон концепциясига биноан социал сиёсат таъсирчан, шароиттга тез мослападиган, устивор чора-тадбирларни аниқ белгилапи лозим, у жамиятдаги турли социал гуруҳлар, миллат ва элатлар ўртасидаги тотув-

ликни, социал ҳамкорликни таъминлаши зарурки, бу иқтисодий ўсиш учун қулай шароит ҳозирлайди.

Бозор иқтисодиётiga секин-аста, босқичма-босқич ўтилиши. Бозор иқтисодиётiga ўтиш мавжуд тоталитар иқтисодиётни таъмирлаш, у ёки бу томонини давр талабига мослаштириш эмас, албатта. Бизнинг концепцияда бу иқтисодиётнинг тамомила янгиланиши, ўзини оқламаган тоталитар режали иқтисодий тизимдан истиқболи амалда тасдиқланган эркин ривожланувчи бозор тизимиға ўтишдир. Бу тизимларнинг негизлари тамомила ҳар хил, уларнинг мақсад ва ривожланиш қонун-қоидалари ҳам ўзгача. Тоталитар тизим иқтисодий фаолият эркинлигини инқилобий йўл билан тутатиш, хусусий мулк ва тадбиркорликни таг-томири билан йўқотиш, иқтисодиётни бошдан-оёқ давлатлаштиришга, унинг устидан давлат монополиясини ўрнатишга асосланади. Тоталитар тизим табиатан monoструктурали тизим ҳисобланади. Ундан фарқ қилган ҳелда бозор тизими полиструктурали тизимдир. У хилма-хил мулкчиликка, эркин тадбиркорликка, рухсат этилган иқтисодий фаолият турлари билан ўз бидганича шуғулланишга, ресурсларнинг чек қўйилмаган тарзда ҳаракат қилишига асосланади. У иқтисодиётда давлат монополияси ўрнига давлатнинг тартибловчи фаолиятини талаб қиласи. Тоталитар ва бозор тизими табиатан ҳар хил бўлганидан ўзаро сигниша олмайдилар, бирбирини инкор этади. Шу боисдан тоталитар тизим ўз-ўзидан бозор тизимиға айланба олмайди, уни фақат чуқур ислоҳ қилиш билангина бозор тизимиға ўтиш мумкин. Тарихда ҳеч қачон бир иқтисодий тизимдан бошқасига ўтиш бирданига, қисқа вақт ичидан ва фармон эълон қилиш билан бўлмаган ва бўлмайди. Бозор иқтисодининг шаклланиши хўжалик алоқаларини шошилинч издан чиқариб, иқтисодий қийинчиликлар яратиб, моддий этилмомчиликлар ҳосил қилиш, эскилик вайроналарида янгилик яратишни билдирамайди. Шу ўринда халқимиёнинг «янги уйни қурмай туриб, эсқисини бузма, бошпанасиз қоласан» деган ибратли мақолига риоя этиши керак. Бозор иқтисодиёти инқилобий сакрашларни эмас, балки шошилмасдан, аста-секинлик билан иқтисодиётни ислоҳ этишини, яъни узоқ даврда босқичма-босқич эволюцион ўзгаришлар ўтказишни талаб қиласи. Гап шундаки, бозор иқтисодиётни ғоят мураккаб тизим, у таркибан кетма-кет шаклланадиган ҳар хил унсурлардан иборат, уларни бирдан яратиб бўлмайди. «Холва деган билан оғиз чучимас» деган гап бор. Шунга тақлид тариқасида олсак хусусий мулкка

рухсат бор дегани билан бозор иқтисодиёти пайдо бўлиб қолмайди. Бу иқтисодиётни ҳаракатга келтирувчи ўзининг мураккаб механизми бор, уни шакллантирмай туриб янги иқтисодиётни тасаввур қилиб ҳам бўлмайди. Бозор иқтисодиётининг таянчи бўлган тадбиркорлик амалда бўлиши учун эркин нарх-наво, рақобат, антимонопол тартиб, иқтисодий субъектлар мустақиллиги, янгича солиқ, суғурта, лицензия, бож тизими кабилар юзага келиши лозим. Бозор иқтисодиёти **воситалари бирма-бир ишга тушиши**, уларнинг ўзаро созланиши узоқ вақт талаб қиласди. Аҳолининг тоталитар тизим шароитида ҳосил бўлган кўнкиммалари бор, улар бозор иқтисодиёти шароитига мос келмайди. Кипиларни янги шароитда ишлап ва яшашга ҳозирлаш ҳам вақт талаб қиласди, чунки бу ерда гап тоталитар тизим руҳиятидан бозор руҳиятига ўтиш тўғрисида боради. Бу эскирган қадриятлар ўрнига янги қадриятлар келишини билдиради. Бозор иқтисодиётига ўтиш мураккаб, тоят қийин ва узоқ юз берадиган жараён бўлганидан унинг тугалланиш вақтини олдиндан белгилаб бўлмайди. Бозор иқтисодиётига ўтиш шунча ой ёки йил давом этиб, у фалон йилнинг фалон ойида тугайди деб башорат қилиш шундай масъул масалага юзаки, ғайри илмий ёндошиш ҳисобланади. Ислоҳотлар ўтиказишга масъулиятсиз қараш ислоҳот ишини йўққа чиқариш билан баравар. Бундай ҳаёт-мамот ишида хом хаёл ғоялар инкор этилган ҳолда, реал илмий ислоҳотлар дастури ишлаб чиқилиши лозим. Бозор иқтисодиётига бирдан ўтиб бўлмаслик бу ишнинг кўп босқичли бўлишини тақозо этади. Бу борада шартли равища икки тўрли босқич бўлишини айтиш мумкин.

Биричини **босқичнинг** белгилари — бу иқтисоднинг барқарорлаштирилиши, қисман либераллаштирилиши (эркин кўйиб юборилиши), унда икки (бозор ва побозор) секторнинг амал қилишидир. Бу босқичда кичик приватизация юз беради, бозор инфраструктураси асосан шаклланади, нарх-наво қисман либераллаштирилади, давлат корхоналари сақланиб қолса-да, бозор муносабатларига тортиладилар, хусусий, акционер ва аралаш корхоналар пайдо бўлади, хусусий банклар, суғурта компаниялари, молия ва инвестиция компаниялари ташкил топади. Давлат хўжаликлари, жамоа хўжаликларига айлантирилади, улардан фермер хўжаликлари ўсиб чиқади, фермерлар ўюшмаси пайдо бўлади, лекин фермер хўжалиги аграр иқтисодиётда асосий бўгинга айланаб улгурмайди, ер-сув давлат тасарруфида қолади. Иқтисодиёт устидан

давлат назорати сақланади. Иқтисодиётда бир томондан режали давлат сектори, иккинчи томондан эркин бозор сектори амал қиласиди. Кўпчилик табиий ресурслар давлат тасарруфида қолади, лекин уларни ишлатиш юзасидан ижара муносабатлари, уларни хорижийларга концессияга бериш жорий этилади. Хуллас бу босқичда турли мулкчилик пайдо бўла бошлайди, турли мулкчиликка таянган аралаш хўжалик турлари шаклана бошлиди.

Иккинчи босқич белгилари — иқтисодиёт кенг миёсда либералмаштирилади, ҳамма нархлар эркин қўйиб юборилади, улар устидан давлат назорати минимал даражага келади, оммавий приватизация туфайли, иқтисодиётдаги режали давлат сектори жадал қисқаргани ҳолда эркин бозор сектори шиддат билан ўсиб боради. Бу босқичда кичик приватизациядан катта приватизацияяга ўтилади, яъни йирик саноатда ҳам давлат мулки ҳисобидан бошқа мулк шакллари юзага келади. Бозор муносабатига тортилган давлат корхоналари ҳам приватизациялашади. Давлат мулкининг иқтисодиётдаги ҳиссаси минимал даражага келтирилади, табиий ресурслардан муҳими бўлмиш ерни ҳам давлат мулкидан чиқариш бошланаиди, ер ҳам хусусий мулкка айлана бошлайди, у товарга айланаб олди-сотди гирдобига тортилади. Фермер хўжалиги аграр иқтисодиётдаги асосий хўжалик шаклига айланади. Бу босқичда банк тизимида давлат монополияси тутатилади, фақат Марказий банк — умуммиллий резерв тизими сифатида давлат ихтиёрида сақланади. Банк тизими асосини подавлат тижорат банклари ташкил этади. Давлатнинг бевосита хўжалик юритиш функцияси иқтисодиётни тартиблаш функцияси билан ўрин алмашади. Иккинчи босқичда бозор иқтисодиётининг асосий жиҳатлари шакланиши туталланади.

Тараққиёт айтилган икки босқич билан чекланмайди, албатта. Улар доирасида бир неча кичик оралиқ босқичлари бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Икки босқичли тараққиёт бозор иқтисодиётига чиқиш йўли, аммо бу Ўзбекистонда ривожланган бозор иқтисодиёти пайдо бўлиб, у аралаш иқтисодиётга айланди деган гап эмас. Бу босқичлар бозор муносабатлари қарор топганини ва уларга хос механизмлар ишга тушганини, жадал иқтисодий ўсиш учун стимуллар пайдо бўлганини билдиради. Бозор тизимида хос, янтича стимуллар ҳаракатга келгач, ишлаб чиқариш тез ўсади, моддий тўкинчилек пайдо бўлади. Шундатина аралаш иқтисодиёт келиб чиқади, унга хос

жонунлар ҳаракатта келади. Буни тарихий келажак деб қараш зарур.

Ўзбекистон концепциясига ўз кучига таяниб ривожланни ғоясини киритса бўлади. Бу ғоя бозор иқтисодиётiga ўтишда хориж ёрдамига кўз тикиб ўтирасдан мамлакат иқтисодий потенциалини тўла ишга солиб, барча ресурслардан самараали фойдаланган ҳолда иқтисодиётни тиклапни билдиради. Мазкур қоида хориж берадиган мададни рад этиш эмас, балки уни иқтисодий тараққиётнинг ёрдамчи маъбанди деб қарашни ифода этади. Унинг асосий маъбанди мамлакатнинг ўзидан топиш маъқул. Кўпгина ёш, истиқлол йўлига чиққан давлатлар миллий иқтисодиётни ривожлантириш муаммоларини ҳал этишда тамомила чет элдан келадиган молиявий ва мөддий ёрдамга, айниқса, хорижий инвестициялар оқимига умид боғлаганлар. Булардан фарқлироқ Ўзбекистон ўз муаммоларини ўзи ҳал этишни афзал кўриши, чет эл ёрдамидан бош тортмаган ҳолда ўзининг ички имкониятларини тўла ишлатиши керак бўлади. Хориж кўмаги Ўзбекистоннинг ўз имкониятларини ишга солишга хизмат қилиши шарт. Ўзбекистон ислоҳотлар асосида ўз иқтисодиётини янгилар экан, бошқалар билан ўзаро манфаатли асосда иқтисодий муносабат ўрнатади. Шу хусусда Президент И. А. Каримов қўйидагиларни ёзди: «Биз дунё бўйлаб қўйл чўзуб тиланчилик қилаётганимиз йўқ, балки ўзаро манфаатли ҳамкорликни ташкил этишга интилямиз».¹ Бу албатта, бозор иқтисодиёти табиатига мос келадиган ҳалқаро муносабат борлигидан келиб чиқади. Бозор иқтисодиёти — бу ўз кучига таянган, аммо бошқалар билан узвий алоқадаги миллий иқтисодиётни билдиради. У бирорлар ҳисобида кун кўриш, иқтисодий хотиржамлик, мутелик ва боқимандаликни рад этади. Ҳар бир иқтисодий субъект ўз аравасини ўзи тортиши бозор тизимишининг муқаддас қоидасидирки, у ҳалқаро муносабатларга ҳам хос. Ҳар бир миллий иқтисодиёт ўзи ҳисобида ривожланади, ташки мухит эса бунга қулай шароит ҳозирлайди. Ҳалқаро иқтисодий муносабатлар эквивалентликка, яъни мамлакатлараро олди-берди муносабати тенгликка асосланган.

Ўз кучига таяниш имкони Ўзбекистоннинг иқтисодий потенциалидан келиб чиқади. Ўзбекистон кам ривожланган мамлакатлар қаторидан ўрин олса-да, ишонарли

¹ И. А. Каримов. «Ўзбекистон иқтисодий сиёсатининг истивор йўналишлари». Т., 1993, 33-бет.

салоҳиятга эга, уни самарали ишлатиш иқтисодий ўсиш омили бўлиб хизмат қиласи. Шуни айтиши кифояки, Ўзбекистон мусулмон давлатлари орасида илмий салоҳиёти энг кучли дейиш мумкин. «Ўзбекистон келажаги бўюк давлат деб таъкидламоқ учун барча асослар бор. Республикада ҳамма нарса: табиий бойликлар, унумдор ер, қудратли иқтисодий ва илмий-техникавий, инсоний ва маънавий салоҳиёт мавжуд. Энг муҳими — бу диёрда меҳнатсевар ва истеъдодли ҳалқ яшайди».¹

Республикада минерал-хом ашёнинг 95 тури, 700 та кони бор. Марказий Осиёдаги газ конденсати захираларининг 74%, нефтнинг 31%, табиий газнинг 40%, кўмирнинг 55%, пахта толасининг 75%, гидроэнергетика ресурсининг 14%, меҳнат ресурсларининг 40% Ўзбекистон улушкига тўғри келади. Ўзбекистонда 30 та олтин кони топилган, уларнинг олтин захиралари 400 тоннага тенг. Бу ерда дунёда энг соғ олтии олинади, олтин қазибчиқариш бўйича республика дунёда саккизинчи ўринда туради.

Мавжуд иқтисодий салоҳиятни ишга солиш учун уни рагбатлантирувчи куч керак. Бунинг учун иқтисодий ўсишга қувват бахш этадиган бозор муносабатлари юзага чиқиши керак. Ўз кучига таяниш биқиқ, яккаланиб, ўз қобиегига ўралиб қолган иқтисодиётга, яъни ёпиқ иқтисодиётга ўтишни билдирамайди, аксинча, гап очиқ эркин, бошқалар билан узвий алоқада бўладиган миллий иқтисодиёт ҳақида боради, у жаҳон иқтисодиёти билан интеграциялашади, унинг ажралмас қисмига айланади. Шундай иқтисодиёттинга динамик ҳолатда бўлиши, бинобарин, фаровон турмушни муттасил таъминлаши мумкин. Хуллас, Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш концепцияси ўз хусусиятларига эга. Унда бозор иқтисодиёти қонун-қоидаларига оид ғоялар Ўзбекистон шароитини ҳисобга олган ҳолда ривожлантирилган. Бу концепция ғоялари Ўзбекистонда бозор ислоҳотлари ўтказишда қўлланади, давлатнинг иқтисодий сиёсати учун илмий асос бўлиб хизмат қиласи.

ТАКРОРЛАШ УЧУН САВОЛЛАР

1. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиш концепциясининг моҳияти нимада?

¹ И. А. Каримов. «Ўзбекистон сиёсатининг устивор йўналишлари». Т., 1993, 34-бет.

2. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиёти сари боришдаги ўз йўлини қандай тушуниш керак?
3. Ўзбекистоннинг қандай хусусиятлари уни бозор иқтисоди сари боришига таъсир этади?
4. Нима сабабдан иқтисодиётнинг устиворлигини таъминлаш зарур?
5. Нима сабабдан давлат асосий ислоҳотчи бўлиши керак?
6. Нима учун бозор иқтисодиётига ўтиш босқичма-босқич бўлиши лозим?
7. Бозор иқтисодиётига ўтиш давридаги социал сиёсатнинг қандай хусусиятлари мавжуд?
8. Ўзбекистоннинг бозор ислоҳотига ўтиш концепциясини ҳозирги замон иқтисодиёт назарияларига қандай алоқаси бор?

АСОСИЙ ТУШУНЧАЛАР

I боб

Иқтисодиёт назарияси
Иқтисодий воқелик
Иқтисодий шарт-шароит
Иқтисодий стимуллар
Иқтисодий сиёсат
Иқтисодий категориялар
Умумиқтисодий категориялар
Формацион махсус категориялар
Даврий оралиқ категориялар
Иқтисодий қонунлар
Умумиқтисодий қонунлар
Формацион-махсус қонунлар
Даврий оралиқ қонунлар
Категория ва қонунлар тизими
Эмпирик босқич
Хулоса-гипотеза
Назарий хулосалар
Қонун-қоидалар
Иқтисодий принциплар
Абстракциялаш усули
Иқтисодиётнинг назарий модели
Индуктив усул
Дедуктив усул
Иқтисодий таҳлил
Миқдор ва сифат таҳлили

Умумиқтисодий фанлар
Хусусий иқтисодий фанлац

II боб

Социал-иқтисодий эҳтиёжлар
Якка эҳтиёж
Гуруҳий эҳтиёж
Умумжамият эҳтиёжи
Моддий эҳтиёжлар
Социал-маънавий эҳтиёжлар
Меҳнат эҳтиёжи
Эҳтиёжларнинг юксалиш қонуни
Эҳтиёжларнинг янгилаши
Эҳтиёжларнинг байналмоппаллашуви
Эҳтиёжлар структураси
Ресурслар камёблиги
Эҳтиёжни қондириш усуллари
Муқобил маҳсулотлар
Зиммага тушган харажатлар
Натурал истеъмол
Товар истеъмоли
Турмуш даражаси

III боб

Ишлаб чиқариш
Иқтисодий ресурс

Шахсий-инсоний омил
Моддий-ашёвий омил
Меҳнатнинг тежалиши қо-
нуни
Меҳнат қуроллари
Меҳнат шароити восита-
лари
Моддий маҳсулот
Моддий ишлаб чиқариш
I бўлинма
II бўлинма
Ялпи миллий маҳсулот
**Жами ижтимоий маҳсу-
лот**
Соф экспорт маҳсулоти
Соф миллий маҳсулот
Зарур маҳсулот
Кўшимча маҳсулот
Миллий даромад
Номинал ялпи миллий
маҳсулот
Реал ялпи миллий маҳсу-
лот
Нарх индекси
Меҳнат унумдорлиги
**Меҳнат унумдорлиги омил-
лари**
Иш вақти
Такрор ишлаб чиқариш
Ялпи инвестиция
Соф инвестиция
Амортизация

IV боб

Натуран ишлаб чиқариш
Товар ишлаб чиқариш
Якка деҳқон хўжалиги
Жамоа хўжалиги
Давлат хўжалиги
Иқтисодий автаризм
Натуран маҳсулот
Товар маҳсулот
Товар хўжалиги
Товар ишлаб чиқариш

Меҳнат тақсимоти
Ишлаб чиқарувчиларнинг
алоҳидалашуви
**Меҳнатнинг ижтимоий
характери**
Товар
Истеъмол қиймати
Қиймат
Айирбоплаш қиймати
Товарнинг нафлиги
Меҳнат сарфлари
Конкрет меҳнат
Абстракт меҳнат
Оддий меҳнат
Мураккаб меҳнат
Пул
Қийматнинг тасодифий
шакли
Қийматнинг кенгайтирил-
ган шакли
Қийматнинг эквивалент
шакли
Қийматнинг пул шакли

V боб

Ихтисослашув
Меҳнат тақсимоти
Ижтимоий меҳнат
Меҳнат турлари
Умумий меҳнат тақсимоти
Хусусий меҳнат тақсимоти
Гисман меҳнат тақсимоти
Худудлараро меҳнат тақ-
симоти
Халқаро меҳнат тақсимоти
Меҳнат тақсимоти қонуни
Меҳнатни алмашлаб
туриш қонуни
Иш кучининг иқтисодий
харакатчанлиги
Моддий ишлаб чиқариш
Номоддий ишлаб чиқариш
Фаолият алмашуви
Меҳнат кооперацияси

Оддий меҳнат коопера-
цияси
Мураккаб меҳнат коопе-
рацияси
Халқаро меҳнат коопера-
цияси
Иқтисодий интеграция
Иқтисодий фаолият
Иқтисодий фаолият диф-
ференциацияси
Регионал интеграция
Халқаро интеграция
Ягона иқтисодий майдон
Дезинтеграция

VI боб

Иқтисодий ўсиш
Реал ялпи миллий маҳсү-
лот
Реал миллий даромад
Микроиқтисодий ўсиш
Макроиқтисодий ўсиш
Иқтисодий ўсиш кўлами
Иқтисодий ўсиш суръати
Иқтисодий ўсишнинг си-
фат меъёри
Иқтисодий ўсиш омиллари
Меҳнат сарғининг мас-
саси
Меҳнат унумдорлиги
Иш билан тўла банд бў-
шиш
Меҳнатнинг фонд билан
куролланиши
Йисон капиталига қўйил-
ган пул
Структура силжишлари
Инвестицион ресурс
Иқтисодий ўсишни инвес-
тициялаш
Номинал инвестиция
Реал инвестиция
Қоплаш фонди
Соф инвестиция

Жамғариш нормаси
Ялпи инвестиция нормаси
Инвестиция самарадор-
лиги
Экстенсив иқтисодий ўсиш
Интенсив иқтисодий ўсиш
Маҳсулот ресурс сигими
Ишлаб чиқариш самара-
дорлиги
Иқтисодий ўсиш цикли
Тебранма ҳаракат
Цикла фазалари

VII боб

Миллий бойлик
Бойликнинг жамғарилиши
Табиат инъоми бўлган
бойлик
Меҳнат инъоми бўлган
бойлик
Тикланадиган бойлик
Тикланмайдиган бойлик
Потенциал бойлик
Реал бойлик
Моддий бойлик
Номоддий бойлик
Асосий фонdlар
Айланма фонdlар
Интеллектуал бойлик
Миллий бойлик обороти
Жамғариш қонуни
Иқтисодий потенциал
Эришилган потенциал
Бўлгуси потенциал
Меҳнат потенциали
Илм-маърифат потенциали
Техника-технология
потенциали
Табиий потенциал

VIII боб

Мулкчилик
Эгалик қилиш

Фойдаланиш
Тасарруф этиши
Мулкчилик обьекти
Мулкчилик субъекти
Экспроприация
Конфискация
Реквизиция
Иқтисодий манфаат
Индивидуал манфаат
Гурухий манфаат
Давлат манфаати
Миллий манфаат
Мулк реализацияси
Реал мулк
Формал мулк
Мулкий жавобгарлик
Мулк типи
Мулк шакллари
Хусусий мулк
Индивидуал мулк
Корпоратив хусусий мулк
Шахсий мулк
Жамоа мулки
Кооператив мулк
Ижарага олингтан корхона
жамоаси мулки
Корхона жамоаси мулки
Корхона ва ташкилотлар
уюпмаси мулки
Маҳалла мулки
Ижтимоий ташкилотлар
мулки
Диний ташкилотлар мулки

IX боб

Социал-иқтисодий тизим-
лар
Ишлаб чиқарувчи кучлар
Моддий муносабат
Номоддий муносабат
Ишлаб чиқариш омилла-
рининг биринчиши
Ишлаб чиқаришнинг ички
бўгинлари

Социал-иқтисодий тизим
турлари
Формация
Ишлаб чиқариш усули
Ривожланиш босқичлари
Моноструктурални тизим-
лар
Моноиқтисодиёт
Политизим
Полииқтисодиёт
Аралаш иқтисодиёт
Капиталистик моноиқти-
садиёт
Социалистик моноиқтисо-
диёт
Иқтисодиётни давлатлаш-
тириш
Тоталитар-режали иқти-
садий тизим
Манфаатлар тўқнашуви
Манфаатлар мувозанатла-
шуви
Халқ истеъмолининг бе-
восита қондирилиши
Фаровонликнинг ўсип
қонуни
Мулк шаклларининг мув-
озанати

X боб

Бозор иқтисодиёти
Товар-шул муносабатлари
Иқтисодий хатти-ҳаракат
Иқтисодий монотизим
Социал мўлжал
Иқтисодий плюрализм
Эркин иқтисодиёт
Антимонопол йўналиш
Товар тақчиллиги
Нархларнинг либералла-
шуви
Рақобат
Фаолиятларни мослашти-
риш

Рақобатга хос бўлмаган
муносабатлар
Интеграция
Манфаатларнинг уйғун-
лашуви
Бозор дастаклари
Социал кафолатлар
Адолат қоидалари
Мослашувчан иқтисодий
тизим
Новацияга мойиллик
Товарлар ва хизматлар
тўкиничилиги
Иқтисодий фаолият эркин-
лиги
Даромадларнинг чеклан-
маслиги
Трансформация
Бозор иқтисодиётига ўтиш
моделлари
Бозор ислоҳотлари
Мустақиллик стратегияси
Мулкӣ монополия
Мулкчиликнинг демокра-
тиялашуви
Аграр ислоҳотлар
Фермерлаштириши
Давлат будортмаси
Нархлар тизими ислоҳоти
Келишилган нархлар
Бозор инфраструктураси

XI·боб

Бизнес
Тадбиркорлик
Суверинитет
Муросали муносабат
Ўртанча синф
Ишбилармон
Инновация фаолияти
Бартер
Ягона иқтисодий майдон
(макон)
Автономизм

Иқтисодий федерализм
Ҳалоллик
Корхона (фирма)
Индивидуал меҳнат
Хўжалик автаркияси
Хусусий фирма
Масъулияти чекланган
фирма
Масъулияти чекланмаган
фирма
Коммандит фирмалар
Коммандит
Акционер жамият
Давлат корхоналари
Аралаш фирмалар
Консорциум
Концерн
Фирма шоҳобчаси
Корпоратив манфаат
Корхона эгалари
Ёлланиб ишловчилар
Ишлаб чиқариш фондлари
Пул капитали
Реал капитал
Капитал доиравий оборо-
ти
Капитал обороти
Ишлаб чиқариш харажат-
лари
Ички харажат
Ташқи харажат
Нормал фойда
Соф фойда
Доимий харажат
Ўзгарувчан харажат
Умумий харажатлар
Ўртacha харажат
Меъёри харажатлар
Менежмент
Менежер
Маркетинг

XII боб

Бозор

Бевосита бозор алоқаси
 Бильсита бозор алоқаси
 Бозор ҳажми
 Тартибланадиган бозор
 Тартибсиз бозор
 Тақчил бозор
 Тўйинган бозор
 Бозорнинг тўйиниш дара-
 жаси
 Бозорнинг функциялари
 (вазифалари)
 Эркин бозор
 Монополлашган бозор
 Олигополистик бозор
 Соф монополия бозори
 Бозор сегменти
 Истеъмол товарлар ва
 хизматлар бозори
 Ишлаб чиқариш ресурс-
 лари бозори
 Савдо ярмаркалари
 Биржা
 Савдо фирмалари
 Мехнат бозори
 Мехнат биржаси
 Молия бозори
 Ссуда капитали бозори
 Қимматбаҳо қоғозлар бо-
 зори
 Интеллектуал товарлар
 бозори
 Инновация фирмалари
 Инжиниринг фирмалар
 Консалтинг фирмалар
 Тижорат ҳаражатлари
 Соф тижорат сарфи
 Савдо (тижорат) фойдаси
 Нормал фойда
 Иқтисодий фойда
 Омад фойдаси
 Фойда нормаси

XIII боб

Пул

514

Пулнинг функциялари
 Пул обороти
 Пул массаси
 Қиймат ўлчови
 Нарх масштаби
 Муомала воситаси
 Жамғариш воситаси
 Ликвидлик
 Пул агрегати
 Пулнинг қадр-қиймати
 Пулга талаб
 Пул таклифи
 Пул муомаласи
 Пул муомаласи қонуни
 Пул обороти тезлиги
 Инфляция
 Талаб чақирган инфляция
 Таклиф инфляцияси
 Үрмаловчи инфляция
 Сузиб юрувчи инфляция
 Гиперинфляция
 Стагфляция
 Дефляция
 Антиинфляция сиёсати
 Тақчилликсиз молиялаши-
 тириш
 Валюта
 Валюта муносабати
 Валюта курси
 Валюта паритети
 Тезоврацион восита
 Девальвация
 Ревальвация
 Конвертиранган валюта
 Конвертиранмаган валю-
 та
 Эркин конвертиранган
 валюта
 Одатдаги конвертиранган
 валюта
 Ички конвертабеллик

XIV боб

Талаб

Талаб қонуни
 Умумий наф
 Меърий наф
 Меърий нафнинг пасайиш
 қонуни
 Умумий талаб
 Талабнинг ўзгарувчанли-
 ги
 Кечиктирилган талаб
 Ваҳима талаб
 Харид қобилияти
 Истеъмолчи диди
 Олий тоифали товарлар
 Паст тоифали товарлар
 Даромад самараси
 Даромад бўйича талабнинг
 ўзгарувчанлиги
 Нарх бўйича талабнинг
 ўзгарувчанлиги
 Ўринбосар ва бир-бирига
 боғлиқ товарлар
 Таклиф
 Таклиф қонуни
 Таклифнинг ўзгарувчан-
 лиги
 Иқтисодий ресурсларга
 талаб
 Иқтисодий ресурслар тақ-
 лифи
 Мувозанат нархи
 Миқдорий мувозанат
 Бозор мувозанати
 Жузъий мувозанат
 Умумий мувозанат

XV боб

Нарх
 Ижтимоий зарурий меҳнат
 сарфи
 Бозор мувозанатини таъ-
 минлаш функцияси
 Хисоб-китоб, ўлчов функцияси

Иқтисодий регулятор
 функцияси
 Рақобат воситаси
 Социал ҳимоя функцияси
 Мувозанат нархи
 Товар қиймати
 Талаб ва тақлиф нисбати
 Товарни афзал кўриш
 Товар танлови
 Товарга бефарқлик
 Харидор қурби
 Товар нафлиги
 Нафлик максимизацияси
 Вакт қадри
 Фойдани максималлаш-
 тириш
 Устама истеъмолни қўлга
 киритиш
 Диверсификациялашган
 нархлар
 Нарх белгилашдаги пеш-
 қадамлик
 Демпинг нарх
 Нуфузли нархлар
 Стандарт нархлар
 Ўзгарувчан нархлар
 Прейскурант нархлар
 Нарх диапазони
 Улгуржи нарх
 Чакана нархлар
 Лимитланган нархлар
 Дотацияли нархлар
 Жаҳон (интернацонал)
 нархлари
 Нарх паритети
 Эквивалентлик
 Нархнинг мутлақ дара-
 жаси
 Нархнинг нисбий даражаси

XVI боб

Рақобат
 Майда товар ишлаб чи-
 қарувчилар рақобати

Капиталистик эркин рақобат
Монопол рақобат
Ёввойи рақобат
Цивилизациялашган рақобат
Иқтисодий танлов
Банкрот
Тармоқ ичидаги рақобат
Тармоқлараро рақобат
Диверсификация
Нарх воситасида рақобатлашув
Нархдан фойдаланмай рақобатлашув
Мукаммал рақобат
Соф рақобат
Монополистик рақобат
Олигополия рақобати
Антимонопол қонунчилик

XVII боб

Аграр муносабатлар
Аграр сектор
Ернинг таклифи
Ерга талаб
Ерга мулк монополияси
Ернинг эгалланиши
Ижара муносабати
Рента
Рента турлари
Абсолют рента
Дифференциал рента
Дифференциал рента I
Дифференциал рента II
Тупроқнинг табиий ҳосилдорлиги
Тупроқнинг иқтисодий ҳосилдорлиги
Ёмон ердаги харажатлар
Монопол рента
Ундумра саноатда рента
Қурилиш участкалари учун рента

Ижара ҳақи
Ернинг нархи
Ерни муқобил ишлатиш
Агробизнес
Агросаноат интеграцияси
Фермер (декон) хўжалиги
Оиласвий фермер хўжалиги
Фермер хўжалигининг афзаллиги
Агрофирма
Агросаноат бирлашмалари
Фермерлар ассоциацияси

XVIII боб

Молия
Молиявий ресурс
Молия функцияси
Молиявий муносабатлар субъекти
Тақсимлаш функцияси
Бирламчи тақсимлаш
Қайта тақсимлаш
Рағбатлантириш функцияси
Социал ҳимоя функцияси
Иқтисодий ахборот бериш функцияси
Аудиторлик хизмати
Микроресурслар
Макроресурслар
Молия бозори
Пул эгалари
Пулга муҳтоҷ субъектлар
Облигация
Акция
Вексель
Сертификат
Фонд биржалари
Молия механизми
Молия тизими
Микромолия
Макромолия

МУНДАРИЖА

Сўз боши

3

I БЎЛИМ

ЖАМИЯТ ИҚТИСОДИЙ ТАРАҚҚИЁТИНИНГ УМУМИЙ АСОСЛАРИ

I боб.	Иқтисодиёт назариясининг предмети ва таҳлил усули.	7
1.	Иқтисодиёт назарияси қандай фан ва у нимани ўрганади?	7
2.	Иқтисодий категориялар ва қонунлар	10
3.	Иқтисодиёт назариясининг таҳлил усуллари	12
4.	Иқтисодиёт назарияси ва бошқа иқтисодий фанлар	15
II боб.	Социал-иқтисодий эҳтиёжлар	17
1.	Эҳтиёж ва унинг турлари	17
2.	Эҳтиёжларнинг юксалиши	23
3.	Эҳтиёжларни қондириш воситалари ва усуллари	28
III боб.	Ишлаб чиқариш ва унинг янгиланиши	35
1.	Ишлаб чиқариш омиллари ва уларнинг биринчи.	35
2.	Ялпи миллий маҳсулот ва унинг таркиби. Мехнат унумдорлиги	40
3.	Ишлаб чиқаришнинг янгиланиши шарт-шароити	47
IV боб.	Натурал ишлаб чиқариш ва товар ишлаб чиқариш	52
1.	Натурал ишлаб чиқариш	52
2.	Мехнат маҳсулининг товар шакли	56
3.	Товар қимати ва уни белгиловчи омиллар	60
4.	Пулнинг пайдо бўлиши	67
V боб.	Ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви ва иқтисодий интеграция	74
1.	Мехнат тақсимоти жараёнида ишлаб чиқаришнинг ихтисослашуви	74
2.	Иқтисодий интеграциянинг юзага келиши ва чукурлашиб бориши	81
VI боб.	Иқтисодий ўсиш ва унинг омиллари. Ишлаб чиқариш самардорлиги	90
1.	Иқтисодий ўсиш ва унинг аҳамияти	90
2.	Иқтисодий ўсиш омиллари	94
3.	Иқтисодий ўсиш турлари. Ишлаб чиқариш самардорлиги	103
4.	Иқтисодий ўсиш цикллари	108
VII боб.	Миллый бойлик ва иқтисодий потенциал	113
1.	Миллый бойлик ва унинг таркиби	113
2.	Миллый бойлик ҳаракати	119
3.	Жамиятнинг иқтисодий потенциали	124
VIII боб.	Мулкий муносабатлар	129
1.	Мулкчилик нима?	129
2.	Мулк — бу ҳам манфаат, ҳам маъбулиятдир	133
3.	Мулк шакиллари	137
4.	Приватизация	147
IX боб.	Социал-иқтисодий тизимлар	150
1.	Социал-иқтисодий тизимларнинг умумий белгилари	150
2.	Социал-иқтисодий тизим турлари	154
3.	Социал-иқтисодий тизимларнинг хусусиятлари	158
4.	Аралаш иқтисодиёт	162

525

II БЎЛИМ

БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИ

X боб.	Бозор иқтисодиётининг ташкил топиши	170
1.	Бозор иқтисодиётининг туб белгилари	170
2.	Бозор иқтисодиётига ўтиш зарурати	177
3.	Бозор ислоҳотлари	184
XI боб.	Бизнес ва тадбиркорлик. Бозор муносабатлари тизимида фирма (корхона) фаолияти	191
1.	Бизнес, тадбиркорликниң моҳияти	191
2.	Фирма (корхона) турлари	199
3.	Фирма фаолияти. Харажатлар ва фойда	205
XII боб.	Бозор ва унинг тузилиши	215
1.	Бозорнинг моҳияти ва вазифалари	215
2.	Бозорнинг тузилиши	222
3.	Тижорат сарф-харажатлари ва фойда	234
XIII боб.	Пул ва унинг иқтисодиёт учун аҳамияти	245
1.	Пулнинг функциялари	245
2.	Пул қадр-қиймати. Пул талаб ва тақлиф таъсирида	248
3.	Инфляция ва унинг бартараф этилиши	252
4.	Валюта муносабати	257
XIV боб.	Талаб ва тақлиф	262
1.	Товарлар ва хизматларга талаб	262
2.	Товарлар ва хизматлар тақлифи	272
3.	Иқтисодий ресурсларга талаб ва тақлиф	279
4.	Талаб ва тақлиф мувозанати	281
XV боб.	Нарх-наво	288
1.	Нарх ва унинг функциялари	288
2.	Нарх-навонинг ташкил топици	294
3.	Нарх турлари	306
XVI боб.	Рақобат	315
1.	Рақобатнинг моҳияти ва шакллари	315
2.	Рақобатнинг усуллари	324
3.	Муқаммал ва номукаммал рақобат	326
4.	Рақобатлашиш мұхитининг вужудга келиши ва уны сақлашда давлатнинг роли	332
XVII боб.	Аграр муносабатлар	338
1.	Аграр муносабатларнинг моҳияти	338
2.	Рента турлари	343
3.	Агробизнес ва унинг таркиби	353
XVIII боб.	Молия ва кредит	360
1.	Молия ва унинг функциялари. Молия бозори	360
2.	Молия тизими ва унинг үнсурлари	368
3.	Кредит ва қарз проценти. Кредитлар турлари	384
XIX боб.	Умумиқтисодий мувозанат. Иқтисодиётнинг тартибланиши	393
1.	Макроиқтисодиётдаги доиравий ҳаракат	393
2.	Такрор ишлаб чиқаришининг асосий пропорциялари	396
3.	Мувозанат турлари	402
4.	Иқтисодиётни тартиблашшнинг бозор механизми	407
5.	Давлат томонидан иқтисодиётнинг тартибиға солиниши	416
XX боб.	Аҳоли даромадлари ва турмуш даражаси	425
1.	Аҳоли даромади ва унинг таркиби	425
2.	Даромадларнинг табақаланиши	435
3.	Турмуш даражаси ва сифати	435

XXI боб. Иқтисодиётнинг халқаро жиҳатлари	449
1. Жаҳон хўжалиги ва унинг асосий белгилари	449
2. Халқаро иқтисодий алоқаларнинг асосий шакллари.	453
3. Янги халқаро иқтисодий тартиб	466

ІІІ БЎЛИМ

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯЛАРИ

XXII боб. Иқтисодиёт назарияларидаги асосий йўналчштар	470
1. Кейинчилар таълимоти	472
2. Ҳозирги замон монетаризми	478
3. Институционализм ва либерализм	482
XXIII боб. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтиши концепцияси	489
1. Бозор иқтисодиёти сари бориши юзбекистоннинг ўз йўли	489
2. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиётига ўтишдаги ўзига хос хусусиятларнинг назарий талқини	494
Асосий тушунчалар	509

УЛМАСОВ АҲМАД, ШАРИФХЎЖАЕВ МУРОД.

ИҚТИСОДИЁТ НАЗАРИЯСИ

Олий ўқув юртлари учун дарслик

«Меҳнат» нашриёти — Тошкент — 1995

Муҳаррир М. Тўйчиев
Бадиий муҳаррир X. Қутлуқов
Техник муҳаррир Н. Сорокина
Мусаххиха Ф. Темирхўжава

ОИБ № 1275

Теришга берилди 12.05.94. Босишга руҳсат этилди 05.02.95. Ўлчамъ 84×108^{1/32} № 2 босма қоғозга «Литературна» гарнитурада юқори босма усулида босилди. Шартли босма т. 27,72. Шартли бўёқ ўлчами 27,93. Нашр тобоги 28,6. Нусха 10 000. Буюртма № 465. Баҳоси шартнома бўйича.

«Меҳнат» нашриёти, 700129. Тошкент, Навоий кўчаси, 30. Шартнома № 27—94

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китобжурнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кўчаси, 1-үй.

Үлмасов А., Шарифхўжаев М.

У70 Иқтисодиёт назарияси: Ноиктисодий ўқув юртларига дарслик. — Т.: Мехнат, 1995. — 528 б.

I. Автордош.

65.01я73